

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

=====

ભારતીય ચંગ લોયર્સ એસોસિએશન અને અન્ય.

વિ.

કેરળ રાજ્ય તથા અન્ય

(રિટ પિટિશન (સિવિલ) નં.૩૭૩/૨૦૦૬)

સપ્ટેમ્બર ૨૮, ૨૦૧૮

[દીપક મિશ્રા, સીજેઆઈ, આર. એફ. નરીમાન, એ. એમ. ખાનવિલકર, ડૉ. ડી.

વાય. ચંદ્રચૂડ અને ઇંદુ મલ્હોત્રા, ન્યાયમૂર્તિ.]

ભારતનું બંધારણ:

અનુચ્છેદ ૨૫, ૨૬ અને ૧૫ – કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થળો (પ્રવેશને અધિકૃતતા) અધિનિયમ, ૧૯૬૫ – અનુચ્છેદો ૩, ૪ – કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થળો (પ્રવેશને અધિકૃતતા) નિયમો, ૧૯૬૫ – નિયમ ૩(બી) – શબરીમાલા મંદિર, જેમાં લોર્ડ અચ્યપ્પાની પ્રતિમા સ્થાપિત છે –

નિયમ ૩(બી), જે માસિક ધર્મના જૈવિક આધારે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓને શબરીમાલા મંદિરમાં પ્રવેશ પ્રતિબંધિત કરતી પ્રથા અને રિવાજનું રક્ષણ કરે છે – તેની માન્યતા – નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું: (ન્યાયમૂર્તિ દીપક મિશ્રા, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ મુજબ) અનુચ્છેદ ૩ અતિશયોક્તિ-નિવારક ઉપબંધ હોવાને કારણે નિર્ધારિત કરે છે કે જાહેર ઉપાસનાનું દરેક સ્થળ હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને વિભાગો માટે ખુલ્લું રહેશે, જેમાં સ્ત્રીઓ પણ એક છે, વિરુદ્ધની કોઈપણ પ્રથા અથવા રિવાજની પરવા કર્યા વિના – અનુચ્છેદ ૩ તથા અનુચ્છેદ ૪(૧) ના પરંતુકની ભાષા સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે પ્રથા અને રિવાજે હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને વિભાગોના જાહેર ઉપાસના સ્થાનો પર પ્રાર્થના અર્પણ કરવાના અધિકારો માટે સ્થાન આપવું જ પડશે – તેના વિરુદ્ધ કોઈપણ અર્થઘટન ૧૯૬૫ના અધિનિયમના હેતુનો નાશ કરી દેશે અને અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ બાંહેધરી આપેલ ધાર્મિક આચરણના મૂળભૂત અધિકારને ક્રમશઃ ક્ષીણ કરશે – તેથી નિયમ ૩(બી) ૧૯૬૫ના અધિનિયમથી પરાધિકારિત છે – નિયમ ૩(બી) ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૪ થી પણ પરાધિકારિત છે, કારણ કે અનુચ્છેદ ૪(૧) નો પરંતુક એવો અપવાદ રચે છે કે અનુચ્છેદ ૪(૧) હેઠળ બનાવાયેલા વિનિયમો/નિયમો કોઈપણ રીતે કોઈ હિંદુ વિરુદ્ધ માત્ર એટલા કારણે ભેદભાવ રાખી શકશે નહીં કે તે કોઈ વિશિષ્ટ વિભાગ અથવા વર્ગનો છે/છે – ઉક્ત પ્રથા અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ હિંદુ સ્ત્રીઓના પોતાના ધર્મનું મુક્તપણે પાલન કરવાનો અને લોર્ડ અચ્યપ્પા પ્રત્યે પોતાની ભક્તિ પ્રદર્શિત

કરવાનો મૂળભૂત અધિકાર ભંગ કરે છે – આ ઈનકારથી તેમના ઉપાસના અધિકારનું ક્ષય થાય છે – નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું: (ન્યાયમૂર્તિ નરીમન મુજબ) ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયની સ્ત્રીઓને શબરીમાલા મંદિરમાં પ્રવેશથી પ્રતિબંધિત કરવાની પ્રથા અથવા રિવાજ અનુચ્છેદ ૨૫(૧) નો ભંગ કરે છે અને ૧૯૬૫ના અધિનિયમનો પણ ભંગ કરે છે – નિયમ ૩(બી), જેના દ્વારા પ્રથા અને રિવાજના આધારે સ્ત્રીઓને જાહેર ઉપાસનાના સ્થાને પ્રવેશવાની મંજૂરી અપાતી નથી, તે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) અને અનુચ્છેદ ૧૫(૧) ના ભંગને કારણે અસંવિધાનિક છે – સ્ત્રીઓને બહાર રાખવાની પ્રથા અથવા રિવાજ અનુચ્છેદ ૩ નો ભંગ કરે છે અને તેને રદ કરવામાં આવે છે – કારણ કે આ અનુચ્છેદનો પરંતુક આ કેસના તથ્યો પર લાગુ પડતો નથી, અને કારણ કે ઉક્ત અધિનિયમ સ્પષ્ટપણે અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળ ઘડાયેલું ઉપાયાત્મક કાનૂન છે, તેથી અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ ધાર્મિક આચરણના અનિવાર્ય મુદ્દા તરીકે પ્રથા અને રિવાજના આધારે દાવો કરાયેલ કોઈપણ ધાર્મિક અધિકાર અનુચ્છેદ ૨૫(૨) (બી) હેઠળ બનાવાયેલા કાયદાને આધીન રહેશે – નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું: (ન્યાયમૂર્તિ ચંદ્રચૂડ મુજબ) દેવસ્વોમ બોર્ડ દ્વારા જારી કરાયેલ તે સૂચનાઓ, જેઓ દસથી પચાસ વર્ષની વયની સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકે છે, ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ થી પરાધિકારિત છે અને અન્યથા પણ અસંવિધાનિક છે – હિંદુ સ્ત્રીઓ અનુચ્છેદ ૨ હેઠળ હિંદુઓનો ‘વિભાગ અથવા વર્ગ’ બને છે – નિયમ ૩(બી) અનુચ્છેદ ૩ ના વિરુદ્ધની એક પ્રથાનું

અમલીકરણ કરે છે, જે અનુચ્છેદ ૩ દ્વારા સ્થાપિત મંદિર-પ્રવેશના અધિકારનું સીધું ઉલ્લંઘન કરે છે; તેથી તે ૧૯૬૫ના અધિનિયમથી પરાધિકારિત છે – ધાર્મિક ઉપાસનામાંથી સ્ત્રીઓને બહાર રાખવાનો દાવો, ભલે તે ધાર્મિક ગ્રંથ પર આધારિત હોય, છતાં સ્વતંત્રતા, ગૌરવ અને સમાનતાના સંવિધાનિક મૂલ્યોને આધીન છે – બહિષ્કારાત્મક પ્રથાઓ સંવિધાનિક નૈતિકતાના વિરુદ્ધ છે – શબરીમાલા મંદિર ખાતે સ્ત્રીઓને બહાર રાખવાની પ્રથા અનિવાર્ય ધાર્મિક પ્રથા નથી – માસિક ધર્મની સ્થિતિના આધારે સ્ત્રીઓનું સામાજિક બહિષ્કરણ અસ્પૃશ્યતાનું એક સ્વરૂપ છે, જે સંવિધાનિક મૂલ્યો માટે ઘોર વિસંગત છે – નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું: (ન્યાયમૂર્તિ ઇન્દુ મલ્હોત્રા : ભિન્નમત) શબરીમાલા મંદિરમાં ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયસમૂહની સ્ત્રીઓને પ્રવેશ ન આપવો અનુચ્છેદ ૧૪ નો ભંગ કરતું નથી – શબરીમાલા મંદિર એક ધાર્મિક પંથિક સંપ્રદાય રચે છે – ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયસમૂહની સ્ત્રીઓના પ્રવેશને મર્યાદિત કરવાની પ્રથા શબરીમાલા મંદિરમાં લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તોની અનિવાર્ય ધાર્મિક પ્રથા છે – નિયમ ૩(બી) આ મંદિર દ્વારા અનુસરાતી પૂર્વસ્થિત પ્રથા અને રિવાજને કાનૂની માન્યતા આપે છે – નિયમ ૩(બી) અનુચ્છેદ ૩ ના પરંતુકની વ્યાસિની અંદર આવે છે.

અનુચ્છેદ ૨૬ – ધાર્મિક સંપ્રદાય – તેનો નિર્ધારણ – લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો, જે ધાર્મિક સંપ્રદાય રચે છે કે નહીં – ઠરાવ્યું : (ન્યાયમૂર્તિ દીપક મિશ્રા, સી.જે.આઈ. મુજબ) લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો પાસે ઓળખપાત્ર એવો કોઈ

સમૂહ અથવા પંથ નથી – તેમની પોતાની એવી કોઈ સામાન્ય ધાર્મિક માન્યતાઓ નથી, જેને તેઓ હિંદુ ધર્મમાં સામાન્યરૂપે રહેલી માન્યતાઓ સિવાય પોતાના આધ્યાત્મિક કલ્યાણને અનુકૂળ માને – તેથી, લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો માત્ર હિંદુઓ જ છે અને તેઓ અલગ ધાર્મિક સંપ્રદાય રચતા નથી – ઠરાવ્યું: (ન્યાયમૂર્તિ નરીમન મુજબ) શબરીમાલા મંદિરના ઉપાસકોને કોઈ વિશિષ્ટ નામ આપવામાં આવ્યું નથી; કોઈ નિશ્ચિત ધર્મ અથવા તેના કોઈ વિભાગને સામાન્ય હોય તેવી માન્યતાના અર્થમાં કોઈ સામાન્ય શ્રદ્ધા નથી; અથવા શબરીમાલા મંદિરના ઉપાસકોનું એવું કોઈ સામાન્ય સંગઠન નથી કે જેના આધારે જણાવેલ મંદિરને ધાર્મિક સંપ્રદાય ગણાવી શકાય – વધુમાં, અચ્યપ્પાના એક હજારથી પણ વધુ અન્ય મંદિરો છે, જેમાં તમામ પ્રકારના આચારી હિંદુઓ દ્વારા દેવતાની ઉપાસના કરવામાં આવે છે – તેથી, અનુચ્છેદ ૨૬ આકર્ષિત થતો નથી – (ન્યાયમૂર્તિ ચંદ્રચૂડ મુજબ) અધિષ્ઠાત્રી દેવતાની ઉપાસના કોઈ નિશ્ચિત ધર્મના અનુયાયીઓ પૂરતી મર્યાદિત નથી – ઉપાસનાના સ્વરૂપો સાથે સંકળાયેલી પ્રથાઓ ભક્તોને ધાર્મિક સંપ્રદાયમાં રૂપાંતરિત કરતી નથી – ન્યાયિક રીતે પ્રતિપાદિત આવશ્યકતાઓ પૂર્ણ કરવામાં વ્યક્તિઓના સમૂહની અસમર્થતાને ધ્યાનમાં લેતાં, પોતાને “અચ્યપ્પન્સ” અથવા લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો તરીકે ઓળખાવતા વ્યક્તિઓના સમૂહને ‘ધાર્મિક સંપ્રદાય’ તરીકે માન્યતા આપી શકાય નહીં – ઠરાવ્યું: (ન્યાયમૂર્તિ ઇન્દુ મલ્હોત્રા : ભિન્નમત મુજબ) જો સ્પષ્ટ લક્ષણો એવા હોય કે એક એવો પંથ અસ્તિત્વમાં છે, જે પોતાની માન્યતાઓ

અને પ્રથાઓના આધારે ભિન્ન તરીકે ઓળખી શકાય, અને જે પાસે સમાન શ્રદ્ધાનું અનુસરણ કરનાર અનુયાયીઓનો સમૂહ હોય, તો તેને ધાર્મિક સંપ્રદાય તરીકે ઓળખી શકાય – હકીકતોના આધારે, સામાવાળાઓએ મજબૂત અને સંભાવ્ય એવો કેસ સ્થાપિત કર્યો છે કે શબરીમાલા મંદિરના ઉપાસકો પાસે ધાર્મિક સંપ્રદાય, અથવા તેના કોઈ પંથના, લક્ષણો છે.

અનુચ્છેદો ૨૫ અને ૨૬ – અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળની આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથાઓ – તેની નિર્ધારણા – શબરીમાલા મંદિર ખાતે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયજૂથની મહિલાઓને બહાર રાખવાની અનુસરાતી પ્રથા – ઠરાવ્યું: (દીપક મિશ્રા, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ મુજબ) શબરીમાલા મંદિરમાં અનુસરાતી બહિષ્કારાત્મક પ્રથામાં કોઈ સતતતા દેખાતી નથી અને તેથી તેને આવશ્યક પ્રથા તરીકે માનવામાં આવી શકતી નથી – વિપરીત રીતે, હિંદુ ધર્મનો એક આવશ્યક ભાગ એ છે કે હિંદુ મહિલાઓને હિંદુ ધર્મની ભક્ત અને અનુયાયી તરીકે મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની અને દેવતાને પ્રાર્થના અર્પણ કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવે – વધુમાં, કોઈ શાસ્ત્રીય અથવા પાઠ્ય પુરાવાના અભાવે, શબરીમાલા મંદિરમાં અનુસરાતી બહિષ્કારાત્મક પ્રથાને હિંદુ ધર્મની આવશ્યક પ્રથાનો દરજ્જો આપવામાં આવી શકતો નથી – મહિલાઓને શબરીમાલા મંદિરમાં પ્રાર્થના અર્પણ કરવા માટે પ્રવેશની પરવાનગી આપવાથી હિંદુ ધર્મના સ્વરૂપમાં મૂળભૂત રીતે કોઈ ફેરફાર થશે અથવા કોઈ પણ રીતે બદલાવ આવશે તેવી કલ્પના કરી શકાય નહીં – ઠરાવ્યું: (નરીમન, ન્યાયમૂર્તિ મુજબ) ધાર્મિક બાબતોનો માત્ર

આવશ્યક ભાગ, લોકિક પ્રવૃત્તિઓથી ભિન્ન રીતે, મૂળભૂત અધિકારનો વિષય છે
 – ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને/અથવા માન્યતા માટે આવશ્યક બાબતોનું મૂલ્યાંકન
 કાનૂની અદાલત સમક્ષના પુરાવાના આધારે તે ધર્મનો સ્વીકાર કરતું સમુદાય
 પોતે આવી માન્યતાની આવશ્યકતા અંગે શું કહે છે તે મુજબ થવું જોઈએ – એક
 કસોટી એ રહેશે કે જે વિશિષ્ટ માન્યતાને આવશ્યક માન્યતા તરીકે દર્શાવવામાં
 આવે છે તેને ધર્મમાંથી દૂર કરવામાં આવે તો ધર્મ યથાવત્ રહેશે કે તેમાં ફેરફાર
 થશે – જ્યાં ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ લોકિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે મિશ્રિત હોય, ત્યાં
 પ્રવૃત્તિના પ્રબળ સ્વભાવની કસોટી લાગુ કરવી – અદાલતે સામાન્ય બુદ્ધિનો
 અભિગમ અપનાવવો અને વ્યવહારુ આવશ્યકતાના વિચારોથી પ્રેરિત થવું –
 ઠરાવ્યું: (ચંદ્રચૂડ, ન્યાયમૂર્તિ મુજબ) કોઈ પ્રથાની આવશ્યકતા નક્કી કરતી
 વખતે એ વિચારવાનું રહે છે કે શું તે પ્રથા ફરજિયાત સ્વરૂપની તરીકે નિર્ધારિત છે
 – જો કોઈ પ્રથા વૈકલ્પિક હોય, તો તેને ધર્મ માટે ‘આવશ્યક’ કહી શકાય નહીં –
 ધર્મના સ્વભાવમાં મૂળભૂત ફેરફાર થાય ત્યારે જ આવી પ્રથાને તે ધર્મનો
 ‘આવશ્યક’ ભાગ ગણાવી શકાય – ગ્રંથો અને સિદ્ધાંતો પરથી એવું સૂચિત થતું
 નથી કે મહિલાઓને બહાર રાખવાની પ્રથા ધર્મનો આવશ્યક ભાગ છે –
 મહિલાઓને બહાર રાખવાની પ્રથા એકરૂપ નથી અને આવી પ્રથા ફરજિયાત છે
 એવા દાવાને વિરુદ્ધ જાય છે – તેથી, ધર્મના સ્વભાવમાં કોઈ મૂળભૂત ફેરફાર
 થતો નથી – આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથાઓની કસોટી અદાલતને, ભલે તે ધર્મ દ્વારા
 માન્ય રાખવામાં આવેલા મતો સાથે સંઘર્ષ પામતી હોય, તોય ધર્મ અંગે

સુધારાત્મક દષ્ટિકોણ અપનાવવા સક્ષમ બનાવે છે – અદાલતની આપું કરવા બાબતની સક્ષમતા અને આવી ભૂમિકા સ્વીકારવાની વૈધતા પ્રશ્નાર્થક હોઈ શકે – આ કસોટી ભવિષ્યમાં વધુ નજીકથી વિચારવા યોગ્ય છે – ઠરાવ્યું: (ઈન્દુ મલ્હોત્રા, ન્યાયમૂર્તિ મુજબ: ભિન્નમત) ‘આવશ્યક પ્રથાઓની કસોટી’નું નિર્ધારણ ધર્મના પોતાના સિદ્ધાંતો દ્વારા થવું જોઈએ – અતિપ્રાચીન સમયથી અનુસરાતી પ્રથાઓ, જે આ મંદિરના ધાર્મિક ગ્રંથોમાં લખાયેલી હોઈ શકે, તેને “આવશ્યક” ગણવી અને અનુચ્છેદ રૂપ હેઠળ રક્ષણ આપવું – તેથી, ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયજૂથ વચ્ચેની મહિલાઓના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકવાની પ્રથા શબરીમાલા મંદિરના લોર્ડ અચ્ચપ્પાના ભક્તોની આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા છે.

અનુ. ૨૫(૧) – ‘સર્વ વ્યક્તિઓ હેઠળ’ અભિવ્યક્તિ – તેનો અર્થ – ઠરાવાયું: (ન્યાયમૂર્તિ દીપક મિશ્રા, સી.જે.આઈ. મુજબ) ‘સર્વ વ્યક્તિઓ’ અભિવ્યક્તિ દર્શાવે છે કે અંતરાત્માની સ્વતંત્રતા અને ધર્મને મુક્તપણે સ્વીકારવાનો, આચરવાનો અને પ્રસાર કરવાનો અધિકાર, જો કે અનુ. ૨૫(૧) માં જ નિર્ધારિત મર્યાદાઓને આધીન છે, સ્ત્રીઓ સહિત દરેક વ્યક્તિને ઉપલબ્ધ છે – અનુ. ૨૫(૧) હેઠળ સુનિશ્ચિત કરાયેલ અધિકારોનો લિંગ સાથે કોઈ સંબંધ નથી – ઠરાવાયું: (ન્યાયમૂર્તિ નરીમન મુજબ) અનુ. ૨૫ ‘સર્વ વ્યક્તિઓ’ના હિતમાં એક મૂળભૂત અધિકારને માન્યતા આપે છે, જેનો સંદર્ભ પ્રાકૃતિક વ્યક્તિઓ સાથે છે – ધાર્મિક સમુદાયના દરેક સભ્યને પોતાનો ધર્મ આચરવાનો અધિકાર છે, જો સુધી તે કોઈપણ રીતે તેના સહધર્મીઓના તે જ રીતે આચરણ

કરવાના અનુરૂપ અધિકારમાં હસ્તક્ષેપ કરતો ન હોય.

અનુ. ૨૫(૧) – અભિવ્યક્તિ – ઠરાવ્યું: (ન્યાયમૂર્તિ ચંદ્રચૂડના મતે.)
‘બધા વ્યક્તિઓ હેઠળ’ – ‘બધા વ્યક્તિઓ’નો સંવિધાનમાં અર્થ એવો છે કે સમાજમાં દરેક વ્યક્તિ, કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવ વિના, અંતઃકરણની સ્વતંત્રતા અને ધર્મનો મુક્તપણે સ્વીકાર કરવા, તેનું રક્ષણ કરવા અને તેનો પ્રચાર કરવા હકદાર છે – અનુચ્છેદ ૨૫ની ઉપઅનુચ્છેદ (૧)ની ત્રણ નિર્ધારક વિશેષતાઓ આ છે: પ્રથમ, કોઈ અપવાદ વિના તમામ વ્યક્તિઓનો અધિકાર; બીજું, સમાન અધિકારની માન્યતા; અને ત્રીજું, અંતઃકરણની સ્વતંત્રતા તેમજ ધર્મને મુક્તપણે સ્વીકારવાનો, આચરવાનો અને પ્રચાર કરવાનો અધિકાર — બંનેની માન્યતા.

અનુ. ૧૭ – અસ્પૃશ્યતા— શબરીમાલા સ્થિત અચ્યપ્પા મંદિર ખાતે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયસમૂહની સ્ત્રીઓને પ્રવેશ ન આપવો, શું “અસ્પૃશ્યતા”નું પ્રગટીકરણ છે અને તેથી અનુ. ૧૭નું ઉલ્લંઘન કરે છે કે કેમ – નિર્ધારિત કરાવું: (ચંદ્રચૂડ, ન્યાયમૂર્તિ મુજબ) અનુ. ૧૭ “અસ્પૃશ્યતા”ની પ્રધાને, જે પવિત્રતા અને અપવિત્રતાની માન્યતાઓ પર આધારિત છે, “કોઈપણ સ્વરૂપે” પ્રતિબંધિત કરે છે – “પવિત્રતા અને પ્રદૂષણ”ની તેવી માન્યતાઓ, જે વ્યક્તિઓને કલંકિત કરે છે, તેને બંધારણીય વ્યવસ્થામાં કોઈ સ્થાન હોઈ શકે નહીં – માસિક ધર્મ સાથે સંકળાયેલી અપવિત્રતા અને પ્રદૂષણની માન્યતાઓના આધારે સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધનો પૂર્વાગ્રહ સામાજિક બહિષ્કારનું પ્રતીક છે – તે

અસ્પૃશ્યતાનું એક સ્વરૂપ છે, જે બંધારણીય મૂલ્યોને સંપૂર્ણપણે અપ્રિય છે – નિર્ધારિત કરાયું: (ઇન્દુ મલ્હોત્રા, ન્યાયમૂર્તિ મુજબ: ભિન્નમત) સૂચિત વયસમૂહ દરમિયાન સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પર મર્યાદિત પ્રતિબંધ અનુ. ૧૭ના કાર્યક્ષેત્રમાં આવતો નથી – અનુ. ૧૭ હિંદુ સમુદાયમાં હરિજનો અથવા પીડિત વર્ગોના લોકો વિરુદ્ધ આચરાતી અસ્પૃશ્યતાની પ્રથાને સૂચવે છે, સ્ત્રીઓને નહીં – નિશ્ચિત વયસમૂહની સ્ત્રીઓ પરનો પ્રતિબંધ શબરીમાલા મંદિરની ઐતિહાસિક ઉત્પત્તિ, માન્યતાઓ અને પ્રથાઓ તેમજ દેવતાના વિશિષ્ટ લક્ષણ પર આધારિત છે, અને કોઈ સામાજિક બહિષ્કાર પર સ્થાપિત નથી – સૂચિત વયસમૂહની સ્ત્રીઓને ભગવાન અચ્યપ્પાના અન્ય તમામ મંદિરોમાં પ્રવેશની મંજૂરી છે.

અનુ. ૨૫(૧) – અનુ. ૨૫(૧) માં ‘નૈતિકતા’ શબ્દ – ઠરાવ્યું: (દીપક મિશ્રા, સી.જે.આઈ. મુજબ) તેને સંકીર્ણ દૃષ્ટિકોણથી એ રીતે જોવામાં આવી શકતું નથી કે નૈતિકતાની વ્યાખ્યાના ક્ષેત્રને ફક્ત તે જ હદ સુધી મર્યાદિત કરવામાં આવે જેનો અર્થ કોઈ વ્યક્તિ, કોઈ વર્ગ અથવા ધાર્મિક સંપ્રદાય આ શબ્દથી સમજતો હોય – કારણ કે બંધારણ આ દેશના લોકોએ પોતાને માટે સ્વીકારેલું અને આપેલું છે, તેથી અનુ. ૨૫ માં ‘જાહેર નૈતિકતા’ શબ્દસમૂહનો યોગ્ય અર્થ બંધારણીય નૈતિકતાનો સમાનાર્થી તરીકે જ કરવો પડે – જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યના ખ્યાલોનો ઉપયોગ ધર્મનું મુક્તપણે આચરણ કરવાની સ્વતંત્રતા પર પ્રતિબંધ મૂકવા તથા ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની

વયગઠની સ્ત્રીઓને શબરીમાલા મંદિરમાં પ્રવેશ કરીને પ્રાર્થના અર્પણ કરવાનો તેમનો કાનૂની અધિકાર નકારીને તેમની સામે ભેદભાવ કરવા માટે રંગભૂષિત ઉપાય તરીકે કરી શકાય નહીં.

અનુચ્છેદ ૨૫(૧) – ‘નૈતિકતા’ શબ્દ – ઠરાવાયું: (ચંદ્રચૂડ, ન્યાયમૂર્તિ મુજબ) શું નૈતિક છે કે શું નૈતિક નથી તે અંગેની લોકપ્રચલિત ધારણાઓ હકીકતમાં વ્યક્તિગત ગૌરવ અને માનવ અધિકારો માટે ઘોર આઘાતજનક હોઈ શકે છે – વ્યક્તિગત ગૌરવને ટોળાની નૈતિકતા હેઠળ ગોણ થવા દેવું શક્ય નથી અને તે સમયની લોકપ્રિય ચલણપ્રવૃત્તિઓ અનુસાર બદલાતું હોવું જોઈએ નહીં – માનવ ગૌરવ, સ્વતંત્રતા અને સમાનતાની અભિલાષા સાથે સંવિધાનિક નૈતિકતાનો સર્વવ્યાપી અભિગમ પ્રબળ રહેવું જ જોઈએ.

અનુચ્છેદો ૨૫(૨)(બી) અને ૨૬(બી) – અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર – નિર્ધારિત થયું: (નરિમન, ન્યાયમૂર્તિ મુજબ) અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ પ્રદાન કરાયેલ અધિકારનું અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) સાથે સુસંગત રીતે અર્થઘટન કરવું જોઈએ – અનુચ્છેદ ૨૬(બી) દ્વારા પ્રદાન કરાયેલ ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર, અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળ બનાવવામાં આવેલા એવા કાયદાઓને આધીન રહેશે, જે જાહેર સ્વરૂપ ધરાવતી ધાર્મિક સંસ્થાઓને હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને વિભાગો માટે ખુલ્લી મૂકે છે – તેથી, જાહેર સ્વરૂપ ધરાવતા હિંદુ મંદિરમાં વ્યક્તિઓના પ્રવેશનો પ્રશ્ન ભલે ધર્મ

સંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કાર્યોના સંચાલન સાથે સંબંધિત હોય, તેમ છતાં એવો મંદિરપ્રવેશ એવો કાયદો આધીન રહેશે, જે ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના કોઈ વિભાગની માલિકી અને સંચાલન હેઠળ આવેલી જાહેર સ્વરૂપ ધરાવતી હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાને હિંદુઓના તમામ વર્ગો અથવા વિભાગો માટે ખુલ્લી મૂકે છે – તેમ છતાં, ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના વિભાગ દ્વારા અનુસરાતી એવી ધાર્મિક પ્રથાઓ, જેઓનો પ્રભાવ તો ચોક્કસ વ્યક્તિઓના મંદિરપ્રવેશ પર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ મૂકવાનો ન હોય, અથવા અન્યથા ભેદભાવપૂર્ણ ન હોય, તે અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળ કાનૂની કસોટી પર ખરી ઊતરી શકે.

અનુ. ૨૫(૨)(બી) અને ૨૬(બી) – ધર્મસંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર, અનુ. ૨૬ હેઠળ – ઠરાવાયું: (ચંદ્રચૂડ, ન્યાયમૂર્તિ મુજબ) અનુચ્છેદ ૨૬માં આધીનતાની જોગવાઈનો અભાવ એ નિષ્કર્ષ તરફ દોરી જતો નથી કે ધાર્મિક સંપ્રદાયની સ્વતંત્રતા અન્ય સ્વતંત્રતાઓથી વિરિછન્ન, અલગ ઘટક તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવે છે – અનુચ્છેદ ૨૬ એ અનેક સ્વતંત્રતાઓના વિશાળ સમૂહમાંની એક છે, જેને બંધારણે માનવ સ્વાતંત્ર્ય અને ગૌરવના આંતરિક અંગ તરીકે અવલોકિત કરી છે – અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ ધાર્મિક સંપ્રદાયોની સ્વતંત્રતાનું એવું વાચન કરવું આવશ્યક છે કે જેમાં અન્ય વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાઓ પણ સમાન રીતે અખંડિત રહે – સ્ત્રીઓનું ગૌરવ, જે અનુચ્છેદ ૧૫નું નિસ્સરણ છે અને અનુચ્છેદ ૨૧નું પ્રતિબિંબ છે

અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના પ્રયોગથી તેને અલગ પાડી

શકાય નહીં.

અનુચ્છેદ ૩૨ – હેઠળની રિટ અરજી – સબરિમલા સ્થિત મંદિરમાં ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓને પ્રવેશની મંજૂરી આપવામાં આવતી નથી તે મુદ્દો – એવી દલીલ ઉઠાવવામાં આવી કે બંને પક્ષોની તરફથી પુરાવા રજૂ કર્યા વિના અદાલતે આ કેસનો નિર્ણય કરવો જોઈએ નહીં – ઠરાવ્યું: (નરીમન, ન્યાયમૂર્તિ મુજબ) પુરાવા પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે, રિટ અરજીના સ્વરૂપમાં અને અરજીકર્તાઓ તેમજ બોર્ડ અને થાંધ્રી દ્વારા રિટ અરજીમાં દાખલ કરાયેલા સોગંદનામાઓના સ્વરૂપમાં – દાખલ કરાયેલ રિટ અરજી પોતે માત્ર દલીલપત્ર જ નથી, પરંતુ શપથપૂર્વક કરાયેલા સોગંદનામાઓના સ્વરૂપમાં પુરાવો પણ છે.

અનુચ્છેદો ૨૫ અને ૨૬ – આવશ્યક ધાર્મિક આચાર-પ્રથાઓનું સંવિધાનિક મૂલ્યો સાથેનું સંસર્ગ – દસથી પચાસ વર્ષની વયસમૂહ વચ્ચેની સ્ત્રીઓને સબરિમલા મંદિરમાંથી બાકાત રાખવું – ઠરાવાયું: (ચંદ્રચૂડ, ન્યાયમૂર્તિ મુજબ) બાકાત રાખવું ગૌરવનો વિનાશક છે – કોઈ સ્ત્રીને ઉપાસનાના અધિકારથી બાકાત રાખવું મૂળભૂત રીતે સંવિધાનિક મૂલ્યોના વિરોધમાં છે – સ્ત્રીની શારીરિક લક્ષણોને સંવિધાન હેઠળના તેના સમાન હકો માટે કોઈ મહત્ત્વ નથી – સ્ત્રીની રજોદર્શનસ્થિતિ તેને અસ્તિત્વના ગૌરવ અને વ્યક્તિગત સ્વાયત્તતાથી વંચિત રાખવા માટે માન્ય સંવિધાનિક આધાર બની શકતી નથી – સ્ત્રીની રજોદર્શનસ્થિતિ અત્યંત વ્યક્તિગત છે અને તેની ગોપનીયતાનો આંતરિક ભાગ છે – સંવિધાને તેને એવી વિશેષતા તરીકે જોવી

જોઈએ જેના આધાર પર કોઈ બાકાતી અમલમાં મૂકી શકાય નહીં અને કોઈ ઈનકાર લાદી શકાય નહીં.

અનુ. ૧૩ – ‘અમલમાં રહેલા કાયદાઓ’ શબ્દપ્રયોગ – પ્રથા અથવા રિવાજ, જો ‘અમલમાં રહેલા કાયદાઓ’ના વ્યાપમાં આવે, તો અનુ. ૧૩(૧) હેઠળ – એવી દલીલ કે સબરિમલા મંદિર ખાતે મહિલાઓનો બહિષ્કાર અધિનિયમ અને ૧૯૬૫ના નિયમોથી સ્વતંત્ર એવી એક પ્રથા બને છે – ઠરાવાયું: (ચંદ્રચૂડ, ન્યાયમૂર્તિ અનુસાર) ‘પ્રથા અથવા રિવાજ’ને બંધારણીય પરીક્ષણથી અલગ રાખવાથી વ્યક્તિગત ગૌરવની પ્રાથમિકતા સુનિશ્ચિત કરવાની બંધારણીય દૃષ્ટિનો ઈનકાર થાય છે – નારાસુ કેસમાં લેવાયેલો એવો નિર્ણય કે પ્રથા અથવા રિવાજ ‘અમલમાં રહેલા કાયદાઓ’ના વ્યાપમાં સમાવિષ્ટ નથી, ત્રુટિપૂર્ણ આધારધારણાઓ પર આધારિત છે – પ્રથા અથવા રિવાજને ‘અમલમાં રહેલા કાયદાઓ’માંથી બહાર રાખી શકાય નહીં – નારાસુ કેસમાં, અસંહિતાબદ્ધ વ્યક્તિગત કાયદાને રક્ષણ આપતા અને તેને પ્રથાથી ભિન્ન તરીકે અર્થઘટિત કરતા, ‘અમલમાં રહેલા કાયદાઓ’ શબ્દપ્રયોગને આપવાનો હતો તે વિશાળ વ્યાપ અવગણવામાં આવ્યો હતો.

અનુચ્છેદો ૨૫ અને ૨૬ – બંધારણીય અધિકારોના ધારક તરીકે દેવતા – નિર્ધારિત કર્યું: (ચંદ્રચૂડ, ન્યાયમૂર્તિ મુજબ) અમુક કાયદાઓમાં ‘વ્યક્તિઓ’ શબ્દનો અર્થ મૂર્તિઓને સમાવે એવો કરવામાં આવ્યો છે – માત્ર એટલા માટે કે કાયદાકીય કાનૂન હેઠળ દેવતાને કાનૂની વ્યક્તિત્વ તરીકે

મર્યાદિત અધિકારો અપાયા છે, તેથી એવો અર્થ થતો નથી કે દેવતાને આવશ્યક રીતે બંધારણીય અધિકારો પણ પ્રાપ્ત થાય – ધાર્મિક કાયદાના હેતુઓ માટે દેવતા કાનૂની વ્યક્તિ હોઈ શકે છે અને મિલકત અધિકારોનો દાવો કરવા સક્ષમ હોઈ શકે છે – જોકે, ભાગ ૩ ના હેતુ માટે દેવતા ‘વ્યક્તિ’ નથી.

અનુચ્છેદો ૩૨, ૨૫ અને ૧૪ – સાબરિમલા મંદિરમાં ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયજૂથની સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકવાની પ્રથાને પડકારતી જનહિત અરજી દાખલ – તેની જાળવણીયોગ્યતા અને ન્યાયવિચાર્યતા અંગે – ઠરાવ્યું: (ઈન્ડુ મલ્હોત્રા ન્યાયમૂર્તિ અનુસાર: ભિન્ન મત) મૂળભૂત અધિકારોના ભંગ માટે અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ સર્વોચ્ચ અદાલતનો દરવાજો ખટખટાવવાનો અધિકાર, અરજદારોના આ મંદિરમાં પૂજા કરવાનો વ્યક્તિગત અધિકાર ભંગ થયો છે એવી અરજ પર આધારિત હોવો જોઈએ – આ પડકારને જાળવવા માટે આ એક આવશ્યક આવશ્યકતા છે – અદાલતો સામાન્ય રીતે ધાર્મિક પ્રથાઓ સંબંધિત પ્રશ્નોમાં પ્રવેશ કરતી નથી, ખાસ કરીને જ્યારે તે ખાસ ધાર્મિક શ્રદ્ધા અથવા પંથમાંથી કોઈ વ્યથિત વ્યક્તિ હાજર ન હોય – ધર્મ અને ધાર્મિક પ્રથાઓના મામલાઓમાં અનુચ્છેદ ૧૪ નો આશ્રય માત્ર તેઓ જ લઈ શકે, જેઓ સમાન સ્થિતિમાં હોય, એટલે કે, સમાન શ્રદ્ધા, પંથ અથવા સંપ્રદાયના હોય – અરજદારો-સંઘ/દરખાસ્તમાં હસ્તક્ષેપ કરનારાઓ એવો દાવો કરતા નથી કે તેઓ સાબરિમલા મંદિરમાં લોર્ડ અય્યપ્પાના ભક્તો છે, જેઓ સાબરિમલા મંદિરમાં અનુસરાતી પ્રથાઓથી વ્યથિત છે.

અનુ. ૧૪ – ધર્મ તથા ધાર્મિક આચરણ સંબંધિત બાબતો – અનુ. ૧૪ ની લાગુ પડતાશ – શબરીમાલા મંદિરમાં ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયજૂથની મહિલાઓને પ્રવેશનો ઇનકાર – ઠરાવ્યું: (ઈંદુ મલ્હોત્રા જે. અનુસાર: ભિન્નમત) અનુ. ૧૪ નો ભંગ કરનાર નથી – ધાર્મિક રૂઢિઓ અને આચારોની કસોટી માત્ર અનુચ્છેદ ૧૪ તથા તેમાં અંતર્નિહિત ચુકિતસંગતતાના સિદ્ધાંતોના સ્પર્શપથ પર કરી શકાતી નથી – કઈ બાબત અનિવાર્ય ધાર્મિક આચરણ બને છે તે નક્કી કરવાનો અધિકાર ધાર્મિક સમુદાયનો છે – ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં સમાનતાને એ જ શ્રદ્ધાવાળા ઉપાસકોના સંદર્ભમાં જોવાની રહે – આ આસ્થાના કયા આચારો રદ કરવા તે નક્કી કરવું અદાલતોનું કાર્ય નથી, સિવાય કે તે હાનિકારક, દમનકારી અથવા સામાજિક અનિષ્ટ હોય – લોર્ડ અચ્યપ્પાને પૂજા અર્પણ કરવા માટે લિંગ સમાનતાનો અધિકાર એ રીતે સુરક્ષિત થાય છે કે તમામ વયની મહિલાઓને એવા મંદિરોમાં મુલાકાતની પરવાનગી છે જ્યાં તેમણે ‘નેષ્ટિક બ્રહ્મચારી’ સ્વરૂપે પોતાનું પ્રાકટ્ય કર્યું નથી, અને આવા મંદિરોમાં એવી કોઈ સમાન મર્યાદા નથી.

અનુચ્છેદ ૧૫ – ધર્મ, જાતિ, વંશ અથવા લિંગના આધારે ભેદભાવ પર પ્રતિબંધ – અનુચ્છેદ ૧૫ની લાગુ પડતાશ – સબમિશન કે શબરીમાલા મંદિર ‘જાહેર અવરજવરનાં સ્થળો’ શબ્દપ્રયોગમાં સમાવેશ પામશે – ઠરાવવામાં આવ્યું: (ઈંદુ મલ્હોત્રા ન્યાયમૂર્તિ અનુસાર: ભિન્નમત) સ્વીકારી શકાય તેમ નથી – બંધારણ રચનાસભાએ મસૌદા અનુચ્છેદ ૮ના વ્યાપમાં ‘પૂજાનાં સ્થળો’

અથવા ‘મંદિરો’નો સમાવેશ ન કરવાનો જે જાગૃત નિર્ણય લીધો હતો, તેને યોગ્ય વિચારણામાં લેવો જોઈએ.

કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થાનો (પ્રવેશની મંજૂરી) નિયમો, ૧૯૬૫ :

નિયમ ૩(બી) – કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થળો (પ્રવેશને અધિકૃત કરવાનો) અધિનિયમ ૧૯૬૫ – અનુચ્છેદ ૩ – નિયમ ૩(બી) જેના દ્વારા પરંપરા અને પ્રચલિત રૂઢિ મુજબ સ્ત્રીઓને જાહેર ઉપાસના સ્થળે પ્રવેશ કરવાની મંજૂરી નથી – નિયમ ૩(બી) જો ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩થી અતિરિક્ત અધિકારક્ષેત્રવાળું હોય, જેના દ્વારા ઉપાસના સ્થળો હિંદુઓના તમામ વિભાગો અને વર્ગો માટે ખુલ્લાં રાખવાના છે – ઠરાવ્યું: (પ્રતિ દીપક મિશ્રા, સી.જે.આઈ.) નિયમ ૩(બી) ૧૯૬૫ના અધિનિયમથી અતિરિક્ત અધિકારક્ષેત્રવાળું છે – નિયમ ૩(બી) ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૪થી પણ અતિરિક્ત અધિકારક્ષેત્રવાળું છે – ઠરાવ્યું: (પ્રતિ નરીમન, ન્યાયમૂર્તિ) નિયમ ૩(બી) ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩થી અતિરિક્ત અધિકારક્ષેત્રવાળું છે, અને આ નિયમ માત્ર લિંગના આધારે સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધ ભેદભાવ કરે છે તેથી તે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) તથા અનુચ્છેદ ૧૫(૧)નો ભંગ કરે છે – ઠરાવ્યું: (પ્રતિ ચંદ્રચૂડ, ન્યાયમૂર્તિ) અનુચ્છેદ ૨(સી) માં આવેલ ‘સમાવે છે’ શબ્દને વ્યાપક અર્થઘટન આપવું આવશ્યક છે – ‘વિભાગ અથવા વર્ગ’ અભિવ્યક્તિમાં સ્ત્રીઓનો સમાવેશ થાય છે – અનુચ્છેદ ૩નું પરંતુક અપવાદ સર્જે છે – લોર્ડ અચ્યપ્પા કોઈ ધાર્મિક સંપ્રદાય રચતા નથી અને

શબરીમાલા મંદિર સંપ્રદાયગત મંદિર નથી – તેથી, દસથી પંચાવન વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મુક્તી બોર્ડ દ્વારા જારી કરાયેલ સૂચનાઓ અનુચ્છેદ ૩થી અતિરિક્ત અધિકારક્ષેત્રવાળી છે – નિયમ ૩(બી) એવી પરંપરા અને પ્રચલિત રૂઢિને પ્રાધાન્ય આપે છે જે “એવા સમયમાં જેમાં તેઓને જાહેર ઉપાસના સ્થળે પ્રવેશ કરવાની મંજૂરી ન હોય” સ્ત્રીઓના બાકાતકરણને માન્યતા આપે છે – આવું નિર્ધારણ કરીને, નિયમ ૩(બી) અનુચ્છેદ ૩ દ્વારા સ્થાપિત મંદિર પ્રવેશના અધિકારનું સીધું ઉલ્લંઘન કરે છે, તેથી નિયમ ૩(બી) અધિનિયમથી અતિરિક્ત અધિકારક્ષેત્રવાળું છે – ઠરાવ્યું: (પ્રતિ ઈન્દુ મલ્હોત્રા, ન્યાયમૂર્તિ : અસંમતિ દર્શાવતા) નિયમ ૩(બી) ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩થી અતિરિક્ત અધિકારક્ષેત્રવાળું નથી, કારણ કે પરંતુક કોઈપણ ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના પંથના હિતાર્થે મંદિરની જાહેર ઉપાસનાના કિસ્સામાં ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં તેમના કારભારનું સંચાલન કરવા માટે અપવાદ નક્કી કરે છે – જાહેર ઉપાસના સ્થળો હિન્દુઓના તમામ વિભાગો અને વર્ગો માટે ખુલ્લા રહેશે એવી ઘોષણા નિરપેક્ષ નથી, પરંતુ ધાર્મિક સંપ્રદાયને “ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કારભારનું સંચાલન કરવાનો” જે હક છે તેના અધિન છે – નિયમ ૩(બી) આ મંદિર દ્વારા અનુસરાતી પૂર્વવિધમાન પરંપરા અને પ્રચલિત રૂઢિની કાનૂની માન્યતા છે – નિયમ ૩(બી) અનુચ્છેદ ૩ના પરંતુકની વ્યાસિની અંદર આવે છે.

નિયમ ૩(બી) જેના દ્વારા સ્ત્રીઓને ઉપાસનાના સ્થાને પ્રવેશ કરવાની

મંજૂરી આપવામાં આવતી નથી – બંધારણીય નૈતિકતાનું ઉલ્લંઘન કરતું હોવાનું કહી તેને પડકારવામાં આવ્યો – ઠરાવ્યું: (ઈન્દુ મલ્હોત્રા ન્યાયમૂર્તિ મુજબ: અસંમતિ) બહુવિધતાવાદી સમાજ અને ધર્મનિરપેક્ષ રાજ્યવ્યવસ્થામાં બંધારણીય નૈતિકતા એ દર્શાવે છે કે વિવિધ સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓને તેમના ધર્મના સિદ્ધાંતો અનુસાર પોતાના વિશ્વાસનું પાલન કરવાની સ્વતંત્રતા છે – સમાનતા અને ભેદભાવરહિતતા બંધારણીય નૈતિકતાના પાસાઓ છે, જેને અલગથી જોવામાં આવી શકતા નથી – એક તરફ સમાનતા અને ભેદભાવરહિતતાના સિદ્ધાંતો અને બીજી તરફ ધર્મનિરપેક્ષ રાજ્યવ્યવસ્થામાં તમામ ધર્મોના વ્યક્તિઓને અનુચ્છેદ રૂપ અને રક દ્વારા બાંહેધરી અપાયેલ શ્રદ્ધા, માન્યતા અને ઉપાસનાની અમૂલ્ય સ્વતંત્રતાઓના સંરક્ષણ વચ્ચે સંતુલન સાધવાનું રહે છે – બંધારણીય નૈતિકતા એવા સર્વ હકોનું સુસંગતીકરણ અથવા સંતુલન સાધવાની માંગ કરે છે, જેથી કોઈના પણ ધાર્મિક વિશ્વાસો નષ્ટ ન થાય અથવા ક્ષીણ ન પાડવામાં આવે – આ હકોનું સુસંગતીકરણ કરવું અદાલતનું બંધારણીય કર્તવ્ય છે. ન્યાયિક સમીક્ષા : ધર્મનિરપેક્ષ બંધારણીય માળખા હેઠળ ધર્મ અને ધાર્મિક આચરણ સંબંધિત બાબતો – અદાલતોની ભૂમિકા – ઠરાવ્યું: (ઈન્દુ મલ્હોત્રા ન્યાયમૂર્તિ મુજબ: અસંમતિ) ભક્તો અથવા ધાર્મિક સમુદાય દ્વારા જેઓ આચરણોને “આવશ્યક” અથવા “અવિભાજ્ય” માનવામાં આવે છે, તેમને અનુચ્છેદ રૂપ(૧) હેઠળ સંરક્ષણ પ્રદાન કરવાનું છે – અનુચ્છેદ રૂપ(૨) (બી) રાજ્યને કાયદેસર વિધાન ઘડીને સામાજિક અસમાનતાઓ અને

અન્યાયનું નિવારણ કરવાની મંજૂરી આપે છે – અનુચ્છેદ ૨૫(૨) તેમાં નિર્દિષ્ટ આધારોએ રાજ્યદ્વારા બનાવાયેલા કાયદાને મંજૂરી આપે છે, ન કે ન્યાયિક હસ્તક્ષેપને – હકીકતો મુજબ, સબરિમલા મંદિરમાં ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય જૂથની સ્ત્રીઓના બહિષ્કારની પ્રથા તે મંદિર માટે આવશ્યક અથવા અવિભાજ્ય માનવામાં આવે છે – તેમાં કોઈપણ હસ્તક્ષેપ કરવાથી તેઓને અનુચ્છેદ ૨૫(૧) દ્વારા બાંહેધરી અપાયેલ ‘નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી’ સ્વરૂપે લોર્ડ અચ્યપ્પાની ઉપાસના કરવાનો અધિકાર ભંગાય – ધાર્મિક આચરણોની ન્યાયિક સમીક્ષા હાથ ધરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે અદાલત દેવતાની ઉપાસનાના સ્વરૂપ બાબતે પોતાની નૈતિકતા અથવા યુક્તિબદ્ધતા લાદી શકતી નથી – આપું કરવું વ્યક્તિને પોતાની શ્રદ્ધા અને માન્યતાઓ અનુસાર પોતાનો ધર્મ આચરવાની સ્વતંત્રતાનો ઇનકાર કરવા સમાન થશે – તે ધર્મ, શ્રદ્ધા અને માન્યતાઓને યુક્તિસંગત બનાવવાના સમાન થશે, જે અદાલતોની સમજની સીમાથી બહાર છે.

રિટ અરજી મંજૂર કરતાં, અદાલતે

ઠરાવેલ : દીપક મિશ્રા મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા (પોતાને તથા ખાનવિલકર ન્યાયમૂર્તિ માટે):

લોર્ડ અચ્યપ્પાના અનુયાયીઓ કોઈ ધાર્મિક સંપ્રદાય રચતા નથી:

૧.૧ આ અદાલતે શિરૂર મઠના કેસ તથા એસ.પી. મિતલના કેસમાં પ્રતિપાદિત કરેલા કાયદાને ધ્યાનમાં લેતાં, લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો અલગ ધાર્મિક પંથનું ગઠન કરતાં નથી. તેમના પોતાના એવા કોઈ સામાન્ય ધાર્મિક

સિદ્ધાંતો નથી, જે તેઓ પોતાની આધ્યાત્મિક કલ્યાણ માટે અનુકૂળ માને છે, સિવાય તે સિદ્ધાંતોના, જે હિંદુ ધર્મમાં સામાન્યરૂપે પ્રચલિત છે. તેથી, લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો વિશેષરૂપે હિંદુઓ છે અને તેઓ અલગ ધાર્મિક પંથનું ગઠન કરતાં નથી. [પરિચ્છેદ ૧૪૪ (૧)][૬૭૩-ડી-ઈ]

૧. કોઈપણ ધાર્મિક મઠ, સંપ્રદાય, સંસ્થા, ઉપસંપ્રદાય અથવા તેના કોઈ વિભાગને ધાર્મિક પંથ તરીકે નિર્ધારિત કરવા માટે, તે સામાન્ય સામૂહિક આસ્થા ધરાવતા વ્યક્તિઓનો સમૂહ હોવો જોઈએ, એવી સામાન્ય આસ્થાને અનુસરે તેવી સામાન્ય સંસ્થા હોવી જોઈએ, અને અંતમાં પરંતુ ઓછું મહત્વનું નહીં, વ્યક્તિઓના તે સમૂહને એક વિશિષ્ટ નામ દ્વારા સંબોધવામાં, ઓળખવામાં અને નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવતો હોવો જોઈએ. ધાર્મિક પંથ માટેની સૌથી મહત્વપૂર્ણ શરત એ છે કે, અર્થાત્ વ્યક્તિઓના તે સમૂહ પાસે એવી માન્યતાઓ અથવા સિદ્ધાંતોની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ જેને તેઓ પોતાના આધ્યાત્મિક કલ્યાણ માટે અનુકૂળ ગણે છે. ધાર્મિક પંથ માટે ધર્મ સંબંધિત નવી પદ્ધતિશાસ્ત્ર હોવું આવશ્યક છે. માત્ર અમુક પ્રથાઓનું પાલન, ભલે તે લાંબા સમયથી થતું હોય, માત્ર તે કારણે તેને એક અલગ ધર્મ બનાવતું નથી. [પરિચ્છેદ ૯૪, ૯૬][૬૫૫-ઈ-એફ; ૬૫૬-એ-સી]

૧.૩ સબરિમલા મંદિરના દર્શન માટે આવતા યાત્રાળુઓ લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો હોવાથી તેમને અચ્યપ્પન્સ તરીકે સંબોધવામાં આવે છે અને તેથી ધાર્મિક પંથ માટેની ત્રીજી શરત પૂર્ણ થાય છે, એવી દલીલ સ્વીકાર્ય નથી.

અચ્યપ્પન્સ તરીકે ઓળખાતો કોઈ નિર્ધારિત સમૂહ નથી. દરેક હિંદુ ભક્ત મંદિર જઈ શકે છે. લોર્ડ અચ્યપ્પા માટે અન્ય મંદિરો પણ છે અને ત્યાં આવી કોઈ મનાઈ નથી. તેથી, કોઈ નિર્ધારિત સંપ્રદાય નથી. આ રીતે, સબરિમલા મંદિર એક જાહેર ધાર્મિક અર્પણ છે અને આ ઉપાસના પંથના કોઈ વિશિષ્ટ રીતે ઓળખાતા અનુયાયીઓ નથી. [પરિચ્છેદ ૯૫][૬૫૫-એફ-એચ]

એસ.પી. મિત્તલ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય (૧૯૮૩) ૧ એસ.સી.સી. ૫૧ : [૧૯૮૩] ૧ એસ.સી.આર. ૭૨૯; ધ કમિશનર હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડોમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર ત્રિથા સ્વામિનાર ઓફ શ્રી શિરુર મઠ [૧૯૫૪] એસ.સી.આર. ૧૦૦૫ – ઉપર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

નલ્લોર માર્થાન્ડમ વેલ્લાલર અને અન્ય વિ. કમિશનર, હિંદુ ધાર્મિક અને ચેરિટેબલ એન્ડોમેન્ટ અને અન્ય (૨૦૦૩) ૧૦ એસ.સી.સી. ૭૧૨ : [૨૦૦૩] ૧ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૯૨૦ – નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

દેવસ્વોમ બોર્ડ વિરુદ્ધ અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ મૂળભૂત અધિકારોની અમલક્ષમતા

૨. ૧ ભગવાન અચ્યપ્પાના ભક્તો અનુચ્છેદ ૨૬ ના અર્થમાં ધાર્મિક પંથનું રચન કરતા નથી અને દ્રાવણકોર કોચીન હિંદુ રિલિજિયસ ઇન્સ્ટિટ્યુશન્સ અધિનિયમ, ૧૯૫૦ ની અનુચ્છેદ ૧૫ દ્વારા શબરીમાલા મંદિર પર દિશાનિર્દેશ, નિયંત્રણ અને દેખરેખની તમામ સત્તાઓ દ્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડમાં નિહિત કરવામાં આવેલી હોવાથી શબરીમાલા મંદિર જાહેર મંદિર છે, એવું નિર્દેશ કર્યા

બાદ, અને ટ્રાવેલર ટેવસ્વોમ બોર્ડને અનુચ્છેદ ૧૨ ના અર્થમાં ‘અન્ય સત્તા’ તરીકે જાહેર કરવામાં આવેલ હોવાથી, પરિણામે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળના સુનિશ્ચિત કરાયેલ હકો સહિતના મૂળભૂત હકો ટ્રાવેલર ટેવસ્વોમ બોર્ડ તથા શબરીમાલા મંદિર સહિતના અન્ય નિગમિત ટેવસ્વોમો સામે અમલપાત્ર બને છે. [પરિચ્છેદ ૯૭][૬૫૬-ડી-ઈ]

૨.૨ અનુચ્છેદ ૨૫(૧) માં ‘તમામ વ્યક્તિઓ’ એવો પ્રયોગ કરીને આ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે અંતઃકરણની સ્વતંત્રતા તથા ધર્મને સ્વતંત્રપણે સ્વીકારવાનો, આચરવાનો અને પ્રસાર કરવાનો અધિકાર, જો કે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) માં જ નિર્દિષ્ટ પ્રતિબંધોને આધીન છે, સ્ત્રીઓને સહિત દરેક વ્યક્તિને ઉપલબ્ધ છે. એ સમજવાની જરૂર છે કે અનુચ્છેદ ૨૬ નો મર્મ ‘ધાર્મિક સંસ્થા ની સ્થાપના’ છે, જેથી ધાર્મિક પંથ તરીકેનો દરજ્જો પ્રાપ્ત થાય. જ્યારે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) દરેક વ્યક્તિને ધર્મ આચરવાનો અધિકાર ખાતરીપૂર્વક આપે છે અને આચરણનો કૃત્ય મુખ્યત્વે ધાર્મિક ઉપાસના તથા વિધિઓ સાથે સંબંધિત છે. અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ સુનિશ્ચિત કરવામાં આવેલ અધિકારનો લિંગ સાથે કે, તે બાબતમાં, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને આભિપ્રેત કેટલાક શારીરિક પરિબળો સાથે કોઈ સંબંધ નથી. કોઈપણ વય જૂથની સ્ત્રીઓને ધર્મને અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ ખાતરીપૂર્વક આપવામાં આવેલ રીતે સ્વતંત્રપણે આચરવા માટે મંદિરમાં મુલાકાત લેવા અને પ્રવેશ કરવાનો જેટલો અધિકાર છે, એટલો જ પુરુષોને છે. [પરિચ્છેદો ૯૮, ૯૯, ૧૦૦][૬૫૬-એફ-એચ; ૬૫૭-બી]

રેવ. સ્ટેનિસ્લોસ વિ. મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય (૧૯૭૭) ૧ એસસીસી ૬૭૭ : [૧૯૭૭] ૨ એસસીઆર ૬૧૧; ધ કમિશનર હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડોમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર તીર્થ સ્વામિનાર ઓફ શ્રી શિરુર મઠ [૧૯૫૪] એસસીઆર ૧૦૦૫ – નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૨. ૩ ધાર્મિક સ્થળોમાં પ્રવેશમાંથી મહિલાઓને બહાર રાખવાની પ્રથા, મહિલાઓના મંદિરમાં જઈ અને પ્રવેશી હિંદુ ધર્મનું મુક્તપણે આચરણ કરવાનો તથા લોર્ડ અચ્યપ્પા પ્રત્યે પોતાની ભક્તિ વ્યક્ત કરવાનો અધિકાર ભંગ કરે છે. મહિલાઓને આ અધિકારનો ઈનકાર કરવાથી તેમના પૂજાના અધિકારમાં નોંધપાત્ર રીતે ક્ષતિ આવે છે. અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ સુનિશ્ચિત કરાયેલ અધિકાર માત્ર વિવિધ ધર્મો વચ્ચેની સમાનતા વિશે જ નથી, પરંતુ તે એ જ ધર્મની અંદરની સમાનતા વિશે પણ છે. તેથી, અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ ધર્મનું આચરણ કરવાનો અધિકાર, તેના વ્યાપક પરિધિમાં, એવો અભેદભાવરહિત અધિકાર આવરી લે છે, જે તે જ ધર્મ માનનાર તમામ વયજૂથોના પુરુષો અને મહિલાઓને સમાનરૂપે ઉપલબ્ધ છે. [પરિચ્છેદો ૧૦૧][૬૫૭-સી-ઈ]

નર હરિ શાસ્ત્રી અને અન્ય વિ. શ્રી બદ્રીનાથ મંદિર સમિતિ એ.આઈ.આર. ૧૯૫૨ એસ.સી. ૨૪૫ : ૧૯૫૨ એસ.સી.આર. ૮૪૯; આચાર્ય જગદીશ્વરાનંદ અવધૂતા અને અન્ય વિ. પોલીસ કમિશનર, કલકત્તા (૧૯૮૩) ૪ એસ.સી.સી. ૫૨૨ : [૧૯૮૪] ૧ એસ.સી.આર. ૪૪૭ – નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૨.૪ કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થાનો (પ્રવેશ માટેની અધિકૃતિ) નિયમો, ૧૯૬૫નો, ૧૯૬૫ના અધિનિયમના અનુસંધાનમાં બનાવવામાં આવેલ, આદેશિત નિયમ ૩(બી), ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય જૂથની મહિલાઓના પ્રવેશના બહિષ્કારની જોગવાઈ કરે છે, જે આવી મહિલાઓને તેમના ધાર્મિક વિશ્વાસનું આચરણ કરવાની હકનો સ્પષ્ટ ભંગ છે અને પરિણામે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળનો તેમનો મૂળભૂત અધિકાર નિષ્પ્રભ બની જાય છે. સ્ફટિક સમાન સ્પષ્ટ છે કે, જ્યાં સુધી કોઈપણ જાતિના મંદિરામાં પ્રવેશ માંગતા ભક્તો, તેમના લિંગ અને/અથવા વય જૂથની પરવા કર્યા વિના, હિંદુ હોય, ત્યાં સુધી તેમને મંદિરામાં પ્રવેશ કરવાનો અને પ્રાર્થના અર્પણ કરવાનો કાનૂની અધિકાર છે. વર્તમાન મામલામાં મહિલાઓ પણ હિંદુઓ જ છે અને તેથી, ભગવાન અચ્ચપ્પાના ભક્ત તરીકે શબરીમાલા મંદિરમાં પ્રવેશ કરીને દેવતાને પ્રાર્થના અર્પણ કરવાની તેમની હક પર કોઈ કાર્યક્ષમ કે કાનૂની મર્યાદા નથી. બહિષ્કારનો ઉક્ત નિયમ એ આધારે ન્યાયસંગત ઠરી શકતો નથી કે ઉક્ત વય જૂથની મહિલાઓને પ્રવેશની મંજૂરી આપવાથી કોઈપણ રીતે જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા, આરોગ્ય અથવા તે બાબતમાં સંવિધાનના ભાગ ૩ની અન્ય કોઈ જોગવાઈ/જોગવાઈઓને હાનિકારક અસર થશે કે જોખમજનક ભૂમિકા ભજવાશે, કારણ કે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ સુનિશ્ચિત કરાયેલ અધિકાર આ જ સિદ્ધાંતોને આધીન બનાવવામાં આવ્યો છે. [પરિચ્છેદો ૧૦૪, ૧૦૫][૬૫૮-એફ-એચ; ૬૫૮-એ-બી]

૨. ૫ ‘નૈતિકતા’ શબ્દ, જે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) માં આવે છે, તેને સંકુચિત દષ્ટિકોણથી જોઈ શકાય નહીં, જેથી નૈતિકતાની વ્યાખ્યાના ક્ષેત્રને માત્ર તે અર્થ સુધી મર્યાદિત કરી દેવામાં આવે, જે કોઈ વ્યક્તિ, કોઈ વર્ગ અથવા ધાર્મિક સંપ્રદાય આ શબ્દનો અર્થ માને. જ્યારે મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન થાય છે, ત્યારે ‘નૈતિકતા’ શબ્દનો સ્વાભાવિક અર્થ સંવિધાનિક નૈતિકતા થાય છે અને સંવિધાનિક અદાલતો દ્વારા અંતે જે કોઈ દષ્ટિકોણ સ્વીકારવામાં આવે તે સંવિધાનમાંથી આધાર પ્રાપ્ત કરતી આ સંવિધાનિક નૈતિકતાની સંકલ્પનાના સિદ્ધાંતો અને મૂળભૂત તત્ત્વો સાથે સુસંગત હોવો જોઈએ. [પરિચ્છેદ ૧૦૬]
[૬૫૯-સી-ડી]

મનોજ નરુલા વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૨૦૧૪) ૯ એસ.સી.સી. ૧ : [૨૦૧૪] ૯ એસ.સી.આર. ૯૬૫; દિલ્હીના એન.સી.ટી.ની સરકાર વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય (૨૦૧૮) ૮ સ્કેલ ૭૨; નવતેજ સિંહ જોહર અને અન્ય વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય (૨૦૧૮) ૧૦ સ્કેલ ૩૮૬ – નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

૨.૬ અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ બાંહેધરી આપવામાં આવેલ અધિકારને, તે અનુચ્છેદના પ્રારંભિક શબ્દો દ્વારા જ, જાહેર વ્યવસ્થા, જાહેર નૈતિકતા, જાહેર આરોગ્ય તથા સંવિધાનના ભાગ ૩ ની અન્ય જોગવાઈઓના આધિન બનાવવામાં આવ્યો છે. આ ત્રણેય શબ્દો, એટલે કે વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્ય, ‘જાહેર’ શબ્દ દ્વારા વિશેષિત થયેલા છે. ૧૦ થી ૫૦ વર્ષના વયગાળાની સ્ત્રી ભક્તોને સબરિમલા મંદિરમાં પ્રવેશ આપી તેમને પ્રાર્થના

અર્પણ કરવાની પરવાનગી આપવાથી ન તો જાહેર વ્યવસ્થા અને ન તો જાહેર આરોગ્ય જોખમમાં મુકાય. જાહેર નૈતિકતા અંગે, આ બાબત સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે કે સંવિધાન આ દેશના લોકો પર કોઈ બાહ્ય બળ દ્વારા લાદવામાં આવેલું નહોતું, પરંતુ વિપરીત રીતે આ દેશના લોકોએ પોતે તેને સ્વીકાર્યું હતું અને પોતાને જ અર્પણ કર્યું હતું; તેથી ‘જાહેર નૈતિકતા’ શબ્દનો યોગ્ય અર્થ સંવિધાનિક નૈતિકતાના સમાનાર્થી તરીકે જ સમજવાનો થાય છે. જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યની કલ્પનાઓનો ઉપયોગ ધર્મનું સ્વતંત્રપણે પાલન કરવાની સ્વતંત્રતાને મર્યાદિત કરવા અને ૧૦ થી ૫૦ વર્ષના વયગાળાની સ્ત્રીઓ સામે ભેદભાવ કરવા માટે, માત્ર આ સરળ કારણસર કે જાહેર નૈતિકતાએ સંવિધાનિક નૈતિકતાને મસ્તક નમાવવું જ પડે, તેમને સબરિમલા મંદિરમાં પ્રવેશવા તથા પ્રાર્થના અર્પણ કરવાનો તેમનો કાનૂની અધિકાર નકારી કાઢવા માટે આડરૂપ ઉપાય તરીકે કરી શકાય નહીં. [પરિચ્છેદો ૧૧૦, ૧૧૧][૬૬૧-એ-ડી]

હિંદુ ધર્મ મુજબ બહિષ્કારાત્મક પ્રથા અનિવાર્ય પ્રથા છે કે નહીં

૩. ૧ કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં એમ કહી શકાતું નથી કે કોઈપણ વયસમૂહની સ્ત્રીઓનું બહિષ્કરણ હિંદુ ધર્મની આવશ્યક પ્રથા ગણાવી શકાય અને તેના વિરુદ્ધ, હિંદુ ધર્મનો આવશ્યક ભાગ એ છે કે હિંદુ સ્ત્રીઓને હિંદુ ધર્મની ભક્ત અને અનુયાયી તરીકે મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની અને દેવતાને પ્રાર્થના અર્પણ કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવે. કોઈપણ શાસ્ત્રીય અથવા પાઠ્ય

આધારના પુરાવાના અભાવે, સબરિમાલા મંદિરમાં અનુસરાતી બહિષ્કારાત્મક પ્રથાને હિંદુ ધર્મની આવશ્યક પ્રથાનો દરજ્જો આપી શકાય નહીં. સ્ત્રીઓને સબરિમાલા મંદિરમાં પ્રાર્થના અર્પણ કરવા પ્રવેશ કરવાની મંજૂરી આપવાથી હિંદુ ધર્મનું સ્વરૂપ મૂળભૂત રીતે બદલાઈ જશે અથવા કોઈપણ રીતે પરિવર્તિત થઈ જશે એવી કલ્પના કરી શકાય નહીં. તેથી, ૧૯૬૫ના અધિનિયમના બંને ઘડાયેલ નિયમ ૩(બી) ના સ્વરૂપમાં અધીનસ્થ વિધાનનો આધાર આપવામાં આવેલી બહિષ્કારાત્મક પ્રથા, હિંદુ ધર્મનો એવો ન તો આવશ્યક અને ન તો અભિન્ન ભાગ છે કે જેના વિના હિંદુ ધર્મ, જેના અનુયાયી લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો છે, ટકી શકશે નહીં. [ફ્કર ૧૨૨-૧૨૩][૬૬૫-ડી-જી]

૩.૨ કોઈ પણ વ્યક્તિ એવું કહી શકતી નથી કે કોઈ નિશ્ચિત તારીખથી અથવા કોઈ ઘટનાના કારણે વ્યક્તિના ધર્મનો આવશ્યક ભાગ અથવા પ્રથા બદલાઈ ગઈ છે. આવા બદલાઈ શકતા ભાગો અથવા પ્રથાઓ નિશ્ચિતપણે ધર્મનો તે ‘મૂળભૂત’ ભાગ નથી, જેના પર માન્યતા આધારિત છે અને જેના પર ધર્મ સ્થાપિત છે. તેને માત્ર ગૌણ ભાગો અથવા પ્રથાઓના અલંકારરૂપ ઉમેરા તરીકે જ માનવામાં આવી શકે. [પરિચ્છેદ ૧૨૪][૬૬૫-જી-એચ]

૩.૩ જ્યાં સમયના પ્રવાહ સાથે કોઈ પ્રથા બદલાય છે, ત્યાં આવી પ્રથાને એવો મૂળ તત્ત્વ માનવામાં આવી શકતી નથી જેના આધારે કોઈ ધર્મની રચના થાય. કોઈ પ્રથાને આવશ્યક પ્રથાનો દરજ્જો પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેમાં અવરોધરહિત

સાતત્ય હોવું આવશ્યક છે. વધુમાં, એસ. મહેન્દ્રનના પ્રકરણમાં વડી અદાલતના ચુકાદામાંથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે દેવસ્વોમ બોર્ડે વડી અદાલત સમક્ષ સ્વીકાર્યું હતું કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયજૂથની મહિલા ઉપાસકાઓ પોતાના બાળકોના અન્નપ્રાશન સંસ્કાર માટે દર મહિને પાંચ દિવસ મંદિર ખાતે આવતી હતી અને પૂજા કરતી હતી. દેવસ્વોમ બોર્ડે વડી અદાલત સમક્ષ એવો પણ અભિપ્રાય રજૂ કર્યો હતો કે મહિલાઓના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ માત્ર મંડલમ, મકરવિલક્કુ અને વિષ્ણુ દિવસોમાં જ હતો. વિવાદિત બહિષ્કારાત્મક પ્રથા ‘કેટલાક અપવાદો ધરાવતી રૂઢિ’ છે, કારણ કે ૧૯૫૦ માં જાહેરનામું બહાર પાડવામાં આવ્યું તે પહેલાં તમામ વયજૂથોની મહિલાઓ પોતાના બાળકોના અન્નપ્રાશન સંસ્કાર માટે સબરિમલા મંદિરની મુલાકાત લેતી હતી. તેથી, સબરિમલા મંદિરમાં અનુસરાતી આ બહિષ્કારાત્મક પ્રથામાં કોઈ સાતત્ય દેખાતું નથી અને આ પરિસ્થિતિમાં તેને આવશ્યક પ્રથા તરીકે ગણવી શક્ય નથી.

[પરિચ્છેદ ૧૨૫, ૧૨૬][૬૬૬-એ-ડી]

૩.૪ આ અદાલતે બીજા આનંદા માર્ગા કેસમાં પ્રતિપાદિત કરેલા કાનૂની સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં લેતાં, સબરિમલા મંદિર ખાતે અનુસરાતી બહિષ્કારાત્મક પ્રથાને એવી ગણાવી શકાય નહીં કે જેના અઆચરણથી હિંદુ ધર્મના સ્વરૂપમાં ફેરફાર કે પરિવર્તન આવી જાય. વધુમાં, દેવસ્વોમ બોર્ડે વડી અદાલત સમક્ષ સ્વીકાર્યું હતું કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયસમૂહની સ્ત્રી ભક્તો મંદિરની મુલાકાત લેતી હતી અને પોતાના બાળકોના પ્રથમ અન્નપ્રાશન સંસ્કાર માટે દર મહિને

પાંચ દિવસ પૂજાઓ કરતી હતી, તેથી આ બહિષ્કારાત્મક પ્રથા અવરોધરહિત સાતત્ય સાથે પાલન કરવામાં આવી હતી એવું પણ નથી. [પરિચ્છેદ ૧૪૪(૮)][૬૭૪-એફ-એચ] પોલીસ કમિશનર અને અન્ય વિ. આચાર્ય જગદીશ્વરાનંદ અવધૂત અને અન્ય (૨૦૦૪) ૧૨ એસ.સી.સી. ૭૭૦ : [૨૦૦૪] ૨ એસ.સી.આર. ૧૦૧૯ – પર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

એસ. મહેન્દ્રન વિ. સચિવ, ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ, તિરુવનંતપુરમ અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ કેરળ ૪૨ – અનુમોદિત.

જોન વલ્લમટ્ટોમ અને અન્ય વિ. ભારત સંઘ (૨૦૦૩) ૬ એસ.સી.સી. ૬૧૧ : [૨૦૦૩] ૧ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૬૩૮; ધ કમિશનર હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડાઉમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર તૃથ સ્વામિનાર ઓફ શ્રી શિરુર મઠ [૧૯૫૪] એસ.સી.આર. ૧૦૦૫; મોહમ્મદ હનીફ કુરૈશી વિ. બિહાર રાજ્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૫૮ એસ.સી. ૭૩૧ : [૧૯૫૯] એસ.સી.આર. ૬૨૯; પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય અને અન્ય વિ. અશુતોષ લાહિરી અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૯૫ એસ.સી. ૪૬૪ : [૧૯૯૪] ૫ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૫૧૫; દરગાહ કમિટી, અજમેર અને અન્ય વિ. સૈયદ હુસૈન અલી અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૧૪૦૨ : ૧૯૬૨ એસ.સી.આર. ૩૮૩; એન.

અદિથાયન વિ. ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ અને અન્ય (૨૦૦૨) ૮ એસ.સી.સી. ૧૦૬ : [૨૦૦૨] ૩ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૭૬; આચાર્ય જગદીશ્વરાનંદ અવધૂત અને અન્ય વિ.પોલીસ કમિશનર, કલકત્તા (૧૯૮૩) ૪

એસસીસી પરર : [૧૯૮૪] ૧ એસ.સી.આર. ૪૪૭ – નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

ફ્રી ચર્ચ ઓફ સ્કોટલેન્ડ વિ. ઓવર્ટાઉન (૧૯૦૪) એસી ૫૧૫ – ઉલ્લેખિત.

૧૯૬૫ના અધિનિયમનું અને ૧૯૬૫ના નિયમોની નિયમ ૩(બી) નું વિશ્લેષણ

૪.૧ ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૨(એ) મુજબ, ‘હિંદુ’ શબ્દમાં બૌદ્ધ, શીખ અથવા જૈન ધર્મનો અનુસરણ કરતી વ્યક્તિનો સમાવેશ થાય છે.

તેમાં આવેલો ‘વ્યક્તિ’ શબ્દ, માત્ર અને માત્ર તર્કના શુદ્ધ અને સરળ કારણસર, તમામ લિંગોને આવરી લેવો આવશ્યક છે. અનુચ્છેદ (સી) ‘વિભાગ અથવા વર્ગ’ ની વ્યાખ્યા કોઈપણ ભાગ, ઉપભાગ, જાતિ, ઉપજાતિ, સંપ્રદાય અથવા પંથ તરીકે કરે છે. વિભાગ અથવા વર્ગની વ્યાખ્યા ક્યાંય પણ પુરુષ વિભાગ, ઉપવિભાગ, જાતિ વગેરે સુધી મર્યાદિત હોવાનું સૂચિત કરતી નથી. [પરિચ્છેદ ૧૨૮][૬૬૬-ઈ; ૬૬૭-બી-સી]

૪.૨ અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩, અપ્રતિબંધક જોગવાઈ હોવા કારણે, એવી ઘોષણા કરે છે કે હિંદુઓ માટે સામાન્ય રીતે અથવા તેમની કોઈપણ ઉપશ્રેણી અથવા વર્ગ માટે ખુલ્લું રાખવામાં આવેલું દરેક જાહેર પૂજાસ્થળ હિંદુઓની તમામ ઉપશ્રેણીઓ અને વર્ગો માટે ખુલ્લું રહેશે અને કોઈપણ હિંદુને, તે

ગમે તેવી ઉપશ્રેણી અથવા વર્ગનો હોય, એવા જાહેર પૂજાસ્થળમાં પ્રવેશવાથી, અથવા ત્યાં અન્ય કોઈ હિંદુને જે રીતે અને જેટલી હદ સુધી પ્રવેશવા, પૂજા કરવા, પ્રાર્થના અર્પણ કરવા અથવા કોઈ ધાર્મિક સેવા બજાવવા પાત્રતા હોય, તે જ રીતે અને તે જ હદ સુધી પૂજા કરવા, પ્રાર્થના અર્પણ કરવા અથવા ધાર્મિક સેવા બજાવવાથી અટકાવવામાં, અવરોધવામાં અથવા નિરોત્સાહિત કરવામાં આવશે નહીં. અનુચ્છેદ ૩નું સાવધાનીપૂર્વકનું વિભાજન દર્શાવે છે કે કેરળ રાજ્યમાં આવેલાં જાહેર પૂજાસ્થળો, કોઈપણ વિરુદ્ધ કાયદો, પ્રચલિત રૂઢિ, પ્રયોગ અથવા એવા કાયદાના બળે અસરકારક બનેલું કોઈ દસ્તાવેજ, અથવા અદાલતનો કોઈ હુકમનામો કે આદેશ હોવા છતાં, હિંદુઓની તમામ ઉપશ્રેણીઓ અને વર્ગો માટે ખુલ્લાં રહેશે. ‘ઉપશ્રેણી અથવા વર્ગ’ અને ‘હિંદુ’ ની વ્યાખ્યાઓ, અનુચ્છેદ ૩ના હેતુસર, વ્યાખ્યા જોગવાઈઓ ૨(એ) અને ૨(સી)માંથી લેવાયેલી ગણાશે, જેમાં તમામ લિંગોનો સમાવેશ થાય છે, જો તેઓ હિંદુ હોય તો. અનુચ્છેદ ૩ હેઠળ આપવામાં આવેલ અધિકારને, તેની અપ્રતિબંધક સ્વભાવને કારણે, તેની વિરુદ્ધના કોઈપણ કાયદા, રૂઢિ અથવા પ્રયોગની પરવા કર્યા વિના અમલમાં મૂકવો જરૂરી છે. [પરિચ્છેદો ૧૩૦, ૧૩૧][૬૬૭-જી-એચ; ૬૬૮-એ-ડી]

૪.૩ અનુચ્છેદ ૩માં કરાયેલ ઉપબંધમાં એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે જો જાહેર ઉપાસનાનું સ્થળ કોઈ ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના કોઈ વિભાગના હિતાર્થે સ્થાપિત મંદિર હોય, તો અનુચ્છેદ ૩ હેઠળ બાંધધરાયેલ હકો તે ધાર્મિક

સંપ્રદાય અથવા તેના વિભાગને ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો જે હક છે, તેના આધીન બની જાય છે. લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો અને અનુયાયીઓ ધાર્મિક સંપ્રદાય રચે છે નહીં અને તેથી, વર્તમાન કેસમાં અનુચ્છેદ ૩ના ઉપબંધનો આશરો લઈ શકાય નહીં, એવું નિર્દેશ કર્યા પછી. [ફકરો ૧૩૨][૬૬૮-ડી-ઈ]

૪.૪ આ અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ હેઠળ, સ્ત્રીઓનો સમાવેશ કરતી હિંદુઓની તમામ શાખાઓ અને વર્ગોને નિર્ધારિત કરાયેલા અધિકારનું મહત્વ અને ગંભીરતા, આ હકીકત પરથી અત્યંત સ્પષ્ટ અને પ્રગટ થાય છે કે તેના ભંગને ૧૯૬૫ ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૫ હેઠળ દંડનીય બનાવવામાં આવ્યો છે. અનુચ્છેદ ૪, કેરળમાં જાહેર ઉપાસનાના સ્થળોને લગતા ક્રમ અને શિસ્ત જાળવવા તેમજ વિધિ-વિધાનો અને સમારંભોના પાલન માટે નિયમો બનાવવાની સત્તા પ્રદાન કરે છે. અનુચ્છેદ ૪ ના ઉપબંધનો, અનુચ્છેદ ૪(૧) માટે અપવાદ હોવાને કારણે, એવો દાખલો છે જ્યાં અપવાદ પોતે જ નિયમ કરતાં વધુ મહત્વનો છે. અનુચ્છેદ ૪ ના ઉપબંધની ભાષા અત્યંત સ્પષ્ટ અને સરળ શબ્દોમાં કહે છે કે અનુચ્છેદ ૪(૧) હેઠળ બનાવવામાં આવેલા નિયમો કોઈપણ હિંદુ સામે, તે કોઈ વિશિષ્ટ શાખા અથવા વર્ગનો છે/છે તે કારણસર, ભેદભાવ નહીં કરે. કોઈ વિશિષ્ટ શાખા અથવા વર્ગમાં તમામ વયજૂથોની સ્ત્રીઓનો સમાવેશ થાય છે, કારણ કે કોઈપણ વયજૂથની હિંદુ સ્ત્રીઓ પણ હિંદુઓનો એક વર્ગ અથવા શાખા રચે છે. [પરિચ્છેદ ૧૩૩-૧૩૫][૬૬૮-જી-એચ; ૬૬૯-

બી-સી; ૬૭૦-એ-બી]

૪. ૫ આ મુદ્દા અંગે કાયદો સુસ્થાપિત છે કે જ્યારે કોઈ અધિનિયમ હેઠળ કોઈ સત્તાધિકારીને નિયમ બનાવવાની સત્તા પ્રદાન કરવામાં આવે છે, ત્યારે ઉક્ત સત્તાનો ઉપયોગ અધિનિયમની મર્યાદાઓની અંદર જ થવો જોઈએ અને તેનો કોઈ અતિક્રમ સ્વીકાર્ય નથી. બહાર રાખવાની પ્રથા, જેને ૧૯૬૫ના અધિનિયમના બળે ઘડાયેલા નિયમ ૩(બી) ના સ્વરૂપે ગૌણ વિધાનનો આધાર આપવામાં આવ્યો છે, તે ધર્મનો ન તો આવશ્યક અને ન તો અભિન્ન ભાગ છે. નિયમ ૩(બી) નું સરસરી વાંચન દર્શાવે છે કે તે અનુચ્છેદ ૩ તેમજ અનુચ્છેદ ૪ બંનેની દૃષ્ટિએ અધિકારાતીત છે, કારણ કે અનુચ્છેદ ૩, અડચણ-નાબૂદ જોગવાઈ હોવાને કારણે, સ્પષ્ટપણે નિર્ધારિત કરે છે કે જાહેર ઉપાસનાનું દરેક સ્થળ હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને વિભાગો માટે ખુલ્લું રહેશે, જેમાં સ્ત્રીઓ પણ એક વર્ગ છે, અને તેના વિરુદ્ધની કોઈ પણ પ્રથા અથવા પરંપરા હોવા છતાં. તે ઉપરાંત, નિયમ ૩(બી) અનુચ્છેદ ૪ ની દૃષ્ટિએ પણ અધિકારાતીત છે, કારણ કે અનુચ્છેદ ૪(૧) ની પરંતુકમાં એવો અપવાદ રચવામાં આવ્યો છે કે અનુચ્છેદ ૪(૧) હેઠળ બનાવવામાં આવેલા વિનિયમો/નિયમો કોઈ પણ રીતે કોઈ હિંદુ સામે માત્ર તે ખાસ વિભાગ અથવા વર્ગનો છે/છે તેના આધારે ભેદભાવ કરી શકશે નહીં. [પરિછેદો ૧૩૭, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૪(૯)][૬૭૦-એફ-જી; ૬૭૫-એ; ૬૭૨-એફ-જી; ૬૭૩-એ] યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય વિ. એસ. શ્રીનિવાસન (૨૦૧૨) ૭ એસસીસી ૬૮૩ : [૨૦૧૨] ૬ એસસીઆર

૩૪; જનરલ ઓફિસર કમાન્ડિંગ- ઇન-ચીફ વિ. ડૉ. સુભાષ ચંદ્ર યાદવ એઆઈઆર ૧૯૮૮ એસસી ૮૭૬ : [૧૯૮૮] ૩ એસસીઆર ૬૨; કુન્જ બિહારી લાઈ બુટેઈલ અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ એચ.પી. એઆઈઆર ૨૦૦૦ એસસી ૧૦૬૯ : [૨૦૦૦] ૧ એસસીઆર ૧૦૫૪; ગ્લોબલ એનર્જી લિમિટેડ અને અન્ય વિ. સેન્ટ્રલ ઇલેક્ટ્રિસિટી રેગ્યુલેટરી કમિશન (૨૦૦૯) ૧૫ એસસીસી ૫૭૦: [૨૦૦૯] ૯ એસ.સી.આર. ૨૨; સ્ટેટ ઓફ ટી.એન. અને અન્ય વિ. પી. કૃષ્ણમૂર્તિ અને અન્ય (૨૦૦૬) ૪ એસસીસી ૫૧૭ : [૨૦૦૬] ૩ એસસીઆર ૩૯૬ – નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૪.૬ બંને જોગવાઈઓની ભાષા, એટલે કે, ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ અને અનુચ્છેદ ૪(૧) ના પ્રાવધાનની ભાષા, સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે જાહેર પૂજાસ્થળોએ પ્રાર્થના અર્પણ કરવા માટે હિંદુઓના તમામ વિભાગો અને વર્ગોના હકો માટે રૂઢિ અને પ્રચલનોએ સ્થાન આપવું જ જોઈએ. તેના વિરુદ્ધ કોઈપણ અર્થઘટન ૧૯૬૫ના અધિનિયમના હેતુનો નાશ કરશે અને અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ ધાર્મિક આચરણ કરવાનો બાંધધરીપ્રાપ્ત મૂળભૂત અધિકાર ક્રમશઃ હાસ પામે તેવું કરશે. સ્ફટિક જેટલું સ્પષ્ટ છે કે ૧૯૬૫ના અધિનિયમની જોગવાઈઓ ઉદાર સ્વભાવની છે, જેથી અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ સહિત હિંદુઓના તમામ વિભાગો અને વર્ગોને પ્રવેશની મંજૂરી મળે. પરંતુ અનુચ્છેદ ૪(૧) ના આડશ હેઠળ નિયમ ૩(બી) બનાવવાથી ૧૯૬૫ના અધિનિયમના મૂળ હેતુનો જ ભંગ થશે. તેથી, નિયમ ૩(બી) ૧૯૬૫ના

અધિનિયમથી પર છે. [પરિચ્છેદો ૧૪૩, ૧૪૪(૧૨)][૬૭૩-એ-સી; ૬૭૫-એફ]

ઇન્ડિયન યંગ લોયર્સ એસોસિએશન અને અન્ય વિ. કેરળ રાજ્ય અને અન્ય (૨૦૧૭) ૧૦ એસ.સી.સી. ૬૮૯; સરદાર સૈયદના તાહેર સૈફુદ્દીન સાહેબ વિ. બોંબે રાજ્ય [૧૯૬૨] સપ્લ. ૨ એસસીઆર ૪૯૬; રાજા બીરા કિશોર દેવ વિ. ઓરિસ્સા રાજ્ય (૧૯૬૪) ૭ એસ.સી.આર. ૩૨; શાસ્ત્રી યજ્ઞપુરુષદાજી અને અન્ય વિ. મુલદાસ ભૂંડરદાસ વૈશ્ય અને અન્ય એક (૧૯૬૬) ૩ એસ.સી.આર. ૨૪૨ ; દરગાહ કમિટી, અજમેર વિ. સૈયદ હુસૈન અલી (૧૯૬૨) ૧ એસ.સી.આર. ૩૮૩; શ્રી વેંકટરમણા દેવરુ વિ. મૈસુર રાજ્ય અને અન્ય [૧૯૫૮] એસ.સી.આર. ૮૯૫; દીપક સિબલ વિ. પંજાબ યુનિવર્સિટી અને અન્ય એક (૧૯૮૯) ૨ એસ.સી.સી. ૧૪૫ : [૧૯૮૯] ૧ એસ.સી.આર. ૬૮૯; શાયરા બાનો વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય (૨૦૧૭) ૯ એસ.સી.સી. ૧ : [૨૦૧૭] ૭ એસ.સી.આર. ૭૯૭; અનુજ ગર્ગ અને અન્ય વિ. હોટેલ એસોસિએશન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય (૨૦૦૮) ૩ એસ.સી.સી. ૧ : [૨૦૦૭] ૧૨ એસ.સી.આર. ૯૯૧; ચારુ ખુરાણા અને અન્ય વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય (૨૦૧૫) ૧ એસ.સી.સી. ૧૯૨ : [૨૦૧૪] ૧૨ એસ.સી.આર. ૨૫૯; નેશનલ લીગલ સર્વિસિસ ઓથોરિટી વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય (૨૦૧૪) ૫ એસ.સી.સી. ૪૩૮; જસ્ટિસ કે. એસ. પુટ્ટસ્વામી અને અન્ય એક વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય (૨૦૧૭) ૧૦ એસ.સી.સી. ૧; વિશાખા અને અન્ય

વિ. રાજસ્થાન રાજ્ય અને અન્ય (૧૯૯૭) ૬ એસ.સી.સી. ૨૪૧ : [૧૯૯૭]
૩ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૪૦૪; સેશમ્મલ અને અન્ય વિ. રાજ્યના

તમિલ નાડુ (૧૯૭૨) ૨ એસસીસી ૧૧ : [૧૯૭૨] ૩ એસસીઆર
૮૧૫; આદી સૈવ સિવાચારિયારગળ નલા સંગમ અને અન્ય વિ. તમિલનાડુ
સરકાર અને અન્ય (૨૦૧૬) ૨ એસસીસી ૭૨૫ : [૨૦૧૫] ૧૧ એસસીઆર
૧૧૧૦; ટી.એમ.એ. પાઈ ફાઉન્ડેશન અને અન્ય વિ. કર્ણાટક રાજ્ય અને અન્ય
(૧૯૯૫) ૫ એસસીસી ૨૨૦ : [૧૯૯૫] ૨ સપ્લ. એસસીઆર ૬૦૮; દેઓકી
નંદન વિ. મુરલીધર અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૫૭ એસ.સી. ૧૩૩ :
[૧૯૫૬] એસ.સી.આર. ૭૫૬; શ્રી રાધાકાંતા દેબ અને અન્ય એક વિ.
કમિશનર ઓફ હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડાઉમેન્ટ્સ, ઓરિસ્સા (૧૯૮૧) ૨
એસ.સી.સી. ૨૨૬ : [૧૯૮૧] ૨ એસ.સી.આર. ૮૨૬ – નો સંદર્ભ લેવાયો.

હેનરી વોર્ડ બીચર દ્વારા “આઈઝ એન્ડ ઈઅર્સ” ૧૮૧૩-૧૮૮૭ – નો
ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

આર.એફ. નરીમાન, ન્યાયમૂર્તિ અનુસાર (સહમત):

૧. ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓને શબરીમાલા મંદિર ખાતે
પ્રવેશ કરવા પ્રતિબંધિત કરવાનો રિવાજ અથવા પ્રચલન સંવિધાનના અનુચ્છેદ
૨૫(૧)નું ઉલ્લંઘન કરનાર છે, તેમજ સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળ
બનાવવામાં આવેલા કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થળો (પ્રવેશની મંજૂરી)
અધિનિયમ, ૧૯૬૫નું પણ ઉલ્લંઘન કરનાર છે; અને કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના

સ્થળો (પ્રવેશની મંજૂરી) નિયમો, ૧૯૬૫નો નિયમ ૩(બી) સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૫(૧) અને અનુચ્છેદ ૧૫(૧)નું ઉલ્લંઘન કરતો હોવાથી અસંવિધાનિક છે. [પરિચ્છેદ ૩૨][૭૨૩-ઈ-એફ]

૨. ૧ સંવિધાનની અનુચ્છેદ ૨૫ “તમામ વ્યક્તિઓ”ના હિતમાં એક મૂળભૂત અધિકારને માન્યતા આપે છે, જેનો સંબંધ પ્રાકૃતિક વ્યક્તિઓ સાથે છે. આ મૂળભૂત અધિકાર તેવી તમામ વ્યક્તિઓને સમાન રીતે જણાવેલ મૂળભૂત અધિકારનો હકદાર બનાવે છે. ધાર્મિક સમુદાયના દરેક સભ્યને ધર્મનું આચરણ કરવાનો અધિકાર છે, જો સુધી તે કોઈપણ રીતે તેના સહ-ધર્મીઓના તે જ બાબત કરવા અંગેના અનુરૂપ અધિકારમાં હસ્તક્ષેપ કરતો ન હોય. આ મૂળભૂત અધિકારની સામગ્રી સંવિધાનની પ્રસ્તાવનામાં “વિચાર, માન્યતા, શ્રદ્ધા અને ઉપાસનાની સ્વતંત્રતા” તરીકે જે ઉલ્લેખિત છે તેની વિસ્તૃત અભિવ્યક્તિ છે. તેથી, તમામ વ્યક્તિઓ અંતરાત્માની સ્વતંત્રતા તેમજ ધર્મને સ્વતંત્રપણે પ્રતિપાદિત કરવાનો, આચરણ કરવાનો અને પ્રસાર કરવાનો અધિકાર ધરાવે છે. ધર્મને પ્રતિપાદિત કરવાનો, આચરણ કરવાનો અને પ્રસાર કરવાનો અધિકાર વિચાર, માન્યતા, શ્રદ્ધા અને ઉપાસનાના અનુસરણમાં કરાયેલા તમામ કૃત્યોને આવરી લેશે. આ અધિકારની સામગ્રી “ધર્મ” શબ્દ સાથે સંબંધિત છે, જેનો અર્થ વ્યક્તિઓ અથવા સમુદાયો માટેની શ્રદ્ધાસંબંધિત બાબતો એવો થશે, જે માન્યતાઓ અથવા સિદ્ધાંતોની એવી પદ્ધતિ પર આધારિત હોય છે જે આધ્યાત્મિક કલ્યાણને પ્રોત્સાહિત કરે. તે આવશ્યક નથી કે આસ્તિકતાવાદી જ

હોય, પરંતુ તેમાં અજ્ઞેયવાદી અને નાસ્તિક વ્યક્તિઓનો પણ સમાવેશ થઈ શકે છે. [પરિચ્છેદ ૨૧.૧-૨૧.૫][૭૦૯-ડી-જી]

૨. ૨ મૂળભૂત અધિકારનો વિષય માત્ર ધર્મનો આવશ્યક ભાગ છે, ધાર્મિક ન હોય તેવી લૌકિક પ્રવૃત્તિઓથી ભિન્ન એવો. અંધશ્રદ્ધાપૂર્ણ માન્યતાઓ, જે ધર્મમાં બાહ્ય અને અનાવશ્યક ઉમેરાઓ છે, તેને ધર્મના આવશ્યક ભાગો તરીકે માનવામાં આવી શકતી નથી. ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને/અથવા માન્યતા માટે જે બાબતો આવશ્યક છે, તેની અંગે કાયદાની અદાલત સમક્ષ રહેલા પુરાવાના આધારે અને તે ધર્મનું પાલન કરતી સમુદાયે આવી માન્યતાની આવશ્યકતા વિષે પોતે શું કહે છે તે આધારે નિર્ણય કરવો રહે છે. જે કસોટી વિકસિત કરવામાં આવી છે તેમાંથી એક એવી છે કે, જે વિશિષ્ટ માન્યતાને આવશ્યક માન્યતા તરીકે જાણાવવામાં આવે છે તેને ધર્મમાંથી દૂર કરવામાં આવે તો, શું ધર્મ યથાવત્ રહેશે કે તેમાં ફેરફાર થશે. તે જ રીતે, જો કોઈ ધાર્મિક સમુદાયના વિવિધ જૂથો અદાલત સમક્ષ રજૂ કરાયેલા આવશ્યકતાના પાસા અંગે ભિન્ન મત પ્રગટ કરે, તો પછી અદાલતે નક્કી કરવું રહે છે કે આવી બાબત આવશ્યક છે કે નથી. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ લૌકિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે મિશ્રિત પણ હોઈ શકે છે; એવી સ્થિતિમાં પ્રવૃત્તિના પ્રભાવી સ્વરૂપની કસોટી લાગુ કરવી પડે. અદાલતે સામાન્ય બુદ્ધિપૂર્ણ દૃષ્ટિકોણ અપનાવવો જોઈએ અને વ્યવહારુ આવશ્યકતાના વિચારોથી પ્રેરિત થવું જોઈએ. [ફકરો ૨૧.૬][૭૦૯-જી-એચ; ૭૧૦- એ-સી]

૨.૩ વ્યક્તિગત અધિકારના અપવાદો જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને

આરોગ્ય છે. “જાહેર વ્યવસ્થા” ને “કાયદો અને વ્યવસ્થા” થી અલગ ઓળખવી જોઈએ. “જાહેર અશાંતિ” નો પ્રભાવ નિશ્ચિત વ્યક્તિઓ સુધી મર્યાદિત ન રહી, પરંતુ વ્યાપક જનતા પર પડવો આવશ્યક છે. જાહેર વ્યવસ્થાનો ભંગ જાહેર શાંતિમાં સામાન્ય ખલેલ પેદા કરતો હોવો જોઈએ. “નૈતિકતા” શબ્દની વ્યાખ્યા કરવી મુશ્કેલ છે. હાલના હેતુ માટે, સમયની સામાજિક પરંપરાઓને ધ્યાને લેતાં, શોષણ અથવા અવમાનના દ્વારા થતી હાનિના કારણે, જે સંસ્કારી સમાજને ઘૃણાસ્પદ ગણાય તે તેનો અર્થ છે. આરોગ્યમાં ધ્વનિ પ્રદૂષણ તથા રોગોના નિયંત્રણનો સમાવેશ થાય છે. [પરિચ્છેદ ૨૧.૭][૭૧૦-સી-ઈ]

૨. ૪ અનુચ્છેદ ૨૫(૧) દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલા મૂળભૂત અધિકારનો બીજો એક અપવાદ ભાગ ૩ની અન્ય જોગવાઈઓ દ્વારા અન્ય લોકોને પ્રદાન કરવામાં આવેલા અધિકારો છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જો કોઈ વ્યક્તિ પોતાના ધર્મનો પ્રસાર એવી રીતથી કરે કે જેના પરિણામે અન્ય ધાર્મિક માન્યતા ધરાવતા વ્યક્તિનું ધર્મપરિવર્તન થાય, તો આવું ધર્મપરિવર્તન તે અન્ય વ્યક્તિના અંતઃકરણની સ્વતંત્રતાના અધિકાર સાથે અથડાશે અને તેથી તે નિષિદ્ધ ગણાશે. જ્યાં રાજ્ય દ્વારા ધર્મના આચરણમાં હસ્તક્ષેપ કરવામાં આવે છે, ત્યાં અનુચ્છેદો ૧૪, ૧૫(૧), ૧૮ અને ૨૧ કાર્યરત બને છે. જ્યાં અ-રાજ્ય પાત્રો દ્વારા ધર્મના આચરણમાં હસ્તક્ષેપ કરવામાં આવે છે, ત્યાં અનુચ્છેદ ૧૫(૨) અને અનુચ્છેદ ૧૭ કાર્યરત બને છે. અનુચ્છેદ ૨૫(૨) પણ અનુચ્છેદ ૨૫(૧)નો એક અપવાદ છે, જેમાં રાજ્ય એવા કાયદા બનાવી શકે છે જે ધાર્મિક

આચરણ સાથે સંકળાયેલી લૌકિક પ્રવૃત્તિઓનું નિયમન કે મર્યાદન કરી શકે, જેમાં આર્થિક, નાણાકીય અથવા રાજકીય પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. બીજો એક અપવાદ અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળ પ્રદાન કરવામાં આવ્યો છે, જે બે ભાગોમાં છે. કોઈ ધાર્મિક સમુદાયમાં સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારણા માટે જોગવાઈ કરતો કોઈપણ કાયદો અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ પ્રદાન કરાયેલા મૂળભૂત અધિકારને પણ અસર કરી શકે છે અને/અથવા તેને હરી લઈ શકે છે. વધુ એક અપવાદ માત્ર હિંદુ ધર્મનું અનુસરણ કરનારાઓના સંદર્ભમાં જ પ્રદાન કરવામાં આવ્યો છે, જેનો આશય એ છે કે જાહેર સ્વરૂપ ધરાવતી તમામ હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાઓ હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને વિભાગો માટે ખુલ્લી મુકી દેવામાં આવે. [ફકરા ૨૧.૮-૨૧.૧૦][૭૧૦-ઈ-એફ; ૭૧૧-એ-સી]

૨.૫ અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળના મૂળભૂત અધિકારની સરખામણીએ, અનુચ્છેદ ૨૬ દ્વારા પ્રદાન કરાયેલ મૂળભૂત અધિકાર ભિન્ન છે. આ મૂળભૂત અધિકાર વ્યક્તિઓને નહીં પરંતુ ધાર્મિક સંપ્રદાયો અથવા તેમના વિભાગોને આપવામાં આવ્યો છે. ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના વિભાગનો નિર્ધારણ એવા વ્યક્તિઓના આધારે કરવો રહે છે, જેઓમાં સામાયિક આસ્થા, સામાયિક સંગઠન હોય અને જે કોઈ વિશિષ્ટ નામથી સંપ્રદાય અથવા તેના વિભાગ તરીકે ઓળખાતા હોય. વિશિષ્ટ ધર્મના અનુયાયીઓને સંપ્રદાયિક ઉપાસકો કરતાં જુદા ગણવા પડે. તેથી, શૈવ અને વૈષ્ણવ ઉપાસના પદ્ધતિના હિંદુ અનુયાયીઓ સંપ્રદાયિક ઉપાસકો નથી, પરંતુ હિંદુ ધર્મની સામાન્ય ઉપાસના પદ્ધતિનો ભાગ

છે. [પરિચ્છેદ ૨૧.૧૧][૭૧૧-ડી-ઈ]૨.૬ અનુચ્છેદ ૨૬ દ્વારા ધાર્મિક સંપ્રદાયો અથવા તેમના વિભાગોને ચાર અલગ અને સ્વતંત્ર અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે, અર્થાત્ ધાર્મિક અને પરોપકારી હેતુઓ માટે સંસ્થાઓ સ્થાપવા અને જાળવવા; ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કારભારનું સંચાલન કરવા; જંગમ અને અચળ મિલકત ધરાવવા અને પ્રાપ્ત કરવા; અને આવી મિલકતનું કાયદા અનુસાર વહીવટ કરવા. અનુચ્છેદ ૨૫ માં માત્ર આવશ્યક ધાર્મિક બાબતોનું જ સંરક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે. [પરિચ્છેદ ૨૧.૧૨][૭૧૧-એફ-જી; ૭૧૨-એ]

૨.૭ અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ પ્રદાન કરાયેલ મૂળભૂત અધિકાર જાહેર વ્યવસ્થા, સદાચાર અને આરોગ્યના અપવાદને આધીન છે. તેમ છતાં, કારણ કે અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળનો અધિકાર અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) સાથે સુમેળપૂર્વક અર્થઘટિત થવો જરૂરી છે, તેથી ખાસ કરીને અનુચ્છેદ ૨૬(બી) દ્વારા અપાયેલ ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કારભારનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર, અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળ બનાવવામાં આવેલ એવા કાયદાઓને આધીન રહેશે, જે જાહેર સ્વરૂપની ધાર્મિક સંસ્થાઓને હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને વિભાગો માટે ખુલ્લી મૂકે છે. આથી, સ્પષ્ટ છે કે જાહેર સ્વરૂપના હિંદુ મંદિરામાં વ્યક્તિઓના પ્રવેશનો પ્રશ્ન, ભલે ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં તેના પોતાના કારભારના સંચાલન સાથે સંબંધિત હોય, છતાં એવો મંદિર-પ્રવેશ તેવા કાયદાને આધીન રહેશે, જે ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના વિભાગની માલિકીની અને સંચાલિત જાહેર સ્વરૂપની હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાને હિંદુઓના તમામ વર્ગો અથવા

વિભાગો માટે ખુદી મૂકે. તેમ છતાં, ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના વિભાગ દ્વારા આચરાતી એવી ધાર્મિક પ્રથાઓ, જેઓનો પ્રભાવ તો અથવા તો ચોક્કસ વ્યક્તિઓના મંદિરપ્રવેશ પર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ મૂકવાનો નથી, અથવા અન્યથા ભેદભાવપૂર્ણ નથી, તે અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળ માન્ય ઠરી શકે. ઉદાહરણરૂપે, મંદિરના ગર્ભગૃહમાં માત્ર નિશ્ચિત લાયકાત ધરાવતા વ્યક્તિઓને જ પ્રવેશ આપવામાં આવે, અથવા મંદિરના સમય-વ્યવસ્થાપનમાં એવી વ્યવસ્થા હોય કે જેમાં નિશ્ચિત સમયગાળાઓ દરમિયાન તમામ વ્યક્તિઓને બહાર રાખવામાં આવે. [પરિચ્છેદ ૨૧.૧૩, ૨૧.૧૪][૭૧૨-એ-ઈ]

એસ. મહેન્દ્રન વિ. ધ સેક્ટરી, ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ, તિરુવનંતપુરમ અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ કેરળ ૪૨ – નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૨.૮ તમામ પ્રાચીન ધર્મોમાં સ્ત્રીઓમાં આવતી માસિક ધર્મની ઘટના અશુદ્ધ માનવામાં આવે છે અને તેથી તેઓને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવાથી પ્રતિબંધિત કરવામાં આવે છે. શબરીમાલા મંદિર ખાતે માસિક ધર્મવતી સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકવા માટે દર્શાવવામાં આવેલા કારણોને ઉપાસકો તથા થાન્ત્રિઓ બંને દ્વારા તેમની માન્યતાના અવશ્યક અંગ તરીકે માનવામાં આવે છે. [પરિચ્છેદો ૨૪-૨૫][૭૧૫-જી-એચ; ૭૧૯-બી-સી]

ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ, અધ્યાય ૧૫, વર્સ ૧૯ લેવીટિક્સ ૧૫:૧૯ (કિંગ જેમ્સ વર્ઝન); ધર્મસૂત્રો – આપસ્તંબ, ગૌતમ, બૌધાયન અને વસિષ્ઠના

ધારાસંહિતાઓ ર૬૪ (પેટ્રિક ઓલિવેલ દ્વારા અનુવાદિત, ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ૧૯૯૯); શ્રીમદ્ ભાગવતમ – છઠ્ઠો સ્કંધ (એ.સી. ભક્તિવેદાંત સ્વામી પ્રભુપાદ દ્વારા અનુવાદિત, ધ ભક્તિવેદાંત બુક ટ્રસ્ટ, ૧૯૭૬); આધુનિક અંગ્રેજીમાં ટિપ્પણીયુક્ત અર્થઘટન સાથેનો કુરઆન, ૨:૨૨૨ (અલી યુનલ દ્વારા અનુવાદ, તુધરા બુક્સ યુએસએ, ૨૦૧૫); માર્કના સુસમાચાર પ.૨૫-૩૪ (કિંગ જેમ્સ આવૃત્તિ); બુંદાહિશ્ન – “સૃષ્ટિ” અથવા ઝંદમાંથી જ્ઞાન (ઈ. ડબલ્યુ. વેસ્ટ દ્વારા અનુવાદ, સેક્રેડ બુક્સ ઓફ ધ ઈસ્ટમાંથી, ખંડ ૫, ૩૭, અને ૪૬, ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ૧૮૮૦, ૧૮૯૨, અને ૧૮૯૭); ઝાદસ્પ્રમની પસંદગીઓ (વિક્રિદાગિહા ૧ ઝાદસ્પ્રમ) (જોઝેફ એચ.

પીટરસન એડ., ૧૯૯૫) (ઈ. ડબલ્યુ. વેસ્ટ દ્વારા કરાયેલ અનુવાદ, સેક્રેડ બુક્સ ઓફ ધ ઈસ્ટ, ખંડ ૫, ૩૭, અને ૪૬, ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ૧૮૮૦, ૧૮૯૨, અને ૧૮૯૭ માંથી); શ્રી ગુરુ ગ્રંથ સાહિબ: મૂળ પાઠનો અંગ્રેજી અનુવાદ ૪૬૬-૪૬૭, ૯૭૫ (ડૉ. ગોપાલ સિંહ દ્વારા કરાયેલ અનુવાદ, એલાઈડ પબ્લિશર્સ પ્રા. લિ., ૨૦૦૫) [જે શ્રી ગુરુ ગ્રંથ સાહિબના મૂળ પાઠના પૃ. ૪૭૨, ૧૦૨૨ પર આવેલા રાગ આસા, શલોકા મહલા ૧ નો અનુવાદ કરે છે]; કિતાબ-ઈ-અકદસ બહા'ઉલ્લાહ દ્વારા, નોંધ ૧૦૬ પૃ. ૧૨૨ પર (શોગી ઈફેંટી દ્વારા કરાયેલ અનુવાદ, બહા'ઈ વર્લ્ડ સેન્ટર, ૧૯૯૨) – નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૨.૯ જ્યાં સુધી આ પ્રશ્નનો સંબંધ છે કે, અનુચ્છેદ ૨૬ ના હેતુસર

શબરીમાલા મંદિરને ધાર્મિક સંપ્રદાય ગણાવી શકાય કે કેમ, ત્યાં સુધી એ સ્થાપિત કરવા માટે કે કોઈ વિશિષ્ટ મંદિર કોઈ ધાર્મિક સંપ્રદાયનું છે, ત્રણ બાબતો આવશ્યક છે. તે મંદિરમાં એવા વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થવો જોઈએ જેઓમાં સામાન્ય આસ્થા, સામાન્ય સંગઠન અને એક વિશિષ્ટ નામ દ્વારા ઓળખાણ હોય. થંત્રીઓ અને ઉપાસકો બંનેને કોઈ વિશિષ્ટ નામથી ઓળખવામાં આવે છે કે કેમ, તે પ્રશ્નના જવાબરૂપે કોઈ ઉત્તર મળી શકતો નથી. જ્યારે પૂછવામાં આવ્યું કે શબરીમાલા મંદિરે દર્શન કરવા આવનાર તમામ વ્યક્તિઓમાં સામાન્ય આસ્થા છે કે કેમ, ત્યારે આપેલ જવાબ એવો હતો કે જાતિ કે ધર્મની પરવા કર્યા વગર તમામ વ્યક્તિઓ તે ઉક્ત મંદિરમાં ઉપાસક છે. આથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે તમામ પ્રકારના હિંદુઓ, મુસ્લિમો, ખ્રિસ્તીઓ વગેરે સૌ ઉપાસક તરીકે મંદિરે આવે છે, અને તેમ કરતાં તેઓ કોઈ રીતે હિંદુ, ખ્રિસ્તી કે મુસ્લિમ રહેવાનું બંધ કરતાં નથી. તેથી, શ્રી આદિ વિશ્વેશ્વર પ્રકરણમાં જે રીતે ઠરાવવામાં આવ્યું છે તે મુજબ, તેમને હિંદુ ધાર્મિક ઉપાસના-પદ્ધતિના ભાગરૂપે લોર્ડ અચ્યપ્પાની મૂર્તિની ઉપાસના કરનાર હિંદુઓ તરીકે ગણવામાં આવી શકે, પરંતુ સંપ્રદાયગત ઉપાસકો તરીકે નહીં. અન્ય ધાર્મિક સમાજોના સભ્યો માટે પણ એ જ વાત લાગુ પડે છે. [પરિચ્છેદ ૨૬][૭૧૯-સી-એફ]

શ્રી આદિ વિશ્વેશ્વર ઓફ કાશી વિશ્વનાથ ટેમ્પલ, વારાણસી અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. અને અન્ય (૧૯૯૭) ૪ એસ.સી.સી. ૬૦૬ : [૧૯૯૭] ૨ એસ.સી.આર. ૧૦૮૬ – પર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

દરગાહ કમિટી, અજમેર અને અન્ય વિ. સૈયદ હુસૈન અલી અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૧૪૦૨ : ૧૯૬૨ એસ.સી.આર. ૩૮૩; એસ.પી. મિત્તલ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય (૧૯૮૩) ૧ એસ.સી.સી. ૫૧ : [૧૯૮૩] ૧ એસ.સી.આર. ૭૨૮ – નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૨.૧૦ આ વિશિષ્ટ મંદિરના ઉપાસકોને કોઈ વિશિષ્ટ નામ આપવામાં આવેલું નથી; કોઈ નિશ્ચિત ધર્મ અથવા તેના કોઈ વિભાગને સામાન્ય હોય તેવા વિશ્વાસના અર્થમાં કોઈ સામાન્ય આસ્થા નથી; અથવા શબરીમાલા મંદિરના ઉપાસકોનું એવું કોઈ સામાન્ય સંગઠન નથી કે જેના આધારે ઉક્ત મંદિરને ધાર્મિક સંપ્રદાય ગણાવી શકાય. વધુમાં, અન્ય એક હજારથી વધુ અચ્ચપ્પા મંદિરો છે જેમાં સર્વ પ્રકારના આચરણશીલ હિંદુઓ દ્વારા દેવતાની ઉપાસના કરવામાં આવે છે. તેથી, અનુચ્છેદ ૨૬ આકર્ષિત થતો નથી. [પરિચ્છેદ ૨૭]
[૭૨૦-ડી-ઈ]

૨.૧૧ જો એવું માન્ય પણ રાખવામાં આવે કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયની મહિલાઓને શબરીમાલા મંદિરમાં પ્રવેશથી બહાર રાખવાનો કોઈ રિવાજ અથવા પ્રચલન છે, અને આ પ્રથા થાન્ડ્રીઓ તેમજ ઉપાસકોની આસ્થાનો આવશ્યક ભાગ છે, તો પણ આ પ્રથા અથવા પ્રચલન સ્પષ્ટપણે કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસનાસ્થળો (પ્રવેશની મંજૂરી) અધિનિયમ, ૧૯૬૫ ની અનુચ્છેદ ૩ થી પ્રભાવિત થાય છે. કારણ કે આ કેસના તથ્યો પર ઉક્ત અનુચ્છેદનો પ્રાવધાન

આકર્ષિત થતો નથી, અને કારણ કે ઉક્ત અધિનિયમ સ્પષ્ટપણે અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળ ઘડાયેલ એક ઉપાયરૂપ કાયદો છે, તેથી અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ ધાર્મિક પ્રથાના આવશ્યક વિષય તરીકે રિવાજ અને પ્રચલનના આધાર પર દાવો કરવામાં આવેલ કોઈપણ ધાર્મિક અધિકાર, અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળ બનાવેલા કાયદા આધિન રહેશે. તેથી ઉક્ત રિવાજ અથવા પ્રચલન અનુચ્છેદ ૩૦નું ઉલ્લંઘન કરતું હોવાનું ઠરવવું જોઈએ અને તેથી તેને રદ કરવું જોઈએ. [પરિચ્છેદ ૨૮][૭૨૦-એફ-જી; ૭૨૧-સી-ડી]

૨.૧૨ તે સિવાય પણ, ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની મહિલાઓને શબરીમાલા મંદિરમાં પ્રવેશવાનો મૂળભૂત અધિકાર અનુચ્છેદ ૨૫(૧) દ્વારા નિઃસંદેહ માન્ય કરવામાં આવ્યો છે. થાન્ડ્રીઓ અને સંસ્થાના ઉપાસકો દ્વારા એ જ અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ રિવાજ અને પ્રચલનના આધાર પર કરાયેલ મૂળભૂત અધિકારનો દાવો, આવશ્યક રીતે આવી મહિલાઓના મૂળભૂત અધિકારને વશ થવો જ પડશે, કારણ કે તેઓ પણ ધર્મના પાલનના અધિકાર માટે સમાન રીતે હકદાર છે, અને જો તેમને લોર્ડ અચ્ચપ્પાની મૂર્તિની ઉપાસના કરવા માટે શબરીમાલા ખાતેના મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની મંજૂરી ન આપવામાં આવે તો એવો અધિકાર નિરર્થક બની જાય. તમામ મહિલાઓને મંદિરમાં પ્રવેશથી પ્રતિબંધિત કરવામાં આવી નથી તેવી રજૂઆત કોઈ કામની નથી, કારણ કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયસમૂહની મહિલાઓને સંપૂર્ણપણે બાકાત રાખવામાં આવી છે. વધુમાં, આવી મહિલાઓ અન્ય અચ્ચપ્પા મંદિરોમાં ઉપાસના કરી શકે છે એવી રજૂઆત

પણ તેઓ જે રીતે ધર્મનું પાલન કરવા ઇચ્છે છે તે મુજબના તેમના મૂળભૂત અધિકારના ઇનકારનો જવાબ બની શકે નહીં, જેમાં તેમની પસંદગીના કોઈપણ મંદિરમાં ઉપાસના કરવાનો તેમનો અધિકાર પણ સમાવેશ થાય છે. આ આધાર પર પણ, થાન્થીઓ અને ઉપાસકો દ્વારા દાવો કરાયેલ ધર્મના પાલનનો અધિકાર, ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની તેવી મહિલાઓના મૂળભૂત અધિકાર સાથે સંતુલિત કરવો પડશે અને તેને વશ થવો પડશે, જેમને માસિક સ્ત્રાવના જૈવિક આધાર પર શબરીમાલા ખાતેના મંદિરમાં પ્રવેશથી સંપૂર્ણપણે પ્રતિબંધિત કરવામાં આવી છે. કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસનાસ્થળો (પ્રવેશની મંજૂરી) નિયમો, ૧૯૬૫ નો નિયમ ૩(બી), કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસનાસ્થળો (પ્રવેશની મંજૂરી) અધિનિયમ, ૧૯૬૫ ની અનુચ્છેદ ૩ ની સીમાથી પર છે, અને ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫(૧) તેમજ અનુચ્છેદ ૧૫(૧) થી પ્રભાવિત થાય છે, કારણ કે આ નિયમ માત્ર લિંગના આધાર પર મહિલાઓ વિરુદ્ધ ભેદભાવ કરે છે. [પરિચ્છેદ ૨૯][૭૨૧-ડી-એચ; ૭૨૨-એ, ડી]

૨.૧૩ વર્તમાન કેસ સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ સંબંધિત, ખાસ કરીને ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચે આવેલી એવી સ્ત્રીઓ વિશે ગંભીર પ્રશ્નો ઊભા કરે છે, જેઓને શબરીમાલા ખાતેના મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવતી નથી, એ આધારે કે તે વયસમૂહની તમામ સ્ત્રીઓમાં સામાન્ય રીતે જોવા મળતી શારીરિક અથવા જૈવિક ક્રિયા છે. કારણ કે આ બાબત ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ સાથે સંબંધિત દૂરગામી પરિણામો ઊભા કરે

છે, તેથી આ બાબતનો નિર્ણય ગુણદોષના આધારે કરવો આવશ્યક છે. પરિણામે, વર્તમાન રિટ અરજી, જે જાહેર હિતની અરજીના સ્વરૂપની છે, જાળવી શકાય તેવી નથી, કારણ કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચે હોવાને કારણે મંદિરમાં પ્રવેશ ન આપવાથી પોતાની સામે ભેદભાવ થયો હોવાની રજૂઆત સાથે કોઈ સ્ત્રી ઉપાસક આગળ આવી નથી, એવો તકનિકી આક્ષેપ, હાથવગી બાબતમાં સંવિધાનિક અદાલત સંવિધાનિક સિદ્ધાંતો લાગુ પાડે તે માર્ગમાં અવરોધ બની શકતો નથી. [પરિચ્છેદ ૩૦][૭૨૨-ઇ, એચ; ૭૨૩-એ-બી]

અડી સૈવ સિવાચરિયારગલ નલા સંગમ અને અન્ય વિ. તમિલનાડુ સરકાર અને અન્ય એક (૨૦૧૬) ૨ એસ.સી.સી. ૭૨૫ : [૨૦૧૫] ૧૧ એસસીઆર ૧૧૧૦ – નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

૨.૧૪ સામાવાળાઓ તરફથી કેટલાક વકીલો દ્વારા જોરદાર વિનંતી કરવામાં આવી હતી કે બંને પક્ષોની તરફથી પુરાવા રજૂ કર્યા વિના અદાલતે આ કેસનો નિર્ણય કરવો જોઈએ નહીં. પુરાવો પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે, રિટ અરજીના સ્વરૂપમાં તથા રિટ અરજિતે અરજદારો તેમજ બોર્ડ બંને દ્વારા દાખલ કરાયેલા સોગંદનામાંઓના સ્વરૂપમાં, અને થાન્શ્રીના સોગંદનામા દ્વારા પણ. અનુચ્છેદ ૩૨ અથવા ૨૨૬ હેઠળ દાખલ કરવામાં આવેલી રિટ અરજી પોતે માત્ર દાવાપત્ર નથી, પરંતુ શપથપૂર્વક આપવામાં આવેલા સોગંદનામાંઓના સ્વરૂપમાં પુરાવો પણ છે. [પરિચ્છેદ ૩૧][૭૨૩-બી-ડી]

ભારત સિંહ અને અન્ય વિ. હરિયાણા રાજ્ય અને અન્ય [૧૯૮૮] સપ્લી.

૨ એસ.સી.આર. ૧૦૫૦ – પર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

હિન્દુ રિલિજિયસ એન્ડોમેન્ટ્સના કમિશનર, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર તીર્થ સ્વામીનાર ઓફ શ્રી શિરુર મઠ [૧૯૫૪] એસસીઆર ૧૦૦૫; રતિલાલ પંચાનંદ ગાંધી વિ. બોમ્બે રાજ્ય તથા અન્ય [૧૯૫૪] એસસીઆર ૧૦૫૫; શ્રી વેંકટરમણા દેવરુ વિ. મૈસૂર રાજ્ય અને અન્ય [૧૯૫૮] એસસીઆર ૮૯૫; સરદાર સૈયદના તાહેર સૈફુદ્દીન સાહેબ વિ. બોમ્બે રાજ્ય [૧૯૬૨] સપ્લ. ૨ એસસીઆર ૪૯૬; તિલકાયત શ્રી ગોવિંદલાલજી મહારાજ વગેરે વિ. રાજસ્થાન રાજ્ય અને અન્ય [૧૯૬૪] ૧ એસ.સી.આર. ૫૬૧; સેશમ્મલ અને અન્ય વિ. તમિલનાડુ રાજ્ય (૧૯૭૨) ૨ એસ.સી.સી. ૧૧ : [૧૯૭૨] ૩ એસ.સી.આર. ૮૧૫; રેવ. સ્ટેનિસ્લાઉસ વિ. મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય (૧૯૭૭) ૧ એસ.સી.સી. ૬૭૭ : [૧૯૭૭] ૨ એસ.સી.આર. ૬૧૧; આચાર્ય જગદીશ્વરનાંદ અવધૂત અને અન્ય વિ. પોલીસ કમિશનર, કલકત્તા (૧૯૮૩) ૪ એસ.સી.સી. ૫૨૨ : [૧૯૮૪] ૧ એસસીઆર ૪૪૭; શ્રી આદી વિશેશ્વર કાશી વિશ્વનાથ મંદિર, વારાણસી અને અન્ય વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય (૧૯૯૭) ૪ એસ.સી.સી. ૬૦૬ : [૧૯૯૭] ૨ એસ.સી.આર. ૧૦૮૬; એન. અદિત્યાન વિ. ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ અને અન્ય (૨૦૦૨) ૮ એસ.સી.સી. ૧૦૬ : [૨૦૦૨] ૩ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૭૬; ડૉ. સુબ્રમણિયન સ્વામી વિ. તામિલનાડુ રાજ્ય તથા અન્ય. (૨૦૧૪) ૫ એસ.સી.સી. ૭૫ : [૨૦૧૪] ૧ એસ.સી.આર. ૩૦૮; રિજુ પ્રસાદ શર્મા તથા અન્ય. વિ. આસામ રાજ્ય તથા

અન્ય. (૨૦૧૫) ૯ એસ.સી.સી. ૪૬૧; આદી સૈવ સિવાચારિયાર્ગલ નલા સંગમ તથા અન્ય. વિ. તમિલનાડુ સરકાર અને અન્ય એક (૨૦૧૬) ૨ એસ.સી.સી. ૭૨૫ : [૨૦૧૫] ૧૧ એસસીઆર ૧૧૧૦ – નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

ન્યાયમૂર્તિ ડી. વાય. ચંદ્રચૂડ મુજબ, ન્યાયમૂર્તિ. (સહમતિ દર્શાવતા):

૧. લોર્ડ અચ્ચપ્પાના ભક્તો સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ ધાર્મિક સંપ્રદાય રચવા માટે ન્યાયિક રીતે પ્રતિપાદિત આવશ્યકતાઓ પૂર્ણ કરતા નથી. ધાર્મિક પૂજામાંથી સ્ત્રીઓને બહાર રાખવાનો દાવો, ભલે તે ધાર્મિક ગ્રંથ પર આધારિત હોય, તો પણ સ્વતંત્રતા, ગૌરવ અને સમાનતાના સંવિધાનિક મૂલ્યોને આધીન છે. બહિષ્કારાત્મક પ્રથાઓ સંવિધાનિક નૈતિકતાના વિરોધમાં છે. કોઈપણ સ્થિતિમાં, સાબરિમાલા ખાતેના મંદિરથી સ્ત્રીઓને બહાર રાખવાની પ્રથા આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા નથી. સ્ત્રીઓના ગૌરવ અને સમાન નાગરિકત્વના તેમના હકને હાનિ પહોંચાડતી પ્રથાઓને સંવિધાનિક માન્યતા આપવાનું અદાલતે નકારવું જ જોઈએ. માસિક ધર્મની સ્થિતિના આધારે સ્ત્રીઓનો સામાજિક બહિષ્કાર અસ્પૃશ્યતાનું એક સ્વરૂપ છે, જે સંવિધાનિક મૂલ્યોને સંપૂર્ણપણે વિરુદ્ધ છે. “શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા” જેવી માન્યતાઓ, જે વ્યક્તિઓને કલંકિત કરે છે, તેમને સંવિધાનિક વ્યવસ્થામાં કોઈ સ્થાન નથી. દેવસ્વોમ બોર્ડ દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલી તે સૂચનાઓ, જેમાં દસથી પચાસ વર્ષની ઉંમર વચ્ચેની સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે, તે

૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩થી પર છે અને અન્યથા પણ અસંવિધાનિક છે. હિન્દુ સ્ત્રીઓ ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૨ના ખંડો (બી) અને (સી) હેઠળ હિન્દુઓના ‘વિભાગ અથવા વર્ગ’ બને છે. ૧૯૬૫ના નિયમોનો નિયમ ૩(બી) અનુચ્છેદ ૩ના વિરોધમાં આવેલી એક રૂઢિ અમલમાં મૂકે છે. આ સીધા જ અનુચ્છેદ ૩ દ્વારા સ્થાપિત મંદિર પ્રવેશના અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે. નિયમ ૩(બી) ૧૯૬૫ના અધિનિયમથી પર છે. [પરિચ્છેદ ૧૧૯][૮૩૯-ઈ-એચ; ૮૪૦-એ-સી]

૨.૧ રચયિતાઓ સમક્ષ વ્યક્તિગત અધિકારો અને સમુદાય આધારિત દાવાઓ વચ્ચે સંતુલન સુનિશ્ચિત કરવાનો કાર્ય હતો. બંધારણ સભાએ માન્ય કર્યું હતું કે સાચી અર્થમાં ન્યાયસંગત સામાજિક વ્યવસ્થાની માન્યતા વ્યક્તિને ‘રાજ્યની કટિહાડકી, કેન્દ્રબિંદુ, સર્વ સામાજિક પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય કેન્દ્ર, જેના સુખ અને સંતોષ દરેક સામાજિક યાંત્રિકતાનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ’ તરીકે સ્થાન આપે છે. સામાજિક પિરામિડના પાયા અને શિખર બંનેમાં, દરેક વ્યક્તિનું ગૌરવ સંવિધાનિક વ્યવસ્થાને અને ન્યાયસભર સામાજિક વ્યવસ્થાની તેની આકાંક્ષાઓને પ્રકાશિત કરે છે. સામાજિક ભેદભાવની વર્તમાન રચનાઓનું મૂલ્યાંકન સંવિધાનિક નૈતિકતાના પ્રિઝમ દ્વારા કરવું આવશ્યક છે. તેનો પરિણામ અને પ્રયત્ન એવો સમાજ સર્જવાનો છે, જે દરેક વ્યક્તિ પ્રત્યે કરુણાથી ચિહ્નિત હોય. [પરિચ્છેદ ૧૧૩][૮૩૭-બી-ડી]

૨.૨ ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યના અધિકારમાં સહજરૂપે સમાયેલું એ છે કે તમામ વ્યક્તિઓને, કોઈપણ અપવાદ વિના, ધર્મનો સ્વીકાર કરવા, આચરણ કરવા અને પ્રસાર કરવા માટે સમાન હકદારી છે. મહિલાઓ દ્વારા પોતાના ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યના અધિકારના પ્રયોગમાં સમાન ભાગીદારી આ અધિકારની માન્યતા છે. ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરતાં, રચયિતાઓએ ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યના અધિકારને ભાગ ૩ માં સમાયેલા સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યના પ્રાધાન્યશીલ બંધારણીય સિદ્ધાંતોને આધીન રાખ્યો હતો. મહિલાઓની ગૌરવભાવનાને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યના પ્રયોગથી અલગ પાડી શકાતી નથી. પ્રાથમિકતાઓના બંધારણીય ક્રમમાં, ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર એવો રીતે પ્રયોગમાં મૂકવાનો છે કે જે ભાગ ૩ ની જોગવાઈઓના આધારભૂત દ્રષ્ટિકોણ સાથે સુસંગત હોય. ઉપાસનામાં મહિલાઓની સમાન ભાગીદારી ન્યાયસંગત સામાજિક વ્યવસ્થાના બંધારણીય દ્રષ્ટિકોણમાં સહજરૂપે સમાયેલ છે. [પરિચ્છેદ ૧૧૪][૮૩૭-ડી-એફ]

૨.૩ બંધારણમાં રહેલી સ્વતંત્રતાની સંકલ્પનાને ભાગ ૩ માં રહેલા કોઈ એક અનુચ્છેદનું અર્થઘટન કરીને તેના પરિપ્રેક્ષ્યથી વિહોણી બનાવી શકાય નહીં જે ભાગમાં તે સ્થિત છે તેમાંથી તેને અલગ કરીને જોવામાં આવી શકતું નથી. ધાર્મિક સંપ્રદાયને ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કારોબારનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર પણ સંવિધાનના ભાગ ૩ થી સંપૂર્ણપણે અલગ રહીને પ્રયોગમાં મૂકી શકાતો નથી. વ્યક્તિનું પ્રાધાન્ય, અધિકારોની બાંહેધરીમાં સર્વત્ર

વ્યાપેલી આધારેખા છે. ભાગ ૩ માં સ્થાનિત હોવાને કારણે, સંપ્રદાયગત અધિકારોનો પ્રયોગ એવો થઈ શકતો નથી કે જે ઉદાર સંવિધાનના વ્યાપક મૂલ્યો પરથી પ્રેરિત સંવિધાનિક રક્ષણોને અગ્રાહ્ય બનાવી દે અને અર્થહીન ઠરાવે. [પરિષેદ ૧૧૫][૮૩૭-જી- એચ; ૮૩૮-એ]

૨.૪ બંધારણનો હેતુ એવો પરિવર્તિત સમાજ સ્થાપવાનો છે, જે કમબઢ્ધ અસમાનતાના આધાર પર ઉભી થયેલી પરંપરાગત માન્યતા-પ્રણાલીઓના ભોગ બનેલાઓને સમાનતા અને ન્યાય આપે. તે એવા તમામ વ્યક્તિઓની ગૌરવની રક્ષા કરવાની બાંહેધરી પ્રતિબિંબિત કરે છે, જેઓએ પ્રણાલીત ભેદભાવ, પૂર્વગ્રહ અને સામાજિક બહિષ્કારનો સામનો કર્યો છે. આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં અર્થઘટન કરતાં, અસ્પૃશ્યતા સામેનો પ્રતિબંધ સામાજિક રચનાની શ્રેણીબઢ્ધતાના આધારે વ્યક્તિઓ અને જૂથોના કલંકીકરણ અને બહિષ્કારનું નિવારણ કરવા માટેની શક્તિશાળી બાંહેધરીરૂપ છે. સ્ત્રીઓ વિરુઢ્ધ ભેદભાવ અને પૂર્વગ્રહને સતત જાળવી રાખવા માટે શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતાની કલ્પનાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. બંધારણીય વ્યવસ્થામાં તેમને કોઈ સ્થાન નથી. દરેક વ્યક્તિની અવિનાશી ગૌરવતા અને મૂલ્યને માન્યતા આપતાં, આવી કલ્પનાઓ અસ્પૃશ્યતા સામેની બાંહેધરીથી અને બંધારણના આધારરૂપ સ્વતંત્રતાઓથી પ્રતિબંધિત છે. નાગરિક જીવનમાં તેમજ સામાજિક જીવનમાં સ્ત્રીઓને પૂર્વગ્રહ, રૂઢિપ્રયોગી માન્યતાઓ અને સામાજિક બહિષ્કારનો ભોગ બનવું પડ્યું છે. ધાર્મિક જીવનમાં, બહિષ્કારાત્મક પરંપરાગત રૂઢિઓ વૈધતાનો

એવો દાવો કરે છે, જેનો સ્ત્રોત પિતૃસત્તાત્મક રચનાઓમાં આવેલો છે. ભેદભાવના આ સ્વરૂપો પરસ્પર રીતે એકબીજાથી સંપૂર્ણપણે અલગ નથી. સામાજિક અને ધાર્મિક જીવનમાં ઓળખોના અંતરસંયોગથી ભેદભાવનું એવું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ઊભું થાય છે, જે સ્ત્રીઓને બંધારણ હેઠળનું સમાન નાગરિકત્વ નકારે છે. ઓળખોના અંતરસંયોગ સાથે સંકળાયેલા ભેદભાવ સામે બંધારણીય રક્ષણ વિસ્તૃત કરવાની દિશામાં, આવા અંતરસંયોગી ભેદભાવના સ્વરૂપોને માન્યતા આપવી એ પ્રથમ પગલું છે. [ફરો ૧૧૬][૮૩૮- બી-ઈ]

૨.૫ બંધારણીય સ્વતંત્રતાઓ વચ્ચેના સંવાદમાં, અધિકારો અલગ પડેલા ખાંચાઓ નથી. પરસ્પર એકબીજાને તત્ત્વસભર વિષયવસ્તુથી સમૃદ્ધ બનાવતા, તેઓ એવી સુસંગતતા અને એકતા પ્રદાન કરે છે, જે બંધારણના આધારભૂત મૂલ્યો- ન્યાય, સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બાંધવતા-થી વિપરીત જતી પ્રથાઓનો પ્રતિરોધ કરે છે. સમાનતાની તત્ત્વસભર કલ્પનાઓ માટે એવી ઐતિહાસિક ભેદભાવની માન્યતા અને તેના ઉપચાર જરૂરી છે, જેણે કેટલીક ઓળખોને વ્યાપક રીતે અસરગ્રસ્ત કરી છે. આવી કલ્પના માત્ર વિતરણ સંબંધિત પ્રશ્નો પર જ કેન્દ્રિત નથી, પરંતુ તે દમન અને પ્રભુત્વની એવી રચનાઓ પર પણ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, જે આ ઓળખોને સમાન જીવનમાં ભાગીદારીથી વંચિત રાખે છે. સમાન જીવનનો એક અનિવાર્ય પાસો એ છે કે સામાજિક પ્રવૃત્તિના સર્વ ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીઓની સમાન ભાગીદારી હોય. જો સ્ત્રીઓને બહિષ્કૃત કરતી પ્રથાઓને સ્વીકાર્ય માનવામાં આવે, તો સમાનતાની શોધ તેની

વિષયવસ્તુથી વિહોણી બની જાય છે. બંધારણ, તેના સ્ત્રોતને અવગણીને, સ્ત્રીઓનું અવમૂલ્યન કરતી પ્રથાઓને મંજૂરી આપી શકતું નથી. ધર્મ, દરેક સ્ત્રીને ઉપાસનામાં પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર નકારી કાઢવા અને તેને બહિષ્કૃત કરવા માટે ઢાલ બની શકતો નથી. બંધારણ અમલમાં આવ્યા પછીના અડસઠ વર્ષ બાદ, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે શ્રદ્ધા અને ઉપાસનાના વિષયોમાં સમાનતા પ્રદાન કરતી વખતે, બંધારણ સ્ત્રીઓના બહિષ્કારને મંજૂરી આપતું નથી. [પરિચ્છેદ ૧૧૭][૮૩૮-એફ-એચ; ૮૩૯-એ-સી]

૨. ૬ માન્યતા, શ્રદ્ધા અને ઉપાસના સંબંધિત બાબતોમાં સ્વતંત્રતા, તેના તમામ નાગરિકોની સ્થિતિની સમાનતા દ્વારા ચિહ્નિત કરાણાશીલ અને માનવતાપૂર્ણ સમાજનું સર્જન કરવું આવશ્યક છે. બંધારણે સામાજિક શ્રેણીબદ્ધતાની બેડીઓને તોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એવું કરતાં, તેણે સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને ન્યાય પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા દ્વારા વિશિષ્ટ એવા યુગનું પ્રારંભ કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. બંધારણના ઉદાર મૂલ્યો દરેક વ્યક્તિને સમાન નાગરિકત્વ સુનિશ્ચિત કરે છે. આથી એ માન્ય થાય છે કે બંધારણ માત્ર ભેદભાવ અને પૂર્વગ્રહની જડબેસલાક રચનાઓને નિષ્ક્રિય બનાવવા માટે જ અસ્તિત્વમાં નથી, પરંતુ તેમને સશક્ત બનાવવા માટે પણ અસ્તિત્વમાં છે, જેઓ પરંપરાગત રીતે સમાન નાગરિકત્વથી વંચિત રાખવામાં આવ્યા છે. રાષ્ટ્રજીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓની સમાન ભાગીદારી એ મૂળ આધારે સેવા કરે છે. [પરિચ્છેદ ૧૧૮][૮૩૯-સી-ઈ]

આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથાઓ

૩.૧ ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય વિષયક પોતાના ન્યાયશાસ્ત્રમાં, આ અદાલતે એવા સિદ્ધાંતોનો એક સમૂહ વિકસાવ્યો છે, જે અનુચ્છેદ ૨૫ અને અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળના ધર્મસ્વાતંત્ર્યને તે ધર્મ માટે ‘આવશ્યક’ હોય તેવી પ્રથાઓ સુધી વ્યાખ્યાયિત કરે છે. બંધારણ દ્વારા માત્ર ધાર્મિક માન્યતાના સ્વાતંત્ર્યનું જ નહીં, પરંતુ તેવી માન્યતાઓના અનુસરણમાં કરવામાં આવેલા કૃત્યોનું પણ રક્ષણ કરવામાં આવે છે, એવો નિષ્કર્ષ આપવામાં આવ્યો છે. કોઈ પ્રથા આવશ્યક છે કે કેમ તે નક્કી કરતી વખતે ધાર્મિક સંપ્રદાયના મતોને ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય હોય છે, પરંતુ તે મતો તેની આવશ્યકતા નક્કી કરવા માટે નિર્ણાયક નથી. શું ધાર્મિક માન્યતા માટે આવશ્યક છે અને શું નથી તે નક્કી કરવામાં અદાલતે કેન્દ્રસ્થ ભૂમિકા સ્વીકારી છે. અદાલતે પોતાની માટે નિર્ધારિત કરેલી આ ભૂમિકાના સ્વરૂપમાં, શું ધાર્મિક છે અને શું લૌકિક પ્રથા છે તે વચ્ચે ભેદ કરવાની કોશિશ કરી છે, ભલે તે કોઈ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલ હોય. તેનાથી આગળ વધીને, અદાલતે એ પણ તપાસ્યું છે કે કોઈ પ્રથા ધર્મ માટે આવશ્યક છે કે કેમ. અદાલતે ઠરાવ્યા મુજબ, કોઈ પ્રથાની આવશ્યકતા એ પર નિર્ભર કરે છે કે જો તેનું પાલન ન કરવામાં આવે, તો ધર્મના મૂળભૂત સ્વરૂપમાં ફેરફાર થાય કે નહીં. સર્વોપરી રીતે, બંધારણીય વૈધતા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, જે વ્યક્તિની ગૌરવ સાથે સંકળાયેલા મૂળભૂત બંધારણીય મૂલ્યોના સંરક્ષણની આવશ્યકતાને રેખાંકિત કરે છે. ધર્મ અને અંધશ્રદ્ધા વચ્ચેનો ક્ષણભંગુર ભેદ, માનવીય સ્વાતંત્ર્ય

સાથે સંકળાયેલા મૂળભૂત બંધારણીય મૂલ્યોના સંરક્ષણની આવશ્યકતાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં વધુ સુસંગત બને છે.[પરિચ્છેદ ૪૭][૭૬૮-૭-એચ; ૭૬૯-એ-સી]

૩.૨ કોઈ પ્રથાની આવશ્યકતા નક્કી કરતી વખતે, તે પ્રથા તે ધર્મમાં ફરજિયાત સ્વરૂપે નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે કે નહીં, તે બાબતનું અવલોકન કરવું અત્યંત આવશ્યક છે. જો કોઈ પ્રથા વૈકલ્પિક હોય, તો એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે તેને ધર્મ માટે ‘આવશ્યક’ કહી શકાય નહીં. કોઈ પ્રથાને આવશ્યક હોવાનું દાવો કરવામાં આવે, તો તે એવી હોવી જોઈએ કે તે પ્રથાના અભાવે ધર્મનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ જાય. ધર્મના સ્વભાવમાં મૂળભૂત ફેરફાર થાય ત્યારે જ એવી પ્રથાને તે ધર્મનો ‘આવશ્યક’ ભાગ હોવાનું દાવો કરી શકાય. [પરિચ્છેદ ૪૮][૭૬૯-સી-ઈ]

૩.૩ જ્યાં પંથીય અધિકારોના સંરક્ષણથી અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) દ્વારા પ્રદાન કરાયેલ અધિકાર નોંધપાત્ર રીતે ઘટી જાય, ત્યાં પહેલાના અધિકારોની સામે પાછળોકત અધિકાર પ્રાધાન્ય પામશે. આથી એ સુનિશ્ચિત થાય છે કે અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળની સંવિધાનિક બાંહેધરી એવી બહિષ્કારકારી દાવાઓથી નષ્ટ ન થાય, જે વ્યક્તિગત ગૌરવને ક્ષીણ કરે છે. જે પ્રથાને અનિવાર્ય ગણાવી દાવો કરવામાં આવે છે તે સમયાતીત કાળથી અમલમાં હોય અથવા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં આધારિત હોય, માત્ર એટલાથી તેને સંવિધાનિક સંરક્ષણ

મળતું નથી, જો સુધી તે અનિવાર્યતાની કસોટી પર ખરી ન ઉતરે.[પરિચ્છેદ ૪૮][૭૬૯-એચ; ૭૭૦-એ-બી]

દરગાહ કમિટી, અજમેર અને અન્ય વિ. સૈયદ હુસૈન અલી અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૧૪૦૨ : [૧૯૬૨] એસ.સી.આર. ૩૮૩; સરદાર સૈયદના તાહેર સૈફુદ્દીન સાહેબ વિ. બોમ્બે રાજ્ય [૧૯૬૨] સપ્લ. ૨ એસસીઆર ૪૯૬; તિલકાયત શ્રી ગોવિંદલાલજી મહારાજ વગેરે વિ. રાજસ્થાન રાજ્ય અને અન્ય [૧૯૬૪] ૧ એસ.સી.આર. ૫૬૧ – આધાર રાખવામાં આવ્યો.

કમિશનર હિંદુ રિલિજીયસ એન્ડોમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર તીર્થ સ્વામિનાર ઓફ શ્રી શિરુર મઠ [૧૯૫૪] એસસીઆર ૧૦૦૫; રતિલાલ પનાચંદ ગાંધી વિ. બોમ્બે રાજ્ય અને અન્ય [૧૯૫૪] એસસીઆર ૧૦૫૫; શ્રી વેંકટરમણ દેવરુ વિ. મૈસુર રાજ્ય અને અન્ય [૧૯૫૮] એસસીઆર ૮૯૫; મહમ્મદ હનીફ કુરેશી વિ. બિહાર રાજ્ય એઆઈઆર ૧૯૫૮ એસસી ૭૩૧ : [૧૯૫૯] એસસીઆર ૬૨૯; શાસ્ત્રી યજ્ઞપુરુષદાસજી વિ. મૂળદાસ ભુંડરદાસ વૈશ્ય અને અન્ય એક (૧૯૬૬) ૩ એસસીઆર ૨૪૨; આચાર્ય જગદીશ્વરાનંદ અવધૂત અને અન્ય વિ. પોલીસ કમિશનર, કલકત્તા (૧૯૮૩) ૪ એસીસીસી પરર : [૧૯૮૪] ૧ એસ.સી.આર. ૪૪૭; શ્રી આદી વિશેશ્વર કાશી વિશ્વનાથ મંદિર, વારાણસી તથા અન્ય વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય (૧૯૯૭) ૪ એસ.સી.સી. ૬૦૬ : [૧૯૯૭] ૨ એસ.સી.આર. ૧૦૮૬; એન. અદિત્યચન

વિ. ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ અને અન્યાઓ (૨૦૦૨) ૮ એસ.સી.સી. ૧૦૬ : [૨૦૦૨] ૩ સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૭૬; પોલીસ કમિશનર અને અન્ય વિ. આચાર્ય જગદીશ્વરાનંદ અવધૂત અને અન્ય એક (૨૦૦૪) ૧૨ એસ.સી.સી. ૭૭૦ : [૨૦૦૪] ૨ એસ.સી.આર. ૧૦૧૯; આદી સૈવ સિવાચારિયાર્ગલ નલા સંગમ અને અન્ય વિ. તમિલ નાડુ સરકાર અને અન્ય (૨૦૧૬) ૨ એસ.સી.સી. ૭૨૫ : [૨૦૧૫] ૧૧ એસ.સી.આર. ૧૧૧૦ ; શાયરા બાનો વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય (૨૦૧૭) ૯ એસ.સી.સી. ૧ : [૨૦૧૭] ૭ એસ.સી.આર. ૭૯૭; જાવેદ વિ. હરિયાણા રાજ્ય (૨૦૦૩) ૮ એસ.સી.સી. ૩૬૯ : [૨૦૦૩] ૧ સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૯૪૭ – નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

જેહોવાહઝ વિટનેસિસ ઇન્કોર્પોરેટેડની એડિલેડ કંપની વિ. ધ કોમનવેલ્થ ઓફ ઓસ્ટ્રેલિયા [૧૯૪૩] એચસીએ ૧૨ – નો સંદર્ભ લેવાયો.

અનિવાર્ય ધાર્મિક પ્રથાઓનો સાંવિધાનિક મૂલ્યો સાથેનો સંબંધ

૪.૧ અદાલતે એવા દાવાને સંવિધાનિક રક્ષણ મંજૂર કરવા સામે ઝુકાવ રાખવો જોઈએ, જે હકો અને રક્ષણોની સમાન હકદાર તરીકે મહિલાઓની ગૌરવને હાનિ પહોંચાડે છે. સંવિધાનના મૂળભાવમાં, ઉપાસનાના અધિકારને શરતી બનાવવાનો વાજબી આધાર વચ હોઈ શકે, એવી કલ્પના પણ અશક્ય છે. દસથી પચાસ વર્ષની વયને બહિષ્કાર માટે આ આધાર પર નિશ્ચિત કરવામાં આવી છે કે તે વયજૂથની મહિલાઓ પ્રજનનક્ષમ વયમાં હોવાની શક્યતા છે. મહિલાની શારીરિક લાક્ષણિકતાઓને સંવિધાન હેઠળ તેના સમાન હકો માટે કોઈ

મહત્વ નથી. દસથી પચાસ વર્ષની વયજૂથની બધી મહિલાઓ કોઈપણ સ્થિતિમાં ‘પ્રજનનક્ષમ વયજૂથ’માં આવતી જ હોય એવું જરૂરી નથી. પરંતુ તે ફરીથી મૂળ મુદ્દાનો વિષય નથી. મુદ્દાનો કેન્દ્રીય સાર એમાં નિહિત છે કે સંવિધાન આ વાત દઢપણે પ્રતિપાદિત કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે કે ઉપાસનામાંથી મહિલાઓનો બહિષ્કાર ગૌરવ સાથે અસંગત છે, સ્વતંત્રતાનો વિનાશક છે અને સર્વ માનવોની સમાનતાનો ઇનકાર છે. આ સંવિધાનિક મૂલ્યો, ધાર્મિક માન્યતાના દાવાનો સામનો થતો હોય ત્યારે પણ, કોઈ અપવાદ સ્વીકારતા નથી એવા સિદ્ધાંત તરીકે બાકીની દરેક બાબતથી ઉપર સ્થિત છે. મહિલાઓને બહિષ્કૃત કરવું સમાન નાગરિકત્વને હાનિકારક છે. [પરિચ્છેદ ૫૪] [૭૭૪-બી-એફ]

૪.૨ એવો એક અનુમાન છે, જે બંધારણીય કસોટી સામે ટકી શકતું નથી. આવા દાવામાં રહેલું અનુમાન એ છે કે અનુયાયીઓ દ્વારા અનુસરવામાં આવતા બ્રહ્મચર્ય અને તપશ્ચર્યાથી વિરોધ સ્ત્રીઓની હાજરીને કારણે થશે. એવો દાવો બંધારણસંગત રીતે ટકી શકે તેવી દલીલ તરીકે સ્વીકાર્ય રહી શકતો નથી. તેનો પ્રભાવ એવો છે કે પુરુષના બ્રહ્મચર્યનો ભાર સ્ત્રી પર મૂકી દેવામાં આવે છે અને તેને બ્રહ્મચર્યથી વિરોધનું કારણ તરીકે રચવામાં આવે છે. ત્યારબાદ તેનો ઉપયોગ એવા સ્થળોમાં પ્રવેશ નકારવા માટે થાય છે, જેમાં સ્ત્રીઓને સમાન હક પ્રાપ્ત છે. સ્ત્રીઓ પ્રતમ પાળી શકતી નથી એવું સૂચવવું, તેમને કલંકિત કરવાનું અને તેમને નબળી તથા નીચલા દરજ્જાની માનવ સત્તાઓ તરીકે રૂઢિબદ્ધ કરવાનું

સમાન છે. આવી જેવી બંધારણીય અદાલતે આવા દાવાઓને માન્યતા આપવાનો ઇનકાર કરવો જ જોઈએ. [ફકરો ૫૫][૭૭૪-૭- એચ; ૭૭૫- એ-બી]

૪.૩ માનવ ગૌરવ વ્યક્તિઓ વચ્ચેની સમાનતાનું પૂર્વમાન્ય તત્વ પ્રતિપાદિત કરે છે. સર્વ માનવોની સમાનતા એ વાતને અવશ્યક બનાવે છે કે તેઓ રૂઢિચિંતનના પ્રતિબંધાત્મક અને માનવતાહીન બનાવતા પ્રભાવથી મુક્ત રહે અને કાયદાની સુરક્ષા મેળવવા સમાનપણે હકદાર હોય. અમારા સંવિધાને એવી ઇચ્છા વ્યક્ત કરી છે કે ગૌરવ, સ્વતંત્રતા અને સમાનતા વ્યક્તિઓ, રાજ્ય અને આ અદાલત માટે માર્ગદર્શક પ્રકાશ તરીકે કાર્ય કરે. ભલે સંવિધાન ધર્મસ્વાતંત્ર્ય તેમજ તેના અનુસંગી અધિકારો અને ધર્મ માટે આવશ્યક એવી પ્રથાઓનું રક્ષણ કરે, તો પણ આ અદાલત ગૌરવ, સ્વતંત્રતા અને સમાનતામાં આધારિત સંવિધાનના મૂલ્યોને જાળવી રાખવાના પ્રયત્ન દ્વારા માર્ગદર્શન પામશે. સંવિધાનિક પ્રાથમિકતાઓની વ્યવસ્થામાં, આ એવા મૂલ્યો છે જેના આધારે સંવિધાનની ઇમારત ઉભી છે. તે સંવિધાનિક વ્યવસ્થામાં ભવિષ્ય માટેનું એક દર્શન સંચારિત કરે છે – ન્યાયસંગત, સમાન અને ગૌરવસભર સમાજનું. આ મૂલ્યોમાં અંતર્નિહિત તત્વ બહિષ્કાર-વિરોધી સિદ્ધાંત છે. બહિષ્કાર ગૌરવનો વિનાશક છે. કોઈ સ્ત્રીને ઉપાસનાના અધિકારથી વંચિત રાખવું મૂળભૂત રીતે સંવિધાનિક મૂલ્યોના વિરુદ્ધ છે. [પરિચ્છેદ ૫૬][૭૭૫-બી-ડી]

૪.૪ માસિક ધર્મ અંગેનો કલંક માસિક ધર્મ આવતી સ્ત્રીઓ અશુદ્ધ હોય છે તેવી પરંપરાગત માન્યતાઓના આધારે ઊભો કરવામાં આવ્યો છે. બંધારણીય વ્યવસ્થામાં તેમનું કોઈ સ્થાન નથી. આ માન્યતાઓનો ઉપયોગ સ્ત્રીઓને બંધનમાં રાખવા, તેમને સમાન હકો અને હકદારીથી વંચિત રાખવા અને પિતૃસત્તાત્મક વ્યવસ્થાના આદેશોને આધીન બનાવવાના હેતુથી કરવામાં આવ્યો છે. કોઈ સ્ત્રીની માસિક ધર્મની સ્થિતિ તેને અસ્તિત્વની ગૌરવતા અને વ્યક્તિગત સ્વાયત્તતાથી વંચિત રાખવા માટે માન્ય બંધારણીય આધાર બની શકતી નથી. કોઈ સ્ત્રીની માસિક ધર્મની સ્થિતિ અત્યંત વ્યક્તિગત બાબત છે અને તેની ગોપનીયતાનો અભિન્ન ભાગ છે. બંધારણે તેને એવી વિશેષતા તરીકે જોવું જોઈએ કે જેના આધારે કોઈ બહિષ્કાર અમલમાં મૂકી શકાય નહીં અને કોઈ વંચિતતા લાદી શકાય નહીં. કોઈ વ્યક્તિગત સંસ્થા કે સમૂહ તેનો ઉપયોગ સ્ત્રીની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાની શોધમાં, જેમાં સર્જનહાર સાથેના જોડાણમાં તેને સાંત્વના મેળવવાનો સમાવેશ થાય છે, અવરોધ તરીકે કરી શકશે નહીં. [પરિચ્છેદ ૫૭][૭૭૫-ઈ-જી]

દિલ્હીની એન.સી.ટી.ની સરકાર વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય (૨૦૧૮) ૮ સ્કેલ ૭૨; એસ. મહેન્દ્રન વિ. ધ સેક્રેટરી, ટ્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ, તિરુવનંતપુરમ અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ કેરળ ૪૨; અડી સૈવ શિવાચારિયાર્ગળ વિ. તમિલ નાડુ સરકાર અને અન્ય (૨૦૧૬) ૨ એસસીસી ૭૨૫ : [૨૦૧૫] ૧૧ એસસીઆર ૧૧૧૦; પોલીસ કમિશનર તથા અન્ય વિ.

આચાર્ય જગદીશ્વરાનંદ અવધૂત તથા અન્ય એક (૨૦૦૪) ૧૨ એસસીસી ૭૭૦ : [૨૦૦૪] ૨ એસસીઆર ૧૦૧૯; નવતેજ સિંહ વિ. ભારત સંઘ તથા અન્ય (૨૦૧૮) ૧૦ સ્કેલ ૩૮૬; કમિશનર હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડાઉમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર ત્રિથ સ્વામિનાર ઓફ શ્રી શિરુર મઠ [૧૯૫૪] એસસીઆર ૧૦૦૫ – નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

ધાર્મિક પંથો

૫. વ્યક્તિઓના સમૂહને ધાર્મિક સંપ્રદાય તરીકે માન્ય ગણવા માટેના આવશ્યક તત્વોમાં સામાન્ય શ્રદ્ધા, સામાન્ય સંગઠન અને ધર્મના પરિઘ હેઠળ એકત્રિત થયેલું વિશિષ્ટ નામનો સમાવેશ થાય છે. તેમમાંથી પસાર થતો સામાન્ય સૂત્ર ધાર્મિક ઓળખની આવશ્યકતા છે, જે ધાર્મિક સંપ્રદાયના સ્વરૂપ માટે મૂળભૂત છે.[પરિચ્છેદ ૬૪][૭૮૧-ઈ-એફ] શ્રી વેંકટરમણા દેવરુ વિ. મૈસૂર રાજ્ય અને અન્ય [૧૯૫૮] એસસીઆર ૮૯૫; કમિશનર હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડાઉમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર ત્રીથા શ્રી શિરુર મઠના સ્વામિનાર [૧૯૫૪] એસ.સી.આર. ૧૦૦૫; એસ.પી. મિતલ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય (૧૯૮૩) ૧ એસસીસી ૫૧ : [૧૯૮૩] ૧ એસસીઆર ૭૨૯; આચાર્ય જગદીશ્વરાનંદ અવધૂત અને અન્ય વિ. પોલીસ કમિશનર, કલકત્તા (૧૯૮૩) ૪ એસસીસી ૫૨૨ : [૧૯૮૪] ૧ એસસીઆર ૪૪૭; બ્રહ્મચારી સિદ્ધેશ્વર શાઈ વિ. પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય (૧૯૯૫) ૪ એસસીસી ૬૪૬ : [૧૯૯૫] ૧ સપ્લ. એસસીઆર ૭૪૫; નાદોર માર્થાડમ વેલ્લાલર અને અન્ય

વિ. કમિશનર, હિંદુ ધાર્મિક અને પરોપકારી એન્ડાઉમેન્ટ અને અન્ય (૨૦૦૩)
૧૦ એસસીસી ૭૧૨ : [૨૦૦૩] ૧ સપ્લ. એસસીઆર ૯૨૦ – નો સંદર્ભ
લેવામાં આવ્યો.

શું લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો ધાર્મિક સંપ્રદાય રચે છે?

૬. ‘સામાન્ય આસ્થા’નું પાલન એ અર્થ સૂચવે છે કે સંબંધિત પંથ અથવા સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિથી જ માન્યતાઓનો એક સામાન્ય સમૂહ અનુસરવામાં આવ્યો હોવો જોઈએ. યાત્રાની વિશિષ્ટ વિશેષતા એ છે કે તમામ ધર્મોના યાત્રાળુઓ આ યાત્રામાં સમાન પાયા પર ભાગ લે છે. મુસ્લિમો અને ખ્રિસ્તીઓ પણ આ યાત્રા કરે છે. કોઈપણ ધર્મનો સભ્ય લોર્ડ અચ્યપ્પાની ઉપાસના કરતા વ્યક્તિઓના સમૂહનો ભાગ બની શકે છે. દેવતાની ઉપાસના કરતા વ્યક્તિઓના સમૂહનો આધાર ધર્મ નથી. ધાર્મિક ઓળખ વિના એવો સમૂહ પોતાને ‘ધાર્મિક સંપ્રદાય’ તરીકે માન્ય ગણાવવાનો દાવો કરી શકતો નથી. અનુરુદ્ધ રક્ષના વ્યાપમાં આવવા માટે, કોઈ સંપ્રદાય ધાર્મિક પંથ અથવા ધાર્મિક સંગઠન હોવું આવશ્યક છે. અધિષ્ઠાતૃ દેવતાની ઉપાસના કોઈ વિશિષ્ટ ધર્મના અનુયાયીઓ સુધી મર્યાદિત નથી. તેની સાથે સામાન્ય આધ્યાત્મિક સંગઠનનો અભાવ પણ છે, જે ધાર્મિક સંપ્રદાય રચવા માટે આવશ્યક તત્વ છે. જે મંદિરમાં ઉપાસના કરવામાં આવે છે તે જનતા માટે સમર્પિત છે અને તે સમાજના બહુલતાવાદી સ્વરૂપનું યથાર્થ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ધાર્મિક માન્યતા ભલે જે હોય, દરેક વ્યક્તિ દેવતાની ઉપાસના કરી શકે છે. ઉપાસનાની પદ્ધતિઓ સાથે જોડાયેલી

પ્રથાઓથી ભક્તોને ધાર્મિક સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી. ન્યાયિક રીતે પ્રતિપાદિત આવશ્યકતાઓ પૂર્ણ કરવામાં વ્યક્તિઓના આ સમૂહની અસમર્થતાને ધ્યાનમાં લેતાં, પોતાને “અચ્યપ્પન્સ” અથવા લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો તરીકે સંબોધતા વ્યક્તિઓના સમૂહને ‘ધાર્મિક સંપ્રદાય’ તરીકે માન્યતા આપી શકાતી નથી. [ફરો ૬૯][૭૮૫-ઈ-એચ; ૭૮૬-એ]

એસ. મહેન્દ્રન વિ. સચિવ, ટ્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ, તિરુવનંતપુરમ અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ કેરળ ૪૨; સરદાર સૈયદના તાહેર સૈફુદ્દીન સાહેબ વિ. બૉંબે રાજ્ય [૧૯૬૨] સપ્લ. ૨ એસ.સી.આર. ૪૯૬ – નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

ફી ચર્ચ ઓફ સ્કોટલેન્ડ વિ. ઓવરટાઉન (૧૯૦૪) એસી ૫૧૫ – ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

અનુચ્છેદ ૧૭, “અસ્પૃશ્યતા” અને પવિત્રતાની ધારણાઓ

૭.૧ સમાજનું શાસન સંવિધાન દ્વારા થાય છે. સંવિધાનિક નૈતિકતાનાં મૂલ્યો અપહરણીય ન હોય તેવી હક્કદારી છે. “શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા” ની કલ્પનાઓ, જે વ્યક્તિઓને કલંકિત કરે છે, સંવિધાનિક વ્યવસ્થામાં કોઈ સ્થાન મેળવી શકતી નથી. માસિક ધર્મને પ્રદૂષિત અથવા અશુદ્ધ માનવું અને તેથી પણ વધુ, માસિક ધર્મની સ્થિતિના આધારે બહિષ્કારાત્મક અયોગ્યતાઓ લાદવી, સંવિધાન દ્વારા સુનિશ્ચિત કરાયેલી સ્ત્રીઓની ગૌરવમર્યાદા વિરુદ્ધ છે. “શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા” ની કલ્પનાઓને કારણે માસિક ધર્મ સંબંધિત પ્રતિબંધોને

માન્યતા આપતી પ્રથાઓ, માસિક ધર્મ ધરાવતી સ્ત્રીઓની ગમનસ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાની ક્ષમતા, શિક્ષણના અધિકાર અને ઉપાસનાના સ્થળોમાં પ્રવેશના અધિકારને મર્યાદિત કરે છે અને અંતે જાહેર ક્ષેત્રમાં તેમની પહોંચને પણ અવરોધે છે. સ્ત્રીઓને પોતાના શરીર પર નિયંત્રણ રાખવાનો અધિકાર છે. સ્ત્રીની માસિક ધર્મની સ્થિતિ તેની ગોપનીયતા અને વ્યક્તિત્વનું એક લક્ષણ છે. સ્ત્રીઓને સંવિધાનિક હક્કદારી છે કે તેમની જૈવિક પ્રક્રિયાઓ એવી સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રથાઓથી મુક્ત હોવી જોઈએ, જે અલગાવ અને બહિષ્કારને અમલમાં મૂકે છે. આવી પ્રથાઓ અપમાન પેદા કરે છે અને ગૌરવમર્યાદાના ભંગમાં પરિણમે છે. અનુચ્છેદ ૧૭ “અસ્પૃશ્યતા” ની પ્રથાને, જે શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતાની કલ્પનાઓ પર આધારિત છે, “કોઈપણ સ્વરૂપમાં” પ્રતિબંધિત કરે છે. અનુચ્છેદ ૧૭ નિશ્ચિતપણે નીચી જાતિઓ સાથે સંબંધિત અસ્પૃશ્યતાની પ્રથાઓ પર લાગુ પડે છે, પરંતુ તે માસિક ધર્મ ધરાવતી સ્ત્રીઓએ સહન કરેલા વ્યવસ્થાત્મક અપમાન, બહિષ્કાર અને અધિનતા પર પણ લાગુ પડશે. માસિક ધર્મ સાથે સંકળાયેલી અશુદ્ધતા અને પ્રદૂષણની કલ્પનાઓના આધારે સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધનો પૂર્વગ્રહ બહિષ્કારનું પ્રતીક છે. માસિક ધર્મની સ્થિતિના આધારે સ્ત્રીઓનો સામાજિક બહિષ્કાર અસ્પૃશ્યતાનું જ એક સ્વરૂપ છે, જે સંવિધાનિક મૂલ્યોને ઘોર વિરોધાભાસી છે. બહિષ્કાર-વિરોધી સિદ્ધાંતની અભિવ્યક્તિ તરીકે અનુચ્છેદ ૧૭ નો એવો અર્થઘટન કરી શકાય નહિ કે શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતાની કલ્પનાઓના આધારે જેમના વિરુદ્ધ અત્યંત ઘોર પ્રકારનો સામાજિક બહિષ્કાર

આચરાયો છે અને માન્ય બનાવાયો છે, તેવી સ્ત્રીઓને તેનામાંથી બહાર રાખવામાં આવે. અનુચ્છેદ ૧૭ નો સંકુચિત રીતે અર્થઘટન કરી શકાય નહિ. પરંતુ જો અનુચ્છેદ ૧૭ ને અસ્પૃશ્યતાના કોઈ નિશ્ચિત સ્વરૂપને પ્રતિબિંબિત કરતો માનીને વાંચવામાં આવે, તો પણ તે અનુચ્છેદ સામાજિક બહિષ્કારના અન્ય સ્વરૂપો વિરુદ્ધની ખાતરીને સંપૂર્ણ રીતે સમાપ્ત કરી દેશે એવું નથી. સામાજિક બહિષ્કાર વિરુદ્ધની ખાતરી ભાગ ૩ ની અન્ય જોગવાઈઓમાંથી, જેમાં અનુચ્છેદ ૧૫(૨) અને ૨૧ નો સમાવેશ થાય છે, ઉદ્ભવે છે. માસિક ધર્મની સ્થિતિના આધારે દસથી પચાસ વર્ષની વયસમૂહની સ્ત્રીઓને શબરીમાલા ખાતે મંદિરમાં પ્રવેશથી વંચિત રાખવાનું, સ્વાતંત્ર્ય અને ગૌરવમર્યાદા પર આધારિત સંવિધાનિક વ્યવસ્થામાં કોઈ સ્થાન હોઈ શકતું નથી.[પરિચ્છેદ ૮૧][૮૦૪-ઈ-એફ; ૮૦૫-એ-ઈ]

૭.૨ મંદિરમાં પ્રવેશનો પ્રશ્ન એટલો માત્ર માસિક ધર્મ ધરાવતી સ્ત્રીઓને તેમના ધર્મસ્વાતંત્ર્યના અધિકારનો આચરણ કરવાનો અધિકાર છે કે નહીં તે અંગેનો નથી, પરંતુ તે સામાજિક દમનમાંથી મુક્તિ અંગેનો છે, જે માસિક ધર્મ અંગેની કલંકિત સમજણમાંથી ઉપજે છે અને જેના પરિણામે “અસ્પૃશ્યતા” સર્જાય છે. ભાગ ૩ ની જોગવાઈઓને આધીન એવો અનુચ્છેદ ૨૫, અવશ્ય જ અનુચ્છેદ ૧૭ ને પણ આધીન છે. “પવિત્રતા અને પ્રદૂષણ” ની વિચારધારાનો ઉપયોગ કરવો એ “અસ્પૃશ્યતા” વિરુદ્ધના સંવિધાનિક અધિકારનું ઉલ્લંઘન છે. [પરિચ્છેદ ૮૨][૮૦૫-એફ-જી]

રાષ્ટ્રીય અભિયાન ફોર દલિત હ્યુમન રાઈટ્સ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૨૦૧૭) ૨ એસ.સી.સી. ૪૩૨ : [૨૦૧૬] ૯ એસ.સી.આર. ૧૨૨; દેવરાજૈયાહ વિ બી પક્ષના એ.આઈ.આર. ૧૯૫૮ મૈસ. ૮૪; જય સિંહ વિ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ રાજ. ૧૭૭; સ્ટેટ ઓફ કર્ણાટકા વિ અપ્પા બાલુ ઇંગલે (૧૯૯૫) સપ્પ. ૪ એસ.સી.સી. ૪૬૯ : [૧૯૯૨] ૩ સપ્પ. એસ.સી.આર. ૨૮૪; આદી સૈવ સિવાચારિયારગલ નાલા સંગમ અને અન્ય વિ. ગવર્નમેન્ટ ઓફ તમિલ નાડુ અને અન્ય (૨૦૧૬) ૨ એસ.સી.સી. ૭૨૫ : [૨૦૧૫] ૧૧ એસ.સી.આર. ૧૧૧૦; કે.એસ. પુટ્ટસ્વામી અને અન્ય એક વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય (૨૦૧૭) ૧૦ એસસીસી ૧ – નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

ગ્રાનવિલ ઓસ્ટિન, ધ ઇન્ડિયન કોન્સ્ટિટ્યુશન: કોર્નરસ્ટોન ઓફ અ નેશન, ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ (૧૯૯૯), પૃષ્ઠો ૧૨-૧૩ પર; પોલિટિક્સ એન્ડ એથિક્સ ઓફ ધ ઇન્ડિયન કોન્સ્ટિટ્યુશન રાજીવ ભગવા (સંપા.), ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ (૨૦૦૮), પૃષ્ઠ ૧૫ પર; બી શિવા રાવ, ધ ફ્રેમિંગ ઓફ ઇન્ડિયાઝ કોન્સ્ટિટ્યુશન: અ સ્ટડી, ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુશન ઓફ પબ્લિક એડમિનિસ્ટ્રેશન (૧૯૬૮), પૃષ્ઠ ૨૦૨-૨૦૫ પર; ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર: રાઈટિંગ્સ એન્ડ સ્પીચિસ, (વસંત મૂળ, સંપા.) ગવર્નમેન્ટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર, ખંડ ૧ (૨૦૧૪), પૃષ્ઠો ૩૯ પર, ખંડ ૧૨ (૨૦૧૪), પૃષ્ઠો ૬૬૧-૬૯૧ પર, ખંડ ૫ (૨૦૧૪), પૃષ્ઠો ૯-૧૮ પર, ખંડ ૧ (૨૦૧૪), પૃષ્ઠો ૫-૬

પર, ખંડ ૧ (૨૦૧૪), પૃષ્ઠો ૨૩-૯૬ પર, (૨૦૧૪), ખંડ ૧, પૃષ્ઠો ૩-૨૨ પર; ઇન્ડિયા ડિસેન્ટ્સ: ૩,૦૦૦ ચર્સ ઓફ ડિફરન્સ, ડાઉટ એન્ડ આર્ગ્યુમેન્ટ, (અશોક વાજપેયી સંપા.), સ્પીકિંગ ટાઇગર પબ્લિશિંગ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ (૨૦૧૭), પૃષ્ઠ ૮૬-૮૮ પર; સુજાતા ગિડલા, એન્ટ્સ અમંગ એલિફન્ટ્સ: એન અનટચેબલ ફેમિલી એન્ડ ધ મેકિંગ ઓફ મોડર્ન ઇન્ડિયા, હાર્પર કોલિન્સ (૨૦૧૭), પૃષ્ઠ ૧૧૪ પર; ડાયન કોફી અને ડીન સ્પીયર્સ, વ્હેર ઇન્ડિયા ગોઝ: એબેન્ડન્ડ ટોઇલેટ્સ, સ્ટન્ટેડ ડેવલપમેન્ટ એન્ડ ધ કોસ્ટ્સ ઓફ કાસ્ટ, હાર્પર કોલિન્સ (૨૦૧૭), પૃષ્ઠો ૭૪-૭૯ પર; રાજેશ રામચંદ્રન, ડેથ ફોર મોસ્ટેચ, આઉટલુક (૧૬ ઓક્ટોબર ૨૦૧૭) – સંદર્ભિત.

સત્તામર્યાદાથી બહારના સિદ્ધાંત

૮.૧ લોર્ડ અચ્ચપ્પાના ભક્તો કોઈ ધાર્મિક સંપ્રદાય રચતા નથી અને સબરિમલા મંદિર સંપ્રદાયગત મંદિર નથી. અનુચ્છેદ ૩નો ઉપબંધ લાગુ પડતો નથી. સબરિમલા મંદિરમાં દસથી પચાસ વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકતી સૂચનાઓ ન્યાયિક તપાસમાં ટકી શકતી નથી અને સ્પષ્ટ રીતે અનુચ્છેદ ૩નું ઉલ્લંઘન કરે છે. તે દસથી પચાસ વર્ષની વય વચ્ચેની કોઈપણ સ્ત્રીને સબરિમલા મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા અને પ્રાર્થના અર્પણ કરવા અટકાવે છે. આવી મર્યાદા અનુચ્છેદ ૩ દ્વારા માન્ય કરવામાં આવેલા તમામ હિંદુ સ્ત્રીઓના હકોનું ઉલ્લંઘન કરે છે. બોર્ડ દ્વારા દસથી પંચાવન વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકતી જારી કરવામાં આવેલી સૂચનાઓ અનુચ્છેદ

૩ની અધિકારસીમાથી બહારની છે. [ફકરો ૮૭][૮૧૦-ઈ-જી]

૮.૨ ૧૯૬૫ ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૨ ના ખંડો (બી) અને (સી) હેઠળ ૨ હિન્દુ સ્ત્રીઓ હિન્દુઓનો એક ‘વિભાગ અથવા વર્ગ’ રચે છે. અનુચ્છેદ ૪(૧) નો પરંતુક એવી કોઈપણ વિનિયમને પ્રતિબંધિત કરે છે, જે કોઈ હિન્દુ વિરુદ્ધ તે કોઈ વિશિષ્ટ વિભાગ અથવા વર્ગનો સભ્ય હોવાના આધારે ભેદભાવ કરે. અનુચ્છેદ ૩ નો આદેશ એવો છે કે જો જાહેર ઉપાસનાનું કોઈ સ્થાન સામાન્ય રીતે હિન્દુઓ માટે અથવા હિન્દુઓના કોઈ વિભાગ અથવા વર્ગ માટે ખુલ્લું હોય, તો તે હિન્દુઓના તમામ વિભાગો અથવા વર્ગો માટે ખુલ્લું રહેશે. શબરીમાલા મંદિર સામાન્ય રીતે હિન્દુઓ માટે ખુલ્લું છે અને કોઈપણ સ્થિતિમાં હિન્દુઓના એક વિભાગ અથવા વર્ગ માટે તો ખુલ્લું છે જ. તેથી, તે હિન્દુ સ્ત્રીઓ સહિત હિન્દુઓના તમામ વિભાગો અથવા વર્ગો માટે ખુલ્લું હોવું જ જોઈએ. નિયમ ૩(બી) એવા રૂઢિ-રિવાજો અને પ્રથાઓને અગ્રતા આપે છે, જે સ્ત્રીઓને “એવા સમયે, જ્યારે તેઓને... જાહેર ઉપાસનાના સ્થળમાં પ્રવેશવાની મંજૂરી ન હોય” તે સમયે બાકાત રાખવાની છૂટ આપે છે. આવું નિર્ધારણ કરીને, નિયમ ૩(બી) અનુચ્છેદ ૩ દ્વારા સ્થાપિત મંદિર-પ્રવેશના અધિકારનું સીધું ઉલ્લંઘન કરે છે. અનુચ્છેદ ૩ તેના વિરુદ્ધની કોઈપણ રૂઢિ અથવા પ્રથાને અતિક્રમિત કરે છે. પરંતુ નિયમ ૩ સ્ત્રીઓને બાકાત રાખવા માટેની રૂઢિ અથવા પ્રથાને સ્વીકારે છે, માન્યતા આપે છે અને અમલમાં મૂકે છે. આ સ્પષ્ટપણે અધિકારાતીત છે. આ અધિનિયમનો હેતુ એ છે કે હિન્દુઓના કોઈ વિભાગ અથવા વર્ગને સમર્પિત,

અથવા તેના હિતાર્થે, અથવા તેના દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતા મંદિરોમાં હિન્દુઓના તમામ વિભાગો અને વર્ગોને પ્રવેશ સક્ષમ બનાવવો. આ અધિનિયમ હિન્દુઓના તમામ વિભાગો અને વર્ગોના જાહેર ઉપાસનાના સ્થળોમાં પ્રવેશવાના અધિકારો અને પ્રાર્થના અર્પણ કરવાનો તેમનો અધિકાર માન્ય કરે છે. આ કાયદો શતાબ્દીઓથી ચાલતા ભેદભાવના નિવારણ માટે ઘડવામાં આવ્યો હતો અને તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી)માંથી ઉદ્ભવેલું પ્રાવધાન છે. આ અધિનિયમના વ્યાપક અને ઉદાર હેતુને સ્ત્રીઓના બાકાતકરણ દ્વારા જકડાઈ શકાશે નહીં. [પરિચ્છેદ ૯૦][૮૧૨- એફ-જી; ૮૧૩-એ-ડી]

અરદેશિર એચ ભીવાન્ડીવાળા વિ. બોમ્બે રાજ્ય [૧૯૬૧] ૩ એસસીઆર ૫૯૨; સીઆઈટી વિ. તાજ મહાલ હોટેલ, સિકંદરાબાદ (૧૯૭૧) ૩ એસસીસી ૫૫૦; ગીતા એન્ટરપ્રાઇઝિસ વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય (૧૯૮૩) ૪ એસસીસી ૨૦૨ : [૧૯૮૩] ૩ એસસીઆર ૮૧૨; ગોપાલ કૃષ્ણ અગ્રવાલ વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય (૧૯૮૨) ઓલ. એલ.જે. ૬૦૭; રીજનલ ડિરેક્ટર, ઈએસઆઈસી વિ. હાઈ લેન્ડ કોફી વર્ક્સ ઓફ પી.એફ.એક્સ. સલદાનહા એન્ડ સન્સ (૧૯૯૧) ૩ એસસીસી ૬૧૭ : [૧૯૯૧] ૩ એસસીઆર ૩૦૭; ભારત સંઘ વિ. એલ્ફિન્સ્ટોન સ્પિનિંગ એન્ડ વીવિંગ કો લિ. (૨૦૦૧) ૪ એસ.સી.સી. ૧૩૯ : [૨૦૦૧] ૧ એસ.સી.આર. ૨૨૧; વધારાના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ વિ. સિરી રામ (૨૦૦૦) ૫ એસ.સી.સી. ૪૫૧ : [૨૦૦૦] ૩ એસસીઆર ૧૦૧૯; મહારાષ્ટ્ર સ્ટેટ બોર્ડ ઓફ સેકન્ડરી એન્ડ હાયર એજ્યુકેશન વિ પરિતોષ

ભૂપેશકુમાર શેઠ , (૧૯૮૪) ૪ એસસીસી ૨૭ – નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

નારાસુનો ભૂત

૯.૧ નારાસુના નિર્ણયમાં ‘લાગુ કાયદા’ શબ્દની વ્યાખ્યાને મર્યાદિત કરીને બંધારણની પરિવર્તનાત્મક દૃષ્ટિને હાનિ પહોંચાડવામાં આવી છે. ‘રીવાજ અથવા પ્રચલન’ને બંધારણીય તપાસથી અલગ પાડવાથી વ્યક્તિગત ગૌરવની અગ્રતા સુનિશ્ચિત કરવાની બંધારણીય દૃષ્ટિનો ઇનકાર થાય છે. નારાસુનો નિર્ણય ખોટા આધારભૂત અનુમાનો પર આધારિત છે. ‘રીવાજ અથવા પ્રચલન’ને ‘લાગુ કાયદા’માંથી બહાર રાખી શકાતા નથી. આ નિર્ણયમાં એવો પણ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો હતો કે વ્યક્તિગત કાયદો બંધારણીય તપાસથી મુક્ત છે. આ તે સિદ્ધાંતથી વિમુખ છે કે કોઈપણ પ્રથાસમૂહ બંધારણ અને ગૌરવ, સ્વતંત્રતા તથા સમાનતાની પવિત્રતા સુનિશ્ચિત કરવાની તેની દૃષ્ટિ ઉપર પ્રાધાન્યનો દાવો કરી શકતો નથી. આ ઉપરાંત, તેની સમાવેશક વ્યાખ્યા અને બંધારણીય ઇતિહાસને ધ્યાનમાં લેતાં ‘લાગુ કાયદા’ શબ્દને અપાવાનો હતો તે વ્યાપક અર્થક્ષેત્ર પણ આ દ્વારા અવગણવામાં આવે છે. નારાસુનો નિર્ણય, જેમાં અસંહિતાબદ્ધ વ્યક્તિગત કાયદાને બંધારણીય તપાસથી મુક્ત ગણાવ્યો છે અને તેને રીવાજથી ભિન્ન રીતે અર્થાન્વિત કર્યો છે, યોગ્ય કેસમાં વિગતવાર પુનર્વિચારને પાત્ર છે.[પરિષેદ ૧૦૧][૮૨૬-બી-સી, ઈ]

ધ સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે વિ. નારાસુ અપ્પા માલી એ.આઈ.આર. ૧૯૫૨ બોમ્બે ૮૪ – અસ્વીકૃત.

૯.૨ દરેક વ્યક્તિને સુનિશ્ચિત કરાયેલ અધિકારો સુનિશ્ચિત કરવાની શોધમાં, અમારી જેવી સંવિધાનિક અદાલત સમક્ષ એક વધારાનું કાર્ય ઉપસ્થિત થાય છે. પરિવર્તનકારી ન્યાયનિર્ણય અદાલત સમક્ષ ઉપસ્થિત થતી વ્યક્તિગત ઘટનાઓમાં ઉપચાર પૂરા પાડે તે આવશ્યક છે. આ ઉપરાંત, તે એવા આધારભૂત સામાજિક અને કાનૂની માળખાંને ઓળખવા અને પરિવર્તિત કરવા પ્રયત્નશીલ હોવું જોઈએ, જે સંવિધાનિક દ્રષ્ટિકોણના વિરુદ્ધ ચાલતી પ્રથાઓને સતત જાળવી રાખે છે. વ્યક્તિગત કાયદાઓને સંવિધાનિક તપાસને આધીન કરવું આ દિશામાં એક મહત્વપૂર્ણ પગલું છે. સમાન પર્હોંચના ઇનકારમાં, આ પ્રથા સંવિધાન હેઠળ સમાન નાગરિકત્વ અને તત્ત્વાત્મક સમાનતાને નકારે છે. વ્યક્તિગત ગૌરવનું પ્રાધાન્ય ન્યાયસંગત અને સમતાવાદી સામાજિક વ્યવસ્થાના સંવિધાનિક માર્ગ પર નિર્ધારિત નોકાના પાંખમાં વહેતો પવન સમાન છે. [ફ્કરો ૧૦૨][૮૨૬-એફ-જી; ૮૨૭-બી-સી]

એ. કે. ગોપાલન વિ. મદ્રાસ રાજ્ય [૧૯૫૦] એસ.સી.આર. ૮૮; રુસ્તોમ કાવસજી કૂપર વિ. ભારત સંઘ (૧૯૭૦) ૧ એસ.સી.સી. ૨૪૮ : [૧૯૭૦] ૩ એસ.સી.આર. ૫૩૦; રુસ્તોમ કાવસજી કૂપર વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૭૦) ૧ એસ.સી.સી. ૨૪૮ : [૧૯૭૦] ૩ એસ.સી.આર. ૫૩૦; મેનકા ગાંધી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૭૮) ૧ એસ.સી.સી. ૨૪૮ : [૧૯૭૮] ૨ એસ.સી.આર. ૬૨૧; સ્પેશિયલ કોર્ટ્સ બિલ રેફરન્સ (૧૯૭૯) ૧ એસ.સી.સી. ૩૮૦ : [૧૯૭૯] ૨ એસ.સી.આર. ૪૭૬; કે.એસ. પુત્તસ્વામી

અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય (૨૦૧૭) ૧૦ એસ.સી.સી. ૧; ધ યુનાઇટેડ પ્રોવિન્સિસ વિ. મસ્ટ. આતીકા બેગમ એ.આઇ.આર. ૧૯૪૧ એફ.સી. ૧૬; અર્દેશિર એચ. ભીવાન્ડીવાળા વિ. સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે [૧૯૬૧] ૩ એસ.સી.આર. ૫૯૨; સી.આઇ.ટી. વિ. તાજ મહલ હોટેલ, સિકંદરાબાદ (૧૯૭૧) ૩ એસ.સી.સી. ૫૫૦; ગીતા એન્ટરપ્રાઇઝિસ વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. (૧૯૮૩) ૪ એસ.સી.સી. ૨૦૨ : [૧૯૮૩] ૩ એસ.સી.આર. ૮૧૨; પ્રાદેશિક નિયામક, ઈ.એસ.આઇ.સી. વિ. હાઈ લેન્ડ કોફી વર્ક્સ ઓફ પી.એફ.એક્સ. સાલ્દાન્યા એન્ડ સન્સ (૧૯૯૧) ૩ એસ.સી.સી. ૬૧૭ : [૧૯૯૧] ૩ એસ.સી.આર. ૩૦૭; સંત રામ વિ. લાભ સિંહ [૧૯૬૪] ૭ એસ.સી.આર. ૭૫૬; શાયરા બાનો વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય (૨૦૧૭) ૯ એસ.સી.સી. ૧ : [૨૦૧૭] ૭ એસ.સી.આર. ૭૯૭ – નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

ઈન્દિરા જયસિંહ, ‘નારાસુ અપ્પા માલીનું ભૂત ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતનો પીછો કરી રહ્યું છે’, લોયર્સ કલેક્ટિવ, ૨૮ મે, ૨૦૧૮; એ. એમ. ભટ્ટાચાર્ય દ્વારા મેટ્રિમોનિયલ કાયદાઓ અને બંધારણ , ઈસ્ટર્ન લો હાઉસ (૧૯૯૬) પૃષ્ઠ ૩૨ પર; જસ્ટિસ જી. પી. સિંહ દ્વારા કાયદાકીય અર્થઘટનના સિદ્ધાંતો , લેક્સિસ નેક્સિસ (૨૦૧૬) પૃષ્ઠ ૧૯૮ પર; શિવા રાવ દ્વારા ભારતના બંધારણની રચના, ખંડ ૩, પૃષ્ઠ ૫૨૦, ૫૨૧ પર, ખંડ ૪, પૃષ્ઠ ૨૬, ૨૭ પર – નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

બંધારણીય અધિકારોના ધારક તરીકે દેવતા

૧૦.૧ અમુક કાયદાઓમાં ‘વ્યક્તિઓ’ શબ્દનો અર્થ મૂર્તિઓને પણ આવરી લે છે એવો અર્થઘટન કરવામાં આવ્યો છે. તેમ છતાં, દેવતા સંવિધાનિક અધિકારોના ધારક છે એવો દાવો કરવો એક અલગ મુદ્દો છે, અને દેવતાને અમુક હેતુઓ માટે કાનૂની વ્યક્તિત્વ ધરાવતી વ્યક્તિ તરીકે માન્ય સ્થાન પ્રાપ્ત છે તે સ્થિતિમાંથી તે આવશ્યક પરિણામરૂપે નીકળતું નથી. માત્ર એટલા માટે કે કાયદાકીય કાનૂન હેઠળ દેવતાને કાનૂની વ્યક્તિત્વ ધરાવતી વ્યક્તિ તરીકે મર્યાદિત અધિકારો અપાયેલા છે, તેમાંથી એ જરૂરી રીતે અનુસરતું નથી કે દેવતાને સંવિધાનિક અધિકારો પણ છે. [પરિચ્છેદ ૧૦૫][૮૨૮-ડી-ઈ]

૧૦.૨ કોઈ ધાર્મિક પંથ કે તેનો કોઈ વિભાગને અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ ધાર્મિક બાબતોનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર છે. આ અધિકાર વ્યક્તિઓના એવા સમૂહમાં નિવેશ પામે છે, જે (૧) ધાર્મિક પંથ અથવા સંસ્થાના અસ્તિત્વને; (૨) તે ધાર્મિક પંથ સાથે સંબંધિત વ્યક્તિઓ દ્વારા વહેંચાતી સામાન્ય શ્રદ્ધા અને સામાન્ય આધ્યાત્મિક સંસ્થાને; (૩) વિશિષ્ટ નામના અસ્તિત્વને; અને (૪) ધર્મના સામાન્ય સૂત્રને દર્શાવે છે. અનુચ્છેદ ૨૫ અંતઃકરણની સ્વતંત્રતા તથા ધર્મના સ્વતંત્ર સ્વીકાર, આચરણ અને પ્રચારનો અધિકાર આપે છે. અંતઃકરણ, જે જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયા તરીકે વ્યક્તિની માન્યતાઓના આધારે ભાવનાઓ અને સંબંધો ઉત્પન્ન કરે છે, તે માત્ર વ્યક્તિઓમાં જ નિવાસ કરે છે. બંધારણ દરેક વ્યક્તિને તેની મૂળભૂત એકમ

તરીકે માને છે. બંધારણના ભાગ ૩ હેઠળ બાંહેધરી અપાયેલા અધિકારો વ્યક્તિને તેની મૂળભૂત એકમ તરીકે માન્યતા આપવાના અભિમુખે રચાયેલા છે. બંધારણના ભાગ ૩ હેઠળ વ્યક્તિ અધિકારોનો ધારક છે. ધાર્મિક કાનૂનના હેતુઓ માટે દેવતા એક કાનૂની વ્યક્તિત્વ ધરાવતી વ્યક્તિ હોઈ શકે છે અને સંપત્તિ સંબંધિત અધિકારોનો દાવો કરવાની ક્ષમતા ધરાવી શકે છે. પરંતુ ભાગ ૩ ના હેતુ માટે દેવતા ‘વ્યક્તિ’ નથી. દેવતાને કાનૂની વ્યક્તિત્વ ધરાવતી વ્યક્તિ તરીકે માન્યતા આપનાર કાનૂની કલ્પનાને બંધારણના ભાગ ૩ હેઠળના અધિકારોના સમગ્ર વ્યાપ સુધી વિસ્તારી શકાતી નથી. [પરિચ્છેદ ૧૦૬] [૮૨૯-એફ-એચ; ૮૩૦-એ-બી]

૧૦.૩ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં, સબરિમલા મંદિરથી સ્ત્રીઓને બહિષ્કૃત કરવાથી વ્યક્તિના ધાર્મિક તેમજ નાગરિક, બંને અધિકારો પર અસર પડે છે. બહિષ્કાર-વિરોધી સિદ્ધાંત અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ના આધારે કરવામાં આવેલા એવા દાવાને મંજૂરી આપતો નથી, જે સબરિમલા મંદિરથી સ્ત્રીઓને બહાર રાખે છે અને તેમની ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યના ઉપયોગમાં અડચણ ઊભી કરે છે. આ બંધારણના સર્વવ્યાપક ઉદાર મૂલ્યો અને સમાન નાગરિકત્વ સુનિશ્ચિત કરવાની તેની દૃષ્ટિ સાથે સુસંગત છે. [પરિચ્છેદ ૧૦૬][૮૩૦-બી-સી]

પ્રમથ નાથ મુલ્લિક વિ. પ્રદ્યુમ્ન કુમાર મુલ્લિક (૧૯૨૫) ૨૭ બોમ એલ.આર. ૧૦૬૪; યોગેન્દ્ર નાથ નરકર વિ. કમિશનર ઓફ ધ ઇનકમ-ટેક્સ, કલકત્તા (૧૯૬૯) ૧ એસ.સી.સી. ૫૫૫ : [૧૯૬૯] ૩ એસ.સી.આર. ૭૪૨;

એ એસ નારાયણ દીક્ષિતુલુ વિ. સ્ટેટ ઑફ આંધ્ર પ્રદેશ ૧૯૯૬ ૯ એસ.સી.સી.
૫૪૮ : [૧૯૯૬] ૩ એસ.સી.આર. ૫૪૩; કમિશનર હિંદુ રિલિજિયસ
એન્ડાઉમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર તીર્થ સ્વામીનાર ઑફ શ્રી શિરૂર મઠ
[૧૯૫૪] એસ.સી.આર. ૧૦૦૫ – સંદર્ભિત.

ભવિષ્ય માટેનો માર્ગનકશો

૧૧.૧ ધર્મ માટે કઈ પ્રથાઓ આવશ્યક છે અથવા અનાવશ્યક છે તે નક્કી કરવાની સત્તા પોતે જ પોતાના પાસે રાખીને, અદાલતે પોતાને એક સુધારાત્મક ભૂમિકા સ્વીકારી લીધી, જેના આધારે તે વ્યક્તિગત ગૌરવને હાનિકારક એવી પ્રથાઓમાંથી ધર્મને શુદ્ધ કરી શકે. મંદિરમાં પ્રવેશમાંથી બાકાત રાખવાની બાબતોને ધર્મનો અભિન્ન ભાગ ન ગણાતી બાબતો તરીકે માનવામાં આવી શકે. આવું કરતાં અદાલત ધર્મ અંગે પ્રગતિશીલ દૃષ્ટિકોણ સ્થાપિત કરે છે. આ અભિગમ સમસ્યાજનક છે. કોઈ ધાર્મિક સમુદાયને તેના ધર્મનો આવશ્યક પાસો શું બને છે તે નિર્ધારિત કરવાની છૂટ આપવાના તર્કનો આધાર ધર્મો અને ધાર્મિક પંથોની સ્વાયત્તતાનું સંરક્ષણ કરવાનો છે. તે સ્વાયત્તતાનું સંરક્ષણ બંધારણના ઉદાર મૂલ્યોને મજબૂત બનાવે છે. ધર્મનો આવશ્યક ભાગ શું બને છે કે શું બનતું નથી તેવા સિદ્ધાંતલક્ષી પ્રશ્નોમાં પ્રવેશ કરતાં, અદાલતને આવશ્યક પરિણામરૂપે ધાર્મિક આવરણ ધારણ કરવું પડ્યું છે. કોઈ પ્રથા ધર્મનો આવશ્યક ભાગ છે કે નથી તે અદાલત નક્કી કરે છે. પરિણામે, અદાલતને ધર્મ અંગે સુધારાવાદી દૃષ્ટિ અપનાવવા સક્ષમતા મળી છે, ભલે તે ધર્મના મત અને તે શ્રદ્ધાનું પાલન તથા

પ્રચાર કરનાર લોકોના મતોથી વિરુદ્ધ જતી હોય. અદાલતને આવું કરવાની ક્ષમતા અને આવી ભૂમિકા સ્વીકારવાની વૈધતા અંગે પ્રશ્ન ઉદ્ભવી શકે છે. અદાલત નિર્ણયપ્રક્રિયામાં બંધારણીય (ધાર્મિક સંસ્થાકીયથી ભિન્ન) ભૂમિકા નિભાવે છે. ધર્મનો આવશ્યક ભાગ શું બને છે કે શું બનતું નથી તે અંગે નિર્ણય કરવાથી ધાર્મિક-લૌકિક ભેદરેખા અને આવશ્યક/અનાવશ્યક અભિગમ વચ્ચેનો ભેદ ધૂંધળો બની જાય છે. પહેલાનો આધાર અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(એ) ના લખાણમાં આવેલો છે. પછીનો ન્યાયિક રચના છે. [પરિચ્છેદ ૧૦૮][૮૩૧-ડી-એચ; ૮૩૨-એ-સી]

૧૧.૨ ધર્મસ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર, જે અનુચ્છેદ ૨૫-૨૮માં સમાયેલ છે, તે સ્વતંત્ર અને એકલવાયો અધિકાર નથી. આ અનુચ્છેદો મૂળભૂત અધિકારો અંગેના સમગ્ર અધ્યાયનો અભિન્ન અંગ છે. મૂળભૂત અધિકારોને માન્યતા આપતા સંવિધાનિક અનુચ્છેદોને એક અખંડ જાળરૂપે સમજવા પડે. તેઓ મળીને સંવિધાનિક સ્વાતંત્ર્યની રચનાનું ભવ્ય માળખું ઊભું કરે છે. ભાગ ૩માં સમાવિષ્ટ મૂળભૂત માનવીય સ્વાતંત્ર્યો પરસ્પર વિરિછન્ન કે એકાંતરિત નથી. તેઓ સહઅસ્તિત્વ ધરાવે છે. માત્ર પરસ્પર સુંવાળાપૂર્વકના એકીકરણમાં જ તેઓ માનવીય સ્વાતંત્ર્યોના કેન્દ્રબિંદુ તરીકે વ્યક્તિના જીવનને વાસ્તવિક અર્થ આપે છે. તેથી, કોઈપંથના અધિકારનું સંતુલન તેના દરેક સભ્યને ભાગ ૩ હેઠળ સંરક્ષિત રીતે પ્રાપ્ત વ્યક્તિગત અધિકારો સાથે સાધવું આવશ્યક છે. [પરિચ્છેદ ૧૦૮][૮૩૨-ઈ-જી]

૧૧.૩ મૂળભૂત અધિકારો વિષયક એવા અધ્યાયમાં, જેમાં ધ્યાનનું કેન્દ્રબિંદુ વ્યક્તિને અગ્રસ્થાને રાખવામાં આવ્યું છે, ત્યાં સમૂહ અધિકારનું સહઅસ્તિત્વ કોઈ ગૌણ મહત્ત્વ વિનાનો વિષય ગણાઈ શકે તેમ નથી. એક તરફ ઉદાર બંધારણીય મૂલ્યોના સંરક્ષણની કલ્પના કરવામાં આવે અને બીજી તરફ સમૂહ અધિકારોને બહિષ્કારની પ્રથા તથા ગૌરવને હાનિકારક એવા રિવાજો દ્વારા તે મૂલ્યોને અવગણવાની છૂટ આપવામાં આવે, તેવી સ્થિતિની કલ્પના કરવી અશક્ય છે. આ દૃશ્યમાન વિરોધાભાસનો ઉકેલ એ રીતે સમજી શકાય કે અનુચ્છેદ ૨૬માં સમૂહ અધિકારોની માન્યતા હોવા છતાં, બંધારણનો ક્યારેય એવો આશય રહ્યો નથી કે આ અધિકારોના દાવા દ્વારા વ્યક્તિગત ગૌરવ અને સ્વતંત્રતાનો નાશ થાય. પંથોની અંદરના વ્યક્તિઓને પરિપૂર્ણતા અને સ્વનિર્ધારણ સિદ્ધ કરવા માટે મંચ ઉપલબ્ધ કરાવવા હેતુથી જ બંધારણે સમૂહ અધિકારોને માન્યતા આપી છે. [પરિચ્છેદ ૧૧૦][૮૩૩-સી, ડી-એફ] ૧૧.૪ ધાર્મિક સિદ્ધાંતોનો કયો ભાગ ગણાય તે બાબતમાં આદરપૂર્ણ અભિગમ અપનાવવામાં આવે તો અદાલતને ધાર્મિક ગ્રંથો અને સિદ્ધાંતો અંગે નિર્ણય કરવાની અપ્રિય ફરજમાંથી મુક્તિ મળશે. તેમ છતાં, ધર્મને અપાતો આદર ભાગ ૩માં સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને ગૌરવની શોધમાંથી ઉદ્ભવતા મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને આધીન છે. અનુચ્છેદ ૨૫(૧) તથા અનુચ્છેદ ૨૬ બન્ને જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યને આધીન છે. આ મર્યાદાઓના પરિપ્રેક્ષ્યમાં કાર્ય કરતી વખતે, કોઈ પંથની ધાર્મિક સ્વતંત્રતા પણ બહિષ્કાર-વિરોધી

સિદ્ધાંતને આધીન રહે છે. બહિષ્કાર-વિરોધી સિદ્ધાંત ધર્મને પોતાના ધાર્મિક સિદ્ધાંતો અને મતપ્રણાલીઓને નિર્ધારિત કરવાની તેની ક્ષમતાને યોગ્ય આદર આપવા માટે મંજૂરી આપે છે. સાથે સાથે, આ સિદ્ધાંત એ પણ પ્રતિપાદિત કરે છે કે જ્યાં કોઈ ધાર્મિક આચરણ વ્યક્તિઓના ગૌરવને ક્ષતિ પહોંચાડે છે અથવા તેમને મૂળભૂત સવલતો સુધીની પહોંચમાં અવરોધ ઊભો કરે છે તે રીતે તેમના બહિષ્કારનું કારણ બને છે, ત્યાં ધર્મસ્વતંત્રતાએ ઉદાર બંધારણના સર્વોચ્ચ મૂલ્યોને માર્ગ આપવો જ પડે. આવશ્યક ધાર્મિક આચરણોની કસોટીનો, ભવિષ્યમાં યોગ્ય પ્રકરણમાં, સવિસ્તર પુનર્વિચાર થવો યોગ્ય રહેશે. [પરિચ્છેદ ૧૧૧- ૧૧૨][૮૩૫-જી; ૮૩૬-એ-બી, ડી-એફ]

કમિશનર હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડોમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર તીર્થ સ્વામિનાર ઓફ શ્રી શિરુર મઠ [૧૯૫૪] એસસીઆર ૧૦૦૫; રતિલાલ પાણાચંદ ગાંધી વિ. બોમ્બે રાજ્ય તથા અન્ય [૧૯૫૪] એસસીઆર ૧૦૫૫; દરગાહ કમિટી, અજમેર અને અન્ય વિ. સૈયદ હુસૈન અલી અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસસી ૧૪૦૨ : [૧૯૬૨] એસસીઆર ૩૮૩; તિલકાયત શ્રી ગોવિંદલાલજી મહારાજ વગેરે વિ. રાજસ્થાન રાજ્ય તથા અન્ય [૧૯૬૪] ૧ એસસીઆર ૫૬૧; એસ આસ્ત્રી યજ્ઞપુરુષદજી વિ. મુલદાસભુદરદાસ વૈશ્ય [૧૯૬૬] ૩ એસસીઆર ૨૪૨; પોલીસ કમિશનર અને અન્ય વિ. આચાર્ય જગદીશ્વરાનંદ અવધૂત તથા અન્ય એક (૨૦૦૪) ૧૨ એસીસીસી ૭૭૦ : [૨૦૦૪] ૨ એસીસીઆર ૧૦૧૯ – નો સંદર્ભ લેવામાં

આવ્યો.

સમુદાયથી સ્વતંત્રતા: ભારતીય બંધારણ હેઠળ વ્યક્તિગત અધિકારો, જૂથજીવન, રાજ્ય સત્તા અને ધાર્મિક સ્વતંત્રતા દ્વારા ગૌતમ ભાટિયા, ગ્લોબલ સંવિધાનવાદ, કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી પ્રેસ (૨૦૧૬) પૃષ્ઠ ૩૭૪, ૩૮૨; મલ્ટીકલ્ચરલિઝમમાં માન્યતાનું રાજકારણ: માન્યતાના રાજકારણનું પરીક્ષણ સી. ટેલર, (એ. ગુટમેન સંપા.) પ્રિન્સ્ટન યુનિવર્સિટી પ્રેસ (૧૯૯૪); પરિચય મલ્ટીકલ્ચરલિઝમમાં બહુસાંસ્કૃતિકતા, ઉદારવાદ અને લોકશાહી આર. ભાર્ગવ (આર. ભાર્ગવ તથા અન્ય સંપાદકો), ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ (૨૦૦૭); ભારતમાં ધર્મની સ્વતંત્રતા: વર્તમાન મુદ્દાઓ અને ધર્મગુરૂ તરીકે કાર્ય કરતી સર્વોચ્ચ અદાલત, ફૈઝાન મુસ્તફા અને જગતેશ્વર સિંહ સોહી દ્વારા, બ્રિધમ યંગ યુનિવર્સિટી રિવ્યૂ (૨૦૧૭); વ્યાખ્યાત્મક ગૂંચવણો: ધર્મની વ્યાખ્યા અને ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના ન્યાયનિર્ધારણમાં આવશ્યક પ્રથા કસોટીઓની આલોચના, જેકલિન એલ. નીઓ, ઇન્ટરનેશનલ જર્નલ ઓફ કન્સ્ટિટ્યુશનલ લો, ખંડ ૧૬ (૨૦૧૮) પાનાં ૫૭૪-૫૯૫ ખાતે – ઉલ્લેખિત.

ઈન્દુ મલ્હોત્રા, ન્યાયમૂર્તિ મુજબ (ભિન્નમત):

જાળવણીયોગ્યતા અને ન્યાયપાત્રતા

૧.૧ રિટ અરજીને લોકસ સ્ટેન્ડી ના અભાવને કારણે સ્વીકારવાને પાત્ર ગણાવી શકાય નહીં. ઉઠાવવામાં આવેલી ફરિયાદો સંકળાયેલા અરજદારો અને દરમિયાનગીરીકારોના આગ્રહે ન્યાયનિર્ણય નથી. [પરિચ્છેદ ૧૬(૧)][૮૯૭-

ડી]

૧.૨ મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘન માટે અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ જવાની હકદારી એ એવી અરજીઓ પર આધારિત હોવી જ જોઈએ કે અરજદારોના આ મંદિરમાં પૂજા કરવાનો વ્યક્તિગત હક ભંગ થયો છે. અરજદારો એવો દાવો કરતા નથી કે તેઓ શબરીમાલા મંદિરના ભક્તો છે, જ્યાં લોર્ડ અચ્ચપ્પાએ પોતાને ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ તરીકે પ્રગટ કર્યા હોવાનું માનવામાં આવે છે. ” ખાસ કરીને મહિલાઓના ઉત્કર્ષ સાથે સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ અને તેમને તેમના અધિકારો વિષે જાગૃત કરવામાં મદદરૂપ થતી સામાજિક વિકાસલક્ષી પ્રવૃત્તિઓમાં સંકળાયેલા ” એવા કોઈ સંઘ/હસ્તક્ષેપકારોની પ્રેરણાએ કોઈ પંથની દીર્ઘકાળથી ચાલતી ધાર્મિક પરંપરાઓ અને પ્રયોગોની વૈધતા નક્કી કરવા માટે આ અદાલતને એવા લોકોના કહેવા પર ધાર્મિક પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવો પડશે, જેઓ આ શ્રદ્ધાને માનતા નથી. અરજદારો દ્વારા દાવો કરાયેલ પૂજા કરવાનો અધિકાર આ મંદિરમાં દેવતાના વિશિષ્ટ પ્રાગટ્યમાં વિશ્વાસની પુષ્ટિના આધાર પર જ નિર્ભર હોવો જોઈએ. [પરિચ્છેદ ૭.૨]

[૮૫૬-સી-ઈ]૧.૩ આ લઘુત્તમ આવશ્યકતાનો અભાવ માત્ર તકનીકી બાબત તરીકે જોવો નહીં, પરંતુ કોઈપણ ધાર્મિક પંથ અથવા સંપ્રદાયની પ્રથાઓને પડકારવા માટે અનિવાર્ય આવશ્યકતા તરીકે જોવો જોઈએ. ધાર્મિક બાબતોમાં જનહિત અરજીઓને મંજૂરી આપવાથી ઘૂસણખોરો માટે ધાર્મિક માન્યતાઓ અને પ્રથાઓને પ્રશ્નિત કરવાની વાટો ખુલી થઈ જશે, ભલે અરજદાર કોઈ વિશિષ્ટ

ધર્મનો માનનાર ન હોય અથવા કોઈ વિશિષ્ટ તીર્થસ્થળનો ઉપાસક ન હોય. આવી અરજીઓ સ્વીકારવામાં આવે તો ધાર્મિક અલ્પસંખ્યકો માટેના જોખમો તો વધુ ગંભીર છે. [પરિચ્છેદ ૭.૩][૮૫૬-ઈ-એફ]

૧.૪ ધર્મ અને ધાર્મિક આચરણોના મામલાઓમાં, અનુચ્છેદ ૧૪નો આશરો માત્ર તેવા વ્યક્તિઓ દ્વારા જ લઈ શકાય કે જેઓ સમાન સ્થિતિમાં હોય, અર્થાત્ સમાન ધર્મ, પંથ અથવા સંપ્રદાયના હોય. અરજદારોએ એવું જણાવ્યું નથી કે તેઓ લોર્ડ અચ્ચપ્પાના ભક્તો છે, જેઓ શબરીમાલા મંદિરમાં અનુસરાતી પ્રથાઓથી વ્યથિત છે. ધર્મ અને ધાર્મિક માન્યતાઓના મામલાઓમાં અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળની સમાનતાનો અધિકારને ભિન્ન રીતે જોવો પડે. તેનો નિર્ણય કોઈ ચોક્કસ ધર્મ અથવા મંદિરના ઉપાસકો વચ્ચે કરવો પડે, જેઓ કેટલીક એવી પ્રથાઓથી વ્યથિત હોય કે જે દમનકારી અથવા અનિષ્ટકારક હોવાનું જણાય. [પરિચ્છેદ ૭.૪][૮૫૭-અ-બ]

૧.૫ વ્યક્તિને તે વિશ્વાસપંથ અથવા મંદિરના સિદ્ધાંતો અનુસાર દેવતાના વિશિષ્ટ સ્વરૂપની પૂજા કરવાનો અધિકાર બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫(૧) દ્વારા સંરક્ષિત છે. જો કોઈ વ્યક્તિ પોતે કોઈ નિશ્ચિત દેવતાનું શ્રદ્ધા ધરાવે છે એવો દાવો કરે, તો તે બાબત તે વિશ્વાસના સિદ્ધાંતો અનુસાર જ વ્યક્ત થવી આવશ્યક છે. વર્તમાન કેસમાં, આ મંદિરના ઉપાસકો દેવતાનું સ્વરૂપ ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ તરીકે માને છે. આ મંદિરના ભક્તોએ દેવતાના આવશ્યક લક્ષણોના આધારે આ

મંદિર દ્વારા અનુસરાતી પ્રથાઓને પડકારેલ નથી. [પરિચ્છેદ ૭.૫][૮૫૭-સી-ડી]

૧.૬ પોતાના ધર્મનું પાલન કરવાનો અધિકાર સંવિધાનના ભાગ ૩ દ્વારા સુનિશ્ચિત કરાયેલ મૂળભૂત અધિકાર છે, અને તે માટે ધર્મ અથવા ધાર્મિક પ્રથાઓ તર્કસંગત છે કે નહીં, તેનો કોઈ સંદર્ભ લેવાતો નથી. ધાર્મિક પ્રથાઓને સંવિધાનની અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬(બી) હેઠળ સંવિધાનિક રક્ષણ પ્રાપ્ત છે. અદાલતો સામાન્ય રીતે ધાર્મિક પ્રથાઓના પ્રશ્નોમાં પ્રવેશ કરતી નથી, ખાસ કરીને જ્યારે તે વિશિષ્ટ ધાર્મિક માન્યતા અથવા પંથનો કોઈ પીડિત વ્યક્તિ હાજર ન હોય. [પરિચ્છેદ ૭.૬][૮૫૭-ઈ-એફ]

૧.૭ અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળના ૭ પૂર્વનિર્ણયો રાજ્યની કાર્યવાહી વિરુદ્ધ ઊભા થયા છે અને તેઓ જાહેર હિતની અરજીમાં આપવામાં આવેલ નથી. [ફરો ૭.૭][૮૫૮-એ]

હાન્સ મુલર ઓફ ન્યુરેનબર્ગ વિ. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, પ્રેસિડન્સી જેલ, કલકત્તા અને અન્ય [૧૯૫૫] ૧ એસસીઆર ૧૨૮૪; કમિશનર હિન્દુ રિલિજિયસ એન્ડોમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર ત્રીથા સ્વામિનાર ઓફ શ્રી શિરુર મઠ [૧૯૫૪] એસસીઆર ૧૦૦૫; શ્રી વેંકટરામલા દેવરુ વિ. મૈસૂર રાજ્ય અને અન્ય [૧૯૫૮] એસસીઆર ૮૯૫; મહંત મોતી દાસ વિ. એસ.પી. સાહી, ધ સ્પેશિયલ ઓફિસર ઇન ચાર્જ ઓફ હિન્દુ રિલિજિયસ ટ્રસ્ટ અને અન્ય

[૧૯૫૯] સપ્લિ. ૨ એસસીઆર ૫૬૩; દરગાહ કમિટી, અજમેર વિ. સચ્ચદ હુસૈન અલી [૧૯૬૨] ૧ એસસીઆર ૩૮૩; સરદાર સૈયદના તાહેર સૈફુદ્દીન સાહેબ વિ. બોમ્બે રાજ્ય [૧૯૬૨] સપ્લિ. ૨ એસસીઆર ૪૯૬; બિજો એમેન્યુઅલ અને અન્ય વિ. કેરળ રાજ્ય અને અન્ય (૧૯૮૬) ૩ એસસીસી ૬૧૫ : [૧૯૮૬] ૩ એસસીઆર ૫૧૮ – ઉલ્લેખિત.

ભારતનો બંધારણીય કાયદો : એચ.એમ. સીરવાઈ દ્વારા એક સમીક્ષાત્મક ટિપ્પણી, ભાગ ૨ (ચોથી આવૃત્તિ, પુનર્મુદ્રણ ૧૯૯૯) – સંદર્ભિત.

ધર્મ અને ધાર્મિક આચરણના વિષયોમાં અનુચ્છેદ ૧૪ની લાગુપડતાશ

૨.૧ અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળ સ્થાપિત સમાનતાનો સિદ્ધાંત, પ્રત્યેક વ્યક્તિને તેમની ધાર્મિક માન્યતાઓના સિદ્ધાંતો અનુસાર પોતાના ધર્મને સ્વતંત્રપણે સ્વીકારવા, આચરવા અને પ્રસાર કરવા માટે અનુચ્છેદ ૨૫ દ્વારા બાંહેધરી અપાયેલા મૂળભૂત અધિકારને અગ્રાહ્ય કરતો નથી. [પરિચ્છેદ ૧૬(૨)][૮૯૭-૯૧]

૨.૨ ધાર્મિક રૂઢિઓ અને આચારોનું પરીક્ષણ માત્ર અનુચ્છેદ ૧૪ અને તેમાં અંતર્નિહિત ચુક્તિસંગતતાના સિદ્ધાંતોની કસોટી પર કરી શકાય તેમ નથી. અનુચ્છેદ ૨૫ ખાસ કરીને દરેક વ્યક્તિને પોતાના ધર્મનું મુક્તપણે આચરણ કરવાનો સમાન અધિકાર પ્રદાન કરે છે. અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળનો સમાન વ્યવહાર કોઈપણ ધર્મની આવશ્યક માન્યતાઓ અને આચારોને આધીન છે. ધર્મ

સંબંધિત બાબતોમાં સમાનતાને એ જ આસ્થાના ઉપાસકોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોવી આવશ્યક છે. [ફકરો ૮.૧][૮૫૯-ડી-ઈ]

૨.૩ મુશ્કેલી એમાં છે કે અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળની કસોટીઓનો ઉપયોગ તેવા ધાર્મિક આચારો પર કેવી રીતે કરવો, જેમને અમારી સંવિધાન હેઠળ મૂળભૂત અધિકારો તરીકે પણ સંરક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળ અરજદારો દ્વારા દાવો કરાયેલ સમાનતાનો અધિકાર, આ ધાર્મિક સ્થાને ઉપાસના કરનારાઓના અધિકારો સાથે સંઘર્ષ પામે છે, જે પણ સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ દ્વારા સુનિશ્ચિત કરાયેલ મૂળભૂત અધિકાર છે. એથી અદાલતને અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળ ન્યાયિક સમીક્ષા હાથ ધરવા માટે મજબૂર થવું પડે, જેથી ધાર્મિક માન્યતાઓ અથવા આચારોની તર્કસંગતતાની સરહદ નક્કી કરી શકાય, જે અદાલતોની જાણસીમાની બહારની બાબત છે. સતી જેવી પ્રથાઓ જે હાનિકારક, દમનકારી અથવા સામાજિક દુષ્ટતા સ્વરૂપ હોય તેવા પ્રસંગોને બાદ કરતાં, કયા આચારને રદ કરવા જેવા ગણવા તે નક્કી કરવું અદાલતોનું કાર્ય નથી. [પરિચ્છેદ ૮.૨][૮૫૯-જી-એચ; ૮૬૦-એ]

૨.૪ અરજદારો અને મધ્યસ્થકર્તાઓ દ્વારા કરવામાં આવેલી આ રજૂઆત કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયસમૂહ મનસ્વી છે અને અનુચ્છેદ ૧૪ ની કસોટી પર ટકી શકતો નથી, સ્વીકારી શકાય તેમ નથી, કારણ કે આ વય-મર્યાદાનું નિર્ધારણ મહિલાઓના પ્રવેશ પર લગાવવામાં આવેલ મર્યાદિત પ્રતિબંધનું

પાલન થાય તે સુનિશ્ચિત કરવાની એકમાત્ર વ્યવહારુ રીત છે. [પરિચ્છેદ ૮.૪]
[૮૬૦-સી]

૨.૫ લોર્ડ અચ્ચપ્પાની ઉપાસના અર્પણ કરવાનો લિંગ સમાનતાનો અધિકાર, તમામ વયની મહિલાઓને એવા મંદિરોમાં મુલાકાત લેવાની મંજૂરી આપીને સુરક્ષિત કરવામાં આવ્યો છે, જ્યાં તેમણે ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ ના સ્વરૂપમાં પોતાને પ્રગટ કર્યા નથી, અને એવા મંદિરોમાં સમાન પ્રકારનો કોઈ પ્રતિબંધ નથી. અહીં ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય છે કે સામાવાળાઓએ, આ સંદર્ભમાં, રજૂઆત કરી છે કે લોર્ડ અચ્ચપ્પાના ૧૦૦૦ થી વધુ મંદિરો છે, જ્યાં તેમણે અન્ય સ્વરૂપોમાં પોતાને પ્રગટ કર્યા છે, અને આ પ્રતિબંધ લાગુ પડતો નથી. અરજદારોની પ્રાર્થનાઓ જો સ્વીકારવામાં આવે, તો તેના સાચા પ્રભાવમાં તે ધાર્મિક માન્યતાઓ અને આચારોની માન્યતા નક્કી કરવા માટે ન્યાયિક પુનર્વિલોકનની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવા સમાન થાય છે, જે અદાલતોના કાર્યક્ષેત્રની બહારનું રહેશે. કયો આચાર આવશ્યક ધાર્મિક આચાર બને છે તેનો નિર્ણય કરવો ધાર્મિક સમુદાય માટેનો વિષય છે. [પરિચ્છેદ ૮.૫-૮.૬]
[૮૬૦-ડી-એફ]

અનુચ્છેદ ૧૫(૩) ની લાગુ પડતાશીલતા. સાબરીમલા મંદિર ” જાહેર અવરજવરનાં સ્થાનો ” શબ્દસમૂહમાં સમાવેશ પામે છે, જેમ તે અનુચ્છેદ ૧૫(૨)(બી) માં આવેલો છે, એવી રજૂઆત સ્વીકારી શકાય તેવી નથી. બંધારણસભાએ બંધારણના ડ્રાફ્ટ અનુચ્છેદ ૯ ના વ્યાપમાં ‘પૂજાના સ્થાનો’

અથવા ‘મંદિરો’ નો સમાવેશ ન કરવો યોગ્ય ગણ્યો હતો. ડ્રાફ્ટ અનુચ્છેદ ૯(૧) માંથી “મંદિરો” અને “પૂજાના સ્થાનો” નો સચેત રીતે કરવામાં આવેલ કાઢી મૂકવાનો યોગ્ય વિચાર કરવો આવશ્યક છે. [પરિચ્છેદ ૯.૧-૯.૨][૮૬૦-એચ; ૮૬૨-સી-ડી]

ભારતનું પ્રારૂપ બંધારણ, ભારતની બંધારણસભાની પ્રારૂપ સમિતિ (મિનેજર, ભારત સરકાર પ્રેસ, નવી દિલ્હી, ૧૯૪૮); કે.ટી.શાહ નું નિવેદન, સંવિધાનસભાની ચર્ચાઓ (નવેમ્બર ૨૯, ૧૯૪૮); ઉપપ્રમુખનું નિવેદન, સંવિધાનસભાની ચર્ચાઓ (નવેમ્બર ૨૯, ૧૯૪૮); શ્રી મોહન. તાહિરનું નિવેદન, સંવિધાનસભાની ચર્ચાઓ (નવેમ્બર ૨૯, ૧૯૪૮) – ઉલ્લેખિત.

ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં અદાલતોની ભૂમિકા

૪.૧ આપણા ધર્મનિરપેક્ષ બંધારણીય બંધોબસ્ત હેઠળ ધર્મ અને ધાર્મિક આચારો સંબંધિત બાબતોમાં અદાલતોની ભૂમિકા એ છે કે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ તેવા આચારોને રક્ષણ પ્રદાન કરવું, જેને ભક્તજનો અથવા ધાર્મિક સમુદાય પોતે “આવશ્યક” અથવા “અવિભાજ્ય” તરીકે માને છે. [ફકરો ૧૦.૧] [૮૬૨-ઈ]

૪. ૨ બંધારણ સામાજિક ન્યાય અને સમાનતા પર ભાર મૂકે છે. તેમાં ખાસ કરીને સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારણા માટે, તેમજ જાહેર સ્વરૂપ ધરાવતી હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાઓને હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને પ્રભેદો માટે કાયદેસરની

પ્રક્રિયા દ્વારા ખુદ્દા મૂકવા અંગે, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) માં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. બંધારણનો અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) સક્ષમ બનાવતી જોગવાઈ છે, જે રાજ્યને કાયદેસર ઘડતર દ્વારા સામાજિક અસમાનતાઓ અને અનીયાયોને દૂર કરવાની પરવાનગી આપે છે.

અતએવ, અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) વાસ્તવિક કાયદેસર વિધાનના સંદર્ભ વિના લાગુ પડી શકે છે એવી દલીલ સ્વીકારવી મુશ્કેલ છે. અનુચ્છેદ ૨૫(૨) દ્વારા જે મંજૂર કરવામાં આવ્યું છે તે તેમાં દર્શાવેલા આધાર પર રાજ્ય દ્વારા બનાવવામાં આવેલ કાયદો છે, ન્યાયિક હસ્તક્ષેપ નહીં. [પરિચ્છેદ ૧૦.૮]
[૮૭૨-એ-બી]

૪.૩ ૧૯૬૫નો અધિનિયમ અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી)ના અનુસરણમાં ઘડાયેલ કાયદાકીય વ્યવસ્થા છે, જે હિન્દુઓના જાહેર ઉપાસનાસ્થળોને સર્વ માટે ખુદ્દા મૂકવા માટે જોગવાઈ કરે છે. ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ની ઉપઅનુચ્છેદમાં રહેલી શરત અનુચ્છેદ ૩માં સમાવિષ્ટ સામાન્ય નિયમની લાગુ પડતાથી ધાર્મિક પંથો અથવા તેમના સંપ્રદાયો/ઉપસંપ્રદાયો અંગે એક અપવાદ નિર્ધારિત કરે છે, જેથી તેઓને બાહ્ય હસ્તક્ષેપ વિના પોતાના ધાર્મિક કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર સુરક્ષિત રહે. નિયમ ૩(બી) અનુચ્છેદ ૩ની શરતને અસરકારક બનાવે છે, જ્યાં સુધી તે એવી વેળાએ સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મુકવાની જોગવાઈ કરે છે જ્યારે પરંપરા અથવા પ્રચલિત રૂઢિ પ્રમાણે તેમને જાહેર ઉપાસનાસ્થળમાં પ્રવેશ કરવાની મંજૂરી ન હોય. સામાવાળાઓ તેમના ધર્મના

સિદ્ધાંતો અનુસાર તેમની માન્યતાઓ અને આચરણોને અનુરૂપ અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ શબરીમાલા મંદિર ખાતે પૂજા કરવાનો અધિકાર દાવો કરે છે. આ આચરણોને તે મંદિર માટે આવશ્યક અથવા અભિન્ન માનવામાં આવે છે. તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ થાય તો અનુચ્છેદ ૨૫(૧) દ્વારા તેમને અપાયેલ લોર્ડ અચ્યપ્પાની ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ સ્વરૂપે ઉપાસના કરવાનો અધિકાર ભંગાય. અન્ય ન્યાયક્ષેત્રોમાં પણ, જ્યાં રાજ્ય દ્વારા બનાવાયેલા કાયદાઓને જાહેર નૈતિકતાના આધાર પર પડકારવામાં આવ્યા હતા, ત્યાં અદાલતોએ આ આધારે તેમને રદ કરવાથી પરહેજ કર્યો છે કે આ બાબત અદાલતોની કાર્યસીમાથી બહારની છે. ધાર્મિક આચરણોની ન્યાયિક સમીક્ષા હાથ ધરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે અદાલત દેવતાની ઉપાસનાની પદ્ધતિ અંગે પોતાની નૈતિકતા અથવા યુક્તિપ્રધાનતા લાદી શકતી નથી. આવું કરવાથી વ્યક્તિને પોતાની શ્રદ્ધા અને માન્યતાઓ અનુસાર પોતાનો ધર્મ આચરવાની સ્વતંત્રતા નકારી કાઢવામાં આવશે. તે ધર્મ, શ્રદ્ધા અને માન્યતાઓને યુક્તિપ્રધાન બનાવવાનો પ્રયત્ન ગણાશે, જે અદાલતોની કાર્યસીમાથી બહારની બાબત છે. [પરિચ્છેદ ૧૦.૯, ૧૦.૧૦, ૧૦.૧૧, ૧૦.૧૩][૮૭૨-સી-જી; ૮૭૩-સી-ડી]

બિજો એમેન્યુઅલ અને અન્ય વિ. કેરળ રાજ્ય અને અન્ય (૧૯૮૬) ૩ એસસીસી ૬૧૫; [૧૯૮૬] ૩ એસસીઆર ૫૧૮; તિલકાયત શ્રી ગોવિંદલાલજી મહારાજ વગેરે વિ. રાજસ્થાન રાજ્ય અને અન્ય (૧૯૬૪) ૧ એસસીઆર ૫૬૧;

દરગાહ કમિટી, અજમેર વિ. સૈયદ હુસૈન અલી [૧૯૬૨] ૧ એસસીઆર ૩૮૩; કમિશનર હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડાઉમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર ત્રીથા સ્વામિનાર ઓફ શ્રી શિરુર મઠ [૧૯૫૪] એસસીઆર ૧૦૦૫; રતિલાલ પાનાચંદ ગાંધી વિ. બોમ્બે રાજ્ય અને અન્ય ૧૯૫૪ એસસીઆર ૧૦૫૫; શાયરા બાનો વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય (૨૦૧૭) ૯ એસસીસી ૧ : [૨૦૧૭] ૭ એસસીઆર ૭૯૭; એસ.પી. મિતલ વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય (૧૯૮૩) ૧ એસસીસી ૫૧ : [૧૯૮૩] ૧ એસસીઆર ૭૨૯ – સંદર્ભિત.

એડિલેડ કંપની ઓફ જેહોવાઝ વિટનેસિસ ઇન્કોર્પોરેટેડ વિ. ધ કોમનવેલ્થ ૬૭ સીએલઆર ૧૧૬; રેજીના વિ. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર એજ્યુકેશન એન્ડ એમ્પ્લોયમેન્ટ એન્ડ ઓર્સ. [૨૦૦૫] યુકેએચએલ ૧૫; એડી સી. થોમસ વિ. રિવ્યૂ બોર્ડ ઓફ ધ ઇન્ડિયાના એમ્પ્લોયમેન્ટ સિક્યુરિટી ડિવિઝન ૪૫૦ યુ.એસ. ૭૦૭ (૧૯૮૧); યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સવિ. એડવિન ડી. લી ૪૫૫ યુ.એસ. ૨૫૨ (૧૯૮૨); રોબર્ટ એલ. હર્નાન્ડેઝ વિ. કમિશનર ઓફ ઇન્ટરનલ રેવન્યુ ૪૯૦ યુ.એસ. ૬૮૦ (૧૯૮૯); એમ્પ્લોયમેન્ટ ડિવિઝન, ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ હ્યુમન રિસોર્સિસ ઓફ ઓરેગન વિ. અલ્ફ્રેડ એલ. સ્મિથ ૪૯૪ યુ.એસ. ૮૭૨ (૧૯૯૦); ચર્ચ ઓફ લુકુમી બાબાલુ આચે વિ. સિટી ઓફ હાઇલિયા ૫૦૮ યુ.એસ. ૫૨૦ (૧૯૯૩) – ઉલ્લેખિત.

ભારતનો બંધારણીય કાયદો: એચ.એમ. સીરવાઈ દ્વારા એક આલોચનાત્મક ટિપ્પણી; ભારત ખાતે ધર્મ, કાયદો અને રાજ્ય, જે. ડન્કન એમ.

કેરેટ દ્વારા (૧૯૬૮) પૃ. ૪૪૭; ભારતનો બંધારણીય કાયદો: એચ.એમ. સીરવાઈ દ્વારા એક આલોચનાત્મક ટિપ્પણી ખંડ-૨ (૪થ આવૃત્તિ, પુનર્મુદ્રણ ૧૯૯૯) પરિચ્છેદ ૧૨.૧૮, પૃષ્ઠ ૧૨૬૭- ૧૨૬૮ પર - ઉલ્લેખિત.

ધર્મ સંબંધિત વિષયોમાં ધર્મનિરપેક્ષ રાજ્યવ્યવસ્થામાં સંવિધાનિક નૈતિકતા

૫. બંધારણીય નૈતિકતાનો અભિપ્રાય એવો છે કે તે બંધારણના લખાણને આધાર આપતાં નૈતિક મૂલ્યોનો સંદર્ભ આપે છે, જે બંધારણનો યથાર્થ અર્થ નિર્ધારિત કરવામાં માર્ગદર્શક બને છે, અને તેમાં પરિકલ્પિત હેતુઓ સિદ્ધ કરે છે. બહુવિધતાવાળી સમાજવ્યવસ્થા અને ધર્મનિરપેક્ષ રાજ્યવ્યવસ્થામાં બંધારણીય નૈતિકતા એ પ્રતિબિંબિત કરે છે કે વિવિધ સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓને તેમના ધર્મના સિદ્ધાંતો અનુસાર પોતાના ધર્મનું પાલન કરવાની સ્વતંત્રતા છે. તે પાલન ચુકિતસંગત છે કે તર્કસંગત છે તે અપ્રસંગિક છે. ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં અદાલતો દ્વારા ચુકિતસંગતતાની કલ્પનાઓનો આહ્વાન કરી શકાય નહીં. સમાનતા અને ભેદભાવરહિતતા નિશ્ચિતપણે બંધારણીય નૈતિકતાનું એક પાસું છે. જોકે, ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં સમાનતા અને ભેદભાવરહિતતાના અભિપ્રાયને એકલવાયે જોઈ શકાય નહીં. અમારી બંધારણીય યોજનાના આધારે, એક તરફ સમાનતા અને ભેદભાવરહિતતાના સિદ્ધાંતો, અને બીજી તરફ ધર્મનિરપેક્ષ રાજ્યવ્યવસ્થામાં સર્વ ધર્મોના વ્યક્તિઓને અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ દ્વારા ખાતરીપૂર્વક અપાયેલ શ્રદ્ધા, માન્યતા અને ઉપાસનાની અતિપ્રિય

સ્વતંત્રતાઓના રક્ષણ વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કરવું આવશ્યક છે. ધર્મનિરપેક્ષ રાજ્યવ્યવસ્થામાં બંધારણીય નૈતિકતાનો અર્થ એ થાય કે મૂળભૂત અધિકારોનું સુસંગતીકરણ કરવામાં આવે, જેમાં દરેક વ્યક્તિ, ધાર્મિક પંથ અથવા સંપ્રદાયને, તે પાલન યુક્તિસંગત હોય કે તર્કસંગત હોય તેની પરવા કર્યા વિના, પોતાના ધર્મના સિદ્ધાંતો અનુસાર પોતાની શ્રદ્ધા અને માન્યતાનું પાલન કરવાનો અધિકાર સમાવેશ પામે છે, જેથી કોઈના પણ ધાર્મિક વિશ્વાસો લુપ્ત ન થાય કે દુર્બળ ન બને. તમામ વ્યક્તિઓ, ધાર્મિક પંથો અથવા તેમના સંપ્રદાયોના પોતાના વિશ્વાસો અને પાલનો અનુસાર પોતાનો ધર્મ પાળવાના અધિકારોનું સુસંગતીકરણ કરવું અદાલતનું બંધારણીય કર્તવ્ય છે. [ફકરા ૧૧.૫-૧૧.૮] [૮૭૪-સી-એચ; ૮૭૫-એફ- જી]

સહારા ઇન્ડિયા રિયલ એસ્ટેટ કોર્પોરેશન લિમિટેડ અને અન્ય વિ. સિક્યોરિટીઝ એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઇન્ડિયા તથા અન્ય એક (૨૦૧૨) ૧૦ એસ.સી.સી. ૬૦૩ : [૨૦૧૨] ૧૨ એસ.સી.આર. ૨૫૬; સુબ્રમણિયમ સ્વામી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, મિનિસ્ટ્રી ઓફ લૉ તથા અન્યગણ (૨૦૧૬) ૭ એસ.સી.સી. ૨૨૧: [૨૦૧૬] ૩ એસ.સી.આર. ૮૬૫; આચાર્ય મહારાજશ્રી નરેન્દ્ર પ્રસાદજી આનંદપ્રસાદજી મહારાજ તથા અન્યગણ વિ. ગુજરાત રાજ્ય તથા અન્ય (૧૯૭૫) ૧ એસ.સી.સી. ૧૧ : [૧૯૭૫] ૦ સપિલ. એસ.સી.આર. ૧૪૫ – નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

ધાર્મિક પંથ

૬.૧ સામાવાળાઓ અને હસ્તક્ષેપકારોએ એવો સંભાવ્ય મામલો સ્થાપિત કર્યો છે કે અચ્ચપ્પનો અથવા શબરીમાલા મંદિરના ઉપાસકો ધાર્મિક સંપ્રદાય, અથવા તેના કોઈ પંથ, તરીકે ગણાવા માટેની આવશ્યકતાઓ પૂર્ણ કરે છે, જેને અનુચ્છેદ ૨૬ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલ રક્ષણનો હક પ્રાપ્ત છે. શબરીમાલા મંદિર ‘ધાર્મિક સંપ્રદાય’, અથવા તેના કોઈ પંથ, તરીકે રચાય છે કે નહીં, તે હકીકત અને કાયદાનો મિશ્ર પ્રશ્ન છે. કાયદામાં આ સુસ્થાપિત છે કે હકીકતનો પ્રશ્ન રિટ કાર્યવાહીમાં નક્કી કરવો ન જોઈએ. કોઈ નિશ્ચિત પંથ ધાર્મિક સંપ્રદાય બને છે કે નહીં, તે નક્કી કરવા માટે યોગ્ય મંચ નાગરિક અદાલત હશે, જ્યાં બંને પક્ષોને પોતાનો મામલો સ્થાપિત કરવા પુરાવો રજૂ કરવાની તક આપવામાં આવે છે. [પરિચ્છેદ ૧૨.૧૦, ૧૬(૪)][૮૯૭- જી; ૮૮૧-એ-બી]

૬.૨ ૨૬મી અનુચ્છેદ બાંહેધરી આપે છે કે દરેક ધાર્મિક સંપ્રદાય, અથવા તેના પંથને, અન્ય બાબતો ઉપરાંત, ધર્મસંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર રહેશે. આ અધિકાર જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યને આધીન બનાવવામાં આવ્યો છે. ૨૬મી અનુચ્છેદ માત્ર ધાર્મિક સંપ્રદાયોને જ નહીં, પરંતુ તેમના પંથોને પણ સંબોધે છે. ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા સંસ્થા તે ધર્મના સિદ્ધાંતો અનુસાર કયા વિધિ-વિધાનો અને સમારંભો આવશ્યક છે તે નક્કી કરવાની બાબતોમાં સંપૂર્ણ સ્વાયત્તતા ભોગવે છે. એકમાત્ર પ્રતિબંધ એટલો જ મૂકવામાં આવ્યો છે કે ૨૬મી અનુચ્છેદ હેઠળ આ અધિકારનો ઉપયોગ જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યને આધીન રહેશે. [ફક્કર]

૧૨.૨-૧૨.૩][૮૭૬-બી-ડી]

હિન્દુ રિલિજિયસ એન્ડોમેન્ટ્સના કમિશનર, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર તીર્થ સ્વામીનાર ઓફ શ્રી શિરુર મઠ [૧૯૫૪] એસસીઆર ૧૦૦૫; એસ.પી. મિત્તલ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય (૧૯૮૩) ૧ એસસીસી ૫૧ : [૧૯૮૩] ૧ એસસીઆર ૭૨૯; સરદાર સૈયદના તાહેર સૈફુદ્દીન સાહેબ વિ. સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે [૧૯૬૨] સપ્લી. ૨ એસસીઆર ૪૯૬ - નો સંદર્ભ લેવાયો.

૬.૩ શિરુર મઠ કેસ અને અનુગામી કેસોમાં આ અદાલતે ધાર્મિક સંપ્રદાયને જે અર્થ આપ્યો છે તે કોઈ કઠોર બંધાયેલ સૂત્ર નથી, પરંતુ કાર્યકારી સૂત્ર છે. તે કોઈ સમૂહ ધાર્મિક સંપ્રદાયના ક્ષેત્રમાં આવે છે કે નહીં તે નિર્ધારિત કરવા માટે માર્ગદર્શન આપે છે. જો એવા સ્પષ્ટ લક્ષણો હોય કે કોઈ પંથ અસ્તિત્વમાં છે, જે તેની માન્યતાઓ અને આચરણોથી અલગ ઓળખી શકાય એવો હોય, અને એક જ આસ્થા અનુસરતા અનુયાયીઓના સમૂહ ધરાવતો હોય, તો તેને ધાર્મિક સંપ્રદાય તરીકે ઓળખી શકાય. [પરિચ્છેદ ૧૨.૭-૧૨.૮] [૮૭૮-સી-ડી]

૬.૪ સામાવાળાઓએ એક મજબૂત અને સંભાવ્ય દલીલ સ્થાપિત કરી છે કે શબરીમાલા મંદિરના ઉપાસકો પાસે કોઈ ધાર્મિક સંપ્રદાય, અથવા તેના ઉપસંપ્રદાયના લક્ષણો છે. મંદિરના મુલાકાતીઓ માત્ર હિંદુ ધર્મમાંથી જ નહીં પરંતુ અન્ય ધર્મોમાંથી પણ આવે છે, તેથી આ મંદિરના ઉપાસકો કોઈ અલગ

ધાર્મિક ઉપસંપ્રદાયનું ગઠન કરતા નથી, એવી રજૂઆત સ્વીકારવામાં આવી શકતી નથી, કારણ કે ભિન્ન ધાર્મિક માન્યતાઓ ધરાવતા લોકો દ્વારા અન્ય ધર્મોના તીર્થસ્થાનોની મુલાકાત લેવી અસામાન્ય બાબત નથી. માત્ર આ કારણસર આ મંદિરના એવા ઉપાસકોનો અધિકાર છીનવાઈ જતો નથી, જે કોઈ ધાર્મિક સંપ્રદાય, અથવા તેના ઉપસંપ્રદાયનું ગઠન કરતા હોઈ શકે. બંધારણ વિવિધ ધર્મો, આસ્થાઓ, સંપ્રદાયો અને તેમના ઉપસંપ્રદાયોને એક ધર્મનિરપેક્ષ સમાજમાં સહઅસ્તિત્વ માટે સ્થાન સુનિશ્ચિત કરે છે. ‘ધાર્મિક સંપ્રદાય’ શબ્દને એવી વ્યાખ્યા આપવી આવશ્યક છે, જે બહુવાદી સમાજના બંધારણીય ધ્યેયને આગળ વધારે. [ફકરા ૧૨.૯, ૧૨.૧૨- ૧૨.૧૩]૮૭૯-ડી; ૮૮૧-એફ-એચ; ૮૮૨-એ]

આર્ય વ્યાસ સભા અને અન્ય વિ. હિંદુ ચેરિટેબલ અને રિલિજિયસ ઇન્સ્ટિટ્યુશન્સ એન્ડ એન્ડોમેન્ટ્સ, હૈદરાબાદના કમિશનર અને અન્ય (૧૯૭૬) ૧ એસસીસી ૨૯૨; ડૉ. સુબ્રમણિયન સ્વામી વિ. ટી.એન. રાજ્ય અને અન્ય (૨૦૧૪) ૫ એસસીસી ૭૫ : [૨૦૧૪] ૧ એસસીઆર ૩૦૮ – નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

આવશ્યક પ્રથાઓનો સિદ્ધાંત

૭.૧ તેના પ્રયોગમાં ‘આવશ્યક પ્રથાઓની કસોટી’નો નિર્ધાર ધર્મના પોતાના સિદ્ધાંતો દ્વારા જ કરવો પડે. જે પ્રથાઓ અને માન્યતાઓને ધાર્મિક સમુદાય દ્વારા અભિન્ન માનવામાં આવે છે, તેને “આવશ્યક” ગણવામાં આવવી

જોઈએ અને અનુચ્છેદ રૂપ હેઠળ સંરક્ષણ આપવામાં આવ્યું જોઈએ. આવશ્યક પ્રથાઓની કસોટી નક્કી કરવાની એકમાત્ર રીત એ છે કે પ્રાચીન સમયથી અનુસરાતી આવી પ્રથાઓના સંદર્ભમાં વિચાર કરવો, જે આ મંદિરના ધાર્મિક ગ્રંથોમાં લિખિત હોય શકે. જો કોઈ વિશિષ્ટ મંદિરમાં કોઈ પ્રથા પ્રાચીનતાથી અનુસરાતી હોવાનું અનુસરણીય રીતે દર્શાવી શકાય અને તે મંદિર માટે અભિન્ન હોય, તો તેને તે મંદિરની આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા માનવી જ જોઈએ. મંદિર થન્ત્રી, ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ અને લોર્ડ અચ્યપ્પાના શ્રદ્ધાળુઓએ રજૂ કર્યું છે કે જાહેર કરાયેલ ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયગાળા દરમિયાન સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પરનો મર્યાદિત પ્રતિબંધ આ શ્રાદ્ધનના સિદ્ધાંતો માટે કેન્દ્રીય અને અભિન્ન એવી ધાર્મિક પ્રથા છે, કારણ કે દેવતાએ પોતાને ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ના સ્વરૂપમાં પ્રગટ કર્યા છે. [પરિચ્છેદ ૧૩.૬-૧૩.૭][૮૮૬- ૬-એચ]

૭.૨ બ્રહ્મચર્ય અને તપશ્ચર્યાનું પાલન કરવું સબરિમલા મંદિરના દેવતાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. હિંદુ દેવતાઓના ભૌતિક/લૌકિક તેમજ દાર્શનિક સ્વરૂપ બંને હોય છે. એ જ દેવતા વિવિધ ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપો અથવા પ્રકટ સ્વરૂપો ધારણ કરવામાં સમર્થ હોય છે. આ દરેક સ્વરૂપની ઉપાસના વિશિષ્ટ હોય છે અને બધા જ સ્વરૂપોની ઉપાસના બધા જ વ્યક્તિઓ દ્વારા થતી નથી. કોઈપણ મંદિરમાં દેવતાનું સ્વરૂપ સર્વોપરી મહત્વ ધરાવે છે. ઉપાસનાના બે તત્ત્વો છે – ઉપાસક અને ઉપાસ્ય. અનુચ્છેદ રૂપ હેઠળ ઉપાસનાનો અધિકાર તે વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં દેવતાના પ્રકટ થવાના અભાવે દાવો કરી શકાતો નથી. ધર્મ

આસ્થા સંબંધિત વિષય છે અને જે લોકો સમાન આસ્થા ધરાવે છે તેઓ માટે ધાર્મિક માન્યતાઓ પવિત્ર માનવામાં આવે છે. વિચાર, આસ્થા અને માન્યતા આંતરિક છે, જ્યારે તેની અભિવ્યક્તિ અને ઉપાસના તેની બાહ્ય પ્રકટતાઓ છે. સબરિમલા મંદિરના કિસ્સામાં, આ પ્રકટતા ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ ના સ્વરૂપમાં છે. દેવતામાં વિશ્વાસ અને તે જે સ્વરૂપમાં પ્રકટ થયો છે તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫(૧) દ્વારા સંરક્ષિત મૂળભૂત અધિકાર છે. “ સમાનરૂપે હકદાર છે ” એવો શબ્દસમૂહ, જેમ કે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) માં આવેલો છે, તેનો અર્થ એવો જ થવો જોઈએ કે દરેક ભક્તને તેની ધર્મની માન્યતાઓ અનુસાર પોતાનો ધર્મ સ્વીકારવાનો, આચરવાનો અને પ્રસારવાનો સમાન અધિકાર છે. સબરિમલા મંદિરના દેવતાના બ્રહ્મચારી સ્વરૂપનો સ્ત્રોત સામાવાળાઓએ આ મંદિરના સ્થલપુરાણ સાથે જોડ્યો છે, જે ‘ ભૂથનાથ ગીતા ’ માં વર્ણવાયેલ છે. આ પ્રથાઓના પુરાવા લેફ્ટનન્ટ્સ વોર્ડ અને કોનર દ્વારા લખાયેલ અને ૧૮૯૩ તથા ૧૯૦૧ માં બે ભાગોમાં પ્રકાશિત ટ્રાવનકોર અને કોચીન રાજ્યોના સર્વેના સ્મરણગ્રંથમાં પણ દસ્તાવેજીકૃત થયેલા છે. ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓના પ્રવેશને મર્યાદિત કરવાની ધાર્મિક પ્રથા, સામાવાળાઓ દ્વારા અનુસરાતી ‘અનિવાર્ય ધાર્મિક પ્રથા’ના અનુસંધાનમાં છે. ઉક્ત મર્યાદાનું સબરિમલા મંદિરમાં સતત પાલન કરવામાં આવ્યું છે, જે ૧૮૯૩ અને ૧૯૦૧ માં બે ભાગોમાં પ્રકાશિત ટ્રાવનકોર અને કોચીન રાજ્યોના સર્વેના સ્મરણગ્રંથમાંથી પ્રતિપાદિત થાય છે. [અનુચ્છેદો ૧૩.૯-૧૩.૧૩][૮૮૯-ડી-ઈ; ૮૯૦-એ-

ઈ]૭.૩ વર્તમાન કેસમાં, સબરિમલાના મંદિરનો સ્વભાવ દેવતાના પ્રકટ સ્વરૂપ અને તેની સાથે સંકળાયેલી ઉપાસનાને જાળવી રાખવા માટે શતાબ્દીઓથી અનુસરાતી ધાર્મિક પ્રથાઓના આધારે વિશિષ્ટ છે. આ ધાર્મિક પંથ અથવા સંપ્રદાયની ઉપાસનાની રીત અને પદ્ધતિમાં કોઈપણ હસ્તક્ષેપ થવાથી મંદિરના સ્વભાવ પર અસર પડશે અને આ મંદિરના ઉપાસકોની માન્યતાઓ અને પ્રથાઓ પર પણ અસર થશે. આ અદાલત સમક્ષ રજૂ કરાયેલ સામગ્રીના આધારે, સામાવાળાઓએ નિશ્ચિતપણે એવો સંભવિત કેસ રજૂ કર્યો છે કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયસમૂહ વચ્ચેની સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પર મર્યાદા મૂકવાની પ્રથા સબરિમલા મંદિરમાં ભગવાન અચ્યપ્પાના ભક્તોની એક અનિવાર્ય ધાર્મિક પ્રથા છે, જે અનાદિકાળથી અનુસરાતી આવી છે.[અનુચ્છેદો ૧૩.૧૪-૧૩.૧૫] [૮૮૧-બી-ડી]

કમિશનર હિન્દુ રિલિજિયસ એન્ડોમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર તીર્થ સ્વામિનાર ઓફ શ્રી શિરુર મઠ [૧૯૫૪] એસસીઆર ૧૦૦૫; દરગાહ કમિટી, અજમેર વિ. સૈયદ હુસૈન અલી [૧૯૬૨] ૧ એસ.સી.આર. ૩૮૩; રતિલાલ પાનાચંદ ગાંધી વિ. ધ સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે તથા અન્ય [૧૯૫૪] એસ.સી.આર. ૧૦૫૫; તિલકાયત શ્રી ગોવિંદલાલજી મહારાજ વગેરે વિ. સ્ટેટ ઓફ રાજસ્થાન તથા અન્ય [૧૯૬૪] ૧ એસ.સી.આર. ૫૬૧; બિજોઈ ઇમેન્યુઅલ તથા અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ કેરળ તથા અન્ય (૧૯૮૬) ૩ એસ.સી.સી. ૬૧૫ : [૧૯૮૬] ૩ એસ.સી.આર. ૫૧૮; એસ. મહેન્દ્રન વિ. ધ સેક્રેટરી, ટ્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ,

થિરુવનન્થપુરમ અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ કેરળ ૪૨; ડૉ. સુબ્રમણિયન સ્વામી વિ. તામિલનાડુ રાજ્ય અને અન્ય (૨૦૧૪) ૫ એસ.સી.સી. ૭૫ : [૨૦૧૪] ૧ એસ.સી.આર. ૩૦૮; દર્યાઓ અને અન્ય વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય [૧૯૬૨] ૧ એસ.સી.આર. ૫૭૪ – નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

એડેલેઈડ કંપની ઓફ જેહોવાઝ વિટનેસિઝ ઇન્કોર્પોરેટેડ વિ. ધ કોમનવેલ્થ ૬૭ સીએલઆર ૧૧૬; કાર્લોસ ફ્રેન્ક વિ. અલાસ્કા રાજ્ય ૬૦૪ પી.૨ડી. ૧૦૬૮ (૧૯૭૯) – નો સંદર્ભ લેવાયો.

અનુચ્છેદ ૧૭

૮.૧ અનુચ્છેદ ૧૭ હિંદુ સમુદાયમાં હરિજનો અથવા પછાત વર્ગોના લોકો વિરુદ્ધ કરવામાં આવતી અસ્પૃશ્યતાની પ્રથાને સંદર્ભિત કરે છે, સ્ત્રીઓને નહીં. જાહેર કરવામાં આવેલ વય-સમૂહ દરમિયાન સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પરનો મર્યાદિત પ્રતિબંધ સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૭ના કાર્યક્ષેત્રમાં આવતો નથી. [ફકરા ૧૪.૫, ૧૬(૫)][[૮૯૩-ઈ-એફ; ૮૯૮-એ]]

૮.૨ બહિષ્કારના તમામ સ્વરૂપો અસ્પૃશ્યતા સમાન ગણાશે નહીં. અનુચ્છેદ ૧૭ જાતિઆધારિત પૂર્વગ્રહ પર આધારિત અસ્પૃશ્યતા સાથે સંબંધિત છે. શબ્દશઃ અર્થમાં અથવા ઐતિહાસિક રીતે, અસ્પૃશ્યતા ક્યારેય સ્ત્રીઓને એક વર્ગ તરીકે લાગુ પડે છે એમ સમજવામાં આવી નહોતી. નિશ્ચિત વયસમૂહની અંદરની સ્ત્રીઓ ઉપરનો પ્રતિબંધ, શબરીમાલા મંદિરની ઐતિહાસિક ઉત્પત્તિ

તેમજ તેની માન્યતાઓ અને પ્રથાઓ પર આધારિત છે. વર્તમાન કેસમાં, સૂચિત વયસમૂહની સ્ત્રીઓને ભગવાન અચ્ચપ્પાના અન્ય તમામ મંદિરોમાં પ્રવેશની મંજૂરી છે. આ મંદિરમાં સૂચિત વયસમૂહ દરમિયાન સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પરનો પ્રતિબંધ, દેવતાની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા પર આધારિત છે અને કોઈપણ સામાજિક બહિષ્કાર પર આધારિત નથી. મંદિરોમાં પ્રવેશના સંદર્ભમાં દલિતોના હકો અને સ્ત્રીઓના હકોની તુલના કરીને જે ઉપમા દોરી બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, તે સંપૂર્ણપણે ભ્રાંતિપૂર્ણ અને અસ્થિર છે. દલિતો દ્વારા પ્રતિપાદિત અધિકાર, પદ્ધતિસરના સામાજિક બહિષ્કાર સામેના અધિકાર અને સ્વતંત્રરૂપે સામાજિક સ્વીકાર માટેના અધિકારના અનુસંધાનમાં હતો. મંદિરપ્રવેશના કેસમાં, સામાજિક સુધારાએ કાયદેસર સુધારાને અગાઉથી માર્ગદર્શન આપ્યું હતું, તેની વિપરીત નહીં. સામાજિક સુધારાનું નેતૃત્વ સ્વામી વિવેકાનંદ અને મહાત્મા ગાંધી જેવા મહાન ધાર્મિક તેમજ રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ કર્યું હતું. આ સુધારાઓ સંવિધાનિક નૈતિકતા અમલમાં આવી તે પહેલાંથી જ સામાજિક નૈતિકતા પર આધારિત હતા. [ફકરા ૧૪.૨-૧૪.૩][૮૯૧- ૯- એફ; ૮૯૩-એ-બી]

શ્રી વેંકટરમણા દેવરુ વિ. મૈસૂર રાજ્ય અને અન્ય [૧૯૫૮] એસ.સી.આર. ૮૯૫ – નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

ભારતનો સંવિધાનિક કાયદો: એચ.એમ. સીરવાઈ દ્વારા આલોચનાત્મક ટિપ્પણી ભાગ ૨ (૪થી આવૃત્તિ, પુનર્મુદ્રણ ૧૯૯૯) પરિચ્છેદ ૯.૪૧૮ પૃષ્ઠ

૬૯૧ પર; એમ.પી. જૈન દ્વારા ભારતીય સંવિધાનિક કાયદો (૬૪ી સંપા., ન્યાયમૂર્તિ રૂમા પાલ અને સમરાદિત્ય પાલ દ્વારા પુનરીક્ષિત; ૨૦૧૦) પૃષ્ઠ ૧૦૬૭ પર – સંદર્ભિત.

૯.૧ ૧૯૬૫ના નિયમોની નિયમ ૩(બી) અધિનિયમથી પરે નથી ૯.૧ ૧૯૬૫ના નિયમોની નિયમ ૩(બી), ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩થી પરે નથી, કારણ કે તેના પ્રાવધાનમાં કોઈપણ ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના પંથના હિતાર્થે મંદિર ખાતે જાહેર ઉપાસનાના મામલામાં, ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં તેમના કાર્યોનું સંચાલન કરવા માટે અપવાદ નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો છે. [પરિચ્છેદ ૧૬(૬)][૮૯૩-એ-બી]

૯.૨ મુખ્ય અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ ધર્મસંબંધિત બાબતોમાં પોતાની બાબતોનું સંચાલન કરવાની ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા વિભાગની હકદારીના અધીન રહેશે. ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ ની પરંતુક જોગવાઈમાં ઉપબંધ છે કે આવી કોઈપણ નિયમનવ્યવસ્થા કોઈ હિંદુ વ્યક્તિએ કોઈ નિશ્ચિત વિભાગ અથવા વર્ગનો છે તે આધાર પર તેની સામે કોઈ પણ રીતે ભેદભાવ કરશે નહીં. [ફકરો ૧૫.૧][૮૯૫-જી-એચ; ૮૯૬-બી]

૯.૩ પરંતુક દ્વારા અનુચ્છેદ ૩ પોતે જ એક અપવાદ નક્કી કરે છે. જાહેર ઉપાસનાના સ્થળો હિંદુઓના તમામ વિભાગો અને વર્ગો માટે ખુલ્લાં રહેશે તેવી ઘોષણા નિર્ધારિત નથી, પરંતુ ધાર્મિક પંથને “ ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં પોતાના

કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો " હક અધીન છે. અનુચ્છેદ ૩ ને સંવિધાનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોવી આવશ્યક છે, જ્યાં વિધાનમંડળે અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળ સક્ષમ બનાવતું અધિનિયમ રચ્યું છે, જેને અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળ કોઈ પંથને વિશિષ્ટ એવી ધાર્મિક પ્રથાઓના અધીન સ્પષ્ટપણે બનાવવામાં આવ્યું છે. [પરિચ્છેદ ૧૫.૨][૮૯૬-સી-ડી]

૯.૪ નિયમ ૩(બી) ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ની જોગવાઈ હેઠળના પરંતુકના કાર્યક્ષેત્રમાં આવે છે, કારણ કે તે મંદિર સંબંધિત સમયાતીત કાળથી અનુસરાતા ભૂતકાળીન પરંપરાઓ સહિત પૂર્વવિદ્યમાન રીતરિવાજો અને પ્રથાઓને માન્યતા આપે છે. ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ રજૂ કરે છે કે આ પ્રથાઓ મંદિરનો અભિન્ન અને આવશ્યક ભાગ છે. [પરિચ્છેદ ૧૫.૩][૮૯૬-ડી-ઈ]

૯.૫ ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ દ્વારા ૨૭ નવેમ્બર, ૧૯૫૬ના રોજ બહાર પાડવામાં આવેલ સૂચનામાં, મંદિરની પવિત્રતાનો અભિન્ન ભાગરૂપ પ્રચલિત પ્રથા અને આચાર તરીકે ૧૦ થી ૫૫ વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે, અને તેને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૩(૩)(એ) હેઠળ કાયદાનું બળ પ્રાપ્ત છે. આ પ્રથાઓને ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ની જોગવાઈમાં આવેલા પરંતુક દ્વારા રક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે, જેને ૧૯૬૫ના નિયમોના નિયમ ૩(બી) દ્વારા અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો છે. [પરિચ્છેદ ૧૫.૫][૮૯૬-એફ; ૮૯૭-એ-બી]

રાજા બિરા કિશોર દેબ વારસાગત સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, જગન્નાથ ટેમ્પલ, પી.ઓ. અને જિલ્લો પુરી વિ. ઓરિસ્સા રાજ્ય (૧૯૬૪) ૭ એસ.સી.આર. ૩૨; બેનેટ કોલમેન એન્ડ કો. અને અન્ય વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય (૧૯૭૨) ૨ એસ.સી.સી. ૭૮૮: [૧૯૭૩] ૨ એસ.સી.આર. ૭૫૭; રિજુ પ્રસાદ શર્મા અને અન્ય વિ. આસામ રાજ્ય અને અન્ય (૨૦૧૫) ૯ એસ.સી.સી. ૪૬૧; ઈવાનલાંગકી-ઈ- રિમ્બાઈ વિ. જૈન્ટિયા હિલ્સ જિલ્લા કાઉન્સિલ અને અન્ય (૨૦૦૬) ૪ એસ.સી.સી. ૭૪૮ : [૨૦૦૬] ૩ એસ.સી.આર. ૪૯૭; ભીમાશ્યા અને અન્ય વિ. જનાબી (શ્રીમતી) આલિયા જાનાવ્વા (૨૦૦૬) ૧૩ એસ.સી.સી. ૬૨૭ : [૨૦૦૬] ૧૦ સપ્લ્. એસ.સી.આર. ૬૨૮ ; સાલેખ ચંદ (મૃત) તેમના કાનૂની વારસદારો દ્વારા વિ. સત્ય ગુપ્તા અને અન્ય. (૨૦૦૮) ૧૩ એસ.સી.સી. ૧૧૯ : [૨૦૦૮] ૩ એસ.સી.આર. ૮૩૩; આદી સૈવા શિવાચારિયારગલ નલા સંગમ અને અન્ય. વિ. તમિલનાડુ સરકાર અને અન્ય. (૨૦૧૬) ૨ એસ.સી.સી. ૭૨૫ : [૨૦૧૫] ૧૧ એસ.સી.આર. ૧૧૧૦ – નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

તીર્થયાત્રાની પ્રક્રિયા: રાધિકા સેકર દ્વારા અચ્ચપ્પા સંપ્રદાય અને સબરીમલૈ યાત્રા (કાર્લટન યુનિવર્સિટી, ઓટાવા, ઓન્ટારિયો ખાતે ગ્રેજ્યુએટ સ્ટડીઝ ફેકલ્ટી, સમાજશાસ્ત્ર અને માનવશાસ્ત્ર વિભાગ; ઓક્ટોબર ૧૯૮૭); લેફ્ટનન્ટ્સ વોર્ડ અને કોનર દ્વારા ટ્રાવેલકોર અને કોચીન રાજ્યોના સર્વેનું સ્મરણગ્રંથ,(પ્રથમ પુનર્મુદ્રણ ૧૯૯૪, કેરળ સરકાર) પૃષ્ઠ ૧૩૭ પર –

સંદર્ભિત.

પ્રકરણ કાનૂન સંદર્ભ

ન્યાયમૂર્તિ શ્રી દીપક મિશ્રાના ચુકાદામાં:

(૨૦૧૭) ૧૦ એસ.સી.સી. ૬૮૯ ફકરો ૬માં સંદર્ભિત

એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ કેરળ ૪૨ માન્ય ઠરાવેલ પેરા ૧૨૫

[૧૯૬૨] સપ્લી. ૨ એસ.સી.આર. ૪૯૬ નો પેરા ૧૭ માં ઉલ્લેખ

[૧૯૬૪] ૭ એસ.સી.આર. ૩૨ નો પરિચ્છેદ ૧૭ માં ઉલ્લેખ

[૧૯૬૬] ૩ એસસીઆર ૨૪૨ નો ઉલ્લેખ પરિચ્છેદ ૧૭ માં કરવામાં આવ્યો

[૧૯૮૩] ૧ એસ.સી.આર. ૭૨૯ પર આધાર પરિચ્છેદ ૯૨, ૧૪૪(૧)

[૧૯૫૪] એસ.સી.આર. ૧૦૦૫ પર પરિચ્છેદ ૯૨, ૧૪૪(૧) માટે આધાર

[૧૯૬૨] ૧ એસ.સી.આર. ૩૮૩ નો પરિચ્છેદ ૨૧માં ઉલ્લેખ

[૧૯૫૮] એસ.સી.આર. ૮૯૫ નો પરિચ્છેદ ૨૫માં ઉલ્લેખ

[૧૯૮૯] ૧ એસ.સી.આર. ૬૮૯ નો પરિચ્છેદ ૨૯માં ઉલ્લેખ

[૨૦૧૭] ૭ એસ.સી.આર. ૭૯૭ નો પરિચ્છેદ ૩૦માં ઉલ્લેખ

[૨૦૦૭] ૧૨ એસ.સી.આર. ૯૯૧ નો પરિચ્છેદ ૩૧માં ઉલ્લેખ

[૨૦૧૪] ૧૨ એસ.સી.આર. ૨૫૯ નો પરિચ્છેદ ૩૧માં ઉલ્લેખ

(૨૦૧૪) ૫ એસ.સી.સી. ૪૩૮ નો પરિચ્છેદ ૩૩ માં ઉલ્લેખ

(૨૦૧૭) ૧૦ એસ.સી.સી. ૧ નો પરિચ્છેદ ૩૩ માટે ઉલ્લેખ

[૨૦૦૪] ૨ એસ.સી.આર. ૧૦૧૯ પર પરિચ્છેદ ૧૨૫ માટે આધાર

[૧૯૯૭] ૩ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૪૦૪ નો પરિચ્છેદ ૩૮ માટે ઉલ્લેખ

[૧૯૭૨] ૩ એસ.સી.આર. ૮૧૫ નો પરિચ્છેદ ૫૧ માટે ઉલ્લેખ

[૨૦૧૫] ૧૧ એસ.સી.આર. ૧૧૧૦ નો પરિચ્છેદ ૬૨ માટે ઉલ્લેખ

[૧૯૯૫] ૨ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૬૦૮ નો પરિચ્છેદ ૬૫ માટે ઉલ્લેખ

[૧૯૫૬] એસ.સી.આર. ૭૫૬ નો પરિચ્છેદ ૬૭ માટે ઉલ્લેખ

[૧૯૮૧] ૨ એસ.સી.આર. ૮૨૬ નો પરિચ્છેદ ૬૭ માટે ઉલ્લેખ

[૨૦૧૪] ૯ એસ.સી.આર. ૯૬૫ નો પરિચ્છેદ ૭૪ માટે ઉલ્લેખ

[૨૦૦૩] ૧ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૯૨૦ નો પરિચ્છેદ ૯૩ માટે ઉલ્લેખ

[૧૯૭૭] ૨ એસ.સી.આર. ૬૧૧ નો પરિચ્છેદ ૯૯ માટે ઉલ્લેખ

[૧૯૫૨] એસ.સી.આર. ૮૪૯ નો પરિચ્છેદ ૧૦૨ માટે ઉલ્લેખ

(૨૦૧૮) ૮ સ્કેલ ૭૨ નો પેરા ૧૦૮ માં ઉલ્લેખ

(૨૦૧૮) ૧૦ સ્કેલ ૩૮૬ પેરા ૧૦૯ માં નો ઉલ્લેખ

[૨૦૦૩] ૧ સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૬૩૮ નો પેરા ૧૧૨ માં ઉલ્લેખ

[૧૯૫૯] એસ.સી.આર. ૬૨૯ નો પેરા ૧૧૫ માં ઉલ્લેખ

[૧૯૯૪] ૫ સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૫૧૫ નો પેરા ૧૧૬ માં ઉલ્લેખ

[૧૯૬૨] એસ.સી.આર. ૩૮૩ નો પેરા ૧૧૭ માં ઉલ્લેખ

[૧૯૮૪] ૧ એસ.સી.આર. ૪૪૭ નો પેરા ૧૧૯ માં ઉલ્લેખ

[૨૦૦૨] ૩ સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૭૬ નો પેરા ૧૨૦ માં ઉલ્લેખ

[૨૦૧૨] ૬ એસ.સી.આર. ૩૪ નો પેરા ૧૩૭ માં ઉલ્લેખ

- [૧૯૮૮] ૩ એસ.સી.આર. ૬૨ નો પેરા ૧૩૮ માં ઉલ્લેખ
- [૨૦૦૦] ૧ એસ.સી.આર. ૧૦૫૪ નો પેરા ૧૩૮ માં ઉલ્લેખ
- [૨૦૦૯] ૯ એસ.સી.આર. ૨૨ નો પેરા ૧૩૮ માં ઉલ્લેખ
- [૨૦૦૬] ૩ એસ.સી.આર. ૩૯૬ નો પરિચ્છેદ ૧૪૦ માં ઉલ્લેખ

ન્યાયમૂર્તિ શ્રી નરીમાનના ચુકાદામાં:

- [૧૯૫૪] એસીસીઆર ૧૦૦૫ નો પરિચ્છેદ ૪ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૫૪] એસીસીઆર ૧૦૫૫ નો પરિચ્છેદ ૫ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૫૮] એસીસીઆર ૮૯૫ નો પરિચ્છેદ ૬ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૬૨] એસીસીઆર ૩૮૩ નો પરિચ્છેદ ૭ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૬૨] સપ્લ્. ૨ એસીસીઆર ૪૯૬ નો પરિચ્છેદ ૯ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૬૪] ૧ એસીસીઆર ૫૬૧ નો પરિચ્છેદ ૧૧ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૭૨] ૩ એસીસીઆર ૮૧૫ નો પરિચ્છેદ ૧૨ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૭૭] ૨ એસીસીઆર ૬૧૧ નો પરિચ્છેદ ૧૩ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૮૩] ૧ એસીસીઆર ૭૨૯ નો પરિચ્છેદ ૧૪ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૮૪] ૧ એસીસીઆર ૪૪૭ નો પરિચ્છેદ ૧૫ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૯૭] ૨ એસીસીઆર ૧૦૮૬ પર પરિચ્છેદ ૨૬ પર આધાર
- [૨૦૦૨] ૩ સપ્લ્. એસીસીઆર ૭૬ નો પરિચ્છેદ ૧૭ માં ઉલ્લેખ
- [૨૦૧૪] ૧ એસીસીઆર ૩૦૮ નો પરિચ્છેદ ૧૮ માં ઉલ્લેખ
- (૨૦૧૫) ૯ એસ.સી.સી. ૪૬૧ નો પરિચ્છેદ ૧૯ માં ઉલ્લેખ

[૨૦૧૫] ૧૧ એસ.સી.આર. ૧૧૧૦ નો પરિચ્છેદ ૨૦ માં ઉલ્લેખ

એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ કેરળ જર નો પરિચ્છેદ ૨૧ માં ઉલ્લેખ

[૧૯૮૮] સપ્પ ૨ એસ.સી.આર. ૧૦૫૦ પર પરિચ્છેદ ૩૧ માં આધાર

ન્યાયમૂર્તિ શ્રી ચંદ્રચૂડના ચુકાદામાં

[૧૯૭૦] ૩ એસ.સી.આર. ૫૩૦ નો પેરા ૧૪ માં ઉલ્લેખ

[૧૯૫૦] એસ.સી.આર. ૮૮ નો પેરા ૧૪ માં ઉલ્લેખ

[૧૯૭૮] ૨ એસ.સી.આર. ૬૨૧ નો પેરા ૧૪ માં ઉલ્લેખ

એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ કેરળ જર નો પેરા ૨૭ માં ઉલ્લેખ

[૧૯૫૪] એસ.સી.આર. ૧૦૦૫ નો પેરા ૨૯ માં ઉલ્લેખ

[૧૯૫૪] એસ.સી.આર. ૧૦૫૫ નો પેરા ૩૦ માં ઉલ્લેખ

[૧૯૫૮] એસ.સી.આર. ૮૯૫ નો પેરા ૩૧ માં ઉલ્લેખ

[૧૯૫૯] એસ.સી.આર. ૬૨૯ નો પેરા ૩૩ માં ઉલ્લેખ

[૧૯૬૨] એસ.સી.આર. ૩૮૩ પેરા ૩૪ માં આધાર

[૧૯૬૨] સપ્લી. ૨ એસ.સી.આર. ૪૯૬ પરા ૩૬ માં આધાર

[૧૯૬૪] ૧ એસ.સી.આર. ૫૬૧ પેરા ૩૯ માં આધાર

[૧૯૬૬] ૩ એસ.સી.આર. ૨૪૨ નો પેરા ૪૦ માં ઉલ્લેખ

[૧૯૮૪] ૧ એસ.સી.આર. ૪૪૭ નો પરિચ્છેદ ૪૧ માં ઉલ્લેખ

[૧૯૯૭] ૨ એસ.સી.આર. ૧૦૮૬ નો પરિચ્છેદ ૪૨ માં ઉલ્લેખ

[૨૦૦૨] ૩ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૭૬ નો પરિચ્છેદ ૪૩ માં ઉલ્લેખ

[૨૦૦૪] ૨ એસ.સી.આર. ૧૦૧૯ નો પેરા ૪૪ માં ઉલ્લેખ

[૨૦૧૫] ૧૧ એસસીઆર ૧૧૧૦ નો પરિચ્છેદ ૪૫ માં ઉલ્લેખ

[૨૦૧૭] ૭ એસ.સી.આર. ૭૯૭ નો પેરા ૪૬ માં ઉલ્લેખ

[૨૦૦૩] ૧ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૯૪૭ નો પરિચ્છેદ ૪૬ માં ઉલ્લેખ

(૨૦૧૮) ૮ સ્કેલ ૭૨ નો પેરા ૪૯ માં ઉલ્લેખ

[૨૦૧૫] ૧૧ એસ.સી.આર. ૧૧૧૦ પરિચ્છેદ ૫૧ માં ઉલ્લેખ

(૨૦૧૮) ૧૦ સ્કેલ ૩૮૬ નો પરિચ્છેદ ૫૩ માં ઉલ્લેખ

[૧૯૮૩] ૧ એસ.સી.આર. ૭૨૯ નો પરિચ્છેદ ૬૨ માં ઉલ્લેખ

[૧૯૯૫] ૧ સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૭૪૫ નો પેરા ૬૩ માં ઉલ્લેખ

[૨૦૦૩] ૧ સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૯૨૦ નો પેરા ૬૩માં ઉલ્લેખ

એ.આઈ.આર. ૧૯૫૮ મૈસ ૮૪ નો પરિચ્છેદ ૮૦ માં ઉલ્લેખ

એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ રાજ ૧૭૭ નો પેરા ૮૦ માં ઉલ્લેખ

[૧૯૯૨] ૩ સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૨૮૪ નો પરિચ્છેદ ૮૦ માં ઉલ્લેખ

[૨૦૧૫] ૧૧ એસ.સી.આર. ૧૧૧૦ નો પેરા ૮૦ માં ઉલ્લેખ

(૨૦૧૭) ૧૦ એસ.સી.સી. ૧ નો પરિચ્છેદો ૮૦, ૯૪ માં ઉલ્લેખ

[૧૯૬૧] ૩ એસ.સી.આર. ૫૯૨ નો પરિચ્છેદ ૮૪ માં ઉલ્લેખ

(૧૯૭૧) ૩ એસીસી ૫૫૦ નો પરિચ્છેદ ૮૪ માં ઉલ્લેખ

[૧૯૮૩] ૩ એસ.સી.આર. ૮૧૨ નો પરિચ્છેદ ૮૪ માં ઉલ્લેખ

- (૧૯૮૨) ઓલ. એલ.જે. ૬૦૭ નો પરા ૮૪ માં કરવામાં આવ્યો
- [૧૯૯૧] ૩ એસ.સી.આર. ૩૦૭ નો પરિચ્છેદ ૮૪ માં ઉલ્લેખ
- [૨૦૦૦] ૩ એસ.સી.આર. ૧૦૧૯ નો પેરા ૮૯ માં ઉલ્લેખ
- (૧૯૮૪) ૪ એસસીસી ૨૭ નો પરિચ્છેદ ૮૯ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૫૦] એસ.સી.આર. ૮૮ ફકરા ૯૪ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૭૦] ૩ એસ.સી.આર. ૫૩૦ નો પરિચ્છેદ ૯૪ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૭૯] ૨ એસ.સી.આર. ૪૭૬ નો પેરા ૯૪ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૬૧] ૩ એસ.સી.આર. ૫૯૨ નો પેરા ૯૬ માં ઉલ્લેખ
- (૧૯૭૧) ૩ એસ.સી.સી. ૫૫૦ નો પરિચ્છેદ ૯૬ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૮૩] ૩ એસસીઆર ૮૧૨ નો પેરા ૯૬ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૯૧] ૩ એસ.સી.આર. ૩૦૭ નો ઉલ્લેખ પરા ૯૬ માં કરવામાં આવ્યો
- [૧૯૬૪] ૭ એસ.સી.આર. ૭૫૬નો પેરા ૯૭માં ઉલ્લેખ
- એ.આઈ.આર. ૧૯૫૨ બોમ ૮૪ને પરા ૧૦૧માં નામંજૂર કરવામાં આવ્યો
- (૧૯૨૫) ૨૭ બોમ એલ.આર. ૧૦૬૪નો પરિચ્છેદ ૧૦૪ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૬૯] ૩ એસ.સી.આર. ૭૪૨નો પરિચ્છેદ ૧૦૪ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૯૬] ૩ એસ.સી.આર. ૫૪૩નો પરિચ્છેદ ૧૦૫ માં ઉલ્લેખ

ન્યાયમૂર્તિ ઇંદુ મલ્હોત્રાના ચુકાદામાં:

- [૧૯૫૮] એસ.સી.આર. ૮૯૫ પરિચ્છેદ ૨ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૬૨] સપિલ. ૨ એસ.સી.આર. ૪૯૬ પરિચ્છેદ ૨ માં ઉલ્લેખ

[૧૯૬૪] ૭ એસ.સી.આર. ૩૨ પરિષેદ ૨ માં ઉલ્લેખ
 [૧૯૮૩] ૧ એસ.સી.આર. ૭૨૯ પરિષેદ ૨ માં ઉલ્લેખ
 [૧૯૭૩] ૨ એસ.સી.આર. ૭૫૭ પરિષેદ ૨ માં ઉલ્લેખ
 એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ કેરળ ૪૨ પરિષેદ ૪ માં ઉલ્લેખ
 (૨૦૧૫) ૯ એસ.સી.સી. ૪૬૧નો પેરા ૪માં ઉલ્લેખ
 [૨૦૦૬] ૩ એસ.સી.આર. ૪૯૭નો પેરા ૫માં ઉલ્લેખ
 [૨૦૦૬] ૧૦ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૬૨૮નો પેરા ૫માં ઉલ્લેખ
 [૨૦૦૮] ૩ એસ.સી.આર. ૮૩૩નો પેરા ૫માં ઉલ્લેખ
 [૧૯૬૪] ૧ એસ.સી.આર. ૫૬૧નો પેરા ૫માં ઉલ્લેખ
 [૧૯૫૪] એસ.સી.આર. ૧૦૦૫નો પેરા ૫માં ઉલ્લેખ
 [૧૯૬૨] ૧ એસ.સી.આર. ૩૮૩નો પેરા ૫માં ઉલ્લેખ
 [૨૦૧૪] ૧ એસ.સી.આર. ૩૦૮નો પેરા ૫માં ઉલ્લેખ
 [૨૦૧૫] ૧૧ એસ.સી.આર. ૧૧૧૦નો પેરા ૬માં ઉલ્લેખ
 [૧૯૫૫] ૧ એસ.સી.આર. ૧૨૮૪નો પેરા ૭માં ઉલ્લેખ
 [૧૯૫૪] એસ.સી.આર. ૧૦૦૫નો પેરા ૭માં ઉલ્લેખ
 [૧૯૫૮] એસ.સી.આર. ૮૯૫નો પેરા ૭માં ઉલ્લેખ
 [૧૯૫૯] સપ્લ ૨ એસ.સી.આર. ૫૬૩નો પેરા ૭માં ઉલ્લેખ
 [૧૯૬૨] ૧ એસ.સી.આર. ૩૮૩નો પેરા ૭માં ઉલ્લેખ
 [૧૯૬૨] સપ્લ. ૨ એસ.સી.આર. ૪૯૬નો પેરા ૭માં ઉલ્લેખ

- [૧૯૮૬] ૩ એસ.સી.આર. ૫૧૮નો પેરા ૭માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૫૪] એસ.સી.આર. ૧૦૫૫નો પેરા ૧૨માં ઉલ્લેખ
- [૨૦૧૭] ૭ એસ.સી.આર. ૭૯૭નો પેરા ૧૦.૬માં ઉલ્લેખ
- [૨૦૧૨] ૧૨ એસ.સી.આર. ૨૫૬નો પેરા ૧૧.૮માં ઉલ્લેખ
- [૨૦૧૬] ૩ એસ.સી.આર. ૮૬૫ નો પેરા ૧૧.૮ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૭૫] ૦ સપ્લી. એસ.સી.આર. ૧૪૫ નો પેરા ૧૧.૮ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૬૨] સપ્લી. ૨ એસ.સી.આર. ૪૯૬ નો પેરા ૧૨.૩ માં ઉલ્લેખ
- (૧૯૭૬) ૧ એસસીસી ૨૯૨ નો પેરા ૧૨.૧૦ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૫૪] એસસીઆર ૧૦૫૫ નો પેરા ૧૩.૨ માં ઉલ્લેખ
- [૧૯૬૨] ૧ એસસીઆર ૫૭૪ નો પેરા ૧૩.૭ માં ઉલ્લેખ

દીવાની મૂળ અધિકારક્ષેત્ર:

રિટ અરજી (દીવાની) નં. ૩૭૩/૨૦૦૬.

ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ.

રાજુ રામચંદ્રન (એ.સી.), સુશ્રી ઇંદિરા જયસિંગ, ડૉ. કે. પી. કૈલાસનાથ
પિલ્લૈ, કે. રામમૂર્તિ, પી. વી. સુરેન્દ્રનાથ, કે. રાધાકૃષ્ણન, જયદીપ ગુપ્તા, વી.
ગિરી, કે. પરાસરણ, ડૉ. અભિષેક મનુ સિંઘવી, વરિષ્ઠ વકીલો, કે. પરમેશ્વર
(એ.સી.), ઈશ્વર મોહંતી (એ.સી.), સુશ્રી હંસિની શંકર (એ.સી.), આર. પી.
ગુપ્તા, ડૉ. લક્ષ્મી શાસ્ત્રી, સુશ્રી પ્રેરણા કુમારી, સુશ્રી ભાવના સિંહ દેવ, ભક્તિ

પાસરીયા સેઠી, સુનીલ ફર્નાન્ડિસ, સુશ્રી નહમત કૌર, સુશ્રી અજિતા શર્મા,
 પરસ નાથ સિંહ, સુશ્રી નુપુર કુમાર, સુશ્રી અંજુ થોમસ, સુશ્રી આર્યા શર્મા,
 સુશ્રી પ્રિયાંશા શર્મા, એ. વેણાયગમ બાલન, વી. એસ. લક્ષ્મી, સુશ્રી શોભા
 રામમૂર્તિ, શ્રી રામ જે. થાલાપથી, વી. અધિમૂલમ, શિલ્પ વિનોદ, પુષ્કિન
 રાજકુમાર, સુશ્રી રીમિથા આર. ચંદ્રન, સુશ્રી લેખા સુધાકરણ, વી. કે. સિધાર્થન,
 પી. વી. યોગેશ્વરણ, આશિષ કે.આર. ઉપાધ્યાય, ભુવન જયંત, વાય. લોકેશ,
 સુશ્રી વી. સુશીથા, સુશ્રી વનિતા ચંદ્રકાંત ગિરી, કે. વી. જગદીશ્વરન, સુશ્રી જી.
 ઇંદિરા, જી. પ્રકાશ, જિષ્ણુ એમ. એલ., શ્રીમતી પ્રિયંકા પ્રકાશ, શ્રીમતી બીના
 પ્રકાશ, કુણાલ ચેટર્જી, સાનંદ રામકૃષ્ણન, રાજીવ મિશ્રા, મદન મોહન બોરા, કે.
 વી. મોહન, કે. વી. બાલકૃષ્ણન, સુશ્રી અદિતિ દાની, સુશ્રી બીના માધવન,
 એસ. ઉદયા કુમાર સાગર, સુશ્રી અકાંક્ષા મહેરા, પીડીટી આચાર્ય, નિધિરામ
 શર્મા, અઝીમ સેમ્યુઅલ, નરેન્દ્ર નીલ (એમ/એસ. લોયર એસ નિટ એન્ડ કો.
 માટે), શ્રીગેશ એમ. કે., ભવાની શંકર વી. ગડનીસ, વિશ્વનાથ બી. ગડનીસ,
 સુશ્રી રદની વી. ગડનીસ, કૃષ્ણ કુમાર સિંહ, એમ/એસ. એપ એન્ડ જે ચેમ્બર્સ,
 શૌજન સી. જ્યોર્જ, વૈભવ જોશી, રમેશ પી., સુહાસ રત્ના જોશી, વી. કે. બીજુ,
 હિરણ દાસન, ચાંદ કુરેશી, અંકુર રાઘવ, અભય પ્રતાપ સિંહ, વિજય કે. વર્મા,
 તરુણ વર્મા, વી. કે. વર્મા, પી. વી. સરવણરાજ, નરેશ કુમાર, ગૌતમ
 તાલુકદાર, નિશે રાજેન શોન્કર, અંજની કુમાર મિશ્રા, અભિલાષ એમ. આર.,
 સિમાન્ત કુમાર, સચૂજ મોહનદાસ, રંજન કુમાર, પીયુષ દ્વિવેદી, માનવ વોહરા,

અમિથ કૃષ્ણાન, કૃષ્ણ દેવ જગર્ભામુડી, સ્વાધા શંકર, મહંમદ સાદિક ટી. એ., કુરિયાકોઝ વર્ગીઝ, રંજિત શંકર, વી. શ્યામોહન, દીપક ગ્રોવર, વિલા મેથ્યુઝ, ગિનેશ પી., દેવેન્દ્ર કુમાર તિવારી, પોલ જહોન એડિસન, શાજી સેબાસ્ટિયન, શ્રી પાલ સિંહ, જે. સાઈ દીપક, ઇશાન ઘોષ, સુવિદત્ત એમ. એસ., અવિનાશ કે. શર્મા, આશુતોષ નાગર, સુશ્રી અન્જુ, યોગમાયા, કે. વી. મુથુ કુમાર, અમિથ જે., અક્ષય આર., ગોપાલ શંકરનારાયણન, સુશ્રી ઉષા નંદિની વી., બીજુ પી. રમણ, એમ. એસ. વિષ્ણુ શંકર, રવિ પ્રકાશ મહેરોત્રા, અંકિત અગ્રવાલ, હાજર રહેલ પક્ષકારો તરફથી વકીલો.

સ્વામી ઓમજી (અરજદાર-વ્યક્તિગત રીતે હાજર).

મુકેશ જૈન (વ્યક્તિગત રીતે અરજદાર).

અદાલતના ચુકાદાઓ ડીપક મિશ્રા, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ (પોતાના તરફથી તથા એ.એમ. ખાનવિલકર, ન્યાયમૂર્તિ વતી) દ્વારા ઉચ્ચારવામાં આવ્યા હતા।

પરિચય સમાજ જે વ્યંગાત્મક સ્થિતિનું પોષણ કરે છે તે એવી છે કે, ભલે કોઈ નિયમનો કોઈ ન્યાયસંગત આધાર ન હોય, તો પણ એવો નિયમ લાદવામાં આવે છે અને ત્યારબાદ તે નિયમના મૂળાધારને સમર્થન આપવા માટે સ્પષ્ટીકરણ અથવા ન્યાયોચિતકરણ રજૂ કરવામાં આવે છે. માનવજાત પ્રાચીનકાળથી જ માનવતાને આહત કરતી કોઈ દૃષ્ટિનો આધાર મજબૂત કરવા માટે સ્પષ્ટીકરણ અથવા ન્યાયોચિતકરણ શોધતી આવી છે. સિદ્ધાંતાત્મક માનવીય મૂલ્યો માત્ર કાગળ પર જ રહ્યા છે. ઐતિહાસિક રીતે, સ્ત્રીઓ સાથે

અસમાન વર્તન કરવામાં આવ્યું છે અને એ કારણે અનેક લોકોએ તેમના અધિકારો માટે સંઘર્ષ કર્યો છે. નારીવાદી પ્રવૃત્તિ માટે જાણીતી સુઝન બી. એન્થોનીએ સંક્ષિપ્ત રીતે કહ્યું છે: “પુરુષો, તેમના અધિકારો, અને તેનાથી વધુ કંઈ નહીં; સ્ત્રીઓ, તેમના અધિકારો, અને તેનાથી ઓછું કંઈ નહીં.” આ એક સ્પષ્ટ સંદેશ છે.

૨. ઉપરોક્ત સંદેશ હોય કે કોઈપણ પ્રકારનું દર્શનશાસ્ત્ર હોય, એ પૈકી કશાએ પણ આ દેશની વિશાળ જનતાને સ્ત્રીઓને દૈવીત્વ અને આધ્યાત્મિકતાની તેમની શોધમાં સહભાગી તરીકે સ્વીકારવા માટે ઉદ્ઘાટિત કર્યા નથી. જીવનના રંગમંચ પર એવું જણાય છે કે પુરુષે પોતાનો હસ્તાક્ષર કરી દીધો છે અને સ્ત્રીને પોતાનું સહી મૂકવા માટે પણ સ્થાન નથી. દૈવીત્વને સમજવા માટેના અભિગમના માર્ગમાં અસમાનતા છે. દૈવીત્વ પ્રત્યેની ભક્તિનું લક્ષણ લિંગના કઠોરપણું અને રૂઢિપ્રાય માન્યતાઓને આધીન બનાવી શકાય નહીં. એક તરફ સ્ત્રીઓનું દેવીઓ તરીકે ગૌરવીકરણ અને પૂજન કરીને તથા બીજી તરફ ભક્તિના વિષયોમાં તેમના પર કઠોર પ્રતિબંધો લાદીને જે જ્ઞેતભાવ ધર્મમાં યથાવત્ રહ્યો છે, તેને ત્યજી દેવો જરૂરી છે. એવો જ્ઞેતવાદી અભિગમ અને ગાઢ રીતે વેરાયેલ માનસિકતા સ્ત્રીઓની અવમાનના અને તેમના દરજ્જાના અધોગતિમાં પરિણમે છે. સમાજે માત્ર સ્ત્રીઓ પાસેથી વધુ કડક પવિત્રતા અને શીલના ધોરણોની માંગ કરતી પ્રભુત્વશાળી પિતૃસત્તાત્મક કલ્પનાઓના પ્રચારક તરીકે રહેવાની સ્થિતિમાંથી સમાનતાના પોષક તરીકે રૂપાંતરિત થવું પડશે, જ્યાં

સ્ત્રીને કોઈપણ રીતે પુરુષ કરતાં વધુ નબળી, ઓછી કે હીન માનવામાં આવતી નથી. આ બાબતમાં કાયદો અને સમાજને સમતાસાધક તરીકે કાર્ય કરવાની અતિ કઠિન જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે અને તે માટે હેનરી વોર્ડ બીચરના એ વિવેકપૂર્ણ ઉક્તિને સ્મરણમાં રાખવી જરૂરી છે, જે સમય સાથે વિશ્વની બદલાતી માન્યતાઓને સ્પર્શે છે. તેઓ કહે છે:

“અમારા દિવસો એક કલાઈડોસ્કોપ સમાન છે. દરેક ક્ષણે તેની અંદરની સામગ્રીમાં ફેરફાર થાય છે. નવી સુસંગતતાઓ, નવા વિરોધાભાસો, દરેક પ્રકારના નવા સંયોજનો. કોઈપણ ઘટના ક્યારેય એકસરખી રીતે બે વખત બનતી નથી. અતિ પરિચિત વ્યક્તિઓ પણ પ્રત્યેક ક્ષણે એકબીજા સાથે, પોતાના કાર્ય સાથે, તેમજ આસપાસની વસ્તુઓ સાથે કોઈને કોઈ નવા સંબંધમાં હોય છે. અતિ શાંત ઘર, અતિ શાંતચિત્ત રહેવાસીઓ સાથે, વ્યવસ્થાની અતિશય નિયમિતતા મુજબ જીવન જીવતું હોવા છતાં, અનંત વૈવિધ્યોનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે.”^૧

૩. સર્જનહાર સાથેનો કોઈપણ સંબંધ અધ્યાત્મિક સ્વરૂપનો હોય છે, જે સમાજ દ્વારા રચાયેલા તમામ કૃત્રિમ અવરોધોને અતિક્રમિત કરે છે અને તે શરતો તથા નિયમોની બાંહેધરી હેઠળ બંધાયેલો કોઈ વાટાઘાટથી નિર્મિત સંબંધ નથી. એવો સંબંધ અને ભક્તિની અભિવ્યક્તિ, કઠોર સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વલણોમાંથી ઉદ્ભવતા જૈવિક અથવા શારીરિક પરિબળોને આધારે બનેલી રૂઢિગ્રસ્ત માન્યતાઓથી મર્યાદિત કરી શકાતી નથી, કારણ કે આવી માન્યતાઓ

બંધારણીય રીતે નિર્ધારિત કસોટીઓને પૂર્ણ કરતી નથી. ધર્મક્ષેત્રમાં પિતૃસત્તાને, આસ્થા પરથી ઉપજી આવેલી નિર્મળ ભકિત તથા પોતાના ધર્મનું આચરણ અને પ્રચાર કરવાની સ્વતંત્રતા પર પ્રાધાન્ય મેળવવા દેવામાં આવી શકશે નહીં. જૈવિક અથવા શારીરિક પરિબળોના બહાને સ્ત્રીઓનું અધોપતન અને દમન કાયદેસરતાની મુદ્દા આપી શકાતું નથી. સ્ત્રીઓના જૈવિક લક્ષણોને આધારે ભેદભાવ અથવા અલગાવ પર આધારિત કોઈપણ નિયમ માત્ર આધારવિહીન, અસમર્થનીય અને અવિશ્વસનીય જ નથી, પરંતુ તે બંધારણીયતાની કસોટી પણ ક્યારેય પાર કરી શકતો નથી.

જ. આ એક સર્વમાન્ય સત્ય છે કે શ્રદ્ધા અને ધર્મ ભેદભાવને માન્યતા આપતા નથી, પરંતુ ધાર્મિક આચરણો ક્યારેક પિતૃસત્તાક્રતાને જાળવી રાખતા હોવાનું જોવા મળે છે, અને તેથી શ્રદ્ધાના તથા લિંગ સમાનતા અને અધિકારોના મૂળભૂત તત્વોને નકારી કાઢવામાં આવે છે. સામાજિક વલણો પણ પિતૃસત્તાક માનસિકતાને કેન્દ્રમાં રાખીને તેની આસપાસ ફરે છે, અને તેનાથી સામાજિક તથા ધાર્મિક પરિસ્થિતિમાં મહિલાઓના સ્થાનને હીન બનાવવામાં આવે છે. તમામ ધર્મો માત્ર સર્વવ્યાપક એક સુધી પહોંચવાના ભિન્ન માર્ગો છે. ધર્મ મૂળભૂત રીતે મનુષ્યની પોતાની ઓળખને દૈવી તત્વ સાથે એકરૂપ હોવાનું અનુભવું કરાવતી જીવનપદ્ધતિ છે. છતાં, કેટલીક કટ્ટર માન્યતાઓ તથા બહિષ્કારક આચરણો અને વિધિઓના પરિણામે ધર્મ અથવા શ્રદ્ધાના સત્ય સારતત્વ અને તેના અમલ વચ્ચે અસંગતતાઓ ઊભી થઈ છે, અને આ અમલ પિતૃસત્તાક

પૂર્વગ્રહોથી વ્યાપ્ત બન્યો છે. કેટલીક વખત, શ્રદ્ધાના અનિવાર્ય અને અભિન્ન અંગના નામે, આવા આચરણો ઉત્સાહપૂર્વક પ્રચારિત કરવામાં આવે છે.

સંદર્ભ ૫. આમ જણાવ્યું બાદ, અમે હકીકતી પરિસ્થિતિ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીશું. બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ પ્રસ્તુત હાલની રિટ અરજીએ કેરળ સરકાર, ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ, ૧ હેનરી વોર્ડ બીચર, ૧૮૧૩-૧૮૮૭ – આઈઝ એન્ડ ઈઅર્સ, સબરિમલા મંદિરના મુખ્ય થન્ત્રી અને પથાનમથિટ્ટાના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ વિરુદ્ધ આદેશો જારી કરવાની માંગણી કરી છે, જેથી ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયસમૂહ વચ્ચેની સ્ત્રી ભક્તોને સબરિમલા (કેરળ) સ્થિત લોર્ડ અચ્ચપ્પા મંદિરમાં પ્રવેશ સુનિશ્ચિત કરવામાં આવે, જે તેમને અમુક રૂઢિ અને પ્રચલનના આધારે નકારવામાં આવ્યો છે; તેમજ કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થળો (પ્રવેશની મંજૂરી) નિયમો, ૧૯૬૫ (સંક્ષેપમાં, “૧૯૬૫ના નિયમો”) ના નિયમ ૩(બી), જે કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થળો (પ્રવેશની મંજૂરી) અધિનિયમ, ૧૯૬૫ (સંક્ષેપમાં, “૧૯૬૫નો અધિનિયમ”) ની અનુચ્છેદ ૪ દ્વારા પ્રદાન કરાયેલા અધિકારોના ઉપયોગમાં ઘડવામાં આવ્યો છે, તેને ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૫, ૨૫ અને ૫૧એ(ઈ) નો ભંગ કરતો હોવાથી અસંવિધાનિક જાહેર કરવામાં આવે; અને વધુમાં સ્ત્રી યાત્રાળુઓની સુરક્ષા માટે આદેશો આપવામાં આવે.

૬. ઇન્ડિયન યંગ લોયર્સ એસોસિએશન અને અન્ય વિ. કેરળ રાજ્ય અને અન્ય ૨ માં ત્રણ-ન્યાયમૂર્તિની ખંડપીઠે સંકળાયેલા પ્રશ્નોની ગંભીરતાને

ધ્યાનમાં રાખીને, શ્રી રાજુ રામચંદ્રન અને શ્રી કે. રામમૂર્તિ, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ, ને અમિકસ ક્યુરી તરીકે સહાય માટે વિનંતી કરી. ત્યારબાદ, ત્રણ-ન્યાયમૂર્તિ ાની ખંડપીઠે એસ. મહેન્દ્રન વિ. ધ સેક્રેટરી, ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ, તિરુવનંતપુરમ અને અન્ય ૩ માં કેરળ વડી અદાલતે આપેલા નિર્ણય અને તેમાં દર્શાવાયેલા કારણોનું વિશ્લેષણ કર્યું, જેમાં સમાન પ્રકારના વાંધાઓ ઉઠાવવામાં આવ્યા હતા. ખંડપીઠે તા. ૧૩.૧૧.૨૦૦૭ અને ૦૫.૦૨.૨૦૧૬ ના બે સોગંદનામાંઓ તથા તેમાં કેરળ સરકારે લીધેલા પરસ્પર વિરુદ્ધ વલણોની નોંધ લીધી.

૭. અરજદારોના વિદ્વાન વકીલ દ્વારા, સામાવાળાઓ દ્વારા તથા વિદ્વાન એમિકસ ક્યુરીએ રજૂ કરેલ દલીલો નોંધ્યા પછી, ત્રણ-ન્યાયમૂર્તિની ખંડપીઠે પક્ષકારોના વકીલો દ્વારા ઘડવામાં આવેલ પ્રશ્નો પર વિચારણા કરી અને ત્યારબાદ, બંધારણીય ખંડપીઠને સંદર્ભ માટે નીચેના પ્રશ્નો ઘડ્યા:

“૧. શું સ્ત્રી લિંગને વિશિષ્ટ એવા જૈવિક પરિબળના આધારે આધારિત બાહિષ્કારાત્મક પ્રથા ‘ભેદભાવ’ સમાન બને છે અને તેનાથી બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૫ અને ૧૭ના મૂળ સારતત્વનો ભંગ થાય છે તથા બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬માં વપરાયેલ ‘નૈતિકતા’ દ્વારા તેનું સંરક્ષણ થતું નથી?

૨. શું આવી મહિલાઓને બહિષ્કૃત કરવાની પ્રથા અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળ “આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા” બને છે કે નહીં, અને શું કોઈ ધાર્મિક સંસ્થા ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કાર્યકાજનું સંચાલન કરવાની હકની આડમાં તે

બાબતમાં દાવો રજૂ કરી શકે?

૩. શું અચ્ચપ્પા મંદિરને સાંપ્રદાયિક પંથનું સ્વરૂપ છે અને, જો એવું હોય, તો શું ‘ધાર્મિક પંથ’ના ભાગે તે અનુમત્ય છે (૨૦૧૭) ૧૦ એસ.સી.સી. ૬૮૯

૩ એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ કેરળ ૪૨

ભારતના સંવિધાનની અનુચ્છેદ ૨૯૦-એ હેઠળ કેરળ અને તમિલનાડુના સંચિત નિધિમાંથી નાણાંકીય સહાય પ્રાપ્ત કરતી અને વૈધાનિક બોર્ડ દ્વારા સંચાલિત સંસ્થા દ્વારા અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૫(૩), ૩૯(એ) અને ૫૧-એ(ઈ) માં અંતર્નિહિત સંવિધાનિક સિદ્ધાંતો/ નૈતિકતાનું ઉદ્ધંધન કરતી આવી પ્રથાઓમાં પ્રવર્તવું?

૪. શું કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થાનો (પ્રવેશની અનુમતિ) નિયમોનો નિયમ ૩ ‘ધાર્મિક પંથ’ને ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓને પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકવાની મંજૂરી આપે છે? અને જો એવું હોય, તો શું તે લિંગના આધાર પર સ્ત્રીઓના પ્રવેશને મર્યાદિત કરીને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૫(૩)નું ઉદ્ધંધન કરતું ન ગણાય?

૫. શું કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થાનો (પ્રવેશની મંજૂરી) નિયમો, ૧૯૬૫ નો નિયમ ૩(બી), કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થાનો (પ્રવેશની મંજૂરી) અધિનિયમ, ૧૯૬૫ ની જોગવાઈઓથી પર છે અને, જો તેને અધિનિયમસંગત માનવામાં આવે, તો શું તે બંધારણના ભાગ ૩ ની

જોગવાઈઓનું ઉદ્ધંધન કરનાર ગણાશે?”

૮. ઉપરોક્ત સંદર્ભને કારણે, આ મામલો અમારી સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યો છે.

૯. અહીં એ નોંધવા યોગ્ય છે કે કેરળ વડી અદાલતની વિભાગીય ખંડપીઠે, એસ. મહેન્દ્રન (ઉપરોક્ત) માં, વર્ષના કોઈપણ સમયે સાબરિમલા મંદિર ખાતે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષના વયસમૂહની સ્ત્રીઓને પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકવાની પ્રથાને માન્ય રાખી હતી. વડી અદાલતે નીચે મુજબના પ્રશ્નો રજૂ કર્યા હતા:

“(૧) શું ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયસમૂહની સ્ત્રીઓને વર્ષના કોઈપણ સમયગાળા દરમિયાન અથવા મંદિરમાં યોજાતા કોઈપણ ઉત્સવો અથવા પૂજાઓ દરમિયાન શબરીમાલા મંદિરમાં પ્રવેશવાની પરવાનગી આપી શકાય.

(૨) શું તે વર્ગની સ્ત્રીઓને પ્રવેશ નકારવો ભેદભાવ સમાન છે અને ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૫, ૨૫ અને ૨૬નું ઉદ્ધંધન કરે છે, અને

(૩) શું આવી સ્ત્રીના મંદિર પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકવા માટે આ અદાલત દ્વારા દેવસ્વોમ બોર્ડ અને કેરળ સરકારને નિર્દેશો જારી કરી શકાય?”

૧૦. વડી અદાલતે, ઉપરોક્ત પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા પછી, આ મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“૪૦. શબરીમાલા મંદિરની દેવતા મંદિરના તન્દ્રી અનુસાર યોગી અથવા બ્રહ્મચારી સ્વરૂપમાં છે. તેમણે જણાવ્યું કે અચનકોવિલ, આર્યન્કાપુ અને

કુલથુપુઝા ખાતે શાસ્તા મંદિરો છે, પરંતુ ત્યાંની દેવતાઓ ભિન્ન સ્વરૂપોમાં છે. ટ્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત તન્ત્રીમુખ્ય પુરુષના નારાયણન નંબૂદિરીએ, જ્યારે સી.ડબલ્યુ. ૧ તરીકે તપાસવામાં આવ્યા, ત્યારે જણાવ્યું કે શબરીમાલાના ભગવાન નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી સ્વરૂપમાં છે. તેમના જણાવ્યા અનુસાર, એ જ કારણ છે કે યુવા સ્ત્રીઓને મંદિરમાં પ્રાર્થના અર્પણ કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવતી નથી.

૪૧. દેવતા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીના સ્વરૂપમાં હોવાથી, તેથી એવું માનવામાં આવે છે કે યુવા સ્ત્રીઓએ મંદિરમાં પૂજા અર્પણ કરવી જોઈએ નહીં, જેથી આવી સ્ત્રીઓની હાજરીથી દેવતા દ્વારા પાલિત બ્રહ્મચર્ય અને તપશ્ચર્યામાં અતિ સૂક્ષ્મ પણ વિક્ષેપ ન ઉપજે.”

અને ફરીથી:

... તેથી અમારો એવો મત છે કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયસમૂહની સ્ત્રીઓને મંદિર અને તેના પરિસરમાં પ્રવેશ કરવાની પરવાનગી ન આપવાની પ્રથા સમગ્ર વર્ષ દરમિયાન લાગુ કરવામાં આવી હતી અને શારીરિક કારણોને લીધે તેઓ ૪૧ દિવસ સુધી પ્રાયશ્ચિત પાળી શક્તી ન હોય ત્યારે નિર્દિષ્ટ દિવસોમાં તેમને ઉપાસના અર્પણ કરવાની પરવાનગી શા માટે આપવી જોઈએ તે માટે કોઈ કારણ નથી. સંક્ષેપમાં, રજોદર્શન પછીથી રજોનિવૃત્તિ સુધીની સ્ત્રીઓને વર્ષના કોઈપણ સમયે મંદિરમાં પ્રવેશવાનો અને ત્યાં પ્રાર્થના કરવાની હકદારી નથી.

૧૧. આ રીતે વિશ્લેષણ કરતાં, વડી અદાલતે તેના નિષ્કર્ષો નોંધ્યા, જે

આ પ્રમાણે વાંચે છે:

“(૧) શબરીમાલાની પવિત્ર ટેકરીઓ પર ટ્રેકિંગ કરવા અને શબરીમાલા મંદિર ખાતે પૂજા અર્પણ કરવા માટે ૧૦ વર્ષથી વધુ અને ૫૦ વર્ષથી ઓછી વયની સ્ત્રીઓ પર મૂકવામાં આવેલ પ્રતિબંધ પ્રાચીન કાળથી પ્રચલિત રહેલી પરંપરા અનુસાર છે.

(૨) દેવસ્વોમ બોર્ડ દ્વારા લાદવામાં આવેલો એવો પ્રતિબંધ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૫, ૨૫ અને ૨૬નો ભંગ કરનાર નથી.

(૩) આવી મર્યાદા હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થળ (પ્રવેશ માટેની સત્તાપ્રદાન) અધિનિયમ, ૧૯૬૫ ની જોગવાઈઓનો પણ ભંગ કરતી નથી, કારણ કે મંદિર પ્રવેશના પ્રશ્નમાં હિંદુઓમાં એક વર્ગ અને બીજા વર્ગ વચ્ચે અથવા એક શ્રેણી અને બીજી શ્રેણી વચ્ચે કોઈ પ્રતિબંધ નથી, જ્યારે નિષેધ માત્ર નિશ્ચિત વયસમૂહની સ્ત્રીઓ સંબંધે છે અને સ્ત્રીઓને એક વર્ગ તરીકે સંબંધિત નથી.”

અરજદારો તરફથી રજૂઆતો

૧૨. અરજદારો તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલે શબરીમાલા મંદિરનું ભૌગોલિક સ્થાન, ઐતિહાસિક પાસું તેમજ બૌદ્ધ સંબંધ અને લોર્ડ અચ્યપ્પાના ધાર્મિક ઇતિહાસનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમણે, શબરીમાલા મંદિરની કાર્યપદ્ધતિની મૂળવણી કરવા હેતુસર, ત્રાવણકોરમાં દેવસ્વમના ઇતિહાસ પણ અમારી સમક્ષ રજૂ કર્યો છે. દેવસ્વમ બોર્ડોને મળેલા વૈધાનિક આધાર અંગે, અરજદારોએ આ

અદાલતનું ધ્યાન ‘ત્રાવણકોર – કોચિન હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાઓ અધિનિયમ, ૧૯૫૦’ તરફ દોર્યું છે; ઉક્ત અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૪, શ્રી પદ્મનાભસ્વામી મંદિર સિવાયના તમામ નિગમિત અને અનિગમિત દેવસ્વમો તથા અન્ય હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાઓને આવરી લેવા માટે દેવસ્વમ બોર્ડની વ્યવસ્થા કરે છે.

૧૩. તેમણે એવું પ્રસ્થાપિત કર્યું છે કે ઉપરોક્ત અધિનિયમમાં સમયાંતરે વિવિધ સુધારા કરવામાં આવ્યા છે, જેમાં છેલ્લો સુધારો વર્ષ ૨૦૦૭માં ૨૦૦૭ના સુધારક અધિનિયમ દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો [અધિસૂચના નં. ૨૯૮૮/લેગ.એ૧/૨૦૦૭ હેઠળ કે.જી. એક્સ્ટે. નં. ૬૯૪, તા. ૧૨.૦૪.૨૦૦૭ મુજબ પ્રકાશિત], જેના પરિણામે વ્યવસ્થાપન બોર્ડમાં સ્ત્રીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. અરજદારો દ્વારા ઉક્ત અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૨૯એનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં એવી જોગવાઈ છે કે બોર્ડની દેવસ્વોમ પ્રશાસકીય સેવામાં અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓની તમામ નિમણૂકો કેરળ જાહેર સેવા આયોગ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલી ઉમેદવારોની પસંદગી યાદીમાંથી કરવામાં આવશે. અરજદારો દ્વારા એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે ૧૯૫૦ના અધિનિયમ પછી, કોઈપણ વ્યક્તિગત દેવસ્વોમ બોર્ડ ધર્મ અને વહીવટ બંનેના મુદ્દાઓમાં ભિન્ન રીતે કાર્ય કરી શકતું નથી, કારણ કે તેઓએ પોતાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ગુમાવ્યું છે અને તેના વ્યવસ્થાપનના કબજા બાદ સબરિમલા હવે કોઈ ધાર્મિક સંપ્રદાયનું મંદિર રહ્યું નથી.

૧૪. ભંડોળની બાબત જ્યાં સુધી વિચારાધીન છે, ત્યાં સુધી એવો દાવો

કરવામાં આવે છે કે બંધારણ સ્વીકારવામાં આવે તે પહેલાં ત્રાવણકોર તેમજ તમિલનાડુ દેવસ્વોમ બોર્ડોને રાજ્ય દ્વારા ભંડોળ આપવામાં આવતું હતું, પરંતુ બંધારણ સ્વીકાર્યા પછી છ વર્ષના ગાળામાં સંસદે પોતાની બંધારણ રચનાત્મક સત્તાનો ઉપયોગ કરીને ઝમા સુધારા દ્વારા અનુચ્છેદ ૨૮૦-એનો સમાવેશ કર્યો, જેના દ્વારા કેરળ રાજ્યના સંકલિત નિધિ પર રૂપિયા છેતાલીસ લાખ અને પચાસ હજાર માત્રનો ભાર મૂકવાની મંજૂરી આપવામાં આવી છે, જે રકમ ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડને ચૂકવવામાં આવે છે. અરજદારો દ્વારા દબાવેલો રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે બંધારણમાં અનુચ્છેદ ૨૮૦-એનો સમાવેશ થયા બાદ અને તેના પરિણામે રાજ્ય તરફથી ભંડોળ મળવા લાગ્યા પછી, કાયદેસર દેવસ્વોમ બોર્ડ સાથે સંકળાયેલા કોઈપણ મંદિરમાં, હિંદુ મંદિરના મામલામાં પણ, કોઈ વ્યક્તિગત દુષ્પ્રથા ચલાવી શકાતી નથી, કારણ કે આ બંધારણીય સુધારો એ આધાર પર કરવામાં આવ્યો છે કે કોઈપણ મંદિરમાં એવી કોઈ દુષ્પ્રથા ચલાવવામાં આવશે નહીં જે બંધારણીય સિદ્ધાંતોના વિરુદ્ધ હોય.

૧૫. એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે તમામ દેવાસ્વમો હિંદુ મંદિરો છે અને તેઓ હિંદુ ધર્મના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવા બંધાયેલા છે, તેથી સન ૧૯૭૧માં કાયદાકીય બોર્ડ દ્વારા કબજે લેવામાં આવ્યા બાદ અને રાજ્ય તરફથી નાણાંકીય સહાય મળ્યા પછી, હિંદુ ધર્મના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોના વિરોધમાં કોઈપણ મંદિરની વ્યક્તિગત અયોગ્ય પ્રથા મંજૂરપાત્ર નથી. એવો પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે કે ‘ધાર્મિક સંપ્રદાય’ રચવા માટે માત્ર તે સંપ્રદાય

દ્વારા અનુસરાતી પ્રથાઓ ભિન્ન હોવી પૂરતી નથી, પરંતુ તેનું વહીવટ પણ વિશિષ્ટ અને અલગ હોવું આવશ્યક છે. તેથી, કાયદાકીય બોર્ડ સાથે સંકળાયેલા મંદિરોમાં કેટલીક પ્રથાઓ અલગ હોવા છતાં, કારણ કે તેમનું વહીવટ દેવાસ્વમ બોર્ડ હેઠળ કેન્દ્રીકૃત છે, તે અલગ ધાર્મિક સંપ્રદાય તરીકેની વિશિષ્ટ ઓળખ પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી.

૧૬. એવો દાવો કરવામાં આવે છે કે કાનૂની અને બંધારણીય ભાષાપ્રયોગમાં, કોઈ ધાર્મિક પંથની રચના થવા માટે તેના પંથના સભ્યો વચ્ચે દૃઢ બંધન હોવું આવશ્યક છે. એવો પંથ ચોક્કસ વિધિઓ/પ્રથાઓ/રીવાજોના નિર્દિષ્ટ સમૂહનું અનુસરણ કરતો સ્પષ્ટપણે ભિન્ન હોવો જોઈએ અને કાયદા અનુસાર પોતાની મિલ્કતોનું સંચાલન કરતી પોતાની ધાર્મિક સંસ્થાઓ પણ ધરાવતો હોવો જોઈએ. વધુમાં, અરજદારોએ એવું નિવેદન કર્યું છે કે જે ધાર્મિક પંથ તેના સભ્યોને અમુક વિધિઓ/પ્રથાઓ દ્વારા ઘનિષ્ઠ રીતે બાંધે છે, તેવો પંથ શાશ્વત ઉત્તરાધિકાર સાથે કેટલીક મિલ્કતનો માલિક પણ હોવો જોઈએ; અને અરજદારોના જણાવ્યા મુજબ, બંધારણના રચયિતાઓએ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬ ની રચના કરતી વખતે આ બાબત ધ્યાનમાં રાખી હતી અને તે અનુસાર અનુચ્છેદ ૨૬ ના ખંડો (એ) થી (ડી) હેઠળ ધાર્મિક પંથોને ચાર હકો પ્રદાન કરવામાં આવ્યા છે. એવો પણ રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે આ હકો સ્વભાવથી પરસ્પર વિરિછન્ન અને વિશિષ્ટ નથી, પરંતુ તેમની ઓળખ સ્થાપિત કરવા માટે સામૂહિક રીતે પ્રદાન કરાયેલા છે. આ દૃષ્ટિકોણને બળ આપવા માટે,

અરજદારોએ એચ.એમ. સીરવાઈજ ના મતો પર આધાર મૂક્યો છે, જેમાં વિદ્વાન લેખકે જણાવ્યું છે કે મિલ્કત પ્રાપ્ત કરવાનો હક ખંડ (એ) માં અનુસૂચિતરૂપે સમાયેલો છે, કારણ કે મિલ્કત વિના કોઈ ધાર્મિક સંસ્થા સર્જી શકાતી નથી; અને તેવી જ રીતે, જો ધાર્મિક સંસ્થા જ ન હોય, તો ખંડ (બી) હેઠળ ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં કોઈ પોતાનાં કાર્યોનું સંચાલન કેવી રીતે કરી શકે. તેથી, અલગ અને વિશિષ્ટ ઓળખનો દાવો કરતો ધાર્મિક પંથ બંધારણીય સંરક્ષણ જરૂરી બને તેવી કેટલીક મિલ્કતનો માલિક હોવો આવશ્યક છે.

૧૭. અરજદારોએ આ અદાલતના સરદાર સૈયદના તાહેર સૈફુદ્દીન સાહેબ વિ. બોમ્બે રાજ્ય ૫,૪ ત્રીજી આવૃત્તિ, ખંડ ૧, ૧૯૮૩ પૃષ્ઠ ૯૩૧ ના નિર્ણયનો આધાર લીધો છે

૫ [૧૯૬૨] સપ્લ. ૨ એસસીઆર ૪૯૬

રાજા બિરા કિશોર દેબ વિ. ઓરિસ્સા રાજ્ય ૬, શાસ્ત્રી યજ્ઞપુરુષદાજી અને અન્ય વિ. મૂળદાસ ભુંડરદાસ વૈશ્ય અને અન્ય ૭ તથા એસ.પી. મિત્તલ વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય ૮ જેમાં ધાર્મિક સંપ્રદાયની કલ્પના અંગે આ અદાલતે ચર્ચા કરી હતી. અરજદારોનો અભિપ્રાય એવો છે કે હિંદુ મંદિરોમાં અનુસરાતી પ્રથાઓમાં માત્ર થોડો ફરક હોવાને કારણે તેમને અલગ ધાર્મિક સંપ્રદાયનો દરજ્જો આપી શકાય નહીં.

૧૮. અરજદારોની દલીલ એ છે કે શબરીમાલા મંદિર કોઈ અલગ ધાર્મિક સંપ્રદાય નથી, કારણ કે શબરીમાલા મંદિરમાં ‘પૂજા’ સમયે અને અન્ય ધાર્મિક

વિધિઓ વખતે કરવામાં આવતી ધાર્મિક પ્રથાઓ અન્ય કોઈપણ હિંદુ મંદિરમાં કરવામાં આવતી પ્રથાઓ સમાન છે. તેનું અલગ વહીવટતંત્ર નથી, પરંતુ તેનો વહીવટ ‘ત્રાવણકોર – કોચીન હિંદુ રિલિજિયસ ઇન્સ્ટિટ્યુશન્સ અધિનિયમ, ૧૯૫૦’ હેઠળ રચાયેલ કાયદેસર સંસ્થા દ્વારા અથવા તેના માધ્યમે કરવામાં આવે છે અને વધુમાં, ઉક્ત અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૨૯(૩એ) મુજબ, દેવસ્વોમ કમિશનર માટે બોર્ડની કામગીરી બાબતે દર ત્રણ મહિને એકવાર સરકારને અહેવાલો રજૂ કરવાનું આવશ્યક છે.

૧૯. તેમણે આ અદાલતના ધ કમિશનર હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડોમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર તૃથા સ્વામિનાર ઓફ શ્રી શિરુર મહુટ ૯ માં આપેલ નિર્ણય પર આધાર મૂક્યો છે, જેમાં નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું:

આટલા વ્યાપક શબ્દોમાં પ્રતિપાદિત કરવામાં આવેલ આ દલીલને, અમારું માનવું છે કે, સમર્થન મળી શકતું નથી. પ્રથમ તો, ધર્મનો આવશ્યક ભાગ શું ગણાય તે મુખ્યત્વે તે ધર્મના પોતાના સિદ્ધાંતોના સંદર્ભથી જ નિર્ધારિત કરવાનું રહે છે. જો હિંદુઓના કોઈ ધાર્મિક પંથના સિદ્ધાંતો મુજબ દિવસના નિશ્ચિત સમયે મૂર્તિને ભોજન અર્પણ કરવાનું નિર્ધારિત હોય, વર્ષના નિશ્ચિત અવધિઓમાં નિશ્ચિત રીતથી આવર્તિત વિધિઓ કરવાનું નિર્ધારિત હોય, અથવા પવિત્ર ગ્રંથોનો દૈનિક પાઠ કે પવિત્ર અગ્નિને આહુતિ આપવાની વિધિ કરવી આવશ્યક ગણાતી હોય, તો આ બધું જ ધર્મના ભાગરૂપે ગણાશે, અને માત્ર એટલી હકીકત કે તેમાં નાણાંનો ખર્ચ થાય છે, અથવા પૂજારીઓ અને સેવકોની

નિમણૂક કરવી પડે છે, અથવા વેચાણયોગ્ય વસ્તુઓનો ઉપયોગ થાય છે, એટલા માત્રથી તેને વ્યાપારી અથવા આર્થિક સ્વરૂપ ધરાવતી લોકિક પ્રવૃત્તિઓ કહી શકાય નહીં; આ બધું ધાર્મિક આચરણ છે અને અનુચ્છેદ ૨૬(બી) ના અર્થમાં ધર્મ સંબંધિત બાબતો તરીકે જ ગણવું જોઈએ.

૬ (૧૯૬૪) ૭ એસ.સી.આર. ૩૨ ૭ (૧૯૬૬) ૩ એસ.સી.આર. ૨૪૨ : એ.આઈ.આર. ૧૯૬૬ એસ.સી. ૧૧૧૯

૮ (૧૯૮૩) ૧ એસસીસી ૫૧ ૯ [૧૯૫૪] એસસીઆર ૧૦૦૫

૨૦. અરજદારોના મતે, આ અદાલતે શિરૂર મઠ (ઉપરોક્ત) માં, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬ ના ખંડો (એ) અને (બી) હેઠળ સ્વતંત્રતા આપતાં સમયે, સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે જેનું સંરક્ષણ કરવામાં આવે છે તે માત્ર ધર્મનો ‘આવશ્યક ભાગ’ જ છે અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ધાર્મિક સંપ્રદાય દ્વારા આચરાતી ‘પ્રથા’નું તત્ત્વ જ છે અને, તેથી, અરજદારો રજૂ કરે છે કે કોઈપણ ધાર્મિક પ્રથાની બંધારણીય સિદ્ધાંતોની કસોટી પર તપાસ કરવામાં આવે તે પહેલાં, હકારાત્મક રીતે આ નિર્ધારિત કરવું આવશ્યક છે કે ઉક્ત પ્રથા, મૂળભૂત સાર અને તત્ત્વમાં, ખરેખર ઉક્ત ધર્મનું ‘તત્ત્વ’ છે કે નહીં.

૨૧. અરજદારો દ્વારા દરગાહ કમિટી, અજમેર વિ. સૈયદ હુસૈન અલી ૧૦ ના ચુકાદાનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં ગજેન્દ્રગડકર, જે.એ સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે ખંડો (સી) અને (ડી) ધાર્મિક સંપ્રદાયોના હિતમાં કોઈ નવો અધિકાર સર્જતા નથી, પરંતુ માત્ર તેમના અધિકારોનું સંરક્ષણ કરે છે. તે જ રીતે, ધાર્મિક

બાબતોના મુદ્દાઓમાં એવું પણ અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે કે તે સર્વથા અસ્પર્શ્ય નથી, કારણ કે અંધશ્રદ્ધા જેવી ઘણી કુપ્રથાઓ હોઈ શકે છે, જે સમય જતા તે ધાર્મિક સંપ્રદાયના મૂળ તત્ત્વ પર માત્ર ચડેલા ઉમેરા તરીકે બની જાય છે. આ પ્રમાણે ઉદ્દેખ કર્યા પછી, અરજદારોએ રજૂઆત કરી છે કે કોઈપણ ઐતિહાસિક કારણસર ઉમેરાયેલ કોઈ તત્ત્વ જો તે ધાર્મિક સંપ્રદાયનું સારતત્ત્વ બની ગયું હોય, તો પણ જો તે અત્યંત ઘૂણાસ્પદ હોય અને આપણા બંધારણના મૂળ તત્ત્વને વિરુદ્ધ હોય, તો તેને અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળ સંરક્ષણ આપવામાં આવશે નહીં.

૨૨. અરજદારોનો આ પણ દાવો છે કે મંદિરોમાં પ્રવેશ સંબંધિત બાબતોમાં ભેદભાવ હિંદુ ધર્મ સાથે સંકળાયેલ કોઈ વિધિ અથવા સમારોહ નથી, કારણ કે આ ધર્મ સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધ ભેદભાવ કરતો નથી, પરંતુ તેના વિપરીત, હિંદુ ધર્મ સ્ત્રીઓને પુરુષોની સરખામણીએ ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે અને એવો ભેદભાવ સંપૂર્ણપણે હિંદુ ધર્મવિરોધી છે, કારણ કે સ્ત્રીઓના પ્રવેશ ઉપરનો પ્રતિબંધ હિંદુ ધર્મનું સારતત્ત્વ નથી. અરજદારો તરફથી આ પણ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે શબરીમાલા મંદિરને ધાર્મિક પંથ તરીકે માન્ય માનવામાં આવે તો પણ, તેના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો યાત્રાના નિશ્ચિત અવધિ માટે બ્રહ્મચર્યનું વ્રત લેવાની બાબત સુધી મર્યાદિત નથી, કારણ કે તમામ યાત્રાળુઓને મંદિરમાં સ્વતંત્ર રીતે પ્રવેશની મંજૂરી છે અને આ અવધિ દરમિયાન સ્ત્રીઓનું દર્શન ન કરવાનું કોઈ એવું આચરણ અસ્તિત્વમાં નથી.

૨૩. વધુમાં, જો કોઈએ બ્રહ્મચર્યનું વ્રત ધારણ કર્યું હોય, તો સ્ત્રીઓનું માત્ર દર્શન થવાથી તેના બ્રહ્મચર્ય પર કોઈ અસર પડી શકે નહીં; અન્યથા આવા વ્રતનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી અને વધુમાં, ભક્તો શબરીમાલા મંદિર ખાતે બ્રહ્મચર્યનું વ્રત ધારણ કરવા માટે જતા નથી, પરંતુ લોર્ડ અચ્યપ્પાના આશીર્વાદ મેળવવા માટે જાય છે. બ્રહ્મચર્ય જાળવવું માત્ર કેટલાક એવા લોકો માટે એક ધાર્મિક વિધિ છે, જે તેનો આચરણ કરવા માંગે છે, અને જેના માટે મંદિર વહીવટીતંત્રે પણ કોઈ ન્યાયસંગત કારણ આપ્યું નથી. ૧૦ (૧૯૬૨) ૧ એસ.સી.આર. ૩૮૩

તેના વિરુદ્ધ, મંદિર વહીવટીતંત્ર મુજબ, ઘન જંગલમાં આવેલ અત્યંત કઠિન પર્વતીય પ્રદેશમાં માસિક ધર્માવસ્થા દરમિયાન સ્ત્રીઓ અનેક અઠવાડિયા સુધી પગપાળા પ્રવાસ કરી શકતી નથી, અને તે કારણે તેમને પરવાનગી ન આપવાની આ પ્રથા શરૂ થઈ છે।

૨૪. અરજદારો દ્વારા એવો દાવો કરવામાં આવ્યો છે કે ભલે કોઈ અધિકાર સંપૂર્ણ ન હોય, તો પણ મંદિરમાં પ્રવેશનું નિયમન કરી શકાય છે અને મહિલાઓના મંદિરમાં પ્રવેશ પર કોઈ સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ અથવા સંપૂર્ણ બહિષ્કારાત્મક નિયમ હોઈ શકતો નથી. આ મંતવ્યને સમર્થન આપવા માટે, અરજદારોએ આ અદાલતના શિરુર મઠ (ઉપરોક્ત) મામલાના ચુકાદા પર આધાર મૂક્યો છે, જેનો સંબંધિત ભાગ આ પ્રમાણે વાંચાય છે:

તથાપિ, અનુચ્છેદ ૨૧ અંગે વડી અદાલતે જે દૃષ્ટિકોણ અપનાવ્યો છે, તે

સાથે અમે સંમત છીએ. આ અનુચ્છેદ કમિશનર અને તેના અધીન અધિકારીઓને તેમજ તેમના દ્વારા અધિકૃત કરાયેલ વ્યક્તિઓને, અધિનિયમ દ્વારા અથવા તેના અધીન કોઈ સત્તાનો ઉપયોગ કરવા અથવા કોઈ ફરજનું પાલન કરવા હેતુસર, કોઈપણ ધાર્મિક સંસ્થા અથવા ઉપાસનાસ્થળના પરિસરમાં પ્રવેશ કરવાની સત્તા આપે છે. સર્વવિદિત છે કે જાહેર મંદિર અથવા અન્ય ધાર્મિક સંસ્થામાં, તેના આધ્યાત્મિક કાર્યો સાથે સંબંધ ન ધરાવતા વ્યક્તિઓ માટે, અનિયમિત અને અપ્રતિબંધિત પ્રવેશનો કોઈ એવો અધિકાર હોઈ શકતો નથી. મંદિરમાં ખાસ પવિત્ર ગણાતા ભાગોમાં, ઉદાહરણ તરીકે જ્યાં દેવતા સ્થાપિત હોય તે સ્થળે, કોઈ બહારના વ્યક્તિને પ્રવેશ ન આપવાનો એક પરંપરાગત રિવાજ સર્વત્ર અનુસરવામાં આવે છે. મૂર્તિની પૂજા અને વિશ્રામ માટે નિશ્ચિત સમય પણ હોય છે, જ્યારે જાહેરમાંના કોઈપણ સભ્ય દ્વારા કોઈ વિશ્લેષ કરવાની પરવાનગી હોતી નથી. નોંધનીય છે કે અનુચ્છેદ ૨૧ પ્રવેશના અધિકારને પરિસરના બાહ્ય ભાગ સુધી મર્યાદિત રાખતી નથી; તે તો આંતરિક ગર્ભગૃહને પણ બહાર રાખતી નથી, જેને “હોલી ઓફ હોલીઝ” તરીકે કહેવામાં આવે છે અને જેની પવિત્રતા અત્યંત જતનપૂર્વક જાળવવામાં આવે છે. તેમાં એવું પણ કહેવામાં આવ્યું નથી કે સંસ્થાના વડાને યોગ્ય પૂર્વસૂચના આપી પછી અને એવા સમયે પ્રવેશ કરવામાં આવે, જે સંસ્થામાં વિધિઓ અને ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોના યોગ્ય પાલનમાં વિશ્લેષ ન પહોંચાડે. અમને લાગે છે કે અનુચ્છેદ જે રીતે છે, તે મુજબ તે મઠાધિપતિના તથા તે જે પંથના વડા છે તે પંથના,

સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ હેઠળ સુનિશ્ચિત કરાયેલ। મૂળભૂત અધિકારોમાં હસ્તક્ષેપ કરે છે.

૨૫. આ અદાલતનો શ્રી વેંકટરમણા દેવરુ વિ. સ્ટેટ ઓફ મૈસૂર એન્ડ અદર્સ ૧૧ માં આપેલો ચુકાદો એ રજૂ કરવા માટે ઉલ્લેખવામાં આવ્યો છે કે કોઈ ધાર્મિક સંપ્રદાય કોઈ વર્ગ અથવા વિભાગને સર્વકાળ માટે સંપૂર્ણપણે બાકાત રાખી શકતો નથી અથવા પ્રતિબંધિત કરી શકતો નથી. કોઈ ધાર્મિક સંપ્રદાય જે કંઈ કરી શકે તે માત્ર ૧૧ (૧૯૫૮) એસ.સી.આર. ૮૯૫ : ૧૯૫૮ એ.આઈ.આર. ૫૫ ને મર્યાદિત કરવાનું જ છે

ચોક્કસ વર્ગ અથવા વિભાગને નિશ્ચિત ધાર્મિક વિધિઓમાં પ્રવેશ. દેવારુ (ઉપરોક્ત) નો સંબંધિત ભાગ નીચે મુજબ વાંચાય છે:

અમે આ ઠરાવ્યું છે કે કોઈ સંપ્રદાયને મંદિરમાં જનસામાન્યના સભ્યોને પૂજા કરવા પરથી સંપૂર્ણપણે બાકાત રાખવાનો જે અધિકાર છે, ભલે તે અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળ આવરી લેવાતો હોય, તે જનસામાન્યને પૂજા માટે મંદિરમાં પ્રવેશવાનો અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) દ્વારા જાહેર કરાયેલા પ્રબળ અધિકાર સમક્ષ નમવું પડશે. પરંતુ જ્યાં દાવો કરાયેલો અધિકાર એવો નથી કે જનસામાન્યને દરેક સમયે મંદિરમાં પૂજા કરવાથી સામાન્ય અને સંપૂર્ણ રીતે બાકાત રાખી દેવામાં આવે, પરંતુ ચોક્કસ ધાર્મિક સેવાઓમાંથી બાકાત રાખવાનો છે, અને તે સેવાઓ સ્થાપનાના નિયમો મુજબ સંપ્રદાયના સભ્યો સુધી મર્યાદિત રાખવામાં આવેલી હોય, ત્યારે પ્રશ્ન એવો નથી કે અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) તે અધિકારને

નિષ્ફળ બનાવવા માટે તેને અતિક્રમિત કરે છે કે નહીં, પરંતુ એવો છે કે અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) દ્વારા સંરક્ષિત વ્યક્તિઓના અધિકારોનું એવું નિયમન શક્ય છે કે નહીં જેથી બંને અધિકારોને અસરકારક બનાવવામાં આવે. જો સંપ્રદાયના અધિકારો એવા હોય કે તેમને અમલમાં મૂકવાથી અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) દ્વારા પ્રદાન કરાયેલ અધિકારમાં મૂલ્યવાન પ્રમાણમાં ઘટાડો થાય, તો નિશ્ચિતપણે, અમારા આ નિષ્કર્ષ મુજબ કે અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) ને અનુચ્છેદ ૨૬(બી) સામે પ્રાધાન્ય છે, સંપ્રદાયના અધિકારો લુપ્ત થવા જ જોઈએ. પરંતુ જ્યાં સ્થિતિ એવી નથી, અને સંપ્રદાયના અધિકારોને અમલમાં મૂક્યા પછી જનસામાન્યને પૂજાના અધિકારમાં જે બાકી રહે છે તે કોઈ સત્વસભર બાબત હોય અને માત્ર તેનો ખોખલો અવશેષ ન હોય, ત્યાં અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી)નું એવું અર્થઘટન ન કરવા માટે કોઈ કારણ નથી કે જેથી અનુચ્છેદ ૨૬(બી)ને પણ અસરકારક બનાવવામાં આવે અને જે બાબતો કડક અર્થમાં માત્ર સંપ્રદાયગત છે તે બાબતો અંગે સંપ્રદાયના અધિકારોને માન્યતા આપવામાં આવે, અને અન્ય બાબતોમાં જનસામાન્યના અધિકારો અસ્પૃશ્ય રહે.

(ભાર અમારું છે)

૨૬. કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થળો (પ્રવેશને અધિકૃતતા) અધિનિયમ, ૧૯૬૫ ની અનુચ્છેદો ૩ અને ૪ તથા તેના હેઠળ બનાવવામાં આવેલ નિયમ ૩ (બી) નો ઉલ્લેખ કર્યા પછી, અરજદારો એ રજૂ કર્યું છે કે નિયમ ૩(બી) માં આવતો ‘એવા કોઈપણ સમયે’ એવો પ્રયોગ કોઈપણ સ્ત્રીના સંપૂર્ણ

બહિષ્કાર/પ્રતિબંધ તરફ દોરી જતો નથી. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, એવા સમયે કે જેમાં કોઈ પ્રથા અથવા રૂઢિ અનુસાર કોઈ સ્ત્રીને મંજૂરી ન હોય, ત્યારે તેવી પ્રથા અથવા રૂઢિ યથાવત્ રહેશે, અને આ દાવાને સમર્થન આપવા માટે અરજદારો એ ઉદાહરણ આપ્યું છે કે જો મોડીરાત્રિના સમયે પ્રથા અથવા રૂઢિ અનુસાર સ્ત્રીઓને મંદિર માં પ્રવેશ કરવાની મંજૂરી ન હોય, તો તેવી પ્રથા અથવા રૂઢિ યથાવત્ રહેશે; પરંતુ તે સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધને અનુમતિ આપતું નથી. વધુમાં, અરજદારો એ રજૂ કર્યું છે કે નિયમ ૩(બી) નું અન્ય કોઈ પણ અર્થઘટન આ નિયમને પડકાર માટે ખુલ્લો બનાવી દેશે, કારણ કે તે માત્ર કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થળો (પ્રવેશને અધિકૃતતા) નિયમો, ૧૯૬૫ નું જ નહીં પરંતુ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) ને અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૫ સાથે વાંચતાં તેના પણ ઉલ્લંઘનરૂપ થશે.

વર્ષ ૨૦૧૬ની આઈ.એ. નં. ૧૦ માં મધ્યવર્તી અરજદાર તરફેથી રજૂઆતો

૨૭. હસ્તક્ષેપકર્તા તરફથી રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે સ્ત્રી લિંગમાં જ જોવા મળતા શારીરિક-જૈવિક પરિબળોના આધારે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓને અટકાવવાની બહિષ્કારાત્મક પ્રથા ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરે છે, કારણ કે આવી વર્ગીકરણને કોઈ સંવિધાનસંગત હેતુ નથી. અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાનો એવો પણ કેસ છે કે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ અલગ વર્ગો તરીકે વર્ગીકૃત છે એમ માનવામાં આવે તો પણ, સ્ત્રીઓમાં માસિક ધર્મ જેવા શારીરિક-જૈવિક પરિબળોના આધારે વધુ કોઈ ઉપવર્ગીકરણ થઈ શકે

નહીં, જેના આધારે ૧૦ વર્ષથી ઓછી અને ૫૦ વર્ષથી વધુ વયની સ્ત્રીઓને પરવાનગી આપવામાં આવે છે.

૨૮. અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તા દ્વારા એવું નિવેદિત કરવામાં આવ્યું છે કે અનુચ્છેદ ૧૪ મુજબ, ભેદભાવપૂર્ણ સ્વરૂપ ધરાવતા કોઈપણ કાયદા માટે બુદ્ધિગમ્ય ભિન્નતાનું અસ્તિત્વ હોવું આવશ્યક છે અને તે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છિત હેતુ સાથે તર્કસંગત સંબંધ ધરાવતું હોવું જોઈએ. જે હેતુનો દાવો કરવામાં આવ્યો છે તે દેવતાને પ્રદૂષિત થવાથી અટકાવવાનો છે, જે અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાના મત મુજબ, આપણા સંવિધાનની પ્રસ્તાવનામાં પ્રતિપાદિત ન્યાય, સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્વના સંવિધાનીય હેતુને વિરુદ્ધ છે. તે સિવાય, અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાએ રજૂઆત કરી છે કે માસિક ધર્મના આધારે કરાયેલ વર્ગીકરણ બુદ્ધિગમ્ય હોઈ શકે છે, છતાં હાંસલ કરવાનો ઇચ્છિત હેતુ જ સંવિધાનીય રીતે અમાન્ય હોવાથી, સંબંધિત તર્કસંગત જોડાણના પ્રશ્નમાં પ્રવેશ કરવાની આવશ્યકતા નથી.

૨૯. આ અદાલત દ્વારા દીપક સિબલ વિ. પંજાબ યુનિવર્સિટી અને અન્ય ૧૨ ના નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરતાં, અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાએ રજૂ કર્યું છે કે બહિષ્કારાત્મક પ્રથા સ્વયંમાં જ સ્ત્રીઓની સમાનતા અને કાયદા સમક્ષ સમાનતાના પવિત્ર સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન કરે છે અને તેવું ઉલ્લંઘન થતું નથી તે સાબિત કરવાનો ભાર સામાવાળા નં. ૨, દેવસ્વોમ બોર્ડ, પર છે, જેનો નિર્વહ ઉક્ત સામાવાળા કરી શક્યો નથી.

૩૦. અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તા દ્વારા એ પણ દબપણે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે બાકાત રાખવાની પ્રથા, શાયરા બાનો વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય ૧૩ અંગે આ અદાલતના ચુકાદાને ધ્યાનમાં લેતાં, સ્પષ્ટપણે મનસ્વી છે, કારણ કે તે માત્ર શારીરિક-જૈવિક પરિબળો પર આધારિત છે અને, તેથી, તે કોઈપણ ૧૨ (૧૯૮૯) ૨ એસસીસી ૧૪૫

૧૩ (૨૦૧૭) ૮ એસસીસી ૧

બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળ ચુકિતસંગત વર્ગીકરણની કસોટી પણ પૂર્ણ કરતી નથી તથા કોઈ માન્ય હેતુ પણ સિદ્ધ કરતી નથી.

૩૧. અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તા દ્વારા આ પણ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે બાહિષ્કારાત્મક પ્રથા સ્વયંમાં જ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૫(૧)નું ઉલ્લંઘન કરે છે, જે લિંગના આધારે ભેદભાવ સમાન છે, કારણ કે માસિક ધર્મનું શારીરિક લક્ષણ માત્ર સ્ત્રીઓ સુધી મર્યાદિત છે. ઉપરોક્ત રજૂઆતના સમર્થનમાં, અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાએ આ અદાલતના અનુજ ગર્ગ અને અન્ય વિ. હોટેલ એસોસિએશન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય ૧૪ તેમજ ચારુ ખુરાના અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય ૧૫ ના ચુકાદાઓ પર આધાર મૂક્યો છે, જેથી એ ઉદ્ઘાટિત કરી શકાય કે કોઈપણ સ્વરૂપમાં લિંગ આધારિત પક્ષપાત બંધારણીય ધોરણોના વિરોધમાં છે.

૩૨. અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાનો એવો પણ મામલો છે કે બાહિષ્કારાત્મક પ્રથાનો એવો પ્રભાવ પડે છે કે માસિક ધારણ કરતી વયની સ્ત્રીઓ પર કલંક

લાદવામાં આવે છે, કારણ કે તેમાં તેમને અશુદ્ધ માનવામાં આવે છે, અને તેના કારણે તેમની ઉપર વિશાળ માનસિક પ્રભાવ પડે છે, જે પરિણામે અનુચ્છેદ ૧૭નો ભંગ થાય છે, કારણ કે અનુચ્છેદ ૧૭માં આવેલું ‘કોઈપણ સ્વરૂપે’ એવું અભિવ્યક્તિપ્રયોગ સામાજિક પરિબળો પર આધારિત અસ્પૃશ્યતાને પણ સમાવે છે અને સ્ત્રીઓ સામેની માસિક સંબંધિત ભેદભાવને આવરી લેવા પૂરતું વ્યાપક છે. અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તા દ્વારા વધુમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે અનુચ્છેદ ૧૭ રાજ્ય તેમજ અરાજ્ય કૃતિકારો બંને પર લાગુ પડે છે અને તેને નાગરિક અધિકારોના સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૧૯૫૫ સ્વરૂપે કેન્દ્રીય વિધાન દ્વારા કાર્યરત બનાવવામાં આવ્યો છે. અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાના મત મુજબ, એસ. મહેન્દ્રન (ઉપરોક્ત) મામલામાં વડી અદાલતનો ચુકાદો ૧૯૫૫ના અધિનિયમની જોગવાઈઓ સાથે સુસંગત નથી.

૩૩. સર્વોચ્ચ અદાલતના નેશનલ લીગલ સર્વિસિસ ઓથોરિટી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય ૧૬ તથા જસ્ટિસ કે.એસ. પુટ્ટસ્વામી અને અન્ય એક વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય ૧૭ ના નિર્ણયો પરથી આધાર લેતાં, અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાએ એવી રજૂઆત કરી છે કે સ્ત્રીઓ સંબંધિત બહિષ્કારાત્મક પ્રથા બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧નું ઉલ્લંઘન કરે છે, કારણ કે તે અંડોત્સર્જન કરતી તથા માસિક સ્રાવ ધરાવતી સ્ત્રીઓને તેમના કુટુંબના સભ્યો સહિત સમાજ સાથે દૈનિક જીવનમાં સામાન્ય સામાજિક સંપર્ક રાખવામાં અસર કરે છે અને, તેથી, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧નું ઉલ્લંઘન કરીને તેમની

ગૌરવભાવનાને ખંડિત કરે છે.

૩૪. એવું પણ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે બહિષ્કારાત્મક પ્રથા બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળ હિંદુ સ્ત્રીઓના અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરે છે, કારણ કે તેમને જાહેર જનતા માટે સમર્પિત હિંદુ મંદિરોમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર છે. મુજબ ૧૪ (૨૦૦૮) ૩ એસ.સી.સી. ૧

૧૫ (૨૦૧૫) ૧ એસ.સી.સી. ૧૮૨

૧૬ (૨૦૧૪) ૫ એસસીસી ૪૩૮

૧૭ (૨૦૧૭) ૧૦ એસસીસી ૧

અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાના જણાવ્યા મુજબ, આ અદાલતના ચુકાદાઓની એક શ્રેણી છે જેમાં તમામ જાતિઓને મંદિરોમાં પ્રવેશના અધિકારોને આ આધારે માન્ય રાખવામાં આવ્યા છે કે તેઓ હિંદુઓ છે અને તે જ રીતે, શબરીમાલા મંદિરમાં પ્રવેશવાનો અધિકાર દાવો કરતી સ્ત્રીઓ પણ હિંદુઓ છે.

૩૫. અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાએ કેરળ જાહેર ઉપાસના સ્થળો (પ્રવેશ માટેની અધિકૃતતા) અધિનિયમ, ૧૯૬૫ ની અનુચ્છેદ ૪ તથા ઉક્ત અનુચ્છેદ હેઠળ બનાવવામાં આવેલ નિયમ ૩(બી) નો સંદર્ભ આપ્યો છે, જે કેટલાક વર્ગોના લોકોને કોઈપણ જાહેર ઉપાસના સ્થળમાં પ્રવેશ કરતા અયોગ્ય ઠરાવે છે અને તેમાં એવી સ્ત્રીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે, જેઓને પ્રથા અથવા પરંપરા મુજબ જાહેર ઉપાસના સ્થળમાં પ્રવેશ કરવાની મંજૂરી નથી. વધુમાં, અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તા દ્વારા એવી રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે નિયમ ૩(બી)

૧૯૬૫ ના અધિનિયમની સીમા બહારનો છે અને અસંવિધાનિક પણ છે, કારણ કે જ્યાં સુધી તે સ્ત્રીઓને જાહેર મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા પ્રતિબંધિત કરે છે ત્યાં સુધી તે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૫, ૧૭, ૨૧ અને ૨૫ નું ઉલ્લંઘન કરે છે. અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાના જણાવ્યા મુજબ, ઉક્ત નિયમ ૩(બી) સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ સંરક્ષિત કોઈ આવશ્યક પ્રથા નથી, કારણ કે તે ધર્મનો ભાગ નથી, કેમ કે લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો માત્ર હિન્દુઓ છે અને તેઓ સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ અલગ ધાર્મિક પંથ રચે છે એવું કહી શકાય નહીં, કારણ કે તેમની કોઈ સામાન્ય આસ્થા અથવા વિશિષ્ટ નામ નથી. આ દૃષ્ટિકોણને સમર્થન આપવા માટે, અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાએ આ અદાલતનું ધ્યાન એસ.પી. મિત્તલ (ઉપરોક્ત) ના ચુકાદા તરફ દોર્યું છે.

૩૬. અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તા દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે ભલે આપણે એવું માન્ય ધરીએ કે સાબરીમલા એક ધાર્મિક પંથ છે, તો પણ સ્ત્રીઓના બહિષ્કારને આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા ગણાવી શકાય નહીં, કારણ કે તે આવશ્યક પ્રથાની કસોટી સંતોષતું નથી, જેમ કે આ અદાલતે કમિશનર ઓફ પોલીસ અને અન્ય વિ. આચાર્ય જગદીશ્વરાનંદ અવધૂત અને અન્ય ૧૮ માં નિર્ધારિત કર્યું છે.

૩૭. દેવરુ (ઉપરોક્ત) મામલે આ અદાલતના ચુકાદાનો ઉલ્લેખ કરતાં, અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાએ રજૂ કર્યું છે કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળ ધાર્મિક પંથને પ્રદાન કરવામાં આવેલ પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર, અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળ હિંદુ મહિલાઓને સુનિશ્ચિત

કરાયેલ । અધિકારોને આધીન છે. અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાના કહેવા મુજબ, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬નું સુસંગત અર્થઘટન દર્શાવે છે કે અનુચ્છેદ ૨૬ ન તો રાજ્યને એવો કાયદો બનાવવા સક્ષમ બનાવે છે કે જે કોઈપણ જાહેર મંદિરમાં પૂજા કરવાનો અધિકાર કોઈ સ્ત્રીને નકારે, અને ન તો તે મહિલાઓ વિરુદ્ધ ભેદભાવ કરતી કોઈ પ્રથાનું રક્ષણ કરે છે; તેથી, આવો બહિષ્કાર અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળ સુનિશ્ચિત કરાયેલ । મહિલાઓના ધર્માચારણના અધિકારોના વિનાશ સમાન છે.

૧૮ (૨૦૦૪) ૧૨ એસ.સી.સી. ૭૭૦

૩૮. અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાએ આ અદાલતનું ધ્યાન સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધના તમામ પ્રકારના ભેદભાવના ઉન્મૂલન સંબંધિત પરિસંમતિપત્ર (સીડો) તરફ તથા ભારત આ પરિસંમતિપત્રનો પક્ષકાર છે તે હકીકત તરફ પણ દોર્યું છે, એ બાબત ઉપર ભાર મૂકવા માટે કે રૂઢિ-રિવાજો અથવા પરંપરાઓના આધારે માસિક ધર્મ સંબંધિત મનાઈઓનું ઉન્મૂલન કરવું રાજ્યની ફરજ છે અને વધુમાં, પોતાની ફરજથી બચવા માટે રાજ્યએ રૂઢિ અથવા પરંપરાનો આધાર લેવાની દલીલ કરવાથી પરેહેજ કરવો જોઈએ. ઘરેલુ કાનૂનમાં ખાલીપો હોય ત્યારે અથવા ઘરેલુ કાનૂનનું અર્થઘટન કરવા માટેના ધોરણોમાં કોઈ અસંગતિ હોય ત્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસંમતિઓનું પાલન કરવું આવશ્યક છે, એવી રજૂઆત કરવા માટે આ અદાલતનો વિશાખા અને અન્ય વિ. રાજસ્થાન રાજ્ય અને અન્ય ૧૯ નો ચુકાદો ઉલ્લેખિત કરવામાં આવ્યો છે.

આઈ.એ. નં. ૩૪/૨૦૧૭ માં હસ્તક્ષેપકર્તા તરફથી રજૂઆતો

૩૯. હસ્તક્ષેપકર્તા, ઓલ ઇન્ડિયા ડેમોક્રેટિક પુમન્સ એસોસિયેશન, એ આઈ.એ. નં. ૩૪/૨૦૧૭ દાખલ કરી છે, જેમાં તેણે રજૂ કર્યું છે કે બંધારણનો અર્થ જડરૂપે સ્થિર કરી શકાતો નથી અને બદલાતા સમય સાથે તે સતત વિકસતો રહેવો આવશ્યક છે. વધુમાં, અરજદાર રજૂ કરે છે કે માત્ર એટલા માટે કે અનુચ્છેદ ૨૬માં એ નિર્દિષ્ટ કરાયેલ નથી કે તે ભાગ ૩ અથવા બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ને આધીન છે, તેવું કહી શકાય નહીં કે તે ભાગ ૩થી અને ખાસ કરીને બંધારણના અનુચ્છેદો ૧૪, ૧૫, ૧૯, ૨૧ અને ૨૫થી અસંવેધ છે. આ બાબત પર ભાર મૂકવા માટે, અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાએ દેવરૂ પ્રકરણમાં કરાયેલા અવલોકનો પર આધાર મૂક્યો છે, જ્યાં અદાલતે જણાવ્યું હતું કે અર્થઘટનનો નિયમ સુસ્થાપિત છે કે જ્યારે કોઈ અધિનિયમમાં બે જોગવાઈઓ એવી હોય કે જેઓને એકબીજા સાથે સુસંગત કરી શકાય નહીં, ત્યારે તેમનું એવું અર્થઘટન કરવું જોઈએ કે, શક્ય હોય તો, બંનેને અસરકારક બનાવવામાં આવે. અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે સુસંગત અર્થઘટનનો આ નિયમ લાગુ કરતાં, જો અપીલકર્તાઓની દલીલ સ્વીકારવામાં આવે, તો અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) સંપ્રદાયગત મંદિરો પર તેના લાગુ પડવાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં સંપૂર્ણપણે નિષ્પ્રભ બની જશે, છતાં, જેમ ઉપર જણાવાયું છે, તે અનુચ્છેદની ભાષામાં તેમનો સમાવેશ થાય છે. અદાલતે વધુમાં અવલોકન કર્યું હતું કે જો સામાવાળાઓની દલીલ સ્વીકારવામાં આવે, તો અનુચ્છેદ ૨૬(બી)ને ધર્મ સંબંધિત તમામ

બાબતોમાં પૂર્ણ અસર આપી શકાય, માત્ર આ મર્યાદા સાથે કે તે બાબતોના એક પાસા તરીકે, ઉપાસના માટે મંદિરમાં પ્રવેશ બાબતે, અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળ ઘોષિત અધિકારોને પ્રાધાન્ય મળશે અને તેથી, જ્યારે પ્રથમ પરિસ્થિતિમાં અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી)ને સંપૂર્ણપણે અમલબહાર કરી દેવામાં આવશે, ત્યારે બીજી પરિસ્થિતિમાં તે જોગવાઈ તથા અનુચ્છેદ ૨૬(બી) બંનેને અસરકારક બનાવવામાં આવી શકે છે અને તેથી અનુરૂપ રીતે એવું ધારણ કરવું જ પડશે કે અનુચ્છેદ ૨૬(બી)ને અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી)ને આધીન રાખીને વાંચવું આવશ્યક છે.

૧૯ (૧૯૯૭) ૬ એસસીસી ૨૪૧

સામાવાળા નં. ૧ વતી રજૂઆતો

૪૦. અહીંના પ્રથમ સામાવાળા કેરળ રાજ્યએ, અગાઉ દર્શાવ્યા મુજબ, ભિન્ન સમયે પરસ્પર વિરોધી વલણો અપનાવ્યાં હતાં. ૧૩.૧૧.૨૦૦૭ના રોજ એક સોગંદનામું દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં દર્શાવાયું હતું કે સરકાર કોઈ પણ સ્ત્રી અથવા સમાજના કોઈ પણ વર્ગ સામે ભેદભાવના પક્ષમાં નહોતી. તા. ૫.૨.૨૦૧૬ના સોગંદનામામાં આ વલણ બદલવામાં આવ્યું અને એવો અભિપ્રાય લેવાયો કે અગાઉનું સોગંદનામું કેરળ વડી અદાલતના ચુકાદાને વિરુદ્ધ હતું. તા. ૭.૧૧.૨૦૧૬ના રોજ અદાલતે પૂછપરછ કરતાં, રાજ્ય તરફથી હાજર વિદ્વાન વકીલે રજૂ કર્યું કે તે તા. ૧૩.૧૧.૨૦૦૭ના મૂળ સોગંદનામા પર આધાર રાખવા માંગે છે. કેરળ રાજ્ય તરફથી હાજર વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી

જયદીપ ગુપ્તા દ્વારા એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે ૧૯૬૫નો અધિનિયમ અને તેના હેઠળ ઘડાયેલા નિયમો બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) સાથે સુસંગત છે. આ સંદર્ભમાં અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે ઉક્ત જોગવાઈ જાહેર પૂજાના સ્થાનો હિંદુઓ માટે સામાન્ય રીતે અથવા તેમના કોઈ પણ વર્ગ અથવા વર્ગવિશેષ માટે ખુલ્લાં રાખવા વિશે છે. પ્રતિબંધની કલ્પના તેમાં સ્વીકારવામાં આવેલી નથી. શ્રી ગુપ્તા દ્વારા આગ્રહપૂર્વક રજૂ કરવામાં આવે છે કે આ ક્ષેત્રમાં થયેલા વિધાનને ધ્યાનમાં લેતાં કોઈ પ્રતિબંધ રહેલો નથી. સારૂપે, રાજ્યનું વલણ એ છે કે જ્યાં પુરૂષ ભક્તોને મંદિરમાં પ્રવેશની મંજૂરી છે, ત્યાં સ્ત્રીઓના પ્રવેશ અંગે તે કોઈપણ ભેદભાવની કલ્પના કરતું નથી. સામાવાળા નં. ૨ તરફથી રજૂઆતો

૪૧. સામાવાળા નં. ૨ એ રજૂ કર્યું છે કે શબરીમાલા અત્યંત પ્રાચીન મંદિર છે, જે લોર્ડ અચ્યપ્પાને સમર્પિત છે, જેમને અરજદાર એવો દેવતા ગણાવે છે કે જે “બે પુરુષ દેવતાઓ શિવ અને મોહિનીના સંયોગથી જન્મેલા અતિ-પુરુષત્વવાળા ભગવાનનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, જ્યાં મોહિની સ્ત્રી સ્વરૂપમાં વિષ્ણુ છે.”

૪૨. ત્યારબાદ, સામાવાળા નં. ૨ એ ૪૧ દિવસના ‘વૃથુમ’ના પાલન અને સબરિમલા મંદિર ‘નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય’નું પ્રતીક માનવામાં આવે છે તે બાબત અંગે સામાવાળા નં. ૪ દ્વારા કરવામાં આવેલી રજૂઆતોનું પુનરોચ્ચાર કર્યું. આ ઉપરાંત, સામાવાળા નં. ૨ એ ઓક્ટોબર ૧૯૮૭માં કાર્લેટન યુનિવર્સિટી,

ઓટાવા, ઓન્ટારિયો ખાતે સમાજશાસ્ત્ર અને માનવશાસ્ત્ર વિભાગમાં રાધિકા સેકર દ્વારા રજૂ કરાયેલ “ધ પ્રોસેસ ઓફ પિલગ્રીમેજ : ધ અચ્યપ્પા કલ્ટસ એન્ડ સબરિમલા યાત્રા” શીર્ષકવાળા પીએચ.ડી. પ્રબંધનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેમાં ગહન તપશ્ચર્યા, બ્રહ્મચર્ય અને સર્વ મુલાકાતીઓ, પુરુષ તથા સ્ત્રી, દ્વારા સંયમના આધારે સબરિમલાના સંપ્રદાયગત મંદિરના અસ્તિત્વનું મૂળ કારણ જ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું હોવાનું દર્શાવવામાં આવ્યું છે. સામાવાળા નં. ૨ એ અદાલતનું ધ્યાન આ હકીકત તરફ પણ દોર્યું છે કે સબરિમલા મંદિર માત્ર નિર્ધારિત વિશિષ્ટ અવધિઓ દરમિયાન જ ખુલ્લું રહે છે, એટલે કે મલયાલમ માસના સમયગાળા દરમિયાન, એટલે કે ૧૭મી નવેમ્બરથી ૨૬મી ડિસેમ્બર સુધી, દરેક મલયાલમ માસના પ્રથમ પાંચ દિવસ માટે, જે આશરે દરેક અંગ્રેજી કેલેન્ડરના માસના મધ્યમાં શરૂ થાય છે, તેમજ મકર સંક્રાંતિના સમયગાળા દરમિયાન, એટલે કે દર વર્ષે આશરે ૧ જાન્યુઆરીથી મધ્ય જાન્યુઆરી સુધી.

સામાવાળા નં. ૪ તરફથી રજૂઆતો

૪૩. પ્રારંભે, સામાવાળા નં. ૪ એ અદાલતનું ધ્યાન સામાન્ય રીતે કેરળના ઇતિહાસ તરફ અને વિશેષરૂપે શબરીમાલા તરફ દોર્યું છે અને પથ્થરલિખિત શિલાલેખોના અસ્તિત્વને ઉજાગર કર્યું છે, જેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે પૂજારી કંતારુ પ્રભાકરેએ વર્ષો પહેલાં શબરીમાલામાં મૂર્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી હતી અને શબરીમાલામાં આગના તાંડવ બાદ કંતારુ શંકરેએ શબરીમાલામાં હાલની મૂર્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી હતી. સામાવાળા નં. ૪ એ રજૂ

કર્ચું છે કે થન્ત્રિ કેરળના હિંદુ મંદિરોમાં વૈદિક મુખ્ય પૂજારી છે અને કોઈપણ મંદિરની લોકપ્રિયતા મોટા પ્રમાણમાં થન્ત્રિ અને શાંતિક્કારન (અર્ચક) પર નિર્ભર કરે છે, જેમણે ઉપાસકોમાં આધ્યાત્મિક શ્રદ્ધાભાવ જગાવી શકવો જોઈએ અને તેઓ જે મંત્રોનું પાઠન કરે છે તથા જે પૂજા કરે છે તેનું મહત્વ સમજાવી શકવું જોઈએ.

૪૪. સામાવાળા નં. ૪ એ એવો દાવો કર્યો છે કે ચુવતીઓ (ઉંમર ૧૦ થી ૫૦ વર્ષ વચ્ચેની) ને શબરીમાલા મંદિર ખાતે પ્રવેશની મંજૂરી ન હોવાનો રિવાજ અને પ્રચલન મંદિરની સ્થાપનાના મૂળ તત્વો, લોર્ડ અચ્ચપ્પાના દૈવીકરણ અને તેમની ઉપાસના સાથે સંબંધિત આધારભૂત સિદ્ધાંતોમાં મૂળ ધરાવે છે. સામાવાળા નં. ૪ મુજબ, અચ્ચપ્પાએ શબરીમાલા યાત્રા કઈ રીતે કરવી તે સમજાવ્યું હતું અને તેમાં ‘વૃથમ’ ના મહત્વ પર ભાર મૂક્યો હતો, જે વિશેષ ધાર્મિક આચરણો છે અને આધ્યાત્મિક પરિશોધન પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમનું પાલન કરવું આવશ્યક છે, તેમજ ‘વૃથમ’ ના એક ભાગરૂપે યાત્રા પર જતો વ્યક્તિ ૪૧ દિવસ માટે તમામ કુટુંબીય સંબંધોથી પોતાને અલગ રાખે છે અને જણાવેલ અવધિ દરમિયાન અથવા તો સ્ત્રી ઘર છોડે છે અથવા પુરુષ અન્યત્ર નિવાસ કરે છે જેથી તે પોતાને તમામ કુટુંબીય સંબંધોથી અલગ રાખી શકે. ત્યારબાદ, સામાવાળા નં. ૪ એ દર્શાવ્યું છે કે સ્ત્રીઓ બાબતે મુશ્કેલી એ છે કે તેઓ ૪૧ દિવસનું વૃથમ પૂર્ણ કરી શકતી નથી, કારણ કે તેમનો માસિક ધર્મ અવશ્યપણે દર્શાવેલ અવધિ દરમિયાન આવશે અને તમામ હિંદુઓમાં એવો રિવાજ છે કે

સ્ત્રીઓ માસિક ધર્મ દરમિયાન મંદિરોમાં જતી નથી અથવા ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેતી નથી, અને આ બાબત કેરળ તંત્ર સમુચ્ચયમમાં મંદિર ઉપાસનાના મૂળ તાંત્રિક ગ્રંથના નિવેદન, અધ્યાય ૧૦, શ્લોક ૨ દ્વારા સમર્થિત થાય છે.

૪૫. સામાવાળા નં. ૪ એ આ બાબત પર ભાર મૂક્યો છે કે ૪૧ દિવસના વ્રુથમનું પાલન કરવું યાત્રા માટે પૂર્વશરત છે, જે પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવતી પરંપરા રહી છે, અને જે કોઈ વ્યક્તિ ઉક્ત વ્રુથમ પૂર્ણ કરી શકતી નથી તે મંદિરમાં પ્રવેશ કરી શકતી નથી; અને તેથી, માત્ર તે જ સ્ત્રીઓ જેઓએ યૌવનપ્રાપ્તિ કરી નથી અને જેઓ રજોનિવૃત્તિની અવસ્થામાં છે, તેઓ જ શબરીમાલા ખાતે યાત્રા કરી શકે છે. સામાવાળા નં. ૪ એ વધુમાં આ પણ નિવેદિત કર્યું છે કે ૪૧ દિવસના વ્રુથમના પાલનની ઉક્ત શરત માત્ર સ્ત્રીઓ માટે જ લાગુ પડતી નથી અને પરિવારમાં જન્મ અથવા મૃત્યુ થવાને કારણે, જેના પરિણામે વ્રુથમ ભંગ થાય છે, ૪૧ દિવસનું વ્રુથમ પાલન કરી શકતા નથી એવા પુરુષોને પણ તે વર્ષ દરમિયાન યાત્રા કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવતી નથી.

૪૬. સામાવાળા નં. ૪ એ અદાલતનું ધ્યાન આ હકીકત તરફ પણ દોર્યું છે કે ધાર્મિક પ્રથાઓ તેમજ આયુર્વેદના પરંપરાગત વિજ્ઞાન મુજબ માસિક ધર્મનો સમય સ્ત્રીઓ માટે આરામનો પ્રસંગ તેમજ શરીરની અશુદ્ધિનો સમય ગણવામાં આવે છે અને આ સમય દરમિયાન સ્ત્રીઓ અનેક પ્રકારની અસ્વસ્થતાઓથી પ્રભાવિત થાય છે અને તેથી ૪૧ દિવસ સુધી કઠોર આધ્યાત્મિક અનુશાસનનું

પાલન કરવું શક્ય નથી. સામાવાળા નં. ૪ એ આ પણ દલીલ કરી છે કે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતા યાત્રાળુઓના હિતાર્થે ૪ યુવા સ્ત્રીઓને શબરિમલા યાત્રામાં પ્રવેશવાની મંજૂરી આપવામાં આવતી નથી.

૪૭. ત્યારબાદ, સામાવાળા નં. ૪ દલીલ કરે છે કે આ પ્રતિબંધ કોઈ સામાજિક ભેદભાવ નથી, પરંતુ આ વિશિષ્ટ તીર્થયાત્રા સાથે સંબંધિત અનિવાર્ય આધ્યાત્મિક શિસ્તનો માત્ર એક ભાગ છે અને તેનું સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ યાત્રાળુઓના મનને લૈંગિકતા સંબંધિત વિક્ષેપથી દૂર રાખવાનું છે, કારણ કે તીર્થયાત્રાનો પ્રભુત્વશાળી હેતુ આધ્યાત્મિક આત્મશિસ્તના સફળ આચરણ માટે સર્વ પ્રકારની પરિસ્થિતિઓનું નિર્માણ કરવાનું છે.

૪૮. સામાવાળા નં. ૪ એ પણ આક્ષેપ કર્યો છે કે ૧૮ પવિત્ર પગથિયાં ચઢવા માટે ઈરુમુડિકેટ્ટુ (અર્પણોની પવિત્ર ગાંઠ) સાથે લઈ જવું આવશ્યક છે અને યાત્રાને ખરેખર અર્થસભર બનાવવા માટે ૪૧ દિવસની અવધિ સુધી તપશ્ચર્યાનું પાલન કરવું પડે છે અને તેથી, અર્થસભર યાત્રા માટે પ્રતિબંધિત વયસમૂહની સ્ત્રીઓએ પોતાને પાછું રાખવું હંમેશાં વિવેકપૂર્ણ ગણાય છે.

૪૯. સામાવાળા નં. ૪ વધુમાં રજૂ કરે છે કે ‘દેવપ્રશ્નમ’ એ એવો એક ધાર્મિક વિધિ-વિધાન છે, જે ધાર્મિક આચારો-પ્રથાઓ સંબંધિત પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે ત્યારે કરવામાં આવે છે, જ્યારે થંત્રીઓ પણ નિર્ણય લેવામાં અસમર્થ હોય, અને ભૂતકાળમાં યોજાયેલા ‘દેવપ્રશ્નમો’માંથી પણ જણાય છે કે દેવતા યુવા મહિલાઓને મંદિરના પરિસરમાં પ્રવેશ કરવાની ઈચ્છા ધરાવતા નથી.

સામાવાળા નં. જના કહેવા મુજબ, મંદિરમાં શક્તિના વિશિષ્ટ પાસાના વિકાસ સાથે સંકળાયેલ તત્ત્વચિંતન દૈવી શક્તિના સંચાર સમયે કરવામાં આવતા નીચેના મંત્રોચ્ચારથી સ્પષ્ટપણે પ્રતિબિંબિત થાય છે:

હે સર્વોચ્ચ પ્રભુ! સર્વવિદિત છે કે આપ સર્વ વસ્તુઓમાં અને સર્વત્ર વ્યાપ્ત છો; તથાપિ હું આ બિંબમાં આપનું આહ્વાન કરું છું, તે જ રીતે જેમ પંજો સર્વવ્યાપી વાયુને કોઈ નિશ્ચિત સ્થાને એકત્રિત કરી સક્રિય કરે છે. જેમ લાકડામાં રહેલું સુપ્ત અગ્નિ ઘર્ષણથી પ્રગટ થાય છે, તેમ હે પ્રભુ, પવિત્ર વિધિના પરિણામે આ બિંબમાં વિશેષ રૂપે સક્રિય થાઓ.

૫૦. સામાવાળા નં. જ નો એવો અભિપ્રાય છે કે શક્તિના ક્ષેત્રનું વિશિષ્ટ લક્ષણ, તેનું જતન અને તેનો પ્રભાવ એ જ વિષયો છે, જેના સંબંધમાં ‘દેવપ્રશ્નમ’ વ્યવહાર કરે છે, અને ‘દેવપ્રશ્નમ’ એ વાતની પુષ્ટિ કરે છે કે નિશ્ચિત વયગટની મહિલાઓ દ્વારા મંદિરમાં ભાગ ન લેવાની પ્રથા જાળવી રાખવી જોઈએ.

૫૧. પોતાના વલણને બળ આપવા માટે, સામાવાળા નં. જ એ કેરળ વડી અદાલતના એસ. મહેન્દ્રન (પૂર્વોક્ત) મામલાના નિર્ણય પર પણ આધાર રાખ્યો છે, જેમાં તે સમયના તન્ત્રિ શ્રી નીલકંડરુએ સી.ડબલ્યુ. ૬ તરીકે નિવેદન આપ્યું હતું અને તેમણે જણાવ્યું હતું કે વર્તમાન મૂર્તિની સ્થાપના તેમના કાકા કંતરુ શંકરુ દ્વારા કરવામાં આવી હતી અને તેમણે એ પણ પુષ્ટિ કરી હતી કે ૧૯૫૦ ના દાયકાથી પહેલાં પણ ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયજૂથની મહિલાઓને મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવતી નહોતી. ઉક્ત સાક્ષીએ

વધુમાં એમ પણ નિવેદન આપ્યું હતું કે તેમના કાકાએ તેમને તથા મંદિરના અધિકારીઓને પ્રાચીન પરંપરાઓ અને પ્રચલિત પ્રથાઓનું પાલન કરવા સૂચના આપી હતી.

૫૨. સામાવાળા નં. ૪ એ સેશમ્મલ અને અન્ય વિ. તમિલનાડુ રાજ્ય ૨૦ માં આ અદાલત દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલા મત તરફ પણ અદાલતનું ધ્યાન દોર્યું છે, જેમાં અવલોકિત કરવામાં આવ્યું હતું કે મંદિરની મૂર્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થતાં હિંદુ ઉપાસકો માને છે કે દેવી ચેતના તે મૂર્તિમાં અવતરિત થઈ છે અને તે સમયથી દેવતાની મૂર્તિ પૂજાને યોગ્ય બને છે, તેમજ દેવી ચેતનાની અવિરતતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે દૈનિક અને સમયાંતરે થતી પૂજા સંબંધિત નિયમો નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા છે અને આગમો અનુસાર, પૂજા સંબંધિત કોઈપણ નિયમમાંથી વિપથન કે ઉદ્ધંધન થાય તો મૂર્તિ અપવિત્ર બને છે.

૫૩. સામાવાળા નં. ૪ એ પણ રજૂઆત કરી છે કે શબરીમાલામાં ‘નેષ્ટિક બ્રહ્મચારી’ સ્વરૂપે દેવતા વિરાજે છે અને તે પણ એક કારણ છે કે યુવા સ્ત્રીઓને મંદિરની અંદર પ્રવેશવાની પરવાનગી આપવામાં આવતી નથી, જેથી દેવતા દ્વારા આચરવામાં આવતા બ્રહ્મચર્ય અને તપશ્ચર્યામાં અતિસૂક્ષ્મ પણ કોઈ વિચલન ન થાય.

આઈ.એ. નં. ૧૨ અને ૧૩ માં હસ્તક્ષેપકર્તા તરફથી રજૂઆતો

૫૪. અન્ય એક અરજદાર/હસ્તક્ષેપકારે આઈ.એ. નં. ૧૨ અને ૧૩ દાખલ કર્યા છે અને તેની મુખ્ય રજૂઆત એ છે કે આ અદાલત તે પ્રતિબંધ દૂર

કરી શકે છે જે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયસમૂહની મહિલાઓને ૨૦ (૧૯૭૨) ૨ એસ.સી.સી. ૧૧ માં પ્રવેશવાથી અટકાવે છે

૧૬મી નવેમ્બરથી ૧૪મી જાન્યુઆરી (૬૦ દિવસ) વચ્ચેના સમયગાળાને બાદ કરતાં બાકીના તમામ દિવસોમાં સૌ માટે સાબરીમલા મંદિર, કારણ કે ઉક્ત સમયગાળા દરમિયાન લોર્ડ અચ્ચપ્પા સાબરીમલા મંદિરમાં વિરાજમાન રહે છે અને બાકીના દિવસોમાં લોર્ડ અચ્ચપ્પા દેશભરના અન્ય મંદિરોની મુલાકાત લે છે. અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તા વધુમાં ઉજાગર કરે છે કે ઉક્ત સમયગાળા દરમિયાન મંદિરમાં આવતા યાત્રાળુઓએ ક્રિયાકાંડોનું કડક પાલન કરવું આવશ્યક છે, જેમાં ૪૧ દિવસનું વ્રુથમ પાળવાનું સમાવેશ થાય છે અને તેમાંથી એક ક્રિયાકાંડ એ છે કે પુત્રીઓ અને પત્નીઓને સહિત સ્ત્રીઓને સ્પર્શ ન કરવો. અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાએ વધુમાં રજૂ કર્યું છે કે કેરળ હિંદુ ઉપાસના સ્થળો (પ્રવેશના અધિકૃતિકરણ) નિયમો, ૧૯૬૫ ના અનુચ્છેદ ૩(બી) હેઠળનો પ્રતિબંધ માત્ર ઉક્ત ૬૦ દિવસના સમયગાળા માટે જ અમલમાં રહેવા દેવામાં આવે, તો તે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૫ અને ૧૭ ના કોઈપણ ઉદ્ધંધન સમાન ગણાશે નહીં અને તે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ ની વ્યાપ્તિની અંદર પણ રહેશે.

અરજદારોની તરફેણી પ્રતિઉત્તર રજૂઆતો

૫૫. સામાવાળા નં. ૨-દેવસ્વોમ બોર્ડ દ્વારા કરવામાં આવેલી આ દલીલના જવાબમાં કે વર્તમાન મામલામાં રિટ અધિકારક્ષેત્ર લાગુ પડતું નથી,

અરજદારો રજૂ કરે છે કે અનુચ્છેદ ૩(બી) ની માન્યતા સામે દાવાની કાર્યવાહી દરમિયાન પડકાર ઉઠાવી શકાય તેમ નહોતો, કારણ કે આ વર્તમાન રિટ અરજી રાજ્ય સત્તાધિકારીઓ અને મુખ્ય થંત્રી વિરુદ્ધ દાખલ કરવામાં આવી છે, જેઓને સામાવાળા નં. ૪ તરીકે પક્ષકાર બનાવવામાં આવ્યા છે અને જેમની નિમણૂક એક વૈધાનિક બોર્ડ દ્વારા કરવામાં આવી છે; અને કારણ કે હવે ‘રૂઢિ અને પ્રચલન’ અનુચ્છેદ ૧૩ ના ક્ષેત્રાધિકારમાં આવે છે, તેથી તેઓ ભાગ ૩ માં સમાવિષ્ટ સંવિધાનિક જોગવાઈઓને આધીન બન્યા છે, જેના ઉલ્લંઘનને માત્ર રિટ અધિકારક્ષેત્રમાં જ પડકારી શકાય છે.

૫૬. ત્યારબાદ, અરજદારો એ રજૂ કર્યું છે કે સામાવાળા નં. ૨ એ માત્ર પ્રતિબંધિત વચની સ્ત્રીઓને ઘેરી લેવા અંગેનું ચુકિતકરણ કરવા માટે સમજાય તેવી ભિન્નતાનો સિદ્ધાંત જ દબાણપૂર્વક રજૂ કર્યો છે, પરંતુ જે હેતુ હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તેની કોઈ સ્પષ્ટતા કરી નથી અને આ ભિન્નતાનો તે હેતુ સાથે કોઈ સંબંધ પણ છે કે નહીં તે દર્શાવ્યું નથી; તેમજ મૂર્તિને બ્રહ્મચર્યની અવસ્થાથી વિમુખ થતી અટકાવવાનો હેતુ વર્તમાન વર્ગીકરણ દ્વારા હાંસલ કરી શકાય તેમ નથી.

૫૭. વધુમાં, અરજદારોએ રજૂ કર્યું છે કે સામાવાળા નં. ૨એ ખોટી રીતે જણાવ્યું છે કે સબરિમલા મંદિર એક ધાર્મિક સંપ્રદાય છે, કારણ કે દેવસ્વોમ બોર્ડ જેવા વૈધાનિક મંડળ હેઠળ આવેલ અને કેરળના સંચિત નિધિમાંથી નાણાંપ્રાપ્ત કરતું કોઈપણ મંદિર, અને જેના કર્મચારીઓ કેરળ સેવા આયોગ દ્વારા

નિયુક્ત કરવામાં આવે છે, તે પોતે સ્વતંત્ર ‘ધાર્મિક સંપ્રદાય’ હોવાનો દાવો કરી શકતું નથી.

૫૮. ઉપરાંત, અપીલકર્તાઓએ દલીલ કરી છે કે સામાવાળા નં. ૨ દ્વારા ઉદ્દેખિત અને ધર્મના કાર્યક્ષેત્રમાં આવતી, અસ્તિત્વમાં રહેલી અનેક કુરિતિઓ આજના સમયમાં સ્વીકાર્ય ન હોઈ શકે અને ઉક્ત પ્રથાઓ આ અદાલત સમક્ષ આવી નથી તેમજ તેમની નોંધ લેવાય નહીં. વધુમાં, અપીલકર્તાઓનો એવો મત છે કે ઉક્ત પ્રથાઓને ધર્મનો સારતત્વ માનવામાં આવી શકે નહીં, કારણ કે તે સુવિધાજન્ય કારણોથી વિકસેલી હતી અને સમય જતાં સ્થૂળ ઉમેરાઓ બની ગઈ છે. પોતાના મુદ્દાને સમર્થન આપવા માટે, અપીલકર્તાઓએ દહેજ પ્રથા અને સ્ત્રીઓને મસ્જિદોમાં પ્રવેશવા પરના પ્રતિબંધના ઉદાહરણો આપ્યા છે, જે સંબંધિત સમયે અસ્તિત્વમાં રહેલા કેટલાક પરિબળોને કારણે અમલમાં આવ્યા હતા, છતાં હવે લાગુ પડતા નથી.

૫૯. ત્યારબાદ, અરજદારોએ દલીલ કરી છે કે જો સબરિમલા ધાર્મિક સંપ્રદાયની શ્રેણીમાં આવતું ન હોય, તો તે અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળના અધિકારનો દાવો કરી શકતું નથી અને તે અનુચ્છેદ ૧૨ના કાર્યક્ષેત્રમાં આવશે, જેના કારણે તે અનુચ્છેદો ૧૪ અને ૧૫ને આધીન બનશે અને તેથી રાજ્ય સમક્ષ કાયદા દ્વારા સમાન રક્ષણ નકારી કાઢવામાં મર્યાદા આવશે તથા તે લિંગના આધારે ભેદભાવ કરી શકશે નહીં. ભલે એવું નિષ્કર્ષ કરવામાં આવે કે સબરિમલા એક ધાર્મિક સંપ્રદાય છે, તેમ છતાં દેવરુ કેસ મુજબ બંધારણની અનુચ્છેદો ૨૫

અને ૨૬ વચ્ચે સુસંગત અર્થઘટન થવું આવશ્યક છે અને તેથી ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયસમૂહની મહિલાઓને મંદિર પ્રવેશથી સંપૂર્ણપણે વંચિત રાખવું દેવરુ કેસ મુજબ અનુમત્ય ગણાશે નહીં. અંતે, અરજદારોએ રજૂઆત કરી છે કે કાનૂની અને બંધારણીય પરિભાષામાં, ભારતના બંધારણ અમલમાં આવ્યા પછી, અનુચ્છેદ ૫૧અ(ઈ) હેઠળ ‘મહિલાઓની ગૌરવતા’ બંધારણીય નૈતિકતાનો આવશ્યક અંગ છે.

આઈ.એ. નં. ૧૦ ઓફ ૨૦૧૬ માં હસ્તક્ષેપકર્તા તરફથી પ્રત્યુત્તર રજૂઆતો

૬૦. અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાએ રજૂ કર્યું છે કે દર્શન માટે મંદિર પ્રવેશ સંબંધિત કાયદો અને ધાર્મિક બાબતોના સંચાલન સંબંધિત કાયદો પરસ્પર અલગ અને ભિન્ન છે. પહેલો અનુચ્છેદ ૨૫ દ્વારા સંચાલિત થાય છે અને બીજો અનુચ્છેદ ૨૬ દ્વારા સંચાલિત થાય છે. વધુમાં, અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાએ દર્શાવ્યું છે કે જે સંસ્થાઓને પણ સંપ્રદાય તરીકે માન્ય ઠરાવવામાં આવી હોય અને જે અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ સંરક્ષણનો દાવો કરતી હોય, તે પણ દર્શનના હેતુસર કોઈપણ વ્યક્તિને પ્રવેશ નકારી શકે નહીં, અને ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયસમૂહની મહિલાઓને પ્રાથમિક દૃષ્ટિએ પ્રવેશ ન આપવો બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૫, ૨૧ અને ૨૫નું ઉલ્લંઘન કરે છે.

૬૧. ત્યારબાદ, અરજદાર/હસ્તક્ષેપકારે એવો દાવો કર્યો છે કે સબરિમલા એક સંપ્રદાય છે કે નહીં તેનો પ્રશ્ન અપ્રસંગિક છે, કારણ કે ભલે એવું નિષ્કર્ષ

કાઢવામાં આવે કે સબરિમલા એક સંપ્રદાય છે, તો પણ તે અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળ માત્ર આવશ્યક આચારપ્રથાઓના જ રક્ષણનો દાવો કરી શકે છે અને ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની મહિલાઓને પ્રવેશ ન આપવો હિંદુ ધર્મનું આવશ્યક પાસું કહી શકાય નહીં. વધુમાં, અરજદાર/હસ્તક્ષેપકારે એવો પણ દાવો કર્યો છે કે એસ.પી. મિત્તલ (ઉપરોક્ત) માં નિર્ધારિત કરાયેલ ધાર્મિક સંપ્રદાયની કસોટી સબરિમલા પૂર્ણ કરતી નથી.

૬૨. અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાએ વધુમાં રજૂ કર્યું છે કે સામાવાળાઓએ, આ પ્રથાને વિપથન ધરાવતી પ્રથા તરીકે ઉલ્લેખ કરીને, પોતે જ એવું સૂચવ્યું છે કે ઉક્ત પ્રથાની લાગુપડતામાં સતતતા રહી નથી અને વડી અદાલત સમક્ષ આવેલા પુરાવાઓમાં પણ એ સ્થાપિત થયું છે કે સ્ત્રીઓને તેમની વયની પરવા કર્યા વિના, પોતાના બાળકોના પ્રથમ અન્નપ્રાશન સમારોહ માટે સબરિમલામાં પ્રવેશવાની મંજૂરી આપવામાં આવતી હતી અને માત્ર છેલ્લા ૬૦ વર્ષથી, એટલે કે ૧૯૫૫માં જાહેરનામું બહાર પડ્યા પછી, ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓના મંદિરપ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો. અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાએ વધુમાં નિર્દેશ કર્યો છે કે ઉક્ત પ્રથાને જો પ્રથા તરીકે ગણવામાં આવે, તો પણ તેને બંધારણીય નૈતિકતા અને બંધારણીય વૈધતાની કસોટી પરથી પસાર થવું જ પડશે અને અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાએ આ અદાલતના આદી સૈવ સિવાચારિયાર્ગલ નળા સંગમ અને અન્ય વિ. તમિલનાડુ સરકાર અને અન્ય ૨૧ ના નિર્ણય પર આધાર મૂક્યો છે, જેમાં આ મુજબ

અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું: “૪૮. સેશમ્મલ વિ. સ્ટેટ ઓફ ટી.એન., (૧૯૭૨) ૨ એસ.સી.સી. ૧૧] એ એવા કોઈ સિદ્ધાંત માટે અધિકૃત નિર્ણય નથી કે કોઈ નિશ્ચિત મંદિર અથવા મંદિરોના સમૂહને શાસન કરતાં આગમ અથવા આગમોના સમૂહમાં અદાલત સમક્ષ ઊભો થયેલો પ્રશ્ન, અર્થાત્ શું ઉપાસકો અથવા શ્રદ્ધાળુઓના કોઈ વિશિષ્ટ પંથને પૂજાઓ કરવા માટે અર્ચક તરીકે નિયુક્ત થવાનો વિશિષ્ટ અધિકાર છે કે નહીં, તેના સંબંધમાં શું નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે. તેનાથી પણ ઓછું, ચુકાદાએ આ બાબતની નોંધ લીધી છે કે આગમો મુજબ કોઈ મંદિરના અર્ચકો કયા વિશિષ્ટ વર્ગ અથવા જાતિના હોવા જોઈએ. તેમાં જે કરવામાં આવ્યું છે અને જે કહેવામાં આવ્યું છે તે માત્ર એટલું જ છે કે કેટલાક આગમોમાં એવા મૂળભૂત ધાર્મિક વિશ્વાસનો સમાવેશ થાય છે કે પૂજાઓનું સંપાદન કોઈ નિશ્ચિત અને અલગ પંથ/જૂથ/સંપ્રદાયના અર્ચકો દ્વારા થવું આવશ્યક છે, અન્યથા દેવતાનું અપવિત્રીકરણ થશે અને શુદ્ધિકરણવિધિઓ જરૂરી બનશે. નિશ્ચિતપણે, જો પ્રશ્નાધીન આગમો જાતિ અથવા વર્ગના આધારે કોઈ પણ નાગરિકોના સમૂહને અર્ચક તરીકે નિયુક્ત થવાથી પ્રતિબંધિત કરતા ન હોય, તો બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૭ અથવા ભાગ ૩ ની અન્ય કોઈ જોગવાઈની પવિત્રતા અથવા સિવિલ રાઈટ્સ પ્રોટેક્શન અધિનિયમ, ૧૯૫૫ની પવિત્રતા ૨૧ (૨૦૧૬) ૨ એસ.સી.સી. ૭૨૫

ઉદ્ધંધન ન થવું જોઈએ. સેશમ્મલ [સેશમ્મલ વિ. સ્ટેટ ઓફ ટી.એન., (૧૯૭૨) ૨ એસ.સી.સી. ૧૧] (ઉપરોક્ત) માં જે કહેવામાં આવ્યું છે તે એ છે

કે જો અર્ચકોની નિમણૂક અંગે આગમોમાં કોઈ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હોય, તો તમિલ નાડુ અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૨૮ ટ્રસ્ટીને એવી પ્રથા અથવા રૂઠિ અનુસાર મંદિરના કારભારનું સંચાલન કરવાની ફરજ પાડે છે. બંધારણીય અનુરૂપતાની આવશ્યકતા તેમાં આંતરિક રીતે સમાયેલ છે અને જો કોઈ પ્રથા અથવા રૂઠિ અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલ તથા પરિકલ્પિત રક્ષણના વ્યાપથી બહાર હોય, તો કાયદો નિશ્ચિતપણે પોતાનો માર્ગ અપનાવશે. સ્વાભાવિક રીતે, બંધારણીય વૈધતા તમામ ધાર્મિક માન્યતાઓ અથવા પ્રથાઓથી અધિક હોવી જ જોઈએ.”

૬૩. સામાવાળાઓની આ દલીલના ઉત્તરરૂપે કે સ્ત્રીઓના બહિષ્કારનો આધાર એ છે કે સ્ત્રીઓ જૈન દિવસનું પ્રથમ પાણી શક્તી નથી અને એ પણ કે અચ્ચપ્પા બ્રહ્મચારી દેવ છે, અરજદાર/હસ્તક્ષેપકારે રજૂ કર્યું છે કે બ્રહ્મચર્યનો અર્થ શારીરિક સંબંધોથી પરહેજ કરવો એવો થાય છે અને સામાવાળાઓ, સ્ત્રીઓ એવું પ્રથમ પાણી શક્તી નથી જેમાં શારીરિક સંબંધોથી પરહેજ આવશ્યક હોય છે એવી સૂચના આપીને, સ્ત્રીઓને કલંકિત કરે છે તથા તેમને પુરુષોની સરખામણીએ નબળી અને નીચી કક્ષાની માનવ સત્તા તરીકે રૂઢિગત રીતે દર્શાવે છે. તેથી, અરજદાર/હસ્તક્ષેપકારના મતાનુસાર, આ વર્ગીકરણ બુદ્ધિગમ્ય ભેદકતાના આધારે નથી.

૬૪. અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાએ એ પણ રજૂ કર્યું છે કે મંદિર પ્રવેશના સંદર્ભમાં રજસ્વલા સ્ત્રીઓ અને અસ્પૃશ્યો સાથે સમાન વર્તન કરવામાં આવી

રહ્યું છે અને તેથી વિવાદિત પ્રથા ‘અસ્પૃશ્યતા’ સમાન બને છે.

૬૫. અરજદાર/દરખાસ્તી-હસ્તક્ષેપકર્તાએ ત્યારબાદ અદાલતનું ધ્યાન આ હકીકત તરફ દોર્યું છે કે સામાવાળાઓ એવું નિવેદન કરે છે કે તેઓ લિંગના આધારે ભેદભાવ કરવાનો ઇરાદો ધરાવતા નથી, તેમ છતાં અદાલતે મૂળભૂત અધિકારોના ભંગની કસોટી ઇરાદાના આધારે નહીં પરંતુ વાંધાજનક કાર્યવાહીથી ઉત્પન્ન થતી અસરના આધારે કરવી પડે છે. અરજદાર/દરખાસ્તી-હસ્તક્ષેપકર્તાએ જણાવ્યું છે કે સામાવાળાઓએ ટી.એમ.એ. પાઈ ફાઉન્ડેશન અને અન્ય વિ. કાર્પોરેટ રાજ્ય અને અન્ય રર ના નિર્ણય પર ગેરરીતે આધાર મૂક્યો છે, કારણ કે વર્તમાન મામલામાં પ્રશ્ન અલ્પસંખ્યકોના અધિકારો સંબંધિત નથી, પરંતુ બહુમતીના અસંવિધાનિક કૃત્યો સંબંધિત છે.

૬૬. અરજદાર/હસ્તક્ષેપકર્તાએ એ પણ રજૂ કર્યું છે કે સ્ત્રીઓ માસિક ધર્મ દરમિયાન અશુદ્ધ ગણવાની પ્રાચીન પ્રથા અસ્પૃશ્યતા સમાન છે અને તેમને નીચલા કક્ષાના માનવ તરીકે કલંકિત કરે છે અને તેથી બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૫, ૧૭ અને ૨૧નું ઉલ્લંઘન કરે છે.૨૨ (૧૯૮૫) ૫ એસ.સી.સી. ૨૨૦

ન્યાયમિત્ર, પરિષ્ઠ વકીલ શ્રી રાજુ રામચંદ્રન, જેમને શ્રી કે. પરમેશ્વર દ્વારા સહાય આપવામાં આવી, તેમની રજૂઆતો

૬૭. વિદ્વાન સિનિયર એડવોકેટ શ્રી રાજુ રામચંદ્રન તરફથી રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે કેરળ સ્થિત સબરિમલા શ્રી ધર્મ શાસ્તા મંદિર એક જાહેર મંદિર છે, જે ઉપાસનાના સ્થળ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે, જ્યાં જનતાના સભ્યોને

અધિકારરૂપે પ્રવેશ આપવામાં આવે છે અને તેમાં પ્રવેશ કોઈ વિશિષ્ટ સંપ્રદાય અથવા તેના કોઈ ભાગ સુધી મર્યાદિત નથી. વિદ્વાન અમિકસના જણાવ્યા મુજબ, મંદિરનો જાહેર સ્વભાવ ભક્તોને દર્શન અથવા ઉપાસનાના હેતુસર તેમાં પ્રવેશવાનો અધિકાર ઉત્પન્ન કરે છે અને પ્રવેશનો આ સર્વવ્યાપક અધિકાર માત્ર મંદિર સત્તાધિકારીઓની અનુમતિ પર આધારિત પરવાનગીજન્ય અધિકાર નહીં, પરંતુ આ અભિવ્યક્તિના સાચા અર્થમાં કાનૂની અધિકાર છે. આ દૃષ્ટિકોણને આગળ ધપાવવા માટે, વિદ્વાન અમિકસે આ અદાલતના દેવકી નંદન વિ. મુરલીધર અને અન્ય ૨૩ તથા શ્રી રાધાકાંતા દેબ્ અને અન્ય વિ. ઓરિસ્સાના હિંદુ ધાર્મિક એનડોમેન્ટ્સના કમિશનર ૨૪ ના નિર્ણયો પર આધાર મૂક્યો છે.

૬૮. અહીં અરજદારો દ્વારા દાવો કરવામાં આવેલ અધિકારના સ્વરૂપ અંગે, વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલ, શ્રી રાજુ રામચંદ્રન, વિદ્વાન મિત્ર ન્યાયાલયે રજૂ કર્યું છે કે તે અંતઃકરણની સ્વતંત્રતા તથા પોતાના ધર્મનું આચરણ અને પ્રચાર કરવાનો અધિકાર છે, જે ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળ માન્ય કરવામાં આવ્યો છે. વિદ્વાન મિત્ર ન્યાયાલયના કહેવા મુજબ, આ અધિકારમાં માન્યતા, શ્રદ્ધા અને ઉપાસનાની સ્વતંત્રતાનો સમાવેશ થાય છે, જે ભારતના સંવિધાનની પ્રસ્તાવનામાં સંવિધાનિક દૃષ્ટિકોણ તરીકે સંક્ષેપમાં વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે.

૬૯. વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલ શ્રી રાજુ રામચંદ્રન, વિદ્વાન મિત્ર અદાલત, રજૂ કરે છે કે દેવી-દેવતાના ભક્ત તરીકે અને હિંદુ ધર્મમાં શ્રદ્ધા ધરાવનાર તરીકે

સ્ત્રીને મંદિરની મુલાકાત લેવા અને તેમાં પ્રવેશવાનો અધિકાર, તેના ઉપાસના કરવાના અધિકારનો આવશ્યક પાસો છે, જેના વિના તેના ઉપાસના કરવાના અધિકારમાં નોંધપાત્ર હાસ થાય છે. અનુચ્છેદ ૨૫ સ્પષ્ટપણે જાહેર કરે છે કે તમામ વ્યક્તિઓને ધર્મનું સ્વતંત્રપણે પાલન કરવાનો ‘સમાન’ હક છે. વિદ્વાન મિત્ર અદાલતના મત મુજબ, તેનો અર્થ માત્ર આંતર-ધર્મ સમતા જ નહીં પરંતુ એક જ ધર્મની અંદરની સમતાનો પણ થાય છે. તેથી, અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળનો પ્રાથમિક અધિકાર ભેદભાવરહિત અધિકાર છે અને તેથી, એક જ ધર્મનું અનુસરણ કરતા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બંનેને ઉપલબ્ધ છે.

૭૦. વધુમાં, એવો આગ્રહ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે કે અનુચ્છેદ ૧૭ માં અસ્પૃશ્યતાની સમજને ખુલા સ્વરૂપમાં રાખવા પાછળનો બંધારણીય આશય, શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતાની કલ્પના પર આધારિત તમામ પ્રથાઓનો ઉચ્છેદ કરવાનો હતો. આ અનુચ્છેદ કોઈપણ સ્વરૂપમાં અસ્પૃશ્યતાને પ્રતિબંધિત તરીકે નિષેધ કરે છે અને ૨૩ એ.આઈ.આર. ૧૯૫૭ એસ.સી. ૧૩૩

૨૪ (૧૯૮૧) ૨ એસ.સી.સી. ૨૨૬

માસિક સ્ટ્રાવ ધરાવતી સ્ત્રીઓને ધાર્મિક સ્થળો અને આચરણોમાંથી બાકાત રાખવું, પીડિત જાતિઓને બાકાત રાખવા જેટલું જ ભેદભાવનું સ્વરૂપ છે. સિવિલ રાઈટ્સ અધિનિયમ, ૧૯૫૫ ની અનુચ્છેદ ૭(સી), જે ‘કોઈપણ સ્વરૂપમાં’ અસ્પૃશ્યતા આચરવા માટેના પ્રોત્સાહન અને ઉશ્કેરણીને દંડનીય બનાવે છે, તેમજ ઉક્ત અનુચ્છેદ સાથે સંલગ્ન સ્પષ્ટીકરણ ૨ નો ઉલ્લેખ કર્યા

પછી, વિદ્વાન ન્યાયમિત્રએ રજૂ કર્યું છે કે અસ્પૃશ્યતાને સાંકડી અર્થવ્યાખ્યામાં સમજવી નહીં, પરંતુ સિવિલ રાઈટ્સ અધિનિયમના પરિપ્રેક્ષ્યમાં એવી કોઈપણ બાકાતગીરીને સમાવીને સમજવી જોઈએ, જે શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતાની ધારણાઓના આધારે કરવામાં આવે છે.

૭૧. વિદ્વાન અમીકસનું એ પણ મંતવ્ય છે કે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) માં આવેલ ‘સમાન રીતે હકદાર’ શબ્દસમૂહને સિવિલ રાઈટ્સ અધિનિયમ, ૧૯૫૫ ની અનુચ્છેદ ૩(એ) માં પ્રતિધ્વનિ મળે છે, જે એવી જગ્યાઓમાંથી લોકોને બહાર રાખવાનું દંડનીય બનાવે છે, જે જગ્યાઓ “તે જ ધર્મનો સ્વીકાર કરતી અન્ય વ્યક્તિઓ અથવા તેના કોઈ વર્ગ માટે, એવી વ્યક્તિ તરીકે, ખુદી હોય” અને પૂજા કરવામાં “તે જ ધર્મનો સ્વીકાર કરતી અન્ય વ્યક્તિઓ અથવા તેના કોઈ વર્ગને જે રીતે અને જેટલી હદ સુધી અનુમતિપાત્ર હોય, તેવી જ રીતે અને તેવી જ હદ સુધી” અવરોધ ઉભો કરવાનો ગુનો ગણાવે છે. તે ઉપરાંત, વિદ્વાન અમીકસે અમારું ધ્યાન ૧૯૫૫ ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૨(ડી) તરફ દોર્યું છે, જેમાં ‘જાહેર પૂજાસ્થળ’ ની વ્યાખ્યા, અન્ય બાબતો સાથે, ‘કોઈપણ નામથી ઓળખાતું, જે કોઈ ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના કોઈ વર્ગને ધાર્મિક સેવા બજાવવા માટે સંબંધિત હોય’ તરીકે કરવામાં આવી છે અને, તેથી, અમીકસ રજૂ કરે છે કે મંદિર જાહેર મંદિર છે અને તેના સંપ્રદાયિક સ્વરૂપની પરવા કર્યા વિના, તે પ્રવેશ કરી પૂજા કરવા ઈચ્છતા કોઈપણ ભક્તના પ્રવેશને રોકી શકતું નથી.

૭૨. આ અદાલતના કે.એસ. પુટ્ટસ્વામી (ઉપરોક્ત) ના નિર્ણય પર

આધાર મુક્યા બાદ, એમિક્સે રજૂ કર્યું છે કે તેના અમલીકરણમાં અપનાવવામાં આવેલી બહિષ્કારાત્મક પ્રથા કારણે સ્ત્રીઓએ પોતાની ઋતુસ્રાવની સ્થિતિ તથા વય બંને અંગે અનિચિછત રીતે જાહેર કરવું પડે છે, જે બળજબરીપૂર્વક કરાવવામાં આવતું જાહેરકરણ બને છે અને પરિણામે ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૧માં અંતર્નિહિત માનમર્યાદા અને ગોપનીયતાના અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે.

૭૩. એમિક્સ ક્યુરીએ દ્વારા આ પણ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) માત્ર સક્ષમ બનાવતી જોગવાઈ નથી, પરંતુ તે એક મૂળભૂત અધિકાર છે, કારણ કે તે સામાજિક સુધારણા માટે અથવા જાહેર સ્વરૂપ ધરાવતી હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાઓને હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને ઉપવર્ગો માટે ખુલ્લી મૂકતા કાયદાઓ માટે અપવાદ સર્જે છે અને તે દ્વારા બહિષ્કારાત્મક પ્રથાઓ પ્રત્યે સંવિધાનિક આશયરૂપ ઘૂણાને અભિવ્યક્ત કરે છે. વધુમાં, આ અદાલતના દેવરુ (ઉપરોક્ત) મામલાના ચુકાદાનો ઉલ્લેખ કરતાં, વિદ્વાન એમિક્સે રજૂ કર્યું છે કે અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) માત્ર જાતિના આધાર પર થતી બહિષ્કારાત્મક પ્રથાઓને અટકાવવાનો જ પ્રયત્ન કરતું નથી, કારણ કે સંવિધાનના ભાગ ૩ હેઠળના અધિકારોને વ્યાપક અર્થ આપવો આવશ્યક છે અને કોઈપણ અપવાદને સંકીર્ણ અર્થઘટન આપવું જોઈએ.

૭૪. વધુમાં, વિદ્વાન અમિક્સ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે હાલના કેસમાં બહિષ્કારાત્મક પ્રથા આરોગ્ય, જાહેર વ્યવસ્થા અથવા નૈતિકતાના આધાર પર પણ ન્યાયસંગત ઠરાવી શકાય તેવી નથી, કારણ કે અનુચ્છેદ ૨૫

અથવા ૨૬ માં વપરાયેલ ‘નૈતિકતા’ શબ્દનો અર્થ એવો વ્યક્તિગત અથવા વિભાગીય નૈતિક ભાવ નથી કે જે દરેક ધર્મની ભિન્ન પ્રથાઓ અને આદર્શોને આધીન હોય, પરંતુ તે સંવિધાનિક દર્શનથી માર્ગદર્શિત નૈતિકતા છે. આ અદાલતના આદી સૈવ સિવાચારિયાર્ગલ નલા સંગમ (ઉપરોક્ત), મનોજ નરૂલા વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા ૨૫ અને નેશનલ લીગલ સર્વિસિસ ઓથોરિટી (ઉપરોક્ત) ના ચુકાદાઓનો અમિકસ દ્વારા આ બાબતને ઊજાગર કરવા માટે આધાર લેવાયો છે કે અનુચ્છેદ ૨૫ના સંદર્ભમાં ‘નૈતિકતા’ શબ્દનું કોઈપણ આત્મલક્ષી અર્થઘટન શ્રદ્ધા અને ઉપાસનાની સ્વતંત્રતાને નિર્અર્થક બનાવી દેશે અને હાલના કેસની જેમ સ્ત્રીઓનું બહિષ્કરણ સંસ્થાગત પ્રથાનો મુદ્દો છે, નૈતિકતાનો નહીં.

૭૫. એમિકસે આ અદાલતના આચાર્ય જગદીશ્વરાનંદ અવધૂત (ઉપરોક્ત) પ્રકરણના ચુકાદાઓનો પણ ઉલ્લેખ કરીને રજૂ કર્યું છે કે આવશ્યક ધાર્મિક આચારોના સિદ્ધાંતનું સંરક્ષણ મેળવવાનો દાવો કરવા માટે, શબરીમાલા મંદિર ખાતે સ્ત્રીઓના પ્રવેશને બહાર રાખવાની પ્રથા એવી મૂળભૂત ધાર્મિક માન્યતા છે કે જેના વિના તે ધર્મ ટકી શકશે નહીં, તે બાબત સામાવાળાઓએ દર્શાવવી આવશ્યક છે. તેના વિપરીત, અહીંના સામાવાળાઓ દ્વારા સ્ત્રીઓના બહિષ્કારને તેમના ધર્મનો આવશ્યક ભાગ હોવાનું દર્શાવવા માટે કોઈ શાસ્ત્રીય પુરાવો રજૂ કરવામાં આવ્યો નથી.

૭૬. તમામ વિભાગો અને વર્ગો માટે ઉપાસનાનું સ્થળ ખુલ્લું કરે છે તેવી

કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થળો (પ્રવેશની સત્તાપ્રદાન) અધિનિયમ, ૧૯૬૫ ની અનુચ્છેદ ૩ નો ઉલ્લેખ કર્યા પછી, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી રાજુ રામચંદ્રનનું માનવું છે કે ઉક્ત અનુચ્છેદ, અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળ સમાવિષ્ટ અધિકારોની કાનૂની અભિવ્યક્તિ સિવાય બીજી કંઈ નથી અને તે જ રીતે, અનુચ્છેદ ૩ માં આવેલા ‘લાઈફ’ શબ્દ પરનો ભાર, અનુચ્છેદ ૨૫(૧) માં આવેલા ‘ઇકવલી’ વાક્યખંડનું કાનૂની પ્રતિબિંબ છે. તે ઉપરાંત, વિદ્વાન અમિક્સ ક્યુરીએનો એવો દાવો છે કે ૧૯૬૫ ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૨(સી) માં આવેલ ‘વિભાગ’ અથવા ‘વર્ગ’ શબ્દપ્રયોગમાં, જો અનુચ્છેદ ૩ અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળ મહિલાના ઉપાસના અધિકાર સાથે તથા અનુચ્છેદ ૧૫ સાથે સુસંગત હોવી હોય, તો અનિવાર્ય રીતે તમામ લિંગોનો સમાવેશ થવો જોઈએ. વિદ્વાન અમિક્સના જણાવ્યા મુજબ, ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની મહિલાઓ હિંદુઓનો એવો વિભાગ અથવા વર્ગ છે, જે અનુચ્છેદ ૩ ની સમાવેશક જોગવાઈની અંદર આવે છે અને અનુચ્છેદ ૩ નો પરંતુક, અનુચ્છેદ ૨૬ માં પ્રદાન કરાયેલા અધિકારને લાવે છે, માટે ૨૫ (૨૦૧૪) ૯ એસ.સી.સી. ૧

અનુચ્છેદ ૩ અને પરંતુક વચ્ચેનો આંતરસંબંધ દેવરૂ (ઉપરોક્ત) માં આ અદાલતના ચુકાદા દ્વારા અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) અને ૨૬ નો કેવી રીતે સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે તે મુજબ નિયંત્રિત થવો જોઈએ.

૭૭. શ્રી રાજુ રામચંદ્રન, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ દ્વારા દઢતાપૂર્વક રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થળો (પ્રવેશની મંજૂરી)

નિયમો, ૧૯૬૫ નો નિયમ ૩(બી) ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદો ૩ અને ૪ને અતિક્રમિત છે, કારણ કે તે ‘રીતિ અને પ્રચલન’નું રક્ષણ કરે છે, જે પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકી શકે છે, જ્યારે અનુચ્છેદ ૩ સ્પષ્ટપણે રીતિ અને પ્રચલનને અતિક્રમિત કરે છે. વિદ્વાન એમિક્સના મતાનુસાર, ઉક્ત નિયમ સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધ ભેદભાવ કરે છે, જ્યારે અનુચ્છેદ ૪ સ્પષ્ટ કરે છે કે તેની હેઠળ બનાવવામાં આવેલા નિયમો કોઈપણ વર્ગ અથવા શ્રેણી વિરુદ્ધ ભેદભાવપૂર્ણ હોઈ શકતા નથી. એવી રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે ૧૯૬૫ના અધિનિયમ હેઠળ નિયમો બનાવવાની સોંપવામાં આવેલી સત્તા, અન્ય બાબતો ઉપરાંત, ધાર્મિક અધિકારો અને વિધિઓના યથોચિત પાલન માટે, અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળ ભક્તના ઉપાસનાના અધિકારને આગળ વધારવા માટે છે; જ્યારે તેનાથી વિપરીત, નિયમ ૩(બી), ‘રીતિ અને પ્રચલન’ને બચાવ આપીને, ૧૯૬૫ના અધિનિયમના મૂળ હેતુને જ પ્રતિકૂળ છે, અને તે હેતુ અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળ બાંધધરાયેલ ઉપાસનાના અધિકારનું રક્ષણ કરવાનો છે.

૭૮. એ પણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યું છે કે ૧૯૫૦ના અધિનિયમ હેઠળ ઘડાયેલ નિયમ ૬(સી)ના સ્વરૂપમાં, નિયમ ૩(બી) સમાન એક બીજો નિયમ પણ છે, જેના પર વડી અદાલતે આધાર રાખ્યો હતો અને આ નિયમ ૬(સી)ને હાલની રિટ અરજિયક્ષિ અરજદારો દ્વારા પડકારવામાં આવ્યો નથી; પરંતુ વિદ્વાન એમિક્સના મતાનુસાર, જે કારણસર નિયમ ૩(બી) અસંવિધાનિક છે, તે જ કારણસર આ નિયમ ૬(સી) પણ અસંવિધાનિક ઠરે છે.

૭૯. લર્નેડ એમિકસ મુજબ, અનુચ્છેદ ૨૬ના અર્થમાં લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો એક ધાર્મિક પંથ રચે છે તે સાબિત કરવાનો ભાર સામાવાળાઓ પર છે, અને તેઓ તે નિભાવવામાં નિષ્ફળ રહ્યા છે, કારણ કે પંથસ્થિતિના નિર્ધારણ માટેની ત્રણમાંથી એક પણ કસોટી, અર્થાત્ (૧) સામાન્ય આસ્થા, (૨) સામાન્ય સંસ્થા અને (૩) વિશિષ્ટ નામથી ઓળખ, સામાવાળાઓ દ્વારા સ્થાપિત કરવામાં આવી નથી. વધુમાં, એમિકસે રજૂ કર્યું છે કે એસ. મહેન્દ્રન (ઉપરોક્ત) બાબતમાં કેરળ વડી અદાલતનો નિર્ણય પંથસ્થિતિ અંગેનું કોઈ નિષ્કર્ષ દર્શાવતો નથી.

૮૦. વિદ્વાન એમિકસ દ્વારા એ પણ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે કેરળ વડી અદાલત સમક્ષ એસ. મહેન્દ્રન (ઉપરોક્ત) મામલામાં દેવસ્વોમ બોર્ડે પોતાના પ્રત્યુત્તર સોગંદનામામાં, જે ચુકાદાના અનુચ્છેદ ૭ પરથી પ્રતિબિંબિત થાય છે તેમ, એવો દાવો કર્યો હતો કે સ્ત્રીઓને મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા સામે એવો કોઈ પ્રતિબંધ નહોતો અને કોઈ બંધનકારક ધાર્મિક પ્રથા અસ્તિત્વમાં હતી તે સૂચવતું કોઈ પુરાવું નહોતું; અને તે જ રીતે, વડી અદાલતે પોતાના ચુકાદાના અનુચ્છેદ ૩૪માં એવો નિષ્કર્ષ નોંધ્યો હતો કે બહિષ્કારાત્મક પ્રથા માત્ર એક પ્રચલિત ઉપયોગ હતી અને ધાર્મિક પરંપરા અથવા અનિવાર્ય ધાર્મિક પ્રથા નહોતી.

૮૧. વિદ્વાન એમિકસે એ પણ રજૂ કર્યું કે ભલે આપણે એવું માન્ય ધરીએ કે લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો એક અલગ પંથ તરીકે રચાય છે, તો પણ અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ પ્રદાન કરાયેલા અધિકારો બંધારણીય નૈતિકતાના ધોરણને આધીન

હોવાથી, મહિલાઓને પ્રવેશમાંથી બહાર રાખવું આ નૈતિકતાના ધોરણનું ઉલ્લંઘન ગણાશે, કારણ કે અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળ ધાર્મિક બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો પંથનો અધિકાર અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) ને આધીન છે, જેમ કે આ અદાલતે દેવરુ (ઉપરોક્ત) મામલામાં નીચે મુજબ નોંધ કરીને સંક્ષેપમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે:

અને અંતે, એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે જ્યાં અનુચ્છેદ ૨૫ વ્યક્તિઓના અધિકારો સાથે સંબંધિત છે, ત્યાં અનુચ્છેદ ૨૬ સંપ્રદાયોના અધિકારોનું રક્ષણ કરે છે, અને કારણ કે અપીલકર્તાઓ જે દાવો કરે છે તે ગૌડા સારસ્વત બ્રાહ્મણોને તે સંપ્રદાયમાં ન આવતા લોકોને બાકાત રાખવાનો અધિકાર છે, તેથી તે અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) થી અપ્રભાવિત રહેશે. આ દલીલ અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) દ્વારા પ્રદાન કરાયેલા અધિકારના સાચા સ્વરૂપને અવગણે છે. તે “હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને ઉપવર્ગો” ને જાહેર મંદિર માં પ્રવેશવાનો પ્રદાન કરાયેલ અધિકાર છે, અને તે અનુચ્છેદની નિર્વિવાદ શરતો મુજબ, તે અધિકાર ઉપલબ્ધ હોવો જ જોઈએ, ભલે તે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ કોઈ વ્યક્તિ વિરુદ્ધ અમલમાં મૂકવાનો માંગવામાં આવતો હોય કે અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળ કોઈ સંપ્રદાય વિરુદ્ધ. હકીકત એ છે કે જો કે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) વ્યક્તિઓના અધિકારો સાથે સંબંધિત છે, અનુ. ૨૫(૨) તેની વિષયવસ્તુમાં ઘણો વિશાળ છે અને સમુદાયોના અધિકારોને સંદર્ભિત કરે છે, અને તે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) તથા અનુચ્છેદ ૨૬(બી) બંને ઉપર નિયંત્રણ રાખે છે.

વિદ્વાન એમિક્સ ક્યુરીએ, વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી કે. રામમૂર્તિની રજૂઆતો

૮૨. વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી કે. રામમૂર્તિ, વિદ્વાન ન્યાયમિત્ર, દ્વારા દબપણે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે કે ભારતના તમામ પ્રતિષ્ઠિત હિંદુ મંદિરોમાં ધાર્મિક માન્યતાઓ પર આધારિત કેટલીક ધાર્મિક પ્રથાઓ રહેલી છે, જેને લાંબા સમયથી લોકો દ્વારા હિંદુ ધર્મનો આવશ્યક ભાગ માનવામાં આવ્યો છે. વધુમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તોને પણ ધાર્મિક પંથના પરિધિમાં સમાવેશ કરી શકાય, કારણ કે તેઓ વિવાદિત ધાર્મિક પ્રથાનું અનુસરણ કરતા આવ્યા છે, જે ધર્મનો આવશ્યક ભાગ રહી છે.

૮૩. શ્રી કે. રામમૂર્તિ, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલે રજૂ કર્યું છે કે અત્રેનાં અરજદારો એ બાબતનો વિવાદ કરતા નથી કે શબરીમાલા મંદિરની આક્ષેપિત ધાર્મિક પ્રથા અનેક સદીઓથી ધાર્મિક માન્યતા પર આધારિત ધાર્મિક પ્રથા નથી, પરંતુ અરજદારોએ માત્ર એટલું જ દલીલ કર્યું છે કે આવી પ્રથા બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫નું ઉલ્લંઘન કરતી છે. શ્રી કે. રામમૂર્તિ દ્વારા વધુમાં એવું પણ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે અરજદારો દ્વારા ઉલ્લેખિત કોઈપણ ચુકાદામાં ધાર્મિક માન્યતાના આધારે ધાર્મિક પ્રથા શું છે તેવો પ્રશ્ન ક્યારેય ઉદ્ભવ્યો નહોતો અને, તે અનુસંધાને, ભારતનાં તમામ પ્રખ્યાત મંદિરોમાં ધાર્મિક માન્યતાઓ પર આધારિત ધાર્મિક પ્રથાઓ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૫, ૧૭, ૨૧ અને ૨૫નું ઉલ્લંઘન કરે છે કે કેમ તે પ્રશ્ન અત્રે વિચારવાનો છે.

૮૪. શ્રી કે. રામમૂર્તિ દ્વારા એવો મુદ્દો આગળ મૂકવામાં આવ્યો છે કે

અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ દ્વારા પ્રદાન કરાયેલ રક્ષણ સિદ્ધાંત અથવા માન્યતાના મુદ્દાઓ સુધી મર્યાદિત નથી, પરંતુ તે ધર્મના અનુસરણમાં કરવામાં આવતાં કૃત્યો સુધી વિસ્તરે છે અને તેથી ધાર્મિક વિધિઓ, પાલનો, સમારોહો અને પૂજાના એવા પ્રકારે ગેરંટી સમાવે છે, જે ધર્મના અભિન્ન અંગો છે. એમ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે ધાર્મિક આચરણનો કયો ભાગ અનિવાર્ય ગણાય તે બાબતનો નિર્ણય, સમુદાયના વિશાળ વર્ગ દ્વારા અનેક શતાબ્દીઓથી સ્વીકારવામાં આવતી પ્રથાઓના સંદર્ભે કરવો જોઈએ અને તેથી તેને ધર્મનો એક ભાગ ગણવો પડશે.

૮૫. એવું પણ અવરિત કરવામાં આવ્યું છે કે અચ્ચપ્પા મંદિર પોતે જ અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ કલ્પાયેલ સંપ્રદાય છે, ઉપાસનાના સ્વરૂપ અને મંદિરે અનુસરાતી પ્રથાઓને ધ્યાનમાં લેતા; અને તે જ રીતે, અચ્ચપ્પા મંદિરના ભક્તો પણ એવો એક સંપ્રદાય રચશે, જેમણે ધાર્મિક માન્યતા આધારિત વિવાદિત ધાર્મિક પ્રથા સ્વીકારી છે, જે અનેક સદીઓથી અવિરિછન્ન રીતે પ્રચલિત રહી છે અને હિંદુઓના તમામ વર્ગો દ્વારા સ્વીકારવામાં આવી છે.

૮૬. એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે એવો દાવો કરવો હવે અત્યંત મોડો બની ગયો છે કે ધાર્મિક આસ્થા પર આધારિત, પુરુષો અને સ્ત્રીઓના પ્રાકૃતિક અધિકારો સાથે સુસંગત રહેતી, અને લાંબા સમયથી કરોડો હિંદુઓ દ્વારા અનુસરાતી તથા પાલિત ધાર્મિક પ્રથા મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરે છે. એમિક્સ શ્રી કે. રામામૂર્તિનો એવો પણ મુદ્દો છે કે આવી ધાર્મિક પ્રથાને પ્રાકૃતિક

કાનૂનના વિરુદ્ધ તરીકે રજૂ કરવું સમાજના નિર્ણયબુદ્ધિને આઘાત પહોંચાડનારું છે, કારણ કે આવી ધાર્મિક પ્રથાને મૂળભૂત અધિકારોના વિરુદ્ધ ગણાવવું એ દૈવી આદેશનું વિશ્વાસપૂર્વક પાલન કરનારા આપણા પૂર્વજોની સામાન્ય સમજ અને પ્રજ્ઞાનું અપમાન કરવા બરાબર છે. વધુમાં, ધાર્મિક આસ્થાના ક્ષેત્રમાં કોઈપણ સમૂહ અથવા વ્યક્તિ અન્ય હિંદુઓને પોતાનો દષ્ટિકોણ અનુસરવા માટે બલપૂર્વક મજબૂર કરી શકતી નથી.

૮૭. અરજીકર્તાઓ દ્વારા કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થળો (પ્રવેશની અનુમતિ) નિયમો, ૧૯૬૫ ના નિયમ ૩(બી) વિરુદ્ધ ઉઠાવવામાં આવેલ પડકાર અંગે, શ્રી કે. રામમૂર્તિ દ્વારા દબતાપૂર્વક રજૂ કરવામાં આવે છે કે ઉદ્ભવતો પ્રશ્ન એ છે કે આવી ધાર્મિક પ્રથાના સંદર્ભમાં રાજ્ય સરકાર એવો નિયમ બનાવી શકે કે નહીં જેથી સામાન્ય જનતાને મંદિરના સાંપ્રદાયિક સ્વરૂપ તથા મંદિર દ્વારા અનુસરાતી ધાર્મિક પ્રથાની જાણ થાય.

લોર્ડ અચ્યપ્પાના અનુચાચીઓ કોઈ ધાર્મિક સંપ્રદાય રચતા નથી

૮૮. ભારતના બંધારણનો અનુચ્છેદ ૨૬ દરેક ધાર્મિક સંપ્રદાયને (એ) ધાર્મિક અને દાતૃત્વલક્ષી હેતુઓ માટે સંસ્થાઓ સ્થાપિત કરવા અને જાળવી રાખવાનો અધિકાર; (બી) ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં તેના પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર; (સી) જંગમ અને અચલ મિલ્કત ધરાવવાનો અને સંપાદિત કરવાનો અધિકાર; અને (ડી) કાયદા અનુસાર આવી મિલ્કતનું વહીવટ કરવાનો અધિકાર બાંહેધરી આપે છે. જોકે, આ અધિકારો જાહેર વ્યવસ્થા,

નૈતિકતા અને આરોગ્યના આધિન છે.

૮૯. જે મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે તે એ છે કે ધાર્મિક સંપ્રદાય તરીકે શું ગણાય. ઉક્ત પ્રશ્ન શિરર મઠ (ઉપરોક્ત) થી શરૂ થતા આ અદાલતના અનેક નિર્ણયોનો વિષય રહ્યો છે, જેમાં અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

અનુચ્છેદ ૨૬ અંગે, પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે “ધાર્મિક સંપ્રદાય” શબ્દપ્રયોગનો ચોક્કસ અર્થ અથવા અભિપ્રાય શું છે અને શું મઠ આ શબ્દપ્રયોગની અંદર આવી શકે. ઓક્સફર્ડ ડિક્શનરીમાં “સંપ્રદાય” શબ્દની વ્યાખ્યા એવી કરવામાં આવી છે કે ‘એક જ નામ હેઠળ વર્ગીકૃત થયેલ વ્યક્તિઓનો સમૂહ; સામાન્ય આસ્થા અને સંગઠન ધરાવતો અને વિશિષ્ટ નામથી ઓળખાતો ધાર્મિક પંથ અથવા સંસ્થા.’ એ સર્વવિદિત છે કે તર્કશાસ્ત્રીય શિક્ષણના કેન્દ્રો તરીકે મઠોની સ્થાપના કરવાની પ્રથા શ્રી શંકરાચાર્ય દ્વારા શરૂ કરવામાં આવી હતી અને ત્યારથી વિવિધ આચાર્યો દ્વારા તેનું અનુસરણ કરવામાં આવ્યું હતું. શંકરાચાર્ય પછી ધાર્મિક આચાર્યો અને તત્ત્વચિંતકોની એક વિશાળ પરંપરા આવી, જેઓએ હિંદુ ધર્મના જુદા જુદા પંથો અને ઉપપંથોની સ્થાપના કરી, જે આજે ભારત દેશમાં જોવા મળે છે. આવા દરેક પંથ અથવા ઉપપંથને નિશ્ચિતપણે ધાર્મિક સંપ્રદાય કહી શકાય, કારણ કે તે વિશિષ્ટ નામથી ઓળખાય છે, અનેક કિસ્સાઓમાં તે સ્થાપકના નામથી ઓળખાય છે, અને તેની સામાન્ય આસ્થા તેમજ સામાન્ય આધ્યાત્મિક સંસ્થા હોય છે. રામાનુજના અનુયાયીઓ, જેઓ શ્રી વૈષ્ણવ તરીકે ઓળખાય છે, નિઃસંદેહ ધાર્મિક સંપ્રદાય બને છે; અને

તેવી જ રીતે મધ્વાચાર્ય તથા અન્ય ધાર્મિક આચાર્યોના અનુયાયીઓ પણ બને છે. પરંપરા દ્વારા સપ્રમાણ સ્થાપિત થયેલી હકીકત એ છે કે ઉડિપીના આઠ મઠોની સ્થાપના સ્વયં મધ્વાચાર્યે કરી હતી અને આ મઠોના ન્યાસીઓ તથા હિતભોગીઓ પોતાના વિશે તે આચાર્યના અનુયાયી હોવાનો સ્વીકાર કરે છે. વડી અદાલતે એવું નિર્ધારિત કર્યું છે કે વિવાદિત મઠ સિવક્ષી બ્રાહ્મણોના પ્રભારીપદ હેઠળ છે, જેઓ મધ્વાચાર્યના અનુયાયીઓના એક વિભાગનું રચન કરે છે. કારણ કે અનુચ્છેદ ૨૬ માત્ર ધાર્મિક સંપ્રદાયને જ નહીં પરંતુ તેના એક વિભાગને પણ આવરી લે છે, તેથી મઠ અથવા તેના દ્વારા પ્રતિનિધિત્વ પામતી આધ્યાત્મિક ભ્રાતૃત્વ સંસ્થા વાજબી રીતે આ અનુચ્છેદના કાર્યક્ષેત્રમાં આવી શકે છે.

૯૦. એસ.પી. મિત્તલ (ઉપરોક્ત) મામલામાં, પડકાર બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬નું ઉલ્લંઘન કરનાર હોવાનું કહીને ઓરવિલ (ઇમર્જન્સી) જોગવાઈઓ અધિનિયમ, ૧૯૮૦ની માન્યતા અંગે કરવામાં આવ્યો હતો. શ્રી અરવિંદે વૈશ્વિક મુક્તિનું તત્ત્વચિંતન પ્રતિપાદિત કર્યું હતું અને શિષ્યો સાથે મળીને ભારત તેમજ વિદેશમાં આવેલાં તેના કેન્દ્રો મારફતે શ્રી અરવિંદ અને ધ મદરના ઉપદેશોના પ્રચાર અને પ્રસારમાં માટે અરવિંદ સોસાયટીની સ્થાપના કરી હતી. શ્રી અરવિંદના અવસાન પછી, ધ મદરે તે સમયના પોંડિચેરીમાં ઓરવિલ નામની એક આંતરરાષ્ટ્રીય સાંસ્કૃતિક નગરીનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો હતો. ઓરવિલ ખાતે નગરીના વિકાસ માટે સોસાયટીને ભારતની અંદર તેમજ ભારત બહારથી કેન્દ્રીય સરકાર, રાજ્ય સરકાર અને અન્ય સંસ્થાઓ તરફથી અનુદાનરૂપ નાણાં

મળ્યાં હતાં. ધ મદરના અવસાન પછી, સરકારને સોસાયટીના કુવહીવટ અંગે ફરિયાદો મળવા લાગી અને તે મુજબ ઔરવિલ (ઈમર્જન્સી) જોગવાઈઓ અધિનિયમ, ૧૯૮૦ ઘડવામાં આવ્યો. સર્વોચ્ચ અદાલતે જ:૧ ની બહુમતીથી એવો નિર્ણય આપ્યો કે ન તો સોસાયટી અને ન તો ઔરવિલ નગરી ધાર્મિક પંથ તરીકે ગણાય, કારણ કે શ્રી અરવિંદના ઉપદેશો અને વચનો કોઈ ધર્મનું સ્વરૂપ ધારણ કરતા નહોતાં અને તેથી સરકાર દ્વારા ઔરવિલનો કબજો સંભાળવામાં આવવાથી બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ હેઠળના સોસાયટીના અધિકારોનું ઉલ્લંઘન થયું નહોતું.

૯૧. અદાલતે, અન્ય બાબતો ઉપરાંત, સભ્યપદ સાથે સંબંધિત શ્રી અરવિંદો સોસાયટીના નિયમો અને વિનિયમોની નિયમ ૯ સાથે સંસ્થાના એમ.ઓ.એ.નો ઉલ્લેખ કર્યો અને તે આ મુજબ વાંચાય છે:

૯. ભારત અથવા વિદેશમાં આવેલી કોઈપણ વ્યક્તિ, સંસ્થા અથવા સંગઠન, જે સોસાયટીના ધ્યેયો અને ઉદ્દેશ્યોને સ્વીકારે છે અને જેના સભ્યપદ માટેની અરજીને કારોબારી સમિતિ દ્વારા મંજૂરી આપવામાં આવે છે, તે સોસાયટીનો સભ્ય બનશે. રાષ્ટ્રીયતા, ધર્મ, જાતિ, પંથ અથવા લિંગના કોઈપણ ભેદભાવ વિના સર્વત્રના લોકો માટે સભ્યપદ ખુલ્લું છે.

આ રીતે ઉલ્લેખ કર્યા બાદ, અદાલતે નીચે મુજબ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો:

સભ્યપદ માટેની એકમાત્ર શરત એ છે કે સોસાયટીનું સભ્યપદ મેળવવા ઈચ્છનાર વ્યક્તિએ સોસાયટીના ધ્યેયો અને ઉદ્દેશ્યોને સ્વીકારવા જોઈએ.

આગળ એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે જે સર્વવ્યાપક હોય તે ધાર્મિક સંપ્રદાય હોઈ શકતું નથી. અલગ સંપ્રદાય રચવા માટે, બીજા કરતાં કંઈક વિશિષ્ટ હોવું જરૂરી છે. વકીલની દલીલ મુજબ, સંપ્રદાય એવો હોય છે જે બીજાથી ભિન્ન હોય અને જો સોસાયટી ધાર્મિક સંપ્રદાય હોત, તો સંસ્થામાં પ્રવેશ માંગનાર વ્યક્તિએ પોતાનો પૂર્વ ધર્મ ગુમાવવો પડત. તે એક જ સમયે બે ધર્મોનો સભ્ય રહી શકતો નથી. પરંતુ સોસાયટી અને અરોવિલનું સભ્ય બનવામાં એવી સ્થિતિ નથી. ધાર્મિક સંપ્રદાય અનિવાર્ય રીતે નવો હોવો જોઈએ અને ધર્મ માટે નવી પદ્ધતિશાસ્ત્ર પણ નિર્ધારિત થયેલું હોવું જોઈએ. સારૂપે, શ્રી અરવિંદ દ્વારા સ્વીકારાયેલ દષ્ટિકોણ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો જ એક ભાગ છે. તેમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં કેટલીક નવીનતાઓ હોઈ શકે, પરંતુ માત્ર તે કારણસર તેને ધર્મ ગણાવી શકાય નહીં.

૯૨. એસ.પી મિત્તલ (ઉપરોક્ત) ના મામલામાં અદાલતે ‘ધાર્મિક પંથ’ ની વ્યાખ્યાનો, જેને શિરૂર મઠ (ઉપરોક્ત) માં પણ સ્વીકારવામાં આવી હતી, પુનરોચ્ચાર કર્યો અને તેની સાથે સહમતિ વ્યક્ત કરી હતી, અને નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૬ માં આવેલા ‘ધાર્મિક પંથ’ શબ્દોને ‘ધર્મ’ શબ્દ પરથી તેમનો અર્થગૌરવ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ અને જો એવું હોય, તો ‘ધાર્મિક પંથ’ અભિવ્યક્તિએ પણ ત્રણ શરતો પૂર્ણ કરવી આવશ્યક છે:

(૧) તેવા વ્યક્તિઓનું એક સમૂહ હોવું આવશ્યક છે, જેઓ પાસે એવી

માન્યતાઓ અથવા સિદ્ધાંતોની પદ્ધતિ હોય કે જેને તેઓ પોતાના આધ્યાત્મિક કલ્યાણ માટે અનુરૂપ માનતા હોય, એટલે કે, એક સામાન્ય શ્રદ્ધા;

(૨) સામાન્ય સંગઠન, અને

(૩) વિશિષ્ટ નામ દ્વારા નિર્ધારણ.”

૯૩. નેલ્સોન માર્થાન્ડમ વેલ્લાલાર અને અન્ય વિ. કમિશનર, હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડ ચેરિટેબલ એન્ડોમેન્ટ અને અન્ય ૨૬ ના મામલામાં, અદાલત સમક્ષ ઊભો થયેલો પ્રશ્ન એ હતો કે નેલ્સોરસ્થિત અને માર્થાન્ડમના વેલ્લાલા સમુદાયની માલિકી ધરાવતું મંદિર, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬ ના અર્થક્ષેત્રમાં ‘ધાર્મિક પંથ’ ગણાય છે કે કેમ. આ મામલામાં એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે વેલ્લાલા સમુદાય વિશિષ્ટ ધાર્મિક આચારો અને માન્યતાઓનું પાલન કરતો હતો, જે અભિન્ન ભાગ છે ૨૬ (૨૦૦૩) ૧૦ એસીસી ૭૧૨

તેમના ધર્મના છે અને ગર્ભગૃહના આગળ આવેલ મંડપમમાં પ્રવેશ માત્ર તેમના સમુદાયના સભ્યોને જ ઉપલબ્ધ છે અને અન્ય કોઈને નથી, તથા બહારના લોકો બાહ્ય પરિસરમાંથી પૂજા અર્પી શકે છે. અદાલતે ઠરાવ્યું કે માર્થાન્ડમના વેલ્લાલા સમુદાયની માલિકી ધરાવતું નેલ્સોર સ્થિત મંદિર ધાર્મિક સંપ્રદાય ગણાતું નથી, કારણ કે એવો પુરાવો ઉપલબ્ધ નહોતો કે વેલ્લાલા સમુદાયના સભ્યો પાસે સમગ્ર હિંદુ સમુદાયમાં સામાન્ય રીતે પ્રચલિત માન્યતાઓથી ભિન્ન અને તેમની પોતાની વિશિષ્ટ સામાન્ય ધાર્મિક સિદ્ધાંતો હતા, અને વધુમાં, અદાલતે એસ.પી. મિત્તલ (ઉપરોક્ત) માં નિર્ધારિત

સિદ્ધાંતનું અનુસરણ કરતાં નિરીક્ષણ કર્યું:

“કાયદામાં આ સ્થિર થયેલી સ્થિતિ છે કે, આ અદાલતના વિવિધ નિર્ણયોનો વિચાર કરતાં, શબ્દો

ધાર્મિક પંથ” શબ્દસમૂહ પોતાનો અર્થછાયો ‘ધર્મ’ શબ્દમાંથી મેળવે છે.

“ધાર્મિક પંથ” અભિવ્યક્તિએ ત્રણ આવશ્યકતાઓ પૂર્ણ કરવી આવશ્યક છે – (૧) તેવા વ્યક્તિઓનો સમૂહ હોવો જોઈએ, જેમની પાસે માન્યતાઓ અથવા સિદ્ધાંતોની એવી વ્યવસ્થા હોય જેને તેઓ પોતાની આધ્યાત્મિક કલ્યાણપ્રદ ગણતા હોય, અર્થાત્ સામાન્ય આસ્થા; (૨) સામાન્ય સંગઠન; અને (૩) વિશિષ્ટ નામ દ્વારા ઓળખ. તેમાંથી અનિવાર્યપણે એવો અનુસંધાન થાય છે કે સમુદાયની સામાન્ય આસ્થા ધર્મ પર આધારિત હોવી જોઈએ અને તેમાં તેમના સામાન્ય ધાર્મિક સિદ્ધાંતો હોવા જોઈએ તથા તેમને જોડતી મૂળ કડી ધર્મ હોવી જોઈએ, માત્ર જાતિ કે સમુદાય અથવા સામાજિક દરજ્જાના વિચારણા નહીં.

૯૪. ઉપરોક્ત આ અદાલતના નિર્ણયો પરથી જેમ સ્પષ્ટ થાય છે, કોઈપણ ધાર્મિક મઠ, પંથ, સંસ્થા, ઉપપંથ અથવા તેના કોઈપણ વિભાગને ધાર્મિક સંપ્રદાય તરીકે નિર્ધારિત કરવા માટે, તે સામાન્ય અને સામૂહિક ધાર્મિક માન્યતા ધરાવતા વ્યક્તિઓનો સમૂહ હોવો જોઈએ, એવી સામાન્ય માન્યતાનું અનુસરણ કરતી સામાન્ય સંસ્થા હોવી જોઈએ, અને અંતિમ પરંતુ ઓછું મહત્વનું નહીં, વ્યક્તિઓના જણાવેલ સમૂહને વિશિષ્ટ નામ દ્વારા ઓળખવામાં આવતું, નામંકિત કરાયેલ અને નિર્દિષ્ટ કરાયેલ હોવું આવશ્યક છે.

૯૫. સામાવાળાઓએ એવો આગ્રહ કર્યો છે કે શબરીમાલા મંદિરના દર્શન માટે આવતા યાત્રાળુઓ ભગવાન અચ્યપ્પાના ભક્તો હોવાથી તેમને અચ્યપ્પન્સ તરીકે સંબોધવામાં આવે છે અને તેથી ધાર્મિક સંપ્રદાય માટેની તૃતીય શરત પૂર્ણ થાય છે, તથાપિ તે દલીલ સ્વીકાર્ય નથી. અચ્યપ્પન્સ નામનો કોઈ ઓળખાયેલો સમૂહ નથી. દરેક હિંદુ ભક્ત મંદિરે જઈ શકે છે. અમને એ બાબતથી પણ અવગત કરવામાં આવ્યા છે કે ભગવાન અચ્યપ્પાના અન્ય મંદિરો પણ છે અને ત્યાં આવી કોઈ મનાઈ નથી. તેથી, કોઈ ઓળખાયેલો સંપ્રદાય નથી. અનુરૂપ રીતે, અમે કોઈ પણ સંકોચ વિના એવો ઠરાવીએ છીએ કે શબરીમાલા મંદિર એક જાહેર ધાર્મિક ધર્મનિધિ છે અને આ પંથના કોઈ વિશિષ્ટ ઓળખાયેલા અનુયાયીઓ નથી.

૯૬. ધાર્મિક સંપ્રદાય માટેની પ્રથમ અને સર્વોપરી મહત્વપૂર્ણ શરત તરફ આવીએ, એટલે કે વ્યક્તિઓના સમૂહ પાસે એવી માન્યતાઓ અથવા સિદ્ધાંતોની પ્રણાલી હોવી જોઈએ જેને તેઓ પોતાના આધ્યાત્મિક કલ્યાણ માટે અનુરૂપ માનતા હોય; નોંધ પર એવું દર્શાવવા માટે કશું જ નથી કે લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો પાસે હિંદુ ધર્મમાં સામાન્યરૂપે પ્રચલિત માન્યતાઓથી ભિન્ન, તેમની પોતાની વિશિષ્ટ કોઈ સામાન્ય ધાર્મિક માન્યતાઓ છે, જેને તેઓ પોતાના આધ્યાત્મિક કલ્યાણ માટે અનુરૂપ માનતા હોય. તેથી, લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો માત્ર હિંદુઓ જ છે અને તેઓ કોઈ અલગ ધાર્મિક સંપ્રદાય રચતા નથી. ધાર્મિક સંપ્રદાય માટે ધર્મ સંબંધે કોઈ નવી પદ્ધતિશાસ્ત્રીય

વ્યવસ્થા ઉપલબ્ધ હોવી આવશ્યક છે. ફક્ત કેટલીક પ્રથાઓનું પાલન, ભલે તે દીર્ઘ સમયથી થતું હોય, માત્ર તે કારણસર તેને અલગ ધર્મ બનાવતું નથી.

ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ વિરુદ્ધ અનુચ્છેદ રૂપ(૧) હેઠળના મૂળભૂત અધિકારોની અમલવારીયોગ્યતા

૯૭. અમે એવું નિવેદન કર્યા પછી કે લોર્ડ અચ્ચપ્પાના ભક્તો અનુચ્છેદ ૨૬ ના અર્થમાં ધાર્મિક સંપ્રદાય રચતા નથી અને સબરિમલા મંદિર જાહેર મંદિર છે, કારણ કે ૧૯૫૦ ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૧૫ તેના ઉપર માર્ગદર્શન, નિયંત્રણ અને દેખરેખની તમામ સત્તાઓ ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડમાં નિક્ષેપિત કરે છે, જેનું અમારા પૂર્વવર્તી વિશ્લેષણમાં અનુચ્છેદ ૧૨ ના અર્થમાં ‘અન્ય સત્તાધિકારી’ તરીકે ઉદ્ઘાટન થયું છે, પરિણામે અનુચ્છેદ રૂપ(૧) હેઠળ સુનિશ્ચિત કરાયેલ। અધિકારો સહિતના મૂળભૂત અધિકારો ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ તથા સબરિમલા મંદિર સહિતના અન્ય સમાવિષ્ટ દેવસ્વોમો સામે અમલમાં મૂકી શકાય છે. અમે ભારતીય સંવિધાનના ધર્મનિરપેક્ષ સ્વરૂપની તેમજ અનુચ્છેદ રૂપ(૧) સહિત સંવિધાનના વિવિધ અનુચ્છેદોમાં આવેલ ‘ધર્મ’ શબ્દને અપાયેલા વ્યાપક અર્થની પણ ચર્ચા કરી છે.

૯૮. હવે સંવિધાનના અનુચ્છેદ રૂપ(૧) હેઠળ બાંધધરી આપવામાં આવેલા અધિકારો તરફ વળતા, આ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે કે અનુચ્છેદ રૂપ(૧) માં ‘તમામ વ્યક્તિઓ’ શબ્દપ્રયોગનો ઉપયોગ કરીને આ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે અંતરાત્માની સ્વતંત્રતા તથા ધર્મને મુક્તપણે સ્વીકારવાનો,

આચરવાનો અને પ્રસાર કરવાનો અધિકાર, અનુચ્છેદ ૨૫(૧) માં જ નિર્ધારિત પ્રતિબંધોને આધિન હોવા છતાં, સ્ત્રીઓ સહિત દરેક વ્યક્તિને ઉપલબ્ધ છે.

૯૯. એવું સમજવું આવશ્યક છે કે અનુચ્છેદ ૨૬નું મૂળ તત્ત્વ ‘ધાર્મિક સંસ્થાની સ્થાપના’ છે જેથી ધાર્મિક પંથનો દરજ્જો દાવો કરી શકાય. જ્યારે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) દરેક વ્યક્તિને ધર્મનું આચરણ કરવાનો અધિકાર બાંધધરી આપે છે અને આચરણની ક્રિયા મુખ્યત્વે ધાર્મિક ઉપાસના, વિધિ-વિધાન અને પાલનો સાથે સંબંધિત છે, જેમ રેવ. માં ધારણ કરવામાં આવ્યું છે.

સ્ટૅનિસ્લોસ વિ. મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય ૨૭ . વધુમાં, શિરૂર મઠ (ઉપરોક્ત) માં એવો નિર્ધાર કરવામાં આવ્યો છે કે ધર્મના ‘આચરણ’ અંગેના બંધારણીય હકની પીઠભૂમિમાં રહેલો તર્ક એવો છે કે ધાર્મિક આચારો, ધાર્મિક શ્રદ્ધા અથવા સિદ્ધાંતો જેટલાં જ, ધર્મનો એક અંગ છે.

૧૦૦. અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ બાંહેધરી આપવામાં આવેલ અધિકારનો લિંગ સાથે અથવા તે બાબતમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધિત કેટલાક શારીરિક-જૈવિક પરિબળો સાથે કોઈ સંબંધ નથી. કોઈપણ વયસમૂહની સ્ત્રીઓને, અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ બાંહેધરી આપવામાં આવેલ મુજબ, ધર્મનું મુક્તપણે આચરણ કરવા માટે મંદિરની મુલાકાત લેવા અને તેમાં પ્રવેશવાનો પુરુષો જેટલો જ અધિકાર છે. જ્યારે અમે આપું કહીએ છીએ, ત્યારે અમે આ હકીકત અંગે સંપૂર્ણપણે સચેત છીએ કે સ્ત્રીઓને ધાર્મિક સ્થળોમાં પ્રવેશથી આવા કોઈ પ્રસ્તાવિત બહિષ્કારનો કોઈ ધર્મનો આવશ્યક ભાગ બને છે કે કેમ,

તેનો પરવર્તી તબક્કે પરીક્ષણ કરવામાં આવશે.

૧૦૧. અમને એવું કહેવામાં જરાય પણ સંકોચ નથી કે આવી બાહ્યકરણકારી પ્રથા સ્ત્રીઓને હિન્દુ ધર્મનું સ્વતંત્રપણે પાલન કરવા તેમજ લોર્ડ અય્યપ્પા પ્રત્યે પોતાની ભક્તિ વ્યક્ત કરવા માટે મંદિરની મુલાકાત લેવાના અને તેમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર ભંગ કરે છે. સ્ત્રીઓને આ અધિકારનો ઇનકાર કરવાથી તેમના પૂજા કરવાનો અધિકારનો નોંધપાત્ર રીતે હાસ થાય છે. અમે અમિક્સ ક્યુરીએ, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ, શ્રી રાજુ રામચંદ્રનના આ અભિપ્રાય સાથે સહમત છીએ કે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ સુનિશ્ચિત કરાયેલ અધિકાર માત્ર આંતર-ધર્મ સમતા અંગે જ નથી, પરંતુ તે ધર્મની અંદરની સમતા અંગે પણ છે. તેથી, અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ ધર્મનું પાલન કરવાનો અધિકાર, તેની વ્યાપક પરિધિમાં, એવો અભેદભાવપૂર્ણ અધિકાર સમાવે છે જે સમાન ધર્મનો સ્વીકાર કરતી તમામ વયજૂથોના પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બંનેને સમાનરૂપે ઉપલબ્ધ છે.

૧૦૨. જોકે તે પુરુષો અથવા સ્ત્રીઓના સંદર્ભમાં નથી, તેમ છતાં હિંદુઓ માટે જાહેર ઉપાસના સ્થળ એવા કોઈ મંદિરમાં પ્રવેશ માંગતા કોઈપણ હિંદુ ઉપાસકના સંદર્ભમાં, નાર હરી શાસ્ત્રી અને અન્ય વિ. શ્રી બદ્રીનાથ મંદિર સમિતિ ૨૮ માં સર્વોચ્ચ અદાલતે કરેલી નોંધો ખૂબ જ માર્ગદર્શક છે, જેમાં અદાલતે આ મુજબ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો:

“અમને એવું જણાય છે કે કેસના આ પાસા અંગે નીચેની અદાલતનો અભિગમ સંપૂર્ણપણે યોગ્ય રહ્યો નથી, અને કોઈપણ સંભવિત ગેરસમજ ટાળવા

માટે, યોગ્ય કાનૂની સ્થિતિ શું છે તે અમે સંક્ષેપમાં દર્શાવવું ઇચ્છીએ છીએ. એકવાર એ સ્વીકારી લેવામાં આવે, જેમ કે વર્તમાન કેસમાં હકીકતમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, કે મંદિર હિંદુઓ માટેનું જાહેર ઉપાસનાસ્થળ છે, તો ‘દર્શન’ અથવા પૂજા કરવા માટે મંદિરમાં પ્રવેશવાનો અધિકાર એવો અધિકાર છે જે સંસ્થાની સ્વભાવગત પ્રકૃતિમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને આવા અધિકારોના પ્રાપ્તિકરણ માટે કોઈ રૂઢિ ૨૭ (૧૯૭૭) ૧ એસ.સી.સી. ૬૭૭

૨૮ એ.આઈ.આર. ૧૯૫૨ એસ.સી. ૨૪૫

અથવા અતિપ્રાચીન રૂઢિનો દાવો કરવો કે તેનો પુરાવો આપવો આવશ્યક નથી.....”

અને ફરી:

અતેથા, સાચી સ્થિતિ એવી છે કે વાદીઓનો તેમના યજમાનો સાથે મંદિરમાં પ્રવેશવાનો અધિકાર મંદિરસત્તાવાળાઓની મનસ્વી વિવેકસત્તા પર તેના અસ્તિત્વ માટે આધારિત એવો અસુરક્ષિત અથવા માત્ર અનુમતિઆધારિત અધિકાર નથી; તે આ અભિવ્યક્તિના યથાર્થ અર્થમાં કાનૂની અધિકાર છે, પરંતુ તેનો ઉપયોગ મંદિરની અંદર શિસ્ત અને શોભા જળવાઈ રહે તે માટે તથા પ્રચલિત પૂજાવિધિનું યોગ્ય પાલન સુનિશ્ચિત કરવા માટે મંદિર સમિતિ સદ્ભાવપૂર્વક જે પ્રતિબંધો મૂકે તેના આધીન રહીને થઈ શકે છે. અમારી દૃષ્ટિએ, વાદીઓ આ સ્વરૂપની ઘોષણા મેળવવા હકદાર છે.

૧૦૩. કોઈપણ કૃત્રિમ અને અસ્પષ્ટ મર્યાદા વિના ધર્મનું સ્વતંત્ર રીતે

આચરણ કરવાની સ્વતંત્રતા અંગેનું અન્ય એક પ્રામાણિક ઉચ્ચારણ આચાર્ય જગદીશ્વરાનંદ અવધૂત (સુપ્રા) ના કેસમાં છે, જેમાં અદાલતે આ મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

ધાર્મિક સ્વતંત્ર્યની સંપૂર્ણ સંકલ્પના અને વ્યાપ એવો છે કે વ્યક્તિના અંતરાત્માના આદેશ અનુસાર ધર્મના મુક્ત આચરણ પર, અથવા ધર્મને સ્વતંત્રપણે સ્વીકારવાનો, પાળવાનો અને પ્રસાર કરવાનો અધિકાર પર, રાજ્યની પોલીસ સત્તા હેઠળ તથા બંધારણના ભાગ ૨ ની અન્ય જોગવાઈઓ હેઠળ લાદવામાં આવેલા નિયંત્રણો સિવાય, કોઈ બાંધછોડ નથી. તેનો અર્થ એ થાય છે કે વ્યક્તિને પોતાના અંતરાત્માના આદેશ અનુસાર ઈશ્વરની ઉપાસના કરવાનો અધિકાર છે. મનુષ્યનો પોતાના ઈશ્વર સાથેનો સંબંધ રાજ્ય માટે ચિંતાનો વિષય બનાવવામાં આવ્યો નથી. તેમ છતાં, અંતરાત્માની સ્વતંત્રતા અને ધાર્મિક માન્યતાને એવી રીતે સ્થાપિત કરી શકાય નહીં કે જેથી દરેક નાગરિક રાષ્ટ્ર પ્રત્યે જે ફરજો બજાવવાનો ઋણી છે તેમાંથી બચી શકાય; ઉદાહરણ તરીકે, સૈનિક તાલીમ મેળવવી, સૈનિક સેવા બજાવવા માટેની તૈયારી દર્શાવતી શપથ લેવો વગેરે.

૧૦૪. તેથી, કોઈપણ હિંચકિયાટ અથવા અનામત વિના એવું કહી શકાય કે ૧૯૬૫ના અધિનિયમના અનુસંધાનમાં બનાવવામાં આવેલ ૧૯૬૫ના નિયમોનો વિવાદિત નિયમ ૩(બી), જે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયજૂથની મહિલાઓના પ્રવેશના બાકાતકરણની જોગવાઈ કરે છે, એવી મહિલાઓને

પોતાના ધાર્મિક વિશ્વાસનું આચરણ કરવાની હકનો સ્પષ્ટ ભંગ છે, જેનાં પરિણામે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળનો તેમનો મૂળભૂત અધિકાર નિષ્પ્રભ બની જાય છે. સ્ફટિક જેટલું સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં સુધી કોઈપણ જાતિના મંદિર ખાતે પ્રવેશ ઈચ્છતા ભક્તો, તેમના લિંગ અને/અથવા વયજૂથને અવગણીને, હિંદુઓ છે, ત્યાં સુધી મંદિરમાં પ્રવેશ કરી પ્રાર્થના અર્પણ કરવાનો તેમનો કાનૂની અધિકાર છે. હાલના મામલામાં મહિલાઓ પણ હિંદુઓ છે અને તેથી, લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો તરીકે શબરીમાલા મંદિરમાં પ્રવેશ કરી દેવતાને પ્રાર્થના અર્પણ કરવાની તેમની હક ઉપર કોઈ વ્યવહારુ કે કાનૂની મર્યાદા નથી.

૧૦૫. જ્યારે અમે આપું કહીએ છીએ, ત્યારે અમે એ પણ સ્પષ્ટ કરી શકીએ છીએ કે ઉક્ત બાકાત રાખવાનો નિયમ આ આધાર પર સમથનીય ઠરી શકતો નથી કે ઉક્ત વયસમૂહની સ્ત્રીઓને પ્રવેશ આપવા દેવું કોઈપણ રીતે હાનિકારક બનશે અથવા જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા, આરોગ્ય અથવા તે બાબતમાં સંવિધાનના ભાગ ૩ની અન્ય કોઈ જોગવાઈ/જોગવાઈઓ માટે જોખમકારક ભૂમિકા ભજવશે, કારણ કે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ બાંધધરાયેલ અધિકારને આ જ સિદ્ધાંતોને આધીન બનાવવામાં આવ્યો છે.

૧૦૬. સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૫(૧) માં આવેલો ‘નૈતિકતા’ શબ્દને સંકુચિત દૃષ્ટિકોણથી એમ જોઈ શકાય નહીં કે નૈતિકતાની વ્યાખ્યાના ક્ષેત્રને એટલું મર્યાદિત કરી દેવામાં આવે કે કોઈ વ્યક્તિ, કોઈ વર્ગ અથવા કોઈ ધાર્મિક પંથ આ શબ્દનો જે અર્થ સમજે છે, તે સુધી જ તે સીમિત રહી જાય. આપણને

યાદ રાખવું જોઈએ કે જ્યારે મૂળભૂત અધિકારોનું ઉદ્ધંધન થાય છે, ત્યારે ‘નૈતિકતા’ શબ્દનો સ્વાભાવિક અર્થ સંવિધાનિક નૈતિકતા થાય છે અને સંવિધાનિક અદાલતો દ્વારા અંતે જે કોઈ દષ્ટિ સ્વીકારવામાં આવે, તે સંવિધાનમાંથી આધાર પ્રાપ્ત કરતી આ સંવિધાનિક નૈતિકતાની સંકલ્પનાના સિદ્ધાંતો અને મૂળભૂત તત્વો સાથે સુસંગત હોવી આવશ્યક છે.

૧૦૭. મનોજ નારૂલા (પૂર્વોક્ત) માં, આ અદાલતે લોકશાહી વ્યવસ્થામાં સંવિધાનિક નૈતિકતાની સંકલ્પના જે પ્રભાવી ભૂમિકા ભજવે છે તેના વિષે વિચારવિમર્શ કર્યો છે અને આ રીતે અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે:

સંવિધાનિક નૈતિકતાનો સિદ્ધાંત મૂળભૂત રીતે તેનો અર્થ એ થાય છે કે સંવિધાનના ધોરણોને નમન કરવું અને એવી રીતે વર્તવું નહીં કે જે કાયદાના શાસનનું ઉદ્ધંધનરૂપ બને અથવા મનસ્વી રીતે કરાયેલા કાર્યનું પ્રતિબિંબ દર્શાવે. તે વાસ્તવમાં કેન્દ્રબિંદુ તરીકે કાર્ય કરે છે અને સંસ્થાઓના નિર્માણમાં લેસર કિરણની માફક માર્ગદર્શન આપે છે. આવી નૈતિકતાના મૂલ્યને ટકાવી રાખવા માટે પરંપરાઓ અને અભિસમયોનો વિકાસ થવો આવશ્યક છે. લોકશાહી મૂલ્યો ત્યાં ટકી રહે છે અને સફળ બને છે જ્યાં વ્યાપક જનતા અને સંસ્થાના પ્રભારમાં રહેલ વ્યક્તિઓ, વિમાર્ગિતાના માર્ગને સમતલ કર્યા વિના અને સંસ્થાગત અખંડિતતા તથા આવશ્યક સંવિધાનિક સંયમ જાળવવાની પ્રાથમિક ચિંતા પોતાના કાર્યમાં પ્રતિબિંબિત કરતાં, સંવિધાનિક પરિમાણોથી કડક રીતે માર્ગદર્શિત થાય છે. સંવિધાન પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા સંવિધાનિક નૈતિકતાનો એક

પાસો છે.

૧૦૮. તે ઉપરાંત, આ અદાલતે, ગવર્નમેન્ટ ઓફ એન.સી.ટી. ઓફ દિલ્હી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા એન્ડ અધર્સ ૨૯ માં, આ મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

૨૯ (૨૦૧૮) ૮ સ્કેલ ૭૨

‘સંવિધાનિક નૈતિકતા’ શબ્દના તેના અતિ કડક અર્થમાં અર્થ એવો થાય છે કે દસ્તાવેજના વિવિધ ભાગોમાં સમાવવામાં આવેલા સંવિધાનિક સિદ્ધાંતોનું કડક અને પૂર્ણપણે પાલન કરવું. જ્યારે કોઈ દેશને સંવિધાન પ્રાપ્ત હોય છે, ત્યારે તેની સાથે એક અનુગામી વચન પણ જોડાયેલું હોય છે, જેમાં નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે કે તે દેશના દરેક સભ્યે, તેના નાગરિકોથી લઈને ઉચ્ચ સંવિધાનિક પદાધિકારીઓ સુધી, સંવિધાનના મૂળભૂત તત્વોને આદર્શરૂપ માનવા જોઈએ. સંવિધાન દ્વારા લાદવામાં આવેલી આ ફરજ એ હકીકતમાંથી ઉપજે છે કે સંવિધાન એવું અનિવાર્ય મૂળાધાર છે, જે નાગરિકસમૂહને અપાયેલ લોકશાહી વ્યવસ્થા અખંડિત અને અવિકલ રહે તેની રક્ષા કરવા અને તેની ખાતરી કરવા માટે માર્ગદર્શક શક્તિ તરીકે કાર્ય કરે છે.

૧૦૯. વધુ સ્પષ્ટતા કરતાં, નવતેજ સિંહ જોહર અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય ૩૦ માં, આ અદાલતે નિરીક્ષણ કર્યું હતું:

સંવિધાનિક નૈતિકતાનો અભિપ્રાય માત્ર સંવિધાનવાદના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોના નગણ્ય પાલન સુધી મર્યાદિત નથી, કારણ કે સંવિધાનિક

નૈતિકતાનું વ્યાપક પરિમાણ અને પ્રસરણ માત્ર સંવિધાનમાં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓ અને તેના શાબ્દિક લખાણ સુધી સીમિત નથી; પરંતુ તે પોતાના અંતર્ગત વિશાળ વ્યાપ ધરાવતા એવા ગુણોને પણ આવરી લે છે, જેમ કે બહુવિધતાવાદી અને સર્વસમાવેશક સમાજની સ્થાપના કરવી, અને તે સાથે જ સંવિધાનવાદના અન્ય સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવું. વધુમાં, સંવિધાનિક નૈતિકતાને અંગીકાર કરવાનો પરિણામ એ પણ છે કે સંવિધાનવાદના મૂલ્યો રાજ્યના તંત્ર મારફતે નીચે સુધી પ્રવાહિત થાય છે અને રાજ્યના પ્રત્યેક એકલ નાગરિકના કલ્યાણ માટે વ્યાપે છે.

અને ફરીથી:

૧૧૫. સમાજ સમૂહરૂપે અથવા સમાજનો અતિસૂક્ષ્મ હિસ્સો પણ પોતાના માટે ભિન્ન બાબતોની આકાંક્ષા રાખી શકે છે અને તેમને પ્રાધાન્ય આપી શકે છે. તેઓને ભિન્ન હોવાની, ભિન્ન બાબતો પસંદ કરવાની અને આ જ પ્રકારની અન્ય સ્વતંત્રતા રાખવાનો પૂર્ણ અધિકાર છે, શરતે કે તેમની આવી ભિન્ન રુચિઓ અને પસંદગીઓ તેમના કાનૂની માળખાની અંદર જ રહે અને તે ન તો કોઈ કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરે અને ન તો કોઈ અન્ય નાગરિકના મૂળભૂત અધિકારોના સંકોચનનું પરિણામ આપે. આપણા બંધારણની પ્રસ્તાવનામાં નિર્ધારિત ન્યાય, સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બાંધવતા જેવા ઉદ્ભાત ઉદ્દેશ્યો માત્ર ત્યારે જ સિદ્ધ થઈ શકે, જ્યારે રાજ્યના અંગો બંધારણીય નૈતિકતાના સિદ્ધાંત પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધતા અને નિષ્ઠા જાળવે.

૧૧૦. અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ સુનિશ્ચિત કરાયેલ અધિકારને, તે અનુચ્છેદના આરંભિક શબ્દો દ્વારા જ, જાહેર વ્યવસ્થા, જાહેર નૈતિકતા, જાહેર આરોગ્ય અને બંધારણના ભાગ ૩ની અન્ય જોગવાઈઓને આધીન બનાવવામાં આવ્યો છે. આ ત્રણેય શબ્દો, અર્થાત્ વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્ય, ‘જાહેર’ શબ્દથી વિશેષિત થયેલા છે. ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયસમૂહની મહિલા ભક્તોને પ્રાર્થના અર્પણ કરવા માટે શબરીમાલા મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની મંજૂરી આપવાથી ન તો જાહેર વ્યવસ્થા અને ન તો જાહેર આરોગ્ય જોખમમાં પડશે. જાહેર નૈતિકતાના પ્રશ્ન અંગે, અમે આ બાબત સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ કરવી આવશ્યક માનીએ છીએ કે બંધારણ આ દેશના લોકો પર કોઈ બાહ્ય શક્તિ દ્વારા લાદવામાં આવ્યું નહોતું, પરંતુ તેના બદલે આ દેશના લોકોએ પોતાને માટે તેને સ્વીકાર્યું અને આપ્યું હતું; તેથી ‘જાહેર નૈતિકતા’ શબ્દસમૂહને યોગ્ય રીતે બંધારણીય નૈતિકતાના સમાનાર્થી તરીકે સમજવો જોઈએ.

૧૧૧. આમ કહીને, જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યની કલ્પનાઓનો ઉપયોગ ધર્મનું મુક્તપણે આચરણ કરવાની સ્વતંત્રતા ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવા અને ૧૦ થી ૫૦ વર્ષના વયસમૂહની સ્ત્રીઓને તેમના કાનૂની અધિકાર મુજબ સબરિમલા મંદિરમાં પ્રવેશ કરીને પ્રાર્થના અર્પણ કરવાથી વંચિત રાખીને તેમના વિરુદ્ધ ભેદભાવ કરવા માટે રંગીન ઉપાય તરીકે કરી શકાય નહીં, કારણ કે માત્ર એટલા માટે કે જાહેર નૈતિકતાએ બંધારણીય નૈતિકતાને આધીન

રહેવું જ પડે.

હિંદુ ધર્મ અનુસાર બહિષ્કારાત્મક પ્રથા આવશ્યક પ્રથા છે કે કેમ

૧૧૨. અમે, આ ચુકાદાના પૂર્વ ભાગમાં, એવું નિર્ધારિત કર્યું છે કે લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો, જેઓ પોતાને અલગ ધાર્મિક પંથ તરીકે દાવો કરતા હોવા છતાં, આ અદાલતે અનેક નિર્ણયો માં પ્રતિપાદિત કરેલા પરીક્ષણો અનુસાર, જેમાં સૌથી પ્રખ્યાત એસ.પી. મિત્તલ (ઉપરોક્ત) છે, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬ ના અર્થમાં અલગ ધાર્મિક પંથ રચતા નથી. આથી ગણિતીય નિશ્ચિતતા સાથે એવો નિષ્કર્ષ ઉપજે છે કે લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો હિંદુ ધર્મના અનુયાયીઓ છે. હવે, જે જોવાનું બાકી રહે છે તે એ છે કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયગટની સ્ત્રીઓનું બાકાતકરણ, શબરિમલા મંદિરને આક્ષેપિત વિશિષ્ટ અનુસંગી પરિસ્થિતિઓની પૃષ્ઠભૂમિમાં, હિંદુ ધર્મ અંતર્ગત આવશ્યક પ્રથા છે કે નહીં. ઉક્ત પ્રશ્નનું નિર્ધારણ કરવા માટે, પ્રથમ તો આપણે સમજવાની જરૂર છે કે કોઈ વિશિષ્ટ ધર્મ માટે કઈ બાબત આવશ્યક પ્રથા ગણાય, જે આ અદાલતના અનેક નિર્ણયોનો વિષય રહી છે. જૉન વલ્લમટ્ટોમ અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા ૩૧ માં આ અદાલતે નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૨૫ માત્ર વિધિ, ધાર્મિક ક્રિયાઓ વગેરે, જે ધર્મનો અભિન્ન ભાગ છે, તેવા આચરણ કરવાની સ્વતંત્રતાનું જ રક્ષણ કરે છે. એવું કહેતા અદાલતે એવો નિર્ધાર કર્યો હતો કે દાનધર્મ અથવા ધાર્મિક હેતુઓ માટે ભેટ આપવાની વૃત્તિ ૩૧ (૨૦૦૩) ૬ એસસીસી ૬૧૧

હેતુને વ્યક્તિના ધાર્મિક પુણ્યકર્મ તરીકે નિર્ધારિત કરી શકાય, પરંતુ તે જ

કોઈપણ ધર્મનો અભિન્ન ભાગ છે એવું કહી શકાય નહીં.

૧૧૩. કોઈ વિશિષ્ટ ધર્મની અનિવાર્ય પ્રથાઓની ભૂમિકા લોર્ડ હેલ્સબરીએ ફ્રી ચર્ચ ઓફ સ્કોટલેન્ડ વિ. ઓવર્ટન૩૨ માં સારી રીતે દર્શાવી છે, જેમાં આ રીતે અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું:

આવશ્યક તત્વો સાથે સુસંગતતા ન હોય ત્યારે, તે પંથ એવો સત્તાસ્વરૂપ એકમ ગણાઈ શકે નહીં કે જે મતોની સુમેળભરી એકરૂપતા દ્વારા દૃઢ રીતે સંકલિત થયો હોય; તે તો માત્ર અસંગત ઢગલો જ ગણાય, જાણે રેતીના કણોનો ઢગલો, જે એકત્ર તો ફેંકી દેવાયા હોય પરંતુ પરસ્પર એકતામાં બંધાયેલા ન હોય, અને જેમાંના દરેક બૌદ્ધિક અને અલગ પડેલા કણ દરેક અન્ય કણથી ભિન્ન હોય, તથા સમસ્ત મળીને માત્ર નામમાત્ર એકતાવાળું, પરંતુ વાસ્તવમાં અસંબંધિત સમૂહ રહે; જેની અંદર આંતરિક અસમાનતા અને પરસ્પર તથા પારસ્પરિક વિરોધાભાસ અને મતભેદ સિવાય બીજું કશું જ ન ભરેલું હોય.

૧૧૪. આ અદાલતે, શિરૂર મઠ (ઉપરોક્ત) માં, પ્રથમ વખત એવો નિર્ધાર કર્યો હતો કે ધર્મનો આવશ્યક ભાગ શું ગણાય તે બાબતનું નિર્ધારણ તે ધર્મના પોતાના સિદ્ધાંતો અને ઉપદેશોના સંદર્ભથી કરવામાં આવશે. અદાલતે આ મુજબ મત વ્યક્ત કર્યો હતો:

પ્રથમ દ્રષ્ટિએ, કોઈ ધર્મનો આવશ્યક ભાગ શું બને છે તે મુખ્યત્વે તે ધર્મના પોતાના સિદ્ધાંતોના સંદર્ભ સાથે જ નિર્ધારિત કરવાનું રહે છે.

૧૧૫. મોહદ્. હનીફ કુરેશી વિ. સ્ટેટ ઓફ બિહાર૩૩ માં, આ અદાલતે

અરજદારની આ દલીલ નકારી કાઢી હતી કે બકર-ઈદના પ્રસંગે ગાયની કુરબાની કરવી મુસ્લિમ ધર્મની અનિવાર્ય પ્રથા છે અને ઠરાવ્યું હતું કે તેને અનુચ્છેદ ૨૫ ની અનુચ્છેદ ૨(એ) હેઠળ રાજ્ય દ્વારા પ્રતિબંધિત કરી શકાય.

૧૧૬. તેવી જ રીતે, સ્ટેટ ઓફ વેસ્ટ બંગાળ એન્ડ અર્સ વિ. આશુતોષ લાહિરી એન્ડ અર્સ ૩૪ માં, આ અદાલતે, વડી અદાલતના ચુકાદાને મંજૂરી આપતાં, નોંધ્યું હતું કે સ્ટેટ ઓફ વેસ્ટ બંગાળે મુસ્લિમ સમુદાય માટે સ્વસ્થ ગાયોના વધ માટે મુક્તિ આપવાની આવશ્યકતા હોવાનું કારણ દર્શાવીને વેસ્ટ બંગાળ એનિમલ સ્લોટર કન્ટ્રોલ એક્ટ, ૧૯૫૦ ની અનુચ્છેદ ૧૨ નો ખોટી રીતે આશ્રય લીધો હતો. આવું ઠરાવતાં, અદાલતે નીચે મુજબ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો:

“...અધિનિયમ હેઠળ આવતાં કોઈપણ સ્વસ્થ પ્રાણીના વધ સાથે સંબંધિત રીતે અનુચ્છેદ ૧૨ હેઠળ મુક્તિ આપવાની સત્તાનો રાજ્ય દ્વારા ઉપયોગ કરવામાં આવે, તે પહેલાં એવું દર્શાવવું આવશ્યક છે કે એવી મુક્તિ ૩૨ (૧૯૦૪) એ.સી. ૫૧૫ ૩૩ એ.આઈ.આર. ૧૯૫૮ એસ.સી. ૭૩૧

૩૪ એ.આઈ.આર. ૧૯૯૫ એસ.સી. ૪૬૪

આવશ્યક ધાર્મિક, ઔષધીય અથવા સંશોધન હેતુની સિદ્ધિ માટે અનુસેવીરૂપે આપવાની આવશ્યકતા હોય ત્યારે જ આવી છૂટ મંજૂર કરવી જરૂરી બને છે. જો એવો હેતુ અમલમાં મૂકવા માટે આવી છૂટ આપવી અનિવાર્ય અથવા આવશ્યક ન હોય, તો અધિનિયમની મુખ્ય જોગવાઈઓના મર્મને બાજુ પર મૂકી

દેવા માટે એવી કોઈ છૂટ મંજૂર કરી શકાય નહીં.”

૧૧૭. દરગાહ કમિટી, અજમેર અને અન્ય વિ. સૈયદ હુસૈન અલી અને અન્ય ૩૫ માં, અદાલતે, જોકે અનુરોધે ૨૬ ના સંદર્ભમાં બોલતાં, ચેતવણી આપી હતી કે કેટલીક પ્રથાઓ, ભલે ધાર્મિક હોય, તો પણ માત્ર અંધશ્રદ્ધાપૂર્ણ માન્યતાઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોઈ શકે છે અને તે અર્થમાં, ધર્મ પોતે માટે બાહ્ય અને અનિવાર્ય ન ગણાય તેવી ઉમેરાઓ હોઈ શકે છે; અને જ્યાં સુધી આવી પ્રથાઓ ધર્મનો આવશ્યક અને અભિન્ન ભાગ બને છે એવું જણાતું ન હોય, ત્યાં સુધી આવશ્યક પ્રથાઓ તરીકે સંરક્ષણ મેળવવાના તેમના દાવાની સાવધાનીપૂર્વક તપાસ કરવી જરૂરી બની શકે; અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, સંરક્ષણ માત્ર તેવી ધાર્મિક પ્રથાઓ સુધી મર્યાદિત રહેવું જોઈએ, જે ધર્મનો આવશ્યક અને અભિન્ન ભાગ હોય અને અન્ય કોઈ નહીં.

૧૧૮. આ કેસમાં અદાલતે એવી પ્રથાઓને સંરક્ષણના ક્ષેત્રમાંથી બહાર રાખી છે કે જેઓએ ભલે ધાર્મિક પ્રથાઓનું લક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હોય, પરંતુ સાવચેતીપૂર્વકની તપાસમાં એવી કેટલીક અંધશ્રદ્ધાપૂર્ણ માન્યતાઓનું પરિણામ હોવાનું જણાય છે, જે તેમને અનિવાર્ય ન બનાવે અને ધર્મનો અભિન્ન ભાગ ન ગણાવે.

૧૧૯. આચાર્ય જગદીશ્વરાનંદ અવધૂત અને અન્ય વિ. પોલીસ કમિશનર, કલકત્તા-૩૬માં, જે પ્રચલિત રીતે પ્રથમ આનંદ માર્ગ કેસ તરીકે ઓળખાય છે, આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે પ્રાણઘાતક હથિયારો અને માનવ ખોપરીઓ સાથે આનંદ

માર્ગીઓ દ્વારા સરઘસોમાં અથવા જાહેર સ્થળોએ કરવામાં આવતું તાંડવ નૃત્ય આનંદ માર્ગના અનુયાયીઓનો આવશ્યક ધાર્મિક વિધિભાગ નહોતો અને, તેથી, જાહેર વ્યવસ્થા અને નૈતિકતાના હિતમાં આવા સરઘસો પર પ્રતિબંધ મૂકતો ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની અનુચ્છેદ ૧૪૪ હેઠળનો આદેશ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ હેઠળ આનંદ માર્ગ સંપ્રદાયના હકોનો ભંગ કરતો નહોતો, ખાસ કરીને જ્યારે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની અનુચ્છેદ ૧૪૪ હેઠળના આદેશો જાહેર સ્થળોએ સરઘસો અથવા ભેગી થવા પર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ મૂક્યો નહોતો, પરંતુ માત્ર છરા, ત્રિશૂલ અને ખોપરીઓ સાથે લઈ જવાને પ્રતિબંધિત કર્યું હતું, જે જાહેર વ્યવસ્થા અને નૈતિકતા માટે જોખમ ઊભું કરતા હતા.

૧૨૦. એન. આદિત્યાન વિ. ટ્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ અને અન્ય ૩૭ માં, અદાલતે અત્યંત સંક્ષિપ્ત રીતે નીચેના શબ્દોમાં નિર્ધારિત કર્યું હતું કે કોઈ ધર્મની આવશ્યક પ્રથા શું ગણાય તે નક્કી કરવા માટે અદાલતનો અભિગમ કેવો હોવો જોઈએ:

૩૫ એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૧૪૦૨

૩૬ (૧૯૮૩) ૪ એસસીસી ૫૨૨ ૩૭ (૨૦૦૨) ૮ એસસીસી ૧૦૬

અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ હેઠળનું રક્ષણ એવા વિધિ-વિધાનો અને આચારો, સમારોહો તથા ઉપાસનાની પદ્ધતિઓ માટે ખાતરી આપે છે, જે ધર્મના અભિન્ન અંગો હોય છે, અને ધર્મનો કે ધાર્મિક પ્રથાનો ખરેખર આવશ્યક ભાગ ક્યો ગણાય તે અંગેનો નિર્ધારણ અદાલતો દ્વારા સંબંધિત વિશિષ્ટ ધર્મના

સિદ્ધાંત અથવા ધર્મના અંગ તરીકે માનવામાં આવતી પ્રથાઓના સંદર્ભમાં કરવાનું રહે છે...

(ભાર અમારો છે)

૧૨૧. પોલીસ કમિશનર અને અન્ય વિ. આચાર્ય જગદીશ્વરાનંદ અવધૂત અને અન્ય (ઉપરોક્ત) મામલામાં, જે બીજો આનંદ માર્ગ મામલો હતો, અદાલતે અનિવાર્ય ધાર્મિક પ્રથાના ચથાર્થ સ્વરૂપ અંગે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે અને વધુમાં બંધારણ હેઠળ રક્ષણની ખાતરી આપવા માટે કોઈ નિશ્ચિત પ્રથાને કોઈ વિશિષ્ટ ધર્મ માટે અનિવાર્ય ગણાવી શકાય કે નહીં તે નિર્ધારિત કરવાની કસોટી પણ નિર્ધારિત કરી છે. અદાલતે આ મત વ્યક્ત કર્યો છે:

બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ હેઠળ સુનિશ્ચિત કરાયેલ રક્ષણ માત્ર સિદ્ધાંત અથવા માન્યતાસંબંધિત બાબતો પૂરતું મર્યાદિત નથી, પરંતુ ધર્મના અનુસરણમાં કરાયેલ કૃત્યો સુધી પણ વિસ્તરે છે અને તેથી, તેમાં એવા વિધિ-વિધાનો, આચારો, સમારંભો અને ઉપાસનાની પદ્ધતિઓ અંગેની ખાતરીનો સમાવેશ થાય છે, જે ધર્મનો આવશ્યક અથવા અભિન્ન ભાગ હોય. ધર્મનો અભિન્ન અથવા આવશ્યક ભાગ શું ગણાય તે, સંબંધિત ધર્મના સિદ્ધાંતો, આચરણો, મતસિદ્ધાંતો, ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ વગેરેના સંદર્ભમાં નક્કી કરવાનું રહે છે. (સામાન્ય રીતે, આ પાસાઓને ધ્યાનમાં લઈ કોઈ ભાગ અથવા આચરણ આવશ્યક છે કે નહીં તે નક્કી કરવા માટે, ધ કમિશનર વિ. એલ ટી સ્વામીઆર ઓફ શ્રીરુર મઠ ૧૯૫૪ એસસીઆર ૧૦૦૫, એસએસટીએસ સહેબ વિ. સ્ટેટ

ઓફ બોમ્બે ૧૯૬૨ (સપ્લી.) ૨ એસસીઆર ૪૯૬, અને સેશમ્મલ વિ. સ્ટેટ
 ઓફ તમિલનાડુ :[૧૯૭૨]૩એસસીઆર૮૧૫ ના બંધારણીય ખંડપીઠના
 નિર્ણયો જોવાલાયક છે). ‘ધર્મનો આવશ્યક ભાગ અથવા આચરણ’ નો શું અર્થ
 થાય છે તે હવે સ્પષ્ટીકરણનો વિષય છે. ધર્મનો આવશ્યક ભાગ એટલે તે
 મૂળભૂત માન્યતાઓ, જેના આધારે ધર્મની સ્થાપના થયેલી હોય. આવશ્યક
 આચરણ એટલે તે આચરણો, જે ધાર્મિક માન્યતાનું પાલન કરવા માટે મૂળભૂત
 હોય. ધર્મનું સમગ્ર માળખું આવશ્યક ભાગો અથવા આચરણોના પાયાના પથ્થર
 પર નિર્મિત થયેલું છે. જેના વગર, ધર્મ ધર્મ જ ન રહે. કોઈ ભાગ અથવા આચરણ
 ધર્મ માટે આવશ્યક છે કે નહીં તે નક્કી કરવાની કસોટી એ છે કે, તે ભાગ અથવા
 આચરણ વિના ધર્મનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે કે નહીં. જો તે ભાગ અથવા
 આચરણ દૂર કરવાથી તે ધર્મના સ્વભાવમાં અથવા તેની માન્યતામાં મૂળભૂત
 ફેરફાર સર્જાતો હોય, તો એવો ભાગ આવશ્યક અથવા અભિન્ન ભાગ ગણાવી
 શકાય. આવા ભાગમાં ઉમેરો અથવા ઘટાડો થઈ શકતો નથી. કારણ કે તે જ તે
 ધર્મનું સારતત્વ છે અને તેમાં ફેરફાર કરવાથી તેનો મૂળભૂત સ્વભાવ બદલાઈ
 જાય. બંધારણ દ્વારા આવા સ્થાયી આવશ્યક ભાગોનું જ રક્ષણ કરવામાં આવ્યું
 છે. કોઈપણ વ્યક્તિ એવો દાવો કરી શકતી નથી કે કોઈ નિશ્ચિત તારીખથી
 અથવા કોઈ ઘટનાના કારણે પોતાની ધર્મનો આવશ્યક ભાગ અથવા આચરણ
 બદલાઈ ગયું છે. આવા પરિવર્તનશીલ ભાગો અથવા આચરણો નિશ્ચિતપણે
 ધર્મનો તે ‘મૂળ’ ભાગ નથી, જેના પર માન્યતા આધારિત હોય અને જેના પર

ધર્મની સ્થાપના થયેલી હોય. તેઓને માત્ર અનાવશ્યક ભાગો અથવા આચરણોના અલંકારરૂપ ઉમેરા તરીકે જ ગણાવી શકાય.

૧૨૨. ઉપરોક્ત અધિકૃત નિર્ણયો ના પ્રકાશમાં, ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયજૂથની મહિલાઓને બહાર રાખવાની પ્રથા હિંદુ ધર્મના કોઈ સિદ્ધાંત સમકક્ષ છે કે એવી પ્રથા છે જેને હિંદુ ધર્મનો આવશ્યક ભાગ માનવામાં આવી શકે, તેમજ ઉક્ત બહિષ્કારાત્મક પ્રથા વિના હિંદુ ધર્મના સ્વરૂપમાં ફેરફાર આવી જાય કે નહીં, તે નક્કી કરવાનું છે. આ પ્રશ્નોનો જવાબ, અમારા વિચારી-વિમર્શપૂર્વકના મત મુજબ, દઢ નકારમાં છે. કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં એવું કહી શકાય નહીં કે કોઈપણ વયજૂથની મહિલાઓને બહાર રાખવું હિંદુ ધર્મની આવશ્યક પ્રથા ગણાવી શકાય અને તેના વિરુદ્ધ, હિંદુ ધર્મનો આવશ્યક ભાગ એ છે કે હિંદુ મહિલાઓને ભક્તો અને હિંદુ ધર્મના અનુયાયીઓ તરીકે મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની અને દેવતાને પ્રાર્થના અર્પણ કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવે. કોઈપણ શાસ્ત્રીય અથવા પાઠ્ય આધારિત પુરાવાના અભાવે, અમે સબરિમલા મંદિરમાં અનુસરાતી આ બહિષ્કારાત્મક પ્રથાને હિંદુ ધર્મની આવશ્યક પ્રથાનો દરજ્જો આપી શકતા નથી.

૧૨૩. સ્ત્રીઓને પ્રાર્થના અર્પણ કરવા માટે શબરીમાલા મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની મંજૂરી આપવાથી હિંદુ ધર્મના સ્વરૂપમાં મૂળભૂત રીતે ફેરફાર થશે અથવા તે કોઈપણ રીતે બદલાઈ જશે, એવું કલ્પી શકાય તેમ નથી. તેથી, ૧૯૬૫ના અધિનિયમના બળે ઘડાયેલા ૧૯૬૫ના નિયમોના નિયમ ૩(બી) ના સ્વરૂપમાં

અધિનસ્ત વિધાનનો આધાર અપાયેલી જે બહિષ્કારાત્મક પ્રથા છે, તે હિંદુ ધર્મનો આવશ્યક કે અભિન્ન ભાગ નથી; જેના વિના હિંદુ ધર્મ, જેના અનુયાયી લોડ અચ્ચપ્પાના ભક્તો છે, ટકી શકશે નહીં.

૧૨૪. કોઈપણ વ્યક્તિ એવું કહી શકતી નથી કે કોઈ નિશ્ચિત તારીખથી અથવા કોઈ ઘટનાના કારણે કોઈના ધર્મનો આવશ્યક ભાગ અથવા પ્રથા બદલાઈ ગઈ છે. આવા પરિવર્તનશીલ ભાગો અથવા પ્રથાઓ નિશ્ચિતપણે ધર્મના તે ‘મૂળ’ ભાગ તરીકે ગણાવી શકાય નહીં, જેના ઉપર આસ્થા આધારિત હોય છે અને જેના ઉપર ધર્મ સ્થાપિત થયેલો હોય છે. તેને માત્ર અનાવશ્યક ભાગો અથવા પ્રથાઓના સાધારણ અલંકારરૂપે જ ગણાવી શકાય.

૧૨૫. સમયના વહેણ સાથે કોઈ પ્રથા બદલાઈ જાય ત્યારે, પોલીસ કમિશનર અને અન્ય વિ. (ઉપરોક્ત) માં નિર્ધારિત થયેલા કાનૂનને ધ્યાનમાં લેતાં, તેવી પ્રથાને ધર્મની રચના જે મૂળ તત્ત્વ પર આધારિત હોય તેવું માનવામાં આવી શકે નહીં — આ હકીકત અમારી આ દષ્ટિને વધુ પુષ્ટિ આપે છે. કોઈ પ્રથાને આવશ્યક પ્રથાનો દરજ્જો પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેમાં અવરોધરહિત સાતત્ય હોવું આવશ્યક છે. વધુમાં, એસ. મહેન્દ્રન (ઉપરોક્ત) માં વડી અદાલતના ચુકાદામાંથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે દેવસ્વોમ બોર્ડે વડી અદાલત સમક્ષ સ્વીકાર્યું હતું કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયજૂથની સ્ત્રી ભક્તો મંદિરની મુલાકાત લેતી હતી અને પોતાના બાળકોના પ્રથમ અન્નપ્રાશન સંસ્કાર માટે દર મહિને પાંચ દિવસ પૂજા કરતી હતી. દેવસ્વોમ બોર્ડે વડી અદાલત સમક્ષ એવો પણ અભિપ્રાય રજૂ

કચો હતો કે સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પરનો પ્રતિબંધ માત્ર મંડલમ, મકરવિલક્કુ અને વિષ્ણુ દિવસો દરમિયાન જ હતો. આ જ બાબત વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ, સુશ્રી ઇંદિરા જયસિંહે પણ દર્શાવી છે કે પ્રશ્નાસ્પદ આક્ષેપિત બહિષ્કારક પ્રથા ‘કેટલાક વિચ્છેદો ધરાવતી પ્રથા’ છે, કારણ કે ૧૯૫૦ ની સૂચના જારી થાય તે પહેલાં તમામ વયજૂથની સ્ત્રીઓ પોતાના બાળકોના પ્રથમ અન્નપ્રાશન સંસ્કાર માટે શબરીમાલા મંદિરની મુલાકાત લેતી હતી.

૧૨૬. તેથી, સાબરીમાલા મંદિર ખાતે અનુસરવામાં આવતી બાકાત રાખવાની પ્રથામાં કોઈ સતતતા જણાતી નથી અને આ દૃષ્ટિએ તેને આવશ્યક પ્રથા તરીકે ગણાવી શકાય નહીં.

૧૯૬૫ના અધિનિયમ અને ૧૯૬૫ના નિયમોની નિયમ ૩(બી) નું વિશ્લેષણ

૧૨૭. હાલમાં અમે કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થળો (પ્રવેશના અધિકૃતકરણ) અધિનિયમ, ૧૯૬૫ ની વૈધાનિક જોગવાઈઓ પર વિચાર કરી શકીએ. ઉક્ત અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૨ વ્યાખ્યા અનુચ્છેદ છે અને તે નીચે મુજબ વાંચાય છે:

“ ૨. વ્યાખ્યાઓ. આ અધિનિયમમાં, જો પ્રસંગથી અન્યથા આવશ્યક ન હોય, તો, –

(એ) “હિન્દુ” માં બૌદ્ધ, શીખ અથવા જૈન ધર્મનો અનુસરણ કરનાર વ્યક્તિનો સમાવેશ થાય છે;

(બી) “જાહેર ઉપાસનાનું સ્થળ” નો અર્થ એવો સ્થળ છે, જેને કોઈપણ નામે ઓળખવામાં આવતું હોય અથવા જે કોઈપણના માલિકીના હેતુસર હોય, જે હિંદુઓ અથવા તેમના કોઈ વિભાગ અથવા વર્ગ માટે કોઈ ધાર્મિક સેવા બજાવવા અથવા તેમાં પ્રાર્થના અર્પણ કરવા માટે સમર્પિત હોય, અથવા તેમના હિતાર્થે હોય, અથવા સામાન્ય રીતે તેમના દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતું હોય, અને તેમાં આવા કોઈપણ સ્થળને અનુસંગી અથવા જોડાયેલા તમામ જમીનો અને અનુગામી મંદિરો, મઠો, દેવસ્થાનો, નમસ્કાર મંડપો અને નાલમ્બાલમો, તેમજ એવા કોઈપણ પવિત્ર કુંડો, કૂવો, ઝરણાં અને જળપ્રવાહોનો પણ સમાવેશ થાય છે, જેમના જળની પૂજા કરવામાં આવે છે અથવા સ્નાન માટે અથવા પૂજા માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાં “શ્રીકોઈલ” નો સમાવેશ થતો નથી;

(સી) “અનુચ્છેદ અથવા વર્ગ” માં કોઈપણ વિભાગ, ઉપવિભાગ, જાતિ, ઉપજાતિ, પંથ અથવા કોઈપણ પ્રકારનું સંપ્રદાય સમાવવામાં આવે છે.”

૧૨૮. અનુચ્છેદ ૨ ના ખંડ (એ) અનુસાર, ‘હિંદુ’ શબ્દમાં બૌદ્ધ, શીખ અથવા જૈન ધર્મ માનતો વ્યક્તિનો સમાવેશ થાય છે. આ ખંડમાં આવતો ‘વ્યક્તિ’ શબ્દ, તર્કના નિર્વિવાદ અને સરળ કારણસર, તમામ લિંગોને આવરી લેતો હોવો આવશ્યક છે. ખંડ (સી) માં ‘વિભાગ અથવા વર્ગ’ ની વ્યાખ્યા કોઈપણ વિભાગ, ઉપવિભાગ, જાતિ, ઉપજાતિ, સંપ્રદાય અથવા પંથ તરીકે કરવામાં આવી છે. ક્યાંય પણ ‘વિભાગ અથવા વર્ગ’ ની વ્યાખ્યાથી તે માત્ર

પુરુષ વિભાગ, ઉપવિભાગ, જાતિ અને તેવા અન્ય સુધી મર્યાદિત હોવાનો સંકેત મળતો નથી.

૧૨૯. અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ એ નક્કી કરે છે કે જાહેર ઉપાસનાના સ્થળો હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને જાતિઓ માટે ખુલા રહેશે અને તે આ મુજબ છે:

“ અનુચ્છેદ ૩ : જાહેર ઉપાસનાસ્થળો હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને શ્રેણીઓ માટે ખુલાં રહેશે. – હાલ અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈપણ કાયદામાં રહેલી વિરુદ્ધ જોગવાઈ હોવા છતાં અથવા કોઈપણ રૂઢિ કે પ્રચલન અથવા આવા કોઈ કાયદાના બળે અસર ધરાવતા કોઈ દસ્તાવેજ અથવા અદાલતના કોઈ હુકમનામા કે આદેશ હોવા છતાં, હિંદુઓને સામાન્ય રીતે અથવા તેમના કોઈપણ વર્ગ કે શ્રેણીને ખુલ્લું હોય તેવું દરેક જાહેર ઉપાસનાસ્થળ હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને શ્રેણીઓ માટે ખુલ્લું રહેશે; અને કોઈપણ વર્ગ કે શ્રેણીનો કોઈપણ હિંદુને, જે રીતથી અને જે હદ સુધી અન્ય કોઈપણ વર્ગ કે શ્રેણીનો હિંદુ તેવા ઉપાસનાસ્થળમાં પ્રવેશી શકે, ઉપાસના કરી શકે, પ્રાર્થના અર્પી શકે અથવા તેમાં કોઈ ધાર્મિક સેવા કરી શકે, તેવી જ રીતથી અને તેવી જ હદ સુધી, એવા જાહેર ઉપાસનાસ્થળમાં પ્રવેશ કરવાથી, અથવા ત્યાં ઉપાસના કરવાથી કે પ્રાર્થના અર્પણ કરવાથી, અથવા તેમાં કોઈ ધાર્મિક સેવા બજાવવાથી, કોઈપણ રીતે રોકવામાં, અવરોધવામાં અથવા નિરુત્સાહિત કરવામાં આવશે નહીં:

પરંતુ શરતે કે, જાહેર ઉપાસનાના એવા સ્થળના કિસ્સામાં, જે કોઈ

ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના કોઈ વિભાગના હિતાર્થે સ્થાપિત મંદિર હોય, આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ, જે કિસ્સો હોય તે મુજબ, ધર્મસંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો તે ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના વિભાગના અધિકાર અધિન રહેશે. ”

૧૩૦. અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩, જે અપ્રભાવી જોગવાઈ છે, એ જાહેર કરે છે કે હિંદુઓ માટે સામાન્ય રીતે અથવા તેમના કોઈ વિભાગ કે વર્ગ માટે ખુલ્લું હોય તેવું જાહેર ઉપાસના સ્થાન હિંદુઓના તમામ વિભાગો અને વર્ગો માટે ખુલ્લું રહેશે અને કોઈપણ હિંદુને, તે કોઈપણ વિભાગ અથવા વર્ગનો હોય, એવા જાહેર ઉપાસના સ્થાને પ્રવેશ કરવામાં, અથવા ત્યાં અન્ય કોઈપણ હિંદુને જે રીતે અને જેટલી હદ સુધી પ્રવેશવાનો, ઉપાસના કરવાનો, પ્રાર્થના અર્પવાનો અથવા કોઈ ધાર્મિક સેવા બજાવવાનો અધિકાર હોય, તેવી જ રીતે અને તેવી જ હદ સુધી ઉપાસના કરવામાં, પ્રાર્થના અર્પવામાં અથવા કોઈ ધાર્મિક સેવા બજાવવામાં રોકવામાં, અવરોધવામાં અથવા નિરોત્સાહિત કરવામાં આવશે નહીં.

૧૩૧. અનુચ્છેદ ૩નું સાવધાનીપૂર્વકનું વિભાજન કરવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કેરળ રાજ્યમાં જાહેર પૂજાના સ્થાનો, કોઈપણ વિરુદ્ધ કાયદો, પ્રથા, રૂઠિ અથવા એવા કોઈ કાયદાના બળે અસરકારક બનેલું કોઈ લખત, અથવા અદાલતની કોઈ ડિક્રી કે આદેશ હોવા છતાં, હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને શ્રેણીઓ માટે ખુલ્લાં રહેશે. ‘શ્રેણી અથવા વર્ગ’ અને ‘હિંદુ’ની વ્યાખ્યા, અનુચ્છેદ ૩ના હેતુઓ માટે, વ્યાખ્યા અનુચ્છેદો ૨(એ) અને ૨(સી)માંથી

ગ્રહણ કરવી પડે, અને અમારી ઉપરોક્ત વિશ્લેષણ મુજબ, તેમાં તમામ લિંગોનો સમાવેશ થાય છે, શરતે કે તેઓ હિંદુ હોય. આગળ વધુ ઉદ્ઘાટિત કરવાનું જરૂરી છે કે અનુચ્છેદ ૩ હેઠળ આપવામાં આવેલ અધિકારને, તેના અપ્રતિબંધક સ્વભાવને કારણે, તેના વિરુદ્ધ હોય તેવા કોઈપણ કાયદા, પ્રથા અથવા રૂઢિની પરવા કર્યા વિના અમલમાં મૂકવો જરૂરી છે.

૧૩૨. અનુચ્છેદ ૩ અંગેની પરંતુકમાં એવું નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે કે, જાહેર ઉપાસનાનું સ્થળ જો કોઈ ધાર્મિક પંથ અથવા તેના કોઈ વિભાગના હિતાર્થે સ્થાપિત મંદિર હોય, તો અનુચ્છેદ ૩ હેઠળ સુનિશ્ચિત અધિકારો તે ધાર્મિક પંથ અથવા તેના વિભાગને ધર્મસંબંધી બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો જે અધિકાર છે, તેના આધીન બની જાય છે. આમ કહીને, અમે આ ચુકાદાના અગાઉના ભાગમાં સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે કે લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો અને અનુયાયીઓ કોઈ ધાર્મિક પંથ રચતા નથી અને, તેથી, હાલના મામલામાં અનુચ્છેદ ૩ની પરંતુકનો આશરો લઈ શકાય નહીં.

૧૩૩. આ અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ હેઠળ નિર્ધારિત અધિકારનું મહત્વ અને ગાંભીર્ય, હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને શ્રેણીઓ માટે, જેમાં સ્ત્રીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે, તે આ હકીકત પરથી અત્યંત સ્પષ્ટ અને પ્રતિપાદિત થાય છે કે તેના ઉદ્દેશ્યને ૧૯૬૫ ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૫ હેઠળ દંડનીય બનાવવામાં આવ્યું છે, જે નીચે મુજબ છે:

“અનુચ્છેદ ૫ : દંડ

જે કોઈ, અનુચ્છેદ ૩ ના ઉદ્દેશનમાં,–

(એ) હિંદુઓના કોઈપણ વર્ગ અથવા શ્રેણી સાથે સંબંધિત કોઈપણ વ્યક્તિને કોઈપણ જાહેર ઉપાસના સ્થાને પ્રવેશવા, પૂજા કરવા અથવા પ્રાર્થના અર્પણ કરવા, કોઈપણ ધાર્મિક સેવા આચરવાથી રોકે છે અથવા રોકવાનો પ્રયાસ કરે છે; અથવા

(બી) અવરોધ કરે છે, અથવા અવરોધ થવા માટે કારણ બને છે અથવા તે માટે પ્રયત્ન કરે છે, અથવા અવરોધની ધમકી દ્વારા અથવા અન્યથા, ઉપરોક્ત પૈકી કોઈપણ કૃત્ય કરવા અથવા નિર્વહ કરવા પરથી એવા કોઈપણ વ્યક્તિને નિરોત્સાહિત કરે છે, તેવા વ્યક્તિને છ મહિના સુધી લંબાઈ શકે તેવી કેદથી, અથવા પાંચસો રૂપિયા સુધી લંબાઈ શકે તેવા દંડથી, અથવા બન્નેથી, દંડનીય ઠરશે: શરત એ છે કે જ્યાં માત્ર દંડની સજા આપવામાં આવે છે, ત્યાં એવો દંડ પચાસ રૂપિયાથી ઓછો નહીં હોય. ”

૧૩૪. આગળ વધતાં, ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૪ કેરળ ખાતે જાહેર ઉપાસનાસ્થળો સંબંધે વ્યવસ્થા અને શિસ્ત જાળવવા તથા વિધિઓ અને સમારોહોના સંપાદન માટે નિયમો બનાવવાની સત્તા પ્રદાન કરે છે:

“અનુચ્છેદ ૪ : જાહેર ઉપાસનાના સ્થાનોમાં વ્યવસ્થા અને શિષ્ટાચાર જાળવવા તથા વિધિઓ અને સમારંભોની યોગ્ય રીતે આચરણ માટે નિયમો બનાવવાની સત્તા

(૧) કોઈ પણ જાહેર ઉપાસના સ્થળના ટ્રસ્ટી અથવા તે સ્થળના પ્રભારી

અન્ય કોઈ વ્યક્તિને, સક્ષમ સત્તાધિકારીના નિયંત્રણ અને તે સત્તાધિકારી દ્વારા બનાવવામાં આવેલ કોઈપણ નિયમોને આધીન રહીને, જાહેર ઉપાસના સ્થળમાં વ્યવસ્થા અને શિષ્ટાચાર જાળવવા તથા ત્યાં સંપન્ન થતી ધાર્મિક વિધિઓ અને સમારંભોના યોગ્ય પાલન માટે નિયમો બનાવવાની સત્તા હશે:

પરંતુ શરતે કે આ ઉપઅનુચ્છેદ હેઠળ બનાવવામાં આવેલ કોઈપણ વિનિયમન, કોઈ હિંદુ વિરુદ્ધ તે કોઈ નિશ્ચિત વિભાગ અથવા વર્ગનો છે તે આધારે, કોઈપણ રીતે ભેદભાવકારક ન હોય.

(૨) ઉપઅનુચ્છેદ (૧) માં ઉલ્લેખિત સક્ષમ સત્તાધિકારી નીચે મુજબ હશે, -

(૧) જાહેર ઉપાસનાના એવા સ્થળના સંદર્ભમાં, જે એવા કોઈ વિસ્તારમાં આવેલું હોય જ્યાં ત્રાવણકોર-કોચીન હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાઓ અધિનિયમ, ૧૯૫૦ (ત્રાવણકોર-કોચીન અધિનિયમ ૧૫ નો ૧૯૫૦) નો ભાગ ૧ વિસ્તરે છે, ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ;

(૨) ઉક્ત અધિનિયમનો ભાગ ૨ જે કોઈ વિસ્તારમાં વિસ્તરે છે તે વિસ્તારમાં આવેલ જાહેર ઉપાસનાસ્થળના સંબંધમાં, કોચીન દેવસ્વોમ બોર્ડ; અને

(૩) કેરળ રાજ્યના અન્ય કોઈપણ વિસ્તારમાં સ્થિત જાહેર ઉપાસનાના સ્થળના સંબંધમાં, સરકાર."

૧૩૫. અનુચ્છેદ ૪ની જોગવાઈનો પરંતુક, અનુચ્છેદ ૪(૧)ના

અપવાદરૂપ હોવાથી, એ એવી પરિસ્થિતિનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે જેમાં અપવાદ પોતે જ નિયમ કરતાં વધુ મહત્વનો બને છે. ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૪ના પરંતુકની ભાષા અત્યંત સ્પષ્ટ અને સરળ શબ્દોમાં જણાવે છે કે અનુચ્છેદ ૪ની ઉપઅનુચ્છેદ (૧) હેઠળ બનાવવામાં આવેલા નિયમો કોઈપણ હિંદુ સામે એ આધાર પર ભેદભાવ કરશે નહીં કે તે/તેણી કોઈ નિશ્ચિત વિભાગ અથવા વર્ગને સંબંધિત છે. અગાઉ જણાવ્યા મુજબ, આ અધિનિયમના હેતુઓ માટે કોઈ નિશ્ચિત વિભાગ અથવા વર્ગમાં તમામ વયજૂથોની સ્ત્રીઓનો સમાવેશ થાય છે, કારણ કે કોઈપણ વયજૂથની હિંદુ સ્ત્રીઓ પણ હિંદુઓનો એક વર્ગ અથવા વિભાગ બને છે.

૧૩૬. અનુચ્છેદ ૪ની ઉપઅનુચ્છેદ (૧)ના આધારે કેરળ રાજ્યએ કેરળ હિંદુ જાહેર પૂજા સ્થાનો (પ્રવેશની સત્તા પ્રદાન) નિયમો, ૧૯૬૫ બનાવ્યા છે. હાલના કેસમાં જે સંબંધિત નિયમ છે અને જે વિવાદનો સૌથી મુખ્ય મુદ્દો પણ છે, તે નિયમ ૩(બી) છે. નિયમ ૩નો સંબંધિત ભાગ આ મુજબ વાંચે છે:

“ નિયમ ૩. નીચે અહીં ઉલ્લેખિત વ્યક્તિઓના વર્ગોને કોઈપણ જાહેર ઉપાસના સ્થળે ઉપાસના અર્પણ કરવાનો, અથવા જાહેર ઉપાસના સ્થળને અનુસંગી એવા કોઈપણ પવિત્ર તળાવ, કૂવો, ઝરણો અથવા જળપ્રવાહમાં, ભલે તે તેના પરિસરમાં હોય કે તેની બહાર આવેલ હોય, સ્નાન કરવાનો કે તેનું પાણી વાપરવાનો, અથવા ટેકરી કે ટેકરી પરના કિલ્લા સહિત કોઈપણ પવિત્ર સ્થળનો, અથવા જાહેર ઉપાસના સ્થળ સુધી પહોંચ મેળવવા માટે આવશ્યક એવા માર્ગ,

રસ્તા અથવા પગદંડીનો ઉપયોગ કરવાનો હક પ્રાપ્ત રહેશે નહીં:

X X X

(બી) એવી અવધિ દરમિયાન સ્ત્રીઓ, જે અવધિ દરમિયાન તેઓને પ્રથા અને પ્રચલિત રિવાજ મુજબ જાહેર ઉપાસનાસ્થળમાં પ્રવેશ કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવતી નથી.

X X X''

૧૩૭. આ મુદ્દા પર કાયદાની સ્થિતિ સુસ્થાપિત છે કે જ્યારે કોઈ અધિનિયમ હેઠળ કોઈ સત્તાધિકારીને નિયમ બનાવવાની સત્તા પ્રદાન કરવામાં આવે છે, ત્યારે ઉક્ત સત્તાનો ઉપયોગ તે અધિનિયમની મર્યાદાઓની અંદર જ કરવો ફરજિયાત છે અને તેની કોઈ પણ પ્રકારની અતિક્રમણા અનુમત્ય નથી. આ સંદર્ભમાં, અમે યુનિયન ઑફ ઇન્ડિયા અને અન્ય વિ. એસ. શ્રીનિવાસન ૩૮ ના નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરી શકીએ છીએ, જેમાં આ મુજબ ઠરાવવામાં આવ્યું છે:

“આ તબક્કે, સત્તા પ્રત્યાયોજિત કરનાર પ્રાધિકરણની નિયમ બનાવવાની સત્તાઓ અંગે જણાવવું યોગ્ય છે. જો કોઈ નિયમ અધિનિયમ દ્વારા પ્રદાન કરાયેલ નિયમ બનાવવાની સત્તાની મર્યાદા બહાર જાય , તો તે જને અતિઅધિકૃત જાહેર કરવો પડે. જો કોઈ નિયમ કોઈ એવી જોગવાઈનું સ્થાન લે છે જેના માટે સત્તા આપવામાં આવી નથી ૩૮ (૨૦૧૨) ૭ એસ.સી.સી. ૬૮૩

પ્રદાન કરવામાં આવી હોય, તો તે અધિકારાતીત બની જાય છે. મૂળભૂત

કસોટી એ છે કે નિયમ સાથે સંબંધિત સત્તાનું સ્ત્રોત શું છે તે નિર્ધારિત કરી તેનું વિચારણા કરવું. તેવી જ રીતે, નિયમ મૂળ અધિનિયમ સાથે સુસંગત હોવો આવશ્યક છે, કારણ કે તે તેની હદ બહાર જઈ શકતો નથી.”

૧૩૮. જનરલ ઓફિસર કમાન્ડિંગ-ઇન-ચીફ વિ. ડૉ. સુભાષ ચંદ્ર યાદવ ૩૯ માં, અદાલતે એવું ધારણ કર્યું હતું કે કોઈ નિયમને કાયદેસરની જોગવાઈનો પ્રભાવ પ્રાપ્ત થવા માટે તે બે શરતો પૂર્ણ કરવી આવશ્યક છે; પ્રથમ, તે જે અધિનિયમ હેઠળ ઘડાયો છે તેની જોગવાઈઓને અનુરૂપ હોવો જોઈએ અને દ્વિતીય, તે નિયમ ઘડનાર સત્તાધિકારીની નિયમ બનાવવાની સત્તાના વ્યાપ અને પરિધિની અંદર પણ આવતો હોવો જોઈએ; અને જો આ બેમાંથી કોઈ એક શરત પણ પૂર્ણ ન થાય, તો એવો ઘડાયેલો નિયમ અમાન્ય ગણાય. કુન્જ બેહારી લાઈ બુટાઈલ અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ એચ.પી. અને અન્ય ૪૦ માં, એવું નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે કે કોઈ નિયમને માન્ય ઠરાવતાં પહેલાં પ્રથમ તો એ નિશ્ચિત કરવું પડે કે અધિનિયમનનો ઉદ્દેશ્ય શું છે, અને ત્યારબાદ એ જોવું પડે કે ઘડાયેલા નિયમો, પ્રદાન કરાયેલ એવી સામાન્ય સત્તાના વ્યાપમાં આવે તે રીતે ઘડાયા છે કે નહીં તેની કસોટી પૂર્ણ કરે છે કે નહીં; અને જો નિયમ બનાવવાની સત્તા આવી સામાન્ય પ્રચલિત સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરવામાં આવી ન હોય, તો પછી એ જોવું પડે કે બનાવાયેલા નિયમો મૂળ અધિનિયમ દ્વારા નિર્ધારિત મર્યાદાઓના રક્ષણ હેઠળ આવે છે કે નહીં. અન્ય એક સત્તાધિક નિર્ણય, જે તે મર્યાદાઓ અને સીમાઓ નિર્ધારિત કરે છે જેઓની અંદર નિયમ-

નિર્માણ સત્તાધિકારી પોતાની પ્રદાન કરાયેલ સત્તાનો ઉપયોગ કરશે, તે ગ્લોબલ એનર્જી લિમિટેડ અને અન્ય વિ. સેન્ટ્રલ ઇલેક્ટ્રિસિટી રેગ્યુલેટરી કમિશન જા છે, જેમાં અદાલત સમક્ષ પ્રશ્ન સેન્ટ્રલ ઇલેક્ટ્રિસિટી રેગ્યુલેટરી કમિશન (પ્રોસીજર, ટર્મ્સ એન્ડ કન્ડિશન્સ ફોર ગ્રાન્ટ ઓફ ટ્રેડિંગ લાઇસન્સ એન્ડ અધર રિલેટેડ મેટર્સ) રેગ્યુલેશન્સ, ૨૦૦૪ ના રેગ્યુલેશન ૬-એની ખંડો (બી) અને (એફ) ની માન્યતા અંગેનો હતો. અદાલતે નીચે મુજબનું મંતવ્ય વ્યક્ત કર્યું હતું:

હવે આ કાનૂનની સુસ્થાપિત સિદ્ધાંત છે કે ‘અધિનિયમના હેતુને અમલમાં મૂકવા માટે’ આપેલ નિયમ બનાવવાની સત્તા એક સામાન્ય પ્રતિનિધિ સત્તા છે. આવી સામાન્ય પ્રતિનિધિ સત્તાને કોઈ માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો નિર્ધારિત કરે છે એમ માનવામાં આવી શકે નહીં. તેથી, માત્ર આવી જોગવાઈના આધારે, વિનિયમ બનાવવાની સત્તાનો એવો ઉપયોગ કરી શકાતો નથી કે જેના પરિણામે એવા મૂળભૂત હકો અથવા બાધ્યતાઓ અથવા અયોગ્યતાઓ અસ્તિત્વમાં આવે, જેનો ઉદ્દેશ ઉક્ત અધિનિયમની જોગવાઈઓના અર્થમાં કલ્પાયેલો નથી.

૧૩૯. આ કેસમાં સ્પષ્ટપણે એવો નિષ્કર્ષ આપવામાં આવ્યો હતો કે, અધિનિયમના અમલને સુગમ બનાવવા હેતુથી જે નિયમ-નિર્માણ કરવાની સત્તા અધિનિયમ હેઠળ પ્રદાન કરવામાં આવી છે, તે કોઈપણ સત્તાધિકારીને ૩૯ એ.આઈ.આર. ૧૯૮૮ એસ.સી. ૮૭૬

૪૦ એ.આઈ.આર. ૨૦૦૦ એસ.સી. ૧૦૬૯ ૪૧ (૨૦૦૯) ૧૫ એસ.સી.સી. ૫૭૦

આ ઉક્ત અધિનિયમની જોગવાઈઓના પ્રાવધાનોના અર્થક્ષેત્રમાં વિચારવામાં આવ્યા નથી એવા મૂળભૂત હકો અથવા બાધ્યતાઓ અથવા અયોગ્યતાઓ અસ્તિત્વમાં લાવવી.

અદાલતે વધુમાં આ રીતે ઠરાવ્યું કે:

આ માળખામાંથી વહેતી કાનૂનની પ્રતિમૂર્તિ તેની તટસ્થતા અને વસ્તુનિષ્ઠતા છે: એટલે કે, સામાન્ય નિર્ણય-પ્રક્રિયાના ક્ષેત્રને શાસકીય સત્તાનો ઉપયોગ કરનારાઓની વિવેકાધીન સત્તાથી બહાર રાખવાની કાનૂનની ક્ષમતા. કાનૂનને “કાનૂની સુરક્ષા”નું એક મૂળભૂત સ્તર પ્રદાન કરવું આવશ્યક છે, જેથી એ ખાતરી થાય કે કાનૂન જાણીતું, વિશ્વસનીય અને અતિશય હેરફેરથી સુરક્ષિત રહે. નિયમનિર્માણની પ્રક્રિયામાં, પ્રત્યાયોજિત વિધાનએ એવી માળખાકીય પરિસ્થિતિઓ સ્થાપિત કરવી જોઈએ, જેના અંતર્ગત તે પ્રક્રિયાઓ અસરકારક રીતે કાર્ય કરી શકે. જે પ્રશ્ન પૂછવાનો જરૂરી છે તે એ છે કે પ્રત્યાયોજિત વિધાન શું તર્કસંગત અને જવાબદાર નીતિ-અમલીકરણને પ્રોત્સાહિત કરે છે કે કેમ. આ જણાવતાં, અમે વિધાનિક અધિનિયમોના ન્યાયિક પુનર્વિલોકનની મર્યાદાઓથી અજાણ નથી. પરંતુ, અમે અમને સુપ્રસિદ્ધ પરિમાણોની અંદર મર્યાદિત રાખવાના તમામ પ્રયત્નો કર્યા છે.

૧૪૦. આ તબક્કે, અમે સ્ટેટ ઓફ ટી.એન. એન્ડ અનધર વિ. પી. કૃષ્ણમૂર્તિ એન્ડ અદર્સ જર માં કરવામાં આવેલા અવલોકનોથી પણ લાભ મેળવી શકીએ છીએ, જેમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે જ્યાં કોઈ નિયમ

અધિનિયમની ફરજિયાત જોગવાઈ સાથે સીધી અસંગતતા ધરાવતો હોય, ત્યાં, નિશ્ચિતપણે, અદાલતનું કાર્ય સરળ અને સહેલું બને છે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે જો કોઈ નિયમ સક્ષમ બનાવતા અધિનિયમની જોગવાઈઓનો ભંગ કરતો હોવાથી સીધો જ આક્ષેપપાત્ર બને, તો અદાલતોને અન્ય કોઈ દિશામાં જોવાની જરૂર રહેતી નથી અને માત્ર તે જ આધાર પર તેવા નિયમને અમાન્ય જાહેર કરવો જોઈએ.

૧૪૧. નિયમ ૩(બી) નો હેતુ પરંપરા અને પ્રચલિત રૂઢિને સુરક્ષિત કરવાનો છે, કારણ કે તે મહિલાઓને, ખાસ કરીને હિંદુ મહિલાઓને, એવા સમયમાં જાહેર ઉપાસના સ્થળમાં પ્રવેશ કરવાની મંજૂરી આપતો નથી, જ્યારે ઉક્ત પરંપરા અથવા પ્રચલિત રૂઢિ અનુસાર તેમને પ્રવેશ કરવાની મંજૂરી ન હોય. નિયમ ૩(બી) નો સરસરી વાચન કરતાં જ સ્પષ્ટ થાય છે કે તે ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ તેમજ અનુચ્છેદ ૪ બંનેની હદ બહાર છે, કારણ કે અનુચ્છેદ ૩ એક નોન-ઓબ્સ્ટાન્ટે જોગવાઈ હોવાને કારણે સ્પષ્ટપણે નિર્ધારિત કરે છે કે તેના વિરુદ્ધ કોઈપણ પરંપરા અથવા પ્રચલિત રૂઢિ હોવા છતાં, દરેક જાહેર ઉપાસના સ્થળ હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને વિભાગો માટે ખુલ્લું રહેશે, જેમાં મહિલાઓ પણ એક વર્ગ તરીકે સમાવેશ પામે છે.

૧૪૨. તે ઉપરાંત, નિયમ ૩(બી) પણ ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૪થી અધિકારાતીત છે, કારણ કે અનુચ્છેદ ૪(૧)ના પરંતુક દ્વારા એવો અપવાદ ઉભો કરવામાં આવ્યો છે કે અનુચ્છેદ ૪(૧) હેઠળ બનાવવામાં

આવેલા વિનિયમો/નિયમો ભેદભાવ ન કરે, જરૂર (૨૦૦૬) જ એસસીસી ૫૧૭

કોઈપણ રીતે કે કઈ પણ પ્રકારથી, કોઈ હિંદુ વિરુદ્ધ માત્ર એ આધાર પર કે તે/તેણી કોઈ નિશ્ચિત વિભાગ અથવા વર્ગનો સભ્ય છે.

૧૪૩. બંને જોગવાઈઓની ભાષા, એટલે કે ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ અને અનુચ્છેદ ૪(૧) ના પરંતુકની ભાષા, સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે જાહેર ઉપાસનાના સ્થળોએ પ્રાર્થના અર્પણ કરવા માટે હિંદુઓના તમામ વિભાગો અને વર્ગોના અધિકારોને પરંપરા અને પ્રચલન સ્થાન આપવું જ પડે. તેના વિરુદ્ધનું કોઈપણ અર્થઘટન ૧૯૬૫ના અધિનિયમના હેતુને અને અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ બાંહેધરી આપવામાં આવેલ ધર્મ આચરણના મૂળભૂત અધિકારને નિષ્ફળ બનાવી દેશે. સ્ફટિક સમાન સ્પષ્ટ છે કે ૧૯૬૫ના અધિનિયમની જોગવાઈઓ ઉદાર સ્વભાવની છે જેથી અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ સહિત હિંદુઓના તમામ વિભાગો અને વર્ગોને પ્રવેશની મંજૂરી મળી શકે. પરંતુ અનુચ્છેદ ૪(૧) ના નામે ૧૯૬૫ના નિયમોના નિયમ ૩(બી) ની રચના કરવી, ૧૯૬૫ના અધિનિયમના મૂળ હેતુનું જ ઉદ્ધંધન કરશે.

નિષ્કર્ષો

૧૪૪. અમારી ઉપરોક્ત વિશ્લેષણને ધ્યાનમાં રાખીને, અમે અમારા નિષ્કર્ષો ક્રમશઃ નોંધીએ છીએ:

(૧) આ અદાલતે શિરૂર મઠ (સુપ્રા) અને એસ.પી. મિત્તલ (સુપ્રા) માં નિર્ધારિત કરેલા કાનૂની સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં લેતાં, લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો એક

અલગ ધાર્મિક સંપ્રદાય રચતા નથી. તેમની પાસે પોતાના માટે વિશિષ્ટ એવા સામાન્ય ધાર્મિક સિદ્ધાંતો નથી, જેને તેઓ હિંદુ ધર્મમાં સામાન્ય રીતે સ્વીકારાયેલા સિદ્ધાંતોથી ભિન્ન રીતે તેમના આધ્યાત્મિક કલ્યાણ માટે અનુકૂળ માને. તેથી, લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો વિશેષરૂપે હિંદુઓ છે અને તેઓ કોઈ અલગ ધાર્મિક સંપ્રદાય રચતા નથી.

(૨) અનુચ્છેદ ૨૫(૧) માં ‘તમામ વ્યક્તિઓ’ શબ્દપ્રયોગનો ઉપયોગ કરીને તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે અંતઃકરણની સ્વતંત્રતા તથા ધર્મને સ્વતંત્ર રીતે સ્વીકારવાનો, આચરવાનો અને પ્રસારીત કરવાનો અધિકાર, જોકે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) માં જ નિર્ધારિત મર્યાદાઓને આધીન રહીને, સ્ત્રીઓને સહિત દરેક વ્યક્તિને ઉપલબ્ધ છે. અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ બાંધધરી આપવામાં આવેલ અધિકારનો લિંગ સાથે કે તે બાબતમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને આભારી ચોક્કસ શારીરિક પરિબળો સાથે કોઈ સંબંધ નથી.

(૩) ૧૯૬૫ ના નિયમોની નિયમ ૩(બી) ના બળે સાબરીમલા મંદિર ખાતે અનુસરવામાં આવતી બહિષ્કારાત્મક પ્રથા હિંદુ સ્ત્રીઓને પોતાની ધર્મપ્રથાનું સ્વતંત્રપણે પાલન કરવાની અને લોર્ડ અચ્યપ્પા પ્રત્યે પોતાની ભક્તિ પ્રદર્શિત કરવાની હક્કનું ઉલ્લંઘન કરે છે. આ ઇનકાર તેમને પૂજા કરવાનો તેમના હક્કથી વંચિત કરે છે. અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ ધર્મનું પાલન કરવાનો હક્ક, સમાન ધર્મ માનતા તમામ વયજૂથોના પુરુષો અને સ્ત્રીઓને સમાન રીતે ઉપલબ્ધ છે.

(૪) ૧૯૬૫ ના અધિનિયમ હેઠળ રચાયેલ ૧૯૬૫ ના નિયમોના પડકારાયેલ નિયમ ૩(બી), જેમાં ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયજૂથની મહિલાઓના સમગ્ર પ્રવેશને બહાર રાખવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે, તે હિંદુ મહિલાઓને તેમની ધાર્મિક માન્યતાઓનું પાલન કરવાનો હકનો સ્પષ્ટ ભંગ છે, જેના પરિણામે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળનો તેમનો ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો મૂળભૂત અધિકાર કાગળ પરનો નિષ્પ્રાણ અધિકાર બની જાય છે.

(૫) સંવિધાનની અનુચ્છેદ ૨૫(૧) માં આવેલો ‘નૈતિકતા’ શબ્દ સંકુચિત દષ્ટિકોણથી જોવો શક્ય નથી, જેથી નૈતિકતાની વ્યાખ્યાનો વિસ્તાર તે અર્થ સુધી મર્યાદિત થઈ જાય જેને કોઈ વ્યક્તિ, કોઈ વર્ગ અથવા ધાર્મિક પંથ તે શબ્દનો અર્થ તરીકે ગ્રહણ કરતો હોય. આ દેશના લોકોએ પોતાને માટે સંવિધાન સ્વીકારીને આપ્યું હોવાથી, અનુચ્છેદ ૨૫ માં આવેલો જાહેર નૈતિકતા શબ્દસમૂહનો યોગ્ય અર્થ સંવિધાનિક નૈતિકતા સાથે સમાનાર્થી તરીકે જ સમજવાનો થાય છે.

(૬) જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યની કલ્પનાઓનો ઉપયોગ ધર્મનું સ્વતંત્રપણે પાલન કરવાની સ્વતંત્રતા પર પ્રતિબંધ મૂકવા માટે તથા ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયજૂથની મહિલાઓને શબરીમાલા મંદિર ખાતે પ્રવેશ કરી અને પ્રાર્થના અર્પણ કરવાનો તેમનો કાનૂની અધિકાર નકારી કાઢીને તેમના વિરુદ્ધ ભેદભાવ કરવા માટે કપટપૂર્ણ સાધન તરીકે કરી શકાય નહીં.

(૭) પ્રતિભાવક બોર્ડ દ્વારા દાવો કરવામાં આવ્યો છે તે મુજબ,

શબરીમાલા મંદિર ખાતે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષના વયજૂથની સ્ત્રીઓને બહિષ્કૃત કરવાની જે પ્રથા અનુસરવામાં આવે છે, તેને આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા તરીકે ગણવામાં આવી શકતી નથી.

(૮) આ અદાલતે બીજા આનંદ માર્ગા કેસમાં પ્રતિપાદિત કરેલા કાયદાના પ્રકાશમાં, શબરીમાલા મંદિરમાં અનુસરવામાં આવતી બહિષ્કારાત્મક પ્રથાને એવી પ્રથા તરીકે નિર્દિષ્ટ કરી શકાતી નથી કે જેના અનુપાલનના અભાવે હિંદુ ધર્મના સ્વરૂપમાં ફેરફાર અથવા રૂપાંતર આવી જાય. ઉપરાંત, દેવસ્વોમ બોર્ડે વડી અદાલત સમક્ષ સ્વીકાર્યું હતું કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયજૂથની મહિલા ઉપાસિકાઓ મંદિરની મુલાકાત લેતી હતી અને પોતાના બાળકોના પ્રથમ અન્નપ્રાશન સંસ્કાર માટે દર મહિને પાંચ દિવસ પૂજા કરતી હતી; તેથી આ બહિષ્કારાત્મક પ્રથાનું અવિરત અને અવરોધરહિત પાલન કરવામાં આવ્યું હતું એવું માનવામાં આવી શકતું નથી.

(૯) બહિષ્કારાત્મક પ્રથા, જેને ૧૯૬૫ના અધિનિયમના બંને રચાયેલા ૧૯૬૫ના નિયમોની નિયમ ૩(બી)ના સ્વરૂપે ગૌણ વિધાનનો આધાર આપવામાં આવ્યો છે, તે ધર્મનો ન તો આવશ્યક ભાગ છે અને ન તો અભિન્ન ભાગ છે.

(૧૦) ૧૯૬૫ના નિયમોની નિયમ ૩(બી)નું સાવધાનપૂર્વક વાચન કરતાં તે સ્પષ્ટ થાય છે કે તે ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ તેમજ અનુચ્છેદ ૪ બંનેની સીમા બહારની છે, કારણ કે અનુચ્છેદ ૩ અપ્રતિબંધક

જોગવાઈ હોવાથી તે સ્પષ્ટપણે નક્કી કરે છે કે જાહેર ઉપાસનાનું દરેક સ્થાન હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને વિભાગો માટે ખુલ્લું રહેશે, જેમાં સ્ત્રીઓ પણ તેમાંનો એક વર્ગ છે, અને તે વિરુદ્ધની કોઈપણ પ્રથા અથવા રીવાજની પરવા કર્યા વિના.

(૧૧) અનુચ્છેદ ૪(૧) ના પરંતુક દ્વારા એવો અપવાદ નિર્મિત કરવામાં આવ્યો છે કે અનુચ્છેદ ૪(૧) હેઠળ બનાવવામાં આવેલા વિનિયમો/નિયમો કોઈપણ રીતે કોઈ હિંદુ વિરુદ્ધ માત્ર તે/તેણી કોઈ વિશિષ્ટ વિભાગ અથવા વર્ગનો છે/છે તે આધારે ભેદભાવ નહીં કરે; તેથી નિયમ ૩(બી) પણ ૧૯૬૫ ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૪ થી પરે તથા તેનાથી અસંગત છે.

(૧૨) બન્ને જોગવાઈઓની ભાષા, અર્થાત્ ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ અને અનુચ્છેદ ૪(૧)ની પરંતુક, સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે જાહેર ઉપાસનાના સ્થળોએ પ્રાર્થના અર્પણ કરવા માટે હિંદુઓના સર્વ વર્ગો અને શ્રેણીઓના અધિકારોને પ્રથા અને વપરાશ દ્વારા સ્થાન આપવું જ પડશે. તેના વિરુદ્ધનું કોઈપણ અર્થઘટન ૧૯૬૫ના અધિનિયમના હેતુનો નાશ કરી નાખશે અને અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ ધાર્મિક આચરણ કરવાનો બાંધધરીકૃત મૂળભૂત અધિકાર ક્રમશઃ ક્ષીણ કરશે. તેથી, અમે ઠરાવીએ છીએ કે ૧૯૬૫ના નિયમોના નિયમ ૩(બી) ૧૯૬૫ના અધિનિયમથી પર છે.

૧૪૫. ઉપરોક્ત વિશ્લેષણ અને નિષ્કર્ષોને ધ્યાનમાં લેતા, રિટ અરજી મંજૂર કરવામાં આવે છે. ખર્ચ બાબતે કોઈ આદેશ રહેશે નહીં.

આર. એફ. નરીમાન, ન્યાયમૂર્તિ. (સહમત મત)

૧. વર્તમાન રિટ અરજી ભારતના સંવિધાનની અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬માં સમાયેલ મૂળભૂત અધિકારોના વ્યાપ સંબંધિત દૂરગામી પ્રશ્નો ઉઠાવે છે. આ પ્રશ્નો સાબરીમાલામાં આવેલ અતિ પ્રસિદ્ધ મંદિરોની પૃષ્ઠભૂમિમાં ઊભા થાય છે, જેમાં લોર્ડ અચ્યપ્પાની મૂર્તિ સ્થાપિત છે. સામાવાળાઓના મતે, ઉક્ત મંદિર, જાતિ, પંથ અથવા ધર્મની પરવા કર્યા વિના જનસામાન્યના તમામ સભ્યો માટે ખુલ્લું હોવા છતાં, એક પંથવિશેષનું મંદિર છે, જે ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો મૂળભૂત અધિકાર દાવો કરે છે. ઊભો થતો પ્રશ્ન એ છે કે માત્ર સ્ત્રીઓ માટે વિશિષ્ટ એવા જૈવિક પરિબળના આધારે, તથા ધર્મનો આવશ્યક ભાગ હોવાનો આક્ષેપિત પ્રચલિત રિવાજના આધારે, ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓને આ મંદિરમાં પ્રવેશથી અને પરિણામે પૂજાથી સંપૂર્ણપણે વંચિત રાખવું, શું તેમની અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળના અધિકારોનું ઉલ્લંઘન ગણાવી શકાય. પરિણામે, શું આવી સ્ત્રીઓ કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થળો (પ્રવેશ માટેની અધિકૃતિ) અધિનિયમ, ૧૯૬૫ ની અનુચ્છેદ ૩ હેઠળ આવરી લેવાય છે અને શું કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થળો (પ્રવેશ માટેની અધિકૃતિ) નિયમો, ૧૯૬૫ નો નિયમ ૩(બી) તેમની અનુચ્છેદ ૨૫(૧) અને અનુચ્છેદ ૧૫(૧) હેઠળના મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરનાર તથા મૂળ અધિનિયમની સીમા બહારનો છે.

૨. અમારી સમક્ષ રહેલી હકીકતોના આધાર પર ઉદ્ભવેલા પ્રશ્નનો જવાબ

આપતા પહેલાં, અનુચ્છેદો રૂપ અને રકમમાં સમાવાયેલ ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના વ્યાપ અને પ્રભાવ અંગે અમારા પૂર્વ નિર્ણયો દ્વારા આવરી લેવામાં આવેલ ક્ષેત્રનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે.

૩. ધાર્મિક સ્વતંત્રતા સંબંધિત પ્રારંભિક ચુકાદાઓમાંથી એક એવા, એટલે કે, નર હરિ શાસ્ત્રી અને અન્ય વિ. શ્રી બદ્રીનાથ મંદિર સમિતિ, ૧૯૫૨ એસ.સી.આર. ૮૪૯માં, આ અદાલત બદ્રીનાથ સ્થિત મંદિર અંગે વિચારણા કરતી હતી, જે એક પ્રાચીન મંદિર છે અને હિંદુઓ માટે જાહેર ઉપાસનાસ્થળ છે. દેવપ્રયાગી પંડાઓની તરફથી, જેઓ યાત્રાળુઓના માર્ગદર્શક અથવા સહાયક તરીકે કાર્ય કરતા હતા, તમામ દેવપ્રયાગી પંડાઓના વતી દિવાની પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૦૮ના ઓર્ડર ૧ નિયમ ૮ હેઠળ પ્રતિનિધિદાવો દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં એ જાહેરખબર માંગી હતી કે મંદિરની અંદર દેવતાઓના દર્શન માટે તેઓને તેમના “અસીલો” સાથે મંદિરના પરિસરમાં પ્રવેશવાથી રોકી શકાય નહીં. આ અદાલતે એવું ઠરાવ્યું હતું: “અમને એવું લાગે છે કે કેસના આ પાસા પ્રત્યે નીચલી અદાલતનો અભિગમ સંપૂર્ણપણે યોગ્ય રહ્યો નથી અને કોઈ સંભવિત ગેરસમજ ટાળવા માટે, યોગ્ય કાનૂની સ્થિતિ શું છે તે અમે સંક્ષેપમાં સ્પષ્ટ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. એકવાર એ સ્વીકારી લેવાય, જેમ કે હકીકતમાં વર્તમાન કેસમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, કે મંદિર હિંદુઓનું જાહેર ઉપાસનાસ્થળ છે, ત્યારે ‘દર્શન’ અથવા ઉપાસના માટે મંદિરમાં પ્રવેશનો અધિકાર એ સંસ્થાના સ્વરૂપમાંથી જ ઉત્પન્ન થતો અધિકાર છે, અને આવા અધિકારો પ્રાપ્ત કરવા માટે

કોઈ પ્રથા અથવા અતિપ્રાચીન પ્રચલનનો દાવો કરવો અથવા પુરવાર કરવો જરૂરી નથી. પંડા તેમજ તેનો અસીલ બન્ને હિંદુ ઉપાસકો હોવાથી, એક બીજા સાથે મંદિરમાં અંદર જાય તેમાં કશું અયોગ્ય હોઈ શકે નહીં અને અમે તત્કાળ જે જણાવવાના છીએ તેના આધીન, યાત્રાળુ તે સ્થળ માટે અજાણ્યો હોવાને કારણે દેવતાઓના ‘દર્શન’ અથવા ઉપાસના બાબતે પંડાની મદદ લે છે, અથવા પંડા પોતાની સેવાઓ બદલ પોતાના અસીલ પાસેથી વળતર મેળવે છે, તે વાત તેમમાંથી કોઈના પણ કાનૂની અધિકારોને કોઈ રીતે અસર કરતી નથી. કાનૂનમાં, કોઈ વ્યક્તિ ઉપાસનાનું કાર્ય પોતે કરે છે કે તે કાર્યના નિર્વહમાં તેને બીજી વ્યક્તિની મદદ અથવા માર્ગદર્શન મળે છે, તે બાબતે કોઈ ફરક પડતો નથી. જો પંડાઓ એવો કોઈ વિશેષ અધિકાર દાવો કરે કે જે હિંદુ જનસામાન્યના સભ્યો સામાન્ય રીતે ભોગવતા નથી, તો નિશ્ચિતપણે તેમને એવો અધિકાર પ્રથા, પ્રચલન અથવા અન્ય આધારે સ્થાપિત કરવો પડશે.

જાહેર મંદિરમાં પ્રવેશનો આ અધિકાર, જોકે, અનિયમિત અથવા અપરિમિત અધિકાર નથી. જાહેર મંદિરના ટ્રસ્ટીઓને જાહેર મુલાકાતનો સમય નિયંત્રિત કરવાનો અને દિવસના એવા નિશ્ચિત કલાકો નક્કી કરવાનો અધિકાર ખુલ્લો છે, જેના દરમિયાન જ સામાન્ય જનતાના સભ્યોને દેવસ્થાનમાં પ્રવેશની મંજૂરી અપાશે. સામાન્ય જનતાને મંદિરના કેટલાક વિશેષ પવિત્ર ભાગોમાં, ઉદાહરણ તરીકે, આંતરિક ગર્ભગૃહમાં અથવા જેમ કહેવામાં આવે છે તે ‘સર્વપવિત્ર સ્થાને’, જ્યાં દેવતા વાસ્તવમાં સ્થાપિત હોય છે, ત્યાં પ્રવેશથી

વંચિત પણ રાખી શકાય છે. આ સિવાય પણ, ઉપાસનામાં સારો ક્રમ અને શિષ્ટતા સુનિશ્ચિત કરવા તેમજ મંદિરામાં અતિભીડ અટકાવવા માટે નિયમો બનાવવા અને અમલમાં મૂકવા મંદિર સત્તાધિકારીઓને હંમેશા સક્ષમતા હોય છે. સદાચાર અથવા સુવ્યવસ્થિત વર્તન મંદિરામાં પ્રવેશ માટે હંમેશા ફરજિયાત શરત છે [વિદે કાલીદાસ જીવરામ વિ. ગોર પરજરામ , આઈ.એલ.આર. ૧૫ બોમ. પૃ. ૩૦૯; થેકરે વિ. હરભુમ , આઈ.એલ.આર. ૮ બોમ. પૃ. ૪૩૨], અને આ સિદ્ધાંતને શ્રી બદરીનાથ મંદિર અધિનિયમમાં સ્વીકારવામાં અને માન્યતા આપવામાં આવી છે, જેના અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળ અન્ય બાબતો ઉપરાંત મંદિરની અંદર ક્રમ જાળવવા અને તેમાં વ્યક્તિઓના પ્રવેશને નિયમિત કરવા માટે મંદિર સમિતિ દ્વારા ઉપનિયમો ઘડવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે [વિદે અનુચ્છેદ ૨૫(૧)(એમ)].

આથી, વાસ્તવિક સ્થિતિ એવી છે કે વાદીઓનો તેમના યજમાનો સાથે મંદિરમાં પ્રવેશવાનો અધિકાર અસ્થિર અથવા માત્ર પરવાનગી આધારિત એવો અધિકાર નથી, જેનું અસ્તિત્વ મંદિર સત્તાધિકારીઓની મનસ્વી વિવેકસત્તા પર નિર્ભર હોય; તે આ અભિવ્યક્તિના સાચા અર્થમાં કાનૂની અધિકાર છે, પરંતુ તેનો ઉપયોગ તેવા પ્રતિબંધોને આધીન રહીને કરી શકાય છે, જે મંદિર સમિતિ મંદિરની અંદર શિસ્ત અને શોભનીયતા જાળવવા તથા પરંપરાગત પૂજાવિધિનું યોગ્ય પાલન સુનિશ્ચિત કરવા માટે સદ્ભાવે મૂકી શકે. અમારા મતે, વાદીઓ આ સ્વરૂપમાં ઘોષણાત્મક હુકમ મેળવવા હકદાર છે.”

(પૃષ્ઠ ૮૬૦-૮૬૨ પર)

જ. કાળક્રમ પ્રમાણે, તે પછીનું અગત્યનું સ્થાન પ્રસિદ્ધ શિરૂર મઠ કેસને આવે છે, અર્થાત્ , ધ કમિશનર, હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડોમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર તીર્થ સ્વામીયાર ઓફ શ્રી શિરૂર મઠ , ૧૯૫૪ એસસીઆર ૧૦૦૫. આ કેસ શિરૂર મઠ તરીકે ઓળખાતા મઠ સંબંધે યોજનાના સમાધાન અંગે હતો, જેમાં મદ્રાસ હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડ ચેરિટેબલ એન્ડોમેન્ટ્સ અધિનિયમ, ૧૯૫૧ ના સ્વરૂપમાં આવેલી વિધાનવ્યવસ્થા દ્વારા હસ્તક્ષેપ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. ઇતિહાસમાં, શિરૂર મઠ દક્ષિણ કનારા જિલ્લાના ઉડિપી ખાતે આવેલા આઠ મઠોમાંથી એક હોવાનું અને હિંદુ ધર્મમાં જ્ઞેતવાદી આસ્તિકતાના વિખ્યાત પ્રવક્તા શ્રી મધ્વાચાર્ય દ્વારા તેની સ્થાપના કરવામાં આવી હોવાનું જણાવવામાં આવે છે. અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ હેઠળ આવરી લેવાયેલા અનેક પાસાઓ માટે આ ચુકાદો મૂળભૂત અધિકારરૂપ પ્રાધિકાર હોવાથી, તેને વિસ્તૃત રીતે ઉદ્ધૃત કરવાની આવશ્યકતા છે. અદાલતે સૌપ્રથમ અનુચ્છેદ ૨૫ માં સમાવિષ્ટ વ્યક્તિગત અધિકારનો નીચે મુજબ વિચાર કર્યો:

“હવે આપણે અનુચ્છેદ ૨૫ તરફ આવીએ છીએ, જે પોતાની ભાષા મુજબ દર્શાવે છે તેમ, જાહેર વ્યવસ્થા, આરોગ્ય અને નૈતિકતાને આધીન રહી, દરેક વ્યક્તિને માત્ર પોતાના નિવેડા અને અંતરાત્મા દ્વારા માન્ય ગણાતી એવી ધાર્મિક માન્યતા ધારણ કરવાની સ્વતંત્રતા જ નહીં, પરંતુ પોતે યોગ્ય માને તેવા બાહ્ય આચરણો દ્વારા પોતાની માન્યતા પ્રગટ કરવાની તેમજ અન્યના ઉન્નતિહેતુ

માટે પોતાના વિચારોનો પ્રચાર અથવા પ્રસાર કરવાની સ્વતંત્રતા પણ સુનિશ્ચિત કરે છે. અહીં એ પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે છે કે “વ્યક્તિઓ” શબ્દનો અર્થ માત્ર વ્યક્તિગત મનુષ્યો થાય છે કે તેમાં નિગમિત સંસ્થાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. અમારાં મતે, હાલના હેતુ માટે આ પ્રશ્ન જરાય સંબંધિત નથી. મહાધિપતિ નિશ્ચિતપણે કોઈ નિગમિત સંસ્થા નથી; તે એક આધ્યાત્મિક સંપ્રદાયના પ્રમુખ છે અને પોતાના પદના બળે તેમને ધાર્મિક ગુરુ તરીકેની ફરજો બજાવવાની હોય છે. જે ધાર્મિક સિદ્ધાંતોના તે અનુયાયી છે, તેમનો આચરણ કરવો અને તેમનો પ્રચાર કરવો તેમનું કર્તવ્ય છે અને જો કાયદાની કોઈ જોગવાઈ તેમને પોતાના સિદ્ધાંતોના પ્રચારથી રોકે, તો તે અનુચ્છેદ રૂપ હેઠળ દરેક વ્યક્તિને બાંહેધરી અપાયેલી ધાર્મિક સ્વતંત્રતાને નિશ્ચિતપણે અસર કરશે. સંસ્થાઓ સ્વયં તરીકે ધર્મનું આચરણ કરી શકતી નથી કે તેનો પ્રચાર કરી શકતી નથી; તે કાર્ય માત્ર વ્યક્તિગત મનુષ્યો દ્વારા જ થઈ શકે અને આ વ્યક્તિઓ પોતાના વ્યક્તિગત મતોનો પ્રચાર કરે છે કે તે સંસ્થા જે સિદ્ધાંતોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે તેમનો, તે અનુચ્છેદ રૂપના હેતુઓ માટે ખરેખર અગત્યનું નથી. જે બાબત સંરક્ષિત છે તે માન્યતાનો પ્રચાર છે, અને તે પ્રચાર ચર્ચ કે મઠમાં થાય છે કે મંદિર અથવા ગૃહસભામાં થાય છે, તેનાથી કોઈ ફરક પડતો નથી.”૧

(ભારપૂર્વક દર્શાવવામાં આવ્યું છે)(પૃષ્ઠ ૧૦૨૧ પર)

૧ સ્ટેટ ટ્રેડિંગ કોર્પોરેશન ઓફ ઇન્ડિયા લિ. વિ. કમર્શિયલ ટેક્સ ઓફિસર અને અન્ય, (૧૯૬૪) ૪ એસ.સી.આર. ૯૯, માં ૯ ન્યાયમૂર્તિની

બહુમતીએ ઠરાવ્યું હતું કે એસ.ટી.સી., જે ભારતીય કંપનીઝ અધિનિયમ, ૧૯૫૬ હેઠળ નોંધાયેલ એક કંપની છે, તે નાગરિક નથી. અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ “ધાર્મિક સંપ્રદાય” શબ્દપ્રયોગની વ્યાપ્તિમાં કોઈ મઠ આવી શકે કે કેમ તે અંગે, આ અદાલતે નીચેના પરીક્ષણો નિર્ધારિત કર્યા હતા:

“અનુચ્છેદ ૨૬ અંગે પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે “ધાર્મિક પંથ” શબ્દપ્રયોગનો ચોક્કસ અર્થ અથવા સંકેત શું છે અને શું મઠ આ શબ્દપ્રયોગના ક્ષેત્રમાં આવી શકે. “પંથ” શબ્દની ઑક્સફર્ડ ડિક્શનરીમાં એવી વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે કે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે “એક જ નામ હેઠળ એકત્ર વર્ગીકૃત થયેલા વ્યક્તિઓનો સમૂહ: સામાન્ય શ્રદ્ધા અને સંગઠન ધરાવતો તથા વિશિષ્ટ નામથી ઓળખાતો ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા મંડળ”.

એ જાણીતી બાબત છે કે ધાર્મિક શિક્ષણના કેન્દ્રો તરીકે મઠોની સ્થાપના કરવાની પ્રથા શ્રી શંકરાચાર્યએ આરંભી હતી અને ત્યારથી વિવિધ આચાર્યોએ તેનું અનુસરણ કર્યું હતું. શંકરાચાર્ય પછી ધાર્મિક આચાર્યો અને તત્ત્વચિંતકોની એક પ્રતિષ્ઠિત પરંપરા આવી, જેઓએ હિંદુ ધર્મના વિવિધ સંપ્રદાયો અને ઉપસંપ્રદાયોની સ્થાપના કરી, જે આજે ભારતમાં જોવા મળે છે. આવા દરેક સંપ્રદાય અથવા ઉપસંપ્રદાયને નિઃસંદેહ ધાર્મિક પંથ તરીકે ઓળખી શકાય, કારણ કે તે એક વિશિષ્ટ નામથી ઓળખાય છે — અને અનેક કિસ્સાઓમાં તે સ્થાપકના નામથી ઓળખાય છે — તેમજ તેનું એક સામાન્ય આસ્થા-તત્ત્વ અને સામાન્ય આધ્યાત્મિક સંગઠન હોય છે. રામાનુજના અનુયાયીઓ, જેઓ શ્રી

વૈષ્ણવના નામે ઓળખાય છે, નિઃસંદેહ એક ધાર્મિક પંથ રચે છે; અને મધ્વાચાર્ય તથા અન્ય ધાર્મિક આચાર્યોના અનુયાયીઓ વિષે પણ એ જ કહેવાય. પરંપરાથી સુસ્થાપિત થયેલી આ હકીકત છે કે ઉડુપિના આઠ મઠોની સ્થાપના મધ્વાચાર્યએ પોતે કરી હતી અને આ મઠોના ટ્રસ્ટીઓ તથા લાભાર્થીઓ પોતાને તે આચાર્યના અનુયાયીઓ તરીકે માને છે. વડી અદાલતે આ નિષ્કર્ષ આપ્યો છે કે પ્રશ્નાધીન મઠ સિવલ્લી બ્રાહ્મણોના સંચાલનમાં છે, જે મધ્વાચાર્યના અનુયાયીઓના એક વિભાગનું રચન કરે છે. અનુચ્છેદ ૨૬ માત્ર ધાર્મિક પંથને જ નહીં પરંતુ તેના એક વિભાગને પણ અવલોકિત કરે છે, તેથી મઠ અથવા તે દ્વારા પ્રતિનિધિત થતી આધ્યાત્મિક ભાઈચારો કાયદેસર રીતે આ અનુચ્છેદના ક્ષેત્રમાં આવી શકે છે.”

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે) (પૃષ્ઠ નં. ૧૦૨૧-૧૦૨૨ પર)

ભારતના સંવિધાનનો અનુચ્છેદ ૧૮. હિંદાયતુલ્લાહ, જે., દ્વારા આપવામાં આવેલ સહમત ચુકાદામાં, વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિ, આ પરિણામે પહોંચતાં, એવું ઠરાવ્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૧૫, ૧૬, ૧૮ અને ૨૮(૧) સ્પષ્ટપણે પ્રાકૃતિક વ્યક્તિઓ, અર્થાત્ વ્યક્તિગત માનવો, તરફ સંદર્ભ કરે છે (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૨૭). વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિ આગળ એવું પણ ઠરાવ્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૧૪, ૨૦, ૨૭ અને ૩૧માં આવેલ “વ્યક્તિ” શબ્દ વ્યક્તિગત માનવો તેમજ નિગમો બંને પર લાગુ પડશે (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૪૭). જે બાબત તેના અભાવથી સ્પષ્ટપણે દષ્ટિગોચર થાય છે તે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) છે, જેમાં પણ “વ્યક્તિ” શબ્દનો

ઉપયોગ થયો છે, જે, ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ શિરુર મઠ (પૂર્વોક્ત) મુજબ, માત્ર પ્રાકૃતિક વ્યક્તિઓ પર જ લાગુ પડી શકે છે. પરિણામે, કેટલાક સામાવાળાઓ દ્વારા કરવામાં આવેલો એવો દાવો કે કોઈ મૂર્તિ અનુચ્છેદ ૨૫(૧)માં સમાવિષ્ટ મૂળભૂત અધિકારોનો ઉપયોગ કરી શકે, તેને નામંજૂર કરવો જ પડશે.

“ધર્મ”, “ધાર્મિક પ્રથા”, અને “અનિવાર્ય ધાર્મિક પ્રથાઓ”ના અર્થમાં શું આવે છે, તથા “ધર્મનિરપેક્ષ પ્રથાઓ”થી તેના વિરોધરૂપ ભેદ સંદર્ભે, આ અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

“એવું જોવા મળશે કે ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર, જે ખંડ (બી) દ્વારા આપવામાં આવ્યો છે, તેના ઉપરાંત અનુચ્છેદ ૨૬ ના આગળના બે ખંડો ધાર્મિક સંપ્રદાયને મિલ્કત પ્રાપ્ત કરવાનો અને તેની માલિકી ધરાવવાનો તેમજ એવી મિલ્કતનું કાયદા અનુસાર સંચાલન કરવાનો અધિકારની ખાતરી આપે છે. આથી, ધાર્મિક સંપ્રદાય દ્વારા પોતાની મિલ્કતનું સંચાલન કરવાનો પ્રશ્નને ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો અધિકારથી અલગ પાયા પર મૂકવામાં આવ્યો છે. પાછળોક્ત અધિકાર મૂળભૂત અધિકાર છે, જેને કોઈ વિધાનમંડળ દૂર કરી શકતું નથી, જ્યારે પૂર્વોક્ત અધિકારને એવા કાયદાઓ દ્વારા નિયમિત કરી શકાય છે, જે વિધાનમંડળ માન્ય રીતે લાદી શકે. તેથી, સ્પષ્ટ છે કે માત્ર ધાર્મિક સમૂહ અથવા સંસ્થાની માલિકીની મિલ્કતોના સંચાલન સંબંધિત પ્રશ્નો ધર્મ સંબંધિત બાબતો નથી, જેઓ પર અનુચ્છેદના ખંડ (બી) લાગુ પડે છે. તો પછી ધર્મ સંબંધિત

બાબતો શું છે? “ધર્મ” શબ્દની સંવિધાનમાં વ્યાખ્યા કરવામાં આવી નથી અને તે એવો શબ્દ છે કે જેના માટે કોઈ કડક વ્યાખ્યા આપવી મુશ્કેલ છે. એક અમેરિકન કેસમાં [વિડેં ડેવિસ વિ. બેન્સન, ૧૩૩ યુએસ ૩૩૩ એટ ૩૪૨], એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે “ ‘ધર્મ’ શબ્દનો સંબંધ વ્યક્તિના પોતાના સર્જનહાર સાથેના તેના સંબંધ વિશેના તેના મતો સાથે છે અને તેના અસ્તિત્વ અને સ્વભાવ પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવાની તથા તેની ઇચ્છાનું પાલન કરવાની જે ફરજો તે મતો લાદે છે, તેની સાથે છે. તે ઘણી વાર કોઈ વિશિષ્ટ પંથની બાહ્ય વિધિ અથવા ઉપાસનાપદ્ધતિ સાથે ગૂંથાઈ જાય છે, પરંતુ તે તેના કરતાં ભિન્ન છે.” અમને એવું લાગતું નથી કે ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાને ચોક્કસ અથવા પૂરતી ગણાવી શકાય. અમારા સંવિધાનના અનુચ્છેદો ૨૫ અને ૨૬ મોટાભાગે આચર સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૪૪(૨) પર આધારિત છે અને જ્યારે અમારા સંવિધાન રચયિતાઓએ સંવિધાન રચ્યું ત્યારે ઉપર મુજબ આપવામાં આવેલી “ધર્મ” ની વ્યાખ્યા તેમના મનમાં રહી હશે કે નહીં તે વિષે અમને ગંભીર શંકા છે. ધર્મ નિશ્ચિતપણે વ્યક્તિઓ અથવા સમુદાયો માટે શ્રદ્ધાનો વિષય છે અને તે આવશ્યક રીતે ઈશ્વરવાદી હોવો જરૂરી નથી. ભારતમાં બૌદ્ધ ધર્મ અને જૈન ધર્મ જેવા સુપ્રસિદ્ધ ધર્મો છે, જે ઈશ્વરમાં અથવા કોઈ બુદ્ધિસંપન્ન પ્રથમ કારણમાં માનતા નથી. નિઃસંદેહ, ધર્મનો આધાર માન્યતાઓ અથવા સિદ્ધાંતોની એવી પદ્ધતિમાં હોય છે, જેને તે ધર્મનો સ્વીકાર કરનાર લોકો પોતાના આત્મિક કલ્યાણને અનુકૂળ માને છે, પરંતુ એવું કહેવું યોગ્ય નહીં બને કે ધર્મ માત્ર

સિદ્ધાંત અથવા માન્યતા સિવાય બીજું કશું જ નથી. કોઈ ધર્મ પોતાના અનુયાયીઓએ સ્વીકારવા માટે નૈતિક આચરણના નિયમોનો સંહિતાબદ્ધ નિર્દેશ માત્ર ન કરે, પરંતુ તે એવી વિધિઓ અને પાલનો, ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને ઉપાસનાની પદ્ધતિઓ પણ નિર્ધારિત કરી શકે છે, જેઓને ધર્મના અભિન્ન અંગો તરીકે માનવામાં આવે છે, અને આવી પદ્ધતિઓ તથા પાલનો ભોજન અને વસ્ત્ર સંબંધિત બાબતો સુધી પણ વિસ્તરી શકે છે.

આપણા સંવિધાન હેઠળની બાંહેધરી માત્ર ધાર્મિક મતની સ્વતંત્રતાનું જ રક્ષણ કરતી નથી, પરંતુ ધર્મના અનુસરણમાં કરવામાં આવેલા કૃત્યોનું પણ રક્ષણ કરે છે અને આ બાબત અનુચ્છેદ ૨૫ માં “ધર્મના આચરણ” અભિવ્યક્તિના ઉપયોગથી સ્પષ્ટ થાય છે. ઓસ્ટ્રેલિયાની વડી અદાલતના લેથમ, સી.જે. એ ઓસ્ટ્રેલિયન સંવિધાનની અનુચ્છેદ ૧૧૬ ની જોગવાઈ અંગે વિચાર કરતાં, જે અન્ય બાબતો ઉપરાંત કોમનવેલ્થને “કોઈપણ ધર્મના મુક્ત આચરણ” પર પ્રતિબંધ મૂકવાથી રોકે છે, નીચે મુજબના વજનદાર અવલોકનો કર્યા હતા [જુઓ એડેલેડ કંપની વિ. કોમનવેલ્થ, ૬૭ સી.એલ.આર. ૧૧૬, ૧૨૭]:

ધર્મસ્વાતંત્ર્યના વિષય અંગેની ચર્ચાઓમાં ક્યારેક એવો સૂચન કરવામાં આવે છે કે, ભલે નાગરિક સરકારને ધાર્મિક મતોમાં હસ્તક્ષેપ કરવો ન જોઈએ, તેમ છતાં તે ધર્મસ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતનું ઉદ્ધંધન કર્યા વિના ધાર્મિક માન્યતાના અનુસરણમાં કરવામાં આવેલા કોઈપણ કૃત્યો સાથે પોતાની ઈચ્છા મુજબ

વ્યવહાર કરી શકે. અનુચ્છેદ ૧૧૬ ના અર્થઘટન સાથે સંબંધિત એવા ભેદને ટકાવી રાખવો મુશ્કેલ છે, એવું મને જણાય છે. આ અનુચ્છેદ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ધર્મના આચરણનો ઉલ્લેખ કરે છે, અને તેથી તેનો આશય એવો છે કે ધર્મના આચરણમાં કરવામાં આવેલા કૃત્યોને કોઈપણ કોમનવેલ્થ કાયદાના અમલથી સુરક્ષા આપવામાં આવે. તેથી આ અનુચ્છેદ માત્ર મતસ્વાતંત્ર્યના રક્ષણથી ઘણું આગળ જાય છે. તે ધર્મના અંગરૂપે ધાર્મિક માન્યતાના અનુસરણમાં કરવામાં આવેલા કૃત્યોનું પણ રક્ષણ કરે છે.

આ અવલોકનો ભારતીય બંધારણ દ્વારા સુનિશ્ચિત કરાયેલ ધર્મના સંરક્ષણ પર સંપૂર્ણપણે લાગુ પડે છે. ધર્મના મુક્ત આચરણ પર રાજ્ય દ્વારા મૂકવામાં આવતા પ્રતિબંધો જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યના આધારો પર અનુચ્છેદ ૨૫ તથા ૨૬ બંને હેઠળ અનુમત્ય છે. અનુચ્છેદ ૨૫ ની અનુચ્છેદ (૨)(એ) રાજ્યને એવા કોઈપણ આર્થિક, વિત્તીય, રાજકીય તથા અન્ય લૌકિક પ્રવૃત્તિઓનું નિયમન કરવા અથવા પ્રતિબંધિત કરવા નો અધિકાર અનામત રાખે છે, જે ધાર્મિક આચરણ સાથે સંકળાયેલ હોઈ શકે, અને વધુમાં ઉપઅનુચ્છેદ (બી) હેઠળ રાજ્યને એવો અધિકાર અપાયેલો છે કે જેના આધારે રાજ્ય સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારણા માટે કાયદેસર જોગવાઈ કરી શકે છે, ભલે એવું કરતાં તે ધાર્મિક આચારોમાં હસ્તક્ષેપ કરતું હોય. વિદ્વાન એટર્ની-જનરલ અનુચ્છેદની અનુચ્છેદ (૨)(એ) પર ભાર મૂકે છે અને તેમની દલીલ એવી છે કે ધર્મ સાથે સંકળાયેલી એવી બધી લૌકિક પ્રવૃત્તિઓ, જે વાસ્તવમાં તેનો

અનિવાર્ય ભાગ રચતી નથી, રાજ્યના નિયમનને આધિન છે.

આવા વિશાળ શબ્દોમાં રજૂ કરાયેલો આક્ષેપ, અમારા મત મુજબ, સમર્થન પામી શકતો નથી. પ્રથમ તો, ધર્મનો આવશ્યક ભાગ કયો ગણાય તે બાબતનું નિર્ધારણ મુખ્યત્વે તે ધર્મના સ્વયં સિદ્ધાંતોના સંદર્ભમાં કરવાનું રહે છે. જો હિંદુઓના કોઈ ધાર્મિક પંથના સિદ્ધાંતો મુજબ દેવમૂર્તિને દિવસના નિશ્ચિત સમયે ભોજન અર્પણ કરવાનું નિર્ધારિત હોય, વર્ષના નિશ્ચિત અવધિઓમાં ચોક્કસ રીતથી આવર્તિત વિધિઓ કરવાનું નિર્ધારિત હોય, અથવા પવિત્ર ગ્રંથોના દૈનિક પાઠ કે પવિત્ર અગ્નિને આહુતિ આપવાની વિધિ નિર્ધારિત હોય, તો આ બધી બાબતો ધર્મના અંગો ગણાશે; અને માત્ર એટલા કારણો કે તેમાં નાણાંનો ખર્ચ થાય છે અથવા પૂજારીઓ અને સેવકોની નિમણૂક કરવી પડે છે અથવા બજારમાં વેચી શકાય તેવી વસ્તુઓનો ઉપયોગ થાય છે, તે પ્રવૃત્તિઓ વ્યાપારી કે આર્થિક સ્વભાવ ધરાવતી લોકિક પ્રવૃત્તિઓ બની જતી નથી; આ બધી ધાર્મિક આચરણો છે અને અનુચ્છેદ ૨૬(બી) ના અર્થમાં ધર્મસંબંધિત બાબતો તરીકે જ માનવામાં આવવી જોઈએ. અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(એ) જે બાબતનો વિચાર કરે છે તે રાજ્ય દ્વારા ધાર્મિક આચરણોને તેમનાં સ્વરૂપે નિયંત્રિત કરવાનો નથી, કારણ કે તેમ કરવાની સ્વતંત્રતા બંધારણ દ્વારા ખાતરીપૂર્વક આપવામાં આવી છે, સિવાય કે તે જાહેર વ્યવસ્થા, આરોગ્ય અને નૈતિકતાને વિરુદ્ધ જાય; પરંતુ તે એવી પ્રવૃત્તિઓના નિયમનનો વિષય છે કે જેઓ ધાર્મિક આચરણો સાથે સંકળાયેલી હોવા છતાં સ્વભાવથી આર્થિક,

વ્યાપારી અથવા રાજકીય હોય. આ સંદર્ભમાં અમે અમુક અમેરિકન અને ઑસ્ટ્રેલિયન કેસોની નોંધ લઈ શકીએ, જેમના સર્વેનો ઉદ્ભવ “જેહોવાઝ વિટનેસિસ” તરીકે ઓળખાતી ધાર્મિક સંસ્થા સાથે સંકળાયેલા વ્યક્તિઓની પ્રવૃત્તિઓમાંથી થયો હતો. ઑસ્ટ્રેલિયા, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા અને અન્ય દેશોમાં ઢીલા બંધારણ સાથે સંગઠિત આ વ્યક્તિસમૂહ બાઈબલના શાબ્દિક અર્થઘટનને યોગ્ય ધાર્મિક માન્યતાઓ માટે મૂળભૂત ગણે છે. બાઈબલની સર્વોચ્ચ સત્તા વિષેની આ માન્યતા તેમના અનેક રાજકીય વિચારોને પ્રભાવિત કરે છે. તેઓ રાજા પ્રત્યે કે અન્ય સ્થાપિત માનવીય સત્તા પ્રત્યે વફાદારીની શપથ લેવા ઇનકાર કરે છે અને રાષ્ટ્રીય ધ્વજને માન આપવાનું પણ સ્વીકારતા નથી, તેમજ રાષ્ટ્રો વચ્ચેના તમામ યુદ્ધો અને યુદ્ધસંબંધિત તમામ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓની નિંદા કરે છે. વર્ષ ૧૯૪૧માં ઑસ્ટ્રેલિયામાં સ્થાપિત “જેહોવાઝ વિટનેસિસ” ની એક કંપનીએ એવી બાબતોનું પ્રચાર અને શિક્ષણ શરૂ કર્યું જે યુદ્ધપ્રવૃત્તિઓ અને કોમનવેલ્થના સંરક્ષણ માટે હાનિકારક હતી, અને રાજ્યના નેશનલ સિક્યુરિટી રેગ્યુલેશન્સ હેઠળ તેમના વિરુદ્ધ કાર્યવાહી કરવામાં આવી. સરકારની આ કાર્યવાહીનું કાનૂની માન્યતા વડી અદાલત સમક્ષ રિટ અરજી દ્વારા પડકારવામાં આવી અને વડી અદાલતે ઠરાવ્યું કે સરકારની કાર્યવાહી યુક્તિસંગત હતી અને ઑસ્ટ્રેલિયન બંધારણ હેઠળ ધાર્મિક સ્વતંત્રતાની ખાતરી આપતી અનુચ્છેદ ૧૧૬ નું નેશનલ સિક્યુરિટી રેગ્યુલેશન્સ દ્વારા કોઈ રીતે ઉલ્લંઘન થયું નહોતું [વિડે એડિલેડ કંપની વિ. કોમનવેલ્થ , ૬૭ સી.એલ.આર.

૧૧૬, ૧૨૭]. નિઃસંદેહ, આ રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ હતી, યદ્યપિ તેમનો ઉદ્ભવ એક નિશ્ચિત સમુદાય દ્વારા ધારિત ધાર્મિક માન્યતાઓમાંથી થયો હતો. આવા કેસોમાં, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ લેથમે દર્શાવ્યા મુજબ, ધર્મના સંરક્ષણ માટેની જોગવાઈ સંપૂર્ણ અને નિરપવાદ રક્ષણરૂપ નહોતી કે જેને બંધારણની અન્ય જોગવાઈઓથી સ્વતંત્ર રીતે અર્થઘટિત અને લાગુ કરી શકાય. આ વિશેષાધિકારોનું રાજ્યના તે અધિકાર સાથે સમન્વય કરવો આવશ્યક છે કે જેમાં રાજ્ય શાંતિ, સુરક્ષા અને સુવ્યવસ્થિત જીવન સુનિશ્ચિત કરવા માટે પોતાની સર્વભૌમ સત્તાનો ઉપયોગ કરે; કારણ કે એ વિના નાગરિક સ્વતંત્રતાની બંધારણીય ખાતરી માત્ર ઉપહાસરૂપ બની રહે.”

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

(પૃષ્ઠો ૧૦૨૩-૧૦૨૬ પર) ધાર્મિક સંપ્રદાયને કયા વિષયો ઉપર સંપૂર્ણ સ્વાયત્તતા પ્રાપ્ત છે તે અંગે, આ અદાલતે આ મુજબ જણાવ્યું હતું:

“..... જેમ કે અમે અગાઉ જ દર્શાવ્યું છે, અમારા બંધારણમાં ધર્મની સ્વતંત્રતા માત્ર ધાર્મિક માન્યતાઓ સુધી મર્યાદિત નથી; તે બંધારણે પોતે જ નિર્ધારિત કરેલા પ્રતિબંધોને આધીન રહી ધાર્મિક આચરણો સુધી પણ વિસ્તરે છે. તેથી, અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળ, કોઈ ધાર્મિક પંથ અથવા સંસ્થા તેઓ જે ધર્મના સિદ્ધાંતો માને છે તેના અનુસાર કયા સંસ્કારો અને વિધિઓ આવશ્યક છે તે નક્કી કરવાની બાબતમાં સંપૂર્ણ સ્વાયત્તતા ભોગવે છે, અને આવી બાબતોમાં તેમના નિર્ણયમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર કોઈ બાહ્ય સત્તાને નથી.

નિશ્ચિતપણે, આ ધાર્મિક આચરણો સાથે સંબંધિત ખર્ચના પ્રમાણનો પ્રશ્ન ધાર્મિક પંથને સંબંધિત સંપત્તિના વહીવટનો પ્રશ્ન ગણાશે અને સક્ષમ વિધાનમંડળ દ્વારા બનાવવામાં આવેલ કોઈપણ કાયદા અનુસાર ધર્મનિરપેક્ષ સત્તાઓ દ્વારા તેનું નિયંત્રણ થઈ શકે; કારણ કે વ્યર્થ ખર્ચ કરીને સંસ્કારો અને વિધિઓના નામે સંસ્થા અને તેની સંપત્તિનો નાશ કરવો કોઈપણ ધર્મનો આદેશ હોઈ શકે નહીં. તેમ છતાં, નોંધવું જોઈએ કે અનુચ્છેદ ૨૬(ડી) હેઠળ, કોઈ ધાર્મિક પંથ અથવા તેના પ્રતિનિધિનો પોતાની સંપત્તિઓનો કાયદા અનુસાર વહીવટ કરવાનો મૂળભૂત અધિકાર છે; અને તેથી કાયદાએ, તે યોગ્ય માને તેવી મર્યાદાઓ અને નિયમનો અધિપ્રયોગ કરવા પાત્ર રાખીને, વહીવટનો અધિકાર ધાર્મિક પંથને જ છોડવો જોઈએ. એવો કાયદો, જે વહીવટનો અધિકાર ધાર્મિક પંથના હાથમાંથી સંપૂર્ણપણે દૂર કરી દે અને તે કોઈ અન્ય સત્તામાં નિહિત કરે, તે અનુચ્છેદ ૨૬ની અનુચ્છેદ (ડી) હેઠળ સુનિશ્ચિત કરાયેલ। અધિકારના ઉલ્લંઘન સમાન ગણાશે.”

(પૃષ્ઠ ૧૦૨૮-૧૦૨૯)

૫. આ ચુકાદા પછી તત્કાલે જ રતિલાલ પાણાચંદ ગાંધી વિ. સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે એન્ડ ઓર્સ. , ૧૯૫૪ એસસીઆર ૧૦૫૫ માં ચુકાદો આવ્યો. આ મામલે, બે સંબંધિત અપીલો – એક શ્વેતાંબર જૈન જાહેર મંદિરના મેનેજર દ્વારા અને બીજી પારસી પંચાયતના ટ્રસ્ટીઓ દ્વારા – બોમ્બે પબ્લિક ટ્રસ્ટ્સ અધિનિયમ, ૧૯૫૦ ની બંધારણીય માન્યતાને પડકારતી હતી. અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ માં સમાવવામાં આવેલી સ્વતંત્રતાઓ અંગે વિચારણા કરતાં, આ

અદાલતે આ રીતે ઠરાવ્યું:

“બંધારણની અનુચ્છેદ રૂપ દરેક વ્યક્તિને, અને માત્ર ભારતના નાગરિકોને જ નહીં, અંતરાત્માની સ્વતંત્રતા તેમજ ધર્મનો સ્વતંત્રપણે સ્વીકાર કરવાનો, આચરણ કરવાનો અને પ્રસાર કરવાનો અધિકાર બાંધધરી આપે છે. આ દરેક કિસ્સામાં જાહેર વ્યવસ્થા, આરોગ્ય અને નૈતિકતાને આધીન છે. વધુ અપવાદો આ અધિકાર પર આ અનુચ્છેદની ઉપઅનુચ્છેદ (૨) દ્વારા આવરી લેવામાં આવ્યા છે. ઉપઅનુચ્છેદ (એ) ઉપઅનુચ્છેદ (૨) માં રાજ્યની એવી કાયદા બનાવવાની સત્તાને અખંડ રાખે છે કે જે ધર્માચાર સાથે સંકળાયેલી હોઈ શકે તેવી કોઈપણ આર્થિક, નાણાકીય, રાજકીય અથવા અન્ય ધાર્મિકતર પ્રવૃત્તિને નિયમિત કરે અથવા મર્યાદિત કરે; અને ઉપઅનુચ્છેદ (બી) રાજ્યની એવી કાયદા બનાવવાની સત્તા અનામત રાખે છે કે જે સામાજિક સુધારણા અને સામાજિક કલ્યાણ માટે જોગવાઈ કરે, ભલે તે ધાર્મિક આચારોમાં હસ્તક્ષેપ કરતી હોય. આમ, આ અનુચ્છેદ જે મર્યાદાઓ લાદે છે તેને આધીન રહી, દરેક વ્યક્તિને અમારા બંધારણ હેઠળ માત્ર એવો ધાર્મિક વિશ્વાસ રાખવાનો જ નહીં, જે તેની બુદ્ધિ અથવા અંતરાત્મા દ્વારા માન્ય ગણાતો હોય, પરંતુ તેના ધર્મ દ્વારા આદેશિત અથવા અનુમોદિત એવા પ્રગટ કૃત્યો દ્વારા પોતાના વિશ્વાસ અને વિચારો વ્યક્ત કરવાનો અને વધુમાં અન્યોના પ્રબોધન માટે પોતાના ધાર્મિક મતોનો પ્રસાર કરવાનો મૂળભૂત અધિકાર છે. પ્રસાર કોઈ વ્યક્તિએ તેની વ્યક્તિગત ક્ષમતામાં કર્યો હોય અથવા કોઈ ચર્ચ કે સંસ્થાના વતી કર્યો હોય તે

પણ નિર્થક છે. ધર્મના સ્વતંત્ર આચરણનો, જેને ધર્મવિશ્વાસના અનુસરણમાં બાહ્ય કૃત્યોનું પાલન એવો અર્થ થાય છે, ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ, લોકોની વ્યવસ્થા, જાહેર આરોગ્ય અને નૈતિકતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે રાજ્ય દ્વારા લાદવામાં આવેલા નિયમનને આધીન છે. અનુચ્છેદ ૨૫ ની ઉપઅનુચ્છેદ (૨) ની ઉપઉપઅનુચ્છેદ (એ) શું

કલ્પના કરાયેલું વિષય એવું નથી કે ધાર્મિક પ્રથાઓનું રાજ્ય દ્વારા નિયંત્રણ કરવામાં આવે, કારણ કે આવી પ્રથાઓને સુરક્ષા આપવામાં આવી છે, જો સુધી કે તે જાહેર આરોગ્ય અથવા નૈતિકતા વિરુદ્ધ ન જતી હોય; પરંતુ તેવા કાર્યોનું નિયંત્રણ કરવાનું છે, જે ધાર્મિક પ્રથાઓ સાથે સંકળાયેલા હોવા છતાં વાસ્તવમાં આર્થિક, વાણિજ્યિક અથવા રાજકીય સ્વરૂપ ધરાવે છે.

જ્યાં સુધી અનુચ્છેદ ૨૬નો સંબંધ છે, તે ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યના વિષયના એક નિશ્ચિત પાસા સાથે સંબંધિત છે. આ અનુચ્છેદ હેઠળ, કોઈપણ ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના કોઈ વિભાગને ધાર્મિક અને પરોપકારી હેતુઓ માટે સંસ્થાઓ સ્થાપવાની અને જાળવી રાખવાની તથા ધર્મસંબંધિત બાબતોમાં પોતાના રીતે તમામ કાર્યોનું સંચાલન કરવાની બાંહેધરીયુક્ત હક આપવામાં આવેલ છે. આવા સંપ્રદાય અથવા તેના કોઈ વિભાગને ચલ અને અચલ સંપત્તિ મેળવવાની અને તેની માલિકી રાખવાની તથા કાયદા અનુસાર તેવી સંપત્તિનું વહીવટ કરવાની હકો પણ આપવામાં આવેલ છે. અનુચ્છેદ ૨૬ની બે ઉપઅનુચ્છેદો (બી) અને (ડી) ની ભાષા બંને વચ્ચેનો તફાવત તરત જ સ્પષ્ટ

કરે છે. ધર્મસંબંધિત બાબતોના કાર્યો અંગે, ધાર્મિક સંસ્થાને આપવામાં આવેલ સંચાલનનો હક બાંહેધરીયુક્ત મૂળભૂત હક છે, જેને કોઈ કાયદેસર વ્યવસ્થા દૂર કરી શકતી નથી. બીજી તરફ, જે સંપત્તિ ધાર્મિક સંપ્રદાયને ધારણ કરવાની અને પ્રાપ્ત કરવાની હકદાર છે તેની વહીવટી બાબતે, તેને નિશ્ચિતપણે તેવી સંપત્તિનું વહીવટ કરવાનો હક છે, પરંતુ માત્ર કાયદા અનુસાર જ. તેનો અર્થ એવો થાય છે કે રાજ્ય માન્ય રીતે ઘડાયેલા કાયદાઓ દ્વારા ટ્રસ્ટની સંપત્તિઓના વહીવટને નિયમિત કરી શકે; પરંતુ અહીં ફરીથી યાદ રાખવું જોઈએ કે અનુચ્છેદ ૨૬(ડી) હેઠળ, ધાર્મિક સંપ્રદાયને જ પોતાના ઉપર રાજ્ય માન્ય રીતે લાદી શકે તેવા કોઈપણ કાયદા અનુસાર પોતાની સંપત્તિનું વહીવટ કરવાનો હક આપવામાં આવ્યો છે. એવો કાયદો, જે ધાર્મિક સંપ્રદાય પાસેથી વહીવટનો હક સંપૂર્ણપણે છીનવી લે અને તે કોઈ અન્ય અથવા ધર્મનિરપેક્ષ સત્તાધિકારીમાં સોંપી દે, તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬(ડી) દ્વારા બાંહેધરી આપવામાં આવેલ હકના ભંગ સમાન ગણાશે. તેથી, વિચારણા માટેનો મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે કઈ બાબતો ધર્મસંબંધિત છે અને કઈ નથી, તેમની વચ્ચે રેખા ક્યાં ખેંચવાની?

અમારા બંધારણના નિર્માતાઓએ ‘ધર્મ’ શું છે તેની કોઈ વ્યાખ્યા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી અને ‘ધર્મ’ શબ્દની એવી સર્વગ્રાહી વ્યાખ્યા ગઢવી નિશ્ચિતપણે શક્ય નથી કે જે સર્વ પ્રકારના વ્યક્તિઓને લાગુ પડે. ઉપર ઉલ્લેખિત મદ્રાસ કેસમાં દર્શાવ્યા મુજબ, અમેરિકન કેસ ડેવિસ વિ. બીસન [૧૩૩ યુ.એસ.

૩૩૩] માં ફિલ્ડ્સ, જે. દ્વારા આપવામાં આવેલી ‘ધર્મ’ ની વ્યાખ્યા અમને પૂરતી અથવા સચોટ જણાતી નથી. “ ‘ધર્મ’ શબ્દ”, એમ ઉપરોક્ત કેસમાં વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિ નોંધ્યું હતું, “વ્યક્તિના પોતાના સર્જનહાર સાથેના સંબંધો વિષેના તેના મંતવ્યો અને તે સંબંધો દ્વારા તેના અસ્તિત્વ અને સ્વભાવ પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવાની તથા તેની ઇચ્છાનું પાલન કરવાની જે ફરજો ઉપજતી હોય છે, તે તરફ સંદર્ભ આપે છે. તેનો ઘણી વાર કોઈ નિશ્ચિત પંથની ઉપાસનાપદ્ધતિ અથવા ઉપાસનાના સ્વરૂપ સાથે ગડમથલ થાય છે, પરંતુ તે બાદની બાબતથી ભિન્ન છે.” નોંધનીય છે કે ‘ધર્મ’ અનિવાર્ય રીતે ઈશ્વરવાદી જ હોય એવું નથી અને હકીકતમાં ભારતમાં બૌદ્ધ ધર્મ અને જૈન ધર્મ જેવા જાણીતા ધર્મો છે, જે ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં અથવા કોઈ બુદ્ધિસંપન્ન પ્રથમ કારણમાં માનતા નથી. કોઈ ધર્મનો આધાર નિઃસંદેહ માન્યતાઓ અને સિદ્ધાંતોની એવી પદ્ધતિમાં રહેલો હોય છે જેને તે ધર્મનું અનુસરણ કરનારાઓ પોતાના આધ્યાત્મિક કલ્યાણને અનુરૂપ માને છે, પરંતુ બોમ્બે વડી અદાલતના વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિમાંના એકે જેમ સૂચવ્યું હોય તેમ એવું કહેવું યોગ્ય નહીં ગણાય કે ધર્મસંબંધિત બાબતો એટલે માત્ર ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને ધાર્મિક માન્યતાની બાબતો. ધર્મ માત્ર અભિપ્રાય, સિદ્ધાંત અથવા માન્યતા જ નથી. તેનું બાહ્ય પ્રકટન ક્રિયાઓમાં પણ થાય છે. આ સંદર્ભમાં અમે એડિલેડ કંપની વિ. કોમનવેલ્થ [૬૭ સી.એલ.આર. ૧૧૬, ૧૨૪] કેસમાં ઓસ્ટ્રેલિયાની વડી અદાલતના લેથમ, સી.જે.ના અવલોકનો ઉદ્ધૃત કરી શકીએ, જેમાં ઓસ્ટ્રેલિયન બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૧૬ દ્વારા ધાર્મિક

સ્વાતંત્ર્યને અપાયેલ રક્ષણની વ્યાપ્તિ વિચારણા માટે આવી હતી.

ધર્મસ્વાતંત્ર્યના વિષયક ચર્ચાઓમાં ક્યારેક એવો સૂચન કરવામાં આવે છે કે, નાગરિક સરકારએ ધાર્મિક મતોમાં હસ્તક્ષેપ કરવો ન જોઈએ, છતાં તે ધર્મસ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતનું ઉદ્ધંધન કર્યા વગર ધાર્મિક માન્યતાના અનુસરણમાં કરવામાં આવેલા કોઈપણ કૃત્યો સાથે પોતાની ઈચ્છા મુજબ વ્યવહાર કરી શકે. અનુચ્છેદ ૧૧૬ ના અર્થઘટન માટે આ ભેદને સંબંધિત ગણાવી જાળવી રાખવો મુશ્કેલ છે એવું મને જણાય છે. આ અનુચ્છેદ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ધર્મના આચરણનો ઉલ્લેખ કરે છે, અને તેથી તેનો હેતુ એવો છે કે ધર્મના આચરણરૂપે કરવામાં આવેલા કૃત્યોને કોઈપણ કોમનવેલ્થના કાયદાઓના અમલમાંથી સુરક્ષા આપવામાં આવે. આ રીતે, આ અનુચ્છેદ માત્ર મતની સ્વતંત્રતાના સંરક્ષણથી ઘણું આગળ જાય છે. તે ધર્મના ભાગરૂપે ધાર્મિક માન્યતાના અનુસરણમાં કરવામાં આવેલા કૃત્યોનું પણ સંરક્ષણ કરે છે.

અમારા મત મુજબ, જેમ કે અમે મદ્રાસ કેસમાં અગાઉ જ કહી ચૂક્યા છીએ, આ નિરીક્ષણો અમારા સંવિધાનમાં સમાવવામાં આવેલી ધાર્મિક સ્વતંત્રતા સંબંધિત જોગવાઈ પર સંપૂર્ણપણે લાગુ પડે છે.

ધાર્મિક માન્યતાના અનુસરણમાં કરવામાં આવતી ધાર્મિક પ્રથાઓ અથવા કૃત્યોનું પાલન, ચોક્કસ સિદ્ધાંતોમાં વિશ્વાસ અથવા શ્રદ્ધા જેટલું જ ધર્મનો એક ભાગ છે. તેથી, જો જૈન અથવા પારસી ધર્મના સિદ્ધાંતો મુજબ નિશ્ચિત વિધિઓ અને સંસ્કારો નિશ્ચિત સમયમાં અને નિશ્ચિત રીતથી કરવામાં આવવાના હોય, તો

માત્ર એટલા માટે કે તેમાં નાણાનો ખર્ચ થાય છે અથવા પૂજારીઓની સેવા લેવાય છે અથવા બજારમાં વેચાણયોગ્ય વસ્તુઓનો ઉપયોગ થાય છે, એમ કહી શકાય નહીં કે આ ધર્મનિરપેક્ષ પ્રવૃત્તિઓ છે અને તેમાં વ્યાપારી અથવા આર્થિક સ્વભાવનો અંશ છે. કોઈ બાહ્ય સત્તાને એવું કહેવાનો કોઈ અધિકાર નથી કે આ ધર્મના આવશ્યક ભાગો નથી, અને રાજ્યની ધર્મનિરપેક્ષ સત્તાને પણ ટ્રસ્ટ મિલ્કતના વહીવટના બહાને તેઓને પોતાની ઈચ્છા મુજબ કોઈ પણ રીતે મર્યાદિત કરવા અથવા પ્રતિબંધિત કરવા ખુલ્લું નથી. નિશ્ચિતપણે, આ ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો સાથે સંકળાયેલ થતા ખર્ચનું પ્રમાણ ધાર્મિક સંસ્થાઓની મિલ્કતના વહીવટનો વિષય હોઈ શકે છે અને છે પણ; અને જો આ બાબતો પર થતો ખર્ચ સમર્પિત મિલ્કતોને ક્ષીણ કરવાની અથવા સંસ્થાની સ્થિરતા પર અસર કરવાની સંભાવના ધરાવતો હોય, તો કાયદામાં જે જોગવાઈ કરવામાં આવી છે તે મુજબ રાજ્યની એજન્સીઓ દ્વારા યોગ્ય નિયંત્રણ ચોક્કસપણે ચલાવી શકાય. આ સંદર્ભમાં અમે જેમશેદ જી વિ. સુનાબાઈ [૩૩ બોમ. ૧૨૨] કેસમાં દાવર, જે. દ્વારા કરવામાં આવેલ અવલોકનનો ઉલ્લેખ કરી શકીએ; અને ભલે તે અવલોકનો એવા કેસમાં કરવામાં આવ્યા હતા જેમાં પ્રશ્ન એ હતો કે ઝોરોસ્ટ્રિયન ધર્મ દ્વારા માન્ય મુક્તાદ બજ, વ્યેઝ્મી વગેરે જેવી વિધિઓના ચિરંજીવી આયોજનના હેતુસર પારસી વસિયતકર્તાએ મિલ્કતનો કરેલ વસીયતી દાન માન્ય ધાર્મિક-પરોપકારી દાન ગણાય કે નહીં, તો પણ અમારી દૃષ્ટિએ તે અવલોકનો હાલના અમારા હેતુ માટે સંપૂર્ણપણે યોગ્ય છે. “જો આ સમુદાયની માન્યતા હોય,” એમ

વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિ અવલોકન કર્યું, “અને નિઃસંદેહ તે ઝોરોસ્ટ્રિયન સમુદાયની માન્યતા હોવાનું સાબિત થાય, તો ધર્મનિરપેક્ષ ન્યાયમૂર્તિ એ માન્યતા સ્વીકારવા બંધાયેલ છે—તે માન્યતા પર ચુકાદો આપવા બેસવું તેના માટે નથી; જે દાતા પોતાના ધર્મની ઉન્નતિ અને પોતાના સમુદાય અથવા માનવજાતિના કલ્યાણ માટે દાન કરે છે એમ માને છે, તેના અંતરાત્માના વિષયમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો તેને કોઈ અધિકાર નથી.” અમારી દૃષ્ટિએ, આ અવલોકનો અમારી બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬(બી) દ્વારા આપવામાં આવતા સંરક્ષણના વ્યાપનું સૂચન કરે છે.

ધર્મ સંબંધિત બાબતો અને ધાર્મિક સંપત્તિઓના લૌકિક વહીવટ સંબંધિત બાબતો વચ્ચેનો ભેદ, કેટલાંક પ્રસંગોએ, અત્યંત સૂક્ષ્મ જણાઈ શકે છે. પરંતુ શંકાના પ્રસંગે, ઉપર ઉલ્લેખિત કેસમાં મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ લેથમે દર્શાવ્યા મુજબ [વિડ અેડિલેડ કંપની વિ. ધ કોમનવેલ્થ, ૬૭ સી.એલ.આર. ૧૧૬, ૧૨૯], અદાલતે સામાન્ય સમજદારીનો દૃષ્ટિકોણ અપનાવવો જોઈએ અને વ્યવહારુ આવશ્યકતાના વિચારોથી પ્રેરિત થવું જોઈએ. આ સિદ્ધાંતોના પ્રકાશમાં જ અમે બોમ્બે પબ્લિક ટ્રસ્ટ્સ એક્ટની વિવિધ જોગવાઈઓનું પરીક્ષણ કરવા આગળ વધશું, જેના વૈધતાને અપીલકર્તાઓની તરફથી પડકારવામાં આવી છે.”

(પૃષ્ઠ નં. ૧૦૬૨-૧૦૬૬ પર)

૬. હવે અમે પ્રસિદ્ધ મુલ્કી મંદિર કેસ પર આવીએ છીએ. આ ચુકાદામાં, એટલે કે, શ્રી વેંકટરમણા દેવરુ અને અન્ય વિ. મૈસૂર રાજ્ય અને અન્ય, ૧૯૫૮

એસ.સી.આર. ૮૯૫, (" શ્રી વેંકટરમણા દેવરુ "), શ્રી વેંકટરમણાને અર્પિત, પોતાની પવિત્રતા માટે પ્રસિદ્ધ, એક પ્રાચીન મંદિર, મદ્રાસ મંદિર પ્રવેશ અધિકૃતતા અધિનિયમ (૫ નો ૧૯૪૭) ને પડકારતી કાર્યવાહી સંદર્ભે અદાલત સમક્ષ હતું. નોંધવામાં આવ્યું હતું કે આ મંદિરના ટ્રસ્ટીઓ બધા જ ગૌડા સારસ્વત બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાતા એક સંપ્રદાયના સભ્યો હતા. ભલે આ મંદિર મૂળ રીતે ગૌડા સારસ્વત બ્રાહ્મણોની કેટલીક પરપ્રાંતીય કુટુંબોની હિતાર્થે સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું હતું, તેમ છતાં, સમય જતાં, ઉપાસકોમાં હિંદુઓના સર્વ વર્ગોના લોકોનો સમાવેશ થવા માંડ્યો હતો. ઉક્ત મંદિર જાહેર મંદિર હોવાનું નિર્ધારિત કરતાં, વધુમાં એવું પણ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે કેટલીક ધાર્મિક વિધિઓ દરમિયાન ગૌડા સારસ્વત બ્રાહ્મણો સિવાયના વ્યક્તિઓને સંપૂર્ણપણે બહાર રાખવામાં આવતા હતા, જેના પરિણામે, અનુચ્છેદ ૨૬ ના અર્થમાં તે મંદિર એક ધાર્મિક સંપ્રદાય હોવાનું માનવામાં આવ્યું. ત્યારબાદ અદાલતે એવું નિર્ધારિત કર્યું કે જો કેટલીક વ્યક્તિઓના મંદિરમાં પ્રવેશના પરિણામે પ્રતિમા અપવિત્ર બને અથવા ઉપાસના સંબંધિત કોઈપણ નિયમોમાંથી વિપથન કે ભંગ થાય, તો એવું કહી શકાય કે એક આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા પ્રભાવિત થઈ છે. અદાલતે આ રીતે ઠરાવ્યું:

“આગમો અનુસાર, પૂજાવિધિ સંબંધિત કોઈપણ નિયમથી કોઈ વિમુખતા અથવા ભંગ થાય તો મૂર્તિ અપવિત્ર બને છે, અને મંદિરની પવિત્રતા પુનઃસ્થાપિત કરવા માટે શુદ્ધિકારકવિધિઓ (સમ્પ્રોક્ષણ તરીકે ઓળખાતી)

કરવી આવશ્યક બને છે. આ બાબતે ગોપાલ મુખ્પનાર વિ. સુબ્રમણિયા અચ્ચર [(૧૯૧૪) ૨૭ એમ.એલ.જે. ૨૫૩] માં સદાશિવ અચ્ચર, ન્યાયમૂર્તિના ચુકાદાનો ઉલ્લેખ કરવો. સંકારલિંગ નાદન વિ. રાજા રાજેશ્વર દોરાઈ [(૧૯૦૮) એલ.આર. ૩૫ આઈ.એ. ૧૭૬] માં, મદ્રાસ વડી અદાલતના ચુકાદાની પુષ્ટિ કરતાં પ્રિવી કાઉન્સિલે એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે જે ટ્રસ્ટીએ આગમો અને મંદિરની પરંપરા અનુસાર પૂજા કરવા હકદાર ન હોય એવા વ્યક્તિઓને મંદિરમાં પ્રવેશ આપવા માટે સંમતિ આપી હોય, તે વિશ્વાસભંગનો દોષી ગણાય. તેથી, મંદિરોને લગતા ધાર્મિક આચારવિધિના કાયદા હેઠળ, તેમાં પૂજા માટે કોણ પ્રવેશી શકે, તેઓ ક્યાં ઊભા રહી પૂજા કરી શકે, અને પૂજા કેવી રીતે કરવી તે તમામ ધાર્મિક બાબતો છે. આ નિષ્કર્ષ અનુચ્છેદ ૨૫ માં પણ અંતર્નિહિત છે, જેમાં તમામ વ્યક્તિઓને ધર્મનો સ્વીકાર, આચરણ અને પ્રસાર કરવાની મુક્ત હકદારી જાહેર કર્યા પછી એવું પણ વિધાન કરવામાં આવ્યું છે કે હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને ઉપવર્ગો માટે જાહેર સ્વરૂપની હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાઓ ખુલ્લી મૂકતા કોઈપણ કાયદાની અમલવારી પર તેની અસર થવી જોઈએ નહીં. હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાંતોના સંદર્ભે મંદિરમાંથી વ્યક્તિઓને બહાર રાખવું ધાર્મિક બાબત છે તે દર્શાવાયું નથી, એવી વિદ્વાન સોલિસિટર-જનરલની દલીલને ધ્યાનમાં રાખીને અમે આ પ્રશ્નની કેટલીક વિશદ રીતે ચર્ચા કરી છે. તેથી, અમારે અનુરૂપ એવું ઠરાવવું પડે કે જો અપીલકર્તાઓના હકોનો નિર્ધાર ફક્ત અનુચ્છેદ ૨૬(બી) ના સંદર્ભે જ કરવો હોય, તો ૧૯૪૭ ના અધિનિયમ ૫ ની અનુચ્છેદ ૩ એ તેનું ઉલ્લંઘન કરતી

હોવાથી અમાન્ય ગણાવવી જોઈએ.”

(ભાર મૂકવામાં

આવ્યો છે)

(પૃષ્ઠ ૯૧૦-૯૧૧ પર) ત્યારબાદ

નક્કી કરવાનું મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન એ હતું કે શું સંપ્રદાયિક સંસ્થાઓ અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) ના વ્યાપમાં આવતી હતી કે નહીં. આ પ્રશ્નનો હકારાત્મક ઉત્તર આપવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ એવું જણાવાયું:

“..... હકીકત એ છે કે જો કે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) વ્યક્તિઓના હકો સાથે સંબંધિત છે, અનુચ્છેદ ૨૫(૨) તેની વિષયવસ્તુમાં ઘણી વધુ વ્યાપક છે અને સમુદાયોના હકોને અનુસરે છે, તથા અનુચ્છેદ ૨૫(૧) અને અનુચ્છેદ ૨૬(બી) બંનેને નિયંત્રિત કરે છે.

અતએવ પરિણામ એ થાય છે કે સમાન પ્રાધિકાર ધરાવતી બે જોગવાઈઓ છે, જેમાંથી કોઈપણ બીજીની આધીન નથી. પ્રશ્ન એ છે કે તેમની વચ્ચે દેખાતો વિરોધાભાસ કેવી રીતે નિવારવો. વ્યાખ્યાનો નિયમ સુસ્થાપિત છે કે જ્યારે કોઈ અધિનિયમમાં એવી બે જોગવાઈઓ હોય કે જે એકબીજા સાથે સુસંગત બનાવી શકાય નહીં, ત્યારે તેમની એવી રીતે વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ કે, શક્ય હોય તો, બંનેને અસરકારક બનાવવામાં આવે. આને સુસંગત વ્યાખ્યાનો નિયમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ નિયમ લાગુ કરતાં, જો અપીલકર્તાઓનો દાવો સ્વીકારવામાં આવે, તો અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) સાંપ્રદાયિક મંદિરો પર તેની લાગુ પડતામાં સંપૂર્ણપણે નિષ્પ્રભ બની જશે, યદ્યપિ ઉપર જણાવ્યું મુજબ તે અનુચ્છેદની ભાષામાં તેમનો સમાવેશ થાય છે. બીજી તરફ, જો સામાવાળાઓનો

દાવો સ્વીકારવામાં આવે, તો અનુચ્છેદ ૨૬(બી) ને ધર્મ સંબંધિત તમામ બાબતોમાં પૂર્ણ અસર આપી શકાય, માત્ર આ મર્યાદા સાથે કે તેમની એક બાબત, એટલે કે ઉપાસના માટે મંદિરમાં પ્રવેશ, અંગે અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળ ઘોષિત અધિકારો પ્રબળ રહેશે. જ્યારે પૂર્વવર્તી સ્થિતિમાં અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) સંપૂર્ણપણે અમલવિહોણો થઈ જશે, ત્યારે ઉત્તરવર્તી સ્થિતિમાં તે જોગવાઈ અને અનુચ્છેદ ૨૬(બી) બંનેને અસરકારક બનાવવામાં આવી શકે છે. તેથી અમારે એવો નિષ્કર્ષ ધારવો જ પડે કે અનુચ્છેદ ૨૬(બી) ને અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) ની આધીન રીતે વાંચવો પડશે.”

(પૃષ્ઠો ૯૧૭-૯૧૮ પર)

જ્યારે મંદિર ખાતે જાહેર જનતાના સભ્યોને ઉપાસનામાંથી સામાન્ય અથવા સંપૂર્ણ રીતે બાકાત રાખવામાં આવ્યા ન હોય, પરંતુ માત્ર નિશ્ચિત ધાર્મિક સેવાઓમાંથી જ બાકાત રાખવામાં આવ્યા હોય, ત્યારે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું:

અમે એવો નિર્ધાર કર્યો છે કે સંપ્રદાયને મંદિર ખાતે જાહેર જનતાના સભ્યોને પૂજા કરવાથી સંપૂર્ણપણે બાકાત રાખવાનો અધિકાર, ભલે તે અનુચ્છેદ ૨૬(બી) માં સમાયેલો હોય, તથાપિ જાહેર જનતાને પૂજા માટે મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનો અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) દ્વારા જાહેર કરાયેલ પ્રબળ અધિકાર સમક્ષ નમવો જ પડશે. પરંતુ જ્યાં દાવો કરવામાં આવેલ અધિકાર એવો નથી કે જાહેર જનતાને દરેક સમયે મંદિરમાં પૂજા કરવાથી સામાન્ય તથા સંપૂર્ણ રીતે બાકાત

રાખી શકાય, પરંતુ ચોક્કસ ધાર્મિક સેવાઓમાંથી બાકાત રાખવાનો છે, અને તે સેવાઓ સ્થાપનાના નિયમો અનુસાર સંપ્રદાયના સભ્યો સુધી મર્યાદિત રાખવામાં આવેલી હોય, ત્યારે પ્રશ્ન એવો નથી કે અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) તે અધિકાર પર પ્રાધાન્ય મેળવી તેને લુપ્ત કરી દે છે કે કેમ, પરંતુ પ્રશ્ન એવો છે કે અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) દ્વારા સંરક્ષિત વ્યક્તિઓના અધિકારોને એવી રીતે નિયમિત કરવું શક્ય છે કે બંને અધિકારોને અમલમાં મૂકી શકાય. જો સંપ્રદાયસંબંધિત અધિકારો એવા હોય કે તેમને અમલમાં મૂકવાથી અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) દ્વારા પ્રદાન કરાયેલ અધિકારમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થાય, તો નિશ્ચિતપણે, અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) ને અનુચ્છેદ ૨૬(બી) સામે પ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત છે એવા અમારા નિષ્કર્ષના આધારે, સંપ્રદાયના અધિકારો લુપ્ત થવા જ જોઈએ. પરંતુ જ્યાં એવી સ્થિતિ ન હોય, અને સંપ્રદાયના અધિકારોને અમલમાં મૂક્યા પછી જાહેર જનતાને પૂજાના અધિકારમાં જે બાકી રહે તે સત્વસભર હોય અને માત્ર તેનો ખોખલો આવરણ માત્ર ન હોય, ત્યાં અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) નો એવો અર્થઘટન ન કરવા માટે કોઈ કારણ નથી કે જેથી અનુચ્છેદ ૨૬(બી) ને પણ અમલમાં મૂકી શકાય અને કડક અર્થમાં સંપ્રદાયસંબંધિત બાબતો અંગે સંપ્રદાયના અધિકારોને માન્યતા આપી શકાય, અને અન્ય બાબતોમાં જાહેર જનતાના અધિકારોને અસ્પૃશ્ય રાખી શકાય.

(પૃષ્ઠ ૮૧૯-૮૨૦ પર)

૭. અજમેર દરગાહ કમિટી અને અન્ય વિ. સૈયદ હુસૈન અલી અને અન્ય,

(૧૯૬૨) ૧ એસ.સી.આર. ૩૮૩, (“ દરગાહ કમિટી ”), મામલે, આ સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ દરગાહ ખ્વાજા સાહેબ અધિનિયમ, ૧૯૫૫ ની બંધારણીય માન્યતાને પડકારવામાં આવ્યો હતો. અજમેરના ખ્વાજા મોઈન-ઉદ-દીન ચિશ્તીની પ્રસિદ્ધ દરગાહનું સંચાલન એવા વ્યક્તિઓના એક જૂથ દ્વારા થતું હતું, જેઓ સૂફીઓના ચિશ્ત પંથ સાથે સંકળાયેલા હતા. તમામ ધાર્મિક માન્યતાઓના લોકો આ દરગાહ પર ઉપાસના કરવા આવતા હોવાથી, અને તેથી આ દરગાહ કોઈ નિશ્ચિત ધાર્મિક સંપ્રદાયની હોવાનું કહી શકાય નહીં, એવી દલીલને નીચે મુજબ નકારી કાઢવામાં આવી હતી:

“..... આ રીતે, તાત્વિક વિચારણાઓના આધારે એવું માનવું સહેલું ન હોઈ શકે કે દરગાહની મુલાકાત લેતા અને તેને તીર્થસ્થાન તરીકે માનતા સંતના અનુયાયીઓ અને ભક્તોને ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના કોઈ વિભાગ તરીકે ગણાવી શકાય. તેમ છતાં, વર્તમાન અપીલના હેતુસર અમે પક્ષકારો વચ્ચેના વિવાદનો નિર્ણય આ આધાર પર કરવા પ્રસ્તાવિત કરીએ છીએ કે સામાવાળાઓ જેનું પ્રતિનિધિત્વ કરવાનો દાવો કરે છે તે ચિશ્તિયા પંથ, અને જેના વતી — (તેમજ પોતાની તરફથી પણ) — તેઓ અધિનિયમની વિધિમાન્યતાને પડકારવા માંગે છે, તે એક વિભાગ અથવા ધાર્મિક સંપ્રદાય છે. વડી અદાલતમાં આ સ્થિતિ સ્વીકારવામાં આવી હોય એવું જણાય છે અને વર્તમાન અપીલનો વિચાર કરતાં આ બાબતમાં અમે કોઈ ભિન્નતા લાવવાનું પ્રસ્તાવિત કરતા નથી.”

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે) (પૃષ્ઠ ૪૦૧ પર) ૮.

“ધાર્મિક સંપ્રદાય” શું ગણાશે અને કઈ બાબતોને ધર્મના આવશ્યક અને અભિન્ન અંગો તરીકે કહી શકાય, તે શુદ્ધપણે ધાર્મિકિતર પ્રથાઓથી ભિન્ન રીતે નક્કી કરવા માટે શિસ્ત મઠ (ઉપરોક્ત) ના ચુકાદાનું અનુસરણ કરવામાં આવ્યું હતું, તેમજ શ્રી વેંકટરમણ દેવરુ (ઉપરોક્ત) નું પણ અનુસરણ કરવામાં આવ્યું હતું. આ બે ચુકાદાઓમાં જે અગાઉથી નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું હતું તેમાં એક મહત્વપૂર્ણ વાક્ય ઉમેરવામાં આવ્યું હતું:

“..... તે જ રીતે, પ્રથાઓ ધાર્મિક હોવા છતાં, માત્ર અંધશ્રદ્ધાપૂર્ણ માન્યતાઓમાંથી ઉદ્ભવી હોઈ શકે છે અને તે અર્થમાં ધર્મ પોતે માટે બાહ્ય તથા અનિવાર્ય ન ગણાય એવી ઉમેરણો હોઈ શકે છે.” (પૃ. ૪૧૨)

૯. સરદાર સૈયદના તાહેર સૈફુદ્દીન સાહેબ વિ. સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે, ૧૯૬૨ સપ્લિ. (૨) એસસીઆર ૪૯૬ માં, આ અદાલતે બોમ્બે પ્રિવેન્શન ઓફ એક્સકમ્યુનિકેશન અધિનિયમ, ૧૯૪૯ને રદ કર્યો હતો, જેમાં મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સિન્હાએ ભિન્નમત વ્યક્ત કર્યો હતો. જોકે વિદ્વાન મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિનો ચુકાદો ભિન્નમતનો ચુકાદો છે, તેમ છતાં વિદ્વાન મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ નિર્ધારિત કરેલા કેટલાક સિદ્ધાંતો, જેઓ અંગે બહુમતીના ચુકાદામાં અસહમતિ દર્શાવવામાં આવી નથી, પ્રસ્તુત બાબત માટે યોગ્ય હોવાથી, તેઓ નીચે દર્શાવવામાં આવે છે:—

“..... એ નોંધપાત્ર છે કે અનુચ્છેદ ૨૫ દ્વારા સુનિશ્ચિત કરાયેલો અધિકાર વ્યક્તિગત અધિકાર છે, જે અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ આવરી લેવાયેલા ધાર્મિક સંપ્રદાય જેવી કોઈ સંગઠિત સંસ્થા અથવા તેના કોઈ વિભાગના

અધિકારથી ભિન્ન છે. તેથી, સમાજના દરેક સભ્યને, જ્યાં સુધી તે કોઈ પણ રીતે અન્ય લોકોના અનુરૂપ અધિકારોમાં હસ્તક્ષેપ કરતો નથી, ત્યાં સુધી પોતાના ધર્મનો સ્વીકાર કરવાનો, આચરણ કરવાનો અને પ્રચાર કરવાનો અધિકાર છે, અને દરેક વ્યક્તિને અંતઃકરણની સ્વતંત્રતાની ખાતરી આપવામાં આવી છે..... બંધારણે દરેક વ્યક્તિને, જો તે સર્જનહારમાં વિશ્વાસ રાખે, તો પોતાના સર્જનહાર સાથેના સંબંધના પ્રશ્નમાં સ્વતંત્ર રાખ્યો છે. તેથી, સ્પષ્ટ છે કે વ્યક્તિને પોતાના અંતઃકરણના આદેશ મુજબ ઈશ્વરની ઉપાસના કરવા સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી છે, અને રાજ્ય દ્વારા જાહેર વ્યવસ્થા વગેરેના હિતમાં ઉપરોક્ત મુજબ લાદવામાં આવેલા કોઈ પ્રતિબંધો સાથે સંઘર્ષ ન થાય ત્યાં સુધી, પોતાની ઈચ્છા મુજબ ઉપાસના કરવાનો તેનો અધિકાર અનિરોધિત છે. કોઈ વ્યક્તિને પોતાના ધાર્મિક મતોની સત્યતા અંગે જવાબ આપવા માટે બાધ્ય ગણાવી શકાય નહિ, અને રાજ્ય દ્વારા કે અન્ય કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા તેની ધાર્મિક માન્યતાઓ અંગે તેને પૂછપરછ કરી શકાય નહિ. તેથી, ભલે તેની ધાર્મિક માન્યતાઓ સંપૂર્ણપણે તેની પોતાની હોય અને આવી માન્યતાઓ ધારણ કરવાની તેની સ્વતંત્રતા સંપૂર્ણ હોય, તેમ છતાં પોતાની ધાર્મિક માન્યતાઓના અમલમાં તે પોતાની ઈચ્છા મુજબ કોઈ પણ રીતે વર્તવાનો તેને નિરંકુશ અધિકાર પ્રાપ્ત નથી. ઉપરોક્ત મર્યાદાઓને આધીન રહીને, તેને પોતાના ધર્મનું આચરણ અને પ્રચાર કરવાનો અધિકાર ખાતરીપૂર્વક આપવામાં આવ્યો છે. પોતાના ધર્મનું આચરણ કરવાનો તેનો અધિકાર દેશના દંડાત્મક કાયદાઓને પણ આધીન

રહેશે, જે એવા કૃત્યો અંગે, જેને વિધાનમંડળે દંડનીય સ્વરૂપના જાહેર કર્યા હોય, તે સંદર્ભે માન્ય રીતે પસાર કરવામાં આવ્યા હોય. જાહેર વ્યવસ્થા તથા તે સમાન હિતોના હેતુસર સક્ષમ વિધાનમંડળ દ્વારા બનાવાયેલા અને ધાર્મિક આચારોને મર્યાદિત કરતા કાયદા રાજ્યની નિયામક સત્તાની અંદર આવશે. ઉદાહરણ તરીકે, માનવ બલિદાન જેવી અથવા પ્રાણીઓના બલિદાનની એવી રીતિઓ હોઈ શકે, જે વિશાળ સમુદાયના કલ્યાણ માટે હાનિકારક હોય. આવી હાનિકારક રીતિઓને મર્યાદિત કરવા અથવા તેમનું નિયમન કરવા, એટલું જ નહીં પરંતુ તેમને સંપૂર્ણપણે બંધ કરાવવા સુધી, રાજ્યને કાયદેસરની જોગવાઈ દ્વારા હસ્તક્ષેપ કરવાનો અધિકાર છે. તેથી, એવું માનવું જ જોઈએ કે ભલે અંતઃકરણની સ્વતંત્રતા દરેક વ્યક્તિને ખાતરીપૂર્વક આપવામાં આવી છે જેથી તે પોતાની પસંદગીની કોઈપણ માન્યતાઓ ધારણ કરી શકે, તો પણ તેવી માન્યતાઓના અનુસંધાને કરાયેલા તેના કૃત્યો વિશાળ સમુદાયના હિતમાં મર્યાદાઓને આધીન રહી શકે છે, જેમ કે સામાન્ય સંમતિથી, અર્થાત્ સક્ષમ વિધાનમંડળ દ્વારા, નક્કી કરવામાં આવે. આવી માનવતાવાદી આધારભૂત કારણોસર અને સામાજિક સુધારાના હેતુથી જ, કહેવાતી ધાર્મિક રીતિઓ જેવી કે મૃત્યુ પામેલા પતિની ચિતામાં વિધવાને દહન કરવી, અથવા નાની ઉંમરની કુંવારી બાળાને દેવદાસી તરીકે કાર્ય કરવા માટે કોઈ દેવને અર્પણ કરવી, અથવા કોઈ વ્યક્તિને તમામ સામાજિક સંબંધો અને ધાર્મિક સહભાગિતામાંથી બહિષ્કૃત કરવી, તેના કારણસર

પ્રતિબંધિત ખોરાક અથવા વર્જિત વસ્તુ ખાધી હોવાના કારણે, કાયદાકીય જોગવાઈ દ્વારા અટકાવવામાં આવ્યા હતા.” (ભાર

મૂકવામાં આવ્યો છે) (પૃષ્ઠ ૫૧૮-૫૨૦ પર)

માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ ઉક્ત અધિનિયમને માન્ય રાખ્યો અને જણાવ્યું કે આ અધિનિયમનો હેતુ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫(૧) દ્વારા સુનિશ્ચિત કરાયેલી વ્યક્તિગત અંતરાત્માની સ્વતંત્રતાના પરિપૂર્ણ અમલીકરણ તરફ છે, અને તેનો હનન કરવાનો નથી. વધુમાં, માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ જણાવ્યું કે આ અધિનિયમ વાસ્તવમાં ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૭ના કડક આદેશનું અમલીકરણ કરે છે, જેના દ્વારા અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરવામાં આવી છે, અને એમ ઠરાવ્યું કે, કારણ કે બહિષ્કાર અસ્પૃશ્યતાનું એક સ્વરૂપ છે, આ અધિનિયમને અનુચ્છેદ ૧૭નું રક્ષણ પ્રાપ્ત છે અને તેથી તેને માન્ય રાખવો જ જોઈએ.

તથાપિ, બહુમતીનો ચુકાદો, જે કે.સી. દાસ ગુપ્તા, ન્યાયમૂર્તિ આપ્યો હતો, તેમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે આ અધિનિયમ બંધારણીય રીતે અવૈધ છે, કારણ કે તે નીચે મુજબ અનુચ્છેદ ૨૬(બી)નું ઉલ્લંઘન કરતું હતું:

ચાલો, પ્રથમ એ વિચારીએ કે શું આક્ષેપિત અધિનિયમ અનુચ્છેદ ૨૬(બી) ની જોગવાઈઓનું ઉલ્લંઘન કરે છે કે નહીં. વર્તમાન કેસના હેતુસર, દાઈ દ્વારા જે કોઈ પણ આધાર પર કરાયેલ દરેક બહિષ્કાર ધર્મસંબંધી બાબત ગણાય છે કે નહીં તે કઠિન પ્રશ્નમાં પ્રવેશ કરવો જરૂરી નથી. જોકે, જે વાત સ્પષ્ટ જણાય છે તે એ છે કે જ્યાં બહિષ્કાર પોતે જ ધાર્મિક આધાર પર આધારિત હોય, જેમ કે

પરંપરાગત ધાર્મિક પંથ અથવા સિદ્ધાંતથી વિમુખતા થવી (જે કેનન કાયદા હેઠળ હેરેસી, અપોસ્ટેસી અથવા સ્કિઝમ તરીકે માનવામાં આવે છે તે સમાન) અથવા દાઉદી બોહરા સમુદાય સામાન્ય રીતે ધર્મના અવિવાર્ય અંગ તરીકે માનતો હોય એવી કોઈ પ્રધાનો ભંગ, ત્યાં એવા બહિષ્કારને ધર્મની શક્તિ જાળવી રાખવાના હેતુસરનો ગણ્યા વગર રહી શકાતું નથી. અનિવાર્ય રીતે એ અનુસરે છે કે ધાર્મિક આધારો પર બહિષ્કાર કરવાની આ સત્તાનો ઉપયોગ, સમુદાય દ્વારા તેના ધાર્મિક વડા મારફતે, “ધર્મસંબંધી બાબતોમાં તેના પોતાના કાર્યોના સંચાલન” નો ભાગ બને છે. આક્ષેપિત અધિનિયમ આવા બહિષ્કારોને પણ અમાન્ય બનાવે છે અને સમુદાયના વડા તરીકે દાઈની, ધાર્મિક આધારો પર પણ બહિષ્કાર કરવાની સત્તા છીનવી લે છે. તેથી, તે સ્પષ્ટ રીતે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬ ની અનુચ્છેદ (બી) હેઠળ દાઉદી બોહરા સમુદાયના અધિકારમાં હસ્તક્ષેપ કરે છે.

(પૂ. ૫૩૫)

ઉક્ત કાયદો અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) સાથે સંબંધિત નથી એમ ધારણ કરીને, ત્યારબાદ અદાલતે આ પ્રમાણે ઠરાવ્યું:

“હવે વિચારવાનું બાકી રહે છે કે આક્ષેપિત અધિનિયમ અનુચ્છેદ ૨૫ ની અનુચ્છેદ ૨ માં સમાવાયેલ સંરક્ષાત્મક જોગવાઈઓની અંદર આવે છે કે કેમ. આ અનુચ્છેદના શબ્દો આ મુજબ છે:— “આ અનુચ્છેદમાં સમાવાયેલ કોઈ બાબત કોઈ પ્રવર્તમાન કાયદાની અમલવારીને અસર કરશે નહીં અથવા રાજ્યને એવો કોઈ કાયદો બનાવવાથી અટકાવશે નહીં— (એ) જે કોઈ ધાર્મિક આચરણ

સાથે સંકળાયેલ હોઈ શકે તેવી કોઈ આર્થિક, નાણાકીય, રાજકીય અથવા અન્ય લૌકિક પ્રવૃત્તિને વિનિયમિત કરે અથવા મર્યાદિત કરે;

(બી) સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારાની જોગવાઈ કરવી અથવા જાહેર સ્વરૂપની હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થા તમામ વર્ગો અને હિંદુઓના તમામ વિભાગો માટે ખુલ્લી મૂકવી.” સ્પષ્ટપણે, વાંધાગ્રસ્ત અધિનિયમને કોઈ આર્થિક, નાણાકીય, રાજકીય અથવા અન્ય લૌકિક પ્રવૃત્તિને નિયમિત કરતો અથવા મર્યાદિત કરતો કાયદો તરીકે ગણાવી શકાય નહીં. હકીકતમાં, સામાવાળા રાજ્ય તરફથી એવો સૂચન પણ કરવામાં આવ્યો નહોતો. તેમ છતાં, ક્ષીણ રીતે એવો સૂચવવામાં આવ્યો હતો કે આ અધિનિયમને “સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારાની જોગવાઈ કરતો” કાયદો માનવો જોઈએ. માત્ર એટલા કારણે કે બહિષ્કારના પરિણામે, ભલે તે ધાર્મિક આધાર પર કરવામાં આવ્યો હોય, દાઉદી બોહરા સમુદાયના સભ્યોના કેટલાક નાગરિક અધિકારો ગુમાઈ શકે અને અધિનિયમ એવો ગુમાવટ થતો અટકાવે છે, એટલું માત્ર એ નિષ્કર્ષ માટે પૂરતો આધાર પૂરું પાડતું નથી કે તે “સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારાની જોગવાઈ કરતો” કાયદો છે. ધાર્મિક આધાર સિવાયના આધાર પર, માની લો કે, કોઈ અતિઅપ્રિય સામાજિક નિયમ અથવા પ્રથાના ભંગના આધારે બહિષ્કાર પર પ્રતિબંધ મૂકવો સામાજિક સુધારાનું એક પગલું હોઈ શકે અને એવો બહિષ્કાર માત્ર રોકતો કાયદો સંભવતઃ અનુચ્છેદ ૨૫ ની અનુચ્છેદ ૨(બી) ની રક્ષણાત્મક જોગવાઈઓની અંદર આવી શકે. પરંતુ માત્ર અને નિર્વિવાદ રીતે ધાર્મિક આધાર પર થતા બહિષ્કાર પર પ્રતિબંધ મૂકવો

સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારાને પ્રોત્સાહન આપતો ગણાવી શકાય નહીં અને પરિણામે, જેટલા અંશે કાયદો ધાર્મિક આધાર પરના બહિષ્કારને અમાન્ય ઠરાવે છે અને એવો બહિષ્કાર લાદવાની દાઈની સત્તા છીનવી લે છે, તેટલા અંશે તેને સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારાનું પગલું ગણાવવું વાજબી રીતે શક્ય નથી. કારણ કે આ અધિનિયમ કોઈપણ આધાર પર, જેમાં ધાર્મિક આધાર પણ સમાવિષ્ટ છે, બહિષ્કારને અમાન્ય ઠરાવે છે, તેથી એવો નિષ્કર્ષ આવશ્યક છે કે તે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળ દાઉદી બોહરા સમુદાયના અધિકારનું સ્પષ્ટ ઉલ્લંઘન કરે છે.”(પૃષ્ઠ ૫૩૬-૫૩૭)

એક પ્રકાશક સહમતિસભર ચુકાદામાં, એન. રાજગોપાલ અય્યંગાર,

જે. એ આ આધારે અધિનિયમને યથાવત્ રાખ્યો કે બહિષ્કાર એટલો દંડ નથી, પરંતુ દાઉદી બોહરા સમુદાયની અખંડિતતા જળવાઈ રહે તે માટે શિસ્તના ઉપાય તરીકે વાસ્તવમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. તેથી, તે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) અને ૨૬ દ્વારા બાંધધરાયેલ ધર્માચાર કરવાનો અધિકાર ભંગ કરે છે, કારણ કે તે ધાર્મિક પ્રમુખ – દાઈ – ના, ટ્રસ્ટી તરીકે, સંપ્રદાયની સંપત્તિનું એવું સંચાલન કરવાનો અધિકાર કે જેના દ્વારા બહિષ્કૃત વ્યક્તિઓને બહાર રાખી શકાય, તેમાં હસ્તક્ષેપ કરે છે. જોકે, વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિ અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) ના બે ભાગો વચ્ચે ભેદ દર્શાવતા જણાવ્યું હતું કે “સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારણા” શબ્દપ્રયોગ ધાર્મિક આચરણના આવશ્યક ભાગોને અસર કરી શકતો નથી, જેમ નીચે મુજબ છે:

“પરંતુ જ્યારે એવા વિધાનનો વ્યવહાર કરવાનો થાય છે કે જેનો દાવો માત્ર “સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારા માટેની જોગવાઈ” તરીકે કરવામાં આવે છે, ત્યારે ખૂબ જ ભિન્ન વિચારણાઓ ઉદ્ભવે છે.” શરૂઆતમાં, એ સ્વીકારવું જ પડશે કે આ વાક્યપ્રયોગ, અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) ના દ્વિતીય ભાગની સરખામણીએ, ચોકસાઈથી ઘણો દૂર છે અને તેની વિષયવસ્તુ લવચીક છે. આ સંદર્ભમાં ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જાહેર વ્યવસ્થા, સદાચાર અથવા આરોગ્યના આધારે ધાર્મિક આચારો પર મૂકવામાં આવેલી મર્યાદાઓને અનુચ્છેદ ૨૫(૧) ના પ્રારંભિક શબ્દો દ્વારા પહેલેથી જ રક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે અને એવું રક્ષણ, ભલે તે ધર્મનું પાલન કરનારાઓ દ્વારા આવશ્યક અથવા જીવન્ટ માનવામાં આવતા હોય, તેમ છતાં માન્યતાઓ અને આચારોને આવરી લેશે. મારા મત મુજબ, જે સંદર્ભમાં આ વાક્યપ્રયોગ આવ્યો છે તેમાં તેનો ઉદ્દેશ માત્ર એવા કાયદાઓની માન્યતા જાળવવાનો છે કે જે ધર્મના મૂળભૂત અને આવશ્યક આચારોમાં હસ્તક્ષેપ કરતા નથી, અને જે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) ના કાર્યકારી ભાગ દ્વારા બાંહેધરી આપવામાં આવ્યા છે, તેના બે કારણો છે: (૧) જો આ રક્ષણનો એવો અર્થ કાઢવામાં આવે કે તે ધર્મના મૂળભૂત આવશ્યક આચારોને પણ આવરી લે છે, તો હકીકતમાં તે ધાર્મિક સ્વતંત્રતાની સંપૂર્ણ બાંહેધરીને રદબાતલ બનાવી દેશે અને નિર્રથક કરી દેશે — એવો સ્વાતંત્ર્ય કે જે માત્ર ધર્મનો સ્વીકાર કરવા પૂરતું જ નહીં, પરંતુ તેનો આચરણ કરવા માટે પણ છે; કારણ કે ધાર્મિક આચારોના ઉચ્છેદ માટે બનાવવામાં આવેલા અત્યંત થોડા કાયદાઓ જ

“સામાજિક કલ્યાણ અથવા સુધારા માટેની જોગવાઈ” એવા શીર્ષક હેઠળ આવતાં ન હોય. (૨) જો હમણાં જ ઉલ્લેખિત વાક્યપ્રયોગનો એવો વિશાળ અમલ કરવાનો હેતુ હોત કે જે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) દ્વારા બાંહેધરી આપવામાં આવેલા આવશ્યક તત્વોને પણ કાપી નાખે, તો “હિંદુઓના સર્વ વર્ગો અને ઉપવર્ગો માટે હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાઓ ખુલ્લી મૂકવા” અંગેની વિશેષ જોગવાઈની જરૂરિયાત જ ન હોત, કારણ કે આ જોગવાઈ હેઠળ કલ્પાયેલ વિધાન તો નિર્વિવાદ રીતે સામાજિક સુધારાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ ગણાય.

મારા મત મુજબ “સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારા માટે જોગવાઈ કરતા કાયદાઓ” એવા વાક્યપ્રયોગ દ્વારા વિધાનમંડળને “સુધારવા”

કોઈ ધર્મને અસ્તિત્વ કે ઓળખથી વંચિત કરી દેવું. અનુ. ૨૫(૨)(એ) માં “આર્થિક, વિક્તીય, રાજકીય અથવા ધાર્મિક પ્રથાઓ સાથે સંકળાયેલી ધાર્મિકેતર પ્રવૃત્તિ” વિષે વિધાન માટે જોગવાઈ કરવામાં આવેલ હોવાથી, અનુગામી ઉપઅનુચ્છેદ ધાર્મિક સમુદાયોની અન્ય પ્રવૃત્તિઓ અંગે વ્યવહાર કરે છે અને તે પણ એવી જ હોવી જોઈએ જે ધર્મ સાથે સંકળાયેલી હોય. જેમ અનુ. ૨૫(૨)(એ) માં ઉલ્લેખિત પ્રવૃત્તિઓ સ્પષ્ટપણે ધર્મના મર્મરૂપ ભાગની નથી, તેમ અનુ. ૨૫(૨)(બી) માં રહેલી બચાવ જોગવાઈનો હેતુ પણ ધર્મના પંથની મૂળભૂત આવશ્યકતાઓને આવરી લેવાનો નથી, જેનું સંરક્ષણ અનુ. ૨૫(૧) દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે.”

(પૃષ્ઠ નં. ૫૫૨-૫૫૩ પર)

૧૦. કારણ કે આ મત માત્ર એક જ વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિનો મત છે, અને વર્તમાન મામલામાં તેનો નિર્ણય માટે ઉદભવ થતો નથી, એટલું કહેવું પૂરતું છે કે ભવિષ્યના કોઈક મામલામાં તેની માન્યતા માટે આ મતની કસોટી કરવી જરૂરી બનશે. એ યાદ રાખવું માર્ગદર્શક છે કે શિરૂર મઠ (ઉપરોક્ત) માં વિશેષરૂપે એક એવું વાક્ય સમાવાયેલ હતું જેમાં કહેવાયું હતું કે અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) દ્વારા રાજ્યને વધુ એક અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે, જેના હેઠળ રાજ્ય સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારણા માટે કાયદેસર વ્યવસ્થા કરી શકે છે “ભલે તેમ કરતાં તે ધાર્મિક પ્રથાઓમાં હસ્તક્ષેપ કરતું હોય”. તેથી, અમે અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) ના આ ભાગને ભવિષ્યના કોઈક મામલામાં કેન્દ્રિત રીતે વિચારણા અને મનન માટે ખુલ્લો રાખીએ છીએ.

૧૧. તિલકાયત શ્રી ગોવિંદલાલજી મહારાજ વિ. રાજ્ય રાજસ્થાન અને અન્ય, (૧૯૬૪) ૧ એસ.સી.આર. ૫૬૧, જેને અન્યથા નાથદ્વારા મંદિર કેસ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તેમાં આ અદાલત નાથદ્વારા મંદિર અધિનિયમ, ૧૯૫૯ ની વૈધતા અંગે વિચારણા કરી રહી હતી. અગાઉ ઉલ્લેખિત કેટલાક ચુકાદાઓનો ઉલ્લેખ કરીને અને તેનું અનુસરણ કરીને, આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે નાથદ્વારા મંદિર જાહેર મંદિર હતું અને કારણ કે આ અધિનિયમથી તિલકાયતનું તે લૌકિક પદ, જેના આધારે તે મંદિરની મિલકતોનું સંચાલન કરતો હતો, સમાપ્ત કરવામાં આવ્યું હતું, તેથી અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળનો કોઈ અધિકાર પ્રભાવિત થયો હોવાનું કહી શકાય નહીં. માર્ગદર્શક એવા એક અવતરણમાં, આ અદાલતે શુદ્ધ

લૌકિક પ્રથાથી ભિન્ન રીતે શું ધર્મનો આવશ્યક અથવા અભિન્ન ભાગ ગણાવી શકાય તે અંગે કેટલીક કસોટીઓ નિર્ધારિત કરી હતી, અને જે હંમેશા તેલને પાણીથી અલગ કરવાનું ન હોય તેવી સ્થિતિમાં તે ભેદ કેવી રીતે કરવો તે પણ નિર્ધારિત કર્યું હતું. અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

“કોઈ નિશ્ચિત ધાર્મિક પ્રથા ધર્મનો અભિન્ન ભાગ છે કે નથી, તે પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતી વખતે કસોટી હંમેશાં એ જ રહેશે કે તે ધર્મનું અનુસરણ કરતી સમુદાય દ્વારા તેને એવો જ માનવામાં આવે છે કે નહીં. આ સૂત્ર અમુક કિસ્સાઓમાં તેના અમલીકરણ દરમિયાન મુશ્કેલીઓ ઊભી કરી શકે છે. ખોરાક અથવા વસ્ત્ર સંબંધિત પ્રથાનું ઉદાહરણ લો. જો કોઈ નિશ્ચિત કાર્યવાહી દરમિયાન સમુદાયનો એક વિભાગ એવો દાવો કરે કે અમુક વિધિઓ કરતી વખતે સફેદ વસ્ત્ર ધર્મનો પોતાનો અભિન્ન ભાગ છે, જ્યારે બીજો વિભાગ એવો વાદ કરે કે સફેદ નહીં પરંતુ પીળું વસ્ત્ર ધર્મનો આવશ્યક ભાગ છે, તો અદાલત આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કેવી રીતે કરશે? ખોરાક અંગે પણ સમાન વિવાદો ઊભા થઈ શકે છે. જ્યાં સ્પર્ધાત્મક ધાર્મિક પ્રથાઓ અંગે પરસ્પર વિરુદ્ધ દાવાઓના સંદર્ભમાં વિરોધાભાસી પુરાવા રજૂ કરવામાં આવે છે, ત્યાં અદાલત માત્ર આ સૂત્રનો અંધપણે અમલ કરીને કે સમુદાય નક્કી કરે છે કે કઈ પ્રથા તેના ધર્મનો અભિન્ન ભાગ છે, વિવાદનો ઉકેલ લાવી શકશે નહીં, કારણ કે સમુદાય એકથી વધુ સ્વરમાં બોલી શકે છે અને તેથી આ સૂત્ર નિષ્ફળ સાબિત થઈ શકે છે. આ પ્રશ્નનો નિર્ણય હંમેશાં અદાલતે જ કરવો પડશે અને તે કરતી વખતે અદાલતે તપાસ

કરવી પડી શકે કે પ્રશ્નમાં આવેલી પ્રથા ધાર્મિક સ્વરૂપ ધરાવે છે કે નહીં અને જો ધરાવે છે, તો શું તેને ધર્મનો અભિન્ન અથવા આવશ્યક ભાગ ગણાવી શકાય કે નહીં, અને આવા મુદ્દા પર અદાલતનું નિષ્કર્ષ હંમેશાં તેના સમક્ષ રજૂ થયેલા તેવા પુરાવા પર આધારિત રહેશે, જે સમુદાયની અંતરાત્મા તથા તેના ધર્મના સિદ્ધાંતો અંગે હોય. અમુક કિસ્સાઓમાં ઊભી થઈ શકતી આ સંભવિત જટિલતાના પ્રકાશમાં જ આ અદાલતે ધ દરગાહ કમિટી અજમેર વિ. સૈયદ હુસૈન અલી [(૧૯૬૨) ૧ એસસીઆર ૩૮૩, ૪૧૧] ના કેસમાં સાવચેતીનો સ્વર ઉચ્ચાર્યો હતો અને નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે પ્રશ્નમાં આવેલી પ્રથાઓને ધર્મના ભાગ તરીકે ગણવામાં આવે તે માટે, સંબંધિત ધર્મ દ્વારા તેને તેના આવશ્યક અને અભિન્ન ભાગ તરીકે માનવામાં આવવું જોઈએ; અન્યથા, એવી સંપૂર્ણપણે ધાર્મિકિતર પ્રથાઓ પણ, જે ધર્મનો આવશ્યક અથવા અભિન્ન ભાગ નથી, ધાર્મિક સ્વરૂપ ધારણ કરી બેસવાની સંભાવના ધરાવે છે અને અનુચ્છેદ ૨૫(૧) ના અર્થક્ષેત્રમાં તેમને ધાર્મિક પ્રથાઓ તરીકે ગણવાની માંગ કરી શકે છે.

આ સંદર્ભમાં, આ બાબત અવગણવામાં આવી શકતી નથી કે અનુક્રમે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) અને ૨૬(બી) હેઠળ જેનું સંરક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે તે ધાર્મિક પ્રથાઓ અને ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં કારોબાર સંચાલિત કરવાનો અધિકાર છે. જો વિવાદાસ્પદ પ્રથા સંપૂર્ણપણે લૌકિક હોય અથવા જે બાબતનું નિયંત્રણ વિધાન દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે તે સ્વભાવથી મૂળભૂત રીતે અને સંપૂર્ણપણે લૌકિક હોય, તો એવું દલીલ કરી શકાય નહીં કે અનુચ્છેદ ૨૫(૧)

અથવા અનુચ્છેદ ૨૬(બી) નો ભંગ થયો છે. સંરક્ષણ ધર્મની પ્રથાને અને સંપ્રદાયને ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કારોબારનું સંચાલન કરવાનો અધિકારને આપવામાં આવ્યું છે. તેથી, જ્યારે કોઈ વ્યક્તિગત નાગરિકની તરફથી એવો દાવો કરવામાં આવે કે પડકારવામાં આવેલ વિધાન તેના ધર્મ આચરણ કરવાની મૂળભૂત હક્કનું ઉલ્લંઘન કરે છે અથવા સંપ્રદાયની તરફથી એવો દાવો કરવામાં આવે કે ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કારોબારનું સંચાલન કરવા માટે તેને બાંહેધરી આપવામાં આવેલ મૂળભૂત અધિકારનો ભંગ થયો છે, ત્યારે એ વિચારવું જરૂરી બને છે કે વિવાદાસ્પદ પ્રથા ધાર્મિક છે કે નહીં, અથવા જે બાબતો અંગે સંચાલનના અધિકારના ભંગનો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે તે બાબતો ધર્મ સંબંધિત છે કે નહીં. જો પ્રથા ધાર્મિક પ્રથા હોય અથવા બાબતો ધર્મ સંબંધિત બાબતો હોય, તો નિશ્ચિતપણે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) અને અનુચ્છેદ ૨૬(બી) દ્વારા બાંહેધરી આપવામાં આવેલા અધિકારોનો ભંગ થઈ શકતો નથી.

આ સત્ય છે કે કોઈ નિશ્ચિત પ્રથા ધાર્મિક પ્રથા છે કે નથી તે પ્રશ્નનો નિર્ણય, તેમજ વિવાદાસ્પદ બાબત ધર્મસંબંધિત વિષયોમાં આવતી બાબત છે કે નથી તે પ્રશ્નનો નિર્ણય, મુશ્કેલીઓ ઉપસ્થિત કરી શકે છે, કારણ કે ક્યારેક ધાર્મિક અને લૌકિક પ્રથાઓ અવિરિછન્ન રીતે પરસ્પર ગૂંથાયેલ હોય છે. હિંદુ ધર્મના સંદર્ભમાં આ ખાસ કરીને વધુ પ્રમાણમાં સત્ય છે, કારણ કે સર્વવિદિત છે કે પ્રાચીન સ્મૃતિઓની જોગવાઈઓ મુજબ, જન્મથી મૃત્યુ સુધીની બધી

માનવીય ક્રિયાઓ અને દૈનિક જીવનની બહુમતી વ્યક્તિગત ક્રિયાઓને ધાર્મિક સ્વરૂપની માનવામાં આવે છે. ઉદાહરણરૂપે, આપણે એ હકીકતનો ઉલ્લેખ કરી શકીએ કે સ્મૃતિઓ લગ્નને એક સંસ્કાર માને છે, કરાર નહીં. ભલે લૌકિકને ધાર્મિકથી અલગ કરવાની કામગીરી સહેલી ન હોય, તેમ છતાં અનુચ્છેદ ૨૫(૧) અને ૨૬(બી) હેઠળ સંરક્ષણના દાવાઓનો નિવેડો કરતાં તે કરવાનો પ્રયત્ન કરવો આવશ્યક છે. જો પહેલાની જોગવાઈ હેઠળ જે પ્રથાને સંરક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે તે ધાર્મિક પ્રથા હોય, અને જો પછીની જોગવાઈ હેઠળ જે અધિકારનું સંરક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે તે ધર્મસંબંધિત વિષયોની બાબતોનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર હોય, તો તે સંબંધમાં કરવામાં આવેલા દાવાની ગુણવત્તા અંગે નિર્ણય કરતાં અદાલતને આ બાબતે સંતોષ થવો જરૂરી છે કે તે પ્રથા ધાર્મિક છે અને તે બાબત ધર્મસંબંધિત વિષય અંગેની છે. અનુચ્છેદ ૨૫(૧) અને ૨૬(બી) હેઠળ આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં, એડિલેડ કંપની ઓફ જેહોવાઝ વિટનેસીઝ ઇન્કોર્પોરેટેડ વિ. ધ કોમનવેલ્થ [૬૭ સીએલઆર ૧૧૬, ૧૨૩] માં લેથમ સી.જે.નું આ અવલોકન કે “જે એક માટે ધર્મ છે તે બીજા માટે અંધશ્રદ્ધા છે”, જેના પર શ્રી પાઠક આધાર રાખે છે, તેનો અહીં કોઈ સંબંધ નથી. જો સ્પષ્ટપણે લૌકિક બાબતને ધર્મસંબંધિત બાબત તરીકે દાવો કરવામાં આવે, અથવા સ્પષ્ટપણે લૌકિક પ્રથાને ધાર્મિક પ્રથા હોવાનું આક્ષેપિત કરવામાં આવે, તો અદાલત તે દાવાને નકારી કાઢવામાં ન્યાયસંગત ગણાશે, કારણ કે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) અને અનુચ્છેદ ૨૬(બી) દ્વારા બાંહેધરી અપાયેલું સંરક્ષણ લૌકિક

પ્રથાઓ અને સંપ્રદાયસંબંધિત એવી બાબતો સુધી વિસ્તારી શકાય નહીં, જે ધર્મસંબંધિત વિષયો નથી; અને તેથી, કોઈ નાગરિક દ્વારા સંપૂર્ણપણે લૌકિક બાબતને ધાર્મિક પ્રથા ગણાવતો કરવામાં આવેલ દાવો, અથવા તે જ રીતે સંપ્રદાયની તરફથી સંપૂર્ણપણે લૌકિક બાબત ધર્મસંબંધિત વિષયોની બાબત છે એવો કરવામાં આવેલ દાવો, તે તર્કહીન વિચારણાઓ પર આધારિત છે અને અનુચ્છેદ ૨૫(૧) અથવા અનુચ્છેદ ૨૬(બી) ની જોગવાઈઓને આકર્ષિત કરી શકતો નથી, એવા આધાર પર નામંજૂર કરવો પડી શકે છે. અનુચ્છેદ ૨૫(૧) અને અનુચ્છેદ ૨૬(બી) ની સાચી વ્યાપ્તિ અને અસરનો વિચાર કરતાં આ પાસું ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે.”

(પૃષ્ઠ નં. ૬૨૦-૬૨૩ પર)

૧૨. સેશમ્મલ અને અન્ય વિ. તમિલ નાડુ રાજ્ય, (૧૯૭૨) ૨ એસ.સી.સી. ૧૧માં, તમિલ નાડુ હિંદુ ધાર્મિક અને ધાર્મિક દાનધર્મ એન્ડોમેન્ટ્સ (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૦ની માન્યતા કેટલાક પ્રાચીન તમિલ નાડુના મંદિરોના વંશપરંપરાગત અર્ચકો અને મહાધિપતિઓ દ્વારા પ્રશ્નાંકિત કરવામાં આવી હતી, કારણ કે સુધારા અધિનિયમે અર્ચકના પદ પર ઉત્તરાધિકારનો વંશપરંપરાગત અધિકાર, ભલે અર્ચક અન્યથા લાયકાત ધરાવતો હોય, દૂર કર્યો હતો. આ અદાલતે એવો પડકાર નકારી કાઢ્યો, પરંતુ એવું કરતાં હિંદુ મંદિરમાં મૂર્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠાના મહત્વ તથા તે સંબંધિત વિધિ-વિધાનો વિશે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“ ૧૧. મંદિરમાં મૂર્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થતાં હિંદુ ઉપાસકો એવું માનતા હોય છે કે દૈવી આત્મા મૂર્તિમાં અવતરિત થયો છે અને તે સમયથી દેવતાની મૂર્તિ પૂજનીય બને છે. દૈવી આત્માનું અવિરત નિવાસ સુનિશ્ચિત રહે તે માટે દૈનિક તથા આવર્તક પૂજા સંબંધિત નિયમો નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા છે. આ વિધિઓના બે ગૂણાં હેતુઓ છે. એક તો સામાન્ય ઉપાસકને પુજારી અથવા અર્ચક દ્વારા કરવામાં આવતી પૂજામાં ભાગ લેવા આકર્ષવાનો છે. એવી માન્યતા છે કે જ્યારે ઉપાસકોનું સમૂહ પૂજામાં ભાગ લે છે ત્યારે અભિલાષા અને ભક્તિનો વિશિષ્ટ ભાવ વિકાસ પામે છે અને તેનાથી વિશાળ આધ્યાત્મિક લાભ મળે છે. બીજો હેતુ મૂર્તિને પ્રદૂષણ, અપવિત્રતા અથવા અશુદ્ધિકરણથી સુરક્ષિત રાખવાનો છે. હિંદુ ઉપાસકની ધાર્મિક માન્યતાનો એ એક ભાગ છે કે જ્યારે મૂર્તિ પ્રદૂષિત અથવા અપવિત્ર થાય છે ત્યારે તેમાં રહેલો દૈવી આત્મા ક્ષીણ થાય છે અથવા અદૃશ્ય પણ થઈ જાય છે. એવી પરિસ્થિતિને દરેક ભક્ત અથવા ઉપાસક ભય અને વ્યથાથી નિહાળે છે. પ્રદૂષણ અથવા અપવિત્રતા અનેક રીતે સર્જઈ શકે છે. આગમોના અનુસાર, પૂજા સંબંધિત કોઈપણ નિયમમાંથી ભિન્નતા આવે અથવા તેનો ભંગ થાય તો મૂર્તિ અપવિત્ર બને છે. વાસ્તવમાં, મંદિરની પવિત્રતા પુનઃસ્થાપિત કરવા માટે શુદ્ધિકરણ વિધિઓ કરવી આવશ્યક બને છે [૧૯૫૮ એસ.સી.આર. ૮૯૫ (૯૧૦)]. ઉપાસકો આ વિધિઓને અત્યંત મહત્વ આપે છે અને આ શ્રદ્ધામાં જ માનતા અન્ય લોકો આ વિધિઓ અને સંસ્કારો વિષે જે કંઈ માને, તોય તે હિંદુ ધાર્મિક શ્રદ્ધાનો એક અંગ છે અને તેમને અયોગ્ય

તર્કસંગતતા વિનાની અથવા અંધશ્રદ્ધાપૂર્ણ કહીને નકારી શકાય નહીં.” અંતે, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે અર્ચકની નિમણૂક એક ધાર્મિક નહીં પરંતુ લૌકિક કૃત્ય હોવાથી, સુધારા અધિનિયમને માન્ય ગણવું જ જોઈએ.

૧૩. હવે અમે રેવ. સ્ટેનિસ્લાસ વિ. મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય, (૧૯૭૭) ૨ એસ.સી.આર. ૬૧૧ માં સમાવાયેલ અત્યંત મહત્વના ચુકાદા તરફ આવીએ છીએ. આ ચુકાદામાં મધ્ય પ્રદેશ ધર્મ સ્વાતંત્ર્ય અધિનિયમ, ૧૯૬૮ અને ઓડિશા ધર્મ સ્વતંત્રતા અધિનિયમ, ૧૯૬૭ ની સંવિધાનસંગત માન્યતા વિષે વિચારણા કરવામાં આવી હતી, અને આ બંને અધિનિયમોને અદાલતે યથાવત્ રાખ્યા હતા, એમ જણાવતાં કે તેઓ “જાહેર વ્યવસ્થા” ના અપવાદના પરિધિમાં આવે છે, કારણ કે તેઓ બળ, પ્રલોભન અથવા અન્ય છેતરપીંડીયુક્ત ઉપાયો દ્વારા એક ધર્મમાંથી બીજા ધર્મમાં ધર્મપરિવર્તન કરવા પર પ્રતિબંધ મૂકે છે. એક માર્ગદર્શક અવતરણમાં, આ અદાલતે અપીલકર્તાઓ તરફથી રજૂ થયેલી એ દલીલ નામંજૂર કરી હતી કે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) માં આવેલ “પ્રચાર કરવો” શબ્દમાં ધર્મપરિવર્તનનો પણ સમાવેશ થાય છે. અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું:

“અમેને કોઈ શંકા નથી કે ‘પ્રચાર કરવો’ શબ્દનો ઉપયોગ અનુચ્છેદ ૨૫(૧) માં આ જ અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે અનુચ્છેદ દ્વારા અપાયેલો અધિકાર અન્ય વ્યક્તિને પોતાના ધર્મમાં પરિવર્તિત કરવાનો અધિકાર નથી, પરંતુ પોતાના ધર્મના સિદ્ધાંતોનું વ્યાખ્યાન કરીને તેનો પ્રસાર અથવા પ્રચાર કરવાનો અધિકાર છે. એ ચાદ રાખવું જરૂરી છે કે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) દરેક

નાગરિકને “અંતરાત્માની સ્વતંત્રતા”ની ખાતરી આપે છે, અને માત્ર કોઈ એક નિશ્ચિત ધર્મના અનુયાયીઓને જ નહીં, અને તેમાંથી અનુસંધાનરૂપે આ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે અન્ય વ્યક્તિને પોતાના ધર્મમાં પરિવર્તિત કરવાનો કોઈ મૂળભૂત અધિકાર નથી, કારણ કે જો કોઈ વ્યક્તિ પોતાના ધર્મના સિદ્ધાંતોનો પ્રસાર અથવા પ્રચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવાથી ભિન્ન રીતે, જાણપૂર્વક અન્ય વ્યક્તિનું પોતાના ધર્મમાં ધર્મપરિવર્તન કરવાનું ઉપક્રમ કરે, તો તે દેશમાં સર્વ નાગરિકોને સમાન રીતે સુનિશ્ચિત કરાયેલ “અંતરાત્માની સ્વતંત્રતા” પર આંચકો પહોંચાડે છે.

બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળની ગેરંટીનો અર્થ આ અદાલતમાં રતિલાલ પનાચંદ ગાંધી વિ. બોમ્બે રાજ્ય તથા અન્ય [૧૯૫૪ એસ.સી.આર. ૧૦૫૫, ૧૦૬૨- ૬૩] પ્રકરણમાં વિચારણા માટે આવ્યો હતો અને નીચે મુજબ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું:

આથી, આ અનુચ્છેદ જે મર્યાદાઓ લાદે છે તેના આધીન રહીને, દરેક વ્યક્તિને અમારી બંધારણ હેઠળ માત્ર એવો ધાર્મિક વિશ્વાસ ધારણ કરવાનો જ નહીં કે જે તેની બુદ્ધિ અથવા અંતરાત્મા દ્વારા માન્ય ગણાતો હોય, પરંતુ તેની ધાર્મિક પરંપરાએ જે સ્પષ્ટ કૃત્યોનું આદેશ આપ્યું હોય અથવા મંજૂરી આપી હોય એવા કૃત્યો દ્વારા પોતાના વિશ્વાસ અને વિચારો પ્રગટ કરવાનો અને વધુમાં અન્ય લોકોના પ્રબોધન માટે પોતાના ધાર્મિક મતોનો પ્રસાર કરવાનો મૂળભૂત અધિકાર છે.

આ અદાલતે આ અનુચ્છેદનો યોગ્ય અર્થ કર્યો છે, અને કોઈ વ્યક્તિને પોતાના ધર્મમાં રૂપાંતરિત કરવાનો મૂળભૂત અધિકાર તે અનુચ્છેદ આપે છે એવો દૃષ્ટિકોણ સ્વીકારવા માટે અમને કોઈ ન્યાયસંગત આધાર જણાતો નથી. એ મૂલવવું જરૂરી છે કે અનુચ્છેદમાં સમાવવામાં આવેલી ધર્મની સ્વતંત્રતા માત્ર એક જ ધર્મના સંબંધમાં ખાતરીપૂર્વક આપવામાં આવેલી નથી, પરંતુ તે સર્વ ધર્મોને સમાન રીતે આવરી લે છે, અને અન્ય ધર્મોના અનુયાયીઓની સમકક્ષ સ્વતંત્રતા સાથે સુસંગત રીતે કોઈ વ્યક્તિ પોતાનો અધિકાર વાપરે ત્યારે જ તે આ સ્વતંત્રતાનો યોગ્ય રીતે ઉપભોગ કરી શકે છે. એક માટે જે સ્વતંત્રતા છે, તે જ સમાન પરિમાણમાં બીજા માટે પણ સ્વતંત્રતા છે, અને તેથી કોઈપણ વ્યક્તિને પોતાના ધર્મમાં રૂપાંતરિત કરવાનો મૂળભૂત અધિકાર એવી કોઈ વસ્તુ હોઈ શકે નહીં.”

(પૃષ્ઠ નં. ૬૧૬-૬૧૭ પર)

૧૪. એસ.પી. મિત્તલ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા એન્ડ ઓર્સ., (૧૯૮૩) ૧ એસસીસી ૫૧, (“ એસ.પી. મિત્તલ ”), માં, આ અદાલતે ઓરોવિલ (ઇમરજન્સી પ્રોવિઝન્સ) અધિનિયમ, ૧૯૮૦ની બંધારણીય માન્યતાને યથાવત્ રાખી હતી. શિરૂર મઠ (ઉપરોક્ત) અને દુરગાહ કમિટી (ઉપરોક્ત) નો ઉલ્લેખ કર્યા પછી, અદાલતે નીચે મુજબ ત્રણ કસોટીઓ નિર્ધારિત કરી હતી, જેથી નક્કી કરી શકાય કે મંદિરને ધાર્મિક પંથ તરીકે ગણવામાં આવી શકે કે નહીં:

“ ૮૦. સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૬ માં આવેલા ‘ધાર્મિક પંથ’ શબ્દોને ‘ધર્મ’ શબ્દમાંથી તેમનો અર્થગ્રહણ કરવો આવશ્યક છે અને જો એમ હોય, તો ‘ધાર્મિક પંથ’ અભિવ્યક્તિએ પણ ત્રણ શરતો પૂર્ણ કરવી આવશ્યક છે:

“(૧) તે વ્યક્તિઓનો એવો સમૂહ હોવો જોઈએ, જેમની પાસે માન્યતાઓ અથવા સિદ્ધાંતોની એવી પદ્ધતિ હોય, જેને તેઓ તેમના આધ્યાત્મિક કલ્યાણ માટે અનુરૂપ માને; અર્થાત્, સામાન્ય શ્રદ્ધા;

(૨) સામાન્ય સંગઠન; અને

(૩) વિશિષ્ટ નામ દ્વારા નિર્દેશન.”

શ્રી અરવિંદો સોસાયટીના નિયમો અને વિનિયમોના નિયમ ૮નો સંદર્ભ આપવામાં આવ્યો હતો, અને એક મહત્વપૂર્ણ દલીલ કરવામાં આવી હતી કે ધાર્મિક સંપ્રદાય થવા માટે, જે વ્યક્તિ તે સંપ્રદાયનો સભ્ય હોય તે સંપ્રદાય દ્વારા સ્વીકારવામાં આવતા ધર્મનો અનુયાયી હોવો જોઈએ અને તેણે પોતાનો અગાઉનો ધર્મ ત્યાગેલો હોવો જોઈએ. આ દલીલનો સંદર્ભ પરિચ્છેદ ૧૦૬માં નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યો હતો:

“ ૧૦૬. શ્રી અરવિંદો સોસાયટીના નિયમો અને વિનિયમોની નિયમ ૮ નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો, જે સોસાયટીના સભ્યપદ સાથે સંબંધિત છે અને આ મુજબ જોગવાઈ કરે છે:

૮. ભારત કે વિદેશમાં આવેલ કોઈપણ વ્યક્તિ અથવા સંસ્થા અથવા સંગઠન, જે સોસાયટીના હેતુઓ અને ઉદ્દેશ્યોને સ્વીકારે છે, અને જેના સભ્યપદ

માટેની અરજી કારોબારી સમિતિ દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવે છે, તે સોસાયટીનો સભ્ય બનશે. સભ્યપદ રાષ્ટ્રીયતા, ધર્મ, જાતિ, પંથ અથવા લિંગના કોઈપણ ભેદભાવ વિના સર્વત્રના લોકો માટે ખુલ્લું છે.

સભ્યપદ માટેની એકમાત્ર શરત એ છે કે સોસાયટીનું સભ્યપદ ઇચ્છનાર વ્યક્તિએ સોસાયટીના ધ્યેયો અને ઉદ્દેશ્યોને સ્વીકારવા જોઈએ. વધુમાં એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે જે સર્વવ્યાપક હોય તે ધાર્મિક પંથ બની શકતું નથી. જુદો પંથ રચાવવા માટે, બીજા કરતાં કંઈક વિશિષ્ટ હોવું આવશ્યક છે. વકીલની દલીલ મુજબ પંથ એવો હોય છે જે અન્યથી ભિન્ન હોય અને જો સોસાયટી ધાર્મિક પંથ હોત, તો સંસ્થામાં પ્રવેશ ઇચ્છનાર વ્યક્તિએ પોતાનો અગાઉનો ધર્મ ગુમાવવો પડત. તે એક જ સમયે બે ધર્મોનો સભ્ય રહી શકતો નથી. પરંતુ સોસાયટી અને ઓરવિલનો સભ્ય બનવાના સંદર્ભમાં સ્થિતિ એવી નથી. ધાર્મિક પંથ અનિવાર્ય રીતે નવો હોવો જોઈએ અને ધર્મ માટે નવી કાર્યપદ્ધતિ પણ પ્રદાન કરવી જોઈએ. તાત્વિક રીતે જોવામાં આવે તો શ્રી અરવિંદ દ્વારા સ્વીકારાયેલ દૃષ્ટિકોણ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો જ એક ભાગ છે. તેમની તત્ત્વજ્ઞાનમાં કેટલીક નવીનતાઓ હોઈ શકે, પરંતુ માત્ર તે કારણે તેને ધર્મ કહી શકાય નહીં.” બંને પક્ષોની દલીલોનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી, અદાલતે શ્રી અરવિંદ સોસાયટી ધાર્મિક પંથ હતી કે કેમ તે પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો નહોતો, પરંતુ તે હતી એવી ધારણા પર આગળ વધી, અને પછી ઠરાવ્યું કે અધિનિયમ ન તો અનુચ્છેદ ૨૫નું ઉલ્લંઘન કરે છે અને ન તો અનુચ્છેદ ૨૬નું. ચિન્નપ્પા રેડ્ડી, જે.

દ્વારા આપેલ અલગ અભિપ્રાયમાં, મિશ્રા, જે.ના ચુકાદાના પરિણેદ ૧૦૬માં સમાવાયેલ દલીલનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના, વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિ એવો નિષ્કર્ષ નોંધાવ્યો કે “ઓરોબિન્ડોઈઝમ” ને હિંદુ ધર્મના એક નવા પંથ તરીકે વર્ગીકૃત કરી શકાય અને તેથી શ્રી અરવિંદના અનુયાયીઓને ધાર્મિક પંથ તરીકે ઓળખાવી શકાય. આ એવું હોવા છતાં કરવામાં આવ્યું કે શ્રી અરવિંદે પોતે જ એ વાતનો ઇનકાર કર્યો હતો કે તેઓ નવો ધર્મ સ્થાપી રહ્યા હતા અને સોસાયટીએ પોતાને “બિન-રાજકીય, બિન-ધાર્મિક સંસ્થા” તરીકે રજૂ કરી હતી તેમજ તે શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધનના કાર્યમાં સંકળાયેલી હોવાના આધારે આવકવેરામાંથી મુક્તિનો દાવો કર્યો હતો.

૧૫. ત્યારબાદ આપણે આચાર્ય જગદીશ્વરાનંદ અવધૂત અને અન્ય વિ. કમિશનર ઑફ પોલીસ, કલકત્તા અને અન્ય, (૧૯૮૩) જ એસ.સી.સી. પરર પર આવીએ છીએ. આ ચુકાદામાં “આનંદ માર્ગ” એક સ્વતંત્ર ધાર્મિક પંથ છે કે નહીં તે પ્રશ્નનો વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. શિરુર મઠ (ઉપરોક્ત), દરગાહ કમિટી (ઉપરોક્ત), અને એસ.પી. મિત્તલ (ઉપરોક્ત) માં નિર્ધારિત કસોટીઓનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી, આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે આનંદ માર્ગીઓ હિંદુ ધર્મ સાથે સંબંધિત છે, અને વધુ વિશિષ્ટ રીતે તેઓ શૈવ છે, અને તેથી તેઓ એવી વ્યક્તિઓ ગણાઈ શકે છે કે જેઓ ત્રણેય કસોટીઓ પૂર્ણ કરે છે — નામે કે, તેઓ એવી વ્યક્તિઓનો સમૂહ છે જેઓ માન્યતાઓની એવી પદ્ધતિ ધરાવે છે જેને તેઓ પોતાના આધ્યાત્મિક કલ્યાણ માટે અનુકૂળ માને છે; તેમની એક

સામાન્ય સંસ્થા છે; અને તેમનું એક વિશિષ્ટ નામ છે. તાંડવ નૃત્યને આનંદ માર્ગીઓનો એક આવશ્યક ધાર્મિક અધિકાર તરીકે સ્વીકારી શકાય નહીં એમ ઠરાવતાં, આ અદાલતે પરિચ્છેદ ૧૪ માં આ પ્રમાણે ઠરાવ્યું હતું:

૧૪. તેથી, હાલમાં વિચારણા માટેનો પ્રશ્ન એ છે કે તાંડવ નૃત્યનું પ્રદર્શન આનંદ માર્ગીઓના ધાર્મિક વિશ્વાસના સિદ્ધાંતો માટે આવશ્યક એવો ધાર્મિક વિધિ અથવા આચરણ છે કે કેમ. અમે અગાઉથી જ સૂચવ્યું છે કે સન ૧૯૫૫માં જ્યારે આનંદ માર્ગ સંપ્રદાયની સ્થાપના પ્રથમવાર થઈ હતી ત્યારે તાંડવ નૃત્યને આનંદ માર્ગીઓની આવશ્યક ધાર્મિક વિધિ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું નહોતું. અરજદારનો નિશ્ચિત કેસ એવો છે કે શ્રી આનંદ મૂર્તિએ અનુસંધાને સન ૧૯૬૬માં તાંડવને આનંદ માર્ગીઓની ધાર્મિક વિધિઓના એક ભાગ તરીકે રજૂ કર્યું. ધાર્મિક સંપ્રદાય તરીકે આનંદ માર્ગનો ઉદ્ભવ અર્વાચીન છે અને તે સંપ્રદાયની ધાર્મિક વિધિઓના ભાગરૂપે તાંડવ નૃત્ય તો તેનાથી પણ વધુ અર્વાચીન છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તાંડવ નૃત્યને આનંદ માર્ગીઓની આવશ્યક ધાર્મિક વિધિ તરીકે માનવામાં આવી શકે કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે. ભલે તેમ સ્વીકારીએ, તોપણ શ્રી તારકુંડેની આ દલીલ સ્વીકારવી મુશ્કેલ છે કે તાંડવ નૃત્ય સાથે ધાર્મિક શોભાયાત્રાઓ કાઢવી આનંદ માર્ગીઓની આવશ્યક ધાર્મિક વિધિ છે. રિટ અરજીના પરિચ્છેદ ૧૭માં અરજદારે એવી દલીલ કરી હતી કે “તાંડવ નૃત્ય થોડા મિનિટો સુધી ચાલે છે જેમાં બે અથવા ત્રણ વ્યક્તિઓ એક પગને છાતીની સપાટી સુધી ઊંચો કરીને, તેને નીચે મૂકી અને બીજો પગ ઊંચો કરીને

નાચે છે". પરિણેદ ૧૮માં એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે "જ્યારે આનંદ માર્ગીઓ વિમાનમથકે વગેરે સ્થળોએ તેમના આધ્યાત્મિક ગુરુનું સ્વાગત કરે છે, ત્યારે તેઓ તાંડવનું સંક્ષિપ્ત સ્વાગત-નૃત્ય ગોઠવે છે જેમાં એક અથવા બે વ્યક્તિઓ ખોપરી અને પ્રતીકાત્મક છરીનો ઉપયોગ કરીને બે અથવા ત્રણ મિનિટ સુધી નાચે છે". પરિણેદ ૨૬માં એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે "તાંડવ પંથના સભ્યોમાં પ્રચલિત એક પ્રથા છે અને તે પરંપરાગત પ્રદર્શન છે અને તેનો ઉદ્ભવ ચાર હજાર વર્ષથી પણ વધુ જૂનો છે; તેથી તે આનંદ માર્ગીઓની કોઈ નવી રચના નથી". આનંદ માર્ગ પંથના સાહિત્યના આધાર પર એવો વાદ કરવામાં આવ્યો છે કે આનંદ માર્ગના દરેક અનુયાયી દ્વારા તાંડવ નૃત્યના પ્રદર્શનનું નિર્દેશન છે. ભલે એ સ્વીકારીએ કે આનંદ માર્ગના દરેક અનુયાયી માટે તાંડવ નૃત્ય ધાર્મિક વિધિ તરીકે નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે, તો પણ તેમાંથી આવશ્યક અનુપરિણામરૂપે એવો અર્થ નીકળતો નથી કે જાહેરમાં તાંડવ નૃત્ય કરવું ધાર્મિક વિધિનો વિષય છે. હકીકતમાં, શ્રી આનંદ મૂર્તિના કોઈપણ લખાણમાં એવી કોઈ સમર્થનકારક બાબત નથી કે તાંડવ નૃત્ય જાહેરમાં જ કરવું આવશ્યક છે. ઓછામાં ઓછું, આ બાબતમાં અમારી પૂછપરછ છતાં શ્રી તારકુંડે અમને એવું કંઈ દર્શાવી શક્યા નહોતા. તેથી, શોભાયાત્રામાં અથવા જાહેર સ્થળોએ તાંડવ નૃત્યનું પ્રદર્શન દરેક આનંદ માર્ગી દ્વારા કરવાની આવશ્યક ધાર્મિક વિધિ છે એવી શ્રી તારકુંડેની દલીલ અમે સ્વીકારવાની સ્થિતિમાં નથી.

૧૬. કાશી વિશ્વનાથ મંદિર, વારાણસીના શ્રી આદી વિશેશ્વર તથા અન્ય

વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય તથા અન્ય, (૧૯૯૭) ૪ એસ.સી.સી. ૬૦૬, (" શ્રી આદી વિશેશ્વર ") માં, આ અદાલતે ઉત્તર પ્રદેશ શ્રી કાશી વિશ્વનાથ મંદિર અધિનિયમ, ૧૯૮૩ ની બંધારણીય માન્યતા યથાવત્ રાખી હતી. આમ કરતાં, તેમણે આ અદાલતના અગાઉના ચુકાદાઓમાં નિર્ધારિત ધાર્મિક સંપ્રદાયની કસોટીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો અને ત્યારબાદ આ રીતે ઠરાવ્યું:

૩૩. તેથી, એવું જોવામાં આવી શકે છે કે દરેક હિંદુ, તે શૈવ ઉપાસના પદ્ધતિનો માનનાર હોય કે પંચરત્ન ઉપાસના પદ્ધતિનો માનનાર હોય, તેને હિંદુ મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનો અને દેવતાની ઉપાસના કરવાનો અધિકાર છે. તેથી, શૈવ ઉપાસના પદ્ધતિના હિંદુ માનનારા સંપ્રદાયિક ઉપાસક નથી. તેઓ હિંદુ ધાર્મિક ઉપાસના પદ્ધતિનો જ એક ભાગ છે. અધિનિયમ સ્થાપિત પ્રથાઓ અને પરંપરાઓ અનુસાર ઉપાસના, વિધિઓ અથવા ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો કરવાની હક્કની રક્ષા કરે છે. દરેક હિંદુને મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનો, ભગવાન શ્રી વિશ્વનાથના લિંગને સ્પર્શ કરવાનો અને પોતે પૂજા કરવાનો અધિકાર છે. અધિનિયમ હેઠળ રાજ્ય પર ભગવાન વિશ્વનાથની હિંદુ ઉપાસના પદ્ધતિની ધાર્મિક પ્રથાઓનું, તે કોઈપણ સ્વરૂપમાં હોય, હિંદુ શાસ્ત્રો, મંદિરમાં પ્રચલિત પ્રથાઓ અથવા પરંપરાગત ઉપયોગો અનુસાર, સંરક્ષણ કરવાની ફરજ છે. તે કોઈ વિશિષ્ટ સંપ્રદાય અથવા પંથ પૂરતું મર્યાદિત નથી. શૈવ ઉપાસના પદ્ધતિના માનનારા કોઈ સંપ્રદાયિક પંથ અથવા હિંદુઓનો કોઈ અલગ વર્ગ નથી, પરંતુ તેઓ સ્વરૂપે હિંદુઓ જ છે. તેઓ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ હેઠળ

સંરક્ષણ મેળવવા પાત્ર છે. જોકે, તેઓ અધિનિયમ હેઠળ મંદિરોના સંચાલન, વહીવટ અને શાસન સંબંધિત બાબતોમાં ધાર્મિક સંપ્રદાય તરીકે ખાસ કરીને અનુચ્છેદ ૨૬ ના ખંડો (બી) અને (ડી)ના સંરક્ષણ મેળવવા પાત્ર નથી. તેથી, આ અધિનિયમ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ની જોગવાઈઓથી પર નથી.

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

૧૭. એન. અદિથયન વિ. ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ અને અન્ય, (૨૦૦૨) ૮ એસસીસી ૧૦૬ માં, આ અદાલતે કેરળના મંદિરના પૂજારી અથવા પુરોહિત તરીકે મલયાલા બ્રાહ્મણ ન હોય તેવી વ્યક્તિની નિમણૂકને બંધારણીય રીતે માન્ય ગણાવી હતી. આ અદાલતના વિવિધ અધિકૃત નિર્ણયોના ઉલ્લેખ પછી, આ અદાલતે આ મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

“ ૧૬. હવે સુસ્થાપિત છે કે અનુચ્છેદ ૨૫ દરેક વ્યક્તિને, અલબત્ત જાહેર વ્યવસ્થા, આરોગ્ય અને નૈતિકતા તેમજ ભાગ ૩ ની અન્ય જોગવાઈઓ, જેમાં અનુચ્છેદ ૧૭ નો પણ સમાવેશ થાય છે, તેના આધિન રહીને, પોતાની સમજ અને અંતરાત્મા અનુસાર એવા ધાર્મિક વિશ્વાસનું પાલન કરવા, બાહ્ય કૃત્યો દ્વારા તેને પ્રદર્શિત કરવા તેમજ અન્ય લોકોના ઉદ્ધારાર્થે તેનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરવાનો સ્વાતંત્ર્ય સુરક્ષિત કરે છે. જાહેર વ્યવસ્થા, આરોગ્ય અને નૈતિકતાના આધારે ઇચ્છનીય અથવા આવશ્યક માનવામાં આવતાં આવા નિયંત્રણો લાદવાનો રાજ્યનો અધિકાર અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ માં જ આંતર્નિહિત છે. અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) રાજ્યને સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારણા માટે કાયદો

બનાવવાનો અધિકાર સુનિશ્ચિત કરે છે, તેમજ જાહેર સ્વરૂપ ધરાવતી હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાઓ હિંદુઓના સર્વ વર્ગો અને વિભાગો માટે ખુલ્લી મૂકવાની જોગવાઈ પણ કરે છે; અને રાજ્યના એવા અધિકારો અથવા સમાજના સમુદાયો કે વર્ગોના આવા અધિકારોને પણ વિવિધ અધિકારોનું સમન્વયન કરવાની પ્રક્રિયામાં યોગ્ય નિયમન આવશ્યક છે એમ માનવામાં આવ્યું હતું. બંધારણના સ્થાપક પિતૃપુરુષોની એવી દષ્ટિ કે સમાજને કારણ કે ચુકિતપૂર્ણ આધાર વિનાના માત્ર પરંપરાગત અંધશ્રદ્ધાપૂર્ણ અને વિધિવાદી અનુસરણમાંથી મુક્ત કરવો જોઈએ, તેને અનુચ્છેદ ૧૭ ના સ્વરૂપમાં અભિવ્યક્તિ મળી છે. અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ હેઠળનું રક્ષણ ધર્મના અવિભાજ્ય અંગરૂપ વિધિઓ અને અનુષ્ઠાનો, સમારંભો અને ઉપાસનાની પદ્ધતિઓ માટે બાંધધરી આપે છે, અને ધર્મનો કે ધાર્મિક આચરણનો કયો ભાગ વાસ્તવમાં આવશ્યક ભાગ બને છે તે અંગેનો નિર્ણય સંબંધિત ધર્મના સિદ્ધાંત અથવા ધર્મના અંગ તરીકે માનવામાં આવતી પ્રથાઓના સંદર્ભે અદાલતો દ્વારા કરવો પડે છે, એવી કાનૂની સ્થિતિ પણ સમાન રીતે દઢપણે સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી.

૧૭. જ્યાં મંદિરનું નિર્માણ અને પ્રાણપ્રતિષ્ઠા આગમશાસ્ત્રો મુજબ કરવામાં આવી હોય, ત્યાં પ્રતિમાની પવિત્રતા જળવાઈ રહે તે માટે આવશ્યક દૈનિક વિધિઓ, પૂજાઓ અને પાઠો કરવાનું જરૂરી માનવામાં આવે છે; અને એવું નથી કે કોઈપણ અને દરેક મંદિરના સંબંધમાં, તેના ઉદ્ભવ, નિર્માણની રીત અથવા પ્રાણપ્રતિષ્ઠાની પદ્ધતિની પરવા કર્યા વિના, આવી સમાન કડક વિધિ-

અનુશાસનની અમલવારી માંગવામાં આવી શકે. નિઃસંદેહ, માત્ર લાયકાત ધરાવતી, વિષયમાં પારંગત અને તે હેતુ માટે યોગ્ય રીતે તાલીમ પ્રાપ્ત વ્યક્તિ જ મંદિરમાં પૂજા કરી શકે, કારણ કે તેને માત્ર ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશવાનું જ નથી, પરંતુ ત્યાં સ્થાપિત પ્રતિમાને સ્પર્શ પણ કરવો પડે છે. તેથી, સ્વયંસ્પષ્ટ છે કે વિધિઓનું પાલન કરવા અને પૂજા સંપન્ન કરવા માટે જે વ્યક્તિ પાસેથી જે જરૂરી અને અપેક્ષિત છે તે એ છે કે તેને કરવાના વિધિ-વિધાનોનું જ્ઞાન હોય, જરૂરી હોય તે મંત્રોના પાઠનું જ્ઞાન હોય, અને સંબંધિત દેવતાની ઉપાસના માટે નિર્ધારિત અથવા નક્કી કરાયેલી પૂજાપદ્ધતિનું જ્ઞાન હોય. ઉદાહરણ તરીકે, શૈવ મંદિરોમાં અથવા વૈષ્ણવ મંદિરોમાં, સંબંધિત મંદિરોમાં કરવાનાં અને પાઠ કરવાનાં આવશ્યક ક્રિયાકર્મો અને મંત્રો શીખેલ, તથા નિર્દિષ્ટ દેવતાની ઉપાસના માટે યોગ્ય એવી વ્યક્તિને જ અર્ચક તરીકે નિમણૂક કરી શકાય. જો પરંપરાગત રીતે અથવા રૂઢિગત રીતે, કોઈ મંદિરમાં સદૈવ માત્ર બ્રાહ્મણ જ પૂજા કરતો રહ્યો હોય અથવા શાંતિકરણનું કાર્ય કરતો રહ્યો હોય, તો તેનું કારણ કદાચ એ ન હોય કે બ્રાહ્મણ સિવાયની વ્યક્તિને માત્ર તે બ્રાહ્મણ નથી એટલા માટે એમ કરવાથી મનાઈ હતી; પરંતુ કારણ એ હતું કે તેવી અન્ય વ્યક્તિઓ પાસે તે માટેની સ્થિતિ નહોતી અને વાસ્તવમાં તેમને વૈદિક સાહિત્ય, ક્રિયાકર્મો અથવા વિધિઓનું અધ્યયન, પાઠ અથવા પ્રાભુત્વ મેળવવાથી, તેમજ સંસ્કાર દ્વારા ચણોપવિત ધારણ કરીને સંપ્રદાયમાં દીક્ષિત થવાથી અને તે દ્વારા જાહેર અથવા ખાનગી મંદિરોમાં હોમ તથા વિધીપૂર્વકની ઉપાસના કરવાની પાત્રતા પ્રાપ્ત કરવાથી

પ્રતિબંધિત રાખવામાં આવતી હતી. પરિણામે, આ કેસમાં, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળ પ્રાપ્ત અધિકારો અને સ્વતંત્રતાના ભાગરૂપે, માત્ર બ્રાહ્મણ અથવા આ કેસમાં મલયાલા બ્રાહ્મણ જ મંદિરમાં ક્રિયાઓ અને વિધિઓ કરી શકે એવો આગ્રહ રાખવાનો કોઈ ન્યાયસંગત આધાર નથી; અને આગળ એવું દાવો કરવો કે તેમાંથી કોઈપણ ભિન્નતા બંધારણ હેઠળની આવી કોઈ ખાતરીનું ઉલ્લંઘન ગણાશે, તે પણ સ્વીકાર્ય નથી. અમારી વિચારણા હેઠળના મંદિરના સંદર્ભમાં અનુચ્છેદ ૨૬ના આધારે કોઈ દાવો ઉઠી શકતો નથી. ઉપર દર્શાવાયેલા સિદ્ધાંત ઉપરાંત, જ્યાં સુધી કોઈપણ એવી વ્યક્તિ, જે નિર્દિષ્ટ દેવતાની ઉપાસના માટે અનુરૂપ અને યોગ્ય રીતે પૂજા કરી શકે તેવી રીતે વિષયમાં પારંગત, યોગ્ય રીતે તાલીમયુક્ત અને લાયકાત ધરાવતી હોય, તેને તેની જાતિ આધારિત વંશપરંપરાની પરવા કર્યા વિના શાંતિકરણ તરીકે નિમવામાં આવે, ત્યાં સુધી કાયદાની અદાલતમાં કોઈ માન્ય અથવા કાનૂની રીતે ન્યાયોચિત ફરિયાદ કરવામાં આવી શકતી નથી. આ કેસમાં પણ મંદિરના સ્થાપક દ્વારા અથવા મંદિરનું વહીવટ કરવાની વિશિષ્ટ હક ધરાવતા લોકોએ રચેલ કોઈ નિર્દિષ્ટ પરંપરા અથવા પ્રચલન અંગે યોગ્ય રજૂઆત કે પૂરતો પુરાવો ઉપલબ્ધ નથી કે જે વિશેષરૂપે સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો હોય

પ્રશ્નાસ્પદ મંદિરના કારભાર — ધાર્મિક હોય કે ધાર્મિકેતર — અંગે, ભારતીય બંધારણ અને સંસદ દ્વારા ઘડવામાં આવેલા કાયદાથી ઉત્પન્ન થયેલી બદલાયેલી કાનૂની સ્થિતિમાં, તે જ બાબતોની કાયદેસરતા, યોગ્યતા અને

માન્યતા અંગે તો પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી. તે મંદિર કોઈ એવા સંપ્રદાયિક વર્ગને પણ સંબંધિત નથી કે જેમાં તેવા સંપ્રદાયને વિશિષ્ટ અને આગવી એવી ઉપાસનાની કોઈ પદ્ધતિ હોય અથવા તેનો શ્રેય તેને જતો હોય. જણાવેલ કારણસર, એક અર્થમાં, આવી કોઈ પ્રધાની અમાન્યતા અંગે, ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ થી ૧૭ અને ૨૧ માં સમાવિષ્ટ બંધારણીય આજ્ઞાનો ભંગ કરતી હોવાના આધાર પર, ઉચ્ચાર કરવો પણ અનાવશ્યક બની જાય છે.”

અંતે, આ અદાલતે ઠરાવ્યું:

૧૮. પૂર્વ-સંવિધાનિક દિવસોમાં તેમના અસ્તિત્વના કોઈ પુરાવા હોય કે ન હોય, તે બાબતની પરવા કર્યા વિના, જો કોઈ રૂઢિ અથવા પ્રચલન માનવ અધિકારો, માન-મર્યાદા, સામાજિક સમાનતા તથા સંવિધાન અને સંસદ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા કાયદાના વિશિષ્ટ આદેશનું ઉલ્લંઘન કરતું હોવાનું જણાય, તો કોઈપણ અધિકારનો દાવો કરવા માટે તેને કાયદાના સ્ત્રોત તરીકે સ્વીકારી શકાય નહિ. જે કોઈ પ્રચલન હાનિકારક હોવાનું જણાય અને દેશના કાયદાના અપમાનરૂપ ગણાતું હોય અથવા જાહેર નીતિ અથવા સામાજિક શિષ્ટાચારના વિરોધમાં હોય, તેવું કોઈ પ્રચલન દેશની અદાલતો દ્વારા સ્વીકારવામાં કે માન્ય ઠરાવવામાં આવી શકે નહિ.

૧૮. ડૉ. સુબ્રમણિયન સ્વામી વિ. તમિળનાડુ રાજ્ય અને અન્ય, (૨૦૧૪) ૫ એસ.સી.સી. ૭૫ માં, આ અદાલતે ચિદમ્બરમ સ્થિત શ્રી સભાનાયકર મંદિર ખાતે લોર્ડ નટરાજને સમર્પિત મંદિરની મિલ્કતોના વહીવટ

અંગે પોધુ દીક્ષિતાર્સ (સ્માર્થી બ્રાહ્મણો) દ્વારા કરવામાં આવેલા દાવા પર વિચાર કર્યો હતો. આ અદાલતે અનુચ્છેદ ૨૪ માં નોંધ્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ પ્રદાન કરાયેલા હકો બંધારણના ભાગ ૩ ની અન્ય જોગવાઈઓના આધીન નથી. ત્યારબાદ તેણે મદ્રાસ વડી અદાલતના વિભાગીય ખંડપીઠના ચુકાદાના એક ભાગનું ઉદ્ધરણ આપ્યું હતું, જેમાં ઠરાવાયું હતું કે પોધુ દીક્ષિતાર્સ એક ધાર્મિક પંથ રચે છે, અથવા કોઈપણ સ્થિતિમાં તેનો એક વિભાગ છે, કારણ કે તેઓ એક બંધ સંસ્થા છે, અને કારણ કે જે અન્ય સ્માર્થી બ્રાહ્મણ દીક્ષિતાર નથી તે દેવના વહીવટમાં કે પૂજામાં ભાગ લેવા હકદાર નથી. આ તેમનો વિશિષ્ટ અને એકમાત્ર વિશેષાધિકાર છે, જેને અનેક સદીઓથી માન્યતા આપવામાં આવી છે અને સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે. આ અદાલતનું બીજું એક નોંધપાત્ર અવલોકન એ હતું કે અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ સંરક્ષિત મૂળભૂત હકોનો પરિત્યાગ થઈ શકતો નથી. તેથી, ધાર્મિક પંથના વહીવટને, જો કેવળ નિશ્ચિત હેતુ માટે અને મર્યાદિત અવધિ માટે જ, અતિક્રમિત કરવાની સત્તાનું વાંચન નિયમનકારી તરીકે જ કરવું પડશે; અન્યથા, તે અનુચ્છેદ ૨૬ માં સમાવિષ્ટ મૂળભૂત હકોનો ભંગ કરશે.

૧૯. રિજુ પ્રસાદ શર્મા અને અન્ય વિ. આસામ રાજ્ય અને અન્ય, (૨૦૧૫) ૯ એસસીસી ૪૬૧ માં, આ અદાલતે ધાર્મિક આસ્થા આધારિત તેવા રૂઢિ-રિવાજો અંગે વિચાર કર્યો હતો, જે મા કામાખ્યા મંદિર તરીકે ઓળખાતા મંદિરના પૂજારીઓના કુટુંબો સાથે સંબંધિત હતા. આ અદાલતના કેટલાક ચુકાદાઓની ચર્ચા કર્યા પછી, આ અદાલતની દ્વિ-ન્યાયમૂર્તિ પીઠે આ રીતે

ઠરાવ્યું:

૬૧. અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ સંબંધિત તમામ કેસના કાયદાઓમાં પ્રવેશ કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે હવે સુધી આ બાબત સુસ્થાપિત થઈ ચૂકી છે કે ધર્મસંપ્રદાયના દરેક વર્ગને ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર આપતા અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(એ) અને અનુચ્છેદ ૨૬(બી), અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળ પરિકલ્પિત કાયદાને આધીન છે અને તે દ્વારા નિયંત્રિત થઈ શકે છે, કારણ કે બન્ને અનુચ્છેદોનું સુસંગત રીતે વાચન કરવું આવશ્યક છે. આ પણ સુસ્થાપિત છે કે અનુચ્છેદ ૨૫(૨) હેઠળ પરિકલ્પિત સામાજિક સુધારાઓ અથવા નિયમન કરવાની આવશ્યકતા, અનિવાર્ય ધાર્મિક પ્રથાઓ અથવા તેમના પાલનને લુપ્ત કરી શકતી નથી, અને ધર્મનો કયો ભાગ અનિવાર્ય ગણાય તે સંબંધિત ધર્મના સિદ્ધાંતના સંદર્ભથી નિર્ધારિત કરી શકાય છે. ઉપરોક્ત સુસ્થાપિત સિદ્ધાંતોના સમર્થનમાં, સામાવાળાઓએ કોમિશનર, હિન્દુ રિલિજિયસ એન્ડોમેન્ટ્સ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર તીર્થ સ્વામિયાર ઓફ શ્રી શિરૂર મઠ [એઆઈઆર ૧૯૫૪ એસસી ૨૮૨ : ૧૯૫૪ એસસીઆર ૧૦૦૫] ના ચુકાદાનો તેમજ શ્રી વેંકટરામલા દેવરુ વિ. મૈસૂર રાજ્ય [એઆઈઆર ૧૯૫૮ એસસી ૨૫૫ : ૧૯૫૮ એસસીઆર ૮૯૫] ના ચુકાદાનો ઉલ્લેખ કરીને તેના પર નિર્ભરતા દર્શાવી છે.

અનુચ્છેદ ૨૫ દ્વારા પરિકલ્પિત નિયમનો અનિવાર્ય ધાર્મિક આચાર-પ્રથાઓને નષ્ટ કરી શકતા નથી એવું નિરીક્ષણ સમજણપાત્ર છે, કારણ કે

નિયમો પ્રતિબંધો નથી. તેમ છતાં, સામાજિક સુધારાસંબંધી કાયદેસર વ્યવસ્થા, જેમ ઉપર જોવામાં આવ્યું છે, તે કોઈ નિર્દિષ્ટ કેસના તથ્યોના આધારે એવું જણાય તો ધાર્મિક આચાર-પ્રથાને અતિક્રમી જવાની હદ સુધી જઈ શકે છે. તે જ રીતે, ધાર્મિક માન્યતાને અસર કરતી સુધારાત્મક કાર્યવાહી અમલમાં મૂકવાનું કાર્ય અનુચ્છેદ ૨૫(૨) દ્વારા રાજ્યના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યું છે (ફકરો ૬૬ જુઓ).

૨૦. આદી સૈવ સિવાચારીચાર્ગલ નલા સંગમ અને અન્ય વિ. તમિલ નાડુ સરકાર અને અન્ય, (૨૦૧૬) ૨ એસ.સી.સી. ૭૨૫, (" આદી સૈવ સિવાચારીચાર્ગલ નલા સંગમ ") માં, આ અદાલત તમિલ નાડુ સરકાર દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલા એક સરકારી આદેશ અંગે વિચારી રહી હતી, જેમાં જણાવ્યું હતું કે જે કોઈ વ્યક્તિ હિંદુ હોય અને જરૂરી લાયકાત તથા તાલીમ ધરાવતો હોય, તેને હિંદુ મંદિરોમાં અર્ચક તરીકે નિયુક્ત કરી શકાય. અદાલતે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬(૫) નો ઉલ્લેખ કરીને જણાવ્યું હતું કે સમાનતાના સિદ્ધાંતમાંથી નિર્મિત અપવાદમાં મંદિરના એવા પદનો સમાવેશ થશે, જેમાં ધાર્મિક ક્રિયાઓનું નિર્વહન પણ આવશ્યક હોય. તેથી, કાયદા અનુસાર અર્ચક એવો વ્યક્તિ હોઈ શકે કે જે કોઈ વિશિષ્ટ ધર્મનો અનુયાયી હોય અથવા કોઈ નિશ્ચિત પંથનો સભ્ય હોય. અદાલતે આગળ ધરીને ઠરાવ્યું હતું કે આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા શું ગણાય તે બાબતનો નિર્ણય સંબંધિત ધાર્મિક સમુદાય પોતે શું કહે છે તેના સંદર્ભમાં કરવો જરૂરી છે, તેમ છતાં, આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા શું છે

તેનો અંતિમ બંધારણીય નિર્ધારક અદાલત જ હોવો જોઈએ, કારણ કે તે બંધારણીય આવશ્યકતાનો વિષય છે. અદાલતે આગળ જણાવ્યું હતું કે અદાલતો દ્વારા નિર્ધારિત બંધારણીય વૈધતા તમામ ધાર્મિક માન્યતાઓ અને પ્રથાઓ ઉપર પ્રાધાન્ય પામવી જોઈએ, અને એ પણ સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે શિસ્ત મઠ (ઉપરોક્ત) મુજબ કોઈ પંથને આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા શું છે તે નક્કી કરવાની કલ્પિત “સંપૂર્ણ સ્વાયત્તતા” ને બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ હેઠળ કલ્પાયેલ ધાર્મિક સ્વતંત્રતા સંબંધિત વિષયો માં રાજ્યની મર્યાદિત ભૂમિકાના સંદર્ભમાં જોવી જોઈએ, બંધારણીય અધિકારો અને સિદ્ધાંતોના નિર્ધારક તરીકે અદાલતોની ભૂમિકાના નહીં.

૨૧. તેથી, આ ચુકાદાઓનો સમગ્ર સાર નીચે મુજબના પ્રસ્તાવો તરફ દોરી જાય છે:

૨૧.૧. અનુચ્છેદ ૨૫ “સમસ્ત વ્યક્તિઓ” ના પક્ષે એક મૂળભૂત અધિકારને માન્યતા આપે છે, જેનો સંદર્ભ સ્વાભાવિક વ્યક્તિઓ સાથે છે.

૨૧.૨. આ મૂળભૂત અધિકાર સમાન રીતે આવા તમામ વ્યક્તિઓને ઉક્ત મૂળભૂત અધિકારનો હકદાર બનાવે છે. ધાર્મિક સમુદાયના દરેક સભ્યને ધર્મનું પાલન કરવાનો અધિકાર છે, જ્યાં સુધી તે કોઈપણ રીતે, તે જ કાર્ય કરવા માટે પોતાના સહ-ધર્માવલંબીઓના તેનાં અનુરૂપ અધિકારમાં હસ્તક્ષેપ ન કરે.

૨૧.૩. આ મૂળભૂત અધિકારની વિષયવસ્તુ બંધારણની પ્રસ્તાવનામાં ઉલ્લેખિત “વિચાર, માન્યતા, શ્રદ્ધા અને ઉપાસનાની સ્વતંત્રતા”ને વિસ્તૃત રીતે

વ્યક્ત કરે છે. તેથી, તમામ વ્યક્તિઓ અંતરાત્માની સ્વતંત્રતા તથા ધર્મને સ્વતંત્રપણે સ્વીકારવાનો, આચરવાનો અને પ્રસારવાનો અધિકાર ધરાવે છે.૨૧.૪. ધર્મને સ્વીકારવાનો, આચરવાનો અને પ્રસારવાનો અધિકાર વિચાર, માન્યતા, શ્રદ્ધા અને ઉપાસનાના અનુસરણમાં કરવામાં આવતા તમામ કૃત્યોને આવરી લેશે.૨૧.૫. આ અધિકારની વિષયવસ્તુ “ધર્મ” શબ્દ સાથે સંબંધિત છે. આ અનુચ્છેદમાં “ધર્મ”નો અર્થ વ્યક્તિઓ અથવા સમુદાયો સાથે સંબંધિત શ્રદ્ધાના વિષયો એવો થશે, જે માન્યતાઓ અથવા સિદ્ધાંતોની એવી પ્રણાલી પર આધારિત હોય છે કે જે આધ્યાત્મિક કલ્યાણને પ્રોત્સાહન આપે. ઉપરોક્ત બાબતનો આસ્તિક હોવો આવશ્યક નથી, પરંતુ તેમાં અજ્ઞેયવાદી અને નાસ્તિક વ્યક્તિઓનો પણ સમાવેશ થઈ શકે છે.

૨૧.૬. ધર્મનો માત્ર આવશ્યક અંગ, જે લૌકિક પ્રવૃત્તિઓથી ભિન્ન છે, તે જ મૂળભૂત અધિકારનો વિષય બને છે. અંધશ્રદ્ધાપૂર્ણ માન્યતાઓ, જે ધર્મથી બાહ્ય હોય અને ધર્મ પર થયેલા અનાવશ્યક આવરણરૂપ ઉમેરા હોય, તેમને ધર્મના આવશ્યક અંગો તરીકે ગણાવી શકાય નહીં. જે બાબતો ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને/અથવા માન્યતા માટે આવશ્યક હોય, તે અંગે કાયદાની અદાલત સમક્ષ રહેલા પુરાવાના આધારે, તે ધર્મનો સ્વીકાર કરતો સમુદાય પોતે આવી માન્યતાની આવશ્યકતા વિષે શું કહે છે તે મુજબ નિર્ણય કરવો. આ માટે વિકસિત કરવામાં આવેલી એક કસોટી એવી છે કે, જે વિશિષ્ટ માન્યતા આવશ્યક માન્યતા તરીકે દર્શાવવામાં આવે છે તેને ધર્મમાંથી દૂર કરવામાં આવે

તો શું ધર્મ યથાવત્ રહેશે કે તેમાં ફેરફાર થઈ જશે? તેવી જ રીતે, જો કોઈ ધાર્મિક સમુદાયના વિવિધ જૂથો અદાલત સમક્ષ રજૂ કરાવેલા આવશ્યકતાના મુદ્દા પર ભિન્નભિન્ન મત પ્રગટ કરે, તો પછી અદાલતે નક્કી કરવાનું રહે છે કે આવી બાબત આવશ્યક છે કે નથી. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં લૌકિક પ્રવૃત્તિઓનું મિશ્રણ પણ હોઈ શકે છે; તેવી સ્થિતિમાં પ્રવૃત્તિના પ્રબળ સ્વભાવની કસોટી લાગુ કરવી. અદાલતે સામાન્ય બુદ્ધિપૂર્ણ દૃષ્ટિકોણ અપનાવવો જોઈએ અને વ્યવહારુ આવશ્યકતાના વિચારોથી પ્રેરિત થવું જોઈએ.

૨૧.૭. આ વ્યક્તિગત અધિકારના અપવાદો જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્ય છે. “જાહેર વ્યવસ્થા” ને “કાયદો અને વ્યવસ્થા” થી ભિન્ન માનવી જોઈએ. “જાહેર અવ્યવસ્થા” નો પ્રભાવ ચોક્કસ વ્યક્તિઓને બદલે સમગ્ર જનતા પર પડવો જોઈએ. જાહેર વ્યવસ્થામાં ખલેલ સામાન્ય જાહેર શાંતિમાં વ્યાપક વિશેષ પેદા કરનાર હોવી જોઈએ. “નૈતિકતા” શબ્દની વ્યાખ્યા કરવી કઠિન છે. અત્યારે માટે એટલું કહેવું પૂરતું છે કે તે તેવી બાબત તરફ સંકેત કરે છે જે સમયની પ્રચલિત સામાજિક માન્યતાઓને ધ્યાનમાં લેતાં, અન્ય બાબતો ઉપરાંત, શોષણ અથવા અવમૂલ્યનથી થતા નુકસાનના કારણે, સંસ્કારી સમાજને ઘૂણાસ્પદ માનવામાં આવે છે. ૨ “આરોગ્ય” માં દ્વનિ પ્રદૂષણ અને રોગ નિયંત્રણનો સમાવેશ થાય છે.

૨૧.૮. અનુચ્છેદ ૨૫(૧) દ્વારા પ્રદાન કરાવેલા મૂળભૂત અધિકારનો બીજો અપવાદ એવો છે કે ભાગ ૩ની અન્ય જોગવાઈઓ દ્વારા અન્ય લોકોને જે

અધિકારો પ્રદાન કરવામાં આવ્યા છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જો કોઈ વ્યક્તિ પોતાના ધર્મનો પ્રચાર એવી રીતથી કરે કે જેના પરિણામે અન્ય ધાર્મિક આસ્થા ધરાવતા વ્યક્તિનું ધર્માતરણ થાય, તો એવું ધર્માતરણ તે અન્ય વ્યક્તિના અંતઃકરણની સ્વતંત્રતાના અધિકાર સાથે સંઘર્ષ પામશે અને તેથી તે પ્રતિબંધિત ગણાશે. જ્યાં રાજ્ય દ્વારા ધર્મના આચરણમાં હસ્તક્ષેપ કરવામાં આવે છે, ત્યાં અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૫(૧), ૧૮ અને ૨૧ ૨ અમને વિદ્વાન એમિકસ ક્યુરીએ, શ્રી રાજુ રામચંદ્રન દ્વારા, “મોરાલિટી” શબ્દને “સંવિધાનિક નૈતિકતા” તરીકે વાંચવા માટે રજૂઆત કરવામાં આવી હતી, જેમનું સ્પષ્ટીકરણ અમારા કેટલીક તાજેતરની ચુકાદાઓમાં કરવામાં આવ્યું છે. જો એમ વાંચવામાં આવે, તો આ બાબત ભૂલવામાં આવી શકતી નથી કે તે દ્વારા, પરોક્ષ રીતે, સંવિધાનના ભાગ ૩ની અન્ય જોગવાઈઓનો સમાવેશ થઈ જશે, જેઓના અધિન અનુચ્છેદ ૨૬ નથી, જ્યારે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) તેમનો અધિન છે. કોઈ પણ સ્થિતિમાં, શ્રી વેંકટરમણા દેવરુ (ઉપરોક્ત) માં નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું તેમ, અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળનો મૂળભૂત અધિકાર ભાગ ૩માં સમાવિષ્ટ અન્ય લોકોના અધિકારો સાથે આ અધિકારોની સુસંગત વ્યાખ્યાના પ્રશ્નરૂપે સંતુલિત કરવો પડશે. પરંતુ આ માત્ર કેસથી કેસના આધારે જ થશે અને અનિવાર્ય રીતે અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળના મૂળભૂત અધિકારને ભાગ ૩માં સમાવિષ્ટ અન્ય મૂળભૂત અધિકારોના અધિન રાખ્યા વિના.

અમલમાં આવી જશે. જ્યાં ધર્મના આચરણમાં ગેર-રાજ્ય કર્તાઓ દ્વારા

હસ્તક્ષેપ કરવામાં આવે છે, ત્યાં અનુચ્છેદ ૧૫(૨) અને અનુચ્છેદ ૧૭૩ અમલમાં આવી જશે.

૨૧.૯. અનુચ્છેદ ૨૫(૨) પણ અનુચ્છેદ ૨૫(૧) માટે અપવાદ છે, જે રાજ્ય એવા કાયદા બનાવી શકે છે જે ધાર્મિક આચરણ સાથે સંકળાયેલી હોઈ શકે તેવી ધાર્મિકતર પ્રવૃત્તિ, જેમાં આર્થિક, નાણાકીય અથવા રાજકીય પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ થાય છે, તેનું નિયમન અથવા પ્રતિબંધ મૂકી શકે છે, તે બાબત જણાવે છે – અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(એ) જુઓ.

૨૧.૧૦. અન્ય એક અપવાદ અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળ પ્રદાન કરવામાં આવ્યો છે, જે બે ભાગોમાં વિભાજિત છે. ધાર્મિક સમુદાયમાં સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારણા માટે જોગવાઈ કરતો કોઈપણ કાયદો અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ પ્રદાન કરાયેલા મૂળભૂત અધિકારને અસર પણ કરી શકે છે અને/અથવા તે અધિકાર હરણ પણ કરી શકે છે. વધુ એક અપવાદ માત્ર હિંદુ ધર્મ માનતા વ્યક્તિઓના સંબંધમાં જ પ્રદાન કરવામાં આવ્યો છે, જેનો આશય એ છે કે જાહેર સ્વરૂપ ધરાવતી તમામ હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાઓ હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને વિભાગો માટે ખુલ્લી મુકવામાં આવે.

૨૧.૧૧. અનુચ્છેદ ૨૫(૧)માં પ્રતિપાદિત મૂળભૂત અધિકારની તુલનામાં અનુચ્છેદ ૨૬ દ્વારા પ્રદાન કરાયેલ મૂળભૂત અધિકાર ભિન્ન છે. આ મૂળભૂત અધિકાર વ્યક્તિઓને નહીં પરંતુ ધાર્મિક પંથો અથવા તેમના વિભાગોને અપાયેલ છે. કોઈ ધાર્મિક પંથ અથવા તેનો વિભાગ નક્કી કરવા માટે સામાન્ય

આસ્થા ધરાવતા વ્યક્તિઓ, સામાન્ય સંગઠન, અને પંથ અથવા તેના વિભાગ તરીકે વિશિષ્ટ નામથી ઓળખાતા હોવા જેવા આધાર ધ્યાનમાં લેવા પડે. કોઈ નિશ્ચિત ધર્મના માનનારાઓને પંથીય ઉપાસકોમાંથી ભિન્ન ગણવા પડે. તેથી, શૈવ અને વૈષ્ણવ ઉપાસના પદ્ધતિનું અનુસરણ કરતા હિંદુ માનનારાઓ પંથીય ઉપાસકો નથી, પરંતુ હિંદુ ધર્મની સામાન્ય ઉપાસના પદ્ધતિનો ભાગ છે.

૨૧.૧૨. ધાર્મિક સંપ્રદાયો અથવા તેના વિભાગોને અનુચ્છેદ ૨૬ દ્વારા ચાર અલગ અને સ્વતંત્ર અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે, અર્થાત્:

“(એ) ધાર્મિક અને દાતૃત્વ હેતુઓ માટે સંસ્થાઓ સ્થાપિત કરવી અને જાળવી રાખવી;

(બી) ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવું;

(સી) ચલ અને અચલ મિલ્કતની માલિકી રાખવી અને હસ્તગત કરવી; અને

(ડી) આવા સંપત્તિનું કાયદા અનુસાર વહીવટ કરવું.”

૩ અમને વિદ્વાન એમિકસ ક્યુરીએ, શ્રી રાજુ રામચંદ્રન દ્વારા, બંધારણની રચના સમયે ઐતિહાસિક રીતે અસ્પૃશ્ય ગણાતા લોકોનો માત્ર સમાવેશ થાય છે એથી વિશાળ અર્થમાં અનુચ્છેદ ૧૭નું અર્થઘટન કરવા આમંત્રિત કરવામાં આવ્યા હતા. અમે એવું કરવાથી વિરમ્યા છીએ, કારણ કે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) પર આધારિત અમારા નિષ્કર્ષને ધ્યાનમાં લેતાં, આ મામલાના તથ્યો પર નિર્ણય માટે આ પ્રશ્ન સીધો ઉપસ્થિત થતો નથી.

અનુચ્છેદ ૨૫ની જેમ, આ અનુચ્છેદ હેઠળ માત્ર આવશ્યક ધાર્મિક બાબતોને જ રક્ષણ આપવામાં આવે છે.

૨૧.૧૩. અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ પ્રદાન કરાયેલ મૂળભૂત અધિકાર જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યના અપવાદને આધીન છે. જોકે, અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ પ્રદાન કરાયેલ અધિકારનું અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) સાથે સુસંગત રીતે અર્થઘટન કરવાનું હોવાથી, અનુચ્છેદ ૨૬(બી) દ્વારા પ્રદાન કરાયેલ ધર્મસંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કારભારનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર, ખાસ કરીને, અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળ બનાવવામાં આવેલા એવા કાયદાઓને આધીન રહેશે, જે જાહેર સ્વરૂપ ધરાવતી ધાર્મિક સંસ્થાઓને હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને ઉપવર્ગો માટે ખુલ્લી મૂકે છે.

૨૧.૧૪. તેથી, સ્પષ્ટ થાય છે કે જાહેર સ્વરૂપના હિંદુ મંદિરામાં વ્યક્તિઓનો પ્રવેશ, ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં તેની પોતાની બાબતોના સંચાલન સાથે સંબંધિત હોવા છતાં, એવો પ્રવેશ તેવા કાયદાને આધીન રહેશે જે ધાર્મિક પંથ અથવા તેના કોઈ વિભાગની માલિકી અને સંચાલનમાં રહેલી જાહેર સ્વરૂપની હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાને હિંદુઓના તમામ વર્ગો અથવા વિભાગો માટે ખુલ્લી મૂકે છે. તથાપિ, ધાર્મિક પંથ અથવા તેના કોઈ વિભાગ દ્વારા અનુસરાતી એવી ધાર્મિક પ્રથાઓ, જેઓનો પરિણામ ચોક્કસ વ્યક્તિઓના મંદિર પ્રવેશ પર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધરૂપ થતો નથી, અથવા અન્યથા ભેદભાવપૂર્ણ નથી, તે અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળ માન્ય ઠરી શકે છે. આવી પ્રથાઓના ઉદાહરણરૂપે,

મંદિરના ગર્ભગૃહમાં માત્ર નિર્ધારિત લાયકાત ધરાવતી વ્યક્તિઓને જ પ્રવેશની મંજૂરી આપવામાં આવે છે, અથવા મંદિરના સમય-સંચાલનની એવી વ્યવસ્થા હોય છે જેમાં નિશ્ચિત સમયગાળાઓ માટે તમામ વ્યક્તિઓને બહાર રાખવામાં આવે છે.

૨૨. આ તબક્કે, એ નોંધવું મહત્વપૂર્ણ છે કે કેરળ વડી અદાલતના વિભાગીય ખંડપીઠના એક ચુકાદા, જે એસ. મહેન્દ્રન વિ. ધ સેક્રેટરી, ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ, તિરુવનંતપુરમ અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ કેર ૪૨ તરીકે અહેવાલિત છે, તરફ ધ્યાન દોરવું જરૂરી છે. શ્રી એસ. મહેન્દ્રન દ્વારા દાખલ કરાયેલી એક અરજિને વડી અદાલતે જાહેર હિત અરજીમાં રૂપાંતરિત કરી હતી. આ અરજિંચિ સાબરિમાલા મંદિર ખાતે યુવાન સ્ત્રીઓ દ્વારા પ્રાર્થના અર્પણ કરવામાં આવતી હોવાની ફરિયાદ કરવામાં આવી હતી. વિભાગીય ખંડપીઠે ઊભા થયેલા ત્રણ પ્રશ્નો નીચે મુજબ નિર્ધારિત કર્યા:

“ ૧૨. આ મૂળ અરજીમાં જે પ્રશ્નોના જવાબોની આવશ્યકતા છે, તે આ મુજબ છે:

(૧) શું ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયસમૂહની સ્ત્રી [યથાવત્ સ્ત્રીઓ] ને વર્ષના કોઈપણ સમયગાળા દરમિયાન અથવા મંદિર ખાતે યોજાતા કોઈપણ ઉત્સવો અથવા પૂજાઓ દરમિયાન શબરીમાલા મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની મંજૂરી આપી શકાય કે નહીં.

(૨) શું તે વર્ગની સ્ત્રીઓને [સિક સ્ત્રીઓ] પ્રવેશનો ઈનકાર કરવો

ભેદભાવ સમાન થાય છે અને [સિક છે] ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૫, ૨૫ અને ૨૬નું ઉલ્લંઘન કરે છે, અને

(૩) શું આવી સ્ત્રી [મૂળ પાઠ મુજબ: સ્ત્રીઓ] ના મંદિરમાં પ્રવેશને પ્રતિબંધિત કરવા માટે આ અદાલત દ્વારા દેવસ્પોમ બોર્ડ અને કેરળ સરકારને નિર્દેશો જારી કરી શકાય?

વિભાગીય ખંડપીઠે સર્વોપરી મહત્વ ધરાવતા “પ્રતમ” (૪૧-દિવસીય પ્રાયશ્ચિત્ત) નો ઉલ્લેખ કર્યો, જેનું પાલન, વિભાગીય ખંડપીઠના મત અનુસાર, ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓ શારીરિક રીતે કરી શકશે નહીં. પરિષદ ૭ માં, વિભાગીય ખંડપીઠે જણાવ્યું હતું કે જૂના રિવાજો પ્રચલિત હતા ત્યારે સ્ત્રીઓ મંદિરની મુલાકાત લેતી હતી, ભલે તે દુર્લભ રીતે હોય, જેના પરિણામે કોઈ પ્રતિબંધ ન હતો. ત્રાવણકોર દેવસ્પોમ બોર્ડ તરફથી દાખલ કરાયેલા સોગંદનામામાં જણાવાયું હતું કે તાજેતરના વર્ષોમાં પણ ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયજૂથની ઘણી સ્ત્રી ભક્તો તેમના બાળકોના પ્રથમ અન્નપ્રાશન સમારોહ માટે મંદિર ગઈ હતી. હકીકતમાં, આવી પ્રસંગોએ નિર્ધારિત ફી ભર્યા પછી બોર્ડ દ્વારા રસીદો આપવામાં આવતી હતી. જોકે, પૂજારી એટલે કે થન્ત્રીની સલાહના આધારે, મંદિરની પવિત્રતા જળવાઈ રહે તે માટે ફેરફારો કરવામાં આવ્યા. વિભાગીય ખંડપીઠે નોંધ્યું કે સ્ત્રીઓને, તેમની વયની પરવા કર્યા વિના, મંદિર માસિક પૂજાઓ માટે ખુલ્લું હોય ત્યારે મુલાકાત લેવાની પરવાનગી હતી, પરંતુ મંડલમ, મકરવિલક્કુ અને વિષ્ણુ ઋતુઓ દરમિયાન તેમને મંદિરમાં પ્રવેશવાની

પરવાનગી આપવામાં આવતી ન હતી. એક થન્ત્રી, અચ્ચપ્પા સેવા સંગમના સચિવ અને મંદિર ખાતે પૂજા અંગે વ્યક્તિગત જાણકારી ધરાવતા ૭૫ વર્ષીય વ્યક્તિના પુરાવાની તપાસ કર્યા પછી, વિભાગીય ખંડપીઠે જણાવ્યું કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયજૂથની સ્ત્રીઓને મંદિરમાં પૂજા કરવાની પરવાનગી ન આપવાનો પ્રચલિત ઉપયોગ સ્થાપિત થયો હતો. આને વધુમાં શબરીમાલામાં જ્યોતિષીઓ દ્વારા કરાયેલા દેવપ્રશ્નમથી પણ પવિત્ર માન્યતા આપવામાં આવી હતી, જેમણે અહેવાલ આપ્યો હતો કે દેવતાને ચુવા સ્ત્રીઓ દ્વારા મંદિરના પરિસરમાં પ્રવેશવું ગમતું નથી. ત્યારબાદ પરિણેદ ૩૮ માં એવું ધારવામાં આવ્યું હતું કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયજૂથની સ્ત્રીઓ શારીરિક કારણોને કારણે ૪૧ દિવસના સમયગાળા માટે વ્રતમ પાળી શકશે નહીં, તેથી તેમને શબરીમાલાની યાત્રા પર જવાની પરવાનગી આપવામાં આવતી ન હતી. વધુમાં એવું પણ ધારવામાં આવ્યું હતું કે દેવતા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીના સ્વરૂપમાં છે, જેના પરિણામે ચુવા સ્ત્રીઓએ મંદિરમાં પૂજા અર્પણ કરવી નહીં, જેથી આવી સ્ત્રીઓની ઉપસ્થિતિથી દેવતા દ્વારા પાલિત બ્રહ્મચર્ય અને તપશ્ચર્યામાં નાનામાં નાનું પણ વિચલન ન સર્જાય. તેથી, પરિણેદ ૪૪ માં વિભાગીય ખંડપીઠનો નિષ્કર્ષ નીચે મુજબ હતો:

“ ૪૪. અમારાં નિષ્કર્ષો નીચે મુજબ છે:

(૧) ૧૦ વર્ષથી વધુ અને ૫૦ વર્ષથી ઓછી ઉંમરની મહિલાઓને શબરીમાલા ના પવિત્ર પર્વતો પર યાત્રા કરવા અને શબરીમાલા મંદિર ખાતે પૂજા અર્પણ કરવા પર મૂકવામાં આવેલ પ્રતિબંધ અનાદિકાળથી પ્રચલિત પરંપરા

અનુસાર છે.

(૨) દેવસ્વોમ બોર્ડ દ્વારા લાદવામાં આવેલું આવું પ્રતિબંધ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૫, ૨૫ અને ૨૬નું ઉલ્લંઘન કરતું નથી.

(૩) આવી મર્યાદા હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થળ (પ્રવેશની અધિકૃતિ) અધિનિયમ, ૧૯૬૫ ની જોગવાઈઓનો પણ ભંગ કરતી નથી, કારણ કે મંદિર પ્રવેશના વિષયમાં હિંદુઓમાં એક વર્ગ અને બીજા વર્ગ વચ્ચે અથવા એક શ્રેણી અને બીજી શ્રેણી વચ્ચે કોઈ પ્રતિબંધ નથી, જ્યારે પ્રતિષેધ માત્ર નિર્ધારિત વયગટની સ્ત્રીઓ અંગે છે અને સ્ત્રીઓને એક વર્ગ તરીકે લગતો નથી.”

૨૩. હાલની આ અદાલત સમક્ષ દાખલ કરાયેલ વર્તમાન રિટ અરજીમાં, સાબરિમલા મંદિરના એક તંત્રિ દ્વારા તા. ૨૩.૦૪.૨૦૧૬ના રોજ દાખલ કરાયેલ સોગંદનામું રસપ્રદ વાચનરૂપ છે. સોગંદનામા મુજબ, આંધ્ર પ્રદેશના બે બ્રાહ્મણ ભાઈઓની ઋષિ પરશુરામ દ્વારા પરીક્ષા લેવામાં આવી હતી અને તેમને “થરણમ” અને “થાઝામોન” એવા નામ અપાયા હતા. વર્તમાન તંત્રિ થાઝામોન ભાઈના વંશજ છે, જેમને શાસ્ત્રા મંદિરોમાં ધાર્મિક વિધિઓ કરવાની સત્તા પ્રાપ્ત છે. ત્યારબાદ સોગંદનામામાં લોર્ડ અચ્યપ્પાને અર્પિત સાબરિમલા મંદિરનો ઉલ્લેખ કેરળના એક પ્રમુખ મંદિર તરીકે કરવામાં આવ્યો છે, જ્યાં દર વર્ષે બે કરોડથી વધુ યાત્રાળુઓ અને ભક્તો મુલાકાત લે છે. મંદિર માત્ર દરેક મલયાળમ મહિનાના પ્રથમ પાંચ દિવસો દરમિયાન અને મંડલમ, મકરવિલક્કુ અને વિશુના ઉત્સવો દરમિયાન જ ખુલ્લું રહે છે. મહત્વની બાબત એ છે કે, ઉક્ત મંદિરમાં

દૈનિક પૂજાઓ કરવામાં આવતી નથી. સોગંદનામામાં જણાવાયું છે કે લોર્ડ અચ્યપ્પાએ પોતે સમજાવ્યું હતું કે સાબરિમલાની યાત્રા માત્ર વ્રતમના પાલન દ્વારા જ હાથ ધરી શકાય, જે એવી ધાર્મિક તપશ્ચર્યાઓ છે કે જે મનુષ્યને આધ્યાત્મિક ચેતનાના વિકાસ માટે પ્રશિક્ષિત કરે છે.

સોગંદનામાના પરિચ્છેદ ૧૦ મહત્વપૂર્ણ છે અને નીચે મુજબ જણાવે છે:—“ ૧૦. હું રજૂ કરું છું કે “વ્રુથમ”ના પાલનના ભાગરૂપે, સાબરિમલા યાત્રા પર જતો વ્યક્તિ પોતાને તમામ કુટુંબીય બંધનોથી અલગ કરે છે અને વિદ્યાર્થી બ્રહ્મચારી બને છે, જે શાસ્ત્રો અનુસાર પ્રજનનક્ષમ વયસમૂહની સ્ત્રીઓ સાથે કોઈપણ પ્રકારના સંપર્કથી નિષિદ્ધ છે. જ્યાં જ્યાં કોઈ વ્યક્તિ “વ્રુથમ” ગ્રહણ કરે છે, ત્યાં અથવા તો સ્ત્રીઓ ઘર છોડીને અન્યત્ર નિવાસ કરે છે અથવા તો પુરુષો પોતાને પરિવારથી અલગ રાખે છે, જેથી ઘરમાં થતી સામાન્ય અશૌચની સ્થિતિ તેનો “વ્રુથમ” પ્રભાવિત ન કરે. સ્ત્રીઓ સંબંધિત સમસ્યા એ છે કે તેઓ ૪૧ દિવસનું વ્રુથમ પૂર્ણ કરી શકતી નથી, કારણ કે ઋતુકાળજન્ય અશૌચ ૪૧ દિવસની અવધિ દરમિયાન નિશ્ચિતપણે આવશે. આ માત્ર શારીરિક પ્રક્રિયા નથી. તમામ હિન્દુઓમાં એવી પ્રથા છે કે ઋતુકાળ દરમિયાન સ્ત્રીઓ મંદિરોમાં જતી નથી અથવા ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતી નથી. આ કેરળના મંદિરપૂજન સંબંધિત મૂળ તાંત્રિક ગ્રંથ “કેરળ તન્ત્ર સમુચ્ચયમ”, અધ્યાય ૧૦, શ્લોક ૨ના નિવેદન અનુસાર છે. તન્ત્ર સમુચ્ચયમના સંબંધિત પાનાની સાચી નકલ આ સાથે જોડવામાં આવી છે અને પરિશિષ્ટ એ-૧ (પાના ૩૦-૩૧) તરીકે ચિહ્નિત

કરવામાં આવી છે.”

ત્યારબાદ સોગંદનામામાં એવું જણાવવામાં આવે છે કે શાસ્ત્રો રજોદર્શનવાળી સ્ત્રીઓ દ્વારા ધાર્મિક તપશ્ચર્યાને પ્રતિબંધિત કરે છે, અને એ કારણસર ૧૦ વર્ષથી વધુ અને ૫૦ વર્ષથી ઓછી વયની સ્ત્રીઓને મંદિરમાં પ્રવેશવાની મંજૂરી આપવામાં આવતી નથી. ત્યારબાદ સોગંદનામામાં ફક્ત ૧૫ માં એવું જણાવવામાં આવે છે:

૧૫. આ અવધિ દરમિયાન, ઘણી સ્ત્રીઓ માથાનો દુખાવો, શરીરના દુઃખાવા, ઉલ્ટી થવાની લાગણી વગેરે જેવી શારીરિક અસ્વસ્થતાઓથી પ્રભાવિત થાય છે. આવી પરિસ્થિતિઓમાં, એકતાલીસ દિવસ સુધીની તીવ્ર અને પવિત્ર આધ્યાત્મિક સાધના શક્ય નથી. બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરનાર યાત્રાળુઓના હિતાર્થે જ યુવાન સ્ત્રીઓને શબરીમાલા યાત્રામાં અનુમતિ આપવામાં આવતી નથી.

આ વયની સ્ત્રીઓના પ્રવેશના નિષેધની પ્રથાના ઉપયોગ માટે સોગંદનામામાં આપવામાં આવેલું બીજું કારણ નીચે મુજબ છે:

૨૪. કે શબરીમાલામાંનું દેવતા ‘નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી’ સ્વરૂપમાં છે અને એ જ કારણ છે કે યુવતીઓને મંદિર ખાતે પ્રાર્થના અર્પણ કરવાની અનુમતિ આપવામાં આવતી નથી, જેથી આવી સ્ત્રીઓની હાજરીથી દેવતા દ્વારા અનુસરાતી બ્રહ્મચર્ય અને તપશ્ચર્યામાં અલ્પતમ પણ ભંગ ન થાય.

આ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્ત્રીઓને સાબરીમલાના મંદિરમાં પ્રવેશથી તેથી

વંચિત રાખવામાં આવે છે કે માસિક ધર્મની જૈવિક અથવા શારીરિક પ્રક્રિયા કારણે તેમને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવા મનાઈ કરવામાં આવે છે. આપવામાં આવેલું બીજું કારણ એ છે કે યુવા સ્ત્રીઓએ કોઈપણ રીતે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીના સ્વરૂપમાં રહેલા દેવતાને બ્રહ્મચર્ય અને તપશ્ચર્યાથી વિમુખ ન કરવો જોઈએ.

૨૪. તમામ પ્રાચીન ધર્મોમાં સ્ત્રીઓમાં થતી ઋતુસ્રાવની ઘટનાને અશુદ્ધ માનવામાં આવી છે, અને તેથી તેમને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવા મનાઈ કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે, ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટમાં, લેવિટિક્સ ગ્રંથના અધ્યાય ૧૫, શ્લોક ૧૯ માં આમ જણાવવામાં આવ્યું છે:

“૧૯. અને જો કોઈ સ્ત્રીને સ્રાવ થાય, અને તેના શરીરમાં તેનો સ્રાવ રક્તનો હોય, તો તેને સાત દિવસ સુધી અલગ રાખવામાં આવશે: અને જે કોઈ તેને સ્પર્શ કરશે તે સાંજ સુધી અશુદ્ધ ગણાશે.”૪

એજ રીતે, વસિષ્ઠના ધર્મસૂત્રમાં સ્ત્રીઓને કેવી રીતે ઋતુસ્રાવ થવા લાગ્યો તે અંગેની એક રસપ્રદ દંતકથા નીચે મુજબ વર્ણવવામાં આવી છે:

“૨૪સ્વલા સ્ત્રી ત્રણ દિવસ સુધી અશુદ્ધ રહે છે. તેણીએ આંખોમાં અંજન ન કરવું, શરીરે તેલ ન લગાવવું અને પાણીમાં સ્નાન ન કરવું; તેણીએ જમીન પર સૂવું અને દિવસે ન સૂવું; તેણીએ અગ્નિને સ્પર્શ ન કરવો, દોરી ન વણવી, દાંત ન ઘસવા, માંસ ન ખાવું અને ગ્રહોને ન જોવું; તેણીએ ન હસવું, કોઈ કામ ન કરવું અને ન દોડવું; તેમજ તેણીએ મોટા ઘડામાંથી અથવા અંજલિપૂર્વક હાથથી અથવા તાંબાના પાત્રમાંથી પીવું. કારણ કે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે: ‘ઇન્દ્રે

ત્વષ્ટ્રના ત્રિમુખી પુત્રને મારી નાખ્યા પછી પાપે તેને જકડી લીધો, અને તેણે પોતાને આ રીતે માન્યો: “મારા પર અતિશય મહાપાપ લાગેલું છે.” અને સર્વ પ્રાણીઓએ તેને ધિક્કાર્યો: “બ્રાહ્મણ-હનનકર્તા! બ્રાહ્મણ-હનનકર્તા!” તે સ્ત્રીઓ પાસે દોડ્યો અને બોલ્યો: “બ્રાહ્મણની હત્યા કરવાના મારા આ પાપનો એક-તૃતીયાંશ ભાગ તમે સ્વીકારી લો.” તેમણે પૂછ્યું: “અમને શું મળશે?” તેણે જવાબ આપ્યો: “વર માંગો.” તેમણે કહ્યું: “અમને અમારા ઋતુકાળમાં સંતાનપ્રાપ્તિ થાય અને પ્રસૂતિ થાય ત્યાં સુધી અમે સ્વેચ્છાએ સહવાસનો ઉપભોગ કરી શકીએ.” તેણે જવાબ આપ્યો: “તથાસ્તુ!” અને તેમણે તે પાપ પોતાને ઉપર લીધું. બ્રાહ્મણહત્યાનું તે પાપ દર મહિને પ્રગટ થાય છે. તેથી, રજસ્વલા સ્ત્રી દ્વારા તૈયાર કરેલું ભોજન લેવો નહીં, કારણ કે આવી સ્ત્રીએ બ્રાહ્મણહત્યાના પાપનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોય છે’.”૫

ભાગવત પુરાણના સ્કંધ ૬ના અધ્યાય ૯ અને ૧૩ પણ સમાન અર્થવાળા છે, જે નીચે મુજબ છે:

“૬.૯.૯. લોઈ ઇન્દ્રના આ આશીર્વાદના બદલામાં કે તેઓ ગર્ભાવસ્થામાં પણ, જ્યાં સુધી સંભોગ ભૂણને હાનિકારક ન હોય ત્યાં સુધી, કામવાસનાનો સતત ભોગ લઈ શકશે, સ્ત્રીઓએ પાપફળનો ચોથો ભાગ સ્વીકાર્યો. તે પાપફળોના પરિણામે, સ્ત્રીઓમાં દર મહિને ઋતુસાવના લક્ષણો પ્રગટ થાય છે.” ૬

“૬.૧૩.૫. કિંગ ઇન્દ્રએ જવાબ આપ્યો: જ્યારે મેં વિશ્વરૂપની હત્યા કરી,

ત્યારે મને વ્યાપક પાપફળો પ્રાપ્ત થયા, પરંતુ મને સ્ત્રીઓ, જમીન, ૪ લેવિટિકસ ૧૫:૧૯ (કિંગ જેમ્સ વર્ઝન) દ્વારા અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ.

૫ ધર્મસૂત્રો – આપસ્તંબ, ગૌતમ, બૌધાયન અને વસિષ્ઠના કાયદા સંહિતાઓ ૨૬૪ (પેટ્રિક ઓલિવેલ દ્વારા અનુવાદ, ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ૧૯૯૯).

૬ શ્રીમદ ભાગવતમ – છઠ્ઠો સ્કંધ (અનુવાદ એ.સી. ભક્તિવેદાંત સ્વામી પ્રભુપાદા દ્વારા, ધ ભક્તિવેદાંત બુક ટ્રસ્ટ, ૧૯૭૬).

વૃક્ષો અને પાણી, અને તેથી હું તેમામાં પાપનો ભાગ પાડી શક્યો હતો. પરંતુ હવે જો હું અન્ય એક બ્રાહ્મણ એવા વૃત્રાસુરને મારી નાખું, તો હું પાપના પ્રતિક્રિયાઓમાંથી મને કેવી રીતે મુક્ત કરી શકીશ?” ૭

વધુમાં, કુરઆનમાં, અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૨૨ નીચે મુજબ જણાવે છે:

“૨૨૨. તેઓ તમારાથી માસિક ધર્મ અંગેના (પ્રતિબંધક આદેશો સંબંધિત) પ્રશ્નો પણ પૂછે છે. કહો: “તે દુઃખની (અને ધાર્મિક અશુદ્ધિની) અવસ્થા છે, તેથી સ્ત્રીઓના માસિક ધર્મના સમય દરમિયાન તેઓથી દૂર રહો અને તેઓ શુદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી તેમની નજીક ન જશો. જ્યારે તેઓ શુદ્ધ થાય, ત્યારે (તમે) તેમની પાસે તે હદ સુધી જઈ શકો છો જેટલી હદ સુધી ઈશ્વરે તમને આજ્ઞા કરી છે (તમારી પ્રકૃતિમાં તેણે સ્થાપિત કરેલી વૃત્તિ અનુસાર અને તેણે તમારા ઉપર જે મર્યાદાઓ નિર્દેશિત કરી છે તેની અંદર). નિશ્ચિતપણે ઈશ્વર તેઓને પ્રેમ કરે છે, જેઓ ભૂતકાળના પાપો અને ભૂલો માટે તેની તરફ ખરા

પસ્તાવા સાથે વળે છે, અને તે તેઓને પણ પ્રેમ કરે છે, જેઓ પોતાને શુદ્ધ રાખે છે." ૮

માર્કના સુસમાચારમાં, એવું કહેવાય છે કે યેસુએ નીચે મુજબ એવી એક સ્ત્રીને આરોગ્યપ્રાપ્ત કરાવી હતી, જે ૧૨ વર્ષથી રક્તસ્રાવની પીડાથી વિધિપૂર્વક અશુદ્ધ ગણાતી હતી:

“૨૫. અને એક નિશ્ચિત સ્ત્રી, જેને બાર વર્ષથી રક્તસ્રાવની પીડા હતી,

૨૬. અને તેણે ઘણા વૈદ્યો પાસેથી બહુ દુઃખો સહન કર્યા હતા, અને તેના પાસે જે કંઈ હતું તે બધું ખર્ચી નાખ્યું હતું, અને તેને કશી જ રાહત થઈ નહોતી, પરંતુ ઉલટું તેની સ્થિતિ વધુ ખરાબ થઈ હતી,

૨૭. જ્યારે તેણીએ જીસસ વિષે સાંભળ્યું, ત્યારે તે ભીડની પાછળથી આવી, અને તેના વસ્ત્રને સ્પર્શ કર્યો.

૨૮. કારણ કે તેણીએ કહ્યું, જો હું માત્ર તેના વસ્ત્રોને સ્પર્શી શકું, તો હું સાજી થઈ જઈશ.

૨૯. અને તત્કાલે તેના રક્તસ્રાવનો સ્રોત સુકાઈ ગયો; અને તેણીએ પોતાના શરીરમાં અનુભવ્યું કે તે તે વ્યાધિમાંથી સાજી થઈ ગઈ હતી.

૩૦. અને ઈસુએ, તરત જ પોતાના અંદર જાણી લીધું કે તેમની અંદરથી શક્તિ બહાર ગઈ હતી, ભીડમાં ફરીને કહ્યું, મારા વસ્ત્રોને કોણે સ્પર્શ કર્યો?

૩૧. અને તેના શિષ્યોએ તેને કહ્યું, તમે લોકોને તમને ભીડ કરતા જુઓ છો, અને છતાં તમે કહો છો, મને કોણે સ્પર્શ કર્યો?

૩૨. અને જેણે આ કૃત્ય કર્યું હતું તેને જોવા માટે તેણે ચારે તરફ નજર ફેરવી.૭ તત્રૈવ.

૮ ધ કુરઆન – આધુનિક અંગ્રેજીમાં ટિપ્પણીઓસહિત અર્થઘટન, ૨:૨૨૨ (અલી યુનલ દ્વારા અનુવાદ, તુધરા બુક્સ યુએસએ, ૨૦૧૫).

૩૩. પરંતુ તે સ્ત્રી, ભયભીત અને કંપતી, પોતાની સાથે જે બન્યું હતું તે જાણીને, તેની સમક્ષ આવી અને તેના ચરણોમાં પડી ગઈ, અને તેને સમગ્ર સત્ય જણાવ્યું.

૩૪. અને તેણે તેણીને કહ્યું, દીકરી, તારા વિશ્વાસે તને સંપૂર્ણ આરોગ્ય આપ્યું છે; શાંતિથી જા, અને તારી વ્યાધિમાંથી સંપૂર્ણ સ્વસ્થ થા.”૯

કોઈ વ્યક્તિ તરત જ ધ્યાન આપે તેવી વાત છે કે ઈસુને સ્પર્શ કરનાર સ્ત્રીએ એવો સ્પર્શ ઈસુના જ્ઞાન વિના કર્યો હતો, કારણ કે તે સ્ત્રીના સ્પર્શ વિષે જાણ થતાં ઈસુએ “પોતાનામાં જાણ્યું કે તેનામાંથી શક્તિ બહાર નીકળી ગઈ હતી”.

એ જ રીતે, જરથોષ્ટ્રી ધર્મમાં સર્જન સંબંધિત ગ્રંથ બુંદહિશ્નમાં એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે જેહ નામની એક આદિકાળીન વેશ્યાએ પોતાના દુષ્કૃત્યોના કારણે પોતાને જ ઋતુસ્રાવ આવવો એવો દંડ ભોગવ્યો. બુંદહિશ્નના અધ્યાય ૩, શ્લોક ૬ થી ૮ નીચે મુજબ છે:

“૬. અને, ફરીથી, દુષ્ટ જેહે આ રીતે બૂમ પાડી: ‘ઊભા થાઓ, હે અમારા પિતા! કારણ કે તે સંઘર્ષમાં હું ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્ય અને પરિશ્રમ કરતો બળદ પર

એટલી વ્યથા વરસાવીશ કે, મારા કૃત્યોના કારણે, જીવન ઇચ્છનીય નહીં રહે, અને હું તેમના જીવંત આત્માઓ (નિસ્મો) નો વિનાશ કરી દઈશ; હું પાણીને વ્યથિત કરીશ, હું વનસ્પતિને વ્યથિત કરીશ, હું ઓર્મઝદની અગ્નિને વ્યથિત કરીશ, હું ઓર્મઝદની સમગ્ર સૃષ્ટિને વ્યથિત કરી દઈશ.’ ૭. અને તેણીએ તે દુષ્ટ કૃત્યો બીજી વાર એમ જ વર્ણવ્યા, જેથી દુષ્ટ આત્મા પ્રસન્ન થયો અને તે ગૂંચવણમાંથી ઊભો થયો; અને તેણે જેહના માથા પર ચુંબન કર્યું, અને જેને તેઓ માસિક સ્ત્રાવ કહે છે તેવી અશુદ્ધિ જેહમાં પ્રગટ થઈ.

૮. તેણે જેહને આ રીતે બૂમ પાડી: ‘તારી શું ઇચ્છા છે? જેથી હું તે તને આપી શકું.’ અને જેહે દુષ્ટ આત્માને આ રીતે બૂમ પાડી: ‘એક માણસ જ ઇચ્છા છે, તેથી તે મને આપ.’” ૧૦

ઝાડસ્પ્રમની પસંદગીઓમાં, અધ્યાય ૩૪, શ્લોક ૩૧ માં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે: “૩૧. અને [દુષ્ટ ધર્મની રાક્ષસી વ્હોર] એ પોતાને [ધન્ય પુરુષ] સાથે જોડેલી; સ્ત્રીઓના અપવિત્રીકરણ માટે તે તેની સાથે જોડાઈ, જેથી તે સ્ત્રીઓને અપવિત્ર કરી શકે; અને સ્ત્રીઓ, કારણ કે તેઓ અપવિત્ર કરવામાં આવી હતી, પુરુષોને અપવિત્ર કરી શકે, અને (પુરુષો) પોતાના યોગ્ય કાર્યથી વિમુખ થઈ જાય.” ૧૧

૯ માર્ક ૫:૨૫-૩૪ (કિંગ જેમ્સ વર્ઝન).

૧૦ ધ બુંદાહિન્ન – “સર્જન” અથવા ઝંદમાંથી જ્ઞાન (ઈ. ડબલ્યુ. વેસ્ટ દ્વારા અનુવાદિત, સેકેડ બુક્સ ઓફ ધ ઈસ્ટ, ખંડ ૫, ૩૭, અને ૪૬ માંથી,

ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ૧૮૮૦, ૧૮૯૨, અને ૧૮૯૭).

૧૧ ઝાદસ્પ્રમના પસંદગીના ભાગો (વિક્રિદાગિહા ૧ ઝાદસ્પ્રમ) (જોસેફ એચ. પીટરસન સં., ૧૯૯૫) (ઈ. ડબ્લ્યુ. વેસ્ટ દ્વારા અનુવાદ, સેકેડ બુક્સ ઓફ ધ ઈસ્ટમાંથી, ખંડ ૫, ૩૭, અને ૪૬, ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ૧૮૮૦, ૧૮૯૨, અને ૧૮૯૭).

તથાપિ, શીખ ધર્મ અને બહાઈ ધર્મ જેવા તુલનાત્મક રીતે વધુ અર્વાચીન ધર્મોમાં માસિક સ્ત્રાવ પ્રત્યે વધુ વ્યવહારુ દૃષ્ટિકોણ અપનાવવામાં આવ્યો છે, જેનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમાં કોઈ ધાર્મિક વિધિજન્ય અશુદ્ધિ સંકળાયેલી નથી. શ્રી ગુરુ ગ્રંથ સાહિબ માસિક સ્ત્રાવને અશુદ્ધિથી મુક્ત^{૧૨} અને પ્રજનન માટે આવશ્યક^{૧૩} એવી સ્વાભાવિક પ્રક્રિયા ગણે છે. તેવી જ રીતે, બહાઈ ધર્મમાં ધાર્મિક વિધિજન્ય અશુદ્ધિની સંકલ્પના બહાઉલાહ દ્વારા રદ કરવામાં આવી છે.^{૧૪}

૨૫. આ કેસના હેતુ માટે, અમે આ આધાર પર આગળ વધ્યા છીએ કે સબરિમલા મંદિરમાં ઋતુસ્રાવ ધરાવતી સ્ત્રીઓના પ્રવેશને પ્રતિબંધિત કરવા માટે આપેલા કારણોને ઉપાસકો તેમજ થન્દ્રીઓ બંને દ્વારા તેમની શ્રદ્ધાનો આવશ્યક પાસો માનવામાં આવે છે.

૨૬. ઉદ્ભવતો પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે શું બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬ના હેતુ માટે સબરિમલા મંદિરને ધાર્મિક સંપ્રદાય તરીકે કહી શકાય. ઉપર ઉદ્ઘૃત કરાયેલ ન્યાયપ્રસંગોના સંદર્ભમાં અમે પહેલેથી જ જોયું છે કે કોઈ વિશિષ્ટ મંદિર ધાર્મિક

સંપ્રદાયનું છે તે સ્થાપિત કરવા માટે ત્રણ બાબતો આવશ્યક છે. તે મંદિરમાં એવા વ્યક્તિઓનો સમૂહ હોવો જોઈએ જેમનો સામાન્ય વિશ્વાસ હોય, સામાન્ય સંસ્થા હોય, અને જેમને એક વિશિષ્ટ નામથી ઓળખવામાં આવતાં હોય. થંથરીઓ અને ઉપાસકો બંનેને કોઈ વિશિષ્ટ નામથી ઓળખવામાં આવે છે કે કેમ, તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અમને કોઈ ઉત્તર મળ્યો નહોતો. જ્યારે પૂછવામાં આવ્યું કે સબરિમલા મંદિરની મુલાકાત લેતા બધા વ્યક્તિઓનો વિશ્વાસ સામાન્ય છે કે કેમ, ત્યારે અપાયેલ ઉત્તર એવો હતો કે જાતિ અથવા ધર્મની પરવા કર્યા વિના બધા વ્યક્તિઓ ઉક્ત મંદિરમાં ઉપાસક છે. આથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે તમામ પ્રકારના હિન્દુઓ, મુસ્લિમો, ખ્રિસ્તીઓ વગેરે સૌ ઉપાસક તરીકે મંદિરની મુલાકાત લે છે, અને તે દરમિયાન તેઓ કોઈપણ રીતે હિન્દુ, ખ્રિસ્તી અથવા મુસ્લિમ રહેવાનું બંધ કરતા નથી. તેથી, શ્રી આદિ વિશેશ્વર (ઉપરોક્ત) માં જેમ ઠરાવવામાં આવ્યું છે તેમ, તેઓને હિન્દુ ધાર્મિક ઉપાસના પદ્ધતિના ભાગરૂપે ભગવાન અચ્યપ્પાની પ્રતિમાની ઉપાસના કરતા હિન્દુઓ તરીકે ગણાવી શકાય, પરંતુ સંપ્રદાયગત ઉપાસકો તરીકે નહીં. આ જ વાત અન્ય ધાર્મિક સમુદાયોના સભ્યો માટે પણ લાગુ પડે છે. અમે યાદ રાખી શકીએ કે દરગાહ કમિટી (ઉપરોક્ત) માં આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે તમામ ધાર્મિક માન્યતાઓ ધરાવતા લોકો દુર્ગાહ ખાતે તીર્થસ્થાન તરીકે મુલાકાત લેતાં હોવાથી, તેઓ ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના કોઈ વિભાગનું ગઠન કરે છે એવું ઠરાવવું સહેલું ન હોઈ શકે. જોકે, ૧૨ ૨ શ્રી ગુરુ ગ્રંથ સાહિબ: મૂળ પાઠનો અંગ્રેજી અનુવાદ ૪૬૬-

૪૬૭ (ડૉ. ગોપાલ સિંહ દ્વારા અનુવાદ, એલાઈડ પબ્લિશર્સ પ્રા. લિ., ૨૦૦૫)
[જે શ્રી ગુરુ ગ્રંથ સાહિબના મૂળ પાઠના પૃષ્ઠ ૪૭૨ પરના રાગ આસા, શલોક
મહલા ૧ નો અનુવાદ કરે છે].૧૩ ૪ શ્રી ગુરુ ગ્રંથ સાહિબ: મૂળ પાઠનો અંગ્રેજી
અનુવાદ ૮૭૫ (ડૉ. ગોપાલ સિંહ દ્વારા અનુવાદ, એલાઈડ પબ્લિશર્સ પ્રા. લિ.,
૨૦૦૫) [જે શ્રી ગુરુ ગ્રંથ સાહિબના મૂળ પાઠના પૃષ્ઠ ૧૦૨૨ પરના રાગ મારુ,
મહલા ૧ નો અનુવાદ કરે છે].

૧૪ કિતાબ-ઈ-અકદસ બાય બહાઉલાહ, નોંધ ૧૦૬ પૃષ્ઠ ૧૨૨ પર
(શોગી ઇન્ડિ દ્વારા અનુવાદ, બહાઈ વર્લ્ડ સેન્ટર, ૧૯૯૨).

અપીલમાં, તેમણે પક્ષકારો વચ્ચેના વિવાદનો નિવારણ આ આધારે
કરવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો કે ચિરિતયા પંથ, જેઓનું પ્રતિનિધિત્વ સામાવાળાઓ
કરતા હતા, સૂફીઓનો ઉપપંથ હોવાને કારણે એક અલગ ધાર્મિક સંપ્રદાય હતો.
અમે તાત્કાલિક ઉદ્દેખ કરવો યોગ્ય ગણીએ છીએ કે અહીં અમને એવો કોઈ
આધાર મળતો નથી. અમે એટલું પણ ઉમેરીએ કે એસ.પી. મિતલ (ઉપરોક્ત)
માં બહુમતીના ચુકાદાએ એવો ઠરાવ કર્યો નહોતો, અને તેથી તેણે માત્ર એવું
માન્ય રાખ્યું હતું કે “ઔરોબિંદોઈઝમ” એક ધાર્મિક સંપ્રદાય હતો, કારણ કે
ઔરોવિલ ફાઉન્ડેશન સોસાયટીએ આવકવેરામાંથી મુક્તિનો દાવો આ આધારે
કર્યો હતો કે તે ધાર્મિક નહીં પરંતુ પરોપકારી સંસ્થા હતી, અને તેણે પોતાને
અધાર્મિક સંસ્થા તરીકે રજૂ કરી હતી. ઉપરાંત, બહુમતીના ચુકાદાના ફક્ત ૧૦૬
માં નોંધાયેલ એવો પ્રબળ તર્ક કે ઔરોવિલ સોસાયટીમાં જોડાયેલા વ્યક્તિઓએ

પોતાનો ધર્મ છોડી દીધો ન હતો, તે હકીકતને પણ મોટું બળ આપતો હતો કે અનુચ્છેદ ૨૬ ના હેતુસર ઔરોવિલ સોસાયટીને ધાર્મિક સંપ્રદાય તરીકે માનવામાં આવી શકતી નહોતી. ચિન્નપ્પા રેડ્ડી, જે. એ એકલાએ, વિમતિમાં, ઔરોવિલ સોસાયટીને ધાર્મિક સંપ્રદાય ગણાવી હતી, પરંતુ સોસાયટીના સભ્ય રહેલા વ્યક્તિઓ પોતપોતાના ધર્મને અનુસરતા જ રહ્યા હતા તે હકીકત તરફ ધ્યાન આપ્યું નહોતું.

૨૭. આ પરિસ્થિતિઓમાં, અમારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય એવો છે કે આ વિશિષ્ટ મંદિરના ઉપાસકોને કોઈ વિશિષ્ટ નામ આપવામાં આવેલું નથી; કોઈ વિશિષ્ટ ધર્મ અથવા તેના કોઈ વિભાગને સામાન્ય હોય તેવી માન્યતાના અર્થમાં કોઈ સામાન્ય શ્રદ્ધા નથી; અથવા શબરીમાલા મંદિરના ઉપાસકોનું એવું કોઈ સામાન્ય સંગઠન નથી કે જેના આધારે ઉક્ત મંદિરને ધાર્મિક સંપ્રદાય ગણાવી શકાય. વધુમાં, અન્ય એક હજારથી વધુ અચ્ચપ્પા મંદિરો છે જેમાં સર્વ પ્રકારના આચરણશીલ હિંદુઓ દ્વારા દેવતાની ઉપાસના કરવામાં આવે છે. તેથી, સ્પષ્ટ છે કે આ કેસના તથ્યો પર અનુચ્છેદ ૨૬ આકર્ષિત થતો નથી.

૨૮. આ સ્થિતિમાં, ભલે અમે એવો અનુમાન કરીએ કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયની સ્ત્રીઓને શબરીમાલા મંદિર ખાતે પ્રવેશ કરતા અટકાવવા માટે કોઈ પ્રથા અથવા ચલણ અસ્તિત્વમાં છે, અને આ પ્રથા તબિયતો તેમજ ઉપાસકોના ધર્મવિશ્વાસનો આવશ્યક ભાગ છે, તેમ છતાં આ પ્રથા અથવા ચલણ સ્પષ્ટપણે કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસનાસ્થળો (પ્રવેશની અધિકૃતિ) અધિનિયમ, ૧૯૬૫ ની

અનુચ્છેદ ૩ હેઠળ આવરી લેવામાં આવે છે, જેમાં નીચે મુજબ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે:

“ ૩. જાહેર ઉપાસના સ્થાનો હિંદુઓના તમામ વિભાગો અને વર્ગો માટે ખુલ્લા રહેશે :— હાલ અમલમાં રહેલા કોઈપણ અન્ય કાયદામાં રહેલી તેની વિરુદ્ધ કોઈ જોગવાઈ હોવા છતાં, અથવા કોઈ રૂઢિ અથવા પ્રથા, અથવા આવા કોઈ કાયદાના બળે પ્રભાવી બનેલું કોઈ દસ્તાવેજ, અથવા અદાલતની કોઈ હુકમનામું અથવા આદેશ હોવા છતાં, હિંદુઓ માટે સામાન્ય રીતે અથવા તેમના કોઈ વિભાગ અથવા વર્ગ માટે ખુલ્લું હોય તેવું દરેક જાહેર ઉપાસના સ્થાન, હિંદુઓના તમામ વિભાગો અને વર્ગો માટે ખુલ્લું રહેશે;

અને હિંદુના કોઈપણ પંથ કે વર્ગના કોઈપણ હિંદુને, કોઈપણ રીતે, આવી જાહેર ઉપાસના સ્થાને પ્રવેશ કરવા, અથવા ત્યાં પૂજા કરવા અથવા પ્રાર્થના અર્પવા, અથવા તેમાં કોઈ ધાર્મિક સેવા બજાવવા બાબતે, તે જ રીતે અને તે જ હદ સુધી, જેમ કોઈપણ અન્ય પંથ કે વર્ગનો હિંદુ પ્રવેશ કરી શકે, પૂજા કરી શકે, પ્રાર્થના કરી શકે અથવા ધાર્મિક સેવા બજાવી શકે છે, અટકાવવામાં, અવરોધવામાં અથવા નિરોત્સાહિત કરવામાં આવશે નહીં:

પરંતુ શરતે કે જાહેર ઉપાસના માટેના એવા મંદિરના મામલે, જે કોઈ ધાર્મિક પંથ અથવા તેના કોઈ વિભાગના હિતાર્થે સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું હોય, આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ, તે સ્થિતિ અનુસાર, ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો તે ધાર્મિક પંથ અથવા વિભાગના અધિકારને

આધીન રહેશે”

કારણ કે આ કેસના તથ્યો પર અનુચ્છેદની પરંતુક જોગવાઈ લાગુ પડતી નથી, અને કારણ કે ઉક્ત અધિનિયમ સ્પષ્ટપણે અનુચ્છેદ રૂપ(૨)(બી) હેઠળ બનાવવામાં આવેલ એક ઉપાયાત્મક કાયદો છે, તેથી અનુચ્છેદ રૂપ(૧) હેઠળ ધાર્મિક આચરણના આવશ્યક વિષય તરીકે પ્રથા અને પ્રચલનના આધારે દાવો કરાયેલ કોઈપણ ધાર્મિક હક, અનુચ્છેદ રૂપ(૨)(બી) હેઠળ બનાવવામાં આવેલ ઉપરોક્ત કાયદાને આધીન રહેશે. તેથી, ઉક્ત પ્રથા અથવા પ્રચલન અનુચ્છેદ ૩૦નું ઉલ્લંઘન કરતું હોવાનું માનવું પડશે અને પરિણામે તેને રદ કરવું પડશે.

૨૯. અન્યથા પણ, ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની મહિલાઓને શબરીમાલા મંદિર ખાતે પ્રવેશ કરવાનો મૂળભૂત અધિકાર નિશ્ચિતપણે અનુચ્છેદ રૂપ(૧) દ્વારા માન્ય કરવામાં આવ્યો છે. થંપ્રીઓ અને સંસ્થાના ઉપાસકો દ્વારા એ જ અનુચ્છેદ રૂપ(૧) હેઠળ પ્રથા અને વપરાશના આધારે દાવો કરવામાં આવેલ મૂળભૂત અધિકારે આવશ્યકપણે આવી મહિલાઓના મૂળભૂત અધિકારને માની લેવું પડે, કારણ કે તેઓને પણ ધર્મનું પાલન કરવાનો સમાન અધિકાર પ્રાપ્ત છે, અને જો તેમને લોડ અચ્ચાપ્પાની મૂર્તિની પૂજા કરવા માટે શબરીમાલા મંદિર ખાતે પ્રવેશ કરવાની મંજૂરી ન અપાય તો એવો અધિકાર નિર્થક બની જાય. તમામ મહિલાઓને મંદિરમાં પ્રવેશથી પ્રતિબંધિત કરવામાં આવી નથી એવો તર્ક કોઈ કામનો નથી, કારણ કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયજૂથની મહિલાઓને

સંપૂર્ણપણે બહાર રાખવામાં આવી છે. તેમજ, આવી મહિલાઓ અન્ય અચ્ચપ્પા મંદિરોમાં પૂજા કરી શકે છે એવો તર્ક પણ તેઓ જે રીતે પોતાના ધર્મનું પાલન કરવા ઇચ્છે છે તે અંગેના તેમના મૂળભૂત અધિકારના ઇનકારનો ઉત્તર બની શકતો નથી, જેમાં તેમની પસંદગીના કોઈપણ મંદિરમાં પૂજા કરવાનો તેમનો અધિકાર પણ સમાવેશ થાય છે. આ આધાર પર પણ, થંપ્રીઓ અને ઉપાસકો દ્વારા દાવો કરવામાં આવેલ ધર્મનું પાલન કરવાના અધિકારને ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની મહિલાઓના મૂળભૂત અધિકાર સાથે સંતુલિત કરવો આવશ્યક છે અને તે અધિકારે એવા મહિલાઓના અધિકારને માની લેવું પડે છે, જેઓને માસિક સ્ત્રાવના જૈવિક આધાર પર શબરીમાલા મંદિર ખાતે પ્રવેશથી સંપૂર્ણપણે રોકવામાં આવી છે.

૧૯૬૫ ના કેરળ હિંદુ જાહેર પૂજાસ્થળો (પ્રવેશની અનુમતિ) નિયમોનો નિયમ ૩(બી) નીચે મુજબ જોગવાઈ કરે છે:

“ ૩. અહીં નીચે ઉલ્લેખિત વ્યક્તિઓના વર્ગોને કોઈપણ જાહેર ઉપાસના સ્થાને પૂજા અર્પણ કરવાનો, અથવા કોઈપણ પવિત્ર તળાવ, કૂવો, ઝરણું અથવા જાહેર ઉપાસના સ્થાનને અનુસંગિક પાણીના પ્રવાહમાં સ્નાન કરવાનો અથવા તેનું જળ વાપરવાનો, ભલે તે તેના પરિસરની અંદર આવેલ હોય કે બહાર, અથવા ટેકરી કે ટેકરીના શિખર સહિત કોઈપણ પવિત્ર સ્થાને, અથવા જાહેર ઉપાસના સ્થાને પહોંચ મેળવવા માટે આવશ્યક હોય એવી કોઈ માર્ગ, ગલી અથવા પાગદંડીનો ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર રહેશે નહીં:

XXX XXX XXX

(બી) એવી સ્ત્રીઓ, જેમને તેવા સમયમાં, જ્યારે પ્રથા અને પ્રચલન મુજબ તેમને જાહેર ઉપાસના સ્થળમાં પ્રવેશ કરવાની પરવાનગી નથી, જાહેર ઉપાસના સ્થળમાં પ્રવેશ કરવાની મંજૂરી નથી.

XXX XXX XXX"

ઉપરોક્ત નિયમ કેરળ હિન્દુ જાહેર ઉપાસના સ્થાનો (પ્રવેશની અધિકૃતિ) અધિનિયમ, ૧૯૬૫ ની અનુચ્છેદ ૩થી પરાધિકારિત છે અને ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫(૧) તથા અનુચ્છેદ ૧૫(૧) થી પ્રભાવિત થાય છે, કારણ કે આ નિયમ માત્ર લિંગના આધાર પર સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધ ભેદભાવ કરે છે.

૩૦. સામાવાળાઓ તરફથી હાજર થયેલા વિદ્વાન વકીલે જણાવ્યું કે વર્તમાન રિટ અરજિ, જે જાહેર હિતની અરજિની પ્રકૃતિની છે, તે ચલણક્ષમ નથી, કારણ કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયમર્યાદા વચ્ચે હોવાના કારણે મંદિર પ્રવેશની મંજૂરી ન મળવાથી પોતાની સામે ભેદભાવ થયો હોવાનો અવલંબ લઈને કોઈ સ્ત્રી ઉપાસક આગળ આવી નથી. આદિ સૈવ સિવાચારિચારગળ નલા સંગમ (ઉપરોક્ત) માં પણ આવો જ દલીલ ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો હતો, જેને નીચે મુજબ નકારી કાઢવામાં આવ્યો હતો:

૧૨. વર્તમાન રિટ અરજીએ જાહેર પદ પરની નિમણૂક સંબંધિત કારણકાર્ય પર આધારિત હોવાથી તે જાહેર હિતની અરજી તરીકે સુનાવણીયોગ્ય નથી, એવી દલીલ, જે મુદ્દાઓ ઉજાગર કરવામાં આવ્યા છે તેવા મુદ્દાઓનો

જવાબ આપવા માટે સ્વીકારવામાં આવે તેવી અતિસરળ ઉપાયરૂપ ગણાશે; કારણ કે તે દેશના મોટી સંખ્યામાં નાગરિકોની ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને પ્રથાઓને સ્પર્શે છે અને કાયદાની શક્તિ ધરાવતી સદીઓ જૂની પરંપરાઓ અને રૂઢિઓ અંગેના દાવાઓ ઊભા કરે છે. ઉપરોક્ત બીજું કારણ છે, એટલે કે, ઉદ્ભવતા મુદ્દાઓની ગંભીરતા, જે અમને રજૂ થયેલી તથા રિટ અરજીઓમાંથી ઉદ્ભવતી બાબતોનો તેમના ગુણદોષના આધાર પર નિર્ધારણ કરવા માટે ઉત્તર આપવા પ્રયત્ન કરવા પ્રેરિત કરે છે.

હાજર કેસ સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધિત ગંભીર પ્રશ્નો ઊભા કરે છે, જેઓની વય ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વચ્ચે છે અને જેઓને સબરિમલા ખાતેના મંદિરામાં પ્રવેશની મંજૂરી આપવામાં આવતી નથી, તેવા શારીરિક અથવા જૈવિક કાર્યના આધારે, જે તે વયમર્યાદા વચ્ચેની તમામ સ્ત્રીઓમાં સામાન્ય છે. કારણ કે આ બાબત ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ સાથે સંબંધિત દૂરગામી પરિણામો ઊભા કરે છે, અમે આ બાબતનો ગુણદોષના આધારે નિર્ણય કરવો આવશ્યક માન્યો છે. પરિણામે, આ તકનીકી વાંધો, સંવિધાનિક અદાલતને હાજર કેસ પર સંવિધાનિક સિદ્ધાંતો લાગુ કરવામાં અવરોધરૂપ બની શકતો નથી.

૩૧. સામાવાળાઓ તરફના કેટલાક વકીલો દ્વારા જોરદાર વિનંતી કરવામાં આવી હતી કે બન્ને પક્ષોની તરફથી પુરાવા રજૂ થયા વિના અદાલતે આ કેસનો નિર્ણય કરવો જોઈએ નહીં. પુરાવો પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે, જે રિટ

અરજીના સ્વરૂપમાં તેમજ તે રિટ અરજીમાં અરજદારો તથા બોર્ડ બન્ને દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલા સોગંદનામાંના સ્વરૂપમાં, અને ઉપરોક્ત રીતે ઉલ્લેખિત થાન્ડ્રીના સોગંદનામાંના સ્વરૂપમાં છે. આ વાત ભૂલવી ન જોઈએ કે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૩૨ અથવા અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ દાખલ કરવામાં આવેલી રિટ અરજી પોતે માત્ર દલીલપત્ર જ નથી, પરંતુ શપથપૂર્વક કરાયેલા સોગંદનામાંના સ્વરૂપમાં પુરાવો પણ છે. (જુઓ ભારત સિંહ અને અન્ય વિ. હરિયાણા રાજ્ય અને અન્ય, ૧૯૮૮ સપ્લિ. (૨) એસ.સી.આર. ૧૦૫૦ ના પૃષ્ઠ ૧૦૫૯ પર).

૩૨. રિટ અરજી અને ઉપરોક્ત સોગંદનામાઓમાંથી જે તથ્યો પ્રગટ થાય છે, તે અમારા સમક્ષ ઉઠાવવામાં આવેલા મુદ્દાઓના આધારે આ રિટ અરજીનું નિરાકરણ કરવા માટે પૂરતા છે. તેથી, હું રિટ અરજી મંજૂર કરવા બાબતે માનનીય ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિના ચુકાદા સાથે સંમતિ વ્યક્ત કરું છું, અને જાહેર કરું છું કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની મહિલાઓને સબરિમલા મંદિર ખાતે પ્રવેશ કરવાની મનાઈ કરતી પ્રથા અથવા રૂઢિ, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫(૧)નું ઉલ્લંઘન કરે છે, તેમજ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળ બનાવવામાં આવેલ કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થળો (પ્રવેશની મંજૂરી) અધિનિયમ, ૧૯૬૫નું પણ ઉલ્લંઘન કરે છે. વધુમાં, એ પણ જાહેર કરવામાં આવે છે કે કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થળો (પ્રવેશની મંજૂરી) નિયમો, ૧૯૬૫નો નિયમ ૩(બી), ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫(૧) અને અનુચ્છેદ ૧૫(૧)નું ઉલ્લંઘન કરતો હોવાથી અસંવિધાનિક છે.

ડી.આર. ધનંજય વાય. ચંદ્રચૂડ, ન્યાયમૂર્તિ.

અનુક્રમણિકા

બંધારણની અંદરની એક ચર્ચા: ધર્મ, ગૌરવ અને નૈતિકતા બી ઇતિહાસ:

લોર્ડ અચ્યપ્પા અને શબરીમાલા મંદિર

સી મંદિર પ્રવેશ અને સ્ત્રીઓના બહિષ્કરણ

ડી સંદર્ભ ઇ રજૂઆતો એફ આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથાઓ જી બંધારણીય મૂલ્યો સાથે આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથાઓનો સંબંધ એચ ધાર્મિક સંપ્રદાયો એચ.૧ શું લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો કોઈ ધાર્મિક સંપ્રદાય રચે છે?

૧ અનુચ્છેદ ૧૭, “અસ્પૃશ્યતા” અને પવિત્રતાના ખ્યાલો જ અતિઅધિકાર સિદ્ધાંત

કે નરસુ એલ દેવીત્વની બંધારણીય અધિકારોના ધારક તરીકેની છાયા

એમ એ ભવિષ્ય માટેનો માર્ગનકશો

નિષ્કર્ષ ૫૦

સંવિધાનની અંદરની એક ચર્ચા: ધર્મ, ગૌરવ અને નૈતિકતા

૧. બંધારણની પ્રસ્તાવના ન્યાય, સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્વ જેવા આધારીય સિદ્ધાંતોનું પ્રતિબિંબ રજૂ કરે છે. આ સિદ્ધાંતોના તત્ત્વને વ્યાખ્યાયિત કરતી વખતે, મસૂદાકારોએ એવો વિશાળ પરિધિ નિર્ધારિત કર્યો હતો જેના પર અમારી સમાજની વૈવિધ્યતા પોષાય. બેતાલીસ વર્ષ પહેલાં, પ્રસ્તાવનામાં તેના ધર્મનિરપેક્ષ સ્વરૂપનો વિશિષ્ટ ઉલ્લેખ સમાવવા માટે બંધારણમાં સુધારો કરવામાં

આવ્યો હતો.૧ દલીલપૂર્વક એવું કહી શકાય કે આ તો માત્ર એવા તત્ત્વની ઔપચારિક માન્યતા હતી, જેને બંધારણની ઉત્પત્તિના સમયથી જ વિવિધ પરિમાણોમાં અભિવ્યક્તિ મળી હતી. ધર્મનિરપેક્ષતા કોઈ નવી કલ્પના નહોતી, પરંતુ બંધારણે હંમેશા જેનું સન્માન અને સ્વીકાર કર્યો હતો તેની ઔપચારિક પુનરુક્તિ હતી: સર્વ ધર્મોની સમાનતા. ધર્મનિરપેક્ષ પ્રજાસત્તાકનો વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ સમાવતાં ઉપરાંત, પ્રસ્તાવના ધર્મ અને બંધારણીય વ્યવસ્થાના આધારીય મૂલ્યો વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધ વિષે રચયિતાઓની માન્યતા પણ પ્રગટ કરે છે. બંધારણ ધર્મ પ્રત્યે ઉદાસીન નથી — અને તે હોય પણ નહીં શકે. આધુનિક ભારતના ઇતિહાસમાં ધાર્મિકતા હૃદય અને મનને સ્પર્શતી રહી છે. તેથી, સ્વતંત્રતાના તત્ત્વને વ્યાખ્યાયિત કરતાં, પ્રસ્તાવનાએ વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતા, શ્રદ્ધા અને ઉપાસનાની સ્વતંત્રતાનો ઉદ્દેશ કર્યો છે. વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાને માન્યતા આપી તેની રક્ષા કરતી વખતે, પ્રસ્તાવના દરજ્જા તથા અવસર — બન્ને દ્રષ્ટિએ — સમાનતાના મહત્વને રેખાંકિત કરે છે. સર્વોપરી, તે તમામ નાગરિકોમાં એવા બંધુત્વને પ્રોત્સાહિત કરવા ઇચ્છે છે જે વ્યક્તિની ગૌરવની ખાતરી આપે.

૧ બંધારણ (બેતાલીસમો) સુધારો, ૧૯૭૬

૨. પ્રસ્તાવનાનું મહત્વ તેની દ્વારા બંધારણના સ્થાપક સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ હોવાને કારણે તેમજ તેમની વિષયવસ્તુના વ્યાપક આવરી લેવાના કારણે બંને રીતે રહેલું છે. બંધારણને એક મૂળભૂત પરિવર્તન પર

દેખરેખ રાખવા માટે અસ્તિત્વમાં લાવવામાં આવ્યું હતું. વસાહતી શાસનવ્યવસ્થામાંથી રાજકીય સત્તાનું રૂપાંતર થવાનું હતું. શાસનના માળખામાં પણ પરિવર્તન આવવાનું હતું. સર્વોપરી રીતે, બંધારણ ન્યાયસંગત સમાજના કેન્દ્રબિંદુ તરીકે વ્યક્તિની સ્થિતિમાં પરિવર્તનની કલ્પના કરે છે. જેમના દ્વારા રાષ્ટ્રનું શાસન ચલાવવામાં આવવાનું હતું તેવી સંસ્થાઓને એક લોકશાહી રાજ્યવ્યવસ્થામાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવવાની હતી, જેમાં કાનૂની તેમજ રાજકીય બંને અર્થમાં વાસ્તવિક સત્તા પ્રજાને સોંપવામાં આવવાની હતી. લોકશાહી બંધારણ અપનાવવાનો હેતુ વસાહતી સત્તાથી સ્વશાસન તરફ શાંતિપૂર્ણ પરિવર્તન સુનિશ્ચિત કરવાનો હતો. પ્રસ્તાવનામાં પ્રતિબિંબિત થતા બંધારણના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને સમજતાં, એ નોંધવું અતિ આવશ્યક છે કે વસાહતી શાસનવ્યવસ્થામાંથી રાજકીય સત્તાનું હસ્તાંતરણ એ માત્ર તે હેતુઓમાંથી એક હતું, જેને બંધારણ રચયિતાઓ સિદ્ધ કરવા ઇચ્છતા હતા. રાજકીય સત્તાના હસ્તાંતરણે શાસન માટેના મૂળભૂત પાઠ્યના મસૂદા તૈયાર કરવાની અનિવાર્યતા પૂરી પાડી. પરંતુ રચયિતાઓએ જે કાર્ય પોતાના હાથમાં લીધું હતું તે અનંતપણે વધુ સંવેદનશીલ હતું. તેમણે, સર્વોપરી રીતે, દલિતો, સ્ત્રીઓ અને ઉપેક્ષિત વર્ગો વિરુદ્ધ થયેલા શતાબ્દીઓના ભેદભાવનું નિવારણ કરીને ભારતીય સમાજનું રૂપાંતર કરવાની જવાબદારી પોતાના ઉપર લીધી હતી. અધિકારોની સંસ્કૃતિ અને સ્વતંત્રતાનો દાવો કરી શકાય તેવું રાજકીય પર્યાવરણ ઊભું કરીને તેમણે તેમને અવાજ આપવા પ્રયત્ન કર્યો. સર્વોપરી રીતે,

બંધારણના આગમન પહેલાં — ભલે તે જાતિ, પિતૃસત્તાકતા અથવા અન્ય કોઈ આવરણના રૂપમાં હોય — જેઓ તેમના માનવ અધિકારોથી વંચિત કરવામાં આવ્યા હતા, તેમને કાનૂનના સમાન સંરક્ષણની ખાતરી દ્વારા પોતાના ભાવિ પર પોતાનો નિયંત્રણ પ્રાપ્ત થાય તેવી સ્થિતિમાં મૂકવાના હતા. તેમની દૃષ્ટિનો મૂળ આધાર એ હતો કે બંધારણ સામાજિક પરિવર્તનને આગળ ધપાવવાની ક્ષમતા ધરાવે. આ સામાજિક પરિવર્તનનો અભિન્ન ભાગ એ છે કે દરેક વ્યક્તિગત નાગરિક તેની તમામ પરિમાણોમાં ન્યાય, સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્વ સુનિશ્ચિત કરવામાં પોતાની ભૂમિકા નિભાવે.

૩. ચાર સ્થાપક સિદ્ધાંતો પરસ્પર વિરિછન્ન નથી. સાથે મળીને, પ્રત્યેક સિદ્ધાંતમાં સમાવવામાં આવેલા મૂલ્યો માનવીય સુખની પરિપૂર્તિ હાંસલ કરવામાં એકરૂપ બને છે. ચાર સ્થાપક સિદ્ધાંતો દ્વારા આવરી લેવાયેલ વિશ્વ તેમના અંગોના કુલ સરવાળા કરતાં વિશાળ છે. બંધારણને તે ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે એવા મૂલ્યો વચ્ચેના જટિલ સંબંધને સમજ્યા વિના સમજી શકાય તેમ નથી. તેથી, માન્યતા, શ્રદ્ધા અને ઉપાસનાના વિષયોમાંની સ્વતંત્રતા એવી કરુણાસભર અને માનવતાપૂર્ણ સમાજવ્યવસ્થા ઊભી કરવી આવશ્યક છે, જે તેના તમામ નાગરિકોમાં દરજ્જાની સમાનતા દ્વારા ચિહ્નિત હોય. માન્યતા રાખવાની, શ્રદ્ધાવાન વ્યક્તિ બનવાની અને પ્રાર્થનામાં માનવી તરીકે જીવવાની સ્વતંત્રતા એવી સમાજવ્યવસ્થાના સંદર્ભમાં પરિપૂર્ણ થવી જોઈએ, જે તેના નાગરિકો વચ્ચે ભેદભાવ ન કરતી હોય. દરજ્જા અને અવસરના તમામ વિષયોમાં

તેમની સમાનતા માન્યતા, શ્રદ્ધા અને ઉપાસનાની સ્વતંત્રતાને સાચો અર્થ આપે છે. અંતે તો, નાગરિકો વચ્ચેની સમાનતા, ધર્મ સંબંધિત વિષયોને સહિત, નાગરિકો વચ્ચેની સ્વતંત્રતાઓના સામૂહિક ક્ષેત્રને જાળવી રાખવા માટે એક શક્તિશાળી રક્ષણ છે. એકત્રિત રીતે જોવામાં આવે તો, વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા, નાગરિકો વચ્ચેની સમાનતા અને બંધુત્વ એવી સામાજિક અને રાજકીય વ્યવસ્થાના માટે અનિવાર્ય છે, જેમાં વ્યક્તિની ગૌરવભાવના સાકાર થાય. ન્યાયની સિદ્ધિ, સ્વતંત્રતાનું સંરક્ષણ, સમાનતાનું સાકારીકરણ અને બંધુત્વની ખાતરી વચ્ચેના જટિલ સંબંધને આપણે સ્વીકારીએ ત્યારે જ બંધારણ વિષેની અમારી સમજ સંપૂર્ણ બની શકે. વ્યક્તિના મૂલ્યને સુનિશ્ચિત કરવું માનવતાપૂર્ણ સમાજ માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે.

જ. શાસનવ્યવસ્થાના મૂળભૂત દસ્તાવેજ તરીકેના બંધારણે સમાજમાં રૂપાંતર સાધવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેની જોગવાઈઓને અર્થ આપતાં અને વર્તમાનના દુઃસાધ્ય પ્રશ્નોના ઉકેલો શોધતાં, દરેક પ્રસંગે આપણને પોતાને યાદ અપાવવું યોગ્ય છે કે આપણા સમાજને શાસિત કરનાર આ મૂળભૂત દસ્તાવેજનો હેતુ બંધારણીય રૂપાંતર લાવવાનો છે. બંધારણીય રૂપાંતરમાં સાધનો આપણા લક્ષ્યો જેટલાં જ મહત્વપૂર્ણ છે. સાધનો એ સુનિશ્ચિત કરે છે કે પ્રક્રિયાને મૂલ્યો દ્વારા માર્ગદર્શન મળે. લક્ષ્યો, અથવા રૂપાંતર, બંધારણના દર્શનનો આધાર બને છે. ભારતીય સમાજના રૂપાંતર માટેની બંધારણની શોધમાં મૂળ ધરાવીને જ આપણે આપણા સમાજને ધ્રુવીકૃત કરનાર જ્ઞેતતાઓના જવાબો શોધી શકીએ

છીએ. આ મામલામાં ધાર્મિક પ્રથાઓ અને આસ્થા તથા ઉપાસનાના વિષયોમાં સ્ત્રીઓના ગૌરવના દાવા વચ્ચેનો સંઘર્ષ, મૂળભૂત રીતે, એ ધ્રુવીકરણોના નિરાકરણ વિષે છે.

૫. મૂળભૂત રીતે, આ મામલાનું મહત્વ એ પ્રશ્નોમાં નિહિત છે, જે આપણા જાહેર સ્થાનો અંગેના સંવાદમાં ધર્મની સીમાઓ નિર્ધારિત કરતી વખતે આ અદાલતની ન્યાયનિર્ણાયક ભૂમિકાને અગ્રેસર કરે છે. શું બંધારણ, જે રક્ષણ તે ધાર્મિક શ્રદ્ધાને પ્રદાન કરે છે, તે જાહેરને સમર્પિત મંદિરમાંથી ચોક્કસ વયજૂથની સ્ત્રીઓને બહિષ્કૃત કરવાની મંજૂરી આપે છે? શું માનવ ગૌરવની શોધ અધૂરી રહી જશે અથવા માત્ર રેતીમાં લખાયેલા રિટ સમાન રહી જશે, જો બંધારણ જાહેર મંદિરમાં ઉપાસનામાંથી સ્ત્રીઓના બહિષ્કારને સ્વીકારી લે? શું સમાનતા અને બંધુત્વની શોધ તેના તત્ત્વવિષયક સારથી વિહોણી બની જશે, જ્યાં સ્ત્રીઓને માન્યતા, શ્રદ્ધા અને ઉપાસનાના વિષયોમાં તેમની સ્વતંત્રતાઓનો ઉપયોગ કરતી વખતે હજી પણ ઓછા દેવનાં સંતાન સમાન ગણવામાં આવે છે? શું વ્યક્તિગત ગૌરવની પ્રાપ્તિ શક્ય બની શકે, જો આપણે સ્ત્રીઓને તેમના અસ્તિત્વના એક શારીરિક-જૈવિક પાસાને આધારે, શ્રદ્ધા અને ઉપાસનાના વિષયોમાં સમાન અધિકારો નકારી દઈએ? આ પ્રશ્નો બંધારણના હેતુને સમજવા માટે કેન્દ્રીય છે, જેમ કે સંગઠિત ધર્મની બંધ સીમાઓને નિયંત્રિત કરવામાં બંધારણને સોંપવામાં આવેલી ભૂમિકા નિર્ધારિત કરવા માટે પણ છે.

૬. મૂળભૂત અધિકારો અંગેનું પ્રકરણ નીચેના અધિકારોને સમાવે છે

(૧) સમાનતા (અનુચ્છેદ ૧૪ થી ૧૮); (૨) સ્વતંત્રતા (અનુચ્છેદ ૧૯ થી ૨૪); (૩) ધર્મની સ્વતંત્રતા (અનુચ્છેદ ૨૫ થી ૨૮); (૪) સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક અધિકારો (અનુચ્છેદ ૨૯ અને ૩૦); અને (૫) સાંવિધાનિક ઉપચારો (અનુચ્છેદ ૩૨). અનુચ્છેદ ૨૫ આ પ્રમાણે જોગવાઈ કરે છે:

“૨૫. (૧) જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્ય તથા આ ભાગની અન્ય જોગવાઈઓને આધીન રહીને, તમામ વ્યક્તિઓને અંતઃકરણની સ્વતંત્રતા તથા ધર્મને મુક્તપણે સ્વીકારવાનો, આચરવાનો અને પ્રસાર કરવાનો અધિકાર સમાન રીતે પ્રાપ્ત છે.

(૨) આ અનુચ્છેદમાં આવેલી કોઈપણ જોગવાઈ કોઈ અમલમાં રહેલા કાયદાની અમલવારીને અસર કરશે નહીં અથવા રાજ્યને કોઈ કાયદો બનાવવાથી અટકાવશે નહીં—

(એ) ધાર્મિક આચરણ સાથે સંકળાયેલી હોઈ શકે એવી કોઈપણ આર્થિક, નાણાકીય, રાજકીય અથવા અન્ય લૌકિક પ્રવૃત્તિનું નિયમન કરવું અથવા તેના પર પ્રતિબંધ મૂકવો;

(બી) હિન્દુઓના સર્વ વર્ગો અને વિભાગો માટે જાહેર સ્વરૂપની હિન્દુ ધાર્મિક સંસ્થાઓને ખુલ્લી મૂકવા અથવા સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારા માટે જોગવાઈ કરવી.

સ્પષ્ટીકરણ ૧.—કૃપાણ ધારણ કરવું અને સાથે રાખવું શીખ ધર્મના આચરણમાં સમાવાયેલ ગણાશે.

સ્પષ્ટીકરણ ૨.—ખંડ (૨) ના ઉપખંડ (બી) માં, હિંદુઓ અંગેનો ઉલ્લેખ એવો અર્થઘટિત કરવામાં આવશે કે તેમાં સીખ, જૈન અથવા બૌદ્ધ ધર્મ માનનાર વ્યક્તિઓનો પણ ઉલ્લેખ સમાવેશ પામે છે, અને હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાઓ અંગેનો ઉલ્લેખ તે મુજબ અર્થઘટિત કરવામાં આવશે.”ખંડ (૧) માં, અનુચ્છેદ ૨૫ તમામ વ્યક્તિઓને અંતરાત્માની સ્વતંત્રતા તથા ધર્મનું મુક્તપણ સ્વીકાર, પાલન અને પ્રસાર કરવાનો સમાન હક સુરક્ષિત કરે છે. તમામ વ્યક્તિઓને આ હક પ્રદાન કરીને, બંધારણ આ હકના સર્વવ્યાપક સ્વરૂપને ઉદ્ભાસિત કરે છે. તમામ વ્યક્તિઓથી, બંધારણનો અર્થ એ જ છે જે તે સ્પષ્ટપણે કહે છે : સમાજના દરેક વ્યક્તિને, કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવ વિના, આ હક પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર છે. સમાન હકની વાત કરીને, બંધારણ દરેક વ્યક્તિને સમાન પાયાની સ્થિતિ પર મૂકે છે. અનુચ્છેદ ૧૪ માં કાનૂન સમક્ષ સમાનતા અને કાનૂનોનું સમાન રક્ષણ બાંહેધરી આપ્યા પછી, પ્રારૂપકારોએ અંતરાત્માની સ્વતંત્રતા અને ધર્મનું સ્વીકાર, આચરણ અને પ્રસાર કરવાનો હકના અભિન્ન તત્વ તરીકે સમાન હકના વિષયને વિશિષ્ટ રીતે આગળ ચાલુ રાખ્યો હતો. અનુચ્છેદ ૨૫ ના ખંડ (૧) ની ત્રણ નિર્ધારક વિશેષતાઓ છે: પ્રથમ, કોઈ અપવાદ વિના તમામ વ્યક્તિઓનો હક; દ્વિતીય, સમાન હકની માન્યતા; અને તૃતીય, અંતરાત્માની સ્વતંત્રતા તેમજ ધર્મનું મુક્તપણ સ્વીકાર, આચરણ અને પ્રસાર કરવાનો હક—બંનેની માન્યતા. અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળનો હક સ્પષ્ટપણે વ્યક્તિગત હક છે, કારણ કે અંતરાત્મા વ્યક્તિમાં જ નિવાસ કરે છે.

વધુમાં, વ્યક્તિ જ ધર્મનું સ્વીકાર કરે છે, આચરણ કરે છે અને પ્રસાર કરે છે. અનુચ્છેદ ૨૫(૧) માં ધર્મસ્વાતંત્ર્ય એવો હક છે, જેને બંધારણ દરેક વ્યક્તિ અથવા પ્રાકૃતિક વ્યક્તિમાં નિવાસ કરતો તરીકે માન્યતા આપે છે.

૭. તેમ છતાં, ધર્મસ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર સંપૂર્ણ નથી. કારણ કે બંધારણે સ્પષ્ટપણે તેને એક તરફ જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યને તથા બીજી તરફ ભાગ ૩ ની અન્ય જોગવાઈઓને આધીન બનાવ્યો છે. વ્યક્તિગત ધર્મસ્વાતંત્ર્યના અધિકારને ભાગની અન્ય જોગવાઈઓને આધીન રાખવું, અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૫, ૧૯ અને ૨૧ માં માન્ય કરાયેલા અન્ય સ્વાતંત્ર્યાધિકારોની સ્થિતિથી એક સૂક્ષ્મ ભિન્નતા દર્શાવે છે. અનુચ્છેદ ૧૪ માં સમાનતા અને કાયદાઓના સમાન સંરક્ષણની બાંધધરી આપતી વખતે તથા તેના પ્રસરરૂપ અનુચ્છેદ ૧૫ માં, જે ધર્મ, જાતિ, વર્ણ, લિંગ અથવા જન્મસ્થળના આધાર પર ભેદભાવને પ્રતિબંધિત કરે છે, બંધારણ સમાનતાના આ મૂળભૂત ધોરણોને ભાગ ૩ ની અન્ય જોગવાઈઓને આધીન બનાવતું નથી. અનુચ્છેદ ૧૯(૧) દ્વારા બાંધધરી આપેલ સ્વાતંત્ર્યો અથવા અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળના જીવનના અધિકાર બાબતે પણ સ્થિતિ સમાન છે. અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળના વ્યક્તિગત ધર્મસ્વાતંત્ર્યના અધિકારને ભાગ ૩ ની અન્ય જોગવાઈઓને આધીન રાખવું કોઈ સારભૂત વિષયવસ્તુ વિનાની બાબત નહોતું. સ્પષ્ટ છે કે, બંધારણીય પ્રાધાન્યક્રમમાં વ્યક્તિગત ધર્મસ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર ભાગ ૩ ની અન્ય જોગવાઈઓમાં માન્ય કરાયેલા સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને વ્યક્તિગત

સ્વાતંત્ર્યોના પ્રબલ બંધારણીય સિદ્ધાંતો ઉપર પ્રાધાન્ય પામે એવો ઉદ્દેશ નહોતો, પરંતુ તે તેમને આધીન રહે તેવો હતો.

૮. અનુચ્છેદ ૨૫ ની ઉપઅનુચ્છેદ (૨) તેવા કાયદાઓનું સંરક્ષણ કરે છે, જે સંવિધાનના સ્વીકાર સમયે અસ્તિત્વમાં હતા, તેમજ ભવિષ્યમાં રાજ્યને બે શ્રેણીઓ સાથે સંબંધિત કાયદા બનાવવાની સત્તાનું પણ સંરક્ષણ કરે છે. તેમાંથી પ્રથમ શ્રેણીમાં એવા કાયદાઓ આવે છે, જે આર્થિક, નાણાકીય, રાજકીય અથવા અન્ય લૌકિક પ્રવૃત્તિઓનું નિયમન કરે છે અથવા તેમના પર પ્રતિબંધ મૂકે છે, અને જે ધાર્મિક આચારો સાથે સંકળાયેલી હોઈ શકે છે. તેથી, અનુચ્છેદ ૨૫(૨) ના ઉપખંડ (એ) માં, સંવિધાને ધાર્મિક આચરણ સંબંધિત બાબતોને લૌકિક પ્રવૃત્તિઓથી, જેમાં આર્થિક, નાણાકીય અથવા રાજકીય સ્વરૂપની પ્રવૃત્તિઓનો પણ સમાવેશ થાય છે, અલગ પાડેલી છે. “અન્ય લૌકિક પ્રવૃત્તિ” એવો પ્રયોગ, જે “આર્થિક, નાણાકીય, રાજકીય” એવા પ્રયોગ પછી આવે છે, તે દર્શાવે છે કે લૌકિક સ્વરૂપની બાબતોનું કાયદા દ્વારા નિયમન અથવા પ્રતિબંધન થઈ શકે છે. આ લૌકિક પ્રવૃત્તિઓ ધાર્મિક આચરણ સાથે સંકળાયેલી હોય અથવા અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, ધાર્મિક આચરણની સાથે સાથે ચલાવવામાં આવતી હોય, તે માત્ર એ કારણે તેઓને વિધાનાત્મક નિયમનના ક્ષેત્રથી બહાર રાખી શકાતી નથી. બીજી શ્રેણીમાં એવા કાયદાઓનો સમાવેશ થાય છે, જે (૧) સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારણા; અથવા (૨) જાહેર સ્વભાવ ધરાવતી હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાઓને હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને વિભાગો માટે ખુલ્લી મૂકવાની

જોગવાઈ કરે છે. “સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારણા” એવો પ્રયોગ માત્ર હિંદુ ધર્મની બાબતો સુધી મર્યાદિત નથી. તેમ છતાં, મંદિર પ્રવેશ સંબંધિત બાબતોમાં, સંવિધાને એ અક્ષમતાઓને માન્યતા આપી હતી, જે હિંદુ ધર્મે શતાબ્દીઓ દરમ્યાન લાદી હતી અને જેના કારણે દલિતો તથા હિંદુ સમાજના વિવિધ સમૂહોના પ્રવેશ અધિકારો મર્યાદિત થયા હતા. અનુચ્છેદ ૨૫ ની ઉપઅનુચ્છેદ (૨) નો પ્રભાવ એ છે કે તે રાજ્યની કાયદા બનાવવાની ક્ષમતાનું સંરક્ષણ કરે છે અને ઉપખંડો (એ) અને (બી) દ્વારા સંચાલિત બાબતો અંગે અસ્તિત્વમાં રહેલા કાયદાઓને જાળવે છે. અનુચ્છેદ ૨૫ ની ઉપઅનુચ્છેદ (૨) જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્ય સંબંધિત બાબતો પર રાજ્યની નિયમનકારી સત્તા અંગે સ્પષ્ટીકરણરૂપ છે, જે ઉપઅનુચ્છેદ (૧) માં પહેલેથી જ માન્ય કરાયેલ છે. ઉપઅનુચ્છેદ ૧ પ્રદાન કરાયેલ અધિકારને જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યના આધિન બનાવે છે. ઉપઅનુચ્છેદ ૨, ઉપઅનુચ્છેદ ૧ માં રહેલી ‘જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અથવા આરોગ્યના આધિન’ એવી શરતના વ્યાપને મર્યાદિત કરતી નથી. ઉપઅનુચ્છેદ ૨ જે દર્શાવે છે તે એ છે કે ઉદ્દેશિત શ્રેણીઓ અંગે કાયદા બનાવવાની રાજ્યની સત્તા અનુચ્છેદ ૨૫ દ્વારા અપરોધિત થતી નથી.

૯. અનુચ્છેદ ૨૬, તેની હાંસિયાની નોંધ દર્શાવે છે તેમ, “ધાર્મિક બાબતોના સંચાલનની સ્વતંત્રતા” સાથે સંબંધિત છે:

“૨૬. જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યના આધિન, દરેક ધાર્મિક

સંપ્રદાય અથવા તેના કોઈપણ વિભાગને નીચે મુજબનો અધિકાર રહેશે—

(એ) ધાર્મિક અને પરોપકારી હેતુઓ માટે સંસ્થાઓ સ્થાપિત કરવી અને જાળવી રાખવી;

(બી) ધાર્મિક બાબતોમાં પોતાના સ્વ કાર્યોનું સંચાલન કરવું;

(સી) જંગમ અને અચલ મિલકતનો માલિક થવા અને તે સંપાદિત કરવા; અને

(ડી) કાયદા અનુસાર એવી મિલકતનું સંચાલન કરવું.”

અનુચ્છેદ ૨૬ ધાર્મિક પંથો અને તેમના વિભાગોને અધિકારો પ્રદાન કરે છે. આ અનુચ્છેદ ચાર સ્વતંત્ર પાસાઓને આવરી લે છે: (૧) ધાર્મિક અને પરોપકારી સ્વરૂપના હેતુઓ માટે સંસ્થાઓની સ્થાપના અને જાળવણી; (૨) ધર્મસંબંધિત બાબતોમાં પંથના કાર્યોનું સંચાલન;

(૩) સ્થાવર મિલકતની માલિકી અને પ્રાપ્તિ; અને (૪) કાયદા અનુસાર મિલકતનું વહીવટ. અનુચ્છેદ ૨૬, અનુચ્છેદ ૨૫(૧)ના મામલાની જેમ, “જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યને આધીન” એવી શરતથી પ્રારંભિત થાય છે. અનુચ્છેદ ૨૬(૧)માં અનુચ્છેદ ૨૫(૧)માં જોવા મળતી વધારાની શરત, અર્થાત્; “અને આ ભાગની અન્ય જોગવાઈઓને આધીન”નો સમાવેશ થતો નથી. તેનું મહત્વ થોડા સમયમાં તપાસવામાં આવશે.

૧૦. જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્ય એવા આધાર છે, જેને સંવિધાન અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ ધર્મસ્વાતંત્ર્યના વ્યક્તિગત અધિકાર તથા

અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ ધાર્મિક પંથોના અધિકાર, બંને પર મર્યાદા મૂકવાના આધાર તરીકે મનમાં રાખે છે. વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન અનુચ્છેદો ૨૫ અને ૨૬ માં આવેલ નૈતિકતાના તત્ત્વવિષયક અર્થને લઈને છે. ‘નૈતિકતા’ શબ્દપ્રયોગના તત્ત્વને કયો અર્થ આપવો જોઈએ, તે સંવિધાનિક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે. વ્યક્તિગત અધિકારના પ્રસંગમાં તેમજ ધાર્મિક પંથોના અધિકારના પ્રસંગમાં પણ, નૈતિકતાને જાહેર વ્યવસ્થા અને આરોગ્ય સમકક્ષ સર્વોપરી સ્થાન પ્રાપ્ત છે, કારણ કે બંને અનુચ્છેદો દ્વારા માન્ય કરવામાં આવેલા અધિકારો આ શરતોને આધીન છે. અનુચ્છેદ ૨૫(૨) એ કલ્પે છે કે આ અનુચ્છેદ ન તો અસ્તિત્વમાં રહેલા કાયદાની અમલવારીને અસર કરશે અને ન તો રાજ્યને ઉપઅનુચ્છેદ ૦ (એ) અને (બી) માં નિર્ધારિત હેતુઓ માટે કાયદો ઘડવાથી અટકાવશે.

૧૧. નૈતિકતાના વિષયવસ્તુને વ્યાખ્યાયિત કરતી વખતે, શું મસૌદાકારોએ સમાજમાં પ્રચલિત નૈતિકતા સાથે સંકળાયેલ વિચારવિમર્શ કર્યો હતો? અથવા નૈતિકતા અંગેનો આ ઉદ્દેશ કોઈ વધુ મૂળભૂત બાબત તરફ સંકેત કરે છે? અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ ના હેતુઓ માટેની નૈતિકતા ક્ષણભંગુર અસ્તિત્વ ધરાવતી હોઈ શકે નહીં. શું નૈતિક છે અને શું નથી તે અંગેની લોકપ્રિય કલ્પનાઓ અસ્થાયી અને ક્ષણિક હોય છે. શું નૈતિક છે અથવા નથી તે વિશેની લોકપ્રિય માન્યતાઓ વાસ્તવમાં વ્યક્તિગત ગૌરવ અને માનવ અધિકારો માટે ઘોર અપમાનજનક હોઈ શકે છે. વ્યક્તિગત ગૌરવને ટોળાશાહીની નૈતિકતાના

આધીન રહેવા દેવામાં આવી શકતું નથી. તેમજ, સમાજની અસહિષ્ણુતા વ્યક્તિના પ્રગટ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થતા આત્મઅભિવ્યક્તિને નિયંત્રિત કરવા માટે લૂંટારુ નૈતિકતા તરીકે કાર્ય કરી શકે નહીં. બંધારણ અધિકારોના અસ્તિત્વને એટલું અસુરક્ષિત બનાવતું નથી કે તેમને ક્ષણિક મનગમતી કલ્પનાઓ અથવા લોકમતની નૈતિકતામાં રહેલી તર્કવિરુદ્ધિઓના આધીન કરી દે. બંધારણના મસૌદાકારોનો એવો અર્થ હોઈ શકે નહીં કે નૈતિકતાનું વિષયવસ્તુ દિવસપ્રતિદિન બદલાતી લોકપ્રિય પ્રથાઓ અનુસાર ફેરવાતું રહે. આ અભિવ્યક્તિ બંધારણીય લખાણમાં સ્વીકારવામાં આવી છે અને તેને ક્ષણિક અથવા અસ્થિર વિષયવસ્તુ આપવી અનુચિત ગણાશે. વધુમાં, ‘નૈતિકતા’ આ અભિવ્યક્તિને પ્રચલિત સામાજિક કલ્પનાઓ સાથે અથવા કોઈ નિશ્ચિત સમયે સમાજમાં મુખ્ય પ્રવાહની વિચારસરણીમાં સમાયેલ માન્યતાઓ સાથે સમકક્ષ ગણી શકાય નહીં. બંધારણ બહુવિધ સંસ્કૃતિઓ ધરાવતા સમાજ માટે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે અને તેની જોગવાઈઓ જો કોઈ સંકેત આપે છે, તો એ સ્પષ્ટ છે કે આ લખાણ ન તો ધાર્મિક ધર્મસત્તાક રાજ્યનો માર્ગ અનુસરે છે અને ન તો કોઈ પ્રભુત્વશાળી વિચારધારાનો. લોકશાહી બંધારણ સ્વીકારતી વખતે, તેના રચયિતાઓને આ હકીકતની જાગૃતિ રહી હશે કે બહુમતી દ્વારા શાસન મૂળતઃ રાજકીય સત્તાના સંગ્રહ સાથે સંબંધિત છે. બંધારણીય લોકશાહીઓનો પરિણામ અનિવાર્ય રીતે બંધારણીય ઉદારવાદમાં થાય જ એવું નથી. આપણી બંધારણે શાસનનું લોકશાહી સ્વરૂપ સ્વીકાર્યું છે, પણ તે જ સમયે તેણે બંધારણીય ઉદારવાદ પર

આધારિત મૂલ્યો પણ સ્વીકાર્યા છે. તે મૂલ્યોના કેન્દ્રસ્થાને વ્યક્તિનું સ્થાન છે. ભાગ ૩ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલી મૂળભૂત સ્વતંત્રતાઓ ગૌરવ, સ્વતંત્રતા અને સમાનતા પર આધારિત સમાજના રૂપાંતરણ પર નજર રાખવાના બંધારણીય હેતુ માટે કેન્દ્રીય મહત્વ ધરાવે છે. તેથી, અનુરુદ્ધે રૂપ અને રૂઝ ના હેતુઓ માટે નૈતિકતાનો અર્થ એવો જ થવો જોઈએ કે જે મૂળભૂત બંધારણીય સિદ્ધાંતો દ્વારા નિયંત્રિત હોય.

૧૨. નૈતિકતાનું તત્વ પ્રસ્તાવનામાંથી ઉદ્ભવતા ચાર સિદ્ધાંતો પર આધારિત છે. તેમાં પ્રથમ એ છે કે સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય પરિમાણોમાં ન્યાય સુનિશ્ચિત કરવાની આવશ્યકતા છે. બીજું એ છે કે વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતા, શ્રદ્ધા અને ઉપાસનાના વિષયોમાં વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો મૂળ સિદ્ધાંત છે. ત્રીજું એ છે કે તમામ નાગરિકોમાં સ્થાન અને અવસરની સમાનતા છે. ચોથું એ છે કે તમામ નાગરિકોમાં ભાઈચારાની ભાવના રહેલી છે, જે માનવજીવનની ગૌરવતાને સુનિશ્ચિત કરે છે. આ ચાર સિદ્ધાંતો સાથે ધર્મનિરપેક્ષતાનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત પણ જોડાયેલો છે, જે તમામ ધર્મોને સમાન સ્તરે ગણે છે અને દરેક વ્યક્તિને માનવું કે ન માનવું તે માટે સર્વાધિક સ્વતંત્રતા આપે છે. એ યાદ રાખવું જોઈએ કે અંતરાત્મા પર પણ આ જ જોગવાઈ દ્વારા ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. બંધારણ જેટલું ઉપાસક માટે છે તેટલું જ અજ્ઞેયવાદી માટે પણ છે. તે નાસ્તિકની અંતરાત્માને મૂલ્ય આપે છે અને તેનું રક્ષણ કરે છે. જે આધારભૂત આસ્થા પર બંધારણ નિર્મિત છે તે એવી માન્યતા છે કે સુખની

શોધનો આધાર દરેક વ્યક્તિની ગૌરવતામાં રહેલો છે. વ્યક્તિગત ગૌરવતા માત્ર એવી વ્યવસ્થામાં જ પ્રાપ્ત થઈ શકે, જે દરેક વ્યક્તિમાં સ્વાભાવિક અધિકારરૂપે રહેલી સ્વતંત્રતાને માન્ય રાખે છે. માનવ ગૌરવતા વ્યક્તિઓ વચ્ચે સમાનતાનો અનુમાન કરે છે. સમાનતા અનિવાર્ય રીતે લિંગ અને જેન્ડર વચ્ચેની સમાનતા પણ છે. સમાનતા એ ભેદભાવથી મુક્ત રહેવાનો અધિકાર અને દરેક નાગરિકને જે રીતે કાયદાનું રક્ષણ ઉપલબ્ધ છે તે જ રીતે કાયદાનું રક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર પણ અનુમાન કરે છે. સર્વોપરી રીતે, સમાનતા સત્તાના કોઈપણ સ્વરૂપની મનસ્વીતા સામે રક્ષણાત્મક ઢાલ છે. આ સ્થાપક સિદ્ધાંતો અમારી બંધારણીય નૈતિકતાની કલ્પનાઓને માર્ગદર્શિત કરવા જોઈએ. બંધારણીય નૈતિકતામાં એવી સ્થાયી મૂલ્યવત્તા હોવી જોઈએ કે જે દરેક સમય અને યુગની ક્ષણભંગુર કલ્પનાઓના આધીન ન હોય. જો બંધારણના રચયિતાઓએ સ્વીકારેલી દૃષ્ટિ ટકી રહેવાની હોય, તો બંધારણીય નૈતિકતામાં એવું તત્વ હોવું જોઈએ કે જે માનવ સ્વતંત્રતા, સમાનતા, ભાઈચારો અને ગૌરવતાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોમાં દૃઢપણે સ્થાપિત હોય. આ વ્યક્તિગત નાગરિકને ન્યાયના તમામ પરિમાણોમાં ન્યાય સુનિશ્ચિત કરવાના સાધનો છે.

જ્યારે આ સિદ્ધાંતો સ્વીકારવામાં આવે છે, ત્યારે તેની આવશ્યક પરિણામરૂપ અસર એ થાય છે કે ધર્મની સ્વતંત્રતા અને તે જ રીતે કોઈ ધાર્મિક પંથના કાર્યોનું સંચાલન કરવાની સ્વતંત્રતા, બંધારણીય નૈતિકતાની આ મૂળભૂત કલ્પનાઓને આધીન છે અને તેમના સમક્ષ ઝુકવાની રહેશે. ધર્મ અને

નૈતિકતા વચ્ચેના જાહેર કાનૂની સંવાદમાં, બંધારણીય નૈતિકતાનો સર્વોચ્ચ અર્થબોધ જ પ્રબળ રહેવો આવશ્યક છે. બંધારણ ધાર્મિક માન્યતાઓ અને આસ્થાઓને માન્યતા આપે છે, છતાં તેનો હેતુ એ સુનિશ્ચિત કરવાનો છે કે આપણા શાસનના મૂળભૂત ગ્રંથની પરમ આધારભૂત આસ્થા તરીકે માનવીય ગૌરવ અને સ્વતંત્રતાનો વધુ વ્યાપક સ્વીકાર થાય. જ્યાં સંઘર્ષ ઊભો થાય, ત્યાં માનવીય ગૌરવ, સ્વતંત્રતા અને સમાનતાની શોધને પ્રાધાન્ય મળવું જ જોઈએ. આ બધાથી ઉપર એવી બાબતો છે, જેના વિષે બંધારણે એવી ઈચ્છા વ્યક્ત કરી છે કે તેના મૂલ્યો સર્વોપરી પ્રભુત્વ ધરાવે.

૧૩. “ને આધીન” અભિવ્યક્તિ શરત અથવા ઉપબંધના સ્વરૂપની છે. કોઈ એક જોગવાઈને બીજી જોગવાઈને આધીન બનાવવાથી એવો સંકેત મળી શકે છે કે પ્રથમ જોગવાઈ બીજી દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે અથવા તેની અનુગામી છે. ભાગ ૩ ની અન્ય જોગવાઈઓને બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૫ ની ઉપઅનુચ્છેદ ૧ ને આધીન બનાવતી વખતે, અને અનુચ્છેદ ૨૬ માં સમાન મર્યાદા ઉમેરવામાં આવી નથી, તેથી બંધારણે એ જ પરિણામ લાવવાનો આશય રાખ્યો હતો એવો સહેલાઈથી અનુમાન કરવો યોગ્ય નથી. સ્પષ્ટ છે કે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળનો વ્યક્તિગત અધિકાર માત્ર જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યને જ આધીન નથી, પરંતુ તે ભાગ ૩ દ્વારા બાંહેધરી અપાયેલ અન્ય સ્વાતંત્ર્યોની પણ અનુગામી છે. અનુચ્છેદ ૨૬ માં આ વધારાની શરતનો સમાવેશ ન કરીને, બંધારણે જાણપૂર્વક એવા શબ્દો વાપર્યા નથી જે ખાસ કરીને અનુચ્છેદ ૨૬ ને

અન્ય સ્વાતંત્ર્યોની અનુગામી બનાવવાનો આશય દર્શાવે. અનુચ્છેદ ૨૫ ની સરખામણીમાં અનુચ્છેદ ૨૬ નું આ પાઠ્યાધારિત અર્થઘટન જેટલું આગળ જાય છે તેટલું યથાર્થ છે. પરંતુ શું માત્ર એટલાથી જ આ સિદ્ધાંતને વિશ્વસનીયતા મળે છે કે ધાર્મિક સંપ્રદાયને પોતાના કારભારનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર એક સ્વતંત્ર એવો અધિકાર છે, જે અન્ય મૂળભૂત સ્વાતંત્ર્યો દ્વારા ન તો નિયંત્રિત થાય છે અને ન તો પ્રભાવિત થાય છે? તેનો જવાબ નિશ્ચિતપણે ના માં છે. એક વાત એ કહેવાની છે કે અનુચ્છેદ ૨૬ ભાગ ૩ માંના અન્ય સ્વાતંત્ર્યોની અનુગામી નથી (એટલે કે “ને આધીન” નથી). પરંતુ બીજી અલગ વાત એ માનવાની છે કે અનુચ્છેદ ૨૬ નો અન્ય સ્વાતંત્ર્યો સાથે કોઈ સંબંધ જ નથી અથવા ધાર્મિક સંપ્રદાયોના અધિકારો તેનો સંબંધ રાખતા જ નથી. અર્થઘટનના પ્રશ્ન તરીકે એવું કહેવું કે કાયદાની કોઈ જોગવાઈ બીજી જોગવાઈની અનુગામી નથી, તે એક બાબત છે. પરંતુ આધીનતાના શબ્દોના અભાવે તે જોગવાઈને અન્ય હકોના સમૂહથી, ખાસ કરીને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય આધારિત હકોના સમૂહથી, સંપૂર્ણપણે સ્વતંત્ર એવો દરજ્જો મળ્યો છે એવું આવશ્યકપણે માનવામાં આવતું નથી. એક જોગવાઈ બીજીને આધીન ન હોય તો પણ બંનેને સાથે વાંચીને સુસંગત રીતે અસ્તિત્વમાં રાખવા માટે હજુ પણ આધાર રહે છે. બંધારણીય અર્થઘટનનો સાર તો સમતોલતા અને સંતુલનની ભાવના સ્થાપિત કરવામાં છે, જેથી બંધારણની જોગવાઈઓને અલગ અલગ તેમજ સાથે વાંચવામાં આવે ત્યારે તે સમકાલીન સુસંગતિમાં અસ્તિત્વ ધરાવે. જો એવો પ્રયત્ન કરવામાં ન આવે,

તો બંધારણના વિવિધ ભાગો વચ્ચેનું સુસંગત સંકલન જળવાઈ શકે નહીં. મૂળભૂત અધિકારોને વિશેષરૂપે સમર્પિત બંધારણના ખંડનું અર્થઘટન કરતી વખતે એવું વલણ ટાળવું જોઈએ જે અસુસંગતિનું પરિણામ લાવે. અંતિમ વિશ્લેષણે, સ્વાતંત્ર્યોનું સહઅસ્તિત્વ તેવા બંધારણીય વ્યવસ્થાક્રમ માટે અગત્યનું છે જે આ સ્વાતંત્ર્યોને બાંહેધરી આપે છે અને દરેક વ્યક્તિને ભેદભાવ વિના તેમની પ્રાપ્તિમાં કોઈ અવરોધ વગર તેમના ફળનો લાભ મળી શકે તેવા મંચ સુધી તેમને ઊંચું ઉઠાવવા માંગે છે. તેથી, અનુચ્છેદ ૨૬ માં એવા શબ્દોનો અભાવ, જે તેની જોગવાઈઓને અન્ય મૂળભૂત સ્વાતંત્ર્યોની અનુગામી બનાવે, તે ધાર્મિક સંપ્રદાયોને અપાયેલ અધિકારને અન્ય સ્વાતંત્ર્યો પર પ્રાધાન્ય આપતું નથી, અને ધાર્મિક સંપ્રદાયનું સ્વાતંત્ર્ય કોઈ એકાંતિત ખાંચામાં અસ્તિત્વ ધરાવી શકે એવી મંજૂરી પણ આપતું નથી. વાસ્તવિક જીવનમાં પ્રયોગશાળામાં નિયંત્રિત પરીક્ષણ જેવી પરિસ્થિતિઓનું પુનરુત્પાદન કરવું મુશ્કેલ છે. વાસ્તવિક જીવન સમાજમાં વિવિધ સ્વભાવના સમૂહો વચ્ચે હકોના દાવા અને હિતોના સંઘર્ષોથી ઉપજતી જટિલતાઓ અને અનિશ્ચિતતાઓથી ભરેલું છે. ભાગ ૩ માં જેમનું વિશદીકરણ થયેલું છે એવા સ્વાતંત્ર્યોનો ઉપયોગ એક પરસ્પર જોડાયેલા સમાજની અંદર થાય છે. આ સ્વાતંત્ર્યો વચ્ચે પોતાનાં એવા પરસ્પર સંબંધો છે જેને અવગણવામાં આવી શકતા નથી. તેથી, અનુચ્છેદ ૨૬ ની જોગવાઈઓને એકલવાયે ચાલવા દેવી નહીં તે માટે દૃઢ કારણ છે. અનુચ્છેદ ૨૬ એ સ્વાતંત્ર્યોના વિશાળ સમૂહમાંની એક છે, જેને બંધારણે માનવ સ્વાતંત્ર્ય અને

ગૌરવ માટે આંતરિક રૂપે આવશ્યક માન્યાં છે. અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળના સ્વાતંત્ર્યને એક સમૂહ — એટલે કે ધાર્મિક સંપ્રદાય — ની અંદર સ્થિત કરતાં, તેનો પાઠ્ય ભાગ હકીકતમાં અમને એ રીતે જોવાની મંજૂરી આપે છે કે તેમાં માન્ય કરાયેલ મૂળભૂત અધિકાર મુક્ત સમાજમાં સ્વાતંત્ર્યના સર્વાંગી ઘટકોમાંથી એક પાસું છે.

૧૪. બંધારણીય અર્થઘટન પ્રત્યેનો આ અભિગમ, જે હું પ્રસ્તાવિત કરું છું અને અનુસરું છું, તે અન્ય એક કારણસર પણ, બંધારણીય સિદ્ધાંતના મુદ્દે, સ્વીકાર્ય છે. અગિયાર ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા અપાયેલા રુસ્તમ કાવાસજી કૂપર વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયાર ના નિર્ણય પછી, હવે તે સ્થિર સિદ્ધાંત બની ગયો છે કે ભાગ ૩ માં સમાવાયેલ મૂળભૂત અધિકારો, જેમ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, પરસ્પર સંપૂર્ણપણે અલગ પડ્યાંવાળા વિભાગો નથી. એ. કે. ગોપાલન વિ. સ્ટેટ ઓફ મદ્રાસ ૩ માં દર્શાવાયેલી અગાઉની ન્યાયપ્રવૃત્તિથી વિકાસ પામી દૂર જતાં, સ્વાતંત્ર્યોના આપણા અર્થઘટનને હવે વાસ્તવવાદની એવી સમજ નિયંત્રિત કરે છે, જે તેમના ખુદ્દા-પાઠ્ય સ્વરૂપ ધરાવતા વિષયવસ્તુને અને વાસ્તવમાં, તેમના પ્રવાહી સ્વભાવને નોંધે છે. એક સ્વાતંત્ર્ય બીજામાં ઓગળી જાય છે અને તેમાં વિલીન થાય છે. મનમાની રાજ્યક્રિયા સામેની ખાતરી તરીકેની ન્યાયસંગતતા, જીવનથી વંચિત કરવાના માટેની પ્રક્રિયાની વિષયવસ્તુને પ્રભાવિત કરે છે, અધિનિયમ હેઠળ ૨ (૧૯૭૦) ૧ એસ.સી.સી. ૨૪૮

૩ ૧૯૫૦ એસસીઆર ૮૮

અનુચ્છેદ ૨૧. જોકે અનુચ્છેદ ૨૧ માત્ર કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા

મુજબ જીવન અથવા વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યથી વંચિત કરવાની જ વાત કરે છે, પરંતુ મેનકા ગાંધી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયાજ , (“મેનકા”) ના નિર્ણયોમાં એ વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યું છે કે કાયદામાં વાજબી એવું તત્ત્વ હોવું આવશ્યક છે. વંચિત કરવાની પ્રક્રિયા મનમાની સ્વરૂપની કલંકિતતાથી મુક્ત હોવી જોઈએ. મૂળભૂત અધિકારોને સ્વાતંત્ર્યના બ્રહ્માંડમાંથી પ્રસરતા નક્ષત્રસમૂહો તરીકે અને પરસ્પર છેદતા તથા એકરૂપ થતાં માર્ગો ધરાવતા તરીકે વાંચવાથી સ્વાતંત્ર્યના મૂલ્યમાં પોતે જ વધારો થાય છે. જોકે કાયદા સમક્ષ સમાનતા સંબંધિત મુખ્ય જોગવાઈ અનુચ્છેદ ૧૪માં સમાવાઈ છે, તેમ છતાં તેના અનુસરી આવતા ચાર અનુચ્છેદો તેની મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું પ્રતિબિંબ છે. અનુચ્છેદ ૧૫ ધર્મ, જાતિ, વંશ, લિંગ અને જન્મસ્થળના આધાર પર ભેદભાવને બિનકાયદેસર ઠરાવીને સમાનતાનું જ પ્રતિબિંબ છે. અનુચ્છેદ ૧૬ હેઠળ જાહેર રોજગારીના વિષયોમાં સમાનતા, સમાનતાના મૂળભૂત ઉપપાદનો એક પાસો છે. અનુચ્છેદ ૧૭ અસ્પૃશ્યતાનું ઉન્મૂલન કરીને સમાનતાને અભિવ્યક્તિ આપે છે: એવો વ્યવહાર, જે સમાન સમાજની કલ્પનાના મૂળભૂત રીતે વિરોધમાં છે. કેટલાક નાગરિકોને અન્ય કરતાં ઉપર સ્થાન આપતા ખિતાબોનું ઉન્મૂલન અનુચ્છેદ ૧૮ દ્વારા કરવામાં આવે છે, જે સમાનતાના વધુ એક પાસાને પ્રતિબિંબિત કરે છે. જેમ આપણે જોયું છે, સમાનતાની એક મૂળભૂત કલ્પના અનુચ્છેદ ૨૫(૧)માં પોતે જ સમાવાઈ છે, જ્યારે તે ધર્મનું સ્વતંત્રપણે પાલન, સ્વીકાર અને પ્રચાર કરવાનો સમાન હક્ક દર્શાવે છે. સમાનતાનો આ ભાવ મૂળભૂત સ્વાતંત્ર્યોની અન્ય

ખાતરીઓમાં પણ વ્યાપે છે. અનુચ્છેદ ૧૯ “તમામ નાગરિકોના” હક તરીકે છ સ્વાતંત્ર્યોને માન્યતા આપે છે. કોઈ હક તમામ નાગરિકોમાં નિહિત છે તે સ્વીકારવું એ એવો બંધારણીય દઢ નિશ્ચય છે કે દરેક નાગરિક, કોઈપણ પ્રકારના અપવાદ અથવા ભેદભાવ વિના, તે સ્વાતંત્ર્યોનો હકદાર છે. ત્યારબાદ ફરી, અનુચ્છેદ ૧૯(૨) થી (૬) દ્વારા કલ્પિત સ્વાતંત્ર્યો પરના પ્રતિબંધો વાજબી હોવા જરૂરી છે. વાજબીપણું સમાનતાનો એક પાસો છે. સમાન પરિસ્થિતિમાં રહેલા વ્યક્તિઓ પર કાયદાનું સમાન લાગુ પડવું, અનુચ્છેદ ૨૦, ૨૧ અને ૨૨ દ્વારા પ્રદાન કરાયેલ સંરક્ષણોનું મૂળભૂત ઉપપાધ છે. આ પ્રમાણે, બેંક નેશનલાઈઝેશનના નિર્ણય પછી આપણી બંધારણીય સિદ્ધાંતવ્યવસ્થાનો દઢ ભાગ બની ગયેલું સિદ્ધાંત મજબૂત આધારે નિર્ભર છે. આપણે જે સ્વાતંત્ર્યો ધરાવીએ છીએ અને જેનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તે પરસ્પરથી સંપૂર્ણપણે અલગ, વિખૂટા ભાગો નથી. સમાજમાં વ્યક્તિઓ એક નહીં પરંતુ અનેક સ્વાતંત્ર્યોનો ઉપયોગ કરે છે. વ્યક્તિ માનવ વ્યક્તિત્વના સંયુક્ત અંગ તરીકે અસંખ્ય સ્વાતંત્ર્યોનો ઉપયોગ કરે છે. એક જ ક્રિયામાં અનેક પસંદગીઓના પ્રયોગનો સમાવેશ થાય છે, જે વિવિધ સ્વાતંત્ર્યોના દાવાને પ્રતિબિંબિત કરે છે. આ દૃષ્ટિકોણથી, બધા સ્વાતંત્ર્યો સુમેળમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે એવું ઠરાવવા માટે માત્ર નાનું જ પગલું બાકી રહે છે. આપણા સ્વાતંત્ર્યો બંધારણે રચેલા ગર્ભમાં આવરિત છે જ (૧૯૭૮) ૧ એસ.સી.સી. ૨૪૮

સ્વાતંત્ર્યના અસ્તિત્વ માટે. તેથી, અનુચ્છેદ ૨૬ માં આધીનતાની

શરતનો અભાવ એ નિષ્કર્ષ તરફ દોરી જતો નથી કે ધાર્મિક સંપ્રદાયની સ્વતંત્રતા અન્ય તત્વોથી વિભક્ત અને તેઓથી સંપૂર્ણપણે અલગ રહેલું સ્વતંત્ર તત્વ તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ અભિગમ એ વિચારણા કરતાં સંપૂર્ણપણે સ્વતંત્ર છે કે અનુચ્છેદ ૨૬ પણ અનુચ્છેદ ૨૫(૧) ની જેમ જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યને આધીન છે. એકવાર અમે, જે વિચારધારા હવે પ્રચલિત સિદ્ધાંતનો ભાગ બની ગઈ છે તે મુજબ, એવું ધારણ કરીએ છીએ કે બધી સ્વતંત્રતાઓ પરસ્પર જોડાણ ધરાવે છે અને પરસ્પર સહઅસ્તિત્વની સ્થિતિમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, ત્યારે અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ ધાર્મિક સંપ્રદાયોની સ્વતંત્રતાનું વાચન એ રીતે કરવું ફરજિયાત બને છે કે અનિયંત્રિત અમલથી પ્રભાવિત થતી અન્ય વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાઓનું પણ સમાન રીતે સંરક્ષણ થાય. તેથી, મહિલાઓની ગૌરવમર્યાદા, જે અનુચ્છેદ ૧૫ નું પ્રસ્ફુરણ છે અને અનુચ્છેદ ૨૧ નું પ્રતિબિંબ છે, તેને અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના અમલથી અલગ પાડી શકાતી નથી.

૧૫. એકવાર અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ ને જે રીતે તેમનું અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું છે તે રીતે વાંચવામાં આવે, ત્યારબાદ આ અનુચ્છેદોમાં આધીનતાની જોગવાઈની હાજરી કે ગેરહાજરીના દૃષ્ટિકોણથી રહેલો ભેદ, મૂળભૂત અધિકારોમાં માન્ય અન્ય સ્વતંત્રતાઓ સાથે ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના સંબંધ માટે વ્યવહારિક રીતે બહુ ઓછું મહત્વ ધરાવે છે. જો બંધારણને કોઈ અર્થ આપવાનો હોય, તો શું ધર્મને — ભલે તે વ્યક્તિગત માન્યતાનો વિષય હોય કે ધાર્મિક ઉપદેશોની

સંગઠિત રચના તરીકે હોય — સ્ત્રીઓના માનને હાનિકારક હોય તેવું વર્તન કરવાની હકદારીનો દાવો કરવાની પરવાનગી આપી શકાય? વ્યક્તિનું ગૌરવ મૂળભૂત અધિકારોનો અડગ આધાર છે. સ્વાયત્તતા, દરેક વ્યક્તિને સ્વતંત્રતાના ઉપભોગ માટે નિર્ણાયક પસંદગીઓ કરવાની મંજૂરી આપીને, ગૌરવને પોષે છે. આપણી જેવી ઉદાર બંધારણવ્યવસ્થા, દરેક વ્યક્તિમાં રહેલા અધિકારોના વિશાળ વ્યાપને સ્વીકારે છે. સ્વતંત્રતા વિના, વ્યક્તિ પોતાની વ્યક્તિગતતા ગુમાવેલી બની જાય. જે કંઈ વ્યક્તિના ગૌરવને વિનાશક હોય તે આપણી બંધારણીય સંસ્કૃતિ સાથે અસંગત અને કાળબાહ્ય છે. લિંગો વચ્ચેની સમાનતા અને લિંગના સમાન સંરક્ષણનો સ્ત્રોત અનુચ્છેદ ૧૫ છે. અધિકારોના ભંગના કોઈ નિશ્ચિત સ્ત્રોત પર અનુચ્છેદ ૧૫ લાગુ પડે છે કે નહીં, તે અતિપ્રભાવી મહત્વનો વિષય નથી, કારણ કે, જેમ આપણે અગાઉ નોંધ્યું છે, પ્રસ્તાવનામાંથી ઉદ્ભવતા મૂળભૂત સિદ્ધાંતો તેના વિષયવસ્તુમાં બંધારણીય નૈતિકતાનો સંચાર કરે છે. વ્યક્તિગત અધિકારો અંગેના આપણા જાહેર વાદવિવાદમાં, ન તો ધાર્મિક સ્વતંત્રતા અને ન તો સંગઠિત ધર્મ, ગૌરવ અને માનવીય સ્વતંત્રતામાં આધારીત મૂળભૂત બંધારણીય સિદ્ધાંતોનું પાલન ન કરવાની કોઈ મુક્તિનો દાવો કરી શકે. સમાનતાનું મૂળ તત્ત્વ એ છે કે માનવો સમાન રીતે સર્જાયેલા છે. આ મૂળ તત્ત્વ એવું નથી કે માત્ર બધા પુરુષો સમાન રીતે સર્જાયેલા છે, પરંતુ એવું છે કે તમામ વ્યક્તિઓ સમાન રીતે સર્જાયેલી છે. પુરુષોને ઉપાસનાનો અધિકાર આપી સ્ત્રીઓને ઉપાસનામાંથી બહાર રાખવું એટલે સ્ત્રીઓને આધીનતાની સ્થિતિમાં

મૂકવું.

બંધારણ, પિતૃસત્તાના સદંતર જળવાઈ રહેવાના સાધન તરીકે રૂપાંતરિત થવું જોઈએ નહીં. માન્યતા રાખવાની સ્વતંત્રતા, આસ્થાવાન વ્યક્તિ હોવાની સ્વતંત્રતા અને ઉપાસના કરવાની સ્વતંત્રતા, માનવીય સ્વાતંત્ર્યના લક્ષણો છે. તે સ્વાતંત્ર્યના પાસાઓને અનુચ્છેદ રૂપ માં સંરક્ષણ મળેલું છે. તેથી, સ્ત્રીઓને ઉપાસનામાં પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનો મૂળભૂત અધિકાર નકારી કાઢવા અને તેમને બહાર રાખવા માટે ધર્મ આવરણ બની શકતો નથી. તેમ જ, સ્ત્રી સાથે સંકળાયેલું કોઈ શારીરિક લક્ષણ, તેને તે ઉપાસનાના અધિકારથી વંચિત રાખવા માટે બંધારણીય આધાર પૂરો પાડી શકતું નથી, જે અધિકાર અન્ય લોકોને ઉપલબ્ધ છે. જન્મચિન્હો અને શરીરવિજ્ઞાન, દરેક વ્યક્તિને આપવામાં આવેલા બંધારણીય હકોના સંદર્ભમાં અપ્રાસંગિક છે. ઉપાસનામાંથી બહાર રાખવું એટલે સ્ત્રીઓને માનવીય ગૌરવના અતિમૂળભૂત સિદ્ધાંતોમાંથી એકનો ઈનકાર કરવો. બંધારણ આવા બહિષ્કારને માન્ય રાખી શકતું નથી અને સ્વતંત્ર સમાજ પણ ધાર્મિક માન્યતાઓના પડદાની આડમાં તેને સ્વીકારી શકતો નથી.

૧૬. ધર્મ અંગેનું આપણું ન્યાયતત્ત્વ મોટા પાયે, જેમ કે અમે જોશું, કઈ બાબત આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા બને છે તેની આસપાસ વિકસ્યું છે. એક નિશ્ચિત સ્તરે, ધાર્મિક પ્રથા શું છે તેની ન્યાયિક નિર્ધારણા બંધારણના અનુચ્છેદ રૂપ ની ખંડ ૨(એ) માં ધાર્મિક પ્રથા અને ધાર્મિક પ્રથાઓ સાથે સંકળાયેલી આર્થિક, નાણાકીય, રાજકીય અથવા અન્ય લૌકિક પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે કરવામાં આવેલા ભેદ

પરથી ઊભરી આવી હોવાનું જણાય છે. જ્યાં રાજ્યએ એવો કાયદો બનાવ્યો હોય કે જેના દ્વારા તે ધાર્મિક પ્રથા સાથે સંકળાયેલી લૌકિક પ્રવૃત્તિને, પરંતુ ધાર્મિક પ્રથાને નહીં, નિયમિત કરી હોવાનો દાવો કરે છે, ત્યાં કાયદાની માન્યતા પડકારવામાં આવે ત્યારે તે મુદ્દાનો નિર્ણય કરવો આવશ્યક બની જાય છે. તેવી જ રીતે, અનુચ્છેદ ૨૬(બી) “ધર્મ સંબંધિત બાબતો” નો ઉલ્લેખ કરે છે જ્યારે તે કોઈ ધાર્મિક પંથને તેમનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર સ્વીકારે છે. અનુચ્છેદ ૨૬(બી) ના પરિપ્રેક્ષ્યમાં, આ અદાલતે વ્યક્તિગત કેસોમાં આ નિર્ણય કરવા માટેનો માર્ગ અપનાવ્યો છે કે રાજ્ય દ્વારા જેનું નિયમન કરવામાં આવ્યું હોવાનું કહેવાતું હતું તે ધર્મ સંબંધિત બાબત હતી કે નહીં, જે તે પંથને બાંહેધરી આપવામાં આવેલ સ્વાતંત્ર્યના વ્યાપમાં આવે છે. તેમ છતાં, આ અનિવાર્યતાઓએ અદાલતને ધર્મશાસ્ત્રીય આવરણ ધારણ કરવા પ્રેરિત કરી છે. તપાસનો વ્યાપ શું મૂળભૂત રીતે ધાર્મિક છે તે નક્કી કરવાથી આગળ વધી, શું આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા છે તે નક્કી કરવા સુધી પહોંચ્યો છે. જ્યારે અદાલતને એ નક્કી કરવા માટે કહેવામાં આવે છે કે કોઈ પ્રથા ધાર્મિક માન્યતાનો આવશ્યક ભાગ બને છે કે નથી બનતી, ત્યારે આવી ભૂમિકા ધારણ કરવી સહેલી બાબત નથી. ધાર્મિક ગ્રંથો અને રીવાજો અતિ ગૂંચવણભરી જટિલતા સાથે અંધશ્રદ્ધા અને અંધાનુસરણ સાથે ભળી જાય છે. સારમાંથી કચરો અલગ પાડવામાં જટિલ ન્યાયનિર્ણાયક કાર્ય સામેલ છે. અદાલતના નિર્ણયોએ એ માનીને કે અદાલતને નિર્ણય પોતે તે ધર્મના સિદ્ધાંતોના આધાર પર કરવો પડે છે, તેમાં

વસ્તુલક્ષિતતાનો એક માપદંડ લાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પરંતુ તે પણ એકસમાન ધોરણ નથી.

૧૭. સ્વતંત્રતા અને ગૌરવના વિષયવસ્તુના વિસ્તરણ સાથે તથા બંધારણીય સિદ્ધાંતના અમલકર્તા તરીકે અદાલતની ભૂમિકા સાથે અનુરૂપ રીતે વિકાસ પામે તે માટે બંધારણ સાથેના આપણા સંવાદોને પુનઃરચિત કરવાના છે. આ ક્ષેત્રમાં કોઈપણ વિશ્લેષણને માર્ગદર્શન આપતો મૂળભૂત સિદ્ધાંત એ છે કે વ્યક્તિગત ગૌરવની સિદ્ધિ માટેના સાધન તરીકે સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્વના મૂલ્યોનું પ્રભુત્વ માન્ય રાખવું આવશ્યક છે. એકવાર વ્યક્તિગત ગૌરવ મૂળભૂત અધિકારોના સમૂહમાં તેજસ્વી તારકનું સ્વરૂપ ધારણ કરે, ત્યારબાદ જાહેર સ્થળોએ ધર્મનું સ્થાન માનવ ગૌરવ પર આધારિત બંધારણીય વ્યવસ્થાપ્રતિ ભારતની અડગ પ્રતિબદ્ધતા દ્વારા નિયંત્રિત થવું જોઈએ. જે પ્રથાઓ સ્વતંત્રતાનો વિનાશ કરે છે અને જે કેટલીક નાગરિકોને અન્યની તુલનામાં ઓછી સમાન બનાવે છે, તેવી પ્રથાઓને સહન કરી શકાય તેમ નથી. સ્ત્રીઓને ગૌણ દેવતાની સંતાન તરીકે ગણવું એ બંધારણ પ્રત્યે જ આંખ મીંચવા સમાન છે. બંધારણ દ્વારા સ્વીકૃત દરેક નાગરિકના મૂળભૂત કર્તવ્યોમાંનું એક છે “સ્ત્રીઓના ગૌરવને હાનિકારક એવી પ્રથાઓનો ત્યાગ કરવો”.૫ જીવનોપાર્જન, આરોગ્ય અને કામ માટેના વેતન સંબંધિત બાબતોમાં વ્યક્તિઓ વચ્ચેની સમાનતા વિશે નિર્દેશાત્મક તત્ત્વો બંધારણના અંતરાત્માને સંબોધે છે. આસ્થા અને ઉપાસના સંબંધિત બાબતોમાં સ્ત્રીના ગૌરવને હાનિકારક એવી પ્રથાઓને

મંજૂરી આપવી એ દરેક નાગરિકના મૂળભૂત કર્તવ્યોનું જાણતું ઉદ્ધંધન થવા દેવા સમાન થશે. અમે બંધારણની એવી વ્યાખ્યા સ્વીકારી શકીએ નહીં કે જેના એવા પરિણામો થાય. આ વાતને બંધારણીય સિદ્ધાંતના મુદ્દા તરીકે સ્પષ્ટપણે રજૂ કરવામાં અમારી અસમર્થતા અમને ઢોંગભરી સ્થિતિઓ તરફ અથવા તેનાથી પણ વધુ ખરાબ, કપટ તરફ દોરી જઈ શકે છે. આ બન્ને ગંભીર પ્રશ્નોને દબાવી દેવા માટે સહજ રીતે તૈયાર સાથીદાર છે. જો આપણે ખરેખર એવા સમાજના કરુણ અંધકારમય પડછાયામાંથી બહાર આવવું હોય કે જેણે સદીઓથી ભેદભાવના ભાર હેઠળ અમારા નાગરિકોના કેટલાક સમૂહોને દબાવી રાખ્યા છે, તો હવે સમય આવી ગયો છે કે બંધારણને તે જે રીતે જ બોલી શકે તે રીતે બોલવા દેવામાં આવે: આજ અને ભવિષ્ય માટેના શાસનના સંવિધાનિક કરાર તરીકે, નિર્ભય અને સ્પષ્ટ રીતે.

૧૮. હવે, આ પૃષ્ઠભૂમિમાં, આ અદાલતના પૂર્વનિર્ણયો પરથી ઉપજતા તે સિદ્ધાંતોનું પરીક્ષણ કરવું આવશ્યક બનશે, જે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) અને અનુચ્છેદ ૨૬ની વિષયવસ્તુને સ્પષ્ટ કરે છે.

બી ઇતિહાસ: લોર્ડ અચ્યપ્પા અને સબરિમલા મંદિરની ઉત્પત્તિ

૧૯. ભગવાન અચ્યપ્પાને સમર્પિત શબરીમાલા મંદિર અત્યંત પ્રાચીન મંદિર છે. આ મંદિર પશ્ચિમ ઘાટ વિસ્તારમાં પ્રસરી રહેલા અઢાર પર્વતોમાંથી એક, જે સન્નિધાનમ તરીકે ઓળખાય છે, તેના ઉપર આવેલું છે. કેરળના પથાનંથિટ્ટા જિલ્લામાં આવેલું આ મંદિર સમુદ્ર સપાટીથી ૧૨૬૦ મીટર (૪૧૩૫ ફૂટ) ની

ઊંચાઈએ વસેલું છે. શ્રદ્ધાળુઓ એવો વિશ્વાસ રાખે છે કે ૫ અનુચ્છેદ ૫૧અ(ઈ), ભારતનું સંવિધાન અનુસાર ભગવાન અચ્યપ્પાની શક્તિઓ તેમના તપસ્વી જીવનમાંથી, ખાસ કરીને તેમના બ્રહ્મચારી હોવાને કારણે, પ્રાપ્ત થાય છે. યાત્રાળુઓ યાત્રા પહેલાં અને યાત્રા દરમિયાન બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે. જે લોકો ભગવાન અચ્યપ્પામાં શ્રદ્ધા રાખે છે અને પ્રાર્થના અર્પે છે, તેઓએ એકતાલીસ દિવસની અવધિ માટે કડક ‘વ્રતમ’ અથવા પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવું અપેક્ષિત છે, જેમાં આચરણના નિશ્ચિત નિયમો નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા છે.

૨૦. લોર્ડ અચ્યપ્પાની દંતકથા અને શબરીમાલા મંદિરની ઉત્પત્તિ આ કેસમાં કરવામાં આવેલી વિદ્વતાપૂર્ણ રજૂઆતોમાં ૬ મુજબ સમજાવવામાં આવી છે. ભારત દેશમાં અચ્યપ્પાના અનેક મંદિરો હોવા છતાં, શબરીમાલા મંદિર લોર્ડ અચ્યપ્પાને “નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી” તરીકે દર્શાવે છે: તેમની શક્તિઓ વિશેષરૂપે જાતીય પ્રવૃત્તિઓથી વિરત રહેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

લોર્ડ અચ્યપ્પાનો જન્મ લોર્ડ શિવ અને લોર્ડ વિષ્ણુ (મોહિનીના સ્વરૂપ) ના સંયોગમાંથી થયેલો હોવાનું વર્ણવવામાં આવે છે. દૈવી સત્તાઓએ તે બાળકને પંપા નદીની નજીક આવેલા જંગલમાં મૂક્યો. પંડાલમના રાજા, રાજશેખર, પંપા નદીના કિનારે આવેલ જંગલમાં શિકાર માટે ગયા હતા ત્યારે તેમને એક બાળકના રડવાના અવાજો સંભળાયા. રાજા નદીના કિનારે પહોંચ્યા અને ત્યાં તેમણે બાળક અચ્યપ્પાને મળ્યો. રાજાએ બાળકને પોતાના સંરક્ષણમાં લીધો અને તેને મહેલમાં લઈ ગયા, જ્યાં રાજાએ આ ઘટનાની જાણ રાણીને કરી.

નવા બાળકના આગમનથી તે દંપતી તેમજ રાજ્યની પ્રજા આનંદિત થઈ. અચ્ચપ્પા, જેને ‘મણિકંઠ’ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે, મહેલમાં મોટો થયો અને તેને યુદ્ધકલાઓ તથા વેદોનું શિક્ષણ અપાયું. મણિકંઠના શિક્ષણ માટે જવાબદાર ગુરુએ અંતે નિષ્કર્ષ આપ્યો કે આ કોઈ સામાન્ય બાળક નથી, પરંતુ દૈવી શક્તિ છે.

આ દરમિયાન, રાણીએ રાજા રાજન નામના પુષ્પ સંતાનને જન્મ આપ્યો. મણિકંઠાની પ્રતિભાથી પ્રભાવિત થઈને, રાજા રાજશેખરે તેને મોટું સંતાન માની તેનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો નિર્ણય કર્યો. તેણે રાજ્યાભિષેક માટે જરૂરી વ્યવસ્થા કરવા મંત્રીને આદેશ આપ્યો. તેમ છતાં, પોતાના માટે સિંહાસન મેળવવાની ઈચ્છા ધરાવતા મંત્રીએ રાજ્યાભિષેક અટકાવવા માટે વિવિધ યોજનાઓ અમલમાં મૂકવાનો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ તેની બધી જ યોજનાઓ નિષ્ફળ ગઈ. નિષ્ફળ ગયા પછી, મંત્રીએ રાણીને મળીને તેને મનાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે તેના જ જૈવિક સંતાનને રાજા તરીકે રાજ્યાભિષેક કરાવવામાં આવે. મંત્રીએ રાણીને સૂચન કર્યું કે તે પોતે તીવ્ર માથાના દુખાવાથી પીડાઈ રહી હોવાનો ઢોંગ કરે, જેથી તે વૈધને એવો નિર્દેશ કરાવશે કે તેની સારવાર માટે વાઘિણીનું દૂધ લાવવામાં આવે. આ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે, તેણે મણિકંઠાને જંગલમાં મોકલવો જોઈએ એવું સૂચન કર્યું.

૨૧. રાજાને વચન આપ્યા બાદ કે તે વાઘિણીનું દૂધ લઈને પરત ફરશે, મણિકંઠા ટૂંક સમયમાં જંગલ તરફ નીકળી ગયો. મણિકંઠાએ પોતાની યાત્રાનો

પ્રારંભ કર્યો ૬ લેખિત રજૂઆતો દ્વારા: સામાવાળાઓ તરફથી વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી કે. પરાસરન, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ ડૉ. અભિષેક મનુ સિંઘવી; સામાવાળા નં. ૨ તરફથી વકીલ દ્વારા દાખલ કરાયેલ બિન-નિર્ણય કાયદા સુવિધા સંકલન; અરજદારો તરફથી વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ ઇન્દિરા જયસિંગ અને વિદ્વાન વકીલ આર.પી. ગુપ્તા, ત્યારબાદ તેણે રાજાએ તેની સાથે મોકલવા ઇચ્છેલા પુરુષોના રક્ષણ-સાથેને સ્વીકારવાનો ઇનકાર કર્યો હતો. રાજાએ મણિકંઠા સાથે ભગવાન શિવના સ્મરણાર્થે ભોજન અને ત્રણ આંખવાળા નાળિયેર મોકલ્યા હતા. જંગલમાં ભગવાન શિવ મણિકંઠા સમક્ષ પ્રગટ થયા અને તેને કહ્યું કે દેવતાઓ પ્રત્યેનું પોતાનું કર્તવ્ય તેણે પૂર્ણ કર્યું હતું, છતાં રાજાના સુખ-સગવડની ખાતરી કરવાનું કાર્ય હજી બાકી હતું. ભગવાન શિવએ મણિકંઠાને કહ્યું કે તે વાઘના સ્વરૂપમાં ભગવાન ઇન્દ્ર સાથે મહેલમાં પરત જઈ શકે.

જ્યારે મણિકંઠ વાઘ ઉપર આસનસ્થ થયા હતા, અને વાઘણોના વેશમાં રહેલી તમામ સ્ત્રી દેવતાઓ મહેલ તરફની તેમની યાત્રા પર નીકળી, ત્યારે કાવતરાખોરો ભયગ્રસ્ત બની પોતાના ષડ્યંત્રની કબૂલાત કરવા મજબૂર થયા. તેઓ તેમના દિવ્ય અવતરણ વિષે નિશ્ચિત થયા અને પોતાના ઉદ્ધાર તથા રાજ્યની સલામતી માટે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. મણિકંઠ અંતર્ધાન થઈ ગયા. રાજાએ તેમની વાપસી સુધી કંઈપણ ગ્રહણ કરવાની ના પાડી. મણિકંઠ રાજા સમક્ષ દર્શનરૂપે પ્રગટ થયા. આનંદ, શોક, ભય, આશ્ચર્ય અને ‘ભક્તિ’ની

ભાવનાઓથી ઓતપ્રોત રાજા દયા તથા મણિકંઠના આશીર્વાદ માટે પ્રાર્થનામાં ઉભા રહ્યા. મણિકંઠની સમક્ષ તેમણે એ બાબતે પસ્તાવો વ્યક્ત કર્યો કે તેઓ તેમના દિવ્ય શક્તિનો બોધ કરી શક્યા નહોતાં અને તેમને માત્ર પોતાના સંતાન તરીકે જ માન્યા હતા. પ્રભુએ સ્નેહપૂર્વક રાજાને આલિંગન આપ્યું, જેમણે અહંકાર અને જન્મ-મરણના સાંસારિક ચક્રમાંથી મુક્ત કરી તેમને આશીર્વાદ આપવાની પ્રાર્થના કરી હતી. મણિકંઠે તેમને મોક્ષ પ્રદાન કર્યો. તેમણે રાજાને જણાવ્યું કે તેમનું પુનરાગમન નિર્ધારિત હતું. રાજાએ મણિકંઠને અનુરોધ કર્યો કે તેમને મંદિર બાંધવાની અને તે તેમને સમર્પિત કરવાની અનુમતિ આપે. પ્રભુએ સંમતિ આપી. ત્યારબાદ મણિકંઠે રાજાને મોક્ષના માર્ગ વિષે ઉપદેશ આપ્યો.

૨૨. લોર્ડે એક બાણ છોડ્યો, જે સબરિમલાના શિખરે જઈ પડ્યો, અને રાજાને જણાવ્યું કે તે પવિત્ર પંખા નદીના ઉત્તર ભાગે સબરિમલામાં મંદિર બાંધી શકે અને ત્યાં પોતાની દેવમૂર્તિની સ્થાપના કરી શકે. લોર્ડે અઘૈયપ્પાએ સબરિમલા યાત્રા કેવી રીતે કરવામાં આવશે તે પણ સમજાવ્યું, જેમાં પ્રાયશ્ચિત્ત અથવા ‘વ્રતમ’ના મહત્ત્વ તથા ભક્તો તેમના ‘દર્શન’ દ્વારા શું પ્રાપ્ત કરી શકે તે પર ભાર મુક્યો. પરંતુ લોર્ડના પ્રસ્થાન પહેલાં, રાજાએ લોર્ડ પાસેથી એક વચન મેળવ્યું કે દર વર્ષે ૧૪ જાન્યુઆરીના રોજ થાઈ પોંગલના દિવસે, તેમના વ્યક્તિગત આભૂષણો સબરિમલામાં તેમની દેવમૂર્તિને ધારણ કરાવવામાં આવશે. યાત્રા

૨૩. સબરિમલા નીચેના પ્રસંગો માટે ખુદ્દું રાખવાની પદ્ધતિનું અનુસરણ

કરે છે:

૧. દરેક વર્ષના સામાન્ય કેલેન્ડર વર્ષોમાં મંડલમનો મહિનો, અર્થાત્ ૧૭ નવેમ્બરથી ૨૬ ડિસેમ્બર સુધી;

૨. દરેક મલયાલમ મહિનાના પ્રથમ પાંચ દિવસ માટે, જે પ્રત્યેક કેલેન્ડર મહિનાના આશરે મધ્યભાગમાં આવે છે; અને

૩. મકર સંક્રાંતિના સમયગાળા માટે, અર્થાત્ દર વર્ષે આશરે જાન્યુઆરીથી મધ્ય જાન્યુઆરી સુધી.

લોર્ડ અચ્ચપ્પાના અનુયાયીઓ એક પવિત્ર તીર્થયાત્રા કરે છે, જેનો પરિસમાપન પવિત્ર ધામ ખાતે પ્રાર્થના સાથે થાય છે. આ તીર્થયાત્રા ચાર તબક્કાઓમાં સંપન્ન થાય છે. પ્રથમ, એક ઔપચારિક દીક્ષા વિધિ હોય છે, જે એકતાલીસ દિવસના પ્રતમનો આરંભ કરે છે. ત્યારબાદ પ્રતમ સમયગાળાના અંતે બીજી એક ઔપચારિક વિધિ થાય છે, જેને ઇરુમુતિ કટ્ટલ (ગાંઠ બાંધવાની વિધિ) કહેવામાં આવે છે, જેના અનુસંધાને યાત્રાળુઓ સબરિમલા ખાતે આવેલા અચ્ચપ્પા મંદિરની યાત્રા માટે પ્રસ્થાન કરે છે. આ તબક્કામાં તીર્થસ્થળ સુધીની શારીરિક યાત્રા, સાબરી પર્વતના પાયે આવેલી પવિત્ર પંપા નદીમાં સ્નાન અને સાબરી પર્વત પર ચઢાણનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં પંપા નદીથી સન્નિધાનમ સુધી ૩૦૦૦ ફૂટનું, અંદાજે ૧૩ કિ.મી.નું ચઢાણ, અથવા જંગલમાર્ગે ૪૧ કિ.મી.નું પદયાત્રામાર્ગ સામેલ છે. આ તબક્કાનો અંત યાત્રાળુ દ્વારા પ્રથમ દર્શન માટે ધામ સુધીની પવિત્ર ૧૮ સીડીઓ ચઢવામાં થાય છે. ચોથો તબક્કો

પરતફેરની યાત્રા અને જીવનમાં અંતિમ પુનઃસમાવેશનો છે.

આધુનિક સંચાર વ્યવસ્થાએ આ કાર્યને ઓછું કઠિન બનાવ્યું છે. ૧૯૬૦માં વાહનો માટે પહોંચ માર્ગનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું હતું, જેથી યાત્રાળુ સાબરીમલાના પર્વતના પાયાં સુધી સીધા વાહન ચલાવી જઈ શકે. અહીંથી પવિત્ર શિખર માત્ર ૮ કિ.મી. દૂર છે. કેરળ રાજ્ય પરિવહન નિગમ યાત્રા ઋતુ દરમિયાન વિશેષ બસો ચલાવે છે. આ બસો પંપાને કેરળ, તમિલનાડુ અને કર્ણાટકના લગભગ તમામ મુખ્ય શહેરો સાથે સીધા જોડે છે.

૨૪. આ તીર્થયાત્રાની ત્રણ વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ છે: (૧) આ લગભગ સંપૂર્ણપણે પુરુષ-કેન્દ્રિત તીર્થયાત્રા છે, જેમાં દસથી પચાસ વર્ષની ઉંમર વચ્ચેની સ્ત્રીઓને વિધિઓમાં ભાગ લેવા પ્રતિબંધિત કરવામાં આવે છે; (૨) યથાપિ લોર્ડ અચ્ચપ્પાના ઉપાસકો વ્યાપક રીતે હિંદુ પરંપરામાં આવે છે, તેમ છતાં તમામ ઉંમરના પુરુષો જાતિ, પંથ અથવા ધર્મનો ભેદ રાખ્યા વિના સમાન હક્કના આધારે તેમાં ભાગ લઈ શકે છે. મુસ્લિમો અને ખ્રિસ્તીઓ પણ આ તીર્થયાત્રા કરતા હોવાનું જાણીતું છે અને તેઓ પણ એ જ સમાનતાનો લાભ લે છે; અને (૩) તીર્થસ્થળ સુધીની વાસ્તવિક યાત્રા પહેલાં એકતાલીસ દિવસનો તૈયારીકાળ રહે છે. આ સમયગાળા દરમિયાન તીર્થયાત્રીઓ માટે કાળા વસ્ત્રો તથા દીક્ષા વખતે ધારણ કરાવવામાં આવતી ‘માળા’ પહેરવી ફરજિયાત હોય છે, અને તેમણે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું, માંસાહાર તથા મધ્યજન્ય પદાર્થોથી દૂર રહેવું આવશ્યક છે.

૨૫. પરંપરાગત રીતે જોકે વ્રતમનો સમયગાળો એકતાલીસ દિવસ સુધી વિસ્તરતો હતો, આજકાલ ઓછા સમયગાળાની પણ પરવાનગી આપવામાં આવે છે. એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે પ્રથમ વખત દીક્ષા લેનારાઓ એકતાલીસ દિવસનું વ્રતમ પાલન કરે, જ્યારે અન્ય લોકો આ અવધિને બે અઠવાડિયા અથવા તો છ દિવસ સુધી ટૂંકી કરે છે. વ્રતમનું એક મુખ્ય અને અનિવાર્ય તત્વ સાત્ત્વિક જીવનશૈલી અને બ્રહ્મચર્ય છે. એવું માનવામાં આવે છે કે આ શુદ્ધ શરીર અને મન તરફનું એક પગલું છે, અને ભૌતિકવાદી વિશ્વથી અલિપ્ત રહેવાના પ્રયત્નરૂપે ભક્તિના માર્ગ તરફ આગળ વધવાનું સાધન છે.

વ્રતમ અથવા પ્રાયશ્ચિત્તમાં નીચેનું સમાવેશ થાય છે:

- (૧) જીવનસાથી સાથે શારીરિક સંબંધોથી દૂર રહેવું;
- (૨) મદકારક પદાર્થો, ધૂમ્રપાન અને તામસિક આહારથી વિરત રહેવું;
- (૩) પરિવારના બાકી સભ્યોથી અલગતામાં રહેવું;
- (૪) કુટુંબની સ્ત્રીઓ સહિત દૈનિક જીવનમાં સ્ત્રીઓ સાથે પરસ્પર વ્યવહાર કરવાથી પરહેજ રાખવો;
- (૫) પોતાનું ભોજન પોતે બનાવવું;
- (૬) પ્રાર્થના પહેલાં દિવસમાં બે વખત સ્નાન કરવા સહિત સ્વચ્છતા જાળવવી;
- (૭) કાળો મુંડુ અને ઉપરના વસ્ત્રો ધારણ કરવું;
- (૮) દરરોજ એક જ ભોજન લેવું; અને

(૯) નંગપગે ચાલવું.

પ્રાચિન નિર્ધારિત રીત મુજબ કરવામાં આવવાનું છે. પોતાને ‘શુદ્ધ અને અપ્રદૂષિત’ તરીકે જાળવવાથી, એવી માન્યતા છે કે, ઈશ્વરત્વ પ્રાપ્ત કરવાની દિશામાં અથવા લોર્ડ અચ્ચપ્પા સાથે એકરૂપ થવાના માર્ગે પ્રવેશ મળશે. સી. મંદિરમાં પ્રવેશ અને સ્ત્રીઓનો બહિષ્કાર

આ સંદર્ભમાં ઉદ્ભવેલા પ્રશ્નોના વિશ્લેષણ માટે આગળ વધતા પહેલાં, વિવાદને સ્પર્શતા આ મામલાનો ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં રજૂ કરવો આવશ્યક રહેશે.

૨૬. ટ્રાવનકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ દ્વારા નીચે મુજબ વાંચવામાં આવે તેવી બે સૂચનાઓ જારી કરવામાં આવી હતી:

અધિસૂચના તારીખ ૨૧ ઓક્ટોબર ૧૯૫૫

“શબરીમાલાના વંદનીય, પવિત્ર અને પ્રાચીન મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા (સ્થાપના) ના આધારભૂત મૂળભૂત સિદ્ધાંત અનુસાર, જે અચ્ચપ્પનો દ્વારા પ્રચલિત વ્રતોનું પાલન કરવામાં આવ્યું ન હતું તેમજ જે સ્ત્રીઓ પુખ્તાવસ્થાએ પહોંચી હતી, તેઓ ઉપરોક્ત મંદિરમાં દર્શન (પૂજા) માટે પથિનેટ્ટામ્પડી પર પગ મૂકી પ્રવેશ કરવાની પ્રથા ધરાવતા નહોતા. પરંતુ હાલમાં, આ રિવાજ અને પ્રથાથી વિમુખતા થયેલી હોવાનું જણાય છે. આ મહાન મંદિરની પવિત્રતા અને ગૌરવ જાળવી રાખવા તથા ભૂતકાળની પરંપરાઓ અખંડ રાખવા હેતુસર, આથી સૂચિત કરવામાં આવે છે કે જે અચ્ચપ્પનો પ્રચલિત વ્રતોનું પાલન કરતા નથી, તેઓને પથિનેટ્ટામ્પડી પર પગ મૂકી મંદિરમાં પ્રવેશવા પ્રતિબંધિત કરવામાં આવે

છે અને દસ થી પંચાવન વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓને મંદિરમાં પ્રવેશવા મનાઈ કરવામાં આવે છે.”૭

૨૭ નવેમ્બર ૧૯૫૬ તારીખની અધિસૂચના

શ્રદ્ધેય, પવિત્ર અને પ્રાચીન શબરીમાલા મંદિરની પ્રતિષ્ઠા (સ્થાપના) ના આધારભૂત મૂળભૂત સિદ્ધાંત અનુસાર, જે અચ્ચપ્પનોએ પ્રચલિત વ્રતોનું પાલન કર્યું ન હતું તેમજ જે સ્ત્રીઓ પરિપક્વ વય પ્રાપ્ત કરી ચૂકી હતી, તેઓ ઉપરોક્ત મંદિરમાં પથિનેટ્ટામપડી ચડીને દર્શન (પૂજા) માટે પ્રવેશ કરવાની પ્રથા ધરાવતા ન હતા. પરંતુ છેલ્લા સમયમાં, આ રૂઢિ અને પ્રથાથી વિમુખતા થયેલી જણાય છે. આ મહાન મંદિરની પવિત્રતા અને ગૌરવ જળવાઈ રહે તથા ભૂતકાળની પરંપરાઓ અવિચલ રાખવા હેતુથી, આથી જાહેર કરવામાં આવે છે કે જે અચ્ચપ્પનો પ્રચલિત વ્રતમ (વ્રતો) નું પાલન કરતા નથી તેઓને પથિનેટ્ટામપડી ચડીને મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા પ્રતિબંધિત કરવામાં આવે છે અને દસથી પંચાવન વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓને મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા મનાઈ કરવામાં આવે છે.

૧૯૬૫ માં, કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થાનો (પ્રવેશની મંજૂરી) અધિનિયમ ૧૯૬૫૮ ઘડવામાં આવ્યો હતો. આ અધિનિયમની પ્રસ્તાવનામાં નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે કે હિંદુઓના સર્વ વર્ગો અને વિભાગોને જાહેર ઉપાસનાના સ્થળોમાં પ્રવેશ માટે વધુ સારા ઉપબંધો કરવા માટે આ અધિનિયમ ઘડવામાં આવ્યો છે. અનુચ્છેદ ૨ માં વ્યાખ્યાઓ સમાવિષ્ટ છે:

“અનુચ્છેદ ૨. વ્યાખ્યાઓ:— આ અધિનિયમમાં, જો સંદર્ભથી અન્યથા

જરૂરી ન બને, તો -

(એ) “હિંદુ”માં બૌદ્ધ, શીખ અથવા જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરનાર વ્યક્તિનો સમાવેશ થાય છે;

(બી) “જાહેર ઉપાસનાનું સ્થળ” નો અર્થ એવું સ્થળ થાય છે, જે કોઈપણ નામથી ઓળખાતું હોય અથવા કોઈપણ વ્યક્તિનું માલિકીહક ધરાવતું હોય, જે હિન્દુઓ અથવા તેમના કોઈ વિભાગ કે ૭ કેરળ વડી અદાલતે એસ મહેન્દ્રન વિ. ધ સેક્રેટરી, ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ, તિરુવનંતપુરમ, માં નોંધ્યું હતું કે દસથી પચાસ વર્ષની વયની સ્ત્રીઓને શબરીમાલા મંદિર ખાતે પ્રવેશમાંથી બાકાત રાખવામાં આવતી હતી. વર્તમાન કેસમાં અરજદારો અને સામાવાળાઓ એ સ્વીકાર્યું છે કે દસથી પચાસ વર્ષની વય વયની સ્ત્રીઓને બાકાત રાખવામાં આવે છે.

૮ “૧૯૬૫ નો અધિનિયમ”

તેનો વર્ગ, કોઈ પણ ધાર્મિક સેવા બજાવવા માટે અથવા તેમાં પ્રાર્થનાઓ અર્પણ કરવા માટે, અને તેમાં એવી કોઈપણ જગ્યાને અનુસંગી અથવા સંલગ્ન બધી જમીનો અને ગોણ મંદિરો, મઠો, દેવસ્થાનો, નમસ્કાર મંડપો અને નાલંબાલમોનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેમજ એવા કોઈપણ પવિત્ર કુંડો, કૂવો, ઝરણાં અને જળપ્રવાહોનો પણ સમાવેશ થાય છે, જેમનું જળ પૂજવામાં આવે છે અથવા સ્નાન માટે અથવા પૂજા માટે વપરાય છે, પરંતુ તેમાં “શ્રીકોઈલ” નો સમાવેશ થતો નથી;

(સી) “અનુચ્છેદ અથવા વર્ગ” માં કોઈપણ વિભાગ, ઉપવિભાગ, જાતિ, ઉપજાતિ, સંપ્રદાય અથવા પંથ જે કોઈ પણ હોય તેનો સમાવેશ થાય છે.”

અનુચ્છેદ ૩ અનુસાર જાહેર પૂજાસ્થળો હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને શ્રેણીઓ માટે ખુલ્લાં રાખવામાં આવે છે:

“અનુચ્છેદ ૩. જાહેર ઉપાસના સ્થાનો હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને જાતિઓ માટે ખુલ્લાં રાખવાના:—

હાલ અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈપણ કાયદામાં અથવા કોઈપણ પ્રચલિત પ્રથા કે રૂઢિમાં અથવા આવા કોઈપણ કાયદાના બળે અસર ધરાવતા કોઈપણ દસ્તાવેજમાં અથવા અદાલતના કોઈપણ હુકમનામા કે આદેશમાં રહેલ વિરુદ્ધ બાબત હોવા છતાં, જાહેર ઉપાસના માટેનું એવું દરેક સ્થાન, જે સામાન્ય રીતે હિંદુઓ માટે અથવા તેમના કોઈપણ વિભાગ કે વર્ગ માટે ખુલ્લું હોય, તે હિંદુઓના તમામ વિભાગો અને વર્ગો માટે ખુલ્લું રહેશે; અને કોઈપણ વિભાગ કે વર્ગનો કોઈપણ હિંદુને, જે રીતે અને જેટલી હદ સુધી કોઈપણ અન્ય વિભાગ કે વર્ગનો હિંદુ એવા જાહેર ઉપાસના સ્થાનમાં પ્રવેશ કરી શકે, ઉપાસના કરી શકે, પ્રાર્થના અર્પી શકે અથવા તેમાં કોઈપણ ધાર્મિક સેવા કરી શકે છે, તે જ રીતે અને તે જ હદ સુધી, આવા જાહેર ઉપાસના સ્થળમાં પ્રવેશ કરવાથી અથવા ત્યાં ઉપાસના કે પ્રાર્થના અર્પવાથી અથવા તેમાં કોઈપણ ધાર્મિક સેવા કરવાથી, કોઈપણ રીતે અટકાવવો, અવરોધ કરવો અથવા નિરોત્સાહિત કરવો નહીં:

પરંતુ આ શરતે કે જાહેર ઉપાસનાના એવા સ્થળના મામલામાં, જે કોઈ

ધાર્મિક પંથ અથવા તેના કોઈ વિભાગના હિત માટે સ્થાપિત મંદિર હોય, આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ, જે તે કેસ મુજબ, તે ધાર્મિક પંથ અથવા વિભાગને ધાર્મિક બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર આધિન રહેશે.”

અનુચ્છેદ ૪ નિયમો બનાવવાની સત્તા સાથે સંબંધિત છે:

“અનુચ્છેદ ૪. જાહેર ઉપાસના સ્થાનોમાં વ્યવસ્થા અને શિસ્તના જતન તથા વિધિઓ અને સમારંભોના યથાયોગ્ય પાલન માટે નિયમો બનાવવાની સત્તા :—

(૧) કોઈપણ જાહેર ઉપાસના સ્થળના ટ્રસ્ટી અથવા તેનું સંચાલન સંભાળનાર અન્ય કોઈપણ વ્યક્તિને, સક્ષમ સત્તાધિકારીના નિયંત્રણ અને તે સત્તાધિકારી દ્વારા બનાવવામાં આવેલ નિયમોને આધીન રહીને, જાહેર ઉપાસના સ્થળમાં શિસ્ત અને શોભનીય વર્તન જાળવવા તથા ત્યાં કરવામાં આવતી ધાર્મિક વિધિઓ અને સમારંભોના યથાવત્ પાલન માટે નિયમો બનાવવાની સત્તા રહેશે:

પરંતુ શરત એ છે કે આ ઉપઅનુચ્છેદ હેઠળ બનાવવામાં આવેલ કોઈપણ નિયમન કોઈ હિંદુ વિરુદ્ધ, તે કોઈ ચોક્કસ વિભાગ અથવા વર્ગનો સભ્ય છે તે આધારે, કોઈપણ રીતે ભેદભાવ કરતું ન હોવું જોઈએ.

(૨) ઉપઅનુચ્છેદ (૧) માં ઉલ્લેખિત સક્ષમ સત્તાધિકારી નીચે મુજબ રહેશે,—

(૧) કોઈપણ એવા વિસ્તારમાં આવેલ જાહેર ઉપાસનાના સ્થળના

સંબંધમાં, જ્યાં ત્રાવણકોર-કોચીન હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાઓ અધિનિયમ, ૧૯૫૦ (ત્રાવણકોર-કોચીન અધિનિયમ ૧૫ of ૧૯૩૦) નો ભાગ ૧ વિસ્તરે છે, ત્રાવણકોર દેવસ્વમ બોર્ડ;

(૨) ઉક્ત અધિનિયમના ભાગ ૨ જે વિસ્તારમાં લાગુ પડે છે, તેવા કોઈપણ વિસ્તારમાં આવેલ જાહેર ઉપાસનાના સ્થળના સંબંધમાં, કોચિન દેવસ્વોમ બોર્ડ; અને

(૩) કેરળ રાજ્યના કોઈપણ અન્ય વિસ્તારમાં આવેલ જાહેર ઉપાસનાસ્થળના સંદર્ભમાં, સરકાર.”

કેરળ રાજ્યએ અનુચ્છેદ ૪ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ કરીને કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસનાસ્થળો (પ્રવેશ માટેની અધિકૃતતા) નિયમો, ૧૯૬૫.૯ ઘડ્યા હતા. ૧૯૬૫ના નિયમોનો નિયમ ૩ નીચે ઉતારવામાં આવે છે:

“નિયમ ૩. નીચે અહીં ઉલ્લેખિત વ્યક્તિઓના વર્ગોને કોઈપણ જાહેર ઉપાસના સ્થાને પૂજા અર્પણ કરવાનો, અથવા કોઈપણ પવિત્ર કુંડ, કૂવો, ઝરણું અથવા જળપ્રવાહ, જે જાહેર ઉપાસના સ્થળને અનુસંગી હોય અને તે તેની પરિસર અંદર કે બહાર આવેલ હોય, તેમાં સ્નાન કરવાનો અથવા તેના પાણીનો ઉપયોગ કરવાનો, અથવા ટેકરી અથવા ટેકરી કિંદો સહિત કોઈપણ પવિત્ર સ્થળનો, અથવા જાહેર ઉપાસના સ્થાને પહોંચ મેળવવા માટે આવશ્યક હોય એવો કોઈ માર્ગ, ગલી અથવા પગદંડીનો ઉપયોગ કરવાનો હક રહેશે નહીં—

(એ) જે વ્યક્તિઓ હિંદુ નથી.

(બી) મહિલાઓ, તેવા સમયગાળા દરમિયાન જેમાં તેમને રૂઢિ અને પ્રચલિત પ્રથાના આધારે જાહેર ઉપાસનાના સ્થળમાં પ્રવેશવાની મંજૂરી આપવામાં આવતી નથી.

(સી) પોતાના કુટુંબોમાં જન્મ અથવા મૃત્યુને કારણે ઊભી થયેલી અશૌચસ્થિતિ હેઠળ આવતી વ્યક્તિઓ.

૯ “૧૯૬૫ના નિયમો”

(ડી) મધ્યપાન કરેલી અથવા અશિસ્તપૂર્ણ વ્યક્તિઓ.

(ઈ) ઘૃણાસ્પદ અથવા ચેપી રોગથી પીડિત વ્યક્તિઓ.

(એફ) યોગ્ય નિયંત્રણ હેઠળ તથા સંબંધિત જાહેર ઉપાસના સ્થાનેની કાર્યપાલક સત્તાધિકારીની મંજૂરીથી ઉપાસના માટે લઈ જવામાં આવે ત્યારે સિવાય, અસ્વસ્થ મતિ ધરાવતા વ્યક્તિઓ.

(જી) વ્યાવસાયિક ભીખારીઓ, જ્યારે તેમનો પ્રવેશ માત્ર ભીખ માંગવાના હેતુસર હોય.”

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

૨૭. દસ વર્ષથી વધુ અને પચાસ વર્ષથી ઓછી ઉંમરની મહિલાઓને શબરિમલા મંદિર ખાતે પૂજા અર્પણ કરવા માટે પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકવાની કાયદેસરતા અંગેનો પ્રશ્ન, કેરળ વડી અદાલતની વિભાગીય ખંડપીઠે ૧૯૯૨ માં એસ મહેન્દ્રન વિ. ધ સેક્રેટરી, ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ, તિરુવનંતપુરમ (“મહેન્દ્રન”).૧૦ માં નિર્ણયાર્થે વિચાર્યો હતો. એસ. મહેન્દ્રન દ્વારા સંબોધિત

કરાયેલ એક અરજીના આધારે વડી અદાલતે જનહિત અરજી સ્વીકારી હતી. મંદિર ખાતેની વિધિઓ અને પ્રાર્થનામાં મહિલાઓના બહિષ્કારને યથાવત્ રાખતાં, વડી અદાલતે આ રીતે નિષ્કર્ષ આપ્યો: “જ્જ. અમારા નિષ્કર્ષો નીચે મુજબ છે:

(૧) ૧૦ વર્ષથી વધુ અને ૫૦ વર્ષથી ઓછી વયની સ્ત્રીઓ પર સબરિમલા ની પવિત્ર ટેકરીઓ પર યાત્રા કરવા અને સબરિમલા મંદિર ખાતે પૂજા અર્પણ કરવા માટે મૂકવામાં આવેલ પ્રતિબંધ અનાદિકાળથી પ્રચલિત રહેલા પ્રયોગ અનુસાર છે.

(૨) દેવસ્વોમ બોર્ડ દ્વારા લાદવામાં આવેલો એવો પ્રતિબંધ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૫, ૨૫ અને ૨૬નું ઉલ્લંઘન કરતો નથી.

(૩) એવો પ્રતિબંધ હિંદુ જાહેર પૂજાસ્થળ (પ્રવેશની મંજૂરી) અધિનિયમ, ૧૯૬૫ ની જોગવાઈઓનો પણ ભંગ કરતો નથી, કારણ કે મંદિર પ્રવેશના વિષયમાં હિંદુઓમાં એક વિભાગ અને બીજા વિભાગ વચ્ચે અથવા એક વર્ગ અને બીજા વર્ગ વચ્ચે કોઈ પ્રતિબંધ નથી, જ્યારે નિષેધ માત્ર નિશ્ચિત વયસમૂહની સ્ત્રીઓ સંબંધિત છે અને સ્ત્રીઓને વર્ગ તરીકે સંબંધિત નથી.” ૧૧ વડી અદાલતે નીચે મુજબના નિર્દેશો આપ્યા:—

“ઉપરોક્ત નિષ્કર્ષોના પ્રકાશમાં, અમે પ્રથમ સામાવાળા, ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડને, ૧૦ વર્ષની ઉંમરથી વધુ અને ૫૦ વર્ષની ઉંમરથી ઓછી વયની મહિલાઓને ૧૦ એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ કેર જર સુધી પગપાળા યાત્રા કરવાની મંજૂરી ન આપવા માટે નિર્દેશ કરીએ છીએ

૧૧ પૂર્વોક્ત, પૃષ્ઠ ૫૭ પર

સબરિમલા મંદિરની યાત્રા સાથે સંબંધિત સબરિમલાની પવિત્ર ટેકરીઓમાં પ્રવેશ કરવા અને વર્ષના કોઈપણ સમયગાળા દરમિયાન સબરિમલા ધામ ખાતે પૂજા અર્પણ કરવાથી રોકી શકાશે નહીં. અમે સામાવાળા નં. ૩, કેરળ સરકારને પણ આદેશ કરીએ છીએ કે તે પોલીસ સહિતની તમામ આવશ્યક સહાય પૂરી પાડે અને અમે દેવસ્વોમ બોર્ડને આપેલો નિર્દેશ અમલમાં મૂકવામાં આવે અને તેનું પાલન થાય તે સુનિશ્ચિત કરે.” ડી સંદર્ભ ૨૮. જ્યારે વર્તમાન મામલો આ અદાલતની ત્રણ ન્યાયમૂર્તિની પીઠ સમક્ષ આવ્યો, ત્યારે તા. ૧૩ ઓક્ટોબર ૨૦૧૭ના આદેશ દ્વારા, નીચેના પ્રશ્નો વિશાળ પીઠને સંદર્ભિત કરવામાં આવ્યા:

“૧ સ્ત્રી લિંગને અનન્ય એવા જૈવિક પરિબળના આધારે આવેલી બહિષ્કારાત્મક પ્રથા શું “ભેદભાવ” સમાન બને છે અને તે દ્વારા બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૫ અને ૧૭ના મૂળ તત્વનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તથા બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬માં વપરાયેલ ‘નૈતિકતા’ દ્વારા સંરક્ષિત નથી?

૨. શું આવી સ્ત્રીઓને બાકાત રાખવાની પ્રથા અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળ “આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા” બને છે અને શું કોઈ ધાર્મિક સંસ્થા ધર્મસંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાના અધિકારના વ્યાપ હેઠળ તે સંબંધે દાવો રજૂ કરી શકે?

૩. શું અચ્ચપ્પા મંદિરને સંપ્રદાયગત સ્વરૂપ છે અને, જો હોય, તો શું

ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૯૦-એ હેઠળ કેરળ અને તમિલનાડુના સંચિત ભંડોળમાંથી નાણાંકીય સહાય મેળવનાર અને કાયદેસરની બોર્ડ દ્વારા સંચાલિત કોઈ ‘ધાર્મિક સંપ્રદાય’ માટે અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૫(૩), ૩૯(એ) અને ૫૧-એ(ઈ) માં અંતર્નિહિત બંધારણીય સિદ્ધાંતો/નૈતિકતાનું ઉલ્લંઘન કરતી આવી પ્રથાઓમાં પ્રવૃત્ત થવું અનુમત્ય છે?

૪. શું કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થળો (પ્રવેશની અધિકૃતતા) નિયમોનો નિયમ ૩ ‘ધાર્મિક પંથ’ ને ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની મહિલાઓના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકવાની મંજૂરી આપે છે? અને જો એવું હોય, તો શું તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૫(૩) નો ભંગ ગણાશે નહીં, કારણ કે તે સ્ત્રીઓના લિંગના આધાર પર તેમના પ્રવેશને મર્યાદિત કરે છે?

૫. કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થળો (પ્રવેશને અધિકૃત કરવાની) નિયમો, ૧૯૬૫ નો નિયમ ૩(બી) કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થળો (પ્રવેશને અધિકૃત કરવાની) અધિનિયમ, ૧૯૬૫ થી પર છે કે નહીં અને, જો તેને અધિનિયમસંગત માનવામાં આવે, તો શું તે બંધારણના ભાગ ૩ ની જોગવાઈઓનું ઉલ્લંઘન કરનાર થશે?”

આ જ તે પ્રશ્નો છે જેમના જવાબ આપવા માટે અમને આહ્વાન કરવામાં આવ્યું છે. ઇ. રજૂઆતો

અરજદારો દસથી પચાસ વર્ષની વયજૂથની સ્ત્રીઓને શબરીમાલા મંદિરથી બહાર રાખવાના પગલાને અસંવિધાનિક તરીકે પડકારે છે. શ્રી રવિ પ્રકાશ ગુપ્તા,

૧૨ વિદ્વાન વકીલે રજૂ કર્યું કે દસથી પચાસ વર્ષની વયજૂથની સ્ત્રીઓને શબરીમાલા મંદિરથી બહાર રાખવું નીચેના આધારોએ અસંવિધાનિક છે:

૧. બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો ધાર્મિક સંપ્રદાય રચતા નથી;

૨. શબરીમાલા મંદિરમાં સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પરનો પ્રતિબંધ આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા બનતો નથી;

૩. દેવરૂમાં નિર્ધારિત મુજબ અનુચ્છેદ ૨૬ અને અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળનો અધિકાર સુસંગત રીતે વાંચવો આવશ્યક છે; અને

૪. કે ૧૯૬૫ના નિયમોની નિયમ ૩(બી) ૧૯૬૫ના અધિનિયમ તેમજ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૫થી પર છે.

સુશ્રી ઇન્દિરા જયસિંહ ,૧૩ વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ, રજૂ કરે છે કે શબરીમાલા મંદિરથી બહિષ્કરણ અસંવિધાનિક છે:

૧. બાકાત રાખવાની પ્રથા સ્ત્રી લિંગને વિશિષ્ટ એવા શારીરિક-જૈવિક પરિબળો પર આધારિત છે અને આથી બંધારણના અનુચ્છેદો ૧૪, ૧૫ અને ૨૧નો ભંગ થાય છે;

૨. ઋતુસાવના આધાર પર બહિષ્કાર કરવાની પ્રથા અસ્પૃશ્યતાનું એક સ્વરૂપ બને છે અને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૭ દ્વારા પ્રતિબંધિત છે;

૩. લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ ધાર્મિક સંપ્રદાય રચતા નથી;

જ. શબરીમાલા મંદિર માંથી સ્ત્રીઓને બાકાત રાખવાની પ્રથા અનિવાર્ય ધાર્મિક પ્રથા ગણાતી નથી;

વિ. કે મહિલાઓને બહાર રાખવાનો વિવાદિત રિવાજ અનુચ્છેદ ૧૩માં આવેલ ‘પ્રવર્તમાન કાયદાઓ’ના વ્યાપમાં આવે છે અને બંધારણીય રીતે અમાન્ય છે; અને

વિ. કે ૧૯૬૫ના નિયમોની નિયમ ૩(બી) ૧૯૬૫ના અધિનિયમથી પરે છે.૧૨ અરજદારો માટે હાજર – ઈન્ડિયન યંગ લોયર્સ એસોસિએશન ૧૩ હસ્તક્ષેપકારો માટે હાજર – નિકિતા આઝાદ અરોરા અને સુખજીત સિંહ શ્રી રાજુ રામચંદ્રન, વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલ, જેમણે એમિકસ ક્યુરીએ તરીકે અદાલતને સહાય કરી છે, તેમણે નીચે મુજબની રજૂઆતો કરી:૧. કે સ્ત્રીનો ઉપાસના કરવાનો અધિકાર, અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળના તેના ઉપાસનાના અધિકારનો એક આવશ્યક પાસો છે;

૨. કે શબરીમાલા મંદિરમાંથી સ્ત્રીઓના બહિષ્કારથી સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૫(૧) હેઠળ પ્રતિબંધિત ભેદભાવ થાય છે;

૩. સ્ત્રીઓ દ્વારા તેમના માસિક સ્થિતિનો બાધ્યતામૂલક ખુલાસો કરાવવો, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળના તેમના ગોપનીયતાના અધિકારનો ભંગ છે;

જ. અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ માં આવેલ ‘નૈતિકતા’ શબ્દમાં બંધારણીય નૈતિકતાનો સમાવેશ થાય છે;

વિ. કે ૧૯૬૫ના નિયમોની નિયમ ૩(બી) ૧૯૬૫ના અધિનિયમની સીમા બહારની અને તેથી અવૈધ છે; ૬. કે લોર્ડ અચ્ચપ્પાના ભક્તો બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ ધાર્મિક સંપ્રદાય રચતા નથી;

૭. શબરીમાલા મંદિરથી મહિલાઓને બાકાત રાખવાની પ્રથા આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા ઠરતી નથી;

૮. અનુચ્છેદ ૧૭ માં અસ્પૃશ્યતા વિરુદ્ધનો પ્રતિબંધ દસથી પચાસ વર્ષની વય જૂથની મહિલાઓને પ્રવેશ નકારવા સુધી વ્યાપે છે;

૯. બંધારણના ભાગ ૩ માં નિહિત અધિકારોના હેતુસર દેવતા કાનૂની વ્યક્તિ નથી; અને

૧૦. કે મહેન્દ્રન મામલે વડી અદાલતે નોંધેલ બાબતો પૂરતી હોવાથી વિચારણા ચલાવવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી.

શ્રી પી વી સુરેન્દ્રનાથ ,૧૪ વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલે આ મુજબ રજૂ કર્યું હતું: ૧. શબરીમાલા મંદિરથી સ્ત્રીઓને બાકાત રાખવાનો કોઈ સાબિત રિવાજ નથી;

૨. બહિષ્કારની પ્રથા બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૫, ૨૫ અને ૫૧નું ઉલ્લંઘન કરે છે; અને

૩. મૂળભૂત અધિકારો અને રૂઢિ-રિવાજો વચ્ચે વિસંગતિ ઊભી થાય તેવી સ્થિતિમાં, બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૩ અનુસાર પહેલાનું પ્રાબલ્ય રહેશે.

૧૪ દરમિયાનગીરીકર્તાઓ તરફથી હાજર — ઓલ ઇન્ડિયા ડેમોક્રેટિક

પુમન્સ એસોસિએશન

શ્રી જયદીપ ગુપ્તા ,૧૫ વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલે રજૂ કર્યું:

૧. કેરળની રાજ્ય સરકાર ૧૩ નવેમ્બર ૨૦૦૭ ના રોજ દાખલ કરાયેલા સોગંદનામા પર અડગ છે, જેમાં રાજ્ય સરકાર સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધ કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવના પક્ષમાં નહોતી;

૨. કે મહિલાઓ ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ માં આવેલા ‘વિભાગ અથવા વર્ગ’ના વ્યાપમાં આવે છે;

૩. અનુચ્છેદ ૧૭નું વ્યાપક અર્થઘટન કરવામાં આવવું જોઈએ, જે સ્ત્રીઓના બહિષ્કારને પ્રતિબંધિત કરે છે;

૪. કે, ૧૯૬૫ના નિયમોની નિયમ ૩(બી) ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અધિકારસીમાથી પર છે;

વિ. બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો ધાર્મિક સંપ્રદાય રચતા નથી;

વિ. શબરીમાલા મંદિરથી સ્ત્રીઓને બાકાત રાખવાની પ્રથા આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા ગણાતી નથી; અને

૭. કે સ્ત્રીઓને બાકાત રાખવાની આક્ષેપિત પ્રથા અનુચ્છેદ ૧૩ના કાર્યક્ષેત્રમાં આવે છે અને બંધારણીય રીતે અમાન્ય છે.

સામાવાળાઓએ રજૂ કર્યું કે દસથી પચાસ વર્ષની વયસમૂહની મહિલાઓને સબરિમલા મંદિરથી બહાર રાખવાની પ્રથા બંધારણીય રીતે અનુમેય

છે.

ડૉ. અભિષેક મનુ સિંહવી ,૧૬ વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલે રજૂ કર્યું કે દસથી પચાસ વર્ષની વયસમૂહ વચ્ચેની મહિલાઓને શબરીમાલા મંદિરથી બાકાત રાખવાની પ્રથા બંધારણીય અને માન્ય છે:

૧. સ્ત્રીઓનો અપવર્જન લિંગના આધાર પર નથી અને તે સમજણપાત્ર ભિન્નતા તથા પ્રાપ્ત કરવાના અભિપ્રેત હેતુ સાથેના ચુકિતસંગત સંબંધની કસોટીને પૂર્ણ કરે છે;

૨.કે અનુચ્છેદ ૧૭ વર્તમાન મામલે લાગુ પડતો નથી, કારણ કે ઉક્ત અનુચ્છેદ જાતિ અને ધર્મ આધારિત અસ્પૃશ્યતાને પ્રતિબંધિત કરવા પૂરતો મર્યાદિત છે;૩. શબરીમાલા મંદિર પંથસંપ્રદાયિક મંદિર છે અને સ્ત્રીઓનો બાકાત રાખવો એ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળના પંથસંપ્રદાયના અધિકારોના અમલીકરણમાં કરવામાં આવેલ છે;

૪. બંધારણના અનુચ્છેદો ૨૫ અને ૨૬ ધાર્મિક બાબતોનું, જેમાં વિધિવિધાન સંબંધિત મુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય છે, સંરક્ષણ કરે છે અને સ્ત્રીઓનો બહિષ્કાર આ અધિકારનો ઉપયોગ છે;

કેરળ રાજ્ય તરફથી હાજર રહેલ

૧૬ સામાવાળા – ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ તરફથી હાજર

વિ. બંધારણનો અનુચ્છેદ ૧૩ વર્તમાન કેસને લાગુ પડતો નથી; અને

વિ. હકીકતોના નિર્ધારણ માટે અલગથી વિચારણાની આવશ્યકતા રહેશે.

શ્રી કે. પરાસરણ ,૧૭ વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલે રજૂ કર્યું કે શબરીમાલા મંદિરમાંથી બાકાત રાખવું સંવિધાનસંગત રીતે અનુમત્ય છે:૧. શબરીમાલા મંદિરમાં સ્ત્રીઓને બાકાત રાખવાની મંજૂરી આપતી એક સ્વતંત્ર પ્રથા અસ્તિત્વમાં છે;

૨. બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળ ભક્તોના ધાર્મિક અધિકારો તથા દેવતાના નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય સ્વભાવને આધારે, નિશ્ચિત વયજૂથની મહિલાઓને મંદિર પ્રવેશથી બહાર રાખવાનો અધિકાર ઉપજે છે;

૩. આ પ્રથા ૧૯૬૫ના નિયમોની નિયમ ૩(બી) હેઠળ સંરક્ષિત છે; અને
૪. સમાનતાનો સિદ્ધાંત અનુચ્છેદ ૨૫માં પ્રતિષ્ઠિત છે, અને પરિણામે, અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૫ હાલના કેસને લાગુ પડતા નથી.

શ્રી કે. રામમૂર્તિ, જેમણે અદાલતને એમિકસ ક્યુરી તરીકે સહાય કરી તે વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલે નીચે મુજબ રજૂઆતો કરી:

૧. કે દસથી પચાસ વર્ષની વયજૂથની મહિલાઓના બાકાતકરણથી અરજદારોના અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળના અધિકારોનું ઉલ્લંઘન થતું નથી; અને

૨. બાકાત રાખવાની પ્રથા અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળ સંરક્ષિત છે.

શ્રી કે. રાધાકૃષ્ણણ, ૧૮ વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલે રજૂ કર્યું કે દસ થી પચાસ વર્ષની વય વચ્ચેની મહિલાઓનું બહિષ્કરણ અનુમતિપાત્ર છે: ૧. વિવાદિત પ્રથા આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા બને છે; અને

૨. અનુચ્છેદ ૧૭ માં નિહિત અસ્પૃશ્યતાના પ્રતિબંધનો અહીં અમલ થતો

નથી.

શ્રી વી. ગિરી, ૧૯ વિદ્વાન પરિષ્ઠ વડીલે આ મુજબ રજૂ કર્યું:

૧૭ સામાવાળા – નાયર સર્વિસ સોસાયટી વતી હાજર ૧૮
દરમિયાનગીરીકર્તા – પંડલમના રાજા વતી હાજર

૧૯ સામાવાળા – થાનત્રી તરફથી હાજર

૧. સ્ત્રીઓનો બહિષ્કાર એક આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા બને છે અને નૈષ્ઠિક
બ્રહ્મચારી તરીકે દેવતાના સ્વભાવને અનુરૂપ છે.

શ્રી જે સાઈ દીપક ,૨૦ વિદ્વાન વડીલે રજૂ કર્યું કે દેવતાને બંધારણીય
અધિકારો છે અને સબરિમલા મંદિર ખાતે દસથી પચાસ વર્ષની વયજૂથની
સ્ત્રીઓને ઉપાસનાથી બહાર રાખવાની પ્રથા બંધારણીય તથા અનુમત્ય છે:

૧. વિવાદિત પ્રથા દેવતાના નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યના સ્વરૂપ પર આધારિત છે;
૨. દેવતાના સ્વરૂપને ધ્યાનમાં લેતાં, આ પ્રથા આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા
બને છે;

૩. લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ એક ધાર્મિક
પંથનું ગઠન કરે છે;

૪. કે સબરિમલા મંદિરના અધિષ્ઠાતૃ દેવતા બંધારણની અનુચ્છેદો
૨૧ અને ૨૫ હેઠળ સાંવિધાનિક અધિકારોના ધારક છે; ૫. બંધારણની
અનુચ્છેદ ૧૭ લાગુ પડતી નથી, કારણ કે તે માત્ર જાતિ અને ધર્મ આધારિત
અસ્પૃશ્યતા પર જ લાગુ પડે છે; અને ૬. વિવાદિત નિયમો અને અધિનિયમ

અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળના પંથના અધિકારમાંથી ઉપજેલા છે અને સાંવિધાનિક રીતે માન્ય છે. શ્રી વી. કે. બિજુ, ૨૧, વિદ્વાન વકીલે રજૂ કર્યું કે આ બાકાત રાખવું સાંવિધાનિક રીતે અનુમત્ય છે:

૧. કે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યરૂપે બિરાજમાન દેવતાને વિધિસ્વીકૃત વ્યક્તિ તરીકે રહેલો અધિકાર પ્રશ્નાધીન કરી શકાય નહીં;

૨. કે આ બહિષ્કારને બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ હેઠળ સંરક્ષણ પ્રાપ્ત છે; અને ૩. હાલનો મુદ્દો એવો છે કે જેનો નિર્ણય, નીચલી અદાલતમાં પુરાવા અને તથ્યોના નિર્ધારણ વિના, કરી શકાય તેમ નથી.

શ્રી ગોપાલ શંકરનારાયણ ,૨૨ વિદ્વાન વકીલે નીચે મુજબ રજૂઆતો કરી:

૧. એ કે વર્તમાન કેસમાં અનુચ્છેદ ૨૫ લાગુ પડતો નથી;

૨. કે, લોર્ડ અચ્ચપ્પાના ભક્તો સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ એક ધાર્મિક પંથ રચે છે; અને

૨૦ કે કે સાબુ અને પીપલ ફોર ધર્મા વતી હાજર ૨૧ લોર્ડ અચ્ચપ્પા ભક્તો વતી હાજર

૨૨ હસ્તક્ષેપકર્તા તરફથી હાજર – ઉષા નંદિની ૩. ૧૯૬૫નો અધિનિયમ શબરીમાલા મંદિરને લાગુ પડતો નથી; કોઈપણ સ્થિતિમાં, ૧૯૬૫ના નિયમોનો નિયમ ૩નો અપવાદખંડ ધાર્મિક પંથોના અધિકારોનું સંરક્ષણ કરે છે.

અનિવાર્ય ધાર્મિક પ્રથાઓ

૨૯. ધાર્મિક આચરણોની આવશ્યકતા સંબંધિત સિદ્ધાંતનું પ્રથમ વખત પ્રતિપાદન ૧૯૫૪માં, કમિશનર, હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડોમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર તીર્થ સ્વામીઆર ઓફ શિરૂર મઠ૨૩ (" શિરૂર મઠ ") માં કરવામાં આવ્યું હતું. આ અદાલતની સાત ન્યાયમૂર્તિની ખંડપીઠે મદ્રાસ હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડ ચેરિટેબલ એન્ડોમેન્ટ્સ અધિનિયમ, ૧૯૫૧ સામેની પડકાર અરજી પર વિચાર કર્યો હતો, જે હેઠળ કાયદેસર નિયુક્ત કમિશનરને, જો તેને એવો વિશ્વાસ થવાનો કારણ હોય કે ધાર્મિક સંસ્થા નાણાંકીય વહીવટમાં કુપ્રણાલીથી કાર્યરત હતી, તો યોજના ઘડવાની અને સ્થિર કરવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી. અરજદાર, શિરૂર મઠ મઠસ્થાનના મહાધિપતિ (ઉચ્ચ અધિકારી), એ એવો દાવો કર્યો હતો કે આ કાયદો મઠના ધાર્મિક કાર્યોના સંચાલનના તેમના અધિકારમાં હસ્તક્ષેપ કરે છે અને તેથી બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬(બી)નું ઉલ્લંઘન કરે છે.

ન્યાયમૂર્તિ બી કે મુખર્જિયાએ, અદાલત માટે લખતાં, નોંધ્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૨૬(બી) ધાર્મિક પંથને ‘ધર્મસંબંધી બાબતોમાં પોતાની બાબતોનું સંચાલન કરવા’ની મંજૂરી આપતી હતી અને ‘ધર્મસંબંધી બાબતો’ના વ્યાપ અંગે એક પ્રશ્ન રચ્યો હતો:

૧૬. ભાષા નિઃસંદેહ સૂચવે છે કે ધાર્મિક પંથ અથવા તેના કોઈ વિભાગના અન્ય કાર્યો એવા હોઈ શકે છે, જે ધર્મસંબંધિત બાબતો નથી અને જેના પર આ ખંડ દ્વારા આપવામાં આવેલી બાંધધરી લાગુ પડશે નહીં. પ્રશ્ન એ છે કે, કઈ

બાબતો ધર્મસંબંધિત છે અને કઈ નથી તે વચ્ચે રેખા ક્યાં ખેંચવી?

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો)

અદાલતે ઓસ્ટ્રેલિયાની વડી અદાલતના એડિલેડ કંપની ઑફ જેહોવાઝ વિટનેસિસ ઇન્કોર્પોરેટેડ વિ. ધ કોમનવેલ્થ ઑફ ઓસ્ટ્રેલિયારજ ના ચુકાદાનો અનુમોદન સાથે ઉલ્લેખ કર્યો, જેમાં એવો નિર્ધાર કરવામાં આવ્યો હતો કે બંધારણ માત્ર “અભિપ્રાયની સ્વતંત્રતા”નું જ નહીં પરંતુ “ધાર્મિક માન્યતાના અનુસરણમાં ધર્મના ભાગરૂપે કરાયેલ કૃત્યો”નું પણ રક્ષણ કરે છે. અદાલતે ધાર્મિક માન્યતા અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી આચરણ-પ્રથાના બંનેના મહત્વની નોંધ લીધી હતી અને ‘ધર્મ’ની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા પ્રદાન કરી હતી:

“નિઃસંદેહ ધર્મનો આધાર માન્યતાઓ અથવા સિદ્ધાંતોની એવી પ્રણાલીમાં હોય છે, જેને તે ધર્મ માનનારા લોકો દ્વારા એવું માનવામાં આવે છે
૨૩ ૧૯૫૪ એસ.સી.આર. ૧૦૦૫

૨૪ [૧૯૪૩] એચસીએ ૧૨

તેમના આધ્યાત્મિક કલ્યાણને અનુરૂપ હોય તેવું, પરંતુ એવું કહેવું યોગ્ય નહીં બને કે ધર્મ માત્ર સિદ્ધાંત અથવા માન્યતા સિવાય બીજું કંઈ જ નથી... આપણા સંવિધાન હેઠળની બાંહેધરી માત્ર ધાર્મિક મંતવ્યની સ્વતંત્રતાનું જ રક્ષણ કરતી નથી, પરંતુ ધર્મના અનુસરણમાં કરવામાં આવતાં કૃત્યોનું પણ રક્ષણ કરે છે અને આ બાબત અનુચ્છેદ ૨૫ માં “ધર્મના આચરણ” શબ્દપ્રયોગના ઉપયોગથી સ્પષ્ટ થાય છે.” (ભાર

મૂકેલ)ધાર્મિક અને લૌકિક આચારો વચ્ચે ભેદ દર્શાવતા, અદાલતે એવું ઠરાવ્યું કે:

... કોઈ ધર્મનો આવશ્યક ભાગ શું બને છે તે મુખ્યત્વે તે ધર્મના સ્વયંના સિદ્ધાંતોના સંદર્ભે જ નિર્ધારિત કરવાનું રહે છે. જો હિન્દુઓના કોઈ ધાર્મિક પંથના સિદ્ધાંતો એવું નિર્ધારિત કરતા હોય કે દિવસના નિશ્ચિત સમયમાં મૂર્તિને અન્નની અર્પણીઓ આપવામાં આવવી જોઈએ... તો આ બધું ધર્મના ભાગરૂપે ગણાશે અને માત્ર એટલા કારણે કે તેમાં નાણાંનો ખર્ચ થાય છે અથવા પૂજારીઓ અને સેવકોની નિમણૂક થાય છે અથવા બજારમાં વેચી શકાય તેવી વસ્તુઓનો ઉપયોગ થાય છે, તે પ્રવૃત્તિઓને વાણિજ્યિક અથવા આર્થિક સ્વરૂપ ધરાવતી લૌકિક પ્રવૃત્તિઓ ગણાવી શકાશે નહીં; આ બધી ધાર્મિક પ્રથાઓ છે અને અનુચ્છેદ ૨૬(બી) ના અર્થમાં ધર્મ સંબંધિત બાબતો તરીકે જ માનવામાં આવવી જોઈએ.

(ભાર આપવામાં આવેલ)

અદાલતે ઠરાવ્યું કે બંધારણ દ્વારા સુનિશ્ચિત કરાયેલી ધર્મસ્વાતંત્ર્યમાં ધાર્મિક માન્યતા અને આચરણ બંનેની સ્વતંત્રતા આવરી લેવાય છે. ધાર્મિક અને ધાર્મિકેતર બાબતો વચ્ચે ભેદ કરવા માટે, અદાલતે ધર્મને જ આધાર બનાવ્યો, અને નોંધ્યું કે ધર્મના અનુયાયીઓના મતો એ ધર્મના ‘અનિવાર્ય’ પાસાઓમાં શું આવરી લેવાય છે તેની મૂલવણી માટે નિર્ણાયક હતા.

૩૦. આ અભિગમનું અનુસરણ રતિલાલ પાનાચંદ ગાંધી વિ. સ્ટેટ ઓફ

બોમ્બે રૂપ (" રતિલાલ ") માં કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં આ સર્વોચ્ચ અદાલતની બંધારણીય ખંડપીઠે બોમ્બે પબ્લિક ટ્રસ્ટ્સ એક્ટ, ૧૯૫૦ ની બંધારણીય માન્યતાનો વિચાર કર્યો હતો. આ અધિનિયમનો હેતુ બોમ્બે રાજ્યમાં જાહેર અને ધાર્મિક ટ્રસ્ટોના વહીવટ માટે નિયમન કરવો અને જોગવાઈઓ કરવો હતો. અરજદારોએ આ અધિનિયમની માન્યતાને આ આધાર પર પડકાર્યો હતો કે તે તેમના અંતઃકરણની સ્વતંત્રતા, તેમના ધર્મને મુક્તપણે માનવાનો, આચરવાનો અને પ્રસાર કરવાનો અધિકાર, તેમજ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ હેઠળ તેમના ધાર્મિક કારોબારોનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર, તેમાં હસ્તક્ષેપ કરે છે. આ સર્વોચ્ચ અદાલતની બંધારણીય ખંડપીઠ તરફથી બોલતાં, ન્યાયમૂર્તિ બી. કે. મુખર્જિયાએ અનુચ્છેદ ૨૫ ના અર્થ અને વ્યાપ અંગે સ્પષ્ટીકરણ આપ્યું હતું:

રૂપ ૧૯૫૪ એસસીઆર ૧૦૫૫

"૧૦...આ અનુચ્છેદ જે નિયંત્રણો લાદે છે તેના આધીન, અમારી સંવિધાન હેઠળ દરેક વ્યક્તિને માત્ર પોતાના નિર્ણય અથવા અંતરાત્મા દ્વારા માન્ય ગણાતા એવા ધાર્મિક વિશ્વાસો રાખવાનો જ નહીં, પરંતુ પોતાના ધર્મ દ્વારા આદેશિત અથવા મંજૂર કરાયેલા એવા પ્રગટ કૃત્યો દ્વારા પોતાના વિશ્વાસ અને વિચારો પ્રદર્શિત કરવાનો તથા વધુમાં અન્ય લોકોના નૈતિક ઉન્નતિ માટે પોતાના ધાર્મિક મતોનો પ્રસાર કરવાનો પણ મૂળભૂત અધિકાર છે." અનુચ્છેદ ૨૬ ના સંદર્ભમાં બોલતાં, ન્યાયમૂર્તિ મુખર્જિયાએ શિરૂર મઠમાં અદાલતે સ્વીકારેલા

વ્યાપક દષ્ટિકોણને પુનરાવર્તિત કર્યો હતો – કે ધાર્મિક સંપ્રદાયોને તેમની માટે કઈ ધાર્મિક પ્રથાઓ આવશ્યક છે તે નક્કી કરવા માટે ‘સંપૂર્ણ સ્વાયત્તતા’ હતી:

“ધાર્મિક આચરણો અથવા ધાર્મિક માન્યતાઓના અનુસરણમાં કરવામાં આવતા કૃત્યોનું પ્રદર્શન, કોઈ વિશિષ્ટ સિદ્ધાંતોમાં શ્રદ્ધા અથવા માન્યતા જેટલું જ, ધર્મનો એક ભાગ છે ...

૨૩... કોઈપણ બાહ્ય સત્તાને એ કહેવાનો કોઈ અધિકાર નથી કે આ ધર્મના આવશ્યક અંગો નથી અને રાજ્યની ધર્મનિરપેક્ષ સત્તાને ટ્રસ્ટની સંપત્તિના વહીવટના બહાને પોતાની ઈચ્છા મુજબ કોઈપણ રીતે તે પર મર્યાદા મૂકવા અથવા પ્રતિબંધ મૂકવા ખુલ્લું નથી.”

તથાપિ, અદાલતે આવા પ્રશ્નના નિર્ધારણમાં અદાલતની મર્યાદિત ભૂમિકાને માન્યતા આપી હતી:

“ધર્મ સંબંધિત બાબતો અને ધાર્મિક સંપત્તિઓના લૌકિક વહીવટ સંબંધિત બાબતો વચ્ચેનો ભેદ ક્યારેક અતિ સૂક્ષ્મ જણાઈ શકે છે. પરંતુ શંકાસ્પદ પરિસ્થિતિઓમાં ...અદાલતે સામાન્ય સમજણનો દષ્ટિકોણ અપનાવવો જોઈએ અને વ્યવહારુ આવશ્યકતાના વિચારોથી પ્રેરિત થવું જોઈએ.” (ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

૩૧. ૧૯૫૦ ના દાયકાના અંતિમ વર્ષોમાં એવા બે કેસો સામે આવ્યા હતા, જે આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથાના સિદ્ધાંતના વિકાસ માટે કેન્દ્રસ્થાનમાં હતા. શ્રી વેંકટરમણ દેવરુ વિ. મૈસુર રાજ્યરુક (“ દેવરુ ”) માં, આ અદાલતની

બંધારણીય પીઠે મદ્રાસ મંદિર પ્રવેશ અધિકૃતતા અધિનિયમ, ૧૯૪૭ ની બંધારણીય માન્યતાનો વિચાર કર્યો હતો, જે ગૌડા સારસ્વત બ્રાહ્મણો દ્વારા સ્થાપિત પંથીય મંદિરમાંથી દલિતોને ધાર્મિક બહિષ્કાર કરવાની પ્રથામાં સુધારો લાવવા માગતો હતો. અદાલતે આ દાવો સ્વીકાર્યો હતો કે તે મંદિર ગૌડા સારસ્વતોના હિતાર્થે સ્થાપિત પંથીય મંદિર હતું, અને ત્યારબાદ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળ ધાર્મિક સંપ્રદાયના અધિકારનો ઉપયોગ કરતા તેઓ ‘ધાર્મિક પૂજાર્થે તેમાં પ્રવેશ કરતા અન્ય સમુદાયોને, તે ધર્મનો વિષય છે તે આધારે, બહાર રાખવાના હકદાર છે કે નહીં’ તે પ્રશ્નની તપાસ હાથ ધરી હતી.

૨૬ (૧૯૫૮) એસસીઆર ૮૯૫

ધાર્મિક સંપ્રદાયને ‘કયા વિધિ-વિધાનો અને ધાર્મિક ક્રમો આવશ્યક છે તે નક્કી કરવાની બાબતમાં સંપૂર્ણ સ્વાયત્તતા’ આપવાને બદલે, અદાલતે હિંદુ ધાર્મિક આચારવિધિ કાનૂન હેઠળ કોઈ વ્યક્તિને પૂજા માટે મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં બહિષ્કૃત કરવી તે ધર્મની બાબત હતી કે નહીં તે નક્કી કરવા માટે ધર્મગ્રંથો અને પૂર્વનિર્ણયોનું પરીક્ષણ કર્યું. ન્યાયમૂર્તિ વેંકટરામા અચ્યરે પ્રાચીન સાહિત્ય, હિંદુઓની પ્રથા અને તે પ્રથામાં મંદિરોની ભૂમિકાની સમીક્ષા કરી હતી અને અદાલત તરફથી એવો નિષ્કર્ષ આપ્યો હતો કે:

“૧૮...આથી, મંદિરોને સંબંધિત ધાર્મિક વિધિ-વિધાનના કાયદા હેઠળ, પૂજા માટે તેમાં પ્રવેશવાનો હક કોને છે અને તેઓને ક્યાં ઊભા રહીને પૂજા કરવાનો હક છે તથા પૂજા કેવી રીતે આચરવાની છે, તે બધા ધર્મના વિષયો છે.”

(ભાર આપેલ) આથી ‘આવશ્યક’ ધાર્મિક આચારો શું ગણાય તે નક્કી કરવામાં અદાલતની ભૂમિકા દબાવેલો સ્થાપિત થઈ. તેમ છતાં, બાબત અહીં સમાપ્ત થઈ નહોતી. ગૌડા સારસ્વતોએ અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળ પોતાના ધાર્મિક કારોબારોનું સંચાલન કરવાનો પોતાનો અધિકાર દાવો કર્યો, જ્યારે રાજ્યએ અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળ ‘હિન્દુઓના તમામ વર્ગો અને વિભાગો માટે’ હિન્દુ મંદિરો ખોલી મૂકવાનો પોતાને બંધારણીય આદેશ પ્રાપ્ત હોવાનું દાવો કર્યો. આ બંને “ઉપરથી જોતા પરસ્પર વિસંગત” હોવાનું નોંધતાં, અદાલતે વિચાર્યું કે અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળ ધર્મ સંબંધિત વિષયોમાં પોતાના કારોબારોનું સંચાલન કરવાનો ધાર્મિક પંથને બાંધધરાયેલ અધિકાર, અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) દ્વારા સુરક્ષિત એવા કાયદાના આધીન હતો કે નહીં, અને શું એવો કાયદો હિન્દુઓના તમામ વર્ગો અને વિભાગો માટે હિન્દુ જાહેર મંદિર ખોલી મૂકતા તે અધિકારને નિયંત્રિત કરી શકતો હતો:

“અનુચ્છેદ ૨૬ અંગે એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે તેથી તેનું અર્થઘટન એવું કરવું જોઈએ કે તે સંપૂર્ણપણે અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) ની બહાર આવે, અને અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) ને પંથસંપ્રદાય આધારિત સંસ્થાઓ સિવાયની અન્ય સંસ્થાઓ સુધી મર્યાદિત રાખવી જોઈએ...આ દલીલનો જવાબ એ છે કે અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) ની ભાષામાં આવી કોઈ મર્યાદા વાંચવી અસંભવ છે. તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કોઈપણ લાયકાત અથવા અનામત વિના જાહેર સ્વરૂપ ધરાવતી તમામ ધાર્મિક સંસ્થાઓ પર લાગુ પડે છે. જેમ અગાઉ જ

જાણાવ્યું છે તેમ, જાહેર સંસ્થાઓનો અર્થ માત્ર સમગ્ર જનતા માટે સમર્પિત મંદિરો જ નહીં, પરંતુ તેમના વિભાગોના હિત માટે સ્થાપિત કરાયેલી સંસ્થાઓ પણ થાય છે, અને પંથસંપ્રદાય આધારિત મંદિરો પણ તેમાં સમાવેશ પામે છે. અનુચ્છેદની ભાષા સ્પષ્ટ અને નિર્વિવાદ હોવાથી, વિધાનમંડળના સંભવિત આશય અંગે પૂર્વધારણાત્મક તર્કના આધારે તેમાં એવી મર્યાદાઓ દાખલ કરવી અમને સ્વીકાર્ય નથી, જે ત્યાં અસ્તિત્વમાં નથી. એવો આશય તો માત્ર કાયદામાં વાસ્તવમાં વપરાયેલા શબ્દોમાંથી જ જાણી શકાય; અને કાનૂની અદાલતમાં જે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું નથી તેનું મૂલ્ય એ જ હોય છે જે અનિરિચિત બાબતનું હોય છે. તેથી અમારે એવું ઠરાવવું જ પડે કે પંથસંપ્રદાય આધારિત સંસ્થાઓ અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) ની વ્યાપ્તિમાં આવે છે.” સુસંગત અર્થઘટનના સિદ્ધાંતનો અમલ કરતાં, અદાલતે ઠરાવ્યું કે જો એવું માનવામાં આવે કે અનુચ્છેદ ૨૬(બી) કોઈ અપવાદોને મંજૂરી આપતી નથી અથવા તે અનુચ્છેદ ૨૫(૨) (બી) ના અધિન નથી, તો અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળનું સંરક્ષણ સંપૂર્ણપણે લુપ્ત થઈ જાય છે:

“જો સાંપ્રદાયિક અધિકારો એવા સ્વરૂપના હોય કે તેમને અમલમાં મૂકવાથી અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) દ્વારા અપાયેલ અધિકારમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થાય, તો નિશ્ચિતપણે, અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) ને અનુચ્છેદ ૨૬(બી) સામે પ્રાધાન્ય મળે છે એવા અમારા નિષ્કર્ષ અનુસાર, સાંપ્રદાયિક અધિકારો લુપ્ત થવા જ જોઈએ. પરંતુ જ્યાં સ્થિતિ એવી ન હોય, અને સંપ્રદાયના અધિકારોને

અમલમાં મૂક્યા પછી જાહેર જનતાને ઉપાસનાના અધિકારમાંથી જે અવશેષરૂપે મળે તે કંઈક નોંધપાત્ર હોય અને માત્ર તેનું ખોખલું આવરણ ન હોય, ત્યાં અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) નો એવો અર્થઘટન ન કરવાનું કોઈ કારણ નથી કે જેથી અનુચ્છેદ ૨૬(બી) ને પણ અમલમાં મૂકી શકાય અને કડક અર્થમાં સાંપ્રદાયિક હોય એવા વિષયો અંગે સંપ્રદાયના અધિકારોને માન્યતા અપાઈ શકે, જ્યારે અન્ય બાબતોમાં જાહેર જનતાના અધિકારો અપ્રભાવિત રહે.” ૩૨. આ કેસે શિરૂર મઠમાં પ્રતિપાદિત આવશ્યક આચરણના સિદ્ધાંતમાં એક સૂક્ષ્મ ભેદ દર્શાવ્યો, જેમાં સંપ્રદાયને કયા આચરણોને તે આવશ્યક માને છે તે નક્કી કરવા માટે ‘સંપૂર્ણ સ્વાયત્તતા’ આપવામાં આવી હતી. શિરૂર મઠમાં ધર્મ માટે શું આવશ્યક છે તે નક્કી કરવાની સ્વાયત્તતા ધર્મની વ્યાખ્યા સાથે સંકળાયેલી હતી, જેમાં માન્યતા અને આચરણ બંનેનો સમાવેશ થતો હતો. દેવરુમાં, અદાલતે આવા આચરણોની આવશ્યકતા તપાસવામાં પોતાની ભૂમિકા નિર્ધારિત કરતાં એક મહત્વપૂર્ણ પૂર્વનિર્ધારિત સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કર્યો. કોઈ આચરણ આવશ્યક ગણાય છે કે નહીં તે નક્કી કરતી વખતે અદાલત ધાર્મિક સમુદાયના અભિપ્રાયોને ધ્યાનમાં લેશે, પરંતુ તે નિર્ણાયક ગણાશે નહીં.

દેવરુ પહેલાં, આ અદાલતે ધાર્મિક અને લૌકિક પ્રથાઓ વચ્ચે ભેદ દર્શાવવા માટે ‘આવશ્યક’ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો હતો, જેથી ધાર્મિક બાબતોમાં રાજ્યના હસ્તક્ષેપની મર્યાદા નિર્ધારિત કરી શકાય. ન્યાયિક અભિગમમાં ફેરફાર ત્યારે આવ્યો જ્યારે ‘મૂળત્વે ધાર્મિક’ (લૌકિકથી ભિન્ન) ને ‘ધર્મ માટે આવશ્યક’

સાથે ગૂંથી દેવામાં આવ્યું. પ્રશ્નમાં આવેલી પ્રથાની આવશ્યકતા અંગે અદાલતે કરેલી તપાસ પરીક્ષણના માપદંડમાં પરિવર્તનનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી હતી, જેના કારણે હવે અદાલત પર આ ફરજ નાંખવામાં આવી કે કઈ ધાર્મિક પ્રથાઓને બંધારણીય રક્ષણ આપવામાં આવશે, તે શું આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા ગણાય છે તેની નિર્ધારણા આધારે નક્કી કરવામાં આવે.

૩૩. મોહદ. હનીફ કુરેશી વિ. બિહાર રાજ્ય ૨૭ (" કુરેશી ") મામલામાં, આ અદાલતની બંધારણીય પીઠે વિચારણા કરી હતી કે ગૌવધ પર પ્રતિબંધ મૂકતા કાયદાઓ મુસ્લિમ કુરેશી સમુદાયના સભ્યો એવા અરજદારોના ધર્મના મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે કે કેમ. અરજદારોએ દાવો કર્યો હતો કે આ કાયદાઓ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫નું ઉલ્લંઘન કરતા હતા, કારણ કે મુસ્લિમોને તેમના ધર્મ અનુસાર બકરઈદ પર ગાયની કુરબાની આપવા માટે બાધ્ય કરવામાં આવ્યા હતા. મુસ્લિમો માટે બકરઈદ પર ગાયની કુરબાની આપવી અનિવાર્ય ધાર્મિક પ્રથા ન હતી તે નિર્ધારિત કરવા અદાલતે ઇસ્લામી ધાર્મિક ગ્રંથો પર આધાર મુક્યો હતો:

૧૩...અરજીમાં પવિત્ર કુરાનની કોઈ ચોક્કસ સૂરાનો એવો કોઈ ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ નથી કે જેનાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ગાયનું બલિદાન આપવું આવશ્યક ગણાવવામાં આવ્યું હોય...પવિત્ર ગ્રંથ જે આદેશ આપે છે તે એટલું છે કે લોકોએ પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરવી અને બલિદાન આપવું...અત્યે, મુસ્લિમ માટે એક વ્યક્તિ માટે બકરાનું બલિદાન આપવું અથવા સાત વ્યક્તિઓ માટે ગાય અથવા

ઊંટનું બલિદાન આપવું વૈકલ્પિક છે. એવું ફરજિયાત હોવાનું દેખાતું નથી કે વ્યક્તિએ અવશ્ય ગાયનું જ બલિદાન આપવું જોઈએ. વિકલ્પ ઉપલબ્ધ હોવાનો આ જ તથ્ય ફરજિયાત કર્તવ્યની કલ્પનાના વિરુદ્ધ જણાય છે ...

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો)

મુસલમાનો સમય અનાદિથી ગાયોનું બલિદાન કરતા આવ્યા છે અને આ પ્રથા તેમના ધર્મ દ્વારા અનુમોદિત છે તથા તેથી તે અનુચ્છેદ રૂપ હેઠળ સંરક્ષિત છે, એવા દાવાના પ્રતિસાદમાં, અદાલતે નોંધ્યું હતું કે:

૧૩... ભારતના જાણીતા ઇતિહાસનો આ એક ભાગ છે કે મુગલ સમ્રાટ બાબરે ગાયોના ધાર્મિક બલિદાનરૂપે કતલ પર પ્રતિબંધ મૂકવાની બુદ્ધિમત્તા ઓળખી હતી અને પોતાના પુત્ર હુમાયૂંનને આ ઉદાહરણનું અનુસરણ કરવા નિર્દેશ આપ્યો હતો... તેમ છતાં, અમારી સમક્ષ નોંધપોથી પર એવી કોઈ સામગ્રી ઉપલબ્ધ નથી કે જેના આધાર પર અમે, ઉપરોક્ત તથ્યો સામે, એવું કહી શકીએ કે તે દિવસે ગાયનું બલિદાન કરવું મુસલમાન માટે પોતાની ધાર્મિક માન્યતા અને વિચાર પ્રદર્શિત કરવા માટે ફરજિયાત પ્રગટ કૃત્ય છે. આ પરિસ્થિતિમાં, અરજદારોના આ દાવાને સમર્થન આપવું અમારા માટે શક્ય નથી.

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

અદાલતે ધાર્મિક સમુદાયના ગ્રંથો અને શાસ્ત્રોનો આશરો લઈને આ નિષ્કર્ષ પર પહોંચી હતી કે અનિવાર્ય હોવાનું દાવો કરવામાં આવેલ પ્રથાને ધાર્મિક સિદ્ધાંતોનો આધાર મળતો નથી.

૩૪. અજમેર દરગાહ કમિટી વિ. સૈયદ હુસૈન અલી૨૮ (" દરગાહ કમિટી
") મામલે, આ અદાલતની બંધારણીય પીઠે ૨૭ (૧૯૫૯) એસ.સી.આર.
૬૨૯ પર વિચાર કર્યો હતો

૨૮ (૧૯૬૨) ૧ એસ.સી.આર. ૩૮૩

મુસ્લિમ દરગાહના સંચાલન માટે એક સમિતિની રચના કરવાની જોગવાઈ
કરનાર દરગાહ ખ્વાજા સાહેબ અધિનિયમ, ૧૯૫૫, ને પડકાર કરવામાં આવ્યો
હતો. સામાવાળાઓ, જેઓ દરગાહના ખાદિમ૨૯ હતા, તેમણે દલીલ કરી હતી કે
આ અધિનિયમ તેમને દરગાહનું સંચાલન કરવાથી અને યાત્રાળુઓ પાસેથી
ભેટ-ચઢાવા પ્રાપ્ત કરવાથી રોકે છે, અને તેથી સૂફી ચિરિતયા પરંપરાને
અનુસરતા મુસ્લિમ તરીકે તેમના અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળના હકોનું ઉલ્લંઘન કરે છે.
શાસ્ત્રોનો સંદર્ભ આપવાને બદલે, અદાલત માટે લખતા ન્યાયમૂર્તિ ગજેન્દ્રગડકરે
અજમેરની દરગાહનો ઇતિહાસ વિચારમાં લઈને આ નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા હતા કે
મિલકતનું વહીવટ કરવાનો અધિકાર ક્યારેય સામાવાળાઓમાં નિહિત થયો જ
નહોતો:

“૨૨. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ૧૬મી સદીના મધ્યકાળથી ૨૦મી સદીના
મધ્યકાળ સુધી દરગાહ એન્ડાઉમેન્ટનું વહીવટ અને સંચાલન એ જ નમૂનાને
અનુરૂપ રહ્યું છે. ઉક્ત વહીવટને એવો વિષય માનવામાં આવ્યો છે કે જેમાં
રાજ્યનું સરોકાર છે, અને તેનો ચાર્જ મુતવક્ષીઓના હવાલે રાખવામાં આવ્યો છે,
જેમની રાજ્ય દ્વારા સમયાંતરે નિમણૂક કરવામાં આવતી હતી અને દુરાચરણ માટે

દોષિત જણાય ત્યારે અથવા તેમનું કાર્ય અસંતોષજનક હોવાનું માનવામાં આવે ત્યારે તેમને દૂર પાછા કરવામાં આવતા હતા.” ચુકાદાથી વિમુખ થવા પૂર્વે, ન્યાયમૂર્તિ ગજેન્દ્રગડકરે એક મહત્વપૂર્ણ “સાવચેતીની નોંધ” જારી કરી:

“૩૩... પ્રશ્નમાં આવેલી પ્રથાઓને ધર્મનો એક ભાગ ગણવામાં આવે તે માટે, સંબંધિત ધર્મ દ્વારા તે પ્રથાઓને તેના અનિવાર્ય અને અભિન્ન અંગ તરીકે માનવામાં આવવી જોઈએ; અન્યથા, સંપૂર્ણપણે લૌકિક એવી પ્રથાઓ પણ, જે ધર્મનો અનિવાર્ય કે અભિન્ન ભાગ નથી, ધાર્મિક સ્વરૂપ ધારણ કરાવવામાં આવવા યોગ્ય બની શકે છે અને બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬ ના અર્થમાં ધાર્મિક પ્રથાઓ તરીકે ગણવાની દાવેદારી કરી શકે છે. તેવી જ રીતે, કેટલીક પ્રથાઓ ધાર્મિક હોવા છતાં માત્ર અંધશ્રદ્ધાપૂર્ણ માન્યતાઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોઈ શકે છે અને તે અર્થમાં ધર્મમાં જોડાયેલી બાહ્ય તથા અનાવશ્યક ઉમેરાઓ હોઈ શકે છે. જ્યાં સુધી આવી પ્રથાઓ ધર્મના અનિવાર્ય અને અભિન્ન ભાગ તરીકે સ્થાપિત થતી હોવાનું જણાતું નથી, ત્યાં સુધી અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ સંરક્ષણ મેળવવા બાબત તેમનો દાવો સાવચેતીપૂર્વક ચકાસવો જરૂરી બની શકે; બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, સંરક્ષણ માત્ર એવી ધાર્મિક પ્રથાઓ સુધી મર્યાદિત હોવું જોઈએ જે તેનો અનિવાર્ય અને અભિન્ન ભાગ હોય, અને અન્ય કોઈ નહીં.”

(ભાર મુકવામાં આવ્યો છે)૨૯ ખાદિમોના જણાવ્યા મુજબ, તેઓ બારમી સદીના સુફી સંત ખ્વાજા મોઈનુદ્દીન ચિશ્તીના બે અનુયાયીઓના વંશજો હતા, જેમની અજમેર સ્થિત સમાધિ દુર્ગાહ ખ્વાજા સાહેબ તરીકે ઓળખાય છે.

ખાદિમોએ એવો દાવો પણ કર્યો હતો કે તેઓ ચિશિતયા સુફી તરીકે ઓળખાતા એક ધાર્મિક પંથને સંબંધિત હતા.

૩૫. આ નિવેદને આવશ્યક ધાર્મિક આચરણોના સિદ્ધાંતને નવી દિશામાં ધકેલ્યો. અદાલતે પ્રથમ વખત ‘અંધશ્રદ્ધાસભર માન્યતાઓ’ અને ધાર્મિક આચરણ વચ્ચે ભેદ કર્યો. કોઈ આચરણને આવશ્યક ગણાવીને કરવામાં આવેલા દાવાને વાસ્તવમાં ધાર્મિક ગ્રંથો, માન્યતાઓ અને સિદ્ધાંતોમાં આધાર છે કે કેમ તે નિર્ધારિત કરવા માટે ન્યાયિક તપાસ હાથ ધરવાથી પરે, અદાલત ‘સાવધાનીપૂર્વક તપાસ કરશે’ કે બંધારણીય રક્ષણનો દાવો કરતું આચરણ તેના આધારરૂપે અંધશ્રદ્ધાનો દાવો કરતું નથી. આવશ્યક ધાર્મિક આચરણના આવરણ હેઠળ અંધશ્રદ્ધાસભર માન્યતાઓને બંધારણીય રક્ષણ પ્રાપ્ત ન થાય તેની ખાતરી કરવા માટે આને આવશ્યક સુરક્ષાત્મક ઉપાય માનવામાં આવ્યો. અદાલતે એ પણ ભારપૂર્વક જણાવ્યું કે ધાર્મિક સ્વરૂપ ધારણ કરેલા સંપૂર્ણપણે લૌકિક વિષયો ધર્મના આવશ્યક અંગ તરીકે રક્ષણનો લાભ લેતા નથી.

૩૬. સરદાર સૈયદના તાહેર સૈફુદ્દીન સાહેબ વિ. બોમ્બે રાજ્ય (“ સૈફુદ્દીન ”), ૩૦ માં આ કસોટીને વધુ મર્યાદિત કરવામાં આવી હતી, જ્યાં આ અદાલતે ૪-૧ ની બહુમતીથી બોમ્બે પ્રિવેન્શન ઓફ એક્સકમ્યુનિકેશન અધિનિયમ, ૧૯૪૯, જે ધાર્મિક સમુદાયોની અંદર બહિષ્કારની પ્રથાને પ્રતિબંધિત કરતો હતો, તેને રદ કર્યો હતો. અદાલતે એવું ઠરાવ્યું હતું કે દાઉદી બોહરા પંથમાં ધાર્મિક આધાર પર બહિષ્કાર કરવાની પ્રથા અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળ ‘ધર્મ

સંબંધિત બાબતો'ની પરિધિમાં આવતી હતી અને તેથી તેને સંવિધાનિક રક્ષણ પ્રાપ્ત હતું. બહુમતી તરફથી નિર્ણય લખતા ન્યાયમૂર્તિ દાસ ગુપ્તાએ ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે સંવિધાનિક રક્ષણનો દાવો કરવા માટે જે પ્રધાને અનિવાર્ય ગણાવવામાં આવે છે તે કડક રીતે ધાર્મિક આધારો પર જ આધારિત હોવી આવશ્યક છે:

“૪૩... ધાર્મિક આધાર સિવાયના આધાર પર બહિષ્કારને પ્રતિબંધિત કરવો, માની લો કે કોઈ ધૃણાસ્પદ સામાજિક નિયમ અથવા પ્રથાના ભંગના આધાર પર, સામાજિક સુધારાનું એક પગલું હોઈ શકે અને એવો કાયદો, જે માત્ર આવા બહિષ્કારને પ્રતિબંધિત કરે, તે સંભાવ્ય રીતે અનુચ્છેદ ૨૫ ની અનુચ્છેદ ૨(બી) ની રક્ષણાત્મક જોગવાઈઓની અંદર આવી શકે. પરંતુ શુદ્ધ અને સરળ રીતે ધાર્મિક આધાર પરના બહિષ્કારને પ્રતિબંધિત કરવું, તેમ છતાં, સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારાને પ્રોત્સાહન આપતું ગણાવી શકાય નહીં અને પરિણામે, કાયદો જ્યાં સુધી ધાર્મિક આધાર પરના બહિષ્કારને અમાન્ય ઠરાવે છે અને એવો બહિષ્કાર લાદવાની દાઈની સત્તા દૂર કરે છે, ત્યાં સુધી તેને સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારાનું પગલું ગણવું ચુકિતસંગત રીતે શક્ય નથી.” (ભાર મૂકવામાં આવ્યો) તેથી, અદાલતે બહિષ્કારના આધાર અંગે તપાસ કરી: જો તેનો આધાર કડક રીતે ધાર્મિક હોય, તો આ પ્રથા બંધારણીય ૩૦ ૧૯૬૨ સપ્ (૨) એસ.સી.આર. ૪૯૬ ને સમર્થન આપતી ગણાય

સંરક્ષણ. જો, તેમ છતાં, આ પ્રથા કોઈ અન્ય આધાર પર આધારિત હતી,

તો વિધાનમંડળ માટે આવી પ્રધાને પ્રતિબંધિત કરવું ખુલ્લું રહેશે.

૩૭. દઢ અસંમતિ વ્યક્ત કરતાં, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સિંહાએ નિષ્કર્ષ આપ્યો કે બહિષ્કારનો પ્રશ્ન પૂર્ણપણે ધાર્મિક સ્વભાવનો નહોતો. પોતાની વિશ્લેષણ સમુદાયના સભ્યોના નાગરિક અધિકારો સુધી મર્યાદિત હોવાનું સ્પષ્ટ કરતાં, ન્યાયમૂર્તિ સિંહાએ આ મત વ્યક્ત કર્યો:

૧૧...આ રીતે, પડકારાયેલ અધિનિયમે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના આધુનિક સિદ્ધાંતોને, એટલે કે વ્યક્તિને પોતાના જીવનનો માર્ગ પસંદ કરવાની સ્વતંત્રતા આપવાની અને અંતઃકરણની સ્વતંત્રતા, શ્રદ્ધા તથા માન્યતા સાથેના તમામ અયોગ્ય અને જૂનાપંથી હસ્તક્ષેપોને દૂર કરવાની, સંપૂર્ણ અસરકારકતા આપી છે. તે માનવીય ગૌરવ સુનિશ્ચિત કરવાની તથા એવી તમામ મર્યાદાઓ દૂર કરવાની દિશામાં પણ ઉદ્દેશિત છે, જે કોઈ વ્યક્તિને પોતાનું જીવન પોતાની રીતે જીવવાથી અટકાવે છે, જ્યાં સુધી તે અન્ય લોકોના સમાન અધિકારોમાં હસ્તક્ષેપ કરતો ન હોય.

ન્યાયમૂર્તિ સિંહાએ અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળ સંરક્ષિત ‘ધર્મના વિષયો’ અને ધર્મ સાથે સંકળાયેલી, જોકે તેની સાથે અંગત રીતે ગાઢ રીતે સંકળાયેલી ન હોય એવી પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે ભેદ આંક્યો:

૧૮...હવે, બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૬(બી) સ્વયં એ દર્શાવે છે કે ધાર્મિક સંપ્રદાયે માત્ર ધર્મસંબંધિત બાબતો જ નહીં, પરંતુ ધર્મ સાથે સંકળાયેલી અન્ય બાબતોનો પણ વ્યવહાર કરવો પડે છે, જેમ કે તેના સભ્યોના વર્તન માટે નિયમો

અને વિનિયમો ઘડવા અને તે નિયમોના ભંગ સાથે સંલગ્ન દંડ નિર્ધારિત કરવા, ધાર્મિક સમુદાયની માલિકીની અને કબજાની મિલકતનું સંચાલન કરવું, વગેરે, વગેરે. તેથી, અમારે ઉપાસનાના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સાથે સંકળાયેલા વિધિઓ અને સમારંભોનો સમાવેશ કરતી પ્રથાઓ, જે તે ધાર્મિક સમુદાયના સિદ્ધાંતનો ભાગ છે, અને અન્ય બાબતો સંબંધિત એવી પ્રથાઓ, જે ધાર્મિક સંસ્થાઓને અનેક બિંદુઓએ સ્પર્શતી હોય, પરંતુ જે વિધિઓ અને સમારંભો સાથે ઘનિષ્ઠ રીતે સંબંધિત નથી, જેમનું પાલન તે ધર્મનો અનિવાર્ય ભાગ છે, તેમના વચ્ચે ભેદરેખા દોરવી પડશે.

ન્યાયમૂર્તિ સિન્હાએ બહિષ્કાર પછી ઉપજતા અતિશય પરિણામોની નોંધ લીધી:

૨૪. બહિષ્કારના સામાજિક પાસાને લગતા મુદ્દે, એવો વિચાર થવા પ્રેરણા મળે છે કે બહિષ્કૃત વ્યક્તિની સ્થિતિ તેના સમુદાયમાં અસ્પૃશ્ય જેવી બની જાય છે, અને જો એવું હોય, તો આવા આચારોને રદબાતલ જાહેર કરીને આ અધિનિયમે માત્ર બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૭ ની કડક આજ્ઞાનું જ અમલીકરણ કર્યું છે, જેના દ્વારા અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરવામાં આવી છે અને તેના કોઈપણ સ્વરૂપમાં પ્રચાર અથવા આચરણને પ્રતિબંધિત કરવામાં આવ્યું છે. વધુમાં, તે અનુચ્છેદમાં એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે અસ્પૃશ્યતામાંથી ઉદ્ભવતી કોઈપણ અયોગ્યતા અથવા નિષ્ફળતાનું અમલીકરણ કાયદા મુજબ દંડનીય ગુનો ગણાશે. આ અર્થમાં, આ અધિનિયમ તેનો તર્કસંગત અનુપરીણામ છે અને

તેથી તેને યથાવત્ માન્ય રાખવો જ જોઈએ.

સૈકુદ્દીન મામલામાં આપેલો નિર્ણય હાલમાં વિશાળ ખંડપીઠ સમક્ષ વિચારાધીન છે.

૩૮. દરગાહ કમિટી અને સૈકુદ્દીને ધર્મ માટે આવશ્યક પ્રથાઓ અંગેના દાવાઓની તપાસ-પરખ કરવામાં આ અદાલતની ભૂમિકા સ્થાપિત કરી હતી, જેથી જે પ્રથાઓ કડક અર્થમાં ધર્મ પર આધારિત ન હોય તેવી પ્રથાઓને બંધારણીય સંરક્ષણ ન અપાય. કોઈ ધાર્મિક પંથ માટે શું “આવશ્યક” છે તે “તેના પોતાના સિદ્ધાંતો અનુસાર” નિર્ધારિત કરવા માટે તેના ધાર્મિક ગ્રંથોની તપાસ આવશ્યક બનતી હતી. દરગાહ કમિટીએ એવું સિદ્ધાંતરૂપે નિર્ધારિત કર્યું હતું કે અદાલત એવા દાવાઓની ‘સાવધાનીપૂર્વક તપાસ’ કરશે, જેથી એવા દાવાઓને બંધારણીય સંરક્ષણ ન અપાય કે જે ધાર્મિક સ્વરૂપ ધરાવતા હોવા છતાં અંધશ્રદ્ધાપૂર્ણ માન્યતાઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય અને ધર્મ માટે આવશ્યક ન હોય. સૈકુદ્દીને એવું નિર્ધારિત કર્યું હતું કે અસ્વીકાર્ય સામાજિક નિયમ અથવા પ્રથા પર આધારિત પ્રથા, રાજ્ય દ્વારા હાથ ધરવામાં આવનારા સામાજિક સુધારાના ક્ષેત્રમાં આવી શકે છે. આ દૃષ્ટિકોણ આ સિદ્ધાંતમાં એવો સુરક્ષાત્મક ઉપાય સમાવે છે કે ધાર્મિક પંથો દ્વારા એવો દાવો ન કરી શકાય કે ધાર્મિક છાંટ ધરાવતી કોઈપણ પ્રથા તેમને તેમના ‘ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવા’ માટે અનુચ્છેદ ૨૬(બી) દ્વારા પ્રદાન કરાયેલા સંરક્ષણના ક્ષેત્રમાં આવરી લેવાય.

૩૯. ટીલકાયત શ્રી ગોવિંદલાલજી મહારાજ વિ. રાજસ્થાન રાજ્ય (“ ટીલકાયત ”) ૩૧ માં, આ અદાલતની બંધારણીય પીઠે નાથદ્વારા મંદિર અધિનિયમ ૧૯૫૯ સામેની એવી પડકાર અરજી પર વિચાર કર્યો હતો, જેમાં મંદિરના કારોબાર અને તેની મિલકતના સંચાલન માટે એક બોર્ડની નિમણૂક કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. અરજદાર, જે મંદિરના આધ્યાત્મિક પ્રમુખ હતા, એણે દાવો કર્યો હતો કે મંદિર અને તેની મિલકતો ખાનગી સ્વરૂપની છે અને રાજ્ય વિધાનમંડળને એવો કાયદો બનાવવાની સત્તા નહોતી. તેમનો એવો પણ તર્ક હતો કે, ભલે મંદિરને જાહેર મંદિર માનવામાં આવે, તો પણ આ અધિનિયમ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫, ૨૬(બી) અને ૨૬(સી)નું ઉલ્લંઘન કરે છે, કારણ કે મંદિરનું સંચાલન વલ્લભ સંપ્રદાયના પ્રમુખ તરીકે ટીલકાયત દ્વારા કરવામાં આવતું હતું. અદાલતે ભૂતપૂર્વ મુગલ સામ્રાજ્યના સમ્રાટોએ જારી કરેલા ફરમાનો (હુકમનામા અથવા વહીવટી આદેશો) પર આધાર રાખીને એવો નિષ્કર્ષ નોંધ્યો કે મંદિર જાહેર છે અને ટીલકાયત “માત્ર મંદિરના સંરક્ષક, વ્યવસ્થાપક અને ટ્રસ્ટી” છે. પીઠ માટે નિર્ણય લખતા ન્યાયમૂર્તિ ગજેન્દ્રગડકરે એ બાબત રેખાંકિત કરી હતી કે કોઈ સમુદાયે પોતાની ધાર્મિક પ્રથાઓ વિશે કરેલા દાવાઓને તપાસ કર્યા વિના સ્વીકારી શકાય નહીં:

૩૧ (૧૯૬૪) ૧ એસ.સી.આર. ૫૬૧

૫૭. કોઈ નિર્ધારિત ધાર્મિક પ્રથા ધર્મનો અભિન્ન ભાગ છે કે નહીં, તે પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતી વખતે પરીક્ષણ હંમેશાં એ રહેશે કે તે ધર્મનું અનુસરણ કરતો

સમુદાય તેને તેવી રીતે માને છે કે નહીં. આ સૂત્ર કેટલીક પરિસ્થિતિઓમાં તેના અમલ દરમિયાન મુશ્કેલીઓ ઉપસ્થિત કરી શકે છે... સ્પર્ધાત્મક ધાર્મિક પ્રથાઓ અંગે પરસ્પર વિરોધાભાસી દાવાઓના સંદર્ભમાં વિરુદ્ધ પુરાવા રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે, અદાલત આ વિવાદનો ઉકેલ માત્ર આ સૂત્રના અંધ અનુસરણથી કરી શકશે નહીં કે કઈ પ્રથા તેના ધર્મનો અભિન્ન ભાગ છે તે સમુદાય નક્કી કરે, કારણ કે સમુદાય એકથી વધુ સ્વરે બોલી શકે છે અને તેથી આ સૂત્ર નિષ્ફળ જશે. આ પ્રશ્નનો નિર્ણય હંમેશાં અદાલતે જ કરવો પડશે...

આ સંદર્ભમાં, અદાલતે નોંધ્યું કે:

૫૮...અનુક્રમે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) અને ૨૬(બી) હેઠળ જેનું સંરક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે તે ધાર્મિક પ્રથાઓ અને ધર્મના વિષયો અંગેના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર છે. જો વિવાદિત પ્રથા સંપૂર્ણપણે ધાર્મિકનિરપેક્ષ હોય અથવા જે બાબત પર કાયદા દ્વારા નિયંત્રણ મૂકવામાં આવ્યું છે તે સ્વરૂપે મૂળભૂત રીતે અને સંપૂર્ણપણે ધાર્મિકનિરપેક્ષ હોય, તો એવું રજૂ કરી શકાય નહીં કે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) અથવા અનુચ્છેદ ૨૬(બી) નો ભંગ થયો છે.

તિલકાયતે શિરૂર મઠમાં પ્રતિપાદિત તે સિદ્ધાંત માટે એક મહત્વપૂર્ણ મર્યાદા નિર્ધારિત કરી હતી, જેમાં એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો કે પોતે અનુયાયીઓને જ તેમના ધર્મ માટે શું આવશ્યક છે તે નક્કી કરવાની મંજૂરી આપવી જોઈએ. અદાલતે નોંધ્યું હતું કે જ્યાં ‘સ્પર્ધાત્મક ધાર્મિક પ્રથાઓ અંગેના પ્રતિસ્પર્ધી દાવાઓ સંબંધે પરસ્પરવિરોધી પુરાવા રજૂ થાય છે,’ ત્યાં શિરૂર

મઠના સૂત્રનો ‘આંધળો અમલ’ વિવાદનું નિરાકરણ લાવી શકશે નહીં, કારણ કે કોઈ સમુદાયની અંદરના વ્યક્તિઓમાં તેમના ધર્મ માટે શું આવશ્યક છે તે બાબતે ભિન્ન અને પરસ્પરવિરોધી ધારણાઓ હોઈ શકે છે. તેથી એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે અદાલત પર આ નિર્ધારિત કરવાની ફરજ છે કે કોઈ પ્રથા માત્ર ધાર્મિક સ્વભાવની છે કે નહીં એટલું જ નહીં, પરંતુ તે ધર્મનો આવશ્યક ભાગ ગણાવી શકાય તેવી છે કે નહીં તે પણ નક્કી કરવું પડે. શિરુર મઠની આ મંતવ્યરચના પરથી શરૂઆત કરીને કે ધર્મ માટે શું આવશ્યક છે તે બાબતનો નિર્ણય તે આસ્થાના અનુયાયીઓ દ્વારા કરવામાં આવશે, અદાલત એવા સિદ્ધાંત તરફ આગળ વધી કે શું આવશ્યક છે તે “હંમેશા અદાલત દ્વારા જ નક્કી કરવાનું રહેશે.” હકીકતમાં, અદાલત એ પણ નક્કી કરશે કે કોઈ વિધાન તે બાબતનું નિયંત્રણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે નહીં, જે “મૂળભૂત રીતે અને સંપૂર્ણપણે ધાર્મિકિતર” છે. શું ધાર્મિક છે અને શું ધાર્મિકિતર છે, તેમજ બંનેની સીમાઓ શું છે, તેનો નિર્ણય પછી અદાલત દ્વારા કરવામાં આવવાનો હતો.

૪૦. સાસ્ત્રી યજ્ઞપુરુષદજી વિ. મૂળદાસ ભૂદરદાસ વૈશ્યકર (“ સાસ્ત્રી યજ્ઞપુરુષદજી ”) માં, આ અદાલતની સંવિધાન પીઠ સમક્ષ એ મુદ્દો વિચારાધીન હતો કે શું સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયને બોમ્બે હિન્દુ પ્લેસેસ ઓફ પબ્લિક વર્શિપ (એન્ટ્રી ઓથોરાઇઝેશન) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ ના લાગુ પડતા ક્ષેત્રમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવી શકે, જે અધિનિયમ જે તે બધા મંદિરોમાં, જેઓ પર તે લાગુ પડતો હતો, દલિતોને પૂજા કરવાની મંજૂરી આપતો હતો.

અરજદારો, જે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના સભ્યો હતા, તેમનું એવું પ્રતિપાદન હતું કે અહિંદુ પંથ હોવાના કારણે, સંપ્રદાયના મંદિરો આ અધિનિયમના વ્યાપમાં આવતા નથી. ન્યાયમૂર્તિ ગજેન્દ્રગડકરએ, અદાલત તરફથી ચુકાદો લખતા, આ દાવાને નામંજૂર કર્યો:

“પપ.અપીલકર્તાઓ દ્વારા મનમાં રાખવામાં આવેલ વાસ્તવિક આશંકા આ દાવાની ઉત્પત્તિનું મૂળ કારણ છે તે સ્વીકારી શકાય, પરંતુ આવી બાબતોમાં ઘણીવાર બનતું હોય છે તેમ, ઉક્ત આશંકા અંધશ્રદ્ધા, અજ્ઞાન અને હિંદુ ધર્મના સાચા ઉપદેશો તેમજ સ્વામિનારાયણે પોતે ઉપદેશેલ સિદ્ધાંતો અને તત્ત્વજ્ઞાનના વાસ્તવિક મહત્ત્વ અંગેની સંપૂર્ણ ગેરસમજ પર આધારિત છે.” (ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે) ટીલકનો ઉલ્લેખ કરીને, ન્યાયમૂર્તિ ગજેન્દ્રગડકરે ત્યારબાદ હિંદુ ધર્મની વિશિષ્ટ લક્ષણોનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું:

૪૦. તિલકે હિંદુ ધર્મને વ્યાખ્યાયિત કરવાનો અથવા ઓછામાં ઓછું તેનું પૂરતું વર્ણન કરવાનો આ જટિલ અને કઠિન પ્રશ્નનો સામનો કર્યો હતો, અને તેમણે એક કાર્યકારી સૂત્ર વિકસાવ્યું, જેને યથોચિત પ્રમાણમાં પૂરતું અને સંતોષકારક માનવામાં આવી શકે. તિલકે કહ્યું હતું: “ વેદોને શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારવું; મુક્તિ મેળવવાના સાધનો અથવા માર્ગો વૈવિધ્યસભર છે તે હકીકતને માન્યતા આપવી; અને ઉપાસના કરવા યોગ્ય દેવતાઓની સંખ્યા મોટી છે તે સત્યનો બોધ કરવો, એ જ હિંદુ ધર્મનું વૈશિષ્ટ્યપૂર્ણ લક્ષણ છે.

(ભારપૂર્વક ઉલ્લેખિત)

૪૧. આચાર્ય જગદીશ્વરાનંદ અવધૂત વિ. કમિશનર ઓફ પોલીસ, કલકત્તા ૩૩ (" અવધૂત ૧ ") માં, આ અદાલતની ત્રણ ન્યાયમૂર્તિની ખંડપીઠે વિચાર્યું હતું કે પોલીસ આનંદ માર્ગીઓને જાહેરમાં 'તાંડવ નૃત્ય' કરવાથી અટકાવી શકે કે નહીં, જેમાં અનુયાયીઓ છરીઓ, જીવતા સાપો, ત્રિશૂળો અને ખોપરીઓ લઈને જાહેર સરઘસમાં નૃત્ય કરે છે. અદાલતે પૂછપરછ કરી હતી કે 'તાંડવ નૃત્યનું પ્રદર્શન ધાર્મિક ૩૨ (૧૯૬૬) ૩ એસસીઆર ૨૪૨ ૩૩ (૧૯૮૩) ૪ એસીસી ૫૨૨

આનંદ માર્ગીઓના ધાર્મિક વિશ્વાસના સિદ્ધાંતો માટે આવશ્યક એવો સંસ્કાર અથવા પ્રથા.' અદાલત તરફથી લખતાં ન્યાયમૂર્તિ રંગનાથ મિશ્રાએ ઠરાવ્યું હતું કે, આનંદ માર્ગીઓ તાજેતરના ધાર્મિક સંપ્રદાય હોવાથી, અને તાંડવ નૃત્ય તો તેનાથી પણ વધુ તાજેતરની નવીન પ્રથા હોવાથી, તેને આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા ગણાવી શકાય નહીં:

"૧૪. ધાર્મિક સંપ્રદાય તરીકે આનંદ માર્ગનો ઉદ્ભવ અર્વાચીન છે અને તે સંપ્રદાયના ધાર્મિક વિધિઓના ભાગરૂપે તાંડવ નૃત્ય તો તેથી પણ વધુ અર્વાચીન છે. આવી પરિસ્થિતિઓમાં તાંડવ નૃત્યને આનંદ માર્ગીઓનો અનિવાર્ય ધાર્મિક વિધિ તરીકે માનવામાં આવી શકે કે કેમ તે સંદિગ્ધ છે.

"આનંદ માર્ગીઓના દરેક અનુયાયી માટે તાંડવ નૃત્યને ધાર્મિક વિધિ તરીકે નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે, એવું સ્વીકારી લઈએ તો પણ, તેના આવશ્યક અનુસંગરૂપે એવું અનુસરતું નથી કે જાહેરમાં કરવામાં આવતું તાંડવ

નૃત્ય ધાર્મિક વિધિનો વિષય છે. હકીકતમાં, શ્રી આનંદ મૂર્તિના કોઈપણ લેખનમાં એવો કોઈ ન્યાયસંગત આધાર નથી કે તાંડવ નૃત્ય જાહેરમાં જ કરવામાં આવવું જોઈએ.”૩૪

૪૨. કાશી વિશ્વનાથ મંદિર, વારાણસીના શ્રી આદિ વિશેશ્વર વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય ૩૫ (“ આદિ વિશેશ્વર ”) મામલામાં, આ અદાલતની ત્રણ ન્યાયમૂર્તિવાળી ખંડપીઠે ઉત્તર પ્રદેશ શ્રી કાશી વિશ્વનાથ મંદિર અધિનિયમ, ૧૯૮૩ને પડકારતી અરજીનો વિચાર કર્યો હતો, જેમાં પાંડા (પૂજારીઓ)ને બદલે મંદિરના સંચાલનની જવાબદારી રાજ્યને સોંપવામાં આવી હતી. પૂજારીઓએ દલીલ કરી હતી કે આથી બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫(૧) તથા અનુચ્છેદ ૨૬(બી) અને (ડી) હેઠળના તેમના અધિકારનું ઉલ્લંઘન થાય છે. તે દાવો નામંજૂર કરતાં અને મંદિરનું સંચાલન એક ધાર્મિકતાથી પર, લૌકિક પ્રવૃત્તિ છે એમ ઠરાવતાં, આ અદાલતે ધારણ કર્યું હતું કે શ્રી વિશ્વનાથ મંદિર કોઈ સંપ્રદાય આધારિત મંદિર નથી અને અપીલકર્તાઓ સંપ્રદાય આધારિત ઉપાસકો નથી. તિલકાયત મામલામાં ન્યાયમૂર્તિ ગજેન્દ્રગડકરે અપનાવેલા અભિગમને અનુરૂપ દૃષ્ટિકોણ વ્યક્ત કરતાં, અદાલતે માત્ર ધાર્મિક સ્વરૂપનું આવરણ અપાયેલી નિર્વિવાદ લૌકિક પ્રથાઓને બંધારણીય સંરક્ષણનો વિસ્તાર ન આપવાની ચેતવણી આપી હતી:

“૨૮.... ક્યારેક, ધાર્મિક હોય કે લૌકિક, પ્રથાઓ એકબીજા સાથે એવી રીતે ગૂંથાઈ જાય છે કે તેને અલગ પાડવી અશક્ય બને છે. હિંદુ ધર્મના સંદર્ભમાં

આ વાત ખાસ કરીને વધુ સાચી ઠરે છે, કારણ કે પ્રાચીન સ્મૃતિના ઉપબંધો અનુસાર જન્મથી મૃત્યુ સુધીની માનવીય ક્રિયાઓ તથા દૈનિક જીવનની મોટાભાગની વ્યક્તિગત ક્રિયાઓને કોઈ ને કોઈ પાસામાં ધાર્મિક સ્વરૂપ ધરાવતી માનવામાં આવે છે. ક્યારેક તેઓ ધાર્મિક પદ્ધતિ અથવા પવિત્ર આશ્રયનો દાવો કરે છે અને બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ દ્વારા બાંહેધરી આપવામાં આવેલ બંધારણીય સંરક્ષણનો આછાદન મેળવવાનો પ્રયાસ કરે છે. એક બાબત બંધારણીય ધાર્મિક મોડેલ પર આધારિત છે ૩૪ આઈબિડ, પૃષ્ઠ ૫૩૨-૫૩૩ પર ૩૫ (૧૯૯૭) ૪ એસ.સી.સી. ૬૦૬

અને બીજો પરંપરાગત દષ્ટિકોણના સાવ વિપરીત છે. ચથાર્થ વર્ગોની વૈધતા અંગેનો નિર્ણય વ્યક્તિના અધિકારના પરિમાણો તેમજ સામાજિક પ્રગતિ, કલ્યાણ અને સુધારાઓ, સામાજિક સઘનતા અને રાષ્ટ્રીય એકતા માટે રાજ્યની વૈધતાના પરિમાણોની અંદર કડક રીતે કરવો આવશ્યક છે.” ૩૬(ભારતપૂર્વક દર્શાવેલ)

૪૩. એન આદિત્યન વિ. ટ્રાવન્કોર દેવસ્વોમ બોર્ડ ૩૭ (“ટ્રાવન્કોર દેવસ્વોમ બોર્ડ”), માં આ અદાલતની બે ન્યાયમૂર્તિની ખંડપીઠ સમક્ષ એ મુદ્દો હતો કે શું ટ્રાવન્કોર દેવસ્વોમ બોર્ડ કોંગોરપિદ્ધી નીરિકોડે શિવ મંદિરના પૂજારી તરીકે ગૈર-મલયાલા બ્રાહ્મણની નિમણૂક કરી શકે. અદાલત માટે લખતાં ન્યાયમૂર્તિ દોરૈસ્વામી રાજૂએ ઠરાવ્યું કે માત્ર બ્રાહ્મણોને જ પૂજારી તરીકે સેવા આપવાનો અધિકાર હતો તે દર્શાવતું કોઈ પુરાવું નોંધપોથી પર ઉપલબ્ધ નહોતું. શિરૂર મઠે

ધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થતી બધી જ પ્રથાઓને સંવિધાનિક રક્ષણ પ્રાપ્ત છે એવો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો હતો એવી દલીલને નામંજૂર કરતાં, અદાલતે આ મુજબ ઠરાવ્યું:

“૧૮...અપીલકર્તાના વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલ દ્વારા શિરુર મઠના મામલામાં (ઉપરોક્ત) તથા અન્ય કેસોમાં આ અદાલતના નિર્ણયોમાં, તેઓ વાસ્તવમાં જે સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કરે છે તે કરતાં વધુ કંઈક અર્થ વાંચવાનો જે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, અને જાણે કે તે ધર્મસંબંધિત વિધિઓ, સંસ્કારો, આચારો અને ઉપાસનાની પદ્ધતિનો ભાગ હોવાનું દાવો કરવામાં આવેલું કોઈપણ અને સર્વ વસ્તુ પ્રતિપાદિત કરવા અથવા તેનું રક્ષણ કરવા આધાર આપે છે, તેમજ આવા દાવાઓને બંધારણની અન્ય જોગવાઈઓ અથવા એવા બંધારણીય આદેશને અમલમાં મુકવા માટે બનાવવામાં આવેલા કાયદાના આધારે કોઈપણ નિયંત્રણ અથવા નિયમનથી અપરિવર્તનીય બનાવે છે, તેવો પ્રયત્ન માત્ર નામંજૂર થવા જ લાયક છે, કારણ કે તે માત્ર ઉપરછલ્લો અભિગમ છે, જે અન્યથા ભારતના બંધારણના ભાગ ૩ હેઠળ જાહેર અને બાંયધરી આપવામાં આવેલા અધિકારોની યોજનામાં ખરેખર પ્રાબલ્યશાળી અસર ધરાવતી બાબતનું ઉપહાસ કરવા સમાન છે. કોઈપણ પ્રથા અથવા રૂઢિ, તે પૂર્વ-બંધારણીય સમયમાં તેમની હાજરીના પુરાવા હોય કે ન હોય, જો તે માનવ અધિકારો, માનમર્યાદા, સામાજિક સમાનતા અને બંધારણ તથા સંસદ દ્વારા બનાવાયેલા કાયદાના નિર્દિષ્ટ આદેશનો ભંગ કરતી હોવાનું જાણવા મળે, તો કોઈપણ અધિકારનો

દાવો કરવા માટે તેને કાયદાના સ્ત્રોત તરીકે સ્વીકારી શકાય નહીં. કોઈપણ એવી પ્રથા, જે હાનિકારક હોવાનું જણાય અને દેશના અમલમાં રહેલા કાયદાની વિરુદ્ધ ગણાતી હોય અથવા જાહેર નીતિ અથવા સામાજિક શિષ્ટતાના વિરોધમાં હોય, તેને દેશની અદાલતો સ્વીકારી અથવા ચથાવત્ રાખી શકે નહીં.” ૩૮

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો) ૩૬ પૂર્વોક્ત, પૃષ્ઠ ૬૩૦ પર ૩૭ (૨૦૦૨) ૮ એસ.સી.સી. ૧૦૬

૩૮ તરૈવ, પૃષ્ઠ ૧૨૪-૧૨૫ પર

૪૪. તાંડવ નૃત્યના અનિવાર્ય ધાર્મિક સ્વરૂપનો પ્રશ્ન ફરીથી વર્ષ ૨૦૦૪માં કમિશનર ઓફ પોલીસ વિ. આચાર્ય જગદીશ્વરાનંદ અવધૂત ૩૯ (“ અવધૂત ૨ ”) માં વિચારવામાં આવ્યો હતો. અવધૂત ૧ પછી, આનંદ માર્ગીઓના ધાર્મિક ગ્રંથ, કાર્ય-કાર્યાનું, આનંદ તાંડવને અનિવાર્ય ધાર્મિક પ્રથા તરીકે નિર્ધારિત કરવા માટે પુનઃસંશોધન કરવામાં આવ્યું હતું. દાવો કરવામાં આવેલી પ્રથાના ‘અનિવાર્ય’ સ્વરૂપ પર ભાર મૂકતા, બહુમતી દ્વારા, ૨-૧ ના વહેંચાયેલા ચુકાદામાં, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે એવી પ્રથા એવો સ્વભાવ ધરાવતી હોવી જોઈએ કે તેની ગેરહાજરીથી તે ધર્મના સ્વરૂપમાં મૂળભૂત ફેરફાર સર્જાય:

“૯. ધર્મનો અનિવાર્ય ભાગ એટલે તે મૂળભૂત માન્યતાઓ, જેના આધારે કોઈ ધર્મની સ્થાપના થયેલી હોય છે. અનિવાર્ય પ્રથા એટલે એવી પ્રથાઓ, જે ધાર્મિક માન્યતાનું અનુસરણ કરવા માટે મૂળભૂત સ્વરૂપની હોય છે. અનિવાર્ય

ભાગો અથવા પ્રથાઓના શિલાસ્તંભ પર જ ધર્મનું ઉપરિ માળખું નિર્મિત થાય છે, જેના વિના કોઈ ધર્મ, ધર્મ તરીકે રહી શકતો નથી. કોઈ ભાગ અથવા પ્રથા ધર્મ માટે અનિવાર્ય છે કે નહીં તે નક્કી કરવાની કસોટી એ છે કે તે ભાગ અથવા પ્રથા વિના ધર્મનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે કે નહીં, તે જાણી લેવું. જો તે ભાગ અથવા પ્રથા દૂર કરી દેતાં તે ધર્મના સ્વભાવમાં અથવા તેની માન્યતામાં મૂળભૂત ફેરફાર થતો હોય, તો એવો ભાગ અનિવાર્ય અથવા અભિન્ન ભાગ તરીકે ગણાવી શકાય. આવા ભાગમાં વધારો કે ઘટાડો થઈ શકતો નથી, કારણ કે તે જ તે ધર્મનું તત્ત્વસ્વરૂપ છે અને તેમાં ફેરફાર કરવાથી તેનું મૂળભૂત સ્વરૂપ બદલાઈ જાય. બંધારણ દ્વારા આવા સ્થાયી અનિવાર્ય ભાગોને જ સંરક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે...આવા પરિવર્તનશીલ ભાગો અથવા પ્રથાઓ નિશ્ચિતપણે ધર્મના તે ‘મૂળ’ ભાગ બની શકતા નથી, જેના પર માન્યતા આધારિત હોય છે અને જેના પર ધર્મની સ્થાપના થયેલી હોય છે. તેમને ફક્ત અનન્યવાર્ય ભાગો અથવા પ્રથાઓના માત્ર આભૂષણાત્મક ઉમેરા તરીકે જ ગણાવી શકાય.”૪૦

(ભાર આપેલ) આવશ્યકતાની કસોટી ધર્મના “મૂળભૂત સ્વભાવ” સાથે સંકળાયેલી ગણાવવામાં આવી. જો કોઈ પ્રથાના ઉચ્છેદથી ધર્મના મૂળભૂત સ્વભાવમાં ફેરફાર થતો ન હોય, તો તેવી પ્રથા પોતે આવશ્યક ગણાતી નથી. આનંદ માર્ગીઓના દાવાને નામંજૂર કરતાં, બહુમતીએ નિર્ધારિત કર્યું કે તાંડવ નૃત્યની પ્રથા વિના પણ આનંદ માર્ગી સંપ્રદાય અસ્તિત્વમાં હતો (૧૯૫૫-૬૬). તેથી, આવી પ્રથા ૩૯ (૨૦૦૪) ૧૨ એસ.સી.સી. ૭૭૦

૪૦ તદુપરાંત, પૃષ્ઠ ૭૮૨-૭૮૩ પર

ધર્મનો ‘મૂળ’ ભાગ રચે છે. વધુમાં, ધાર્મિક જૂથોને કેટલીક ધાર્મિક પ્રથાઓને માન્યતા આપવા માટે, અને તે પ્રથાઓને સંવિધાનિક રક્ષણ પ્રાપ્ત થાય તે હેતુસર, તેમના ધાર્મિક સિદ્ધાંતમાં ફેરફાર કરવાની પરવાનગી આપી શકાય નહીં.

૪૫. અદી સૈવ સિવાચારિચારગળ નળ સંગમ વિ. તમિલનાડુ સરકાર ૪૧ (“ અદી સૈવ ”) માં, આ અદાલતની બે ન્યાયમૂર્તિની ખંડપીઠે તમિલનાડુ રાજ્ય દ્વારા જારી કરાયેલા એક શાસકીય આદેશને પડકારતી અરજીનો વિચાર કર્યો હતો, જેમાં ‘કોઈપણ લાયક હિંદુ’ ને મંદિરના અર્ચક તરીકે નિમણૂક કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવી હતી. અરજદારો આ શાસકીય આદેશને આ આધારે પડકાર્યો હતો કે આગમો અનુસાર તેમના પોતાના પંથમાંથી અર્ચકોની નિમણૂક કરવાનો તેમનો અધિકાર તે ભંગ કરે છે. શાસકીય આદેશની બંધારણીય માન્યતા નક્કી કરતી વખતે, આ અદાલતે એવો નિર્ધાર કર્યો હતો કે કોઈપણ ધાર્મિક માન્યતા અથવા પ્રથા ને બંધારણીય સંરક્ષણ મળવા માટે તે બંધારણીય કસોટી પર ખરી ઉતરવી આવશ્યક છે:

“૪૮. બંધારણીય અનુરૂપતાની આવશ્યકતા સ્વભાવતઃ અંતર્નિહિત છે અને જો કોઈ રૂઢિ અથવા પ્રચલન અનુચ્છેદ રૂપ અને રક દ્વારા પ્રદાન કરાયેલ તથા પરિકલ્પિત રક્ષણાત્મક આવરણની બહાર હોય, તો કાયદો નિશ્ચિતપણે પોતાનો માર્ગ અપનાવશે. બંધારણીય વૈધતા, સ્વાભાવિક રીતે, તમામ ધાર્મિક

માન્યતાઓ અથવા પ્રથાઓ કરતાં પ્રાધાન્ય પામવી જ જોઈએ.”૪૨

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો)

૪૬. શાયરા બાનો વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા૪૩ (“ શાયરા બાનો ”) માં, આ અદાલતની બંધારણીય પીઠે વિચાર કર્યો હતો કે ત્રિપલ તલાકની પ્રથા સુન્ની મુસ્લિમોના હનફી મઝહબ માટે આવશ્યક પ્રથા હતી કે નહીં. ઇસ્લામી ન્યાયશાસ્ત્રની એવી તપાસના આધારે, જેમાં સ્થાપિત થયું હતું કે ત્રિપલ તલાક છૂટાછેડાની અનિયમિત પ્રથા છે, બહુમતીના અભિપ્રાયે, ૩-૨ ના બહુમતી-અલ્પમતીના અનુપાતથી, ઠરાવ્યું કે ત્રિપલ તલાક આવશ્યક પ્રથા નથી. ન્યાયમૂર્તિ નરીમને, પોતાનાં તથા ન્યાયમૂર્તિ લલિતની તરફેથી બોલતાં, નોંધ્યું હતું કે “માત્ર કોઈ પ્રથા અનુમતિપ્રાપ્ત હોય એટલા માટે તેને ધર્મની મંજૂરી પ્રાપ્ત થતી નથી” અને જાવેદ વિ. સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા૪૪ તથા અવધૂતા ૨ માં નિર્ધારિત આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથાની કસોટી ત્રિપલ તલાકની પ્રથા પર લાગુ કરી હતી:

“૫૪... એ સ્પષ્ટ છે કે ટ્રિપલ તલાક માત્ર તલાકનું એક એવું સ્વરૂપ છે, જે કાયદામાં અનુમત્ય છે, પરંતુ તે જ સમયે, જેને સહન કરનાર હનાફી સંપ્રદાય દ્વારા જ પાપરૂપ ગણાવવામાં આવેલ છે. તેથી, જાવેદ (ઉપરોક્ત) મુજબ, આ કોઈપણ આવશ્યક ધાર્મિક ૪૧ (૨૦૧૬) ૨ એસ.સી.સી. ૭૨૫ ૪૨ પૂર્વોક્ત, પાનું ૭૫૫ પર

૪૩ (૨૦૧૭) ૯ એસસીસી ૧

૪૪ (૨૦૦૩) ૮ એસ.સી.સી. ૩૬૯

પ્રથા. આચાર્ય જગદીશ્વરાનંદા (ઉપરોક્ત) માં દર્શાવેલ કસોટી લાગુ કરતાં, એટલું જ સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતીય સુન્ની મુસ્લિમની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવતો ઇસ્લામિક ધર્મનો મૂળભૂત સ્વરૂપ, આ પ્રથા વિના બદલાઈ જશે.”૪૫

ન્યાયમૂર્તિ કુરિયન જોસેફે, ન્યાયમૂર્તિઓ નરીમાન અને લલિત સાથે સહમતિ વ્યક્ત કરતાં, એવું ઠરાવ્યું કે કુરાન અને ઇસ્લામિક કાનૂની વિદ્વતાના પરીક્ષણ પરથી ત્રિપલ તલાકની પ્રથા આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા ગણાવી શકાતી નથી. તેમણે મત વ્યક્ત કર્યો કે “માત્ર એટલા માટે કે કોઈ પ્રથા લાંબા સમયથી ચાલુ રહી છે, એટલું માત્ર તેના માન્ય હોવાનો આધાર બની શકતું નથી, જો તેને સ્પષ્ટપણે અનુમતિરહિત જાહેર કરવામાં આવી હોય.”

મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ ખેહર, જેમણે અલ્પમતીનો ચુકાદો આપ્યો હતો, એમણે ઠરાવ્યું કે ત્રિપલ તલાકની પ્રથા હનાફી મુસ્લિમોના ધર્મનો અભિન્ન ભાગ છે. તેમણે આ મુજબ કારણદર્શન કર્યું કે:

[ટી]બે મુદ્દાઓ અંગે કોઈ વિવાદ રહી શકે નહીં. પ્રથમ, ‘તલાક-એ-બિદ્દત’ની પ્રથા ઉમરના સમયકાળથી પ્રચલિત રહી છે, જે અંદાજે ૧૪૦૦ વર્ષથી પણ વધુ જૂની છે. બીજું, ‘તલાક-એ-બિદ્દત’ ધર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ભલે અયોગ્ય હોય, પરંતુ કાનૂનમાં તેને “માન્ય” માનવામાં આવતું હતું.

પ્રથામાં ત્રિપલ તલાકના ઇતિહાસ અને પ્રચલિતતાના આધારે, ન્યાયમૂર્તિ ખેહરે એમ ઠરાવ્યું કે, ભલે ત્રિપલ તલાકને “જે ધાર્મિક સંપ્રદાયમાં આ પ્રથા

પ્રચલિત છે તે સંપ્રદાયની અંદર અધાર્મિક માનવામાં આવે છે, તેમ છતાં તે સંપ્રદાય તેને કાયદેસર માન્ય ગણે છે.”

જ્યારે બહુમતીએ પોતાનું નિષ્કર્ષ ઇસ્લામના તત્વાત્મક સિદ્ધાંતો અને ત્રિપલ તલાકની ધાર્મિક પવિત્રતાની તપાસના આધારે કાઢ્યું, ત્યારે અલ્પમતે ત્રિપલ તલાકની વ્યાપક પ્રથાને તેના આવશ્યક સ્વરૂપને નિર્ધારિત કરવા માટે આધાર બનાવ્યો. જોકે, બહુમતી અને અલ્પમતી બંને આ બાબતમાં સહમત હતાં કે કોઈ ચોક્કસ પ્રથાને આવશ્યક ગણાવતી ધાર્મિક પંથની માન્યતાને, તે પ્રથાની આવશ્યકતા નક્કી કરતી વખતે, ધ્યાનમાં લેવી આવશ્યક છે.

૪૭. ધર્મસ્વાતંત્ર્ય સંબંધિત પોતાના ન્યાયશાસ્ત્રમાં, આ અદાલતે એવા સિદ્ધાંતોનો સમૂહ વિકસાવ્યો છે, જે અનુચ્છેદ ૨૫ અને અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળના ધર્મસ્વાતંત્ર્યને તે ધર્મ માટે ‘અનિવાર્ય’ ગણાતી પ્રથાઓ સુધી વ્યાખ્યાયિત કરે છે. બંધારણ માત્ર ધાર્મિક માન્યતાની સ્વતંત્રતાનું જ રક્ષણ કરે છે એવું નહીં, પરંતુ એવી માન્યતાઓના અનુસરણમાં કરવામાં આવેલા કૃત્યોનું પણ રક્ષણ કરે છે, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે. કોઈ પ્રથા અનિવાર્ય છે કે નહીં તે નક્કી કરતી વખતે ધાર્મિક સંપ્રદાયના મતોને ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે, પરંતુ તે મતો તેની અનિવાર્યતા માટે નિર્ણાયક નથી. ૪૫ પૂર્વોક્ત, પાનું ૬૯ પર

અદાલતે ધાર્મિક માન્યતા માટે શું આવશ્યક છે અથવા શું આવશ્યક નથી તે નિર્ધારિત કરવામાં કેન્દ્રસ્થાનની ભૂમિકા સ્વીકારી છે. અદાલતે પોતાની માટે રચેલી આ ભૂમિકાનો અવિવાજ્ય અંગ એ રહ્યો છે કે તેણે શું ધાર્મિક છે અને શું

લૌકિક પ્રથા છે તે વચ્ચે ભેદ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, ભલે તે કોઈ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલી હોય. તેથી આગળ વધીને, અદાલતે એ પણ તપાસ્યું છે કે કોઈ પ્રથા ધર્મ માટે આવશ્યક છે કે નહીં. અદાલતે ધાર્યું છે તેમ, કોઈ પ્રથાની આવશ્યકતા એ બાબતે નિર્ભર રહેશે કે જો તેનું પાલન ન કરવામાં આવે તો શું ધર્મનો મૂળભૂત સ્વભાવ બદલાઈ જશે. સર્વોપરી, સંવિધાનિક વૈધતા પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, જે વ્યક્તિની ગૌરવ સાથે સંકળાયેલા મૂળભૂત સંવિધાનિક મૂલ્યોનું સંરક્ષણ કરવાની આવશ્યકતાને ઉદ્ઘાટિત કરે છે. ધર્મ અને અંધશ્રદ્ધા વચ્ચેનો ફાળભંગુર ભેદ માનવ સ્વાતંત્ર્ય સાથે સંકળાયેલા મૂળભૂત સંવિધાનિક મૂલ્યોનું સંરક્ષણ કરવાની આવશ્યકતા ના પરિપ્રેક્ષ્યમાં વધુ સુસંગત બને છે.

૪૮. કોઈ પ્રથાની આવશ્યકતા નિર્ધારિત કરતાં, તે પ્રથા સંબંધિત ધર્મમાં ફરજિયાત સ્વરૂપે નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે કે નહીં, તેનો વિચાર કરવો અત્યંત આવશ્યક છે. જો કોઈ પ્રથા વૈકલ્પિક હોય, તો એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે તેને ધર્મ માટે ‘આવશ્યક’ કહી શકાય નહીં. જે પ્રથાને આવશ્યક હોવાનો દાવો કરવામાં આવે છે, તે એવી હોવી જોઈએ કે તેના અભાવે ધર્મનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય. માત્ર ત્યારે જ, જ્યારે ધર્મના સ્વભાવમાં મૂળભૂત ફેરફાર થાય, આવી પ્રથાને તે ધર્મનો ‘આવશ્યક’ ભાગ હોવાનું કહી શકાય.

ટિલકાયતમાં, આ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે ‘વિચારાધીન બાબત ધર્મસંબંધિત બાબતોનો વિષય છે કે નહીં, તે અંગે મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ શકે છે,

કારણ કે ક્યારેક ધાર્મિક અને લૌકિક આચાર-પ્રથાઓ અવિભાજ્ય રીતે પરસ્પર મિશ્રિત થયેલી હોય છે.’ અનુચ્છેદ ૨૫ અને અનુચ્છેદ ૨૬(બી) પર આધારિત દાવાઓનું નિરાકરણ કરવા માટે તેમને પરસ્પરથી અલગ પાડવાની પ્રક્રિયા અંતે ન્યાયિક સંતુલન સાધવાનો એક અભ્યાસ બની જાય છે. દરગાહ કમિટીએ સ્થાપિત કર્યું હતું કે કોઈ પ્રથા ધર્મ માટે આવશ્યક છે એવો દાવો તપાસતી વખતે, અદાલતે તેના સમક્ષ મૂકાયેલા દાવાઓની ‘સાવધાનીપૂર્વક તપાસ’ કરવી આવશ્યક છે, જેથી ‘અંધશ્રદ્ધાપૂર્ણ માન્યતાઓ’માંથી ઉપજી આવેલી પ્રથાઓને, ભલે તે ધર્મમાં મૂળ ધરાવતી હોય, બંધારણીય સંરક્ષણ આપવામાં ન આવે. સૈકુલ્લીને માન્ય કર્યું હતું કે જ્યાં કથિત રીતે આવશ્યક ગણાતી કોઈ પ્રથા ‘અપ્રીય સામાજિક નિયમ અથવા પ્રથા’ પર આધારિત હોય, ત્યાં તે સામાજિક સુધારાના ઉપાયને આધીન બની શકે છે. દેવરુમાં અદાલત દ્વારા કરાયેલા અવલોકનો અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે, જ્યાં અદાલતે અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળના વ્યક્તિગત અધિકાર અને અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળના સંપ્રદાયગત અધિકાર વચ્ચે રહેલા આંતરિક તણાવનું સમન્વય કર્યું હતું. જ્યાં સંપ્રદાયગત અધિકારોનું સંરક્ષણ અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) દ્વારા પ્રદાન કરાયેલ અધિકારને નોંધપાત્ર રીતે ઓછું કરી નાખે, ત્યાં પહેલાના મુકાબલે પાછળનો પ્રબળ રહેશે. આથી એ સુનિશ્ચિત થાય છે કે અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળની બંધારણીય બાંહેધરી એવા બહિષ્કારક દાવાઓ દ્વારા નષ્ટ ન થાય, જે વ્યક્તિગત ગૌરવને ક્ષીણ કરે છે. કોઈ પ્રથા આવશ્યક હોવાનું દાવો કરવામાં આવે છે અને તે

અનાદિકાળથી અમલમાં રહેલી છે અથવા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં આધારિત છે, એટલાથી જ તેને બંધારણીય સંરક્ષણ પ્રાપ્ત થતું નથી, જો સુધી તે આવશ્યકતાની કસોટી પર ખરી ઉતરતી ન હોય. જી બંધારણીય મૂલ્યો સાથે આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથાઓનું સંલગ્નતા

૪૯. દાયકાઓથી, આ અદાલતે એવી પ્રથાની અનિવાર્યતા પર આધારિત દાવાઓ નિહાળ્યા છે, જે સંવિધાન હેઠળની ગૌરવ અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના સંવિધાનિક સંરક્ષણના વિરોધમાં જાય છે. અદાલતોનું કર્તવ્ય એ સુનિશ્ચિત કરવાનો છે કે જેને સંરક્ષણ આપવામાં આવે છે તે મૂળભૂત સંવિધાનિક મૂલ્યો અને ખાતરીઓ સાથે સુસંગત હોય અને સંવિધાનિક નૈતિકતા સાથે અનુરૂપ હોય. સંવિધાન ધાર્મિક સ્વતંત્રતા તેમજ પંથીય હકોના સંરક્ષણ બાબતે સતર્ક અને કાળજીશીલ છે, તેમ છતાં એ સમજવું આવશ્યક છે કે ગૌરવ, સ્વતંત્રતા અને સમાનતા એ ત્રિમૂર્તિ છે, જે સંવિધાનના વિશ્વાસને વ્યાખ્યાયિત કરે છે. આ ત્રણેય મૂલ્યો મળીને પ્રાધાન્યક્રમના એક સંવિધાનિક ક્રમને વ્યાખ્યાયિત કરે છે. જે પ્રથાઓ અથવા માન્યતાઓ આ પાયાના મૂલ્યોથી વિમુખ કરે છે, તે વૈધતાનો દાવો કરી શકતી નથી. ગવર્નમેન્ટ ઓફ એન.સી.ટી. ઓફ દિલ્લી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા ૪૬ માં, અમારામાંના એકે (ચંદ્રચૂડ ન્યાયમૂર્તિ), સંવિધાનિક નૈતિકતાને શાસક આદર્શ તરીકેના મહત્વ વિશે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“સંવિધાનિક નૈતિકતા લોકશાહી સંસ્થાઓ પ્રત્યે લોકોનો વિશ્વાસ જળવાઈ રહે તેની આવશ્યકતા પર ભાર મૂકે છે. તે માત્ર સંવિધાનના સ્વરૂપો

અને પ્રક્રિયાઓને જ આવરી લેતી નથી, પરંતુ તે એવું “સક્ષમ બનાવતું માળખું પ્રદાન કરે છે, જે સમાજને સ્વ-નવનીકરણની શક્યતાઓ આપે છે”. તે લોકશાહી સંસ્થાઓનું સંચાલક આદર્શ છે, જે લોકોને એવા સંવિધાનિક આશયો સિદ્ધ કરવા માટે સહકાર અને સમન્વય સાધવા સક્ષમ બનાવે છે, જે એકલહાથે હાંસલ કરી શકાય તેમ નથી.” આપણું સંવિધાન હકો વિશેના ચર્ચા-વિચારના કેન્દ્રસ્થાને વ્યક્તિને સ્થાન આપે છે. કાયદાના શાસનથી લક્ષણિય સંવિધાનિક વ્યવસ્થામાં, સમાનતાવાદ અને દરેક વ્યક્તિની ગૌરવતા પ્રત્યેની સંવિધાનિક પ્રતિબદ્ધતા અદાલત પર એવી ફરજ આરોપે છે કે ધાર્મિક પંથોને અપાતી ધાર્મિક સ્વતંત્રતાની સંવિધાનિક ખાતરીઓ અને વ્યક્તિઓને અપાતી ગૌરવતા તથા સમાનતાની સંવિધાનિક ખાતરીઓ વચ્ચે રહેલા આંતરિક તણાવનો ઉકેલ લાવે. આવશ્યકતાનું નિર્ધારણ કરવામાં પરસ્પર છેદતા અનેકવિધ સંવિધાનિક મૂલ્યો અને હિતો સંકળાયેલા છે જક (૨૦૧૮) ૮ સ્કેલ ૭૨

ધાર્મિક પ્રથાઓના. પરસ્પર સ્પર્ધાત્મક હકો અને હિતો વચ્ચે સંતુલન હાંસલ કરવા માટે, આવશ્યકતાની કસોટીમાં આ આવશ્યક મર્યાદાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૫૦. શું દસથી પચાસ વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓને યાત્રા કરવા અને શબરીમાલા મંદિરમાં પ્રાર્થના કરવા પરથી બહાર રાખવાની પ્રથા ધર્મનો અનિવાર્ય અંગ છે? સામાવાળાઓએ જે ગ્રંથો અને સિદ્ધાંતો પર આધાર મૂક્યો છે તે દર્શાવતા નથી કે સ્ત્રીઓને બહાર રાખવાની પ્રથા આ ધાર્મિક દસ્તાવેજો દ્વારા

આવશ્યક ઠરાવવામાં આવેલી અથવા માન્ય કરવામાં આવેલી ધર્મની અનિવાર્ય બાબત છે. વધુમાં વધુ, આ દસ્તાવેજો શબરીમાલા મંદિરમાં લોર્ડ અચ્ચપ્પાના બ્રહ્મચારી સ્વભાવને દર્શાવે છે. આ બાબત અને સ્ત્રીઓના બહિષ્કાર વચ્ચેનો સંબંધ, ઉપલબ્ધ સામગ્રી પરથી, સ્થાપિત થતો નથી.

૫૧. સંક્ષિપ્તમાં એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે હાલનો કેસ હકીકત અને કાયદાના નિર્ધારણની માંગ કરે છે અને તેને વિચારણા માટે મોકલવો જોઈએ. એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે મહેન્દ્રન મામલામાં કેરળ વડી અદાલતના નિર્ધારણનો વિરોધ કરે તેવું કોઈ નવું સામગ્રી આ અદાલત સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યું નથી. વડી અદાલતે ચાત્રાધામ, દસથી પચાસ વર્ષની વયસમૂહ વચ્ચેની મહિલાઓને પ્રતિબંધિત કરવાની અસંગત પ્રથા, અને શબરીમાલા મંદિર ખાતે પ્રાર્થના અર્પણ કરનાર વ્યક્તિઓના સમૂહ અંગે તારણો નોંધ્યા હતા. મહેન્દ્રનમાં નોંધાયેલા હકીકતી તારણો પર આધાર રાખતાં અને અત્રેના સામાવાળાઓની રજૂઆતોનું ધ્યાન લેતાં, આ કેસમાં મામલો વિચારણા માટે પરત મોકલવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી.

હાલની જાહેર હિતની અરજી જાળવાપાત્ર છે કે કેમ તે અંગેનો મુદ્દો, આ અદાલતના આદી સૈવ સિવાચારિયાર્ગલ વિ. તમિલનાડુ સરકાર ,૪૭ : ના ચુકાદા દ્વારા ઉત્તરિત થઈ ચૂક્યો છે:

“૧૨...હાલની રિટ અરજી જાહેર પદ પરની નિમણૂક સંબંધિત કારણ પર આધારિત છે અને તેથી તેને જાહેર હિતની વાદ અરજી તરીકે સ્વીકાર્ય માનવી

શકાય નહીં, એવો તર્ક અહીં ઉદ્ભવેલા અને રેખાંકિત કરાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે અપનાવવાનો અતિસરળીકૃત ઉપાય ગણાશે; કારણ કે આ પ્રશ્નો દેશના મોટી સંખ્યામાં નાગરિકોની ધાર્મિક આસ્થા અને આચરણને સ્પર્શે છે અને કાયદાબળ ધરાવતી સદીઓ જૂની પરંપરાઓ અને પ્રચલનોના દાવાઓ ઉઠાવે છે. ઉપરોક્ત બીજો આધાર છે, એટલે કે ઉદ્ભવતા પ્રશ્નોની ગંભીરતા, જે અમને રિટ અરજીઓમાં ઉઠાવવામાં આવેલા તથા ઉદ્ભવેલા પ્રશ્નોના ગુણદોષના આધારે નિર્ધારણ કરવા માટે તેમનો ઉત્તર આપવા પ્રયત્ન કરવા પ્રેરિત કરે છે.” (ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે) ૪૭ (૨૦૧૬) ૨ એસ.સી.સી. ૭૨૫

મહત્વની બાબત એ છે કે કેરળ વડી અદાલતે મહેન્દ્રન મામલામાં કરેલી કેટલીક નોંધો મહત્વપૂર્ણ છે. વડી અદાલતે નોંધ્યું હતું કે જૂની પરંપરાઓ પ્રચલિત હોવા છતાં, સ્ત્રીઓને મંદિરની મુલાકાત લેવાની મંજૂરી હતી. ૪૮ તેણે એવી એક ઘટનાની નોંધ લીધી હતી કે જેમાં ત્રાવણકોરના મહારાજા, મહારાણી અને દિવાનની સાથે, ૧૧૧૫ એમ.ઈ.માં મંદિરની મુલાકાતે ગયા હતા. વડી અદાલતે નોંધ્યું હતું કે દસથી પચાસ વર્ષની વયમર્યાદા વચ્ચેની મહિલા ભક્તોની હાજરી મંદિર ખાતે તેમના બાળકોના પ્રથમ અન્નપ્રાશન સમારોહ માટે જોવા મળતી હતી. ૪૯ અચ્ચપ્પા સેવા સંગમના સચિવે પોતાના સાક્ષ્યમાં જણાવ્યું હતું કે અગાઉના દસથી પંદર વર્ષ દરમિયાન શબરીમાલામાં યુવાન સ્ત્રીઓ જોવામાં આવી હતી. ૫૦ ભૂતપૂર્વ દેવસ્વોમ કમિશનરે સ્વીકાર્યું હતું કે તેમના પૌત્ર અથવા પૌત્રીના પ્રથમ અન્નપ્રાશનનો સમારોહ શબરીમાલા મંદિર

ખાતે યોજાયો હતો. વડી અદાલતે એવું નિષ્કર્ષ કાઢ્યું હતું કે નિર્ણય પહેલાંના વીસ વર્ષ દરમિયાન, માસિક પૂજાઓ માટે મંદિર ખુલતું ત્યારે ઉંમરની પરવા કર્યા વગર સ્ત્રીઓને મંદિરની મુલાકાત લેવાની મંજૂરી હતી, પણ પરંતુ માત્ર મંડલમ, મકરવિલક્કુ અને વિશુ ઋતુઓ દરમિયાન તેમને મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવતો હતો. પર

વડી અદાલતે આ રીતે અનેક એવી ઘટનાઓ નોંધેલી હતી જેમાં મહિલાઓને સબરિમલા મંદિરમાં પ્રાર્થના કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવી હતી. આ અવલોકનો દર્શાવે છે કે સબરિમલા મંદિરમાં મહિલાઓને બાકાત રાખવાની પ્રથા એકરૂપ નહોતી. આ બાબત એવી દાવેદારીના વિરોધમાં જાય છે કે આવી પ્રથા અનિવાર્ય સ્વરૂપની છે. અનેક પ્રસંગોએ આવી પ્રથાનું પાલન કરવામાં આવ્યું નથી, તે બાબત પણ દર્શાવે છે કે બાકાત રાખતી પ્રથાને બંધારણીય રક્ષણ ન આપવાથી, અવધુતા ર મુજબ આવશ્યક હોય તે રીતે ધર્મના સ્વરૂપમાં કોઈ મૂળભૂત ફેરફાર સર્જાશે નહીં.

પર. વડી અદાલતે આ ધારણા પર આગળ વધી કે આચરણની આવશ્યકતા નક્કી કરવામાં અનુયાયીઓને ‘સંપૂર્ણ સ્વાયત્તતા’ છેપડ. આ શિરુર મઠમાં નિર્ધારિત સિદ્ધાંતને અનુસરીને કરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ ત્યારબાદના ન્યાયનિર્ધારણના વિકાસની નોંધ લીધા વગર, જેણે નક્કી કરવાની પ્રક્રિયામાં અદાલતની ભૂમિકાને વધુ મજબૂત બનાવી અને દરેક વ્યક્તિને ગૌરવ, સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાની ત્રિમૂર્તિ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલ સંવિધાનિક

સંરક્ષણ સુનિશ્ચિત કરવા માટે આવશ્યક સુરક્ષા ઉપાયો સ્થાપિત કર્યા. વડી અદાલતનો અભિગમ ખોટો છે. વડી અદાલતે ધાર્મિક ગ્રંથમાં તેના આધાર અંગે અથવા જે આચરણ દાવો કરે છે તે અંગે તપાસ કર્યા વિના થાન્થિઓની સાક્ષી ઉપર સંપૂર્ણપણે આધાર રાખ્યો હતો જટ આઈબિડ, પરિચ્છેદ ૭

જટ તત્રૈવ

૫૦ ઉપરોક્ત જ, પરિચ્છેદ ૩૨ ખાતે ૫૧ ઉપરોક્ત જ, પરિચ્છેદો ૮, ૧૦ ખાતે

૫૨ એજન, ફકરા ૪૩ પર ૫૩ એજન, ફકરા ૨૨ પર

સંવિધાનિક રક્ષણ પૂરું પાડવામાં આવ્યું હતું અને આ સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા નિર્ધારિત અન્ય માર્ગદર્શિકાઓનું પાલન કરવામાં આવ્યું હતું. એવો અભિગમ, મૂળભૂત અધિકારોના સંરક્ષક તરીકેની સંવિધાનિક અદાલતની મૂળભૂત ભૂમિકાના વિરુદ્ધ જાય છે. માત્ર કોઈ પ્રચલન પજ સ્થાપિત કરી દેવાથી તેને આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથાના રૂપમાં સંવિધાનિક રક્ષણ પ્રાપ્ત થશે નહીં. તે સાબિત થવું આવશ્યક છે કે પ્રથા ધર્મ માટે ‘આવશ્યક’ છે અને તેના મૂળભૂત સ્વભાવ સાથે અવિરોધી રીતે જોડાયેલી છે. આ સાબિત થયું નથી.

આ નિષ્કર્ષે પહોંચવા માટે આ પૂરતું કારણ છે કે સબરિમલામાંથી સ્ત્રીઓને બહાર રાખવાની પ્રથા અનિવાર્ય ધાર્મિક પ્રથા રચતી નથી. જોકે, કારણ કે આ કેસમાં કરાયેલ દાવાનો સ્ત્રીઓની ગૌરવભાવના અને મૂળભૂત અધિકારો પર મહત્વપૂર્ણ પ્રભાવ પડે છે, તેથી સિદ્ધાંતનો એક પ્રશ્ન વિશ્લેષિત કરવો

આવશ્યક છે.

૫૩. આ અદાલતના ધ્યાન પર લાવવામાં આવ્યું હતું કે પ્રારંભિક સમયમાં સ્ત્રીઓ પરનો પ્રતિબંધ અધાર્મિક પરિબળોના કારણે હતો.૫૫ વડી અદાલતે મહેન્દ્રન માં નોંધ્યું છે તેમ, તેનું ‘મુખ્ય કારણ’ મુસાફરીની કઠિન પ્રકૃતિપદ હતી, જે અદાલતના મત મુજબ શારીરિક કારણોસર સ્ત્રીઓ દ્વારા પૂર્ણ કરી શકાય તેવી નહોતી. આ દાવો એ આવશ્યકતાને ભંગ કરે છે કે જે પ્રથા બંધારણીય રક્ષણનો દાવો કરે છે તે કડક રીતે ધાર્મિક આધાર પર હોવી જોઈએ. ખાસ મહત્વની બાબત એ છે કે એવો દાવો એક રૂઢિચિહ્નાત્મક (અને બંધારણીય રીતે ક્ષતિગ્રસ્ત) કલ્પનામાં ઊંડે મૂળ ધરાવે છે કે સ્ત્રીઓ ‘નબળું’ લિંગ છે અને તેઓ એવા કાર્યો હાથ ધરી શકતી નથી જે તેમના માટે ‘અતિ કઠિન’ હોય. આવી પિતૃત્વવાદી દૃષ્ટિ સ્ત્રીઓને સમાનતા અને ગૌરવની બંધારણીય ખાતરીના વિરુદ્ધ છે. બંધારણનું તેમાં સંમિલિત મૂલ્યોને અનુરૂપ અર્થઘટન કરવા માટે આવશ્યક છે કે સ્ત્રીઓનું ગૌરવ, જે અનુચ્છેદ ૧૫માંથી પ્રસ્ફૂટિત થાય છે અને અનુચ્છેદ ૨૧માં આધારિત છે, તેને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યના પ્રયોગથી અલગ કરી શકાય નહીં. લિંગ સંબંધિત રૂઢિચુસ્ત સમજણોને અમારા બંધારણ હેઠળ કોઈ કાનૂની રીતે માન્ય દાવો નથી એમ ઠરાવતાં, અમારામાંના એક (ચંદ્રચૂડ જે) એ નવતેજ સિંહ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા માં,૫૭ આ પ્રમાણે ઠરાવ્યું:

“ ભેદભાવપૂર્ણ કૃત્યનું પરીક્ષણ સંવિધાનિક મૂલ્યોના ધોરણે કરવામાં આવશે. અનુચ્છેદ ૧૫(૧) માં પ્રતિબંધિત આધારોથી રચાયેલ વર્ગ વિષેની

રૂઢિપ્રયોગી માન્યતાઓ પર આધારિત હોય અને તેવી માન્યતાઓને સતત જાળવી રાખતું હોય, ત્યારે ભેદભાવ સંવિધાનિક કસોટી સામે ટકી શકશે નહીં. ભેદભાવનો કોઈપણ આધાર, તે સીધો હોય કે પરોક્ષ, જો પૃષ્ઠ તદેવ, પરિચ્છેદ ૩૭ ખાતે પૃષ્ઠ તદેવ, પરિચ્છેદ ૭ ખાતે

પૃષ્ઠ ત્રૈવ, ફક્ત ૩૮, ૪૩ પર

પૃષ્ઠ રિટ પિટિશન (ફોજદારી) નં. ૭૬ સન ૨૦૧૬

જો તે લિંગની ભૂમિકાની એક રૂઢિબદ્ધ સમજ પર આધારિત હોય, તો તે માત્ર લિંગના આધારે અનુચ્છેદ ૧૫ દ્વારા નિષિદ્ધ કરવામાં આવેલા ભેદભાવથી અલગ ગણાવી શકાશે નહીં. જો રૂઢિપ્રત્યયો પર આધારિત કેટલીક લાક્ષણિકતાઓને અનુચ્છેદ ૧૫(૧) માં નિષિદ્ધ કરાયેલા કોઈપણ આધારો દ્વારા સમૂહો તરીકે રચાયેલા લોકોના સમગ્ર વર્ગો સાથે સંકળાવવાની હોય, તો તે ભેદભાવ કરવા માટે સ્વીકાર્ય કારણ સ્થાપિત કરી શકશે નહીં.”

પૃષ્ઠ. અદાલતે એવા દાવાને બંધારણીય સંરક્ષણ આપવાનું ટાળવા તરફ ઝુકાવ રાખવો જોઈએ, જે સ્ત્રીઓની સમાન હક્કો અને સંરક્ષણોની ધારક તરીકેની ગૌરવતાને હાનિ પહોંચાડે છે. બંધારણની ભાવના અને મૂલ્યોમાં, ઉપાસનાના અધિકારને શરતી બનાવવાનો તર્કસંગત આધાર વચ્ચે હોઈ શકે તે કલ્પનાતીત છે. દસથી પચાસ વર્ષની વયને આ આધારે બહિષ્કાર માટે નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે કે તે વયસમૂહની સ્ત્રીઓ પ્રજનનક્ષમ વયમાં હોવાની સંભાવના છે. શું બંધારણ સ્ત્રીઓને ઉપાસનામાંથી બહાર રાખવા માટે આને

આધાર તરીકે મંજૂરી આપે છે? શું એ હકીકત કે કોઈ સ્ત્રીમાં શારીરિક લક્ષણરૂપે ઋતુસ્રાવની વય હોય છે, કોઈ વ્યક્તિને અથવા જૂથને તેને ધાર્મિક ઉપાસનામાંથી બહિષ્કૃત કરવાની સત્તા આપે છે? સ્ત્રીની શારીરિક લાક્ષણિકતાઓને બંધારણ હેઠળ તેના સમાન હકદારી સાથે કોઈ સંબંધિત મહત્વ નથી. દસથી પચાસ વર્ષની વયસમૂહની તમામ સ્ત્રીઓ દરેક કિસ્સામાં ‘પ્રજનનક્ષમ વયસમૂહ’માં આવે જ એવું નથી. પરંતુ મારા મત પ્રમાણે તે પણ મૂળ તત્વનો પ્રશ્ન નથી. મુદ્દાનો મર્મ એમાં નિહિત છે કે બંધારણ આ દૃષ્ટિએ પ્રતિપાદિત કરી શકે કે સ્ત્રીઓને ઉપાસનામાંથી બહિષ્કૃત કરવું તેમની ગૌરવતા સાથે અસંગત છે, સ્વતંત્રતાને નષ્ટ કરનારું છે અને તમામ માનવજાતની સમાનતાનો ઇનકાર છે. આ બંધારણીય મૂલ્યો સર્વોપરી છે અને એવા સિદ્ધાંતરૂપે સ્થિત છે કે જેમાં, ધાર્મિક માન્યતાના દાવા સામે હોવા છતાં, કોઈ અપવાદ માન્ય નથી. સ્ત્રીઓને બહિષ્કૃત કરવું સમાન નાગરિકત્વને અપમાનિત કરનારું છે.

૫૫. સામાવાળાઓએ રજૂ કર્યું કે સબરિમલામાંનું દેવતા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યના સ્વરૂપમાં છે: લોર્ડ અચ્યપ્પા બ્રહ્મચારી છે. એમ પણ રજૂ કરવામાં આવ્યું કે બ્રહ્મચર્ય તમામ અનુયાયીઓ માટે સર્વોપરી આવશ્યકતા હોવાથી, દસથી પચાસ વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓને સબરિમલામાં પ્રવેશની મંજૂરી આપવી નહીં. અહીં એક એવી માન્યતા રહેલી છે, જે સંવિધાનિક તપાસ સામે ટકી શકતી નથી. આવા દાવામાં રહેલી માન્યતા એ છે કે અનુયાયીઓ દ્વારા

પાલન કરવામાં આવતા બ્રહ્મચર્ય અને તપશ્ચર્યાથી વિમુખતા સ્ત્રીઓની હાજરીને કારણે સર્જાય. એવો દાવો સંવિધાનસંગત રીતે ટકી શકે તેવા દલીલ તરીકે સ્વીકાર્ય રહી શકતો નથી. તેનો પ્રભાવ એવો થાય છે કે પુરુષના બ્રહ્મચર્યનો ભાર સ્ત્રી પર લાદવામાં આવે છે અને તેને બ્રહ્મચર્યથી વિમુખતાનું કારણ તરીકે રજૂ કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ તેનો ઉપયોગ સ્ત્રીઓને એવા સ્થળોમાં પ્રવેશ નકારવા માટે કરવામાં આવે છે, જેમાં તેઓ સમાન રીતે હકદાર છે. સ્ત્રીઓ વ્રતનું પાલન કરી શકતી નથી એવું કહેવું એ તેમને કલંકિત કરવાનું છે અને તેમને નબળી તથા હીન માનવ સત્તા તરીકે રૂઢિબદ્ધ કરવાનું છે. આવી સંવિધાનિક અદાલતે આવા દાવાઓને માન્યતા આપવાથી ઇનકાર કરવો જ જોઈએ.

૫૬. માનવ ગૌરવ વ્યક્તિઓ વચ્ચેની સમાનતાનું અવલંબન કરે છે. સર્વ માનવોની સમાનતા એ બાબતને અનુસરે છે કે તેઓ રૂઢિગ્રસ્ત માન્યતાઓના પ્રતિબંધક અને અમાનવીય બનાવતા પ્રભાવથી મુક્ત રહે અને કાયદાના સંરક્ષણ માટે સમાન હક્કદાર હોય. અમારા બંધારણે ઇચ્છ્યું છે કે ગૌરવ, સ્વતંત્રતા અને સમાનતા વ્યક્તિઓ, રાજ્ય અને આ અદાલત માટે માર્ગદર્શક પ્રકાશરૂપ બને. તેમ છતાં અમારું બંધારણ ધાર્મિક સ્વતંત્રતા તથા તેના અનુસંગી એવા ધર્મ માટે આવશ્યક હક્કો અને આચરણોને સંરક્ષણ આપે છે, આ અદાલતનું માર્ગદર્શન બંધારણના મૂલ્યોને જાળવી રાખવાના પ્રયત્નથી થશે, જે ગૌરવ, સ્વતંત્રતા અને સમાનતા પર આધારિત છે. બંધારણીય પ્રાથમિકતાઓની વ્યવસ્થામાં, આ તે મૂલ્યો છે જેના પર બંધારણની ઇમારત ઊભી છે. તેઓ અમારા બંધારણીય ક્રમમાં

ભવિષ્ય માટેનું એક દર્શન સંચારિત કરે છે – ન્યાયસંગત, સમાન અને ગૌરવપૂર્ણ સમાજનું. આ મૂલ્યોમાં અંતર્નિહિત બાબત બહિષ્કાર-વિરોધી સિદ્ધાંત છે. બહિષ્કાર ગૌરવને વિનાશ પામાડે છે. કોઈ સ્ત્રીને ઉપાસનાના અધિકારથી બહિષ્કૃત કરવી, મૂળભૂત રીતે, બંધારણીય મૂલ્યો સાથે અસંગત છે.

૫૭. સંક્ષેપમાં એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે દસથી પચાસ વર્ષની વય વચ્ચેની મહિલાઓને માસિક ધર્મ સાથે સંકળાયેલી ‘અશુદ્ધતા’ ના આધાર પર તીર્થયાત્રા કરવા અથવા શબરીમાલા ખાતે પ્રવેશ કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવતી નથી. માસિક ધર્મ અંગેનો કલંક, માસિક ધર્મ ધરાવતી મહિલાઓ અશુદ્ધ હોય છે એવી પરંપરાગત માન્યતાઓની આસપાસ ઊભો કરવામાં આવ્યો છે. આવી માન્યતાઓને બંધારણીય વ્યવસ્થામાં કોઈ સ્થાન નથી. આ માન્યતાઓનો ઉપયોગ મહિલાઓને બંધનમાં રાખવા, તેમને સમાન હકોથી વંચિત રાખવા અને તેમને પિતૃસત્તાત્મક વ્યવસ્થાના આદેશોને આધીન બનાવવામાં થયો છે. મહિલાની માસિક ધર્મની સ્થિતિ, તેને અસ્તિત્વની ગૌરવતા અને વ્યક્તિત્વની સ્વાયત્તતાથી વંચિત રાખવા માટે માન્ય બંધારણીય આધાર બની શકતી નથી. મહિલાની માસિક ધર્મની સ્થિતિ અત્યંત વ્યક્તિગત બાબત છે અને તેની ગોપનીયતાનો અભિન્ન ભાગ છે. બંધારણે તેને એવી વિશેષતા તરીકે માન્ય રાખવી જોઈએ કે જેના આધાર પર કોઈ બહિષ્કાર અમલમાં મૂકી શકાય નહિ અને કોઈ વંચિતકરણ આચરી શકાય નહિ. કોઈપણ સંસ્થા અથવા સમૂહ મહિલાના પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્તિના પ્રયત્નમાં, જેમાં સર્જનહાર

સાથેના સંબંધમાં શાંતિ શોધવાની તેની પ્રક્રિયા પણ સમાવેશ થાય છે, તેને અવરોધરૂપે તેનો ઉપયોગ કરી શકશે નહિ.

એચ ધાર્મિક પંથો

૫૮. અરજિના જવાબનો એક મુખ્ય આધાર એવો છે કે સબરિમલા એક પંથવિશેષનું મંદિર છે અને બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬ દ્વારા ‘ધાર્મિક પંથોને’ આપવામાં આવેલા અધિકારોનો તે હકદાર છે.

૫૯. અનુચ્છેદ ૨૬ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલા અધિકારો નિરપવાદ નથી. આ ઉપરાંત, તેઓ અનુચ્છેદ ૨૫ દ્વારા સુનિશ્ચિત કરાયેલ । અધિકારોથી ભિન્ન છે. દેવરૂમાં, આ અદાલતે આવા અધિકારના પ્રયોગ વિશે સ્પષ્ટીકરણ આપ્યું હતું અને ઠરાવ્યું હતું કે જ્યાં સંપ્રદાયગત અધિકારો અનુચ્છેદ ૨૫(૨) (બી) ને નોંધપાત્ર રીતે ક્ષીણ બનાવતા હોય, ત્યાં પહેલાના અધિકારોને પછાતા અધિકારો સમક્ષ ઝુકવું પડશે. જોકે, જ્યારે અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) નો વ્યાપ નોંધપાત્ર રીતે પ્રભાવિત થતો ન હોય, ત્યારે “જાહેર જનતાના અધિકારોથી” ભિન્ન એવા “સંપ્રદાય” ના અધિકારોને અમલમાં મુકવામાં આવી શકે છે. તેમ છતાં, આવા અધિકારો સ્વરૂપે “કઠોર અર્થમાં” સંપ્રદાયગત હોવા જોઈએ. વર્ષોથી, વ્યક્તિઓના કોઈ સમૂહને ‘ધાર્મિક સંપ્રદાય’ તરીકે પાત્ર ગણવામાં આવે છે કે નહીં તે અંગે આ અદાલતના ન્યાયિક ઉચ્ચારણોમાંથી માપદંડો વિકસ્યા છે. આ નિર્ધારણ કરતાં, આ અદાલતની ખંડપીઠોએ સંપ્રદાયગત દરજ્જો માંગતા સમૂહના ઇતિહાસ અને સંગઠનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૬૦. શિરુર મઠના કેસમાં હિંદુ ધર્મમાં જ્ઞેતવાદી ઈશ્વરવાદના પ્રતિપાદક શ્રી માધવાચાર્ય દ્વારા સ્થાપિત આઠ મઠોમાંના એકના દરજ્જા અંગે વિચારણા કરવામાં આવી હતી. ન્યાયમૂર્તિ બી.કે. મુખર્જિયાએ “ધાર્મિક સંપ્રદાય” શબ્દસમૂહનો ઓક્સફર્ડ અર્થ શું થાય છે અને “મઠ” તે શબ્દસમૂહના અંતર્ગત આવે છે કે નહીં તે અંગે તપાસ હાથ ધરી હતી:

“૧૫... “સંપ્રદાય” શબ્દની વ્યાખ્યા ઓક્સફર્ડ ડિક્શનરીમાં આ અર્થમાં કરવામાં આવી છે કે “એક જ નામ હેઠળ વર્ગીકૃત કરવામાં આવેલ વ્યક્તિઓનો સમૂહ: સામાન્ય આસ્થા અને સંગઠન ધરાવતો અને વિશિષ્ટ નામથી ઓળખાતો કોઈ ધાર્મિક પંથ અથવા સંસ્થા”. ઉપરોક્ત અવલોકનોમાંથી ત્રિપાંખીય પરીક્ષા ઊભી થાય છે: (૧) ધાર્મિક પંથ અથવા સંસ્થાનું અસ્તિત્વ; (૨) તે ધાર્મિક પંથ સાથે સંબંધિત લોકો દ્વારા વહેંચાતી સામાન્ય આસ્થા અને સામાન્ય આધ્યાત્મિક સંગઠન; અને (૩) વિશિષ્ટ નામનું અસ્તિત્વ.

અદાલતે ઠરાવ્યું કે શ્રી માધવાચાર્યના અનુયાયીઓ દ્વારા પ્રતિનિધિત્વ પામતી “આધ્યાત્મિક ભાઈચારો” એક ધાર્મિક સંપ્રદાય રચે છે: “૧૫. એ સર્વવિદિત છે કે ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશના કેન્દ્રો તરીકે મઠોની સ્થાપના કરવાની પ્રથા શ્રી શંકરાચાર્યે શરૂ કરી હતી અને ત્યારબાદ વિવિધ આચાર્યો દ્વારા તેનો અનુસરણ કરવામાં આવ્યું હતું. શંકર પછી, ધાર્મિક આચાર્યો અને તત્ત્વચિંતકોની એક વિશાળ પરંપરા આવી, જેઓએ હિંદુ ધર્મના વિવિધ પંથો અને ઉપપંથોની સ્થાપના કરી, જે આજે ભારતમાં જોવા મળે છે. આવા દરેક પંથ

અથવા ઉપપંથને નિશ્ચિતરૂપે ધાર્મિક સંપ્રદાય કહી શકાય, કારણ કે તે એક વિશિષ્ટ નામથી ઓળખાય છે, — અનેક કિસ્સાઓમાં તે સ્થાપકનું નામ હોય છે, — અને તેમાં સામાન્ય શ્રદ્ધા તથા સામાન્ય આધ્યાત્મિક સંસ્થા હોય છે. રામાનુજના અનુયાયીઓ, જેઓ શ્રી વૈષ્ણવ નામે ઓળખાય છે, નિઃસંદેહ ધાર્મિક સંપ્રદાય રહે છે; અને તેવી જ રીતે માધવાચાર્ય તથા અન્ય ધાર્મિક આચાર્યોના અનુયાયીઓ પણ રહે છે. પરંપરાથી સુસ્થાપિત હકીકત એ છે કે આઠ ઉડિપિ મઠોની સ્થાપના માધવાચાર્યે પોતે કરી હતી અને આ મઠોના ટ્રસ્ટીઓ તથા લાભાર્થીઓ પોતાને તે આચાર્યના અનુયાયી હોવાનું સ્વીકારે છે...” (ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

૬૧. દેવરમાં , ન્યાયમૂર્તિ વેંકટરામા અચ્ચરે વિચાર્યું હતું કે શ્રી વેંકટરમણા મંદિર સાથે સંકળાયેલા ગૌડા સારસ્વત બ્રાહ્મણોને ધાર્મિક પંથ તરીકે ગણવામાં આવી શકે કે કેમ. એવું કરતાં, અદાલતે તથ્યાત્મક તપાસ હાથ ધરી હતી:

“૧૪...હવે, જે હકીકતો નિષ્કર્ષરૂપે સામે આવી છે તે એવી છે કે આ સમુદાયના સભ્યો પહેલાં ગૌડા દેશાથી ગોવા પ્રદેશમાં અને ત્યારબાદ દક્ષિણ તરફ સ્થળાંતરિત થયા હતા; તેઓ પોતાની મૂર્તિઓ સાથે લાવ્યા હતા; અને જ્યારે તેઓ પ્રથમ વખત મૂળકીમાં સ્થાયી થયા, ત્યારે ત્યાં એક મંદિરની સ્થાપના કરવામાં આવી અને તેમાં આ મૂર્તિઓની સ્થાપના કરવામાં આવી. તેથી, અમારું અવલોકન ગૌડા સારસ્વત બ્રાહ્મણોને સમુદાયના એક વિભાગ

તરીકે નહીં પરંતુ શ્રી વેંકટરમણ મંદિરની સ્થાપના અને જાળવણી સાથે સંકળાયેલા એક સંપ્રદાય તરીકે છે; અન્ય શબ્દોમાં, માત્ર એક પંથ તરીકે નહીં પરંતુ એક ધાર્મિક પંથ તરીકે છે. પી.ડબ્લ્યુ. ૧ ના પુરાવા પરથી જણાય છે કે ગૌડા સારસ્વત બ્રાહ્મણોના ત્રણ ગુરુઓ છે; મૂળકી પેટાહના લોકો કાશી મઠના વડાના અનુયાયીઓ છે; અને મંદિરમાં થતી કેટલીક મહત્વપૂર્ણ વિધિઓ તે જ કરાવે છે. આંક એ ઈસવીસન ૧૮૨૬-૨૭નું એક દસ્તાવેજ છે. તે દર્શાવે છે કે કાશી મઠના વડાએ અર્ચકો વચ્ચેના વિવાદોનો નિકાલ કર્યો હતો અને તેઓએ તેમના આદેશો હેઠળ પૂજા કરવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. પી.ડબ્લ્યુ. ૧ નો અખંડિત પુરાવો એ પણ દર્શાવે છે કે અમુક ધાર્મિક વિધિઓ દરમિયાન ગૌડા સારસ્વત બ્રાહ્મણો સિવાયના વ્યક્તિઓને સંપૂર્ણપણે બહાર રાખવામાં આવ્યા હતા. આ પુરાવો અનિવાર્ય રીતે આ નિષ્કર્ષ તરફ દોરી જાય છે કે અપીલકર્તાઓએ જે દલીલ કરી છે તે મુજબ આ મંદિર પંથસંબંધિત છે.” (ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે) અન્ય શબ્દોમાં, આ માત્ર સમુદાય સાથે સંકળાયેલો એક પંથ નહોતો, પરંતુ મંદિરની સ્થાપના અને જાળવણી સાથે સંકળાયેલો પંથ હતો. આ સાથે એક આધ્યાત્મિક વડા પણ સંકળાયેલા હતા, જે ધાર્મિક ઉપાસનાના આયોજન અને નિર્વહ માટે જવાબદાર હતા.

અદાલતે નોંધ્યું કે દાનનિષ્ઠાપત્રથી એ સાબિત થાય છે કે મંદિરની સ્થાપના ગૌડા સારસ્વત સમુદાયના લાભ માટે કરવામાં આવી હતી, અને આ નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યું કે શ્રી વેંકટેશ્વર મંદિર પંથસંપ્રદાયિક મંદિર તરીકે પાત્ર ઠરે છે.

૧૫... જ્યારે મંદિરના સમર્પણના સ્વરૂપ અને વ્યાપ અંગે પ્રશ્ન ઊભો થાય છે, ત્યારે જો ઉપલબ્ધ હોય તો દાનપત્રની શરતોના આધારે તેનો નિર્ધાર કરવો પડે, અને જ્યાં તે ઉપલબ્ધ ન હોય ત્યાં કાયદેસર સ્વીકાર્ય અન્ય સામગ્રીના આધારે; અને લાંબા તથા અવિરત ઉપયોગનો પુરાવો તે શરતો અંગે બળવાન પુરાવો ગણાય. તેથી, જ્યાં મૂળ દાનપત્ર ઉપલબ્ધ ન હોય અને એવું જણાય કે બધા વ્યક્તિઓને કોઈ અવરોધ કે પ્રતિબંધ વિના મંદિરમાં સ્વતંત્ર રીતે પૂજા કરવાની છૂટ છે, ત્યાં એવો યોગ્ય અનુમાન કાઢી શકાય કે તેઓ એવું હક તરીકે કરે છે, અને મૂળ સ્થાપના પણ તેમના હિતાર્થે હતી. પરંતુ જ્યાં દાનપત્ર રજૂ કરીને અથવા અન્ય રીતે એ સાબિત થાય કે મૂળ સમર્પણ કોઈ નિશ્ચિત સમુદાયના હિત માટે હતું, ત્યાં અન્ય સમુદાયોના સભ્યોને સ્વતંત્ર રીતે પૂજા કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવી હતી એ હકીકત પરથી એવો અનુમાન કાઢી શકાય નહિ કે સમર્પણ તેમના હિત માટે પણ હતું....નીચલી અદાલતના આ નિષ્કર્ષોના પ્રકાશમાં કે મૂળ સ્થાપના ગૌડા સારસ્વત બ્રાહ્મણ સમુદાયના હિત માટે હતી, અન્ય વર્ગોના હિંદુઓને મંદિરમાં સ્વતંત્ર રીતે પ્રવેશ આપવામાં આવ્યો હતો એ હકીકતનો એવો પ્રભાવ થઈ શકતો નથી કે સમર્પણનો વ્યાપ વિસ્તરીને સામાન્ય જનતા માટેનો બની જાય. પુરાવાની વિચારણા કરતાં, અમને નીચલી અદાલતના વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિએ આપેલા આ નિષ્કર્ષથી ભિન્ન મત ધારણ કરવા માટે કોઈ આધાર દેખાતો નથી કે વાદગ્રસ્ત મંદિર ગૌડા સારસ્વત બ્રાહ્મણોના હિતાર્થે સ્થાપિત પંથવિશિષ્ટ મંદિર છે...

મંદિરનું સમર્પણ વિશેષરૂપે ગૌડા સારસ્વત બ્રાહ્મણો માટે કરવામાં આવ્યું હતું. મંદિર સર્વ સમુદાયોના અનુયાયીઓ માટે સમર્પિત કરવામાં આવ્યું નહોતું.

૬૨. એસ પી મિત્તલ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (“ મિત્તલ ”)૫૮ માં, અદાલતનું મતપ્રદાન કરનાર ન્યાયમૂર્તિ રંગનાથ મિશ્રાએ ઠરાવ્યું હતું કે શ્રી અરવિંદોના અનુયાયીઓ ધાર્મિક સંપ્રદાયનું રચન કરતા નથી. અદાલતે ‘ધાર્મિક સંપ્રદાય’ તરીકે પાત્ર ઠરવા માટે પૂર્ણ થવી આવશ્યક શરતો નિર્ધારિત કરી હતી:

“૮૦. બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬ માં આવેલા “ધાર્મિક સંપ્રદાય” શબ્દોને “ધર્મ” શબ્દમાંથી તેમનો અર્થગ્રહણ કરવો જોઈએ અને જો ૫૮ ૧૯૮૩ ૧ એસ.સી.સી. ૫૧

જો આવું હોય, તો “ધાર્મિક સંપ્રદાય” અભિવ્યક્તિએ પણ ત્રણ શરતો પૂર્ણ કરવી આવશ્યક છે:

“(૧) તે વ્યક્તિઓનો એવો સમૂહ હોવો જોઈએ કે જેઓ પાસે માન્યતાઓ અથવા સિદ્ધાંતોની એવી પદ્ધતિ હોય, જેને તેઓ પોતાના આધ્યાત્મિક કલ્યાણ માટે અનુરૂપ ગણે, એટલે કે, એક સામાન્ય શ્રદ્ધા;

(૨) સામાન્ય સંસ્થા; અને

(૩) એક વિશિષ્ટ નામ દ્વારા નિર્દિષ્ટીકરણ.”૫૯

આ કસોટીઓ, જેમ આપણે જોયું છે, શિરૂર મઠના સૂત્રના પુનઃપ્રસ્તાવરૂપ છે.

અદાલતે ઔરોબિંદો સોસાયટીના સંગઠન અને પ્રવૃત્તિઓ પર વિગતવાર

વિચાર કર્યો અને ભારપૂર્વક જણાવ્યું કે ધાર્મિક પંથના દરજ્જાની માંગણી કરતું કોઈપણ સમૂહ ધાર્મિક સંસ્થા હોવું આવશ્યક છે:

“૧૨૦. વધુમાં એવો દાવો કરવામાં આવ્યો હતો કે કોઈ ધાર્મિક સંપ્રદાય તે સમુદાય દ્વારા જ માનવામાં આવતો હોવો જોઈએ, પરંતુ શરૂઆતથી જ સોસાયટીએ તેના બંધારણમાં “ધર્મ” શબ્દનો ત્યાગ કર્યો છે. સોસાયટીએ દાતાઓ સમક્ષ પોતાને વૈજ્ઞાનિક સંશોધન સંસ્થા તરીકે જાહેર કરી હતી અને આ આધારે કે તે ધાર્મિક સંસ્થા નથી, આવકવેરામાં મુક્તિ મેળવી હતી. સોસાયટીએ આ જ આધારે દાતાઓ માટે અનુચ્છેદ ૮૦ હેઠળ અને પોતાના માટે અનુચ્છેદ ૩૫ હેઠળ આવકવેરામાં મુક્તિનો દાવો કર્યો હતો. આશ્રમ ટ્રસ્ટ, ઔરોવિલ આશ્રમથી ભિન્ન હતું. આશ્રમ ટ્રસ્ટે પણ આવકવેરાની મુક્તિ માટે અરજી કરી હતી અને એ જ આધારે તે મેળવી હતી. તેવી જ રીતે ઔરોબિન્દો સોસાયટીએ પણ આ આધારે કે તે ધાર્મિક સંસ્થા નથી, મુક્તિનો દાવો કર્યો હતો અને તે મેળવી હતી. સ્વૈચ્છિક હિંદુ સંસ્થાઓને સહાય માટેની કેન્દ્રીય સહાય યોજના હેઠળ આર્થિક સહાય માટે કરેલી પોતાની અરજિયક્ષિ તેમણે સરકાર સમક્ષ પણ એવું જાહેર કર્યું હતું કે તેઓ ધાર્મિક સંસ્થા નથી.૬૦

૧૨૧. અમારી સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવેલી સામગ્રી, અર્થાત્ સોસાયટીના એસોસિયેશનના મેમોરેન્ડમ, આવકવેરા અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩૫ અને અનુચ્છેદ ૮૦ હેઠળ મુક્તિનો દાવો કરતી સોસાયટી દ્વારા કરાયેલ વિવિધ અરજીઓ, શ્રી અરવિંદ અને માતા દ્વારા વારંવાર કરવામાં આવેલા આવા ઉચ્ચારો

કે સોસાયટી અને ઔરોવિલ ધાર્મિક સંસ્થાઓ નહોતાં, તથા અન્ય અનેક દસ્તાવેજોના આધારે, એ બાબતે શંકા માટે કોઈ સ્થાન રહેતું નથી કે સોસાયટી અથવા ઔરોવિલ પૈકી કોઈપણ ૫૯ ઇબિડ, પાનું ૮૫ પર ૬૦ ઇબિડ, પાનું ૯૮ પર રચતા નથી

ધાર્મિક સંપ્રદાય અને શ્રી અરવિંદના ઉપદેશો માત્ર તેમના તત્ત્વચિંતનનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા હતા અને કોઈ ધર્મનું નહીં.” ૬૧

આ પંથની પાચારચના સંયુક્ત તત્ત્વજ્ઞાન પર આધારિત હતી અને ધાર્મિક માન્યતાઓ અથવા શ્રદ્ધાના કોઈ સામાનાં સમૂહ પર આધારિત નહોતી. તેથી, એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે આ પંથ ધાર્મિક સંપ્રદાય તરીકે પાત્ર ઠરતો નથી.

૬૩. ઉપરોક્ત કસોટીઓનું અન્ય નિર્ણયો માં પણ અનુસરણ કરવામાં આવ્યું છે. અવધુતા ૧ માં, આ અદાલતની ત્રણ ન્યાયમૂર્તિની ખંડપીઠે નિર્ધારિત કર્યું હતું કે પશ્ચિમ બંગાળના આનંદ માર્ગીઓ અનુરુદ્ધ ૨૬ હેઠળ ધાર્મિક સંપ્રદાય રહે છે, કારણ કે તેઓ ત્રણેય શરતો પૂર્ણ કરે છે:

“૧૧. આનંદ માર્ગી ત્રણેય શરતો પૂર્ણ કરતો જણાય છે, અર્થાત્ તે એવા વ્યક્તિઓનો સમૂહ છે જેઓ પાસે માન્યતાઓની એવી પદ્ધતિ છે જેને તેઓ પોતાના આધ્યાત્મિક કલ્યાણને અનુરૂપ માને છે; તેમની એક સામાન્ય સંસ્થા છે અને આવા વ્યક્તિઓના આ સમૂહનું એક વિશિષ્ટ નામ છે. તેથી, આનંદ માર્ગીને હિંદુ ધર્મની અંદર ધાર્મિક પંથ તરીકે યોગ્ય રીતે ગણાવી શકાય...” ૬૨

બ્રમચારી સિદ્ધેશ્વર શાઈ વિ. સ્ટેટ ઓફ વેસ્ટ બંગાલ ૬૩ માં, આ અદાલતની ત્રણ

ન્યાયમૂર્તિની ખંડપીઠે મિત્તલમાં પુનઃપ્રસ્તાવિત કસોટીઓને સ્વીકારીને એવું ઠરાવ્યું હતું કે રામકૃષ્ણના અનુયાયીઓ એક ધાર્મિક પંથ રચે છે: " ૫૭ ... રામકૃષ્ણના આ મઠો અને મિશનો, જે રામકૃષ્ણે પ્રતિપાદિત, ઉપદેશિત અથવા આચરિત હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાંતોના અનુયાયીઓથી બનેલા છે, તેમના શિષ્યો તરીકે કે અન્ય રીતે, હિંદુ ધર્મનો એક પંથ અથવા સંપ્રદાય રચે છે. તેઓ દક્ષિણેશ્વરમાં ઋષિ રામકૃષ્ણના જન્મને રામ અને કૃષ્ણના અવતાર તરીકે માને છે અને તેઓ હિંદુ ધર્મના તે સિદ્ધાંતોનું અનુસરણ કરે છે, જે તેમના દ્વારા શોધાયેલા, પ્રતિપાદિત, ઉપદેશિત અને આચરિત હતા, અને જેને તેઓ પોતાના આધ્યાત્મિક કલ્યાણને અનુરૂપ તેમજ સર્વોચ્ચ વેદાંતના એવા સિદ્ધાંતો માને છે, જેઓ શંકરાચાર્ય, માધ્વાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્ય દ્વારા કલ્પિત અને પ્રચારિત વેદાંતના સિદ્ધાંતો કરતાં શ્રેષ્ઠ હતા; આ પૂર્વવર્તી હિંદુ ધર્મના પ્રતિપાદકો હતા. તેથી, વડી અદાલતની વિભાગીય ખંડપીઠે યોગ્ય રીતે ઠરાવ્યું તેમ, રામકૃષ્ણના અનુયાયીઓ, જે એવા વ્યક્તિઓનો સમૂહ છે, જેઓ પોતાની આધ્યાત્મિક સુખાકારીને અનુરૂપ એવી માન્યતાઓની પદ્ધતિનું પાલન કરે છે, જેઓએ પોતાની જાતને સામૂહિક રીતે સંગઠિત કર્યા છે અને જેઓ પાસે એક ૬૧ આ ૪, પાનાં ૯૮-૯૯ પર ૬૨ આ ૪, પાનું ૫૩૦ પર

૬૩ (૧૯૯૫) ૪ એસ.સી.સી. ૬૪૬

રામકૃષ્ણ મઠ અથવા રામકૃષ્ણ મિશન તરીકે નિશ્ચિત નામ ધરાવતી સંસ્થા, અમારી દષ્ટિએ, હિંદુ ધર્મની અંદર એક ધાર્મિક પંથ તરીકે ગણાવી

શકાય... "૬૪

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો)

નલોર માર્થાડમ વેલ્લાલર વિ. કમિશનર, હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડ ચેરિટેબલ એન્ડોમેન્ટ્સ ડપ માં બે ન્યાયમૂર્તિની ખંડપીઠે ઠરાવ્યું હતું કે તમિલનાડુમાં વેલ્લાલા સમુદાય ધાર્મિક સંપ્રદાય રચતો નથી. ન્યાયમૂર્તિ શિવરાજ પાટીલે ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે સમુદાયની સામાન્ય આસ્થા તેનો આધાર "ધર્મ" માં શોધવો આવશ્યક છે:

"૭. આ અદાલતના વિવિધ નિર્ણયોનું ધ્યાનમાં લેતાં, કાયદામાં આ બાબત સુસ્થિર સ્થિતિ છે કે "ધાર્મિક સંપ્રદાય" શબ્દોને "ધર્મ" શબ્દ પરથી તેમનો અર્થઘાટો મળે છે. "ધાર્મિક સંપ્રદાય" અભિવ્યક્તિએ ત્રણ આવશ્યકતાઓ પૂર્ણ કરવી જરૂરી છે: (૧) તેવા વ્યક્તિઓનો સમૂહ હોવો જોઈએ, જેમની માન્યતા અથવા સિદ્ધાંતની એવી પદ્ધતિ હોય, જેને તેઓ પોતાના આધ્યાત્મિક કલ્યાણ માટે અનુકૂળ માને, એટલે કે, એક સમાન આસ્થા; (૨) એક સમાન સંગઠન; અને (૩) એક વિશિષ્ટ નામ દ્વારા ઓળખાણ. તેનાથી અનિવાર્ય રીતે અનુસરાય છે કે સમુદાયની સમાન આસ્થા ધર્મ પર આધારિત હોવી જોઈએ અને તેમાં તેમના સમાન ધાર્મિક સિદ્ધાંતો હોવા જોઈએ, અને તેમને જોડતું મૂળ સૂત્ર ધર્મ હોવું જોઈએ, માત્ર જાતિ, સમુદાય અથવા સામાજિક દરજ્જાના વિચારણાઓ નહીં ..."૬૬ (ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે) ભલે તે ત્રણ-અંગીય કસોટી તરીકે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું હોય,

વર્ણનમાંથી ચોથો તત્વ પણ પ્રગટ થાય છે. તે એટલે સમાન ધાર્મિક સિદ્ધાંતોના એક સામાન્ય સમૂહનું અસ્તિત્વ. ધર્મ એ છે જે ધાર્મિક સંપ્રદાયને જોડે છે. જાતિ, સમુદાય અને સામાજિક દરજ્જો ધાર્મિક સંપ્રદાયનું અસ્તિત્વ સર્જતા નથી.

૬૪. આ પૂર્વનિર્ણયો સૂચવે છે કે વ્યક્તિઓના સમૂહને ધાર્મિક સંપ્રદાય તરીકે માન્ય ગણવા માટે કયા તત્વો હાજર હોવા જોઈએ. તે છે સામાન્ય આસ્થા, સામાન્ય સંગઠન અને ધર્મના શીર્ષક હેઠળ એકત્રિત થયેલું વિશિષ્ટ નામ. આ બધામાંથી પસાર થતો સામાન્ય સૂત્ર ધાર્મિક ઓળખની આવશ્યકતા છે, જે ધાર્મિક સંપ્રદાયના સ્વરૂપ માટે મૂળભૂત છે.

૬૪ ઇબિડ, પૃષ્ઠ ૬૪૮-૬૪૯ પર

૬૫ (૨૦૦૩) ૧૦ એસસીસી ૭૧૨ ૬૬ પૂર્વોક્ત, પૃષ્ઠ ૭૧૬ પર

એચ. ૧ શું લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો એક ધાર્મિક સંપ્રદાય રહે છે?

૬૫. ડૉ. અભિષેક મનુ સિંઘવીએ, વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલે રજૂ કર્યું કે જે ભક્તો એકતાલીસ દિવસનું પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ તપ આચરે છે, તેઓ “અચ્યપાસ્વામીસ” તરીકે ઓળખાતો એક પંથ અથવા વર્ગ રહે છે અને તેમની સામાન્ય સંસ્થા ‘અચ્યપાસ’ની સંસ્થા છે. તેમણે રજૂ કર્યું કે ‘અચ્યપાસ’ સામાન્ય આસ્થા ધરાવે છે અને એવી માન્યતા રાખે છે કે જો તેઓ નિર્ધારિત રીતસર એકતાલીસ દિવસનું તપ આચરે અને પોતાને શુદ્ધ તથા અદૂષિત રાખે, તો તેઓ લોર્ડ અચ્યપ્પા સાથે એકરૂપ થઈ જાય. શ્રી કે. પરાસરણે, વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલે રજૂ કર્યું છે કે લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો પવિત્ર ધાર્મિક માન્યતા

ધરાવે છે કે સબરિમાલામાંની દેવમૂર્તિ બ્રહ્મચારી છે – એક નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી – જે કઠોર તપસ્યા અને બ્રહ્મચર્યના અતિ કડક સ્વરૂપનું પાલન કરે છે, જેમાં તે પોતાને યુવાન સ્ત્રીઓની હાજરીમાં રાખી શકતા નથી.

એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે લોર્ડ અચ્યપ્પાના સ્ત્રી ભક્તો છે. તેથી, દસ વર્ષની ઉંમરથી નીચીની છોકરીઓ અને પચાસ વર્ષની ઉંમરથી ઉપરની સ્ત્રીઓ સંપ્રદાયના સભ્યો તરીકે સમાવેશ પામે છે. છતાં, જે સંપ્રદાય તેમના બહિષ્કારની માંગ કરે છે, તેના સભ્યો તરીકે તેઓને કેવી રીતે ગણવામાં આવી શકે તે સ્પષ્ટ નથી. આ અદાલતના ચુકાદાઓએ નિર્ધારિત કર્યું છે કે વ્યક્તિઓના સમૂહમાં એવી સામાન્ય આસ્થા અને માન્યતાઓનો સમૂહ હોવો આવશ્યક છે, જે તેમના આધ્યાત્મિક કલ્યાણને સહાયરૂપ બને. એ માન્ય માનવું અશક્ય છે કે સ્ત્રીઓએ સામાન્ય આસ્થાના સભ્યપદમાંથી, જે તેમની આધ્યાત્મિક પ્રગતિને અનુકૂળ બનવા માટે અભિપ્રેત છે, ચાલીસ વર્ષના ગાળામાં બહાર રહેવું જોઈએ અને પચાસ વર્ષની ઉંમરે ફરીથી સભ્યપદ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. આવી આવશ્યકતા સંપ્રદાયના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપને ક્ષીણ કરે છે.

૬૬. કેરળ વડી અદાલતે મહેન્દ્રન મામલે આપેલા નિર્ણયમાં નોંધ પર અનેક એવા પાસાઓ લાવવામાં આવ્યા હતા, જે વાસ્તવમાં એ સ્થાપિત કરે છે કે અચ્યપનો કોઈ ધાર્મિક પંથ રચતા નથી. આક્ષેપિત અધિસૂચનામાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે દસથી પંચાવન વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓને અતિ પ્રાચીન સમયથી અનુસરાતા રિવાજના આધારે મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા મનાઈ છે,

ત્યારે કેરળ વડી અદાલત સમક્ષ સામાવાળા દ્વારા લેવાયેલું વલણ ઘણાં અંશે ભિન્ન છે. બોર્ડે વડી અદાલત સમક્ષ નીચે મુજબ રજૂઆત કરી હતી:

“૭. પ્રાચીન સમયમાં ઉપાસકો માત્ર ૪૧ દિવસનું તપશ્ચર્યાનું પાલન કર્યા પછી ૪ મંદિરે જતા હતા. સાબરિમલા મંદિરે જતાં યાત્રિકોએ ૪૧ દિવસ સુધી ‘વ્રત’ અથવા તપશ્ચર્યા કરવી આવશ્યક હોવાથી, સામાન્ય રીતે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની ઉંમર વચ્ચેની સ્ત્રીઓ શારીરિક-શારીરિક કારણોસર ૪૧ દિવસનું વ્રત પાલન કરવા સક્ષમ ન રહેતી. અગાઉ અનુસરાતી ધાર્મિક પ્રથાઓ અને રૂઢિઓમાં છેલ્લા ૪૦ વર્ષ દરમિયાન, ખાસ કરીને ૧૯૫૦થી, એટલે કે “અગ્નિકાંડ” પછી મંદિરનું પુનઃનવીનીકરણ થયેલા વર્ષથી, ફેરફાર આવ્યો હતો. જૂની રૂઢિઓ અમલમાં હોવા છતાં, સ્ત્રીઓ મંદિરે જતી હતી, જોકે બહુ દુર્લભ રીતે. ત્રાવણકોરના મહારાજા, મહારાણી અને દીવાન સાથે, ૧૧૧૫ એમ.ઈ.માં મંદિરની મુલાકાતે ગયા હતા. તેથી પ્રાચીન સમયમાં સ્ત્રીઓને સાબરિમલા મંદિરમાં પ્રવેશવા અંગે કોઈ પ્રતિબંધ નહોતો, પરંતુ મોટી સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ મંદિરે જતી નહોતી. તે હિંદુ ધર્મ દ્વારા લાદવામાં આવેલા કોઈ પ્રતિબંધને કારણે નહોતું, પરંતુ અન્ય અધાર્મિક પરિબળોને કારણે હતું. તાજેતરના વર્ષોમાં, અનેક ઉપાસકો ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયસમૂહની સ્ત્રી ઉપાસિકાઓ સાથે તેમના બાળકોના પ્રથમ અન્નપ્રાશન વિધિ (ચોટ્ટુણુ) માટે મંદિરે ગયા હતા. આવા પ્રસંગોએ બોર્ડ નિર્ધારિત શુલ્કની ચુકવણી પર રસીદો જારી કરતું હતું. ૧૯૬૯માં ધ્વજદંડ (ધ્વજમ) સ્થાપીને જૂની રૂઢિ અને પ્રથામાં એક ફેરફાર કરવામાં આવ્યો.

પદિપુજાની શરૂઆતથી અન્ય એક ફેરફાર લાવવામાં આવ્યો. આ બધું થન્ત્રીની સલાહથી કરવામાં આવ્યું હતું. અન્ય પ્રથાઓમાં પણ ફેરફારો કરવામાં આવ્યા હતા. ૧૮ સીડીઓ પર નાળિયેર ફોડવાની પ્રથા બંધ કરવામાં આવી અને ઉપાસકોને અઢાર પવિત્ર સીડીઓ (પથિનેઢામ પડી) નીચે મૂકવામાં આવેલા પથ્થર પર જ નાળિયેર ફોડવાની મંજૂરી આપવામાં આવી. મંદિર અને તેની પરિસરને તેની સમગ્ર ભવ્યતા અને પવિત્રતા સાથે જાળવી રાખવા માટે આ ફેરફારો કરવામાં આવ્યા હતા.” ૬૭

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

ઉપરોક્ત અવતરણ અનુસાર, “જૂના દિવસોમાં” શબરીમાલા મંદિરમાં સ્ત્રીઓના પ્રવેશ અંગે કોઈ ‘ધાર્મિક પ્રતિબંધ’ નહોતો. પરંતુ ‘અધાર્મિક’ કારણોસર સ્ત્રીઓ મંદિરે ઓછી સંખ્યામાં જતી હતી. વડી અદાલત સમક્ષ બોર્ડની રજૂઆતથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જાહેરનામું બહાર પાડવામાં આવ્યા પછી પણ આ પ્રતિબંધનો સતત પાલન કરવામાં આવ્યો નહોતો.

“૮. છેલ્લાં ૨૦ વર્ષથી, સ્ત્રીઓને તેમની ઉંમરનો ભેદ રાખ્યા વિના, મંદિર માસિક પૂજાઓ માટે ખુલ્લું હોય ત્યારે દર્શન માટે જવા દેવામાં આવતી હતી. મંડલમ, મકરવિલક્કુ અને વિષ્ણુ ઋતુઓ દરમિયાન તેમને મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવતી નહોતી. તે નિયમ કે ૬૭ તત્રૈવ, પાનું ૪૫

આ ઋતુઓ દરમિયાન, ૧૦ વર્ષથી વધુ અને ૫૦ વર્ષથી ઓછી વય ધરાવતી કોઈપણ સ્ત્રી મંદિરમાં પ્રવેશ કરશે નહીં, તે બાબતનું કડકપણે પાલન

કરવામાં આવે છે.૬૮

૯. દ્વિતીય સામાવાળા, ભૂતપૂર્વ દેવસ્વોમ કમિશનર શ્રીમતી

એસ. ચંદ્રિકાએ પોતાના પ્રતિ-સોગંદનામામાં સ્વીકાર્યું હતું કે, તેણી દેવસ્વોમ કમિશનરનું પદ ધારણ કરતી હતી ત્યારે તેના પૌત્રનું પ્રથમ અન્નપ્રાશન સંસ્કાર ચીંગમ ૧૧૬૬ ની ૧મી તારીખે સાબરીમલા મંદિર ખાતે કરવામાં આવ્યો હતો... ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયસમૂહની સ્ત્રીઓના પ્રવેશ અંગેનો પ્રતિબંધ માત્ર મંડલમ, મકરવિલક્કુ અને વિશુ દરમિયાન જ છે. દેવસ્વોમ બોર્ડ દ્વારા કરવામાં આવેલી શરતો અનુસાર, બાકીના સમયગાળા દરમિયાન કોઈ પ્રતિબંધ નથી. જ્યારે માસિક પૂજા યોજાય છે, ત્યારે તમામ વયસમૂહની સ્ત્રીઓ સાબરીમલાની મુલાકાત લેતી હતી. ચીંગમ ૧૧૬૬ ની ૧મી તારીખે અન્ય બાળકોના પ્રથમ અન્નપ્રાશન સંસ્કાર પણ મંદિરમાં કરવામાં આવ્યા હતા. તે દિવસે તેના પૌત્રને કોઈ વી.આઈ.પી. પ્રકારની વિશેષ સગવડ આપવામાં આવી નહોતી. એ જ સગવડ અન્ય લોકોને પણ આપવામાં આવી હતી. તેની પુત્રીનું લગ્ન ૧૩-૭-૧૯૮૪ ના રોજ થયું હતું અને નોંધપાત્ર લાંબા સમય સુધી તેને સંતાન થતું નહોતું. તેણીએ એવો માનત લીધો હતો કે, જો તેને સંતાન થશે તો પ્રથમ અન્નપ્રાશન સંસ્કાર સાબરીમલા ખાતે કરવામાં આવશે. તેથી જ તેને જન્મેલા બાળકનો પ્રથમ અન્નપ્રાશન સંસ્કાર તે મંદિરમાં કરવામાં આવ્યો હતો. માસિક પૂજા દરમિયાન મંદિરમાં યુવા સ્ત્રીઓનો પ્રવેશ, મંદિરમાં અનુસરાતી રૂઢિઓ અને પ્રથાઓના વિરુદ્ધ નથી..."૬૯ (ભાર મૂકવામાં આવ્યો)

૬૭. બોર્ડનો અભિગમ દર્શાવે છે કે નિર્ધારિત વયસમૂહની સ્ત્રીઓને બહાર રાખવાની પ્રથા સતત અનુસરવામાં આવી નથી. અચ્ચપન્સ નામનું કોઈ ધાર્મિક પંથ અસ્તિત્વમાં છે એવો દાવાનો આધાર એ છે કે અધિષ્ઠાતૃ દેવતા બ્રહ્મચારી છે અને ઉપાસના માટે એકતાલીસ દિવસની કડક અનિવાર્ય રીત નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે. દસથી પચાસ વર્ષની વયસમૂહ વચ્ચેની સ્ત્રીઓ શારીરિક કારણોસર (એવો દાવો કરવામાં આવે છે) ઉપાસનાસંલગ્ન પ્રાયશ્ચિત્ત આચરી શકશે નહીં અને તેથી તેમનો બહિષ્કાર એક સામાન્ય આસ્થા માટે અંતર્ગત છે. અગાઉ સૂચવ્યા મુજબ, દસથી પચાસ વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓનો બહિષ્કાર એકસમાન પ્રથા અથવા સિદ્ધાંત હોવાનું દર્શાવવામાં આવ્યું નથી. મહેન્દ્રન મામલામાં કેરળ વડી અદાલત સમક્ષ રહેલ સામગ્રી વાસ્તવમાં દર્શાવે છે કે યુગો યુગોથી એવો કોઈ એકસમાન સિદ્ધાંત અસ્તિત્વમાં નહોતો. તેથી, દેવતાની ઉપાસના કરનારાઓ દ્વારા ધારિત ધાર્મિક માન્યતાઓના એક સામાન્ય સમૂહનો સ્ત્રીઓનો બહિષ્કાર ભાગ છે એવો દાવો ૬૮ તરૈવ, પૃષ્ઠ ૪૫

૬૮ પૂર્વોક્ત, પૃષ્ઠ ૪૫-૪૬ પર

સ્થાપિત થયેલ નથી. સર્વોપરી, કોઈ ધાર્મિક સંપ્રદાય માટે જે નિર્ણાયક છે તે ધાર્મિક પંથ અથવા સમૂહ છે. અનુયાયીઓને પરસ્પર એકતાબદ્ધ રાખતી કડી સામાન્ય આસ્થા અને આધ્યાત્મિક સંસ્થા હોવી આવશ્યક છે.

૬૮. સૈકુલ્લીન મામલામાં પોતાના સહમતીસભર ચુકાદામાં ન્યાયમૂર્તિ રાજગોપાલા અચ્યાંગારે ‘ધાર્મિક સંપ્રદાય’માં સિદ્ધાંતો, મંતવ્યો અને ધાર્મિક

ઉપદેશોની સમાનતા હોવાની આવશ્યકતા પર ભાર મૂક્યો હતો:

પર...કોઈ ધાર્મિક સંપ્રદાયની ઓળખ તેની સિદ્ધાંતો, મતપંથા અને માન્યતાઓની ઓળખમાં સમાયેલી હોય છે અને તેનો આશય તેના અનુયાયીઓ જે શ્રદ્ધાનો સ્વીકાર કરે છે તેની એકતા સુનિશ્ચિત કરવાનો હોય છે, તથા ધાર્મિક દષ્ટિકોણોની સમાનતા એ તે સંઘના એવા બંધનો છે, જે તેમને એક સમુદાય તરીકે પરસ્પર જોડીને રાખે છે.

ચુકાદામાં ફ્રી ચર્ચ ઓફ સ્કોટલેન્ડ વિ. ઓવર્ટાઉન ૭૦ માં લોર્ડ હેલ્સબરીના નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો :

આવશ્યક તત્વો સાથેની અનુરૂપતાના અભાવે, તે પંથ એવો એકમ ગણાય નહીં કે જે અભિપ્રાયોની સુસંગત અને એકરૂપ સમાનતાથી દૃઢતાપૂર્વક સંકળાઈને એકઘટ બન્યો હોય; તે તો જાણે કે રેતકણોના વિસંગત ઢગલા સમાન માત્ર રહે, જે કોઈ વાસ્તવિક એકતામાં બંધાયા વિના માત્ર એકત્ર ફેંકી દેવાયા હોય, અને જેમાં દરેક એવો બુદ્ધિપ્રધાન અને અલગ પડતો કણ અન્ય દરેકથી ભિન્ન હોય, તથા સમગ્ર સમૂહ નામમાત્રે એકતાસૂચક દેખાતો હોવા છતાં હકીકતમાં અસંબંધિત જ સમૂહ બને; જેની અંદર આંતરિક અસમાનતા અને પરસ્પર તથા પરસ્પરિક વિરોધાભાસ અને મતભેદ સિવાય બીજું કંઈ જ ન સમાયેલું હોય.

૬૯. ‘સામાન્ય આસ્થા’નું પાલન થવાનું અર્થ એ થાય છે કે સંબંધિત પંથ અથવા સંપ્રદાયની કલ્પનાના આરંભથી જ માન્યતાઓનો એક સામાન્ય સમૂહ

અનુસરવામાં આવ્યો હોય. યાત્રાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ એ છે કે તમામ ધર્મોના યાત્રાળુઓ સમાન ધોરણે આ યાત્રામાં ભાગ લે છે. મુસ્લિમો અને ખ્રિસ્તીઓ આ યાત્રા કરે છે. કોઈપણ ધર્મનો સભ્ય ભગવાન અચ્ચપ્પાની ઉપાસના કરનાર વ્યક્તિઓના સમૂહનો ભાગ બની શકે છે. દેવતાની ઉપાસના કરનાર વ્યક્તિઓના સમૂહનો આધાર ધર્મ નથી. ધાર્મિક ઓળખથી રહિત એવો સમૂહ પોતાને ‘ધાર્મિક સંપ્રદાય’ ગણાવવાનો દાવો કરી શકતો નથી. અનુચ્છેદ ૨૬ના ક્ષેત્રમાં આવવા માટે, કોઈ સંપ્રદાય ધાર્મિક પંથ અથવા સંસ્થા હોવી આવશ્યક છે. અધિષ્ઠાતૃ દેવતાની ઉપાસના કોઈ એક નિશ્ચિત ધર્મના અનુયાયીઓ પૂરતી મર્યાદિત નથી. આ સાથે સામાન્ય આધ્યાત્મિક સંસ્થાના અભાવનો તત્ત્વ પણ જોડાયેલો છે, જે ધાર્મિક સંપ્રદાય રચાવવા માટે આવશ્યક ઘટક છે. જે મંદિર ખાતે ઉપાસના કરવામાં આવે છે તે જનતા માટે સમર્પિત છે અને સમાજના બહુલતાવાદી સ્વરૂપનું ચતુર્થ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. દરેક વ્યક્તિ, ધર્મની પરવા કર્યા વિના ૭૦ (૧૯૦૪) એસી ૫૧૫, પૃષ્ઠ ૬૧૬ પર

આસ્થા ધરાવતી વ્યક્તિ દેવતાની ઉપાસના કરી શકે છે. ઉપાસનાના સ્વરૂપો સાથે સંકળાયેલી પ્રથાઓના આધારે ભક્તોને કોઈ ધાર્મિક પંથમાં રૂપાંતરિત ગણાવી શકાય નહીં. વ્યક્તિઓના સમૂહ દ્વારા ન્યાયિક રીતે પ્રતિપાદિત આવશ્યકતાઓ પૂર્ણ કરવામાં અસમર્થતા ધ્યાનમાં લેતા, અમે પોતાને “અચ્ચપ્પન” અથવા લોર્ડ અચ્ચપ્પાના ભક્તો તરીકે ઓળખાવતા વ્યક્તિઓના સમૂહને ‘ધાર્મિક પંથ’ તરીકે માન્યતા આપી શકતા નથી.

૧ અનુચ્છેદ ૧૭, “અસ્પૃશ્યતા” અને શુદ્ધતાની ધારણાઓ

૭૦. અરજદારો તથા વિદ્વાન એમિક્સ ક્યુરીએ શ્રી રાજુ રામચંદ્રનનો આગ્રહ છે કે પ્રથા-પરંપરાના આધારે સાબરીમલા સ્થિત અચ્ચપ્પા મંદિર ખાતે સ્ત્રીઓને પ્રવેશ ન આપવો એ “અસ્પૃશ્યતા”નું પ્રકટ સ્વરૂપ છે અને તેથી તે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૭નું ઉલ્લંઘન કરે છે. આ દલીલનો પ્રતિભાવ આ તર્ક દ્વારા આપવામાં આવ્યો છે કે અનુચ્છેદ ૧૭ ખાસ કરીને જાતિ-આધારિત અસ્પૃશ્યતા સુધી મર્યાદિત છે અને તેનો વિસ્તાર કરીને તેમાં લિંગ-આધારિત બહિષ્કારનો સમાવેશ કરી શકાય નહીં. આ પરસ્પર વિરોધી સ્થાનોને સમજવા માટે અદાલતે સંવિધાનમાં અનુચ્છેદ ૧૭નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો તે પાછળની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ તથા સંવિધાન-રચયિતાઓના આશય પર વિચાર કરવો આવશ્યક છે.

૭૧. અમારી બંધારણીય વ્યવસ્થામાં અનુચ્છેદ ૧૭ ને એક વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત છે. આ અનુચ્છેદ, જે એક સામાજિક પ્રથાને પ્રતિબંધિત કરે છે, તેને મૂળભૂત અધિકારોના અધ્યાયમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. સમાનતા અને અભેદભાવનો નિષેધ નિર્ધારિત કરતા અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૫ ઉપરાંત, ભેદભાવપૂર્ણ અને અમાનવીય સામાજિક પ્રથાને પ્રતિબંધિત કરતો અનુચ્છેદ ૧૭ ઘડવૈયાઓએ સમાવેશ કર્યો હતો. બંધારણીય કાયદા સંબંધિત પાઠ્યપુસ્તકોમાં અનુચ્છેદ ૧૭ અંગે અલ્પ ચર્ચા જોવા મળે છે, છતાં તે એવી જોગવાઈ છે જેને ભૂતકાળને સ્વીકારવાની દ્રષ્ટિએ તથા વર્તમાન અને ભવિષ્ય માટેના બંધારણના

દ્રષ્ટિકોણને નિર્ધારિત કરવાની દ્રષ્ટિએ સર્વોપરી સામાજિક મહત્વ પ્રાપ્ત છે. અનુચ્છેદ ૧૭ માં નીચે મુજબ જોગવાઈ છે:

“અસ્પૃશ્યતા” રદ કરવામાં આવે છે અને તેનો કોઈપણ સ્વરૂપે આચરણ પ્રતિબંધિત છે. “અસ્પૃશ્યતા”માંથી ઉત્પન્ન થતી કોઈપણ નિરયોગ્યતાનો અમલ કાયદા અનુસાર દંડનીય ગુનો ગણાશે.

અનુચ્છેદ ૧૭ એ “અસ્પૃશ્યતા” ની કોઈપણ સ્વરૂપમાં પ્રથા કરવા પર પ્રતિબંધ મૂકી, તેની અતિપ્રાચીન પ્રથાનો અંત લાવ્યો છે. “અસ્પૃશ્યતા” નો અંત લાવીને, બંધારણ પરંપરાગત અને સ્તરબદ્ધ સામાજિક વ્યવસ્થાનું રૂપાંતરણ કરી તેને પ્રતિસ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અનુચ્છેદ ૧૭ એ, બંધારણની અન્ય જોગવાઈઓ પૈકી, “સમાજના મુખ્ય પ્રવાહમાં એવા વ્યક્તિઓ અને જૂથોને લાવવાનો આશય ધરાવ્યો હતો કે જે અન્યથા સમાજના તળિયે અથવા તેની ધાર પર જ રહી ગયા હોત” ૭૧. અનુચ્છેદ ૧૭ એ સ્તરબદ્ધ અસમાનતા પર આધારિત પરંપરાગત માન્યતા-પ્રણાલીના સર્વનિમ્ન સ્તરે રહેલા લોકોને સમાનતા અને ન્યાયનું બંધારણીય વચન છે. અનુચ્છેદ ૧૭ દરેક સામે અમલપાત્ર છે – રાજ્ય, જૂથો, વ્યક્તિઓ, કાનૂની વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ અને સંગઠિત ધર્મ – અને તે અમલપાત્ર બંધારણીય આદેશનું પ્રતિબિંબ છે. તેને માત્ર રાજ્યના નીતિનિર્દેશક તત્ત્વ તરીકે નહીં પરંતુ અમલપાત્ર મૂળભૂત અધિકારોના બંધારણીય ઊંચા દરજ્જા પર બે કારણોસર સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ, “અસ્પૃશ્યતા” સામાજિક રીતે પછાત વ્યક્તિઓના મૂળભૂત

અધિકારો અને તેમની ગૌરવભાવનાનું ઉદ્ધંધન કરે છે. બીજું, બંધારણના રચયિતાઓનું માનવું હતું કે “અસ્પૃશ્યતા” નો ઉચ્છેદ સમાન સામાજિક વ્યવસ્થા સ્થાપવા માટેની બંધારણીય અનિવાર્યતા છે. અન્ય મૂળભૂત અધિકારો સાથે સમકક્ષ સ્થાને અને સાથે તેની ઉપસ્થિતિ “નિર્બળ લોકોને સામૂહિક હિત સિદ્ધ કરવાની શક્તિ આપવાનો” હેતુ રાખીને રચવામાં આવી હતી ૭૨. અનુચ્છેદ ૧૭ બંધારણના રૂપાંતરકારી આદર્શનું પ્રતિબિંબ છે, જે સામાજિક રીતે સત્તાવિહોણા વ્યક્તિઓ અને સમુદાયોની આકાંક્ષાઓને અભિવ્યક્તિ આપે છે અને વ્યાપક સામાજિક રૂપાંતરણ માટે નૈતિક માળખું પ્રદાન કરે છે. અનુચ્છેદ ૧૭ ને, બંધારણની અન્ય જોગવાઈઓ ૭૩ સાથે વાંચતાં, હાશિયે ધકેલાયેલા સમુદાયો અને વ્યક્તિઓ માટે વધુ સારા ભવિષ્યની આશાની માન્યતા અને સમર્થન તરીકે જોવું જોઈએ, જેમના ભાગ્યને સામંતી અને જાતિઆધારિત સામાજિક વ્યવસ્થાએ ચકનાચૂર કરી નાખ્યું છે.

૭૨. બંધારણના રચયિતાઓએ “અસ્પૃશ્યતા” શબ્દને અવ્યાખ્યાયિત રાખ્યો હતો. બંધારણસભાની કાર્યવાહીથી એવું સૂચિત થાય છે કે આ બાબત જાણપૂર્વક હતી. બી શિવા રાવે મૂળભૂત અધિકારો પરની ઉપસમિતિની કાર્યવાહીનું ૭૪ વર્ણન કર્યું છે, જે મૂળભૂત અધિકારો અંગેના મસૂદા પ્રાવધાનો તૈયાર કરવાની જવાબદારી નિભાવતી હતી. “અસ્પૃશ્યતા” ના ઉચ્છેદ માટેની જોગવાઈ ધરાવતી એક અનુચ્છેદ કે. એમ. મુનશીના મૂળભૂત અધિકારોના મસૂદામાં સામેલ હતી. તેમના મસૂદાના અનુચ્છેદ ૩ ની અનુચ્છેદ ૪(એ) માં આ

મુજબ જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી: “અસ્પૃશ્યતા રદ કરવામાં આવે છે અને તેની પ્રથા સંઘના કાયદા દ્વારા દંડનીય રહેશે.”

ડૉ. આંબેડકરના ખરડાના અનુચ્છેદ ૨ ની અનુચ્છેદ ૧ માં આ જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી કે:

પદ, જન્મ, વ્યક્તિ, કુટુંબ, ધર્મ અથવા ધાર્મિક પ્રચલન અને પ્રથામાંથી ઉદ્ભવતો કોઈપણ વિશેષાધિકાર અથવા નિર્બંધતા નાબૂદ કરવામાં આવે છે.

૭૧ ગ્રેનવિલ ઓસ્ટિન, ધ ઇન્ડિયન કોન્સ્ટિટ્યુશન: કોર્નરસ્ટોન ઓફ અ નેશન, ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ (૧૯૯૯), પૃષ્ઠો ૧૨-૧૩ પર

૭૨ પોલિટિક્સ એન્ડ એથિક્સ ઓફ ધ ઇન્ડિયન કોન્સ્ટિટ્યુશન રાજીવ ભાગવા (સંપા.), ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ (૨૦૦૮), પાનું ૧૫ પર ૭૩ અનુચ્છેદ ૧૫(૨) અને ૨૩, ભારતનું બંધારણ

૭૪ બી. શિવા રાવ, ધ ફ્રેમિંગ ઓફ ઇન્ડિયાઝ કોન્સ્ટિટ્યુશન: એ સ્ટડી, ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુશન ઓફ પબ્લિક એડમિનિસ્ટ્રેશન (૧૯૬૮), પાનું ૨૦૨ પર

“અસ્પૃશ્યતા” વિષયક અનુચ્છેદ અંગે ૨૯ માર્ચ ૧૯૪૭ના રોજ ચર્ચા કરતી વખતે, મૂળભૂત અધિકારો અંગેની ઉપસમિતિએ મુંશીના મુસદ્દાને મૌખિક ફેરફાર સાથે સ્વીકાર્યો, જેમાં “યુનિયનના કાયદા દ્વારા દંડનીય છે” શબ્દોના સ્થાને “ગુનો ગણાશે” એવો પ્રયોગ મૂકવાનો નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો. ૭૫ મુસદ્દા અંગે વિચાર કરતાં, બંધારણીય સલાહકાર બી. એન. રાઉએ નોંધ્યું હતું કે

“અસ્પૃશ્યતા”નો અર્થ તે કાયદામાં વ્યાખ્યાયિત કરવો પડશે, જે આ જોગવાઈને અમલમાં મૂકવા માટે ભવિષ્યમાં ઘડવામાં આવશે. પ્રાપ્ત થયેલ ટિપ્પણીઓને ધ્યાનમાં રાખીને, ઉપસમિતિ જ્યારે ૧૪ એપ્રિલ ૧૯૪૭ના રોજ તેના મુસદ્દા અહેવાલ પર વિચાર કરવા મળી, ત્યારે તેણે “Untouchability” શબ્દ પછી “કોઈપણ સ્વરૂપમાં” એવા શબ્દો ઉમેરવાનો નિર્ણય કર્યો. આ ખાસ કરીને “[‘અસ્પૃશ્યતા’ની] પ્રથાના પ્રતિબંધને સર્વગ્રાહી બનાવવા” માટે કરવામાં આવ્યું હતું. ૭૬

ત્યારબાદ, ૨૧ એપ્રિલ ૧૯૪૭ના રોજ, મૂળભૂત અધિકારો અંગેની ઉપસમિતિએ પ્રસ્તાવિત કરેલી અનુચ્છેદ પર સલાહકાર સમિતિ દ્વારા વિચારણા કરવામાં આવી, જેમાં જગજીવન રામે એક તીક્ષ્ણ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હતો. તેમણે નોંધ્યું કે સામાન્ય રીતે “અસ્પૃશ્યતા” શબ્દ હિંદુ સમાજમાં પ્રચલિત એક પ્રથાને સંદર્ભિત કરતો હતો, પરંતુ તેમણે પ્રશ્ન કર્યો કે સમિતિનો હેતુ હિંદુઓ, ખ્રિસ્તીઓ અથવા અન્ય સમુદાયોમાં રહેલી અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરવાનો હતો કે નહીં, અથવા તે ‘અંતર-સમુદાયિક’ અસ્પૃશ્યતા પર પણ લાગુ પડતો હતો કે નહીં. શિવા રાવે વર્ણવ્યું છે કે સમિતિ આ સામાન્ય નિષ્કર્ષે પહોંચી હતી કે “અનુચ્છેદનો હેતુ અસ્પૃશ્યતાને તેના તમામ સ્વરૂપોમાં નાબૂદ કરવાનો હતો — ભલે તે કોઈ સમુદાયની અંદરની અસ્પૃશ્યતા હોય કે વિવિધ સમુદાયો વચ્ચેની” ૭૭. કાર્યવાહીમાં, કે. એમ. પાંડેચરે આ મુદ્દાને વધુ સ્પષ્ટ કરતાં નોંધ્યું હતું કે આ અનુચ્છેદનો આશય ધર્મનો ભેદ રાખ્યા વિના, અસ્પૃશ્યતામાંથી

ઉદ્ભવતી વિવિધ અયોગ્યતાઓનો અંત લાવવાનો હતો.૭૮ તેમણે ટિપ્પણી કરી:

“જો કોઈ વ્યક્તિ કહે છે કે તે મને સ્પર્શ કરવાનો નથી, તો તે એવો કોઈ નાગરિક અધિકાર નથી કે જેને હું કાયદાની અદાલતમાં અમલમાં મૂકી શકું. ભારતમાં અસ્પૃશ્યતાની પ્રથાથી ઉદ્ભવતી કેટલીક જટિલ પ્રકારની નિર્બંધીતાઓ છે. આ નિર્બંધીતાઓનો સ્વભાવ નાગરિક બાધ્યતાઓ અથવા નાગરિક નિર્બંધીતાઓનો છે અને અમે જે માટે જોગવાઈ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે તે એ છે કે ૭૫ આ જ સ્થળે

૭૬ બી શિવા રાવ, ઇન્ડિયાઝ કોન્સ્ટિટ્યુશનના ઘડતર અંગે: એક અભ્યાસ, ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુશન ઓફ પબ્લિક એડમિનિસ્ટ્રેશન (૧૯૬૮), પાનું ૨૦૨ પર ૭૭ બી શિવા રાવ, ઇન્ડિયાઝ કોન્સ્ટિટ્યુશનના ઘડતર અંગે: એક અભ્યાસ, ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુશન ઓફ પબ્લિક એડમિનિસ્ટ્રેશન (૧૯૬૮), પાનું ૨૦૨ પર ૭૮ બી શિવા રાવે નોંધ્યું છે કે પનિક્કરનો ઉલ્લેખ ત્રાવણકોર-કોચીન અને માલાબારમાં ખ્રિસ્તી ધર્મમાં રૂપાંતરિત થયેલા પીડિત વર્ગોને લગતો હતો. જુઓ, બી શિવા રાવ, ઇન્ડિયાઝ કોન્સ્ટિટ્યુશનના ઘડતર અંગે: એક અભ્યાસ, ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુશન ઓફ પબ્લિક એડમિનિસ્ટ્રેશન (૧૯૬૮), પાનું ૨૦૨ પર

વ્યક્તિ સંબંધે અસ્તિત્વમાં રહેલી આ અસમર્થતાઓ, ભલે તે ખ્રિસ્તી હોય, મુસ્લિમ હોય અથવા કોઈપણ અન્ય હોય, જો તે આ અસમર્થતાઓથી

પીડિત હોય, તો કાયદાની પ્રક્રિયા દ્વારા તેમનું ઉન્મૂલન થવું જોઈએ.” ૭૯ રાજગોપાલાચારીએ આ અનુચ્છેદમાં નાનું સુધારું સૂચવ્યું હતું, જેમાં “કોઈપણ પ્રકારની કોઈ અસમર્થતા લાદવી અથવા ‘અસ્પૃશ્યતા’નો એવો કોઈ રિવાજ” ને ગુનો બનાવવાની માંગ કરવામાં આવી હતી. વ્યક્ત થયેલા સૂચનો અને અભિપ્રાયોનો વિચાર કરીને, આ અનુચ્છેદને સલાહકાર સમિતિના અંતરિમ અહેવાલમાં અનુચ્છેદ ૬ તરીકે નીચે મુજબ પુનઃમસૌદાબદ્ધ કરવામાં આવી:

કોઈ પણ સ્વરૂપમાં “અસ્પૃશ્યતા” નાબૂદ કરવામાં આવે છે અને તે કારણે કોઈપણ પ્રકારની અયોગ્યતા લાદવામાં આવશે તો તે ગુનો ગણાશે.

અંતરિમ અહેવાલ ૨૯ એપ્રિલ ૧૯૪૭ના રોજ વલ્લભભાઈ પટેલ દ્વારા બંધારણસભા સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. અનુચ્છેદ ૬ અંગે ટિપ્પણી કરતાં, એક સભ્ય, પ્રમથ રંજન ઠાકુરે નોંધ્યું હતું કે “અસ્પૃશ્યતા” તેનું લક્ષણ હોવાથી, જાતિપ્રથા રદ કર્યા વિના “અસ્પૃશ્યતા” નાબૂદ કરી શકાય નહીં. શ્રીજૂત રોહિણી કુમાર ચૌધુરી, એસસી બેનર્જી અને ધીરેન્દ્ર નાથ દત્તાએ “અસ્પૃશ્યતા” શબ્દની વ્યાખ્યા અંગે સ્પષ્ટીકરણ માગ્યું હતું. ચૌધરીએ તો “અસ્પૃશ્યતા” શબ્દની વ્યાખ્યા નક્કી કરવા માટે નીચે મુજબનો સુધારો પણ સૂચવ્યો હતો:

‘અસ્પૃશ્યતા’નો અર્થ ધર્મ, જાતિ અથવા જીવનના કાયદેસર વ્યવસાયના આધારે, અનુચ્છેદ ૪ માં ઉલ્લેખિત ભેદભાવના અમલમાં કરવામાં આવેલ કોઈપણ કૃત્ય એવો થાય છે.

સુધારાનો વિરોધ કરતાં, કે. એમ. મુનશીએ જણાવ્યું હતું કે “અસ્પૃશ્યતા”

શબ્દને “જાણબૂઝીને ઉદ્ધરણ ચિહ્નોમાં મૂકવામાં આવ્યો છે જેથી કરીને જ્યારે સંઘીય વિધાનમંડળ ‘અસ્પૃશ્યતા’ની વ્યાખ્યા નિર્ધારિત કરે ત્યારે તે તેને સામાન્ય રીતે જે અર્થમાં સમજવામાં આવે છે તે અર્થમાં સંભાળી શકશે” ૮૦. ત્યારબાદ, માત્ર ત્રણ સુધારાઓ રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા. એચ. વી. કામથે “અસ્પૃશ્યતા” શબ્દ પછી “અનાસન્નતા” શબ્દ અને “કોઈપણ” શબ્દ પછી “અને દરેક” શબ્દો ઉમેરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. એસ. નાગપ્પા “કોઈપણ અયોગ્યતા લાદવી” શબ્દસમૂહના સ્થાને “કોઈપણ અયોગ્યતાનું પાલન” શબ્દો મૂકવા માંગતા હતા. પી. કુન્દીરામન “ગુનો” શબ્દ પછી “કાયદા મુજબ દંડનીય” શબ્દો ઉમેરવા માંગતા હતા. અનુચ્છેદ રજૂ કરનાર વલ્લભભાઈ પટેલે આ સુધારાઓ અનાવશ્યક હોવાનું માન્યું અને નોંધ્યું:

૭૯ બી શિવા રાવ, ધ ફ્રેમિંગ ઓફ ઇન્ડિયાઝ કન્સ્ટિટ્યુશન: અ સ્ટડી, ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુશન ઓફ પબ્લિક એડમિનિસ્ટ્રેશન (૧૯૬૮), પૃષ્ઠ ૨૦૩ પર

૮૦ બંધારણસભાની ચર્ચાઓ (૨૯ એપ્રિલ ૧૯૪૭)

“પ્રથમ સુધારો શ્રી કામથ દ્વારા છે. તેઓ ‘અપ્રાપ્યતા’ શબ્દનો ઉમેરો ઇચ્છે છે. જો અસ્પૃશ્યતાને મૂળભૂત અધિકારોમાં ગુનો તરીકે જોગવાઈ કરવામાં આવે, તો વિધાનમંડળ દ્વારા જે કાયદો પસાર કરવામાં આવશે તેમાં તમામ જરૂરી અનુસંગી સુધારાઓ કરવામાં આવશે. મને એવું લાગતું નથી કે આવા જરૂરી અનુગામી પરિણામોની જોગવાઈ કરવી યોગ્ય અથવા વિવેકપૂર્ણ છે અને તેથી હું

આ સુધારો સ્વીકારતો નથી.

બીજો સુધારો શ્રી નાગપ્પા દ્વારા છે, જેઓએ સૂચવ્યું છે કે “કોઈ અસમર્થતાનું લાદણ” શબ્દોના સ્થાને “કોઈ અસમર્થતાનું પાલન” શબ્દો પ્રતિસ્થાપિત કરવામાં આવે. તેમનો મુદ્દો હું સમજી શકતો નથી. એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ પર અસમર્થતા લાદે છે તે હું નિરીક્ષણ કરી શકું છું, અને મેં તેનું નિરીક્ષણ કર્યું હોય તો હું દોષિત બની જાઉં. મને લાગતું નથી કે આવી અતિશય બાબતો માટે જોગવાઈ કરવી જોઈએ. અસ્પૃશ્યતાનું ઉન્મૂલન એ મુખ્ય વિચાર છે, અને જો અસ્પૃશ્યતાને ગેરકાયદેસર અથવા ગુનો બનાવવામાં આવે, તો તે સંપૂર્ણપણે પૂરતું છે.

આગલો સુધારો શ્રી કુન્હિરામન દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. તેમણે ‘કાયદા દ્વારા દંડનીય’ શબ્દો ઉમેરવાની સૂચના આપી છે. અમે એ જોગવાઈ કરી છે કે અસ્પૃશ્યતા લાદવી એ એક ગુનો ગણાશે. કદાચ તેમનો આશય એવો છે કે કોઈ ગુનો ક્ષમ્ય હોઈ શકે, અથવા ક્યારેક કોઈ ગુનાને પુરસ્કૃત પણ કરવામાં આવી શકે. ગુનો એ ગુનો જ છે; ગુનો કાયદા દ્વારા દંડનીય હોવો જોઈએ એવી જોગવાઈ કરવી આવશ્યક નથી. મહાશય, હું આ સુધારો પણ સ્વીકારતો નથી.

ત્યારબાદ, એવો પ્રસ્તાવ કરવામાં આવ્યો કે ‘કોઈપણ સ્વરૂપ’ શબ્દોની જગ્યાએ ‘બધા સ્વરૂપો’ શબ્દો મૂકવામાં આવે. કોઈપણ સ્વરૂપમાં અસ્પૃશ્યતા એક કાનૂની શબ્દપ્રયોગ છે, અને તેથી વધુ કોઈ ઉમેરો જરૂરી નથી.” ૮૧

પટેલના સ્પષ્ટીકરણ પછી, એયવી કામથ અને પી કુન્હિરામને તેમના

સુધારાઓ પાછા ખેંચી લીધા, જ્યારે નાગપ્પન દ્વારા રજૂ કરાયેલ સુધારો નામંજૂર કરવામાં આવ્યો. અનુચ્છેદ ૬ને બંધારણસભાએ સ્વીકારી લીધી. તેમ છતાં, બંધારણીય સલાહકાર બી. એન. રાઉ દ્વારા તૈયાર કરાયેલા પ્રારૂપ બંધારણમાં (તારીખ ઓક્ટોબર ૧૯૪૭), કુનહિરામન દ્વારા રજૂ કરાયેલ ત્રીજો સુધારો હકીકતમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો અને “અપરાધ” શબ્દ પછી “જે કાયદા અનુસાર દંડનીય હશે” એવા શબ્દો દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. ૮૨ ૩૦-૩૧ ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ના રોજ, મસૌદા સમિતિએ “અસ્પૃશ્યતા” સંબંધિત જોગવાઈ પર વિચાર કર્યો અને તેને અનુચ્છેદ ૧૧ તરીકે પુનઃમસૌદાકરણ કર્યું. તે ડૉ. આંબેડકર દ્વારા બંધારણસભા સમક્ષ નીચે મુજબ પ્રસ્તાવિત કરવામાં આવ્યું હતું: ૮૧ બંધારણસભા ચર્ચાઓ (૨૯ એપ્રિલ ૧૯૪૭)

૮૨ બી શિવા રાવ, ઇન્ડિયાઝ કોન્સ્ટિટ્યુશનની ફ્રેમિંગ: અ સ્ટડી, ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુશન ઓફ પબ્લિક એડમિનિસ્ટ્રેશન (૧૯૬૮), પાનું ૨૦૪ પર

૮૩ બી શિવા રાવ, ઇન્ડિયાઝ કોન્સ્ટિટ્યુશનના ઘડતર વિષે: એક અભ્યાસ, ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુશન ઓફ પબ્લિક એડમિનિસ્ટ્રેશન (૧૯૬૮), પાનું ૨૦૫ પર

“અસ્પૃશ્યતા” નાબૂદ કરવામાં આવે છે અને તેની કોઈપણ સ્વરૂપમાં પ્રથા પ્રતિબંધિત છે. “અસ્પૃશ્યતા” માંથી ઉદ્ભવતી કોઈપણ અયોગ્યતાનું અમલીકરણ કાયદા અનુસાર દંડનીય ગુનો ગણાશે.

મસૌદા બંધારણ અંગે પ્રાપ્ત થયેલ ટિપ્પણીઓ અને પ્રતિનિધિત્વોના પ્રતિસાદરૂપે, બી. એન. રાઉએ પુનરોચ્યાર કર્યો હતો કે સંસદે એવો કાયદો બનાવવો પડશે, જેમાં “અસ્પૃશ્યતા” ની વ્યાખ્યા આપવામાં આવશે. ૮૪ જ્યારે મસૌદા અનુચ્છેદ ૧૧ ૨૯ નવેમ્બર ૧૯૪૮ના રોજ બંધારણસભા સમક્ષ ચર્ચા માટે આવ્યો, ત્યારે એક સભ્ય, નઝીરુદ્દીન અહમદે, તેને નીચેના અનુચ્છેદ દ્વારા પ્રતિસ્થાપિત કરવાની માંગ કરી હતી:

“કોઈ વ્યક્તિને તેના ધર્મ અથવા જાતિના આધારે ‘અસ્પૃશ્ય’ તરીકે વર્તવામાં આવશે નહિ કે માનવામાં આવશે નહિ; અને તેની કોઈપણ સ્વરૂપમાં પાલના કાયદા દ્વારા દંડનીય બનાવવામાં આવી શકે છે.” ૮૫

પ્રસ્તાવિત સુધારો સ્પષ્ટપણે અસ્પૃશ્યતાને તેના ધાર્મિક અને જાતિ-આધારિત પ્રકટ સ્વરૂપો સુધી મર્યાદિત કરી દેશે. નઝીરુદ્દીન અહમદે આ બાબતને સમર્થન આપતાં નોંધ્યું હતું કે ડ્રાફ્ટિંગ કમિટીએ તૈયાર કરેલો ડ્રાફ્ટ અનુચ્છેદ ૧૧ અસ્પષ્ટ હતો, કારણ કે તેમાં “અસ્પૃશ્યતા” શબ્દનો કોઈ કાનૂની અર્થ આપવામાં આવ્યો નથી. આ શબ્દ “કેટલાક અંશે ઢીલો” હોવાનું ભારપૂર્વક જણાવતાં અહમદ ઇચ્છતા હતા કે ડ્રાફ્ટ અનુચ્છેદને “વધુ સારો આકાર” આપવામાં આવે. પ્રોફેસર કે.ટી. શાહને પણ સમાન ચિંતા હતી. તેમણે નોંધ્યું:

“... હું આ બાબત નિર્દેશિત કરવા ઇચ્છું છું કે ‘અસ્પૃશ્યતા’ શબ્દની ક્યાંય વ્યાખ્યા કરવામાં આવી નથી. આ સંવિધાનમાં વ્યાખ્યાત્મક અનુચ્છેદનો ઘણો અભાવ છે; અને પરિણામે, કોઈ નિર્દિષ્ટ અનુચ્છેદનો અર્થ શું થાય છે અને

તેને કેવી રીતે અમલમાં મૂકવામાં આવશે, તે સમજવામાં અમને ભારે મુશ્કેલી પડે છે. તમે અસ્પૃશ્યતાને નાબૂદ કરવાની સામાન્ય પ્રતિજ્ઞાને આગળ વધારીને એવું કહો છો કે તે કોઈપણ સ્વરૂપમાં ગુનો ગણાશે અને કાયદા મુજબ દંડનીય રહેશે. હવે હું ગૃહ સમક્ષ માન્ય અને અનુમતિપ્રાપ્ત અસ્પૃશ્યતાનાં કેટલાક ઉદાહરણો મૂકવા માંગું છું, જેમાં કેટલીક વિશિષ્ટ જાતિઓ અથવા વ્યક્તિઓને એક અવધિ માટે અયોગ્યતાની સ્થિતિ હેઠળ રાખવામાં આવે છે, જે વાસ્તવમાં અસ્પૃશ્યતા જ છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે કેટલીક અવધિઓ દરમિયાન સ્ત્રીઓને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવે છે. શું આ અનુચ્છેદ હેઠળ તેને ગુનો માનવામાં આવવાનો છે? જો હું ભૂલતો ન હોઉં તો, હું સ્મૃતિના આધાર પર કહી રહ્યો છું, પરંતુ મને વિશ્વાસ છે કે હું સાચો છું કે કુરઆનમાં એક નિશ્ચિત ‘સૂરા’માં તેનો વિશેષ અને સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ૮૪ બી. શિવા રાવ, ધ ફ્રેમિંગ ઓફ ઇન્ડિયાઝ કોન્સ્ટિટ્યુશન: અ સ્ટડી, ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુશન ઓફ પબ્લિક એડમિનિસ્ટ્રેશન (૧૯૬૮), પાનું ૨૦૪

૮૫ એજ, પૃષ્ઠ ૨૦૫ પર

શું તમે પૈંગબરના અનુયાયીઓ દ્વારા તેમના ધર્મના આચરણને અપરાધ બનાવશો? ફરીથી, અંત્યેષ્ઠિ અને શ્રાદ્ધક્રિયાઓ સાથે સંબંધિત ઘણીવિધ વિધિઓ એવી છે કે જેમાં ભાગ લેનારાઓ અમુક સમય માટે અસ્પૃશ્ય બની જાય છે. માનવશાસ્ત્રીય અથવા સંબંધિત વિષયો અંગે હું આ સભા પર પ્રવચન લાદવા ઈચ્છતો નથી; પરંતુ હું ઈચ્છું છું કે આ બાબત તરફ ધ્યાન દોરવામાં આવે

કે ‘અસ્પૃશ્યતા’ શબ્દની કોઈપણ વ્યાખ્યાનો અભાવ હોવાથી, આવા બિનજરૂરી હસ્તક્ષેપ કરનારાઓ અને વકીલો માટે આ જેવી અનુચ્છેદમાંથી લાભ ઉઠાવવાનો અવકાશ રહી જાય છે, જેવું બનાવવાનો હેતુ મુસદ્દા સમિતિનો હતો એવી મને ખાતરી નથી.” ૮૬

(ભાર મૂકી આપેલ)

ડૉ. આંબેડકરે ન તો નઝીરુદ્દીન અહમદના સુધારાને સ્વીકાર્યો હતો અને ન તો કે.ટી. શાહે ઉઠાવેલા મુદ્દાઓનો જવાબ આપ્યો હતો. અહમદ દ્વારા પ્રસ્તાવિત સુધારો બંધારણસભાએ નકારી કાઢ્યો હતો અને ડૉ. આંબેડકર દ્વારા પ્રસ્તાવિત મુસદ્દા અનુચ્છેદ સ્વીકારવામાં આવી હતી. મુસદ્દા અનુચ્છેદ ૧૧ ને બંધારણની વર્તમાન અનુચ્છેદ ૧૭ તરીકે પુનઃક્રમિત કરવામાં આવી છે.

“અસ્પૃશ્યતા” ને કોઈ નિશ્ચિત અર્થ આપવાની બંધારણ સભાની ના પાડવાની સ્થિતિ (વ્યાખ્યાની જરૂરિયાત વ્યક્ત કરતાં વિશિષ્ટ સુધારાઓ અને પ્રસ્તાવો હોવા છતાં) એ સૂચવે છે કે રચયિતાઓએ આ શબ્દને મર્યાદિત બનાવવાની ઈચ્છા રાખી નહોતી. મૂળભૂત અધિકારો અંગેની ઉપસમિતિ દ્વારા તૈયાર કરાયેલા પ્રારંભિક મસોદામાં “ કોઈપણ સ્વરૂપમાં ” એવા શબ્દોનો ઉમેરો એ બાબતનું નિર્વિવાદ નિવેદન છે કે મસોદા તૈયાર કરનારાઓ “અસ્પૃશ્યતા” શબ્દને વ્યાપક ક્ષેત્ર આપવાની ઈચ્છા ધરાવતા હતા. બંધારણ સભાની કાર્યવાહીનું પુનર્નિર્માણ સૂચવે છે કે સભ્યોએ બંધારણીય સલાહકારના આ આગ્રહ સાથે સંમતિ દર્શાવી હતી કે “અસ્પૃશ્યતા” અંગેની જોગવાઈના

અમલીકરણ માટે જે કાયદો ઘડવામાં આવશે તે આ શબ્દની વ્યાખ્યા આપશે. બંધારણ સભાના સભ્યો દ્વારા નઝીરુદ્દીન અહમદના સુધારાના અસ્વીકારથી ઘડનાર કાયદાના ક્ષેત્રને મર્યાદિત ન કરવાની જાગૃત કોશિશ પ્રતિબિંબિત થાય છે.

૭૩. અનુચ્છેદ ૧૭ ના સમાવેશના પાયામાં રહેલા બંધારણીય તત્ત્વદર્શનને સંપૂર્ણ રીતે સમજવા માટે, આ અદાલતે બંધારણસભાની કાર્યવાહીના દરમિયાન થયેલી એક વિશિષ્ટ ઘટનાનો પણ વિચાર કરવો આવશ્યક છે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ, પ્રોફેસર કે.ટી. શાહે “અસ્પૃશ્યતા” તરીકે ગણાતાં કૃત્યોના ચોક્કસ ઉદાહરણો આપ્યા હતા, જેમાં “ચોક્કસ અવધિઓમાં” સ્ત્રીઓને અસ્પૃશ્ય માનવાની બાબતનો પણ સમાવેશ થતો હતો, અને તેમણે ચોક્કસ વ્યાખ્યાની તરફેણમાં દલીલ કરી હતી, છતાં ડૉ. આંબેડકરે તેનો કોઈ જવાબ આપ્યો નહોતો. તેથી આ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે ડૉ. આંબેડકરે નઝીરુદ્દીન અહમદના સુધારાને શા માટે સ્વીકાર્યો નહોતો અને ૮૬ બંધારણસભા ચર્ચાઓ (૨૯ નવેમ્બર ૧૯૪૮)

કે.ટી. શાહની ટિપ્પણીઓનો જવાબ આપવા. બંધારણસભાના એક સભ્ય, મોનોમોહન દાસે, “અસ્પૃશ્યતા” વિષયક પ્રસ્તાવિત અનુચ્છેદ પર થયેલી ચર્ચા દરમિયાન ટિપ્પણી કરી હતી:

“...આ ભાગ્યની વિદંબના છે કે જે મનુષ્યને એક શાળામાંથી બીજી શાળામાં હાંકી કાઢવામાં આવ્યો હતો, જેને પોતાનાં પાઠ વર્ગખંડની બહાર લેવા

માટે મજબૂર કરવામાં આવ્યો હતો, તેને મુક્ત અને સ્વતંત્ર ભારતના બંધારણની રચના કરવાની આ મહાન જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે, અને અસ્પૃશ્યતાની આ પ્રથાને, જેના તે પોતાનાં કુમારવયમાં સ્વયં ભોગ બન્યા હતા, અંતિમ મૃત્યુઘાત આપનાર પણ તે જ છે." ૮૭

જવાબો સામાજિક મુક્તિ અને ન્યાય માટેના સંઘર્ષમાં નિહિત છે, જે રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાની ચળવળ સાથે-સાથ તે યુગનું નિર્ધારક પ્રતીક હતું, તેમજ સમાજના આમૂલ પરિવર્તનમાં પણ નિહિત છે. પછીનું સમજી લીધા વિના માત્ર પહેલાના પાસા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું, રાજકીય અને સામાજિક સુધારાના સંકલ્પપત્ર તરીકે આ દસ્તાવેજની પરસ્પર-સંલગ્ન પ્રકૃતિને અવગણવા સમાન બનશે.

૭૪. ડૉ. આંબેડકરને વાંચવાથી આપણે સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનના બીજા પાસાને જોવાનો અનિવાર્ય પ્રેરણા મળે છે. બ્રિટિશ શાસનમાંથી સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટેના સંઘર્ષ ઉપરાંત, સદીઓથી ચાલતો અને આજે પણ ચાલુ રહેલો બીજો એક સંઘર્ષ પણ હતો. તે સંઘર્ષ સામાજિક મુક્તિ માટેનો રહ્યો છે. તે અસમાન સામાજિક વ્યવસ્થાના સ્થાને સમાનતાપૂર્ણ સામાજિક વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવાનો સંઘર્ષ રહ્યો છે. તે ઐતિહાસિક અન્યાયોને દૂર કરવાનો અને મૂળભૂત અધિકારો દ્વારા મૂળભૂત ભૂલોનું નિવારણ કરવાનો લડત રહ્યો છે. ભારતનું સંવિધાન આ બંને સંઘર્ષોનું અંતિમ ફળ છે. તે એક મૂળભૂત દસ્તાવેજ છે, જે શબ્દ અને ભાવના બંનેમાં સામાજિક પરિવર્તન, એટલે કે સમાન

સામાજિક વ્યવસ્થાની રચના અને જાળવણી, હાંસલ કરવાનો ઉદ્દેશ ધરાવે છે. સંવિધાન તેઓની આકાંક્ષાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, જેઓને ગૌરવપૂર્ણ જીવનના મૂળ તત્વોથી વંચિત રાખવામાં આવ્યા હતા. તેમાં સામાજિક ન્યાયનું દ્રષ્ટિકોણ સમાયેલું છે અને તે દ્રષ્ટિકોણ સિદ્ધ કરવા અનુક્રમિક સરકારો માટે માર્ગરેખા નિર્ધારિત કરે છે. આ દસ્તાવેજ એક નૈતિક માર્ગદર્શન નિર્ધારિત કરે છે, જેને નાગરિકોએ સ્વતંત્રતા, સમાનતા, બંધુત્વ અને ન્યાયના મૂલ્યોની સિદ્ધિ માટે અનુસરવું જોઈએ. તે પરિધિ પર ધકેલાયેલા વર્ગોને માનવ અસ્તિત્વના પડકારોનો સામનો કરી શકવા માટેનું આશ્વાસન છે. સંવિધાનસભા તેના સભ્યોએ સમાનતા અને ન્યાય માટે ચાલી રહેલા સામાજિક સંઘર્ષમાંથી મેળવેલી સંયુક્ત પ્રજ્ઞા અને અનુભવો દ્વારા સમૃદ્ધ બની હતી. વિશેષ કરીને, પ્રારૂપ સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે ડૉ. આંબેડકર પોતાના સાથે એવા વિચારો, મૂલ્યો અને વિધાવત્તા લાવ્યા હતા, જે તેમના પોતાના વિશિષ્ટ અનુભવો અને સંઘર્ષોમાંથી ઉપજી આવ્યા હતા. તેમણે અન્ય સામાજિક ૮૭ સંવિધાનસભાની ચર્ચાઓ (૨૯ નવેમ્બર ૧૯૪૮)

સામાજિક અન્યાય વિરુદ્ધના તેમના આંદોલનોમાં સુધારકોએ. બંધારણના તત્વજ્ઞાનની પીઠભૂમિમાં રહેલી દૃષ્ટિ અને ખાસ કરીને અનુચ્છેદ ૧૭ ને સમજવા માટે આમાંથી કેટલીક અનુભવો અને સાહિત્યની ચર્ચા કરવી યોગ્ય છે.

તેમણે પોતે ભેદભાવ અને કલંકિતકરણનો સામનો કર્યો હોવાથી, ડૉ.

આંબેડકરે “અસ્પૃશ્યતા” વિરુદ્ધ સક્રિય આંદોલન શરૂ કર્યું હતું. ૧૯૨૪માં, તેમણે બહિષ્કૃત હિતકારિણી સભાની સ્થાપના કરી, જેનો હેતુ સમાજ દ્વારા અવગણાયેલા લોકોના હકોને આગળ વધારવાનો હતો. અનુસરી રહેલા વર્ષોમાં, ડૉ. આંબેડકરે અસ્પૃશ્યોને જાહેર સ્ત્રોતોમાંથી પીવાનું પાણી મેળવવાના હક તથા મંદિરોમાં પ્રવેશવાના તેમના હક માટે માંગ ઉઠાવતાં મોરચાઓનું આયોજન કર્યું હતું. આ આંદોલનો અસ્પૃશ્યો માટે સમાનતાની વ્યાપક માંગનો એક ભાગ હતા.

તેમના ગહન ગ્રંથ, “એનિહિલેશન ઓફ કાસ્ટ”, માં, જાતિ પ્રથાના નાશની વકાલત કરતાં, ડૉ. આંબેડકરે “અસ્પૃશ્યતા” ની કેટલીક એવી પ્રથાઓ નોંધેલી હતી, જેના દ્વારા અસ્પૃશ્યોને અમાનવીય વર્તનનો ભોગ બનાવવામાં આવતા હતા:

“મરાઠા દેશમાં પેશવાઓના શાસનકાળમાં, જો કોઈ હિંદુ આવી રહ્યો હોય તો અસ્પૃશ્યને જાહેર રસ્તાઓનો ઉપયોગ કરવાની મંજૂરી ન હતી, કારણ કે તેની છાયાથી હિંદુ અશુદ્ધ થઈ જાય તેવી ભીતિ માનવામાં આવતી હતી. અસ્પૃશ્યને પોતાની કળી પર અથવા ગળાની આસપાસ કાળો દોરો ધારણ કરવો ફરજિયાત હતો, જેથી તે એક નિશાની અથવા ઓળખરૂપે કામ કરે અને ભૂલથી તેના સ્પર્શથી હિંદુઓ અશુદ્ધ ન બને. પૂના, જે પેશવાની રાજધાની હતી, ત્યાં અસ્પૃશ્યને પોતાની કમરની પાસે બાંધેલી ઝાડૂં લઈને ફરવું ફરજિયાત હતું, જેથી તે પોતાના પાછળથી પોતાની ચાલથી ઉડેલી ધૂળ સાફ કરી શકે, કારણ કે એ જ ધૂળ પર ચાલતા કોઈ હિંદુ અશુદ્ધ થઈ જાય તેવી ભીતિ માનવામાં આવતી હતી.

પૂનામાં, અસ્પૃશ્યને જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ગળામાં લટકાવેલું માટીનું વાસણ લઈને ફરવું ફરજિયાત હતું—તેમાં પોતાની થૂંક રાખવા માટે, જેથી તેની થૂંક જમીન પર પડી જાય અને અજાણતાં તેના પર પગ મૂકનાર કોઈ હિંદુ અશુદ્ધ ન બને.” ૮૮ તેમના અવસાન બાદ “વેઈટિંગ ફોર અ વિસા” ૮૯ શીર્ષક હેઠળ પ્રકાશિત થયેલ આત્મકથાત્મક નોંધોમાં, ડૉ. આંબેડકરે પોતાના “અસ્પૃશ્યતા” સંબંધિત અનુભવો પરથી આલેખેલી સ્મૃતિઓ સમાવિષ્ટ છે. ડૉ. આંબેડકર તેમના બાળપણના અનેક અનુભવોનો ઉલ્લેખ કરે છે. કોઈપણ નાઈ ૮૮ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર: રાઈટિંગ્સ એન્ડ સ્પીચિસ, (વસંત મૂન સંપા.) મહારાષ્ટ્ર સરકાર, ખંડ ૧ (૨૦૧૪), પાના ૩૯

૮૯ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર: લેખન અને ભાષણો, (વસંત મૂન સંપા.) મહારાષ્ટ્ર સરકાર, ખંડ ૧૨ (૨૦૧૪), પૃષ્ઠ ૬૬૧-૬૯૧ પર

એક અસ્પૃશ્યનું ક્ષૌર કરવું. બરોડા રાજ્યમાં અધિકારી તરીકેના તેમના દિવસોમાં, તેમને ક્વાર્ટરોમાં રહેવા માટે સ્થાન આપવામાં આવ્યું નહોતું. બીજા એક નોંધમાં, જે ડૉ. આંબેડકરે હસ્તલિખિત રીતે લખી હતી અને જે પછીથી “ફસ્ટ્રેશન” શીર્ષક હેઠળ પ્રકાશિત થઈ હતી, તેમણે લખ્યું:

“અસ્પૃશ્યો ઇતિહાસે ક્યારેય જોયા હોઈ શકે એવા સૌથી વધુ કંટાળેલા, અત્યંત ઘૃણિત ગણાયેલા અને સૌથી વધુ દુઃખી લોકો છે. તેઓ ક્ષીણ થઈ ગયેલા અને બલિદાન ચઢાવવામાં આવેલા લોકો છે... સરળ ભાષામાં કહીએ તો, અસ્પૃશ્યો પર સંપૂર્ણ નિરાશાની ભાવનાએ પૂરતો કબજો જમાવ્યો છે. મેથ્યુ

આર્નોલ્ડ કહે છે તેમ, “જીવન પોતાના સ્વસ્વરૂપને પ્રતિપાદિત કરવા માટેના પ્રયત્નમાં નિહિત છે; અર્થાત્ પોતાના અસ્તિત્વનો સંપૂર્ણ અને મુક્ત વિકાસ કરવો... પોતાના સ્વસ્વરૂપને પ્રતિપાદિત કરવામાં થતી નિષ્ફળતા એ માત્ર નિરાશાનું જ બીજું નામ છે... ” ઘણા લોકો તેમના ઇતિહાસમાં આવી નિરાશાઓ ભોગવે છે. પરંતુ તેઓ જલદી આ વિપત્તિમાંથી બહાર આવી જાય છે અને નવી સ્ફૂર્તિ સાથે ફરી ગૌરવના શિખરે પહોંચે છે. અસ્પૃશ્યોનો પ્રસંગ ભિન્ન આધાર પર ઉભો છે. તેમની નિરાશા સદાકાળની નિરાશા છે. સ્થાન કે સમય કોઈથી પણ તેમાં રાહત મળતી નથી. આ દ્રષ્ટિએ અસ્પૃશ્યોની કથા ચહૂદીઓની કથાની સરખામણીએ વિલક્ષણ વિરોધાભાસ દર્શાવે છે.”૯૦

તેમના “સ્લેવ્ઝ એન્ડ અનટચેબલ્સ”૯૧ શીર્ષકવાળા લેખમાં, તેમણે “અસ્પૃશ્યતા”ને ગુલામી કરતાં વધુ દુષ્કર ગણાવી હતી. તેમના શબ્દોમાં:

“.. અસ્પૃશ્યતા ફરજિયાત છે. કોઈ વ્યક્તિને બીજા વ્યક્તિને પોતાના દાસ તરીકે રાખવાની મંજૂરી છે. જો તે એવું કરવા ઇચ્છતો ન હોય તો તેના પર કોઈ બાધ્યતા નથી. પરંતુ અસ્પૃશ્યને કોઈ વિકલ્પ નથી. એકવાર તે અસ્પૃશ્ય તરીકે જન્મે, પછી તે અસ્પૃશ્યતાથી સંકળાયેલ તમામ અયોગ્યતાઓને આધીન બને છે... અસ્પૃશ્યતા પરોક્ષ છે અને તેથી દાસ્યનું સૌથી ભયાનક સ્વરૂપ છે... તે અસ્પૃશ્યોને પોતાના દાસ્ય અંગે જાગૃત કર્યા વિના કરવામાં આવેલ દાસીકરણ છે.”૯૨

ડૉ. આંબેડકરના વિચારો અને ધારણાઓ પર તેમની પૂર્વે આવેલા અન્ય

સામાજિક સુધારકોનો, ખાસ કરીને જ્યોતિરાવ કુલે અને સાવિત્રીબાઈ કુલેનો, પ્રભાવ પડ્યો હતો. ૧૮૭૩માં, “ગુલામગીરી” (ગુલામી) શીર્ષક ધરાવતા તેમના ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં, જ્યોતિરાવ કુલે એ “અસ્પૃશ્યતા”ના કારણ અંગે કટુ ટીકા કરી હતી: “[આ] શુદ્ધો અને અતિશુદ્ધોને પરમ ઘૃણા અને તિરસ્કાર સાથે જોવામાં આવતા હતા, અને માનવતાના સર્વસામાન્ય અધિકારોમાંથી પણ તેમને વંચિત રાખવામાં આવતા હતા ૯૦ ઇબિડ, પાના ૭૩૩-૭૩૫ પર

૯૧ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર: લેખન અને ભાષણો, (વસંત મૂન સંપા.) મહારાષ્ટ્ર સરકાર, ખંડ ૫ (૨૦૧૪), પૃષ્ઠ ૯-૧૮ પર

૯૨ તત્રૈવ, પાનું ૧૫ પર

[થી] તેમને. તેમનો સ્પર્શ, નહિ, તેમનો પડછાયો પણ અશુદ્ધિ માનવામાં આવે છે. તેઓને માત્ર ચલ મિલકત સમાન ગણવામાં આવે છે, અને તેમનું જીવન સૌથી નીચ કક્ષાના સરીસૃપના જીવન કરતાં પણ વધુ મૂલ્યવાન માનવામાં આવતું નથી... બ્રાહ્મણોએ શુદ્ધો અને અતિશુદ્ધોના મનને ગુલામ બનાવવાના તેમના પ્રયત્નોમાં કેટલા અંશે સફળતા મેળવી છે... પેઢીઓથી [શુદ્ધો અને અતિશુદ્ધો] દાસ્ય અને બંધનની આ સાંકળો વહન કરતા આવ્યા છે... દાસ્યની આ પ્રણાલી, જેમાં બ્રાહ્મણોએ નીચલા વર્ગોને દબાવી દીધા હતા, તે થોડા વર્ષો પહેલાં અમેરિકામાં અમલમાં રહેલી પ્રણાલીની સરખામણીમાં કોઈ પણ રીતે ઓછી નહોતી. કડક બ્રાહ્મણ પ્રભુત્વના દિવસોમાં, એટલે કે પેશવાના સમયકાળમાં પણ, મારા શુદ્ધ ભાઈઓ પર અમેરિકાના દાસોને પણ જેટલું સહન

કરપું પડ્યું હતું તે કરતાં વધુ કઠિનતાઓ અને દમન આચરવામાં આવતું હતું. સ્વાર્થી અંધશ્રદ્ધા અને ધાર્મિક હઠધર્મિતાની આ પ્રણાલીને જ આપણે તે જડતા અને તમામ દુષ્પ્રભાવો માટે જવાબદાર ગણવી જોઈએ, જેના ભાર નીચે ભારત ઘણી સદીઓથી કર્કશ વેદના સહન કરતું આવ્યું છે.”૯૩

સાવિત્રીબાઈ કુલે કવિતાના સ્વરૂપમાં વંચિત વર્ગોમાં રહેલી અસંતોષની ભાવના વ્યક્ત કરે છે:

“ઊઠો ભાઈઓ, સૌથી નીચામાંના નીચ શૂદ્રો

જાગો, ઊઠો.

ઊઠો અને બંધનો ફેંકી દો

પ્રથાગત રૂઢિ દ્વારા અમારા પર લાદવામાં આવેલ.

ભાઈઓ, ઊઠો અને શીખો...

અમે અમારા બાળકોને શિક્ષણ આપીશું

અને પોતાને પણ શીખવીએ.

અમે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીશું

ધર્મ અને ન્યાયનું.

પુસ્તકો અને વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટેની તરસ રહેવા દો

અમારી દરેક નસમાં નૃત્ય કરે છે.

દરેક વ્યક્તિને સંઘર્ષ કરવા દો અને સદાકાળ માટે મિટાવી દો

અમારો નીચી જાતિનો કલંક.”૯૪

૯૩ ઈન્ડિયા ડિસેન્સ: ૩,૦૦૦ ચર્સ ઑફ ડિફરન્સ, ડાઉટ એન્ડ આર્ગ્યુમેન્ટ, (અશોક વાજપેયી સંપા.), સ્પીકિંગ ટાઇગર પબ્લિશિંગ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ (૨૦૧૭), પૃષ્ઠ ૮૬-૮૮ પર

૯૪ તત્રૈવ, પાનું ૮૮ પર

૭૫. આ લેખિત સામગ્રીમાં સતત વહેતો વિચારપ્રવાહ દમન વિરુદ્ધનો દીર્ઘકાલીન સંઘર્ષ તથા અસમાન સમાજના પીડિતોએ સહન કરેલા અત્યાચારનું પ્રતિબિંબ દર્શાવે છે. અનુચ્છેદ ૧૭ આ આક્રોશોને બંધારણીય માન્યતા આપે છે. બંધારણમાં અનુચ્છેદ ૧૭ નો સમાવેશ સામાજિક સુધારકોએ અને ક્રાંતિકારીઓએ સદીઓથી ચલાવેલા સંઘર્ષને મૂલ્ય આપવાનો પ્રતિકાત્મક નિર્દેશ છે. ઐતિહાસિક વિભીષિકાઓ સામે આંતરિક વિસર્જન અને નૈતિક પરિશોધન મેળવવા માટે બંધારણ રચયિતાઓએ કરેલું આ એક પગલું છે. જેઓની ઓળખ સમાજ દ્વારા દબાવી દેવામાં આવી હતી, એવા લોકો પ્રત્યે પ્રાયશ્ચિતરૂપ ન્યાય કરવાની આ એક કોશિશ છે. અનુચ્છેદ ૧૭ તે સામાજિક ધોરણો સામેનો બળવો છે, જેઓએ વ્યક્તિઓને કલંકિત સ્તરક્રમોમાં દબાવી દીધા હતા. “અસ્પૃશ્યતા” નો ઉચ્છેદ કરીને, અનુચ્છેદ ૧૭ તેમને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં ઇતિહાસની પુનરાવર્તનથી રક્ષણ આપે છે. તેથી અનુચ્છેદ ૧૭ ની પૃષ્ઠભૂમિ ભેદભાવ, પૂર્વગ્રહ અને સામાજિક બહિષ્કારના ભોગ બનેલા લોકોની ગૌરવની રક્ષા કરવામાં નિહિત છે.

અનુચ્છેદ ૧૭નું અર્થઘટન તેની એવી સ્થિતિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં કરવું

આવશ્યક છે કે જે માનવીય ગૌરવને જાળવી રાખવા માટે શક્તિશાળી બંધારણીય ખાતરીરૂપ છે અને સામાજિક શ્રેણીકરણના આધારે વ્યક્તિઓ તથા જૂથોને કલંકિત કરવા અને બહિષ્કૃત કરવા વિરુદ્ધ રક્ષણ આપે છે. અનુચ્છેદ ૧૭ અને અનુચ્છેદો ૧૫(૨) તથા ૨૩ સામાજિક ન્યાયના વ્યાપક ધોરણને આધાર આપતી પાયાની રચના પ્રદાન કરે છે. અનુચ્છેદ ૧૭નો આધાર ગૌરવના રક્ષણમાં અને કલંકિતકરણ તથા સામાજિક બહિષ્કારને અટકાવવામાં રહેલો છે એમ નિર્ધારિત કરવું, કદાચ પ્રોફેસર કે.ટી. શાહ દ્વારા અનઉત્તરિત રાખવામાં આવેલી જિજ્ઞાસાઓનો યથોચિત જવાબ ગણાય. બંધારણે જાણપૂર્વક અસ્પૃશ્યતાને અપરિભાષિત રાખી છે. કલંકિતકરણનું એવું કોઈપણ સ્વરૂપ કે જેના પરિણામે સામાજિક બહિષ્કાર થાય, તે માનવીય ગૌરવનું ઉદ્ધંઘનકારક છે અને “અસ્પૃશ્યતા”નું એક સ્વરૂપ ગણાશે. પ્રારૂપ સમિતિએ અનુચ્છેદ ૧૭ના વ્યાપને મર્યાદિત કર્યો નહોતો. “અસ્પૃશ્યતા”નો પ્રતિબંધ, ગૌરવના રક્ષણ તથા કલંકિતકરણ અને બહિષ્કારને રોકવાની પ્રક્રિયાના ભાગરૂપે, એક વિશાળ પરિકલ્પના છે, જેને આ અદાલત આ અનુચ્છેદોની રચનાત્મક યોજનાના આધારરૂપ સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારવા ઈચ્છે છે.

૭૬. બંધારણ સભાના સભ્યો દ્વારા સૂચવ્યા મુજબ “અસ્પૃશ્યતા” ની પ્રથા જાતિ પ્રણાલીની એક લાક્ષણિકતા છે. “અસ્પૃશ્યતા” નું મૂળ કારણ જાતિ પ્રણાલી છે. ૮૫ જાતિ પ્રણાલી શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતાના શ્રેણીબદ્ધ ક્રમનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, જે સામાજિક ૮૫ “ભારતમાં જાતિઓ: તેમની યાંત્રિકી,

ઉત્પત્તિ અને વિકાસ” (૧૯૧૬) વિષયક પોતાના લેખમાં, જે કોલંબિયા યુનિવર્સિટી ખાતે રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો, ડૉ. આંબેડકરે લખ્યું હતું: “જાતિનો પ્રશ્ન સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર બન્ને રીતે વિશાળ છે. વ્યવહારિક રીતે, તે એવી સંસ્થા છે કે જે અત્યંત ગંભીર પરિણામોની આગાહી કરે છે. તે એક સ્થાનિક પ્રશ્ન છે, પરંતુ ઘણાં વ્યાપક અનિષ્ટનું કારણ બની શકે તેવી ક્ષમતા ધરાવે છે, કારણ કે જ્યાં સુધી ભારતમાં જાતિ અસ્તિત્વમાં રહેશે, ત્યાં સુધી હિંદુઓ ભાગ્યે જ પરસ્પર આંતરવિવાહ કરશે અથવા બહારના લોકો સાથે કોઈ સામાજિક સંબંધ રાખશે; અને જો હિંદુઓ પૃથ્વીના અન્ય પ્રદેશોમાં સ્થળાંતર કરશે, તો ભારતીય જાતિ વિશ્વવ્યાપી પ્રશ્ન બની જશે”. જુઓ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર: લખાણો અને ભાષણો, (વસંત મૂળ સંપા.) મહારાષ્ટ્ર સરકાર, ખંડ ૧ (૨૦૧૪), પૃષ્ઠ ૫-૬

બળજબરી. શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા જાતિના મૂળ તત્વો છે. જાતિના પિરામિડના શિખરે આવેલી જાતિને શુદ્ધ માનવામાં આવે છે અને તેને હકો પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે તળિયે આવેલી જાતિને અશુદ્ધ માનવામાં આવે છે અને તેને કોઈ હકો પ્રાપ્ત થતા નથી. “શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા” ના વિચારોનો ઉપયોગ આ ભેદને ન્યાય્ય ઠેરવવા માટે થાય છે, અને આ ભેદ સ્વયં-સ્થાયી સ્વરૂપ ધરાવે છે. ઊંચી જાતિઓ એવા વિધિઓ આચરે છે કે જેના દ્વારા, તેમની માન્યતા મુજબ, નીચી જાતિઓ ઉપર તેમની શુદ્ધતા સ્થાપિત અને જાળવવામાં આવે છે. શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતાના નિયમોનો ઉપયોગ જાતિ-આધારિત શ્રેણીબદ્ધતાને વધુ દઢ

બનાવવા માટે થાય છે.૯૬ “શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા” ની કલ્પના એ બાબતને પ્રભાવિત કરે છે કે લોકો કોના સાથે સંબંધ રાખે છે, તેમજ તેઓ અન્ય લોકો સાથે કેવો વ્યવહાર કરે છે અને અન્ય લોકો તેમની સાથે કેવો વ્યવહાર કરે છે. ડૉ. આંબેડકરે “એનાયહિલેશન ઓફ કાસ્ટ” ૯૭ માં જાતિ સાથે સંકળાયેલા વિશેષાધિકારોનો અસ્વીકાર કર્યો હતો, તેથી તે માનવ ગૌરવ માટેનો સંઘર્ષ છે. ડૉ. આંબેડકરનું માનવું હતું કે જાતિ પ્રથા વ્યક્તિગત ગૌરવનું ઉદ્ધંધન કરે છે.૯૮ બંધારણસભાને આપવામાં આવેલા તેમના અંતિમ સંબોધનમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે જાતિ પ્રથા દેશની એકતા અને અખંડિતતાની વિરુદ્ધ છે, અને તેને “સામાજિક જીવનમાં વિભાજન” લાવનારી ગણાવી હતી.૯૯ વ્યક્તિગત ગૌરવ શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતાની કલ્પનાઓ પર આધારિત હોઈ શકે નહીં. નીચી જાતિઓ વિરુદ્ધની “અસ્પૃશ્યતા” આ જ કલ્પનાઓ પર આધારિત હતી અને તેમના ગૌરવનું ઉદ્ધંધન કરતી હતી. આ જ કારણસર અનુચ્છેદ ૧૭ “અસ્પૃશ્યતા” નો ઉચ્છેદ કરે છે, જે જાતિ-આધારિત શ્રેણીબદ્ધતામાંથી ઉદ્ભવે છે. અનુચ્છેદ ૧૭ “શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા” અંગેની કલ્પનાઓના મૂળ આધાર પર પ્રહાર કરે છે.

૭૭. જાતિ પ્રણાલીમાં ઘૂંસેલી “શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા” ની માન્યતાઓ આજે પણ સમાજ પર પ્રભુત્વ જમાવે છે. ભલે બંધારણે અસ્પૃશ્યતા અને હાંસિયે ધકેલાયેલા વર્ગો તથા દલિતો સામેના સામાજિક દમનના અન્ય સ્વરૂપોનો ઉચ્છેદ કર્યો હોય, છતાં ગૌરવ માટેનો સંઘર્ષ હજી દૈનિક હકીકત છે. “અસ્પૃશ્યતા” નું પુનરુત્પાદન કરતી પરિસ્થિતિઓ આજે પણ અસ્તિત્વમાં છે.

ભલે બંધારણ દરેક મનુષ્યને અસ્તિત્વસંગત અવિનાશી ગૌરવની ખાતરી આપે છે, તેમ છતાં દલિતો જે અપમાન અને સામાજિક પૂર્વગ્રહોનો સામનો કરે છે તે આજે પણ તેમના જીવનને પીડિત કરે છે. સ્વતંત્રતા પછીના સિતેર વર્ષો બાદ પણ દલિતોના એક વર્ગને હાથે મળ ઉપાડવાની અપમાનજનક પ્રથામાં યથાવત્ રહેવા માટે મજબૂર કરવામાં આવ્યો છે. તાજેતરના એક ગ્રંથ “એન્ટ્રસ અમંગ એલિફન્ટ્સ: એન અનટચેબલ ફેમિલી એન્ડ ધ મેકિંગ ઓફ મોડર્ન ઇન્ડિયા” માં, સુજાથા ગિડ્લા હાથે મળ ઉપાડતા વ્યક્તિના અપમાનિત જીવનનું આ રીતે વર્ણન કરે છે:

“જેમ જેમ તેમની ઝાડૂ ઘસાઈને નાની થતી જાય છે, તેમ તેમ તેમને સફાઈ કરવા માટે પોતાની પીઠ વધુ ને વધુ નમાવવી પડે છે. જ્યારે તેમની ટોપલીઓમાંથી ટપકાવું શરૂ થાય છે, ત્યારે [માનવી]૯૬ ડાયન કોફી અને ડીન સ્પિયર્સ, વ્હેર ઇન્ડિયા ગોઝ: એબેન્ડન્ડ ટોયલેટ્સ, સ્ટન્ટેડ ડેવલપમેન્ટ એન્ડ ધ કોસ્ટ્સ ઓફ કાસ્ટ, હાર્પર કોલિન્સ (૨૦૧૭), પાના ૭૪-૭૯ પર

૯૭ જુઓ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર: લખાણો અને ભાષણો, (વસંત મૂન સંપા.) મહારાષ્ટ્ર સરકાર, ખંડ ૧ (૨૦૧૪), પૃષ્ઠો ૨૩-૯૬ પર

૯૮ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર: રાઈટિંગ્સ એન્ડ સ્પીચીઝ, (વસંત મૂન સંપા.) મહારાષ્ટ્ર સરકાર, ખંડ ૧૨ (૨૦૧૪), પૃષ્ઠો ૬૬૧-૬૯૧ જુઓ.

૯૯ બંધારણ સભાની ચર્ચાઓ (૨૫ નવેમ્બર ૧૯૪૯)

મળ તેમના ચહેરાઓ પરથી નીચે ટપકે છે. વરસાદી ઋતુમાં, આ ગંદકી

આ લોકોના સમગ્ર શરીર પર, તેમના વાળ પર, તેમની નાક પર, તેમના મોઢા પર વહી જાય છે. ક્ષયરોગ અને ચેપી રોગો તેમના વચ્ચે સ્થાયી રીતે વ્યાપક છે.”૧૦૦ હસ્તચાલિત રીતે માનવમળ સાફ કરનારા લોકોના અપમાનજનક જીવનનું વર્ણન ડાયને કોફી અને ડીન સ્પિયર્સે “વ્હેર ઇન્ડિયા ગોઝ: અબેન્ડન્ડ ટોયલેટ્સ, સ્ટન્ટેડ ડેવલપમેન્ટ એન્ડ ધ કોસ્ટ્સ ઓફ કાસ્ટ”૧૦૧ માં કર્યું છે. ભારતની સામાજિક વાસ્તવિકતા એવી છે કે હસ્તચાલિત રીતે માનવમળ સાફ કરનાર જાતિઓને ક્ષિગુણ ભેદભાવનો સામનો કરવો પડે છે— એક તો સમાજ દ્વારા, અને બીજો દલિતો વચ્ચે જ:

“[એમ]હાથે ગંદકી ઉઠાવવાનું કામ કરનારાઓને દલિત જાતિઓમાં સૌથી નીચા ક્રમના માનવામાં આવે છે. તેઓ જે ભેદભાવનો સામનો કરે છે તે સામાન્ય રીતે ગંદકી ઉઠાવવાનું કામ ન કરતી દલિત જાતિઓના દલિતો જે ભેદભાવનો સામનો કરે છે તેનાથી પણ વધુ ગંભીર હોય છે.”૧૦૨ હાથે ગંદકી ઉઠાવવાનું કામ કરનારાઓ “પવિત્રતા અને પ્રદૂષણ” ની વ્યવસ્થાના સૌથી ગંભીર ભોગ બન્યા છે. અનુચ્છેદ ૧૭ એ નીચી જાતિઓને આપેલું એવું વચન હતું કે તેઓ સામાજિક દમનમાંથી મુક્ત રહેશે. તેમ છતાં, ઉપેક્ષિત સમુદાયો માટે બહુ થોડો ફેરફાર થયો છે. દલિતો સામે દરરોજ થતા અત્યાચારોની યાદી અનંત છે. દલિતોને મૂછ વધારવા બદલ, ઉચ્ચ જાતિના લોકનૃત્યો જોવાની હિંમત કરવા બદલ, કથિત રીતે ઘોડો રાખવા અને તેના પર સવારી કરવા બદલ, તથા તેમની મૂળભૂત માનવતાથી વંચિત રાખતી સામાજિક વ્યવસ્થાના દરેક પ્રકારના

અવમાનના સામે ઊભા રહેવા બદલ મારી નાખવામાં આવે છે. ૧૦૩ દલિતો અને સમાજના અન્ય પીડિત વર્ગો ગૌરવની શોધ પૂર્ણ થતી જોવા માટે લાંબા વર્ષોથી રાહ જોઈ રહ્યા છે. દમનથી સુરક્ષા અને ગૌરવપૂર્ણ જીવન જીવવાની તક દલિતો તથા અન્ય ઉપેક્ષિત વર્ગો માટે અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન છે. સ્વતંત્રતા પછી, સંસદે પીડિત સામાજિક વર્ગો પર થયેલા અન્યાયને દૂર કરવા કાયદાઓ બનાવ્યા હતા. ૧૦૪ તેમ છતાં, કાયદાના નબળા અમલને કારણે તે નિવારવાનો કાયદાએ જે પ્રયાસ કર્યો હતો તેનો ઈનકાર સતત ચાલુ રહ્યો છે. ૧૦૫

૭૮. અનુચ્છેદ ૧૭ એક સામાજિક ક્રાંતિકારી જોગવાઈ છે. તેની કેટલીક વિશેષતાઓ છે. પ્રથમ એ છે કે આ અનુચ્છેદ “અસ્પૃશ્યતા” નો ઉચ્છેદ કરે છે. તેનો ઉચ્છેદ કરીને, બંધારણ ૧૦૦ સુજાથા ગિડલા, એન્ડ્સ અમંગ એલિફન્ટ્સ: એન અનટચેબલ ફેમિલી એન્ડ ધ મેકિંગ ઓફ મોડર્ન ઇન્ડિયા, હાર્પર કોલિન્સ (૨૦૧૭), પૃષ્ઠ ૧૧૪ પર ૧૦૧ ડાયેન કોફી અને ડીન સ્પિયર્સ, વ્હેર ઇન્ડિયા ગોઝ: એબેન્ડન્ડ ટોયલેટ્સ, સ્ટન્ટેડ ડેવલપમેન્ટ એન્ડ ધ કોસ્ટ્સ ઓફ કાસ્ટ, હાર્પર કોલિન્સ (૨૦૧૭), પૃષ્ઠ ૭૪-૭૯ પર ૧૦૨ પૂર્વોક્ત, પૃષ્ઠ ૭૮ પર, સંસ્થાની મૂળ ૪૬ પર પ્રહાર કરે છે

૧૦૩ રાજેશ રામચંદ્રન, ડેથ ફોર મોસ્ટેચ, આઉટલુક (૧૬ ઓક્ટોબર ૨૦૧૭), અહીં ઉપલબ્ધ:

હટ્પ્સ://ccp.આઉટલુકઇન્ડિયા.કોમ/મેગેઝિન/સ્ટોરી/ડેથ-ફોર-

મોસ્ટેચ/૨૯૯૪૦૫ ૧૦૪ અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ

(અત્યાચાર નિવારણ) અધિનિયમ, ૧૯૮૯; હાથેથી ગંદકી ઉઠાવવાની પ્રથાના પ્રતિબંધનો અધિનિયમ, ૨૦૧૩ ૧૦૫ જેમ કે નેશનલ કેમ્પેઇન ફોર દલિત હ્યુમન રાઈટ્સ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૨૦૧૭) ૨ એસ.સી.સી. ૪૩૨ માં અવલોકિત કરવામાં આવ્યું છે

અસ્પૃશ્યતા. અસ્પૃશ્યતાનું ઉન્મૂલન માત્ર તે જેમાં સમાવેશ પામેલા ખ્યાલો સાથે વ્યવહાર કરીને જ સિદ્ધ થઈ શકે છે. “પવિત્રતા અને અપવિત્રતા”ના ખ્યાલો તેને ટકાવી રાખનાર શક્તિ રહ્યા છે. “અસ્પૃશ્યતા”નું ઉન્મૂલન કરતાં, સંવિધાન તે સામાજિક ગોઠવણોમાં ગતિશીલ પરિવર્તન લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જેઓના આધારે પૂર્વગ્રહ અને ભેદભાવને સંસ્થાગત બનાવવામાં આવ્યા હતા. પ્રથમ લક્ષણ માનવ ગૌરવ અને સમાન હકો વડે સંચાલિત સમાજની નૈતિક પુનઃપુષ્ટિ છે. અનુચ્છેદ ૧૭નું બીજું મહત્વપૂર્ણ લક્ષણ એ છે કે “અસ્પૃશ્યતા”ની પ્રથા નિષિદ્ધ છે. પ્રથા એ તેને ટકાવી રાખતી સંસ્થામાંથી ઉત્પન્ન થતું પ્રકટ સ્વરૂપ છે. પ્રકટ સ્વરૂપ તરીકેની પ્રથાનું ઉન્મૂલન, “અસ્પૃશ્યતા”ની સંસ્થાના ઉન્મૂલનનું પરિણામ છે. ત્રીજું નોંધપાત્ર લક્ષણ એ છે કે અસ્પૃશ્યતાની પ્રથા “કોઈ પણ સ્વરૂપમાં” નિષિદ્ધ છે. “કોઈ પણ સ્વરૂપમાં” એવો આ નિર્દેશ, પ્રતિબંધના સ્વભાવ અને વ્યાપને સૂચવવામાં અત્યંત ગહન મહત્વ ધરાવે છે. અપવાદ વિના અસ્પૃશ્યતાનું દરેક પ્રકટ સ્વરૂપ આ પ્રતિબંધના વ્યાપમાં આવે છે. અનુચ્છેદ ૧૭નું ચોથું લક્ષણ એ છે કે “અસ્પૃશ્યતા” પર આધારિત અયોગ્યતાઓનો અમલ, કાયદા અનુસાર દંડનીય ગુનો ગણાશે.

ફોજદારી કાયદાની દીર્ઘ ભુજાઓ આ પ્રતિબંધના અમલીકરણને દાંત આપશે.

૭૯. બંધારણે “અસ્પૃશ્યતા” ની વ્યાખ્યા આપવાથી જાગરૂકપણે પરહેજ કર્યો છે. પ્રારૂપકારોને એ સમજાયું હતું કે વ્યાપક શબ્દોમાં ગૂંથવામાં આવેલી વ્યાખ્યા પણ મર્યાદિત સાબિત થઈ શકે. જે ઉપયોગમાં લેવાયેલા શબ્દો અથવા દર્શાવવામાં આવેલા ઉદાહરણો અમારી સામાજિક જીવનની વિવિધ અને જટિલ પરિસ્થિતિઓને આવરી લેવા માટે પૂરતા ન પડે, જ્યાં પૂર્વગ્રહ અને ભેદભાવ પ્રગટ થાય છે, તો આવી વ્યાખ્યા મર્યાદિત બની જાય. તેથી, “અસ્પૃશ્યતા” માત્ર જાતિગત ક્રમમાં સૌથી નીચલા વર્ગ સુધી મર્યાદિત પ્રથા નથી, પરંતુ તેનો અમલ સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધ પણ થતો હતો, આ બાબત તરફ બંધારણના રચયિતાઓનું ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું હોવા છતાં (અને વ્યાખ્યાના અભાવે, તેનો પ્રતિબંધ તેના તમામ સ્વરૂપોને આવરી લેશે), આ અભિવ્યક્તિને ઇચ્છાપૂર્વક અવ્યાખ્યાયિત રાખવામાં આવી. બંધારણ “અસ્પૃશ્યતા” શબ્દપ્રયોગ અવતરણચિહ્નોમાં ઉપયોગમાં લે છે. વિરામચિહ્નનો ઉપયોગ, આ અભિવ્યક્તિનો બંધારણીય વ્યાપ સીમિત કરવાનો આશય હતો એમ અર્થઘટિત કરી શકાતો નથી. આ જોગવાઈને સમાવેશ કરવાનો ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્ય શતાબ્દીઓથી ચાલતા દમન, ભેદભાવ અને સામાજિક બહિષ્કાર દ્વારા નિર્મિત થયો હતો. અનુચ્છેદ ૧૭, બંધારણ જે સામાજિક પરિવર્તન સાધવા માંગે છે તેનો અભિન્ન ભાગ છે. તેથી, તેનું અર્થઘટન કરતાં બંધારણની ભાષાને એવો સંકુચિત અર્થ આપવો નહીં, જે તેના સત્ય હેતુને નષ્ટ કરી દે. “અસ્પૃશ્યતા” કોઈપણ સ્વરૂપમાં

નિષિદ્ધ છે. બંધારણે ઉપયોગમાં લીધેલા શબ્દોના પ્રભાવને “અસ્પૃશ્યતા” ના કોઈ એક નિશ્ચિત સ્વરૂપ અથવા પ્રકટતા સુધી મર્યાદિત કરી શકાતો નથી. સતત વિકસતું દસ્તાવેજ તરીકેનું બંધારણ એવું લવચીક હોવું જોઈએ કે તે અસ્પૃશ્યતા આધારિત અન્યાય સુધી, તેના કોઈપણ સ્વરૂપ કે પ્રકટતા હોય, પહોંચી શકે. અનુચ્છેદ ૧૭ બહિષ્કાર વિરુદ્ધ એક શક્તિશાળી ખાતરી છે. બહિષ્કાર-વિરોધી સિદ્ધાંતની અભિવ્યક્તિ તરીકે, તેને એવી રીતે વાંચી શકાય નહીં કે જેમાં સ્ત્રીઓને બહાર રાખવામાં આવે, જેઓની વિરુદ્ધ શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતાની કલ્પનાઓના આધારે સૌથી ભયાનક પ્રકારનો સામાજિક બહિષ્કાર આચરવામાં આવ્યો છે અને તેને માન્યતા આપવામાં આવી છે.

૮૦. અનુચ્છેદ ૧૭ ની જોગવાઈઓનો ન્યાયિક નિર્ણયોમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. દેવરાજેયાહ વિ. બી. પડમના ૧૦૬ માં, મૈસૂર વડી અદાલતના વિદ્વાન એકલ ન્યાયમૂર્તિ નોંધ્યું હતું કે બંધારણમાં “અસ્પૃશ્યતા” શબ્દપ્રયોગની વ્યાખ્યાનો અભાવ અને અવતરણચિહ્નોના ઉપયોગથી એ સૂચિત થાય છે કે “તે અનુચ્છેદનો વિષયવસ્તુ અસ્પૃશ્યતા તેના શાર્દૂલ અથવા વ્યાકરણાત્મક અર્થમાં નથી , પરંતુ તે પ્રથા છે જેમ કે તે આ દેશમાં ઐતિહાસિક રીતે વિકસિત થઈ હતી.” વિદ્વાન એકલ ન્યાયમૂર્તિ એમ ઠરાવ્યું હતું: “૧૮. અધિનિયમમાં ‘અસ્પૃશ્યો’ શબ્દ જેટલો વ્યાપક અર્થમાં અભિપ્રેત છે, તેટલો હોવા છતાં, તે ફક્ત તેઓને જ સૂચવી શકે છે જેઓ ઐતિહાસિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં અસ્પૃશ્ય માનવામાં આવ્યા છે. આ શબ્દનો

શાબ્દિક અર્થઘટન કરવાથી એવા વ્યક્તિઓનો પણ સમાવેશ થઈ જાય કે જેઓને તાત્કાલિક અથવા અન્ય રીતે વિવિધ કારણોસર અસ્પૃશ્ય તરીકે વર્તવામાં આવે છે, જેમ કે તેઓ કોઈ મહામારી અથવા ચેપજન્ય રોગથી પીડાતા હોય, અથવા જન્મ કે મરણ સાથે સંકળાયેલ સામાજિક આચારોના કારણે, અથવા જાતિ કે અન્ય વિવાદોના પરિણામે થયેલા સામાજિક બહિષ્કારના કારણે.”૧૦૭

જૈ સિંહ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા ૧૦૮ માં, રાજસ્થાન વડી અદાલતની પૂર્ણ પીઠે દેવરાજેયાહ મામલે મૈસુર વડી અદાલતના નિર્ણયનું અનુસરણ કરતાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ (અત્યાચાર નિવારણ) અધિનિયમ, ૧૯૮૯ ની બંધારણીય માન્યતા યથાવત રાખી હતી.

કર્ણાટક રાજ્ય વિ. અપ્પા બાલુ ઇંગલે ૧૦૯ માં, આ અદાલતની બે ન્યાયમૂર્તિની ખંડપીઠે અસ્પૃશ્યતાની ઉત્પત્તિનો પત્તો લગાવ્યો હતો અદાલતે એવું ઠરાવ્યું હતું કે “અસ્પૃશ્યતા દાસ્યપ્રથાનું પરોક્ષ સ્વરૂપ છે અને માત્ર જાતિપ્રથાનો જ એક વિસ્તાર છે”. અદાલતે ઠરાવ્યું હતું:

“ ૩૬ . અનુચ્છેદ ૧૭ અને આ અધિનિયમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમાજને અંધ અને ક્રિયાકાંડપ્રધાન અનુસરણ તથા તેવી પરંપરાગત માન્યતાઓમાંથી મુક્ત કરવાનું છે, જેઓએ તેમનો સર્વ કાનૂની અથવા નૈતિક આધાર ગુમાવી દીધો છે. તે સમાજ માટે એક નવું આદર્શ સ્થાપિત કરવા ઇચ્છે છે – દલિતોને સામાન્ય જનતા સાથે સમકક્ષ સમાનતા, અભાવ ૧૦૬ એ.આઈ.આર. ૧૯૫૮ મૈસ ૮૪

૧૦૭ તદેવ, પાનું ૮૫ પર

૧૦૮ એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ રાજ ૧૭૭

૧૦૯ ૧૯૯૫ સપ્લિ. (૪) એસ.સી.સી. ૪૬૯

જાતિ અથવા ધર્મના આધાર પરની નિરયોગ્યતાઓ, પ્રતિબંધો અથવા મનાઈઓ, તકોની ઉપલબ્ધતા અને રાષ્ટ્રીય જીવનની મુખ્ય પ્રવાહમાં સહભાગી હોવાનો ભાવ.”૧૧૦

આદી સૈવા સિવાચારીચરગલ નાલા સંગમ વિ. તમિલ નાડુ સરકાર ૧૧૧ માં આવેલા વધુ તાજેતરના નિર્ણયમાં, બે ન્યાયમૂર્તિની ખંડપીઠે બહિષ્કારાત્મક જાતિઆધારિત પ્રથાઓના સંદર્ભમાં અનુચ્છેદ ૧૭નું અર્થઘટન કર્યું:

“ ૪૭. બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૭ના કસોટીપથ પર ઉઠાવવામાં આવેલ અસ્પૃશ્યતાનો મુદ્દો આ દોલકના અતિ વિપરીત છેડે સ્થિત છે. બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૭ અંધશ્રદ્ધા અને એવા માન્યતાઓ પર આધારિત જાતિઆધારિત પ્રથાઓ પર પ્રહાર કરે છે, જેઓનું કોઈ ચુકિતપૂર્ણ અથવા તર્કસંગત આધારીકરણ નથી...” જ્યારે આ ચુકાદાઓ જાતિઆધારિત પ્રથાઓમાંથી ઉપજતી “અસ્પૃશ્યતા” પર કેન્દ્રિત છે, ત્યારે નોંધપૂં મહત્વપૂર્ણ છે કે અનુચ્છેદ ૧૭ની જોગવાઈઓનો અમલ નાગરિક અધિકારોના સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૧૯૫૫ [અગાઉ અસ્પૃશ્યતા (ગુનાઓ) અધિનિયમ તરીકે ઓળખાતો] દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો. અનુચ્છેદ ૩ના ઉપબંધો (એ) અને (બી) કોઈપણ વ્યક્તિને જાહેર

ઉપાસનાના સ્થળે પ્રવેશ કરતાં અટકાવવાના તથા એવા સ્થળે ઉપાસના કરવા અથવા પ્રાર્થના અર્પણ કરવા પરથી રોકવાના કૃત્યને દંડનીય બનાવે છે. અનુચ્છેદ ૩ આ મુજબ છે:

“અનુચ્છેદ ૩ – ધાર્મિક નિર્બંધતાઓ અમલમાં મૂકવા બદલ દંડ:

જે કોઈ “અસ્પૃશ્યતા”ના આધારે કોઈપણ વ્યક્તિને રોકે છે—

(એ) તે જ ધર્મ માનતા અન્ય વ્યક્તિઓ માટે, અથવા તેના કોઈપણ વર્ગના એવા અન્ય વ્યક્તિઓ માટે, ખુલા હોય એવા કોઈપણ જાહેર ઉપાસના સ્થળમાં, એવી વ્યક્તિ તરીકે, પ્રવેશ કરવા પરથી; અથવા

(બી) કોઈપણ જાહેર પૂજાસ્થળે ઉપાસના કરવાથી અથવા પ્રાર્થના અર્પણ કરવાથી અથવા કોઈપણ ધાર્મિક સેવા બજાવવાથી, અથવા કોઈપણ પવિત્ર તળાવ, કૂવો, ઝરણું અથવા જળપ્રવાહ [નદી અથવા સરોવર અથવા આવા તળાવ, જળપ્રવાહ, નદી અથવા સરોવરના કોઈપણ ઘાટ પર સ્નાન કરવાથી] માં સ્નાન કરવાથી, અથવા તેના જળનો ઉપયોગ કરવાથી, તે જ ધર્મનો સ્વીકાર કરતા અન્ય વ્યક્તિઓ અથવા તેના કોઈપણ વર્ગને જે રીતે અને જેટલી હદ સુધી અનુમતિપાત્ર હોય તે જ રીતે અને તે જ હદ સુધી, તેવી વ્યક્તિ તરીકે,

[જે એક મહિનાથી ઓછા નહીં અને છ મહિનાથી વધુ નહીં એવી મુદતની કેદથી તેમજ એકસો રૂપિયાથી ઓછી નહીં અને પાંચસો રૂપિયાથી વધુ નહીં એવો દંડથી દંડનીય રહેશે].

૧૧૦ તત્રૈવ, પાનું ૪૮૬ પર

૧૧૧ (૨૦૧૬) ૨ એસ.સી.સી. ૭૨૫

સ્પષ્ટીકરણ : આ અનુચ્છેદ તથા અનુચ્છેદ ૪ ના હેતુઓ માટે, બૌદ્ધ, શીખ અથવા જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરનાર વ્યક્તિઓ અથવા હિંદુ ધર્મના તેના કોઈપણ સ્વરૂપ અથવા વિકાસ સહિત વિરશૈવ, લિંગાયત, આદિવાસી, બ્રહ્મો, પ્રાર્થના, આર્ય સમાજ તથા સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના અનુયાયી એવા વ્યક્તિઓને હિંદુ ગણવામાં આવશે.” (ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

અનુચ્છેદ ૪ માં સામાજિક નિર્બળતા લાદવા બદલ દંડની જોગવાઈ છે: “અનુચ્છેદ ૪ – સામાજિક નિર્બળતા લાદવા બદલ દંડ: જે કોઈ “અસ્પૃશ્યતા”ના આધારે કોઈપણ વ્યક્તિ વિરુદ્ધ નીચેના સંબંધમાં કોઈ નિર્બળતા લાદે—

(૫) રાજ્યની નાણાકીય સહાયથી સંપૂર્ણપણે અથવા આંશિક રીતે સંચાલિત, અથવા સામાન્ય જનતાના અથવા [તેના કોઈ વિભાગના] ઉપયોગ માટે સમર્પિત, કોઈ દાનશીલ અથવા જાહેર હેતુ માટે વપરાતી કોઈ પણ જગ્યાનો ઉપયોગ, અથવા તેમાં પ્રવેશ; અથવા

(૧૦) કોઈપણ સામાજિક અથવા ધાર્મિક પ્રથા, રૂઢિ અથવા વિધિનું પાલન; અથવા [કોઈપણ ધાર્મિક, સામાજિક અથવા સાંસ્કૃતિક શોભાયાત્રામાં ભાગ લેવો, અથવા તેને બહાર કાઢવી]; અથવા

[સ્પષ્ટીકરણ.—આ અનુચ્છેદના હેતુઓ માટે, “કોઈપણ અયોગ્યતાનું

અમલીકરણ” માં “અસ્પૃશ્યતા” ના આધાર પર થતો કોઈપણ ભેદભાવ સમાવેશ પામે છે.].”

(ભાર મુકવામાં આવેલ)

અનુચ્છેદ ૭ અસ્પૃશ્યતામાંથી ઉદ્ભવતા અન્ય ગુનાઓ માટે દંડની જોગવાઈ કરે છે. અનુચ્છેદ ૭(૧)(સી) “કોઈપણ સ્વરૂપમાં જેવી પણ હોય તેવી” અસ્પૃશ્યતાની પ્રથાને પ્રોત્સાહન આપવું અને તે માટે ઉશ્કેરણી કરવું ગુનો ઠરાવે છે. સ્પષ્ટીકરણ ૨ એ નિર્ધારિત કરે છે કે:

“[સ્પષ્ટીકરણ ૨.—ખંડ (સી) ના હેતુ માટે, કોઈ વ્યક્તિને “અસ્પૃશ્યતા” ની પ્રથાને ઉશ્કેરનાર અથવા પ્રોત્સાહન આપનાર માનવામાં આવશે—

(૧) જો તે, પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ રીતે, “અસ્પૃશ્યતા” અથવા તેની કોઈપણ સ્વરૂપમાં આચરણનું પ્રચાર કરે; અથવા

(૨) જો તે ઐતિહાસિક, તત્ત્વચિંતનાત્મક અથવા ધાર્મિક આધાર પર, અથવા જાતિપ્રથાની કોઈ પરંપરાના આધાર પર, અથવા કોઈપણ અન્ય આધાર પર, કોઈપણ સ્વરૂપમાં “અસ્પૃશ્યતા” ની પ્રથાનું સમર્થન કરે છે, તો.]” (ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

“અસ્પૃશ્યતા”ને એવી રીતે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવી નથી. તેથી, “અસ્પૃશ્યતા”નો ઉલ્લેખ નાગરિક અધિકાર અધિનિયમની જોગવાઈઓના સંદર્ભમાં એવો અર્થઘટિત થવો જોઈએ કે જેમાં “શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા”ની

કલ્પનાઓના આધારે થતો સામાજિક બહિષ્કાર પણ સમાવેશ પામે. રાજકીય સ્વાતંત્ર્યના સંદર્ભમાં, અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૯ અને ૨૧, એવું કહીએ તો, સ્વાતંત્ર્યનું સુવર્ણ ત્રિકોણ દર્શાવે છે. ભિન્ન પરિપ્રેક્ષ્યમાં, જાહેર ઉપાસનાસ્થળોમાં બહિષ્કાર અથવા ભેદભાવ સામેના સંઘર્ષનો સામનો કરતાં, અનુચ્છેદ ૧૫(૨)(બી), ૧૭ અને ૨૫(૨)(બી) પાયો રચે છે. “શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા”ની કલ્પનાઓના આધારે થનારા સામાજિક બહિષ્કાર સામેની બાંહેધરી, દરેક વ્યક્તિની અવિરોધ ગૌરવતાનું સ્વીકાર છે. ગૌરવતા, અનુચ્છેદ ૨૧ના એક પાસા તરીકે, કે. એસ. પુત્તસ્વામી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (“પુત્તસ્વામી”) ૧૧૨ માં નવ ન્યાયમૂર્તિના નિર્ણય પછી દબાવે સ્થાપિત થઈ ચૂકી છે.

૮૧. જાતિ પ્રથાને સ્ત્રીઓના દમનના વિશિષ્ટ સ્વરૂપોથી બળ મળ્યું છે. ૧૧૩ “પવિત્રતા અને અપવિત્રતા” ની કલ્પના ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીઓના રજસ્વલાને કલંકિત કરે છે. પ્રાચીન ધાર્મિક ગ્રંથો ૧૧૪ અને રિવાજોમાં રજસ્વલા સ્ત્રીઓને આસપાસના પર્યાવરણને અપવિત્ર કરતી માનવામાં આવી છે. સ્ત્રીનો દરજ્જો જેવો પણ હોય તે છતાં, રજસ્વલાને અપવિત્રતા સાથે સરખાવવામાં આવ્યું છે, અને ત્યારબાદ અપવિત્રતાની આ કલ્પનાનો ઉપયોગ તેમને મુખ્ય સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી બહિષ્કૃત કરવાનું સમર્થન આપવા માટે કરવામાં આવે છે.

અમારો સમાજ સંવિધાન દ્વારા શાસિત છે. સંવિધાનિક નૈતિકતાના મૂલ્યો અપરિહાર્ય અધિકાર છે. “પવિત્રતા અને અપવિત્રતા” જેવી કલ્પનાઓ, જે

વ્યક્તિઓને કલંકિત કરે છે, તેમને સંવિધાનિક વ્યવસ્થામાં કોઈ સ્થાન હોઈ શકતું નથી. માસિક ધર્મને પ્રદૂષિત અથવા અપવિત્ર ગણવું, અને તેનાથી પણ વધુ ખરાબ રીતે, માસિક ધર્મની સ્થિતિના આધારે બહિષ્કારાત્મક અયોગ્યતાઓ લાદવી, સ્ત્રીઓની તે ગૌરવમર્યાદાના વિરોધમાં છે જેનું સંવિધાન દ્વારા આશ્વાસન આપવામાં આવ્યું છે . “પવિત્રતા અને અપવિત્રતા” જેવી કલ્પનાઓને કારણે માસિક ધર્મ સંબંધિત નિષેધોને કાનૂની માન્યતા આપતી પ્રથાઓ, માસિક ધર્મ પાળતી સ્ત્રીઓની ગમનાગમનની સ્વતંત્રતા, શિક્ષણનો અધિકાર અને પ્રવેશના અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની ક્ષમતાને મર્યાદિત કરે છે ૧૧૨ (૨૦૧૭) ૧૦ એસ.સી.સી. ૧

૧૧૩ તેમના ૧૯૧૬ના લેખમાં, “ઇન્ડિયામાં જાતિઓ: તેમનું તંત્ર, ઉત્પત્તિ અને વિકાસ”, ડૉ. આંબેડકરે જાતિ પ્રણાલીને મજબૂત બનાવવા માટે સ્ત્રીઓને વશમાં રાખવા અને તેમનું અપમાન કરવાની પ્રથા વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેઓ એ નિર્દેશ કરે છે કે જાતિ પ્રણાલીને કાયમ રાખવા માટે સ્ત્રીઓને એક સાધન તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવી છે, અને તે માટે સતી (મૃત પતિની ચિતામાં વિધવાને સળગાવવાની પ્રથા), બળજબરીપૂર્વકનું વિધવાપણું જેમાં વિધવાને પુનર્વિવાહ કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવતી નથી, અને કિશોરાવસ્થાપૂર્વ છોકરીઓના લગ્ન જેવા વિશિષ્ટ ઉદાહરણો રજૂ કરે છે. તેમનો વિશ્વાસ હતો કે જાતિ-લિંગનો અનુસંધાન નીચી જાતિઓ અને સ્ત્રીઓ પર થતા દમનનું મુખ્ય કારણ હતું અને તેને મૂળથી ઉખેડી નાખવું આવશ્યક હતું. જુઓ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર: લખાણો અને ભાષણો, (વસંત મૂળ સંપા.),
મહારાષ્ટ્ર સરકાર (૨૦૧૪), ખંડ ૧, પૃષ્ઠ ૩-૨૨ પર

૧૧૪ મનુસ્મૃતિના પૂજા સ્થાનો અને, અંતે, જાહેર ક્ષેત્રમાં તેમના પ્રવેશ સુધી. મહિલાઓને પોતાના શરીર પર નિયંત્રણ રાખવાનો અધિકાર છે. મહિલાની માસિકધર્મની સ્થિતિ તેની ગોપનીયતા અને વ્યક્તિત્વનો અવયવ છે. મહિલાઓને એવો સાંવિધાનિક અધિકાર છે કે તેમની જૈવિક પ્રક્રિયાઓ સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રથાઓથી મુક્ત હોવી જોઈએ, જે અલગાવ અને બહિષ્કારને અમલમાં મૂકે છે. આવી પ્રથાઓ અપમાન અને ગૌરવના ભંગનું પરિણામ આપે છે. અનુચ્છેદ ૧૭ “અસ્પૃશ્યતા”ની એવી પ્રથાને પ્રતિબંધિત કરે છે, જે પવિત્રતા અને અપવિત્રતાની કલ્પનાઓ પર આધારિત છે, “કોઈપણ સ્વરૂપમાં”. અનુચ્છેદ ૧૭ નિશ્ચિતપણે નીચી જાતિઓ સંબંધિત અસ્પૃશ્યતાની પ્રથાઓ પર લાગુ પડે છે, પરંતુ તે મહિલાઓએ ભોગવેલા પ્રણાલીકૃત અપમાન, બહિષ્કાર અને અધિનતા પર પણ લાગુ પડશે. માસિકધર્મ સાથે સંકળાયેલી અપવિત્રતા અને પ્રદૂષણની કલ્પનાઓના આધારે મહિલાઓ વિરુદ્ધનો પૂર્વાગ્રહ બહિષ્કારનું પ્રતીક છે. માસિકધર્મની સ્થિતિના આધારે મહિલાઓનો સામાજિક બહિષ્કાર એ અસ્પૃશ્યતાનું જ એક સ્વરૂપ છે, જે સાંવિધાનિક મૂલ્યોને અસહ્ય છે. બહિષ્કાર-વિરોધી સિદ્ધાંતની અભિવ્યક્તિ તરીકે, અનુચ્છેદ ૧૭ને એવી રીતે વાંચી શકાતી નથી કે જેમાં એવી મહિલાઓને બહાર રાખવામાં આવે જેઓ વિરુદ્ધ અત્યંત ખરાબ પ્રકારનો સામાજિક બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો છે અને પવિત્રતા

તથા પ્રદૂષણની કલ્પનાઓના આધારે તેને માન્યતા આપવામાં આવી છે. અનુચ્છેદ ૧૭ને સંકુચિત રીતે વાંચી શકાય નહીં. પરંતુ ભલે અનુચ્છેદ ૧૭ને અસ્પૃશ્યતાના કોઈ વિશિષ્ટ સ્વરૂપને પ્રતિબિંબિત કરતી તરીકે વાંચવામાં આવે, તો પણ તે અનુચ્છેદ સામાજિક બહિષ્કારના અન્ય સ્વરૂપો વિરુદ્ધની બાંહેધરીને પૂર્ણરૂપે આવરી લેશે નહીં. સામાજિક બહિષ્કાર વિરુદ્ધની બાંહેધરી ભાગ ૩ની અન્ય જોગવાઈઓમાંથી, જેમાં અનુચ્છેદો ૧૫(૨) અને ૨૧નો સમાવેશ થાય છે, ઉદ્ભવશે. માસિકધર્મની સ્થિતિના આધારે દસથી પચાસ વર્ષની વયસમૂહ વચ્ચેની મહિલાઓને સાબરિમાલા મંદિર ખાતે પ્રવેશથી વંચિત રાખવું, સ્વાતંત્ર્ય અને ગૌરવ પર આધારિત સાંવિધાનિક વ્યવસ્થામાં કોઈ સ્થાન ધરાવી શકવું નથી.

૮૨. મંદિરપ્રવેશનો પ્રશ્ન એટલો માત્ર માસિક ધર્મ પાળતી મહિલાઓને પોતાના ધર્મસ્વાતંત્ર્યના અધિકારનો અભ્યાસ કરવાનો અધિકાર વિષે નથી, જેટલો તે સામાજિક દમનમાંથી મુક્તિ વિષે છે, જે માસિક ધર્મ અંગેના કલંકિત સમજણમાંથી ઉદ્ભવે છે અને જેના પરિણામે “અસ્પૃશ્યતા” જન્મે છે. ભાગ ૩ ની જોગવાઈઓને અધિન રહેલું અનુચ્છેદ ૨૫, તેથી અનિવાર્ય રીતે અનુચ્છેદ ૧૭ ને પણ અધિન છે. “પવિત્રતા અને પ્રદૂષણ” ની વિચારસરણીનો ઉપયોગ કરવો, “અસ્પૃશ્યતા” વિરુદ્ધના બંધારણીય અધિકારનું ઉલ્લંઘન છે.

જે અલ્ટ્રા વાયરસનો સિદ્ધાંત

૮૩. કેરળ હિન્દુ જાહેર ઉપાસના સ્થાનો (પ્રવેશ માટેની સત્તાપ્રદાન)

અધિનિયમ ૧૯૬૫ ની અનુચ્છેદ ૨ નીચે મુજબ જોગવાઈ કરે છે:

“૨. વ્યાખ્યાઓ – આ અધિનિયમમાં, જો સંદર્ભ મુજબ અન્યથા જરૂરી ન હોય, તો, –

(એ) “હિંદુ” માં બૌદ્ધ, શીખ અથવા જૈન ધર્મનું પાલન કરતી વ્યક્તિનો સમાવેશ થાય છે;

(બી) “જાહેર ઉપાસનાનું સ્થળ”નો અર્થ એવું સ્થળ થાય છે, જે કોઈ પણ નામે ઓળખાતું હોય અથવા જે કોઈની પણ માલિકીનું હોય, અને જે હિન્દુઓ અથવા તેમના કોઈ વિભાગ અથવા વર્ગને સમર્પિત હોય, અથવા તેમના હિતાર્થે હોય, અથવા સામાન્ય રીતે તેમની દ્વારા કોઈ ધાર્મિક સેવા બજાવવા અથવા તેમાં પ્રાર્થના અર્પણ કરવા માટે વપરાતું હોય, અને તેમાં આવા કોઈપણ સ્થળને અનુબંધિત અથવા જોડાયેલ તમામ જમીનો અને અનુગામી દેવસ્થાનો, મઠો, દેવસ્થાનમો, નમસ્કાર મંડપમો અને નાલંબાલમો, તેમજ એવા કોઈપણ પવિત્ર તળાવો, કૂવાઓ, ઝરણાઓ અને જળપ્રવાહોનો પણ સમાવેશ થાય છે, જેના જળની પૂજા કરવામાં આવતી હોય અથવા જે સ્નાન માટે અથવા પૂજા માટે વપરાતા હોય, પરંતુ તેમાં “શ્રીકોઈલ”નો સમાવેશ થતો નથી;

(સી) “અનુચ્છેદ અથવા વર્ગ” માં કોઈપણ પ્રકારનો વિભાગ, ઉપવિભાગ, જાતિ, ઉપજાતિ, પંથ અથવા સંપ્રદાયનો સમાવેશ થાય છે.”

અનુચ્છેદ ૨(સી) “વિભાગ અથવા વર્ગ” અભિવ્યક્તિની સમાવેશક વ્યાખ્યા પ્રદાન કરે છે. વિધાનના અર્થઘટનના સિદ્ધાંત તરીકે, “સમાવેશ કરે છે”

શબ્દનો ઉપયોગ તેની સાથે આવતાં શબ્દો અથવા શબ્દસમૂહોના વ્યાપને વિસ્તૃત કરવા માટે થાય છે. જ્યારે વ્યાખ્યા-અનુચ્છેદમાં “સમાવેશ કરે છે” નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે વિધાનમંડળના આશયને અમલમાં મૂકવા માટે તે અભિવ્યક્તિને વ્યાપક અર્થઘટન આપવું જરૂરી બને છે. “સમાવેશ કરે છે” એ દર્શાવે છે કે વ્યાખ્યાને મર્યાદિત રાખવી નહીં.

૮૪. અર્દેશિર એચ ભીવાન્ડીવાળા વિ. સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે ,૧૧૫ માં, આ અદાલતની બંધારણીય પીઠે આ વિચારણા કરી હતી કે અરજદારના મીઠાના કારખાનાઓને ફેક્ટરીઝ અધિનિયમ, ૧૯૪૮ ની અનુચ્છેદ ૨(એમ) માં આવેલી ‘કારખાનું’ ની વ્યાખ્યા હેઠળ સામેલ કરી શકાય કે નહીં. અનુચ્છેદ ૨(એમ) ‘કારખાનું’ ની વ્યાખ્યા “કોઈપણ પરિસર, જેમાં તેના પરિસર વિસ્તારનો સમાવેશ થાય છે” એમ કરે છે. આ અદાલતે અપીલકર્તાનો આ દાવો નકારી કાઢ્યો હતો કે મીઠાના કારખાનાઓ ખુદ્દી જમીનો હોવાથી અને પરિસર ન હોવાથી તેમના પરિસર વિસ્તાર હોઈ શકે નહીં:

“૬. ‘પરિસર સહિત પરિસીમાઓ’ એવી અભિવ્યક્તિનો અર્થ આવશ્યકપણે એવો થતો નથી કે પરિસર સાથે હંમેશા પરિસીમાઓ હોવી જ જોઈએ. ઇમારતોને પણ આવશ્યક નથી કે કોઈ પરિસીમાઓ હોય. ‘સહિત’ શબ્દ ‘પરિસર’ શબ્દના અર્થને મર્યાદિત કરતો શબ્દ નથી, પરંતુ એવો શબ્દ છે જે ‘પરિસર’ શબ્દના વ્યાપને વિસ્તૃત કરે છે. તેથી, અમારું માનવું છે કે આ દલીલ પણ ચુકિતસંગત નથી અને તે માત્ર એ જ નિષ્કર્ષ સુધી લઈ જતી નથી કે

‘પરિસર’ શબ્દનો અર્થ ઇમારતો સુધી મર્યાદિત માનવો જોઈએ અને તેમાં ખુદી જમીનનો પણ સમાવેશ ન થાય.” (ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

૧૧૫ (૧૯૬૧) ૩ એસ.સી.આર. ૫૯૨

સી.આઈ.ટી. વિ. તાજ મહેલ હોટેલ, સિકંદરાબાદ ૧૧૬ માં આ અદાલતની બે ન્યાયમૂર્તિની ખંડપીઠે વિચાર્યું હતું કે સ્વચ્છતા સંબંધિત અને પાઈપલાઈન ફ્રિટિંગ્સ આવકવેરા અધિનિયમ, ૧૯૨૨ ની અનુચ્છેદ ૧૦(૫) હેઠળના ‘પ્લાન્ટ’ ની વ્યાખ્યામાં આવશે કે નહીં. અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૧૦(૫) માં અન્ય બાબતો ઉપરાંત એવી જોગવાઈ હતી કે અનુચ્છેદ ૧૦(૨) માં “પ્લાન્ટ” શબ્દમાં “વ્યવસાય, વ્યવસાયિક વ્યવહાર અથવા રોજગારના હેતુ માટે ખરીદવામાં આવેલા વાહનો, પુસ્તકો, વૈજ્ઞાનિક ઉપકરણો અને શસ્ત્રક્રિયાત્મક સાધનો” નો સમાવેશ થાય છે. ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો હકારાત્મક જવાબ આપતાં આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે:

૬. ‘સમાવેશે’ શબ્દનો ઉપયોગ ઘણી વાર અર્થઘટન અનુચ્છેદોમાં કાયદાની મૂળ જોગવાઈઓમાં આવેલા શબ્દો અથવા વાક્યાંશોના અર્થને વિસ્તૃત કરવા માટે કરવામાં આવે છે. જ્યારે તેનો એવો ઉપયોગ થાય છે, ત્યારે તે શબ્દો અને વાક્યાંશોને તેમની સ્વભાવગત અને તાત્પર્યપૂર્ણ સંજ્ઞા મુજબ જે વસ્તુઓનો તેઓ સૂચન કરે છે એટલી સુધી મર્યાદિત ન ગણી, પરંતુ અર્થઘટન અનુચ્છેદ જે વસ્તુઓનો તેમાં સમાવેશ થયેલો જાહેર કરે છે, તે વસ્તુઓને પણ આવરી લેતા અર્થમાં સમજવા પડે.” ૧૧૭ (ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે) ગીતા એન્ટરપ્રાઈઝિસ

વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ. પી., ૧૧૮ માં, આ અદાલતની ત્રણ ન્યાયમૂર્તિની ખંડપીઠે આ વિચારણા કરી હતી કે યુનાઇટેડ પ્રોવિન્સિસ એન્ટરટેઇનમેન્ટ એન્ડ બેટિંગ ટેક્સ અધિનિયમ, ૧૯૩૭ ની અનુચ્છેદ ૨(૩), જેમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી કે “મનોરંજનમાં કોઈપણ પ્રદર્શનાત્મક પ્રસ્તુતિ, વિનોદ, રમત અથવા ક્રીડાનો સમાવેશ થાય છે, જેમાં વ્યક્તિઓને ચુકવણી કરીને પ્રવેશ આપવામાં આવે”, તેમાં અરજદારના પરિસરમાં વિડિયો મશીનો પર ચલાવવામાં આવતા વિડિયો શોનો સમાવેશ થશે કે નહીં. ઉપરોક્ત સ્થિતિને સમર્થન આપતાં, આ અદાલતે ગોપાલ કૃષ્ણ અગ્રવાલ વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ. પી. ૧૧૮ માં અલ્હાબાદ વડી અદાલત દ્વારા ‘સમાવેશે’ શબ્દને આપવામાં આવેલ નીચેના અર્થઘટનને અનુમોદન સાથે ઉદ્ઘૃત કર્યું:

“અધિનિયમની વ્યાખ્યા અનુચ્છેદોમાં ‘સમાવેશે’ શબ્દ જે સંદર્ભમાં ઉપયોગમાં લેવાયો છે તેમાંથી એવું સૂચિત થતું નથી કે વિધાનમંડળનો ‘મનોરંજન’ અથવા ‘મનોરંજન માટેનો પ્રવેશ’ અથવા ‘પ્રવેશ માટેની ચુકવણી’ જેવા શબ્દો પર કોઈ પ્રતિબંધ અથવા મર્યાદા મૂકી દેવાનો આશય હતો.

એ જ અભિપ્રાય ત્રણ ન્યાયમૂર્તિની ખંડપીઠ દ્વારા રીજનલ ડિરેક્ટર, ઈ.એસ.આઈ.સી. વિ. હાઈ લેન્ડ કોફી વર્ક્સ ઓફ પી.એફ.એક્સ. સલ્દાન્યા એન્ડ સન્સ ૧૨૦ માં વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો હતો.

૧૧૬ (૧૯૭૧) ૩ એસસીસી ૫૫૦

૧૧૭ તત્રૈવ, પાનાં ૫૫૨-૫૫૩ પર

૧૧૮ (૧૯૮૩) ૪ એસસીસી ૨૦૨

૧૧૯ (૧૯૮૨) ઓલ. એલ. જે. ૬૦૭

૧૨૦ (૧૯૯૧) ૩ એસસીસી ૬૧૭

૮૫. અનુચ્છેદ ૨(સી) માં ‘સમાવેશે’ શબ્દનો ઉપયોગ દર્શાવે છે કે ‘વિભાગ અથવા વર્ગ’ શબ્દસમૂહની વ્યાપ્તિ માત્ર ‘વિભાગ’, ‘ઉપવિભાગ’, ‘જાતિ’, ‘ઉપજાતિ’, ‘સંપ્રદાય’ અથવા ‘પંથ’ પૂરતી મર્યાદિત રાખી શકાય નહીં. ‘વિભાગ અથવા વર્ગ’ એવો શબ્દસમૂહ છે જેને વિશાળ અર્થઘટન માટે સ્વીકારવામાં આવી શકે છે, જેમાં ‘મહિલાઓ’ નો પણ સમાવેશ થાય છે. અનુચ્છેદ ૨(બી) માં “હિંદુઓ અથવા તેમનો કોઈ વિભાગ અથવા વર્ગ” એવો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. સ્પષ્ટ રીતે, જે વ્યક્તિઓ આ આસ્થાનો સ્વીકાર કરે છે અને તેનું આચરણ કરે છે, તેઓ હિંદુઓ છે. વધુમાં, હિંદુઓનો દરેક વિભાગ અથવા વર્ગ આ પ્રયોગની અંદર આવરી લેવાયો છે. તેમાં અનિવાર્ય રીતે તે મહિલાઓનો સમાવેશ થવો જ જોઈએ, જે હિંદુ ધર્મનો સ્વીકાર કરે છે અને તેનું આચરણ કરે છે. “વિભાગ અથવા વર્ગ” આ પ્રયોગની વિશાળ વ્યાપ્તિ અનુચ્છેદ ૨(સી) માંથી સ્પષ્ટ થાય છે. સમાવેશક વ્યાખ્યા ઉપરાંત, આ પ્રયોગમાં કોઈપણ પ્રકારનો વિભાગ, ઉપવિભાગ, જાતિ, ઉપજાતિ, સંપ્રદાય અથવા પંથનો સમાવેશ થાય છે. મહિલાઓ એક વિભાગ અથવા વર્ગ રહે છે. ‘વિભાગ અથવા વર્ગ’ આ પ્રયોગને તેવો જ અર્થ આપવો જોઈએ, જે સામાન્ય પ્રચલિત ભાષામાં તેને અપાય છે. તેથી, કોઈપણ દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે, મહિલાઓ

આ પ્રયોગની અંદર આવરી લેવાય છે.

અધિનિયમનું વિસ્તૃત શીર્ષક દર્શાવે છે કે તેનો હેતુ “હિન્દુઓના તમામ વર્ગો અને વિભાગોને જાહેર પૂજાના સ્થળોમાં પ્રવેશ માટે વધુ સારા ઉપબંધો કરવો” એવો છે. વિસ્તૃત શીર્ષક અધિનિયમનો એક ભાગ છે અને અર્થઘટન માટે માન્ય સહાયરૂપ સાધન છે. ૧૨૧ આ અધિનિયમ મંદિરોમાં તમામ હિન્દુઓના પ્રવેશના અધિકાર તથા તેમાં પૂજા કરવાના તેમના અધિકાર પર રહેલા પ્રતિબંધને દૂર કરવા માટે ઘડવામાં આવ્યો હતો. આ વિધાનનો ઉદ્દેશ સામાજિક સુધાર લાવવાનો છે. વિધાનમંડળે બહિષ્કાર નામની સામાજિક બુરાઈના મૂળ પર પ્રહાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો અને બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળ દરેક વ્યક્તિને ધર્મને સ્વતંત્રપણે માનવાનો, આચરવાનો અને પ્રસારવાનો જે મૂળભૂત અધિકાર છે, તેને માન્યતા અને રક્ષણનું વધુ એક સ્તર આપવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. અનુચ્છેદ ૨(સી) માં ‘વિભાગ અને વર્ગ’ ની વ્યાખ્યામાં સ્ત્રીઓને સમાવેશ કરવાથી કાયદાના હેતુને આગળ ધપાવે છે અને દરેક હિન્દુને મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા અને પૂજા કરવાનો અધિકાર માન્ય કરે છે. આ પૂજાની પ્રથાને ઘેરીને રચાયેલ કલ્પિત સામાજિક બંધારણને ભેદવાનો પ્રયાસ છે, જેના અંતિમ પરિણામે બહિષ્કાર થાય છે. અનુચ્છેદ ૨(સી) નું ન્યાયસંગત અને યોગ્ય અર્થઘટન એ માંગે છે કે ‘વિભાગ અથવા વર્ગ’ ની વ્યાખ્યામાં સ્ત્રીઓનો સમાવેશ થવો જોઈએ.

૮૬. તા. ૨૧ ઓક્ટોબર ૧૯૫૫ અને ૨૭ નવેમ્બર ૧૯૫૬ની સૂચનાઓ

૧૯૬૫નો અધિનિયમ અમલમાં મૂકવામાં આવે તે પહેલાં ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ દ્વારા બહાર પાડવામાં આવી હતી. આ સૂચનાઓ બોર્ડ દ્વારા ત્રાવણકોર-કોચીન હિંદુ રિલિજિયસ ઇન્સ્ટિટ્યુશન્સ અધિનિયમ, ૧૯૫૦ (" ૧૯૫૦નો અધિનિયમ ") ની અનુચ્છેદ ૩૧ હેઠળ બહાર પાડવામાં આવી હતી. ૧૯૫૦ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩૧ આ મુજબ છે:

૧૨૧ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. એલ્ફિન્સ્ટોન સ્પિનિંગ એન્ડ વીવિંગ કો. લિ. , (૨૦૦૧) ૪ એસસીસી ૧૩૯

દેવસ્વમોના સંચાલન.- આ ભાગની જોગવાઈઓ તથા તે હેઠળ બનાવવામાં આવેલા નિયમોને આધિન રહીને, બોર્ડ દેવસ્વમોની મિલ્કતો અને કારભારનું, ભલે તે સમાવિષ્ટ હોય કે અસામાવિષ્ટ, અગાઉની જેમ સંચાલન કરશે, અને દરેક મંદિરમાં તેની પરંપરા અનુસાર દૈનિક પૂજા અને વિધિવિધાનો તેમજ ઉત્સવોના આયોજન માટે વ્યવસ્થા કરશે.

તા. ૨૧ ઓક્ટોબર ૧૯૫૫ અને ૨૭ નવેમ્બર ૧૯૫૬ની બન્ને અધિસૂચનાઓનો એકસરખો પ્રભાવ છે, એટલે કે દસથી પચાસ વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓને સબરિમલા મંદિર ખાતે પ્રવેશ પર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ. અધિસૂચનાઓ મુજબ, દસથી પચાસ વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓનો પ્રવેશ મંદિરની રૂઢિઓ અને પ્રથાના વિરુદ્ધ છે. અનુચ્છેદ ૩ હિંદુઓના તમામ વિભાગો અને વર્ગો માટે જાહેર ઉપાસનાસ્થળોને ખુલ્લાં મૂકે છે:

"૩. જાહેર ઉપાસનાના સ્થળો હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને જાતિઓ માટે

ખુલ્લા રહેવાના —

હાલમાં અમલમાં રહેલા કોઈપણ અન્ય કાયદામાં સમાવાયેલ વિરુદ્ધ જોગવાઈ હોવા છતાં, અથવા કોઈ પ્રથા કે ઉપયોગ, અથવા આવા કોઈ કાયદાના બળે પ્રભાવ ધરાવતા કોઈ દસ્તાવેજ, અથવા અદાલતના કોઈ હુકમનામા કે આદેશ હોવા છતાં, જાહેર ઉપાસના માટેનું દરેક એવું સ્થળ, જે સામાન્ય રીતે હિન્દુઓ માટે અથવા તેમનાં કોઈ વિભાગ કે વર્ગ માટે ખુલ્લું હોય, તે હિન્દુઓના તમામ વિભાગો અને વર્ગો માટે ખુલ્લું રહેશે; અને કોઈપણ વિભાગ કે વર્ગનો કોઈ હિન્દુ, અન્ય કોઈપણ વિભાગ કે વર્ગનો હિન્દુ જેમ તે સ્થળે પ્રવેશ કરી શકે, ઉપાસના અથવા પ્રાર્થના કરી શકે અથવા તેમાં કોઈ ધાર્મિક સેવા કરી શકે, તે જ રીતે અને તે જ હદ સુધી, આવા જાહેર ઉપાસના સ્થળે પ્રવેશ કરવાથી, ત્યાં ઉપાસના કે પ્રાર્થના અર્પણ કરવાથી, અથવા તેમાં કોઈ ધાર્મિક સેવા બજાવવાથી, કોઈપણ રીતે રોકવામાં, અવરોધવામાં અથવા નિરોત્સાહિત કરવામાં આવશે નહીં:

પરંતુ શરત એવી છે કે જાહેર ઉપાસનાસ્થળ તરીકેનું એવું સ્થાન, જે કોઈ ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના કોઈ વિભાગના હિતાર્થે સ્થાપિત મંદિર હોય, તેના મામલે આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ, જે સ્થિતિ લાગુ પડતી હોય તે મુજબ, ધર્મસંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો તે ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના વિભાગના અધિકારને આધીન રહેશે.”

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

અનુચ્છેદ ૩ ની શરૂઆત નોન-ઓબસ્ટાન્ટે જોગવાઈથી થાય છે, જે કોઈપણ રૂઢિ અથવા પ્રથા અથવા એવા કોઈ કાયદાના બળે અસરકારક હોય તેવા કોઈપણ દસ્તાવેજ પર અગ્રતા ધરાવે છે. જાહેર ઉપાસનાનું દરેક સ્થળ, જે સામાન્ય રીતે હિંદુઓ માટે અથવા હિંદુઓના કોઈ વિભાગ અથવા વર્ગ માટે ખુલ્લું હોય, તે હિંદુઓના તમામ વિભાગો અને વર્ગો માટે ખુલ્લું રહેશે. કોઈપણ વિભાગ અથવા વર્ગનો કોઈ હિંદુ, જાહેર ઉપાસનાના સ્થળમાં પ્રવેશ કરવાથી અથવા તે જાહેર ઉપાસનાના સ્થળે ઉપાસના કરવાથી અથવા પ્રાર્થના અર્પણ કરવાથી અથવા કોઈ ધાર્મિક સેવા બજાવવાથી અટકાવવામાં, અવરોધવામાં અથવા નિરોત્સાહિત કરવામાં આવશે નહીં. તેથી, જાહેર ઉપાસનાના બધા સ્થળો, જે સામાન્ય રીતે હિંદુઓ માટે અથવા હિંદુઓના કોઈ વિભાગ અથવા વર્ગ માટે ખુલ્લાં હોય, તે હિંદુઓના તમામ વિભાગો અને વર્ગો (સ્ત્રીઓ સહિત) માટે ખુલ્લાં હોવા જોઈએ. હિંદુ સ્ત્રીઓ અનુચ્છેદ ૨(સી) હેઠળ એક ‘વિભાગ અથવા વર્ગ’ રચે છે.

અનુચ્છેદ ૩ નો પરંતુક એક અપવાદ ઊભો કરે છે, જેમાં જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે જો જાહેર ઉપાસનાનું સ્થળ એવું મંદિર હોય, જે કોઈ ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના કોઈ વિભાગના હિત માટે સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું હોય, તો અનુચ્છેદ ૩ ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવા માટે તે ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના વિભાગના અધિકારને આધીન રહેશે. પરંતુક ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો ધાર્મિક સંપ્રદાયનો હક માન્ય કરે છે. પરંતુ, પરંતુક ત્યારે જ લાગુ પડે છે જ્યારે નીચેની શરતો પૂર્ણ

થયેલી હોય:

(૧) જાહેર ઉપાસનાનું સ્થળ મંદિર છે; અને

(૨) મંદિરની સ્થાપના કોઈપણ ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના કોઈ વિભાગના હિતાર્થે કરવામાં આવી છે.

૮૭. અમે નિર્ધારિત કર્યું છે કે લોર્ડ અચ્ચપ્પાના ભક્તો ધાર્મિક સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ ધારણ કરતા નથી અને શબરીમાલા મંદિર કોઈ સાંપ્રદાયિક મંદિર નથી. ઉપબંધનો અહીં કોઈ ઉપયોગ નથી. શબરીમાલા મંદિરમાં દસથી પચાસ વર્ષની વય વચ્ચેની મહિલાઓના પ્રવેશને પ્રતિબંધિત કરતી જાહેર સૂચનાઓ તપાસની કસોટી પર ટકી શકતી નથી અને સ્પષ્ટપણે અનુચ્છેદ ૩નું ઉલ્લંઘન કરે છે. તે દસથી પચાસ વર્ષની વય વચ્ચેની કોઈપણ મહિલાને શબરીમાલા મંદિરમાં પ્રવેશવા અને પ્રાર્થના અર્પણ કરવા અટકાવે છે. આવો પ્રતિબંધ તમામ હિંદુ મહિલાઓના તે હકોનું ઉલ્લંઘન કરે છે, જે અનુચ્છેદ ૩ દ્વારા માન્ય કરવામાં આવ્યા છે. બોર્ડ દ્વારા દસથી પંચાવન વર્ષની વય વચ્ચેની મહિલાઓના પ્રવેશને પ્રતિબંધિત કરતી જાહેર સૂચનાઓ અનુચ્છેદ ૩ની સત્તાથી પર છે.

૮૮. આગામી પ્રશ્ન એ છે કે ૧૯૬૫ ના નિયમોની નિયમ ૩(બી) ૧૯૬૫ ના અધિનિયમથી પરે છે કે નહીં. નિયમ ૩ નીચે મુજબ જોગવાઈ કરે છે:

અહીં નીચે ઉલ્લેખિત વ્યક્તિઓના વર્ગોને કોઈપણ જાહેર ઉપાસના સ્થાનમાં ઉપાસના અર્પણ કરવાનો, અથવા જાહેર ઉપાસના સ્થાનને અનુસંગી એવા કોઈપણ પવિત્ર તળાવ, કૂવો, ઝરણું અથવા જળપ્રવાહમાં, તે સ્થાન તેની

હદની અંદર હોય કે બહાર સ્થિત હોય, સ્નાન કરવાનો અથવા તેનું પાણી ઉપયોગ કરવાનો, અથવા ટેકરી કે ટેકરીસ્થિત કિંદા સહિત કોઈપણ પવિત્ર સ્થાને, અથવા જાહેર ઉપાસના સ્થાને પહોંચ મેળવવા માટે આવશ્યક એવા કોઈ રસ્તા, ગલી અથવા પગદંડીનો ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર રહેશે નહીં—

(એ) હિંદુ ન હોય તેવી વ્યક્તિઓ.

(બી) એવી અવધિ દરમિયાનની સ્ત્રીઓ, જેમાં પ્રચલિત રૂઢિ અને પ્રથાનુસાર તેમને જાહેર ઉપાસનાના સ્થળમાં પ્રવેશ કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવતી નથી.

(સી) જન્મ અથવા મૃત્યુને કારણે તેમના પરિવારોમાં ઉત્પન્ન થતી અશુદ્ધિ હેઠળની વ્યક્તિઓ.

(ડી) નશાની હાલતમાં અથવા અવ્યવસ્થિત વર્તન કરનાર વ્યક્તિઓ.

(ઈ) કોઈપણ ઘૃણાસ્પદ અથવા ચેપી રોગથી પીડાતા વ્યક્તિઓ.

(એફ) સંબંધિત જાહેર પૂજા સ્થળની કાર્યકારી સત્તાધિકારીની પરવાનગી સાથે અને યોગ્ય નિયંત્રણ હેઠળ પૂજા માટે લઈ જવામાં આવે તે સિવાય અસ્વસ્થ મતિ ધરાવતા વ્યક્તિઓ.

(જી) વ્યાવસાયિક ભિખારીઓ, જ્યારે તેમનો પ્રવેશ માત્ર ભિક્ષા માંગવાના હેતુસર જ હોય.” (ભારમૂકવામાં આવ્યો છે)

નિયમ ૩(બી) મુજબ, મહિલાઓને કોઈ પણ જાહેર ઉપાસના સ્થળે, જેમાં ટેકરી, નાની ટેકરી અથવા જાહેર ઉપાસના સ્થળે જતો માર્ગ પણ સામેલ છે,

પૂજા અર્પણ કરવાની અથવા એવા સમયે જાહેર ઉપાસના સ્થળોમાં પ્રવેશ કરવાની મંજૂરી નથી, જો પ્રથા અથવા પ્રચલિત રૂઢિ મુજબ તેમને એવા જાહેર ઉપાસના સ્થળોમાં પ્રવેશ કરવાની મંજૂરી ન હોય.

અનુચ્છેદ ૪ આ પ્રમાણે જોગવાઈ કરે છે:

“૪. જાહેર ઉપાસના સ્થળોમાં વ્યવસ્થા અને શિસ્તના જાળવણી માટે તથા વિધિઓ અને સમારંભોના યથાવત્ પાલન માટે નિયમો બનાવવાની સત્તા

—

(૧) જાહેર ઉપાસનાના કોઈપણ સ્થળના ટ્રસ્ટી અથવા તેની સંભાળ રાખનાર અન્ય કોઈપણ વ્યક્તિને, સક્ષમ પ્રાધિકરણના નિયંત્રણ અને તે પ્રાધિકરણ દ્વારા બનાવવામાં આવનાર કોઈપણ નિયમોના આધિન રહીને, જાહેર ઉપાસનાના સ્થળે વ્યવસ્થા અને શિષ્ટાચાર જાળવવાઈ રહે તે માટે તથા ત્યાં કરવામાં આવતી ધાર્મિક વિધિઓ અને સમારંભોના યોગ્ય પાલન માટે નિયમો બનાવવાની સત્તા રહેશે:

પરંતુ શરત એવી રહેશે કે આ ઉપઅનુચ્છેદ હેઠળ બનાવવામાં આવેલ કોઈપણ નિયમન, કોઈ હિંદુ વિરુદ્ધ માત્ર તે કોઈ વિશિષ્ટ વિભાગ અથવા વર્ગનો છે તે આધારે, કોઈપણ રીતે ભેદભાવ કરશે નહીં.

(૨) ઉપઅનુચ્છેદ (૧) માં ઉલ્લેખિત સક્ષમ સત્તાધિકારી નીચે મુજબ હશે,—

(૧) ટ્રાવણકોર-કોચીન હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાઓ અધિનિયમ, ૧૯૫૦

(ટ્રાવણકોર-કોચીન અધિનિયમ ૧૫ ના ૧૯૫૦) ના ભાગ ૧ લાગુ પડે છે તેવા કોઈપણ વિસ્તારમાં આવેલ જાહેર પૂજા સ્થળના સંબંધમાં, ટ્રાવણકોર દેવસ્વમ બોર્ડ;

(૨) ઉક્ત અધિનિયમનો ભાગ ૨ જે કોઈ વિસ્તારમાં વિસ્તરે છે, તે વિસ્તારમાં આવેલ જાહેર ઉપાસના સ્થળના સંબંધમાં, કોચિન દેવસ્વોમ બોર્ડ; અને

(૩) કેરળ રાજ્યના અન્ય કોઈપણ વિસ્તારમાં સ્થિત જાહેર ઉપાસનાસ્થળના સંબંધમાં, સરકાર.”

અનુચ્છેદ ૪(૧) જાહેર ઉપાસના સ્થળના ટ્રસ્ટી અથવા તે સ્થળના પ્રભારીએ વ્યવસ્થા અને શિસ્તનું જતન રાખવા તેમજ જાહેર ઉપાસના સ્થળોએ વિધિ-વિધાન અને સમારંભોના પાલન માટે નિયમો બનાવવા સત્તા પ્રદાન કરે છે. નિયમો બનાવવાની સત્તા નિરપેક્ષ નથી. અનુચ્છેદ ૪(૧) ની પરંતુક જોગવાઈ એ બાબતનો પ્રતિબંધ મૂકે છે કે કોઈપણ હિંદુએ કોઈ વિશિષ્ટ વિભાગ અથવા વર્ગ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે આધાર પર તેની સામે કોઈ પણ રીતે ભેદભાવ રાખી શકાય નહિ.

૮૯. જ્યારે નિયમ બનાવવાની સત્તા કાયદાકીય વિધાન દ્વારા પ્રતિનિયુક્ત સત્તાધિકારીને સોંપવામાં આવે છે, ત્યારે તે મૂળ કાયદાના ઉપબંધોને વિરોધાભાસી એવો નિયમ બનાવી શકતો નથી. નિયમ બનાવવાની સત્તાવાળું પ્રાધિકરણ સક્ષમ બનાવતા કાયદાની વ્યાપ્તિથી પર એવો અથવા

કાયદા સાથે અસંગત એવો નિયમ બનાવવાની સત્તા ધરાવતું નથી.૧૨૨
પ્રતિનિયુક્ત સત્તાધિકારીને સોંપવામાં આવેલી સત્તાનો અતિરેક કરીને
પ્રત્યાયોજિત કાયદાનિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે કે કેમ, તે સત્તા સોંપનાર
અધિનિયમની તે માટેની વિશિષ્ટ જોગવાઈઓ અને તેની જોગવાઈઓમાંથી સ્પષ્ટ
થતો અધિનિયમનો હેતુ ધ્યાનમાં લઈને નક્કી કરવામાં આવે છે.૧૨૩

૯૦. હિંદુ સ્ત્રીઓ, ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૨ની
ઉપઅનુચ્છેદો બ અને ક હેઠળ, હિંદુઓના ‘વર્ગ અથવા શ્રેણી’ બને છે.
અનુચ્છેદ ૪(૧) ની જોગવાઈ કોઈ પણ એવો નિયમન પ્રતિબંધિત કરે છે, જે
કોઈ હિંદુ વિરુદ્ધ તે કોઈ નિશ્ચિત વર્ગ અથવા શ્રેણીનો સભ્ય હોવાના આધારે
ભેદભાવ કરે. સર્વોપરી, અનુચ્છેદ ૩નો આદેશ એવો છે કે જો જાહેર ઉપાસનાનું
સ્થાન સામાન્ય રીતે હિંદુઓ માટે, અથવા હિંદુઓના કોઈ વર્ગ અથવા શ્રેણી માટે
ખુલ્લું હોય, તો તે હિંદુઓના તમામ વર્ગો અથવા શ્રેણીઓ માટે ખુલ્લું હોવું જોઈએ.
શબરીમાલા મંદિર સામાન્ય રીતે હિંદુઓ માટે ખુલ્લું છે અને કોઈપણ સ્થિતિમાં
હિંદુઓના એક વર્ગ અથવા શ્રેણી માટે તો ખુલ્લું છે જ. તેથી તે ખુલ્લું હોવું જ જોઈએ
૧૨૨ એડિશનલ ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ વિ. સિરી રામ, (૨૦૦૦) ૫ એસસીસી
૪૫૧

૧૨૩ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ
વિ પરિતોષ ભૂપેશકુમાર શેઠ, (૧૯૮૪) ૪ એસસીસી ૨૭

હિંદુ સ્ત્રીઓ સહિત હિંદુઓના તમામ વિભાગો અથવા વર્ગો માટે. નિયમ

૩(બી) એવી પરંપરાઓ અને પ્રચલિત પ્રથાઓને પ્રાધાન્ય આપે છે, જે સ્ત્રીઓને “એવા સમય દરમિયાન, જ્યારે તેમને જાહેર ઉપાસનાના સ્થળમાં પ્રવેશ કરવાની મંજૂરી ન હોય...” તે સમયે બાકાત રાખવાની મંજૂરી આપે છે. આવી જોગવાઈ નિર્ધારિત કરીને, નિયમ ૩(બી) અનુચ્છેદ ૩ દ્વારા સ્થાપિત મંદિર પ્રવેશના અધિકારનું સીધું ઉલ્લંઘન કરે છે. અનુચ્છેદ ૩ તેના વિરોધમાં રહેલી કોઈપણ પરંપરા અથવા પ્રથા પર અગ્રતા ધરાવે છે. પરંતુ નિયમ ૩ સ્ત્રીઓને બાકાત રાખતી પરંપરા અથવા પ્રથાને સ્વીકારે છે, માન્યતા આપે છે અને અમલમાં મૂકે છે. આ સ્પષ્ટ રીતે અધિકારબાહ્ય છે.

અધિનિયમનો હેતુ એ છે કે હિંદુઓના કોઈપણ વર્ગ અથવા જાતિ માટે સમર્પિત, અથવા તેમના હિત માટેના, અથવા હિંદુઓના કોઈપણ વર્ગ અથવા જાતિ દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતા મંદિરોમાં હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને જાતિઓને પ્રવેશ સક્ષમ બનાવવો. અધિનિયમ જાહેર ઉપાસનાના સ્થાનોમાં પ્રવેશવાનો તથા પ્રાર્થના અર્પણ કરવાનો હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને જાતિઓનો અધિકાર માન્ય કરે છે. આ કાયદો શતાબ્દીઓથી ચાલતા ભેદભાવને દૂર કરવા માટે ઘડવામાં આવ્યો હતો અને તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી)નું પ્રતિફળ છે. સ્ત્રીઓના બહિષ્કાર દ્વારા અધિનિયમના વ્યાપક અને ઉદાર હેતુને બંધનગ્રસ્ત કરી શકાય નહીં. નિયમ ૩(બી) અધિકારાતીત છે.

કે નરાસુ૧૨૪નું ભૂત

૯૧. સામાવાળાઓએ આગ્રહપૂર્વક રજૂ કર્યું છે કે શબરીમાલા મંદિરમાથી

સ્ત્રીઓને બાકાત રાખવું એ એક એવો રૂઢિપ્રયોગ છે, જે અધિનિયમ અને ૧૯૬૫ના નિયમોથી સ્વતંત્ર છે. ૧૨૫ એવો દાવો કરવામાં આવ્યો હતો કે આ બાકાત રાખવું ‘સંસ્થાગત ઉપાસના’નો એક ભાગ છે અને દેવતાના નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી સ્વરૂપમાંથી ઉદ્ભવે છે. કાર્યવાહી દરમિયાન, અનુચ્છેદ ૧૩ની વ્યાપ્તિ અને તે અનુચ્છેદના ખંડ ૧માં ‘અમલમાં રહેલા કાયદા’ની વ્યાખ્યા અંગે રજૂઆત કરવામાં આવી હતી.

બંધારણનો અનુચ્છેદ ૧૩ આ મુજબ છે:

“૧૩. (૧) આ બંધારણના પ્રારંભ પહેલાં તાત્કાલિક ભારતના પ્રદેશમાં અમલમાં રહેલાં તમામ કાયદાઓ, જેટલા પ્રમાણમાં તેઓ આ ભાગની જોગવાઈઓ સાથે અસંગત હોય, એટલા પ્રમાણમાં, તે અસંગતતાની હદ સુધી, રદબાતલ ગણાશે.

(૨) રાજ્ય આ ભાગ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલા અધિકારોને હરણ કરે અથવા સંકુચિત કરે એવો કોઈ કાયદો બનાવશે નહીં અને આ ઉપઅનુચ્છેદના ઉદ્દંધનમાં બનાવવામાં આવેલ કોઈપણ કાયદો, તે ઉદ્દંધનની હદ સુધી, અમાન્ય રહેશે. ૧૨૪ ઇન્દિરા જયસિંહ, ‘નારાસુ અપ્પા માલીનો ભૂત ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતનો પીછો કરી રહ્યો છે’, લોયર્સ કલેક્ટિવ, ૨૮ મે, ૨૦૧૮

વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી કે. પરાસરણની લેખિત રજૂઆતો, ફકરા ૪, ૬, ૧૦, ૧૫, ૨૯, ૩૯, ૪૧ પર; ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડનું વધારાનું સોગંદનામું ફકરા ૧ પર

(૩) આ અનુચ્છેદમાં, જો સંદર્ભથી અન્યથા આવશ્યક ન હોય, તો—

(એ) “કાયદા”માં કોઈપણ ઓર્ડિનન્સ, આદેશ, ઉપનિયમ, નિયમ, વિનિયમ, અધિસૂચના, પ્રથા અથવા પ્રચલનનો સમાવેશ થાય છે, જેને ભારતના પ્રદેશમાં કાયદાનું બળ પ્રાપ્ત હોય;

(બી) “પ્રવર્તમાન કાયદાઓ” માં એવા કાયદાઓનો સમાવેશ થાય છે કે જે આ બંધારણના પ્રારંભ પહેલાં ભારતના પ્રદેશમાં વિધાનમંડળ અથવા અન્ય સક્ષમ સત્તા દ્વારા પસાર કરવામાં આવેલા અથવા બનાવવામાં આવેલા હોય અને અગાઉ રદ કરવામાં આવ્યા ન હોય, તેમ છતાં એવો કોઈ કાયદો અથવા તેનો કોઈ ભાગ તે સમયે સંપૂર્ણપણે અથવા વિશિષ્ટ વિસ્તારોમાં અમલમાં ન હોય.

(૪) આ અનુચ્છેદમાં રહેલું કશુંપણ અનુચ્છેદ ૩૬૮ હેઠળ કરવામાં આવેલ આ બંધારણના કોઈપણ સુધારાને લાગુ પડશે નહીં.”

૯૨. બોમ્બે વડી અદાલતની વિભાગીય ખંડપીઠે ધ સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે વિ. નરસુ અપ્પા માલી (“ નરસુ ”), ૧૨૬ માં, વિશેષ કરીને પ્રથા, પ્રચલન અને વ્યક્તિગત કાયદાના સંદર્ભમાં, અનુચ્છેદ ૧૩ ના વ્યાપને વિચાર્યો હતો. બોમ્બે પ્રિવેન્શન ઓફ હિંદુ બિગેમસ મેરેજિસ એક્ટ ૧૯૪૬ ની બંધારણીય માન્યતા વિચારવામાં આવી હતી. એવો તર્ક કરવામાં આવ્યો હતો કે બહુપત્નીત્વને મંજૂરી આપતી વ્યક્તિગત કાયદાની જોગવાઈ અનુચ્છેદ ૧૫ હેઠળની ભેદભાવ ન કરવા અંગેની બાંહેધરીનું ઉલ્લંઘન કરે છે, અને બંધારણ અમલમાં આવ્યા પછી અનુચ્છેદ ૧૩(૧) હેઠળ આવી પ્રથા શૂન્ય બની ગઈ હતી. બોમ્બે વડી અદાલતે

“અનુચ્છેદ ૧૩(૧) માં આવેલ ‘પ્રચલિત તમામ કાયદા’ શબ્દપ્રયોગમાં ‘વ્યક્તિગત કાયદા’નો સમાવેશ થાય છે કે કેમ” તે પ્રશ્નનો વિચાર કર્યો હતો. મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ યાગલાએ એવો મત વ્યક્ત કર્યો હતો કે ‘પ્રથા અથવા પ્રચલન’ અનુચ્છેદ ૧૩(૧) માં ‘પ્રચલિત કાયદા’ ની વ્યાખ્યામાં સમાવિષ્ટ થશે. વિદ્વાન મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ ઠરાવ્યું હતું:

૧૫...સોલિસિટર જનરલનો દાવો એવો છે કે “કાયદો”ની આ વ્યાખ્યા માત્ર અનુચ્છેદ ૧૩(૨) પર જ લાગુ પડે છે અને અનુચ્છેદ ૧૩(૧) પર લાગુ પડતી નથી. તેમના જણાવ્યા મુજબ, માત્ર “અમલમાં રહેલા કાયદાઓ”ની વ્યાખ્યા જ અનુચ્છેદ ૧૩(૧) પર લાગુ પડે છે. આ દાવો સ્વીકારવો મુશ્કેલ છે, કારણ કે જો તે અનુચ્છેદ ૧૩(૨) માં આવેલા “કાયદો” શબ્દપ્રયોગ પર લાગુ કરવામાં આવે, તો રૂઢિ અથવા પ્રચલનનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી. રાજ્ય કોઈ રૂઢિ અથવા પ્રચલન બનાવી શકતું નથી. તેથી, વ્યાખ્યાનો તે ભાગ માત્ર અનુચ્છેદ ૧૩(૧) માં આવેલા “કાયદાઓ” શબ્દપ્રયોગ પર જ લાગુ પડી શકે. તેથી, એ સ્પષ્ટ છે કે જો ભારતમાં અમલમાં રહેલી કોઈ રૂઢિ અથવા પ્રચલન એવું હોય, જે મૂળભૂત અધિકારો સાથે અસંગત હોય, તો એવી રૂઢિ અથવા પ્રચલન શૂન્ય છે.

૧૨૬ એ.આઈ.આર. ૧૯૫૨ બોમ ૮૪; દક્ષિણ સતારાના સેશન્સ જજ સમક્ષની કાર્યવાહીમાં, આરોપીને નિર્દોષ છૂટકારો આપવામાં આવ્યો હતો અને બોમ્બે પ્રિવેન્શન ઑફ હિન્દુ બિગેમસ મેરેજિસ અધિનિયમ, ૧૯૪૬ ને અમાન્ય ઠરાવવામાં આવ્યો હતો. આ કેસો આ કાર્યવાહીમાથી ઉદ્ભવે છે. તેથી, કોઈ

પ્રથા અથવા રૂઢિની માન્યતા ભાગ ૩ સાથે તેની સુસંગતતા અંગે કસોટી પરખી શકાતી હતી. તેમ છતાં, માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ વ્યક્તિગત કાનૂન ‘પ્રથા અથવા રૂઢિ’ છે એવી દલીલ નામંજૂર કરી:

૧૫...રિતિ-રિવાજ અથવા પ્રથા એ વ્યક્તિગત કાયદાથી ભિન્નતા છે અને પોતે વ્યક્તિગત કાયદો નથી. કાયદો એવી કેટલીક સંસ્થાઓને માન્યતા આપે છે, જે ધાર્મિક ગ્રંથો સાથે સુસંગત નથી અથવા તેમનાં વિરુદ્ધ પાછા છે, કારણ કે રિતિ-રિવાજ અથવા પ્રથાથી તેમને માન્યતા પ્રાપ્ત થઈ છે, પરંતુ વ્યક્તિગત કાયદો અને રિતિ-રિવાજ અથવા પ્રથા વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ અને નિર્વિવાદ છે.

આથી, ન્યાયમૂર્તિ ચાગલાએ એવો નિષ્કર્ષ આપ્યો કે “વ્યક્તિગત કાયદો અનુચ્છેદ ૧૩(૧) માં વપરાયેલ “અમલમાં રહેલા કાયદાઓ” શબ્દપ્રયોગમાં સમાવાયેલો નથી.”

૯૩. ન્યાયમૂર્તિ ગજેન્દ્રગડકર (ત્યારે જે વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિ હતા) મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિના આ મતથી અસહમત રહ્યા કે રૂઢિ કે પ્રચલન અનુચ્છેદ ૧૩(૧)ના કાર્યક્ષેત્રમાં આવે છે. ન્યાયમૂર્તિ ગજેન્દ્રગડકરના મુજબ, ‘રૂઢિ અથવા પ્રચલન’ અનુચ્છેદ ૧૩(૧)માં આવેલા ‘અમલમાં રહેલા કાયદાઓ’ શબ્દપ્રયોગની અંદર આવતું નથી:

૨૬...જો કાયદાનું બળ ધરાવતી પ્રથા અથવા રૂઢિ ખરેખર “પ્રવર્તમાન કાયદા” શબ્દપ્રયોગમાં સમાવિષ્ટ હોત, તો અનુચ્છેદ ૧૭ દ્વારા અસ્પૃશ્યતાનો સ્પષ્ટ અને વિશિષ્ટ રીતે ઉચ્છેદ કરવાનો પ્રાવધાન કરવો શા માટે આવશ્યક હતો

તે હું સમજી શકતો નથી. આ અનુચ્છેદ અસ્પૃશ્યતાનો ઉચ્છેદ કરે છે અને કોઈપણ સ્વરૂપમાં તેની પ્રથાને પ્રતિબંધિત કરે છે. તે વધુમાં નિર્ધારિત કરે છે કે અસ્પૃશ્યતામાંથી ઉદ્ભવતી કોઈપણ અયોગ્યતાનો અમલ કરવો કાયદા અનુસાર દંડનીય ગુનો ગણાશે. હિંદુઓમાં જે રીતે અસ્પૃશ્યતાની પ્રથા ચાલતી હતી તેનો ઉદ્ભવ પ્રથા અને રૂઢિમાંથી થયો હતો, અને એ બાબતે કોઈ જ શંકા રહી શકતી નથી કે સિદ્ધાંતમાં અને અમલમાં તે જન્મના આધાર પર માત્ર હિંદુઓના એક મોટા વર્ગ વિરુદ્ધ ભેદભાવ કરતી હતી. જો આ રીતે અસ્પૃશ્યતા સ્પષ્ટપણે અનુચ્છેદ ૧૫(૧) ની જોગવાઈઓનો ભંગ કરતી હતી અને જો તે “પ્રવર્તમાન કાયદા” શબ્દપ્રયોગમાં સમાવિષ્ટ હતી, તો અનુચ્છેદ ૧૩(૧) હેઠળ તે અમાન્ય ઠરત. તે દષ્ટિકોણથી, અનુચ્છેદ ૧૭ દ્વારા તેના ઉચ્છેદનું પ્રાવધાન કરવું સર્વથા અનાવશ્યક હોત. એટલા માટે, કાયદાનું બળ ધરાવતી પ્રથા અથવા રૂઢિ “પ્રવર્તમાન કાયદા” શબ્દપ્રયોગમાં સમાવિષ્ટ ગણાવી જોઈએ એવી દલીલ સ્વીકારવામાં મને અડચણ પડે છે.”

વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિ એવું મંતવ્ય વ્યક્ત કર્યું હતું કે અસ્પૃશ્યતાની પ્રથા તેનું ઉદ્ભવ રૂઢિ અને પ્રચલનમાંથી પામે છે. જો અનુચ્છેદ ૧૩(૩)(બી) માં આવેલા ‘પ્રવર્તમાન કાયદાઓ’ ની વ્યાખ્યામાં ‘રૂઢિ અથવા પ્રચલન’ નો સમાવેશ કરવાનો આશય હોત, તો અસ્પૃશ્યતાની રૂઢિ અનુચ્છેદ ૧૫ હેઠળની ભેદભાવવિરોધી ખાતરીનો ભંગ કરતી ગણાત અને અનુચ્છેદ ૧૩(૧) હેઠળ શૂન્ય ઠરત. વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિ નિષ્કર્ષ કર્યો કે તેથી અનુચ્છેદ ૧૭

નિષ્પ્રયોજ્ય બની જાય છે. વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિ વધુમાં નિષ્કર્ષ કર્યો કે તેથી અનુચ્છેદ ૧૩(૧) ને અનુચ્છેદ ૧૩(૩)(બી) સાથે વાંચતાં, ‘પ્રવર્તમાન કાયદાઓ’ ના વ્યાપમાં ‘રૂઢિ અથવા પ્રચલન’ નો સમાવેશ કરવાનો આશય નહોતો.

ન્યાયમૂર્તિ ગજેન્દ્રગડકરે એવું નિર્ધારિત કર્યું હતું કે “ભલે આ અભિપ્રાય ખોટો હોય, તો પણ તેમાંથી એવો અનુસંધાન નીકળતો નથી કે વ્યક્તિગત કાયદાઓ “પ્રવર્તમાન કાયદાઓ” શબ્દપ્રયોગમાં સમાવિષ્ટ છે”:

૨૬...મને એવું માનવું અશક્ય લાગે છે કે હિંદુ કાયદો કે મહોમેડન કાયદો પૈકી કોઈપણ એવો રિવાજ અથવા પ્રચલન પર આધારિત છે, જેને કાયદાનો બળ પ્રાપ્ત થયો હોય.

માનનીય ન્યાયમૂર્તિ અનુચ્છેદ ૧૩(૧) હેઠળ ‘પ્રવર્તમાન કાયદાઓ’ માટે કાયદાકીય આવશ્યકતા વાંચી કાઢી હતી:

૨૭... કોઈ શંકા રહી શકતી નથી કે વ્યક્તિગત કાયદાઓ સામાન્ય અર્થમાં અમલમાં છે; વાસ્તવમાં, ભારતની અદાલતો તેમના કાર્યક્ષેત્રમાં આવતી બાબતોમાં તેમનો અમલ કરે છે. પરંતુ “અમલમાં રહેલા કાયદા” એવી અભિવ્યક્તિ, મારા મત મુજબ, અનુચ્છેદ ૧૩(૧) માં તે સામાન્ય અર્થમાં વપરાઈ નથી. આ અભિવ્યક્તિનો સંદર્ભ એવા કાયદાઓ તરફ છે, જેને સંક્ષેપમાં વૈધાનિક કાયદાઓ તરીકે વર્ણવી શકાય. તેમાં કોઈ શંકા નથી કે આ અભિવ્યક્તિમાં આવતાં કાયદાઓ વિધાનમંડળ અથવા અન્ય સક્ષમ

સત્તાધિકારી દ્વારા પસાર કરાયેલા અથવા બનાવવામાં આવેલા હોવા જોઈએ, અને જ્યાં સુધી આ કસોટી પૂર્ણ થતી નથી ત્યાં સુધી માત્ર આ આધાર પર કે ભારતની અદાલતો દ્વારા વ્યક્તિગત કાયદાઓનો અમલ થાય છે, તેમને આ અભિવ્યક્તિમાં સમાવેશ કરવો કાનૂની રીતે યોગ્ય ગણાઈ શકે નહીં.

માનનીય ન્યાયમૂર્તિ આ બાબતે ભિન્ન મત ધરાવતા હતા કે અનુચ્છેદ ૧૩(૧) ને અનુચ્છેદ ૧૩(૩)(બી) સાથે વાંચતાં તેમાં આવેલ ‘પ્રવર્તમાન કાયદા’ માં ‘રૂઢિ અથવા પ્રચલનો’ નો સમાવેશ થાય છે કે નહીં. આ નિષ્કર્ષ નોંધવામાં વડી અદાલતે આપેલ તર્કને વધુ નજીકથી જોવાનો અવકાશ છે.

૯૪. એ કે ગોપાલન વિ. સ્ટેટ ઓફ મદ્રાસ ,૧૨૭ માં સાત ન્યાયમૂર્તિવાળી ખંડપીઠે પ્રિવેન્ટિવ ડિટેન્શન અધિનિયમ ૧૯૫૦ ની બંધારણીય માન્યતા અંગે વિચાર કર્યો હતો. બહુમતી નિર્ણયે બંધારણના ભાગ ૩ માં આવેલા અનુચ્છેદોની પૃથક અર્થઘટનના આધારે તે અધિનિયમને યથાવત્ રાખ્યો હતો. તેમના પ્રસિદ્ધ વિમતિપૂર્ણ મતમાં, ન્યાયમૂર્તિ ફઝલ અલી એ દર્શાવ્યું હતું કે બંધારણના ભાગ ૩ ની રચના અનુચ્છેદ ૧૯, ૨૧ અને ૨૨ વચ્ચે એક હદ સુધી આછાદનના અસ્તિત્વનું સૂચન કરે છે. આ વિમતિપૂર્ણ મતે એ દૃષ્ટિકોણ સ્વીકાર્યો હતો કે મૂળભૂત અધિકારો એકમેકથી અલિપ્ત અને અલગ નથી, પરંતુ સ્વતંત્રતા અને મુક્તિના એક સામાન્ય સૂત્રનું રક્ષણ કરે છે:

૧૨૭ ૧૯૫૦ એસ.સી.આર. ૮૮

૫૮. મારા મત મુજબ, મૂળભૂત અધિકારો સાથે સંબંધિત આ અધ્યાયની

યોજના તેવું કંઈ માનેતી નથી જે તેને આક્ષેપરૂપે લગાડવામાં આવ્યું છે, એટલે કે દરેક અનુચ્છેદ પોતે જ એક સંહિતા છે અને અન્ય અનુચ્છેદોથી સ્વતંત્ર છે. મારા મત પ્રમાણે, એવું કહી શકાય નહીં કે અનુચ્છેદ ૧૯, ૨૦, ૨૧ અને ૨૨ કોઈ અંશે એકમેકને આરુઢાદિત કરતા નથી. જે વ્યક્તિ કોઈ ગુનામાં દોષિત ઠરે છે તેનો મામલો અનુચ્છેદ ૨૦ અને ૨૧ હેઠળ આવશે અને, જ્યાં સુધી વિચારણા પહેલાં તેની ધરપકડ અને કસ્ટડીમાં અટકાયતનો સંબંધ છે, ત્યાં સુધી અનુચ્છેદ ૨૨ હેઠળ પણ આવશે. પ્રતિબંધાત્મક અટકાયત, જેનો વ્યવહાર અનુચ્છેદ ૨૨ માં કરવામાં આવ્યો છે, તે પણ વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના હરણ સમાન છે, જેનો ઉદ્દેશ અનુચ્છેદ ૨૧ માં કરવામાં આવ્યો છે, અને અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(ડી) માં નિર્ધારિત ગમનસ્વાતંત્ર્યના અધિકારનું પણ ઉલ્લંઘન છે...

(ભાર મુકવામાં આવ્યો છે)

ન્યાયમૂર્તિ ફઝલ અલીના ભિન્નમતમાં સ્વીકારવામાં આવેલ દષ્ટિકોણને સ્તમ કાવસજી કૂપર વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા .૧૨૮ માં સમર્થન આપવામાં આવ્યું હતું. અગિયાર ન્યાયમૂર્તિની પીઠે આ પ્રશ્નનો વિચાર કર્યો હતો કે બેન્કિંગ કંપનીઝ (અન્ડરટેકિંગ્સનું અકિવઝિશન અને ટ્રાન્સફર) ઓર્ડિનન્સ, ૧૯૬૯, અને બેન્કિંગ કંપનીઝ (અન્ડરટેકિંગ્સનું અકિવઝિશન અને ટ્રાન્સફર) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ દ્વારા બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૯ અને ૩૧ હેઠળ અરજદારના અધિકારોમાં હાનિ પહોંચાડવામાં આવી હતી કે નહીં. અધિનિયમને અસંવિધાનીય ઠરાવતા, ન્યાયમૂર્તિ જે. સી. શાહે ઠરાવ્યું:

“પર...અધિકારોની ઘોષણા, ભલે તે સ્પષ્ટ હોય કે અભિપ્રાયानુસાર નિષ્કર્ષરૂપે હોય, એકસરખી પદ્ધતિનું અનુસરણ કરતી નથી. પરંતુ તેમાં એક તંતુ સર્વત્ર પ્રવર્તે છે: તે નિર્ધારિત મર્યાદાઓની અંદર તે અધિકારોના ભંગ સામે વ્યક્તિગત વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિઓના સમૂહોના અધિકારોનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. બંધારણનો ભાગ ૩ મૂળભૂત માનવ અધિકારોની રચનામાં બાંહેધરીઓનું એક નમૂનું ગૂંથે છે. આ બાંહેધરીઓ તે અધિકારોને તેમના ફાળવાયેલા ક્ષેત્રોમાં રક્ષણની સીમા નિર્ધારિત કરે છે; તેઓ અલગ અને સ્વતંત્ર અધિકારોની ઘોષણા કરવાનો પ્રયાસ કરતી નથી.” ૧૨૯

તે જ રીતે, મનિકા માં, સાત ન્યાયમૂર્તિવાળી પીઠ સમક્ષ પાસપોર્ટ્સ અધિનિયમ ૧૯૬૭ની અનુચ્છેદ ૧૦(૩)(સી) સામે બંધારણીય પડકાર ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરતી હોવાથી તે અનુચ્છેદને રદ કરતાં, ન્યાયમૂર્તિ પી એન ભગવતીએ આ રીતે ઠરાવ્યું:

“પ...એવું કહેવામાં આવે છે કે સ્વતંત્ર રીતે અવરજવર કરવાની સ્વતંત્રતા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતામાંથી ઉદ્ભવેલી છે અને તેથી, અનુચ્છેદ ૨૧માં આવેલ ‘વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા’ શબ્દપ્રયોગ તે ગુણધર્મને બહાર કરે છે. અમારા મતે, આ ૧૨૮ (૧૯૭૦) ૧ એસ.સી.સી. ૨૪૮ નથી

૧૨૯ એજ ગ્રંથ, પાનું ૨૮૯ પર

યોગ્ય અભિગમ. બન્ને સ્વતંત્ર મૂળભૂત અધિકારો છે, જોકે તેમાં અમુક આવરાણું છે. એક અધિકાર બીજામાંથી ઉત્પન્ન થયો હોય એવો કોઈ પ્રશ્ન

ઉદ્ભવતો નથી. જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો મૂળભૂત અધિકાર અનેક લક્ષણો ધરાવે છે અને તેમાંના કેટલાક લક્ષણો અનુચ્છેદ ૧૯ માં જોવા મળે છે. જો કોઈ વ્યક્તિના અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળના મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન થાય, તો રાજ્ય તે કાર્યવાહી ટકાવી રાખવા માટે કાયદાનો આધાર લઈ શકે છે, પરંતુ અનુચ્છેદ ૧૯(૧) દ્વારા આવરી લેવાયેલા લક્ષણોના સંબંધમાં, જ્યાં સુધી ઉક્ત કાયદો અનુચ્છેદ ૧૯(૨) માં નિર્ધારિત કસોટીને પૂર્ણ કરતો ન હોય ત્યાં સુધી, તે સંપૂર્ણ જવાબ ગણાઈ શકતો નથી.” ૧૩૦ (ભાર મૂકવામાં આવ્યો)

સ્પેશિયલ અદાલતો વિધેયક રેફરન્સ ,૧૩૧ માં આ અદાલતની સાત ન્યાયમૂર્તિની ખંડપીઢે અનુચ્છેદ ૧૪૩(૧) હેઠળ કરવામાં આવેલ એક સંદર્ભ પર વિચાર કર્યો હતો, જેમાં પ્રશ્ન હતો કે સ્પેશિયલ અદાલતો વિધેયક, ૧૯૭૮ અથવા તેની કોઈ જોગવાઈ, જો અધિનિયમિત કરવામાં આવે, તો શું તે બંધારણીય રીતે અમાન્ય ગણાશે. ન્યાયમૂર્તિ વાય વી ચંદ્રચૂડ (પોતાના માટે, ન્યાયમૂર્તિ પી એન ભગવતી, ન્યાયમૂર્તિ આર એસ સરકારિયા અને ન્યાયમૂર્તિ મુર્તઝા ફઝલ અલી માટે લખતાં) એ ઠરાવ્યું હતું કે “બંધારણની વિવિધ જોગવાઈઓનું સુસંગતીકરણ કરવા પ્રયત્ન થવો જોઈએ અને તેના કોઈપણ ભાગને નિષ્પ્રયોજ્ય અથવા અતિરિક્ત ગણવો જોઈએ નહીં.” વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિ એમ ઠરાવ્યું:

“૪૯...અમારા જેવું બંધારણ, જે અમેરિકન બંધારણથી ભિન્ન રીતે વિગતવાર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે અને જેમાં સૂક્ષ્મ વિગતો સુધીનો સમાવેશ

થાય છે, તેમાં અમુક પ્રમાણમાં પુનરાવર્તન અથવા આંશિક આવરણ અનિવાર્ય છે. તેથી, અમારા બંધારણનું અર્થઘટન કરતી વખતે એ બાબતે વધુ કાળજી લેવી આવશ્યક છે કે તેની વિવિધ જોગવાઈઓ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલી સત્તાઓને તેમનો સંપૂર્ણ પ્રભાવ કાર્યરત થવા દેવામાં આવે અને કોઈ એક જોગવાઈને અર્થઘટન દ્વારા એવી રીતે ન માનવામાં આવે કે તે બીજી જોગવાઈના અસ્તિત્વ અને પ્રભાવને રદબાતલ કરતી હોય.” ૧૩૨

પુત્તસ્વામીમાં, નવ ન્યાયમૂર્તિની પીઠ દ્વારા આપવામાં આવેલા સર્વાનુમતિપૂર્ણ નિર્ણયે એ જાહેર કર્યું કે ગોપનીયતા સ્વાતંત્ર્ય, ગૌરવ અને વ્યક્તિગત સ્વાયત્તતાના એક પાસા તરીકે બંધારણીય રીતે સંરક્ષિત છે. અદાલતે ઠરાવ્યું કે ગોપનીયતાનો સ્ત્રોત બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧માં આપેલ જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યની ખાતરીમાં રહેલો છે તેમજ ભાગ ૩માં સમાવાયેલ અને મૂળભૂત અધિકારો દ્વારા માન્ય અને સુનિશ્ચિત કરાયેલ। સ્વતંત્રતા અને ગૌરવના અન્ય પાસાઓમાં પણ રહેલો છે. ચાર ન્યાયમૂર્તિના ચુકાદામાં આ મુજબ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું:

“૨૫૯... અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૯ અને ૨૧ ના સંગમથી એવી ન્યાયશાસ્ત્રીય સંકલ્પના અસ્તિત્વમાં આવી છે કે જે પરસ્પર સંબંધને માન્યતા આપે છે ૧૩૦ પૂર્વોક્ત, પાનું ૨૭૯ પર

૧૩૧ (૧૯૭૯) ૧ એસ.સી.સી. ૩૮૦

૧૩૨ પૂર્વોક્ત, પૃષ્ઠ ૪૧૩ પર

હકો વચ્ચે. આ રીતે ન્યાયસંગતતા અને ભેદભાવરહિતતાની આવશ્યકતાઓ અનુચ્છેદ ૨૧ ના સત્વગત તેમજ પ્રક્રિયાત્મક બંને પાસાઓને પ્રેરિત કરે છે...૧૩૩

૨૬૦... મૂલભૂત અધિકારોના અધ્યાયમાં આવેલી દરેક અનુચ્છેદના પાયા રૂપ સંવિધાનિક મૂલ્યો અન્ય અનુચ્છેદોના અર્થને પણ સજીવ બનાવે છે કાનૂનની આ વૃદ્ધિ સ્વાભાવિક વિકાસક્રમને અનુસરી છે. અંતે, આ વિકાસનો આધાર એ છે કે મૂલભૂત અધિકારોની વિવિધ બાંહેધરીઓનો દરેક પાસો માનવીઓ સાથે સંબંધિત છે. દરેક તત્વ, અન્ય તત્વો સાથે મળીને, માનવીય વ્યક્તિત્વની રચનામાં ફાળો આપે છે. વસ્તુઓના સ્વભાવગત સ્વરૂપથી જ, કોઈપણ તત્વને સમસ્ત સંયુક્ત પૂર્ણતાથી વિરિછન્ન રીતે વાંચી શકાય નહીં.”૧૩૪

નરાસુમાં અપનાવવામાં આવેલી તર્કપ્રણાલીને પ્રતિસાદ આપતાં, એ.એમ. ભટ્ટાચારજી પોતાની કૃતિ ‘મેટ્રિમોનિયલ લોઝ એન્ડ ધ કન્સ્ટિટ્યુશન’, ૧૩૫ માં આ રીતે લખે છે:

...અનુચ્છેદ ૧૫(૩) ની જોગવાઈઓ “બાળકો” નો ઉલ્લેખ કરતી હદ સુધી અનાવશ્યક પણ જણાઈ શકે છે. ધર્મ, જાતિ, વર્ણ, લિંગ અથવા જન્મસ્થળના આધાર પર ભેદભાવનો પ્રતિબંધ મૂકતી અનુચ્છેદ ૧૫(૧) વચના આધાર પર કોઈ ભિન્ન વર્તનનો પ્રતિબંધ મૂકતી નથી. અને, તેથી, જો વય આ રીતે ભિન્નીકરણ માટે પ્રતિબંધિત આધાર ન હોય, તો અનુચ્છેદ ૧૫(૩) માં “આ

અનુચ્છેદમાં કશુંપણ રાજ્યને બાળકો માટે કોઈ વિશેષ જોગવાઈ કરવાનો અવરોધ કરશે નહીં” એવો સ્પષ્ટ બચાવ ઉપબંધ કરવાનો આવશ્યક ન હતો, કારણ કે અનુચ્છેદ ૧૫(૧) અથવા અનુચ્છેદ ૧૫(૨) માં કશુંપણ આવી વિશેષ જોગવાઈને મનાઈ કરતું ન હોત...ત્યાં, માત્ર એટલી હકીકત કે કોઈ મુદ્દો ભાગ ૩ માંની એક અથવા વધુ અનુચ્છેદો દ્વારા અથવા અન્યત્ર વિશિષ્ટ રીતે હલ કરવામાં આવ્યો છે, તે માત્ર પોતાના બળે એ નિષ્કર્ષને સમર્થન આપતી નથી કે એ જ મુદ્દો ભાગ ૩ માંની અન્ય કોઈ અનુચ્છેદ અથવા અનુચ્છેદોમાં અથવા અન્યત્ર ફરીથી આવરી લેવાયો નથી, આવરી લેવાઈ શકતો નથી અથવા ફરીથી હલ કરવામાં આવી શકતો નથી.

૯૫. સંવિધાનના ભાગ ૩ હેઠળ બાંહેધરી આપવામાં આવેલા અધિકારોમાં વ્યક્તિગત ગૌરવનો એક સામાન્ય સૂત્ર સર્વત્ર વ્યાપેલો છે. સંવિધાનની તે અનુચ્છેદોમાં, જે મૂળભૂત માનવીય સ્વાતંત્ર્યોને માન્યતા આપે છે, કંઈક અંશે પરસ્પર આરછાદન છે અને તેમનું સૌથી વિશાળ અર્થમાં અર્થઘટન કરવું આવશ્યક છે ૧૩૩ આઈબિડ, પાનું ૪૭૭ પર

૧૩૪ પૂર્વોક્ત, પૃષ્ઠ ૪૭૮ પર

૧૩૫ એ એમ ભટ્ટાચાર્ય, મેટ્રિમોનિયલ લોઝ એન્ડ ધ કોન્સ્ટિટ્યુશન, ઈસ્ટર્ન લો હાઉસ (૧૯૯૬) ના પાનું ૩૨ પર

અર્થ શક્ય છે. તેથી એવું કહેવું કે બંધારણમાં કોઈ અનુચ્છેદનો સમાવેશ થવાથી સુનિશ્ચિત કરાયેલ । અધિકારોની વિશાળ વ્યાપકતા મર્યાદિત થાય છે, તે

ટકી શકે તેમ નથી. અનુચ્છેદ ૧૭ ને અસ્પૃશ્યતા અંગેની વિશિષ્ટ જોગવાઈનો સમાવેશ કરવા માટે બંધારણના રચયિતાઓએ સમાવેશ કર્યો હતો. અનુચ્છેદ ૧૭ નો સમાવેશ બંધારણની પરિવર્તનકારી ભૂમિકા અને દૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ દર્શાવે છે. તે સામાજિક રચનામાં સદીઓથી ચાલતા ભેદભાવ પર ધ્યાન કેન્દ્રીત કરે છે અને પીડિત તથા હાશિયે રહેલા વર્ગોને ન્યાય આપવા માટે બંધારણની ભૂમિકાને પ્રતિપાદિત કરે છે. ભાગ ૩ માં આવેલ કોઈ વિશિષ્ટ અનુચ્છેદનો પરિઘ, જે સ્વતંત્રતાના કોઈ ચોક્કસ પાસા સાથે સંબંધિત હોય, તે ભાગ ૩ ના અન્યત્ર પણ અસ્તિત્વમાં હોઈ શકે છે. તેનું કારણ એ છે કે બધી સ્વતંત્રતાઓ એક અવિભાજ્ય સંબંધ વહેંચે છે. તે એકસાથે અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તેમની સહઅસ્તિત્વમાં જ ગૌરવ, સ્વતંત્રતા અને સમાનતાનું દર્શન સાકાર થાય છે. પુત્તસ્વામી માં નોંધાયા મુજબ, “બંધારણસભાએ એવું યોગ્ય માન્યું હતું કે સ્વતંત્રતાના કેટલાક પાસાઓને વધુ દઢ ઘોષણાની આવશ્યકતા છે જેથી રાજ્યની સત્તાને તે પાસાઓનું હનન અથવા સંકોચન કરવામાં મર્યાદિત કરી શકાય.” અનુચ્છેદ ૧૩(૧) ને અનુચ્છેદ ૧૩(૩)(બી) સાથે વાંચતા ‘અમલમાં રહેલા કાયદાઓ’ માંથી પ્રથા અને વપરાશને બહાર રાખવા માટે નરસુ માં ન્યાયમૂર્તિ ગજેન્દ્રગડકરે અપનાવેલું તર્કસંગત આધાર, સિદ્ધાંતના દૃષ્ટિકોણથી પણ અને આ અદાલતના પૂર્વનિવેદનના દૃષ્ટિકોણથી પણ, ટકી શકે તેમ નથી.

૯૬. નારાસુમાં બંને ન્યાયમૂર્તિઓએ ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ ૧૯૧૫ ની અનુચ્છેદ ૧૧૨ ની શબ્દરચના પર આધાર રાખ્યો હતો, જેમાં

કલકત્તા, મદ્રાસ અને બોમ્બેની વડી અદાલતોને તેમની મૂળ અધિકારિતાનો ઉપયોગ કરતી વખતે અમુક બાબતોનો નિર્ણય દાવાના પક્ષકારોના અને, જ્યાં વાદી તથા સામાવાળા ભિન્ન વ્યક્તિગત કાયદા અથવા રૂઢિને આધીન હોય ત્યાં, સામાવાળાના વ્યક્તિગત કાયદા અથવા રૂઢિ અનુસાર કરવાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો:

“૧૧૨. કલકત્તા, મદ્રાસ અને બોમ્બેની વડી અદાલતો, જેવી સ્થિતિ હોય તે મુજબ કલકત્તા, મદ્રાસ અથવા બોમ્બેના નિવાસીઓ વિરુદ્ધ દાવાઓમાં તેમની મૂળ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરતી વખતે, જમીનો, ભાડાં અને માલસામાનના વારસાગત હક અને અનુગમન સંબંધિત બાબતોમાં, તેમજ પક્ષકાર અને પક્ષકાર વચ્ચેના કરાર અને વ્યવહાર સંબંધિત બાબતોમાં, જ્યારે બંને પક્ષકારો એક જ વ્યક્તિગત કાયદા અથવા કાયદાના બળ ધરાવતા રૂઢિ-રિવાજને આધીન હોય, ત્યારે તે વ્યક્તિગત કાયદા અથવા રૂઢિ-રિવાજ અનુસાર નિર્ણય કરશે, અને જ્યારે પક્ષકારો ભિન્ન વ્યક્તિગત કાયદાઓ અથવા કાયદાના બળ ધરાવતા રૂઢિ-રિવાજોને આધીન હોય, ત્યારે જે કાયદા અથવા રૂઢિ-રિવાજને સામાવાળા આધીન હોય તે અનુસાર નિર્ણય કરશે.” (ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

પર્સનલ લો’ અને ‘કાયદાની બળવત્તા ધરાવતી પ્રથા’ ના વિભાજક પ્રયોગ (જેમાં ‘ઓર’ શબ્દ દ્વારા બંનેને અલગ પાડવામાં આવ્યા છે) પર આધાર રાખીને, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ ચાગલાએ એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે ૧૮૧૫ ના

અધિનિયમના વિધાનાત્મક પૂર્વદષ્ટાંત હોવા છતાં, બંધારણસભાએ ઈચ્છાપૂર્વક અનુચ્છેદ ૧૩ માં ‘પર્સનલ લો’ નો ઉલ્લેખ રાખ્યો નથી. મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ ચાગલાએ ઠરાવ્યું કે આ “અનુચ્છેદ ૧૩ ના કાર્યક્ષેત્રમાંથી પર્સનલ લો ને બહાર રાખવાનો બંધારણ રચનાર સંસ્થાનો આશય દર્શાવતો અતિ સ્પષ્ટ સંકેત છે.

બંધારણસભા સમક્ષ ભારત શાસન અધિનિયમ, ૧૯૩૫નો એક વિધાનાત્મક પૂર્વદષ્ટાંત પણ હતો, જેમાંથી બંધારણની અનેક જોગવાઈઓ ઘડવામાં આવી છે. તે અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૨૯૨, જે વ્યાપક રીતે બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૭૨(૧)ને અનુરૂપ છે, આ મુજબ છે:

“૨૯૨. આ અધિનિયમ દ્વારા ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટનું નિરસન કરવામાં આવેલ હોવા છતાં, પરંતુ આ અધિનિયમની અન્ય જોગવાઈઓને આધીન રહીને, આ અધિનિયમના ભાગ ૩ના પ્રારંભ પહેલાં તત્કાળ બ્રિટિશ ઇન્ડિયામાં અમલમાં રહેલા તમામ કાયદા, સક્ષમ વિધાનમંડળ અથવા અન્ય સક્ષમ સત્તાધિકારી દ્વારા તેમાં ફેરફાર કરવામાં ન આવે અથવા તેનું નિરસન ન કરવામાં આવે અથવા તેમાં સુધારો ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી, બ્રિટિશ ઇન્ડિયામાં અમલમાં ચાલુ રહેશે.” (ભાર મૂકવામાં આવ્યો)

અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૨૯૨ એ તે અધિનિયમના ભાગ ૩ ના પ્રારંભ પહેલાં બ્રિટિશ ઇન્ડિયામાં તાત્કાલિક અમલમાં રહેલો ‘સર્વ કાયદો’ જાળવી રાખ્યો હતો. તે અનુચ્છેદમાં આવેલ “અમલમાં રહેલો કાયદો” શબ્દપ્રયોગનો અર્થઘટન ફેડરલ અદાલતે ધ ચુનાઈટેડ પ્રોવિન્સેસ વિ. મ્હટ. આતીકા બેગમ

.૧૩૬ માં કર્યો હતો. અદાલત સમક્ષનો પ્રશ્ન એવો હતો કે યુનાઈટેડ પ્રોવિન્સેસનું વિધાનમંડળ રેગ્યુલરાઈઝેશન ઑફ રિમિશન્સ એક્ટ ૧૯૩૮ ઘડવા માટે સક્ષમ હતું કે નહીં. ગવર્નમેન્ટ ઑફ ઇન્ડિયા એક્ટ ૧૯૩૫ ની અનુચ્છેદ ૨૯૨ નું અર્થઘટન કરતાં અને પ્રાંતીય વિધાનમંડળ તથા કેન્દ્રીય વિધાનમંડળની સત્તાઓનો ઉલ્લેખ કરતાં, ન્યાયમૂર્તિ સુલેમાને આ રીતે ઠરાવ્યું:

“ભલે આપણે વિધાનમંડળની પ્રજ્ઞા સાથે સંબંધિત ન હોઈએ, તેમ છતાં એવું કહ્યાં વગર રહી શકાય નહીં કે નવી વિધાનવ્યવસ્થાને પૂર્વલક્ષી અસર આપવાની સત્તાને શા માટે સંકુચિત, મર્યાદિત અથવા લઘુત્તમ બનાવવી જોઈએ તે માટે કોઈ પૂરતું કારણ દેખાતું નથી, વિશેષ કરીને જ્યારે ધારા ૨૯૨ તે સમયે અમલમાં રહેલી કાયદેસરની જોગવાઈઓ પર જ નહીં, પરંતુ તમામ કાયદાઓ પર, જેમાં વ્યક્તિગત કાયદા, પરંપરાગત કાયદા અને સામાન્ય કાયદાઓ પણ સમાવેશ પામે છે, લાગુ પડે છે.” ૧૩૭

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

અનુચ્છેદ ૧૩(૩)(એ) અને ૧૩(૩)(બી) માં આવેલ વ્યાખ્યાત્મક શબ્દો ‘કાયદો’ અને ‘અમલમાં રહેલા કાયદાઓ’ સમાવેશી વ્યાખ્યા ધરાવે છે. આ ધારાત્મક અર્થઘટનનો સ્થાપિત સિદ્ધાંત છે કે ‘સમાવેશ કરે છે’ શબ્દનો ઉપયોગ ૧૩૬ એ.આઈ.આર. ૧૯૪૧ એફ.સી. ૧૬ ના અર્થને વિસ્તૃત કરે છે

૧૩૭ ઉપરોક્ત, પાનું ૩૧ પર

ઉપયોગમાં લેવાયેલા શબ્દો અથવા શબ્દસમૂહો.૧૩૮ તેમના પ્રામાણિક

ગ્રંથ, ‘પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ સ્ટેચ્યુટરી ઇન્ટરપ્રિટેશન’ માં, જસ્ટિસ જી પી સિંહ લખે છે કે: “જ્યાં વ્યાખ્યાયિત કરાયેલ શબ્દમાં ‘સમાવેશ થાય છે’ એમ જાહેર કરવામાં આવે છે કે અમુક અને અમુક વસ્તુઓ તેમાં આવે છે, ત્યાં તે વ્યાખ્યા પ્રથમદષ્ટિએ વિસ્તૃત હોય છે.” ૧૩૯

૯૭. સન્ટ રામ વિ. લલ સિંહ ૧૪૦ માં, આ અદાલતની બંધારણીય પીઠે ‘બંધારણ અમલમાં આવ્યા પછી, પ્રિ-એમ્પશનનો અધિકાર બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એફ) સાથે વાંચવામાં આવતા અનુચ્છેદ ૧૩ની જોગવાઈઓના વિરુદ્ધ છે કે કેમ’ તે પ્રશ્નનો વિચાર કર્યો હતો. એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે ‘કાયદો’ અને ‘અમલમાં રહેલા કાયદાઓ’ શબ્દસમૂહોની અલગથી વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે અને ‘કાયદો’ની વ્યાખ્યામાં આવેલ ‘રૂઢિ અથવા પ્રચલન’નો સમાવેશ ‘અમલમાં રહેલા કાયદાઓ’ની વ્યાખ્યામાં થઈ શકતો નથી. આ દલીલ નામંજૂર કરતાં, અદાલતે વ્યાખ્યાત્મક અનુચ્છેદોમાં ‘સમાવેશ કરે છે’ શબ્દપ્રયોગથી આવતો વ્યાપક અર્થ આધારરૂપ માન્યો:

જ...પ્રશ્ન એ છે કે સંયુક્ત વાક્યખંડ “પ્રવર્તમાન કાયદાઓ” ની વ્યાખ્યા આપવાથી શું પ્રથમ વ્યાખ્યાને બાકાત રાખવાનો આશય છે કે નહીં. “પ્રવર્તમાન કાયદાઓ” વાક્યખંડની વ્યાખ્યા સમાવેશક વ્યાખ્યા છે અને તેનો આશય એવો છે કે બંધારણના પ્રારંભ પહેલાં વિધાનમંડળ અથવા અન્ય સક્ષમ સત્તાધિકાર દ્વારા પસાર કરવામાં આવેલા અથવા બનાવવામાં આવેલા એવા કાયદાઓનો તેમાં સમાવેશ થાય, ભલે તે કાયદો અથવા તેનો કોઈ ભાગ નિશ્ચિત વિસ્તારોમાં

અથવા સર્વથા અમલમાં ન હોય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જે કાયદાઓ કાયદાપુસ્તકમાં હોવા છતાં અમલમાં નહોતા, તેઓનો પણ “પ્રવર્તમાન કાયદાઓ” વાક્યખંડમાં સમાવેશ થતો હતો. પરંતુ બીજી વ્યાખ્યા કોઈ પણ રીતે પ્રથમ ખંડમાં આવેલા “કાયદો” શબ્દના વ્યાપને, તે શબ્દની વ્યાખ્યા દ્વારા જે રીતે વિસ્તૃત થયો છે, તે રીતે મર્યાદિત કરતી નથી. તે તો માત્ર તેમાં એવી બાબતનો સમાવેશ કરીને તેને વિસ્તૃત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે જેનો, બીજી વ્યાખ્યા ન હોત તો, પ્રથમ વ્યાખ્યાથી સમાવેશ થયો ન હોત...ભારતના પ્રદેશમાં કાયદાનું બળ ધરાવતી પ્રથા અને રૂઢિનો “પ્રવર્તમાન તમામ કાયદાઓ” આ અભિવ્યક્તિ દ્વારા અવશ્ય અભિપ્રાય લેવાયો છે એવું માનવું જોઈએ.

આ રીતે, ‘લૉ’ અને ‘પ્રવર્તમાન કાયદા’ અભિવ્યક્તિઓની વ્યાખ્યામાં ‘સમાવેશ થાય છે’ શબ્દપ્રયોગનો ઉપયોગ બંનેને વ્યાપક અર્થ આપે છે. ભારતના પ્રદેશમાં કાયદાનો બળ ધરાવતી પ્રથાઓ “પ્રવર્તમાન કાયદા”ની અંદર આવરી લેવાય છે. વર્તમાન સ્વરૂપમાં અનુચ્છેદ ૧૩ સ્વીકારવામાં આવે તે પહેલાં, ૧૩૮ અર્દેશિર એચ. ભીવાન્ડીવાળા વિ. સ્ટેટ ઓફ બૉમ્બે (૧૯૬૧) ૩ એસસીઆર ૫૯૨; સીઆઈટી વિ. તાજ મહાલ હોટેલ, સિકંદરાબાદ (૧૯૭૧) ૩ એસસીસી ૫૫૦; ગીતા એન્ટરપ્રાઇઝેસ વિ. સ્ટેટ ઓફ ચુ.પી. (૧૯૮૩) ૪ એસસીસી ૨૦૨; રિજનલ ડિરેક્ટર, ઈએસઆઈસી વિ. હાઈ લેન્ડ કૉફી વર્ક્સ ઓફ પી.એફ.એક્સ. સલ્દાન્યા એન્ડ સન્સ (૧૯૯૧) ૩ એસસીસી ૬૧૭

૧૩૯ જસ્ટિસ જી પી સિંહ, પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ સ્ટેચ્યુટરી ઇન્ટરપ્રિટેશન,

લેકિસસ નેકિસસ (૨૦૧૬) પૃષ્ઠ ૧૪૦ પર (૧૯૬૪) ૭ એસસીઆર ૭૫૬

મસૌદા અનુચ્છેદ ૮ માં માત્ર ‘કાયદો’ ની વ્યાખ્યા જ સામેલ હતી. ૧૪૧ ઓક્ટોબર ૧૯૪૮ માં, મસૌદા સમિતિએ ‘પ્રવર્તમાન કાયદાઓ’ ની વ્યાખ્યા સામેલ કરી. આ સુધારો પ્રસ્તાવિત કરવાનો કારણ મસૌદા સમિતિની નોંધ ૧૪૨ માંથી સ્પષ્ટ થાય છે:

‘અમલમાં રહેલા કાયદા’ એવો પ્રયોગ ૮ ની ઉપઅનુચ્છેદ (૧) માં કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ એવો કાયદો, જે વિધાનમંડળ દ્વારા પસાર કરવામાં આવ્યો હોય પરંતુ જે કદીપણ અથવા ચોક્કસ વિસ્તારોમાં અમલમાં ન હોય, તેને આ અનુચ્છેદની ઉપઅનુચ્છેદ (૧) ના અમલને આકર્ષવા માટે અમલમાં રહેલો કાયદો ગણવામાં આવશે કે કેમ તે સ્પષ્ટ નથી. તે અનુસંધાને એવું સૂચવવામાં આવે છે કે અનુચ્છેદ ૩૦૭ ની સ્પષ્ટીકરણ ૧ ની રેખાઓ પર આ અનુચ્છેદની ઉપઅનુચ્છેદ (૩) માં ‘અમલમાં રહેલો કાયદો’ ની વ્યાખ્યા સમાવેશ કરવી જોઈએ.

‘પ્રવર્તમાન કાયદા’ માટે અલગ વ્યાખ્યા આપવાનો કારણ અત્યંત મહત્વનો છે. ‘પ્રવર્તમાન કાયદા’ની વ્યાખ્યા એ સુનિશ્ચિત કરવા માટે સામેલ કરવામાં આવી હતી કે વિધાનમંડળ દ્વારા પસાર કરાયેલા, પરંતુ સર્વથા અથવા ચોક્કસ વિસ્તારોમાં અમલમાં ન આવેલા કાયદાઓ પર અનુચ્છેદ ૧૩(૧)નું પ્રવર્તન લાગુ પડે. જોકે, ન્યાયમૂર્તિ ગજેન્દ્રગડકરે એવો નિર્ધાર કર્યો હતો કે અનુચ્છેદ ૧૩(૧)માં ‘પ્રવર્તમાન કાયદા’ એ ધારાસભ્ય કાયદાઓ માટેનો એક

સમૂહવાચક પ્રયોગ છે. આપું કરતાં, વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિ સમાવે તેવી વ્યાખ્યાના કારણે ‘પ્રવર્તમાન કાયદા’ શબ્દપ્રયોગને અપાવાનો હતો તે વિશાળ વ્યાપ નજરઅંદાજ કર્યો હતો. સંત રામમાં બંધારણ ખંડપીઠનો નિર્ણય ચોક્કસપણે આ જ પાસાને ભારપૂર્વક રેખાંકિત કરે છે. તેથી, નારાસુમાં બોમ્બે વડી અદાલતના ન્યાયમૂર્તિ તરીકે ન્યાયમૂર્તિ ગજેન્દ્રગડકરનો અભિપ્રાય યોગ્ય માનવો શક્ય નથી.

૯૮. તાજેતરમાં, શાયરા બાનો માં, બંધારણીય પીઠે આ વિચાર્યું હતું કે તલાક – ઉલ – બિદ્દત અથવા ‘ત્રિપલ તલાક’, જેના દ્વારા મુસ્લિમ પુરુષને “તલાક” શબ્દ ત્રણ વખત ઉચ્ચારીને પોતાની પત્નીને છૂટાછેડા આપવા સત્તા આપવામાં આવતી હતી, તે ૧૪૧ શિવા રાવ, ધ ફેમિંગ ઓફ ઇન્ડિયાઝ કન્સ્ટિટ્યુશન, વોલ્યુમ ૩, પૃષ્ઠ ૫૨૦, ૫૨૧ પર. ખરડા અનુચ્છેદ ૮ આ પ્રમાણે વાંચાય છે:

“૮(૧) ભારતના પ્રદેશમાં આ સંવિધાનના પ્રારંભથી તાત્કાલિક પૂર્વે અમલમાં રહેલા બધા કાયદાઓ, જ્યાં સુધી તેઓ આ ભાગની જોગવાઈઓ સાથે અસંગત હોય, ત્યાં સુધી આવી અસંગતતાની હદે રદબાતલ ગણાશે.

(૨) રાજ્ય એવો કોઈ કાયદો બનાવશે નહીં જે આ ભાગ દ્વારા પ્રદાન કરાયેલા અધિકારોનો હરણ કરે અથવા તેમાં કાપ મૂકે અને આ ખંડના ઉદ્દેશનમાં બનાવવામાં આવેલો કોઈપણ કાયદો, તેવા ઉદ્દેશનની હદ સુધી, રદબાતલ ગણાશે:

પરંતુ શરતે કે, આ અનુચ્છેદમાં રહેલી કોઈ બાબત રાજ્યને કોઈ પ્રચલિત કાયદામાંથી ઉત્પન્ન થતી કોઈપણ અસમાનતા, વિસંગતિ, ગેરલાભ અથવા ભેદભાવના નિવારણ માટે કોઈ કાયદો બનાવવાથી અવરોધિત કરશે નહીં.

(૩) આ અનુચ્છેદમાં, “કાયદો” શબ્દપ્રયોગમાં ભારતના પ્રદેશમાં અથવા તેના કોઈપણ ભાગમાં કાયદાનું બળ ધરાવતા કોઈપણ વટહુકમ, આદેશ, ઉપનિયમ, નિયમ, વિનિયમ, અધિસૂચના, રૂઢિ અથવા પ્રથા નો સમાવેશ થાય છે.”

૧૪૨ શિવા રાવ, ભારતના બંધારણની રચના, ભાગ ૪, પૃષ્ઠ ૨૬, ૨૭ પર

કાનૂની રીતે અમાન્ય. ૩-૨ ના નિર્ણયમાં, બહુમતીએ એવો નિર્ણય કર્યો કે ત્રિપલ તલાક કાનૂની રીતે માન્ય નથી. ન્યાયમૂર્તિ રોહિન્ટન ફલી નરીમન (પોતાના માટે અને ન્યાયમૂર્તિ લલિત માટે નિર્ણય લખતા) એ માન્યું કે મુસ્લિમ પર્સનલ લૉ (શરિયત) એપ્લિકેશન અધિનિયમ, ૧૯૩૭ એ ત્રિપલ તલાકની પ્રથાને સંહિતાબદ્ધ કરી હતી. વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિ ત્યારબાદ આ બાબતનું પરીક્ષણ કર્યું કે શું આ બંધારણનું ઉલ્લંઘન કરે છે:

“૪૭.અતઃ, આ સ્પષ્ટ છે કે મુસ્લિમ વ્યક્તિગત કાયદા દ્વારા માન્ય અને અમલમાં મુકાતી તલાકની તમામ પદ્ધતિઓને ૧૯૩૭ના અધિનિયમ દ્વારા માન્યતા અપાઈ છે અને અમલમાં મુકવામાં આવે છે. તેમાં અનિવાર્ય રીતે ટ્રિપલ તલાકનો પણ સમાવેશ થશે, જ્યારે ભારતમાં સુન્નીઓ પર લાગુ પડતા મુસ્લિમ

વ્યક્તિગત કાયદાની વાત આવે છે...૧૪૩

૪૮. જેમ કે અમે આ નિષ્કર્ષે પહોંચ્યા છીએ કે ૧૯૩૭નો અધિનિયમ સંવિધાન અમલમાં આવતાં પહેલાં વિધાનમંડળ દ્વારા બનાવાયેલો કાયદો છે, તે અનુચ્છેદ ૧૩(૩)(બી) માં આવેલ “પ્રવર્તમાન કાયદાઓ” અભિવ્યક્તિના અંતર્ગત સ્પષ્ટપણે આવશે અને જો તે સંવિધાનના ભાગ ૩ ની જોગવાઈઓ સાથે અસંગત હોવાનું જણાય, તો એવી અસંગતતાની હદ સુધી તે અનુચ્છેદ ૧૩(૧) થી અસરગ્રસ્ત થશે.”૧૪૪

એવું નિષ્કર્ષે પહોંચ્યા પછી કે ૧૯૩૭ના અધિનિયમ દ્વારા ત્રિપલ તલાકની પ્રથાનું સંહિતીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું અને પરિણામે તે વિધાન સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૩(૧) માં આવેલા ‘પ્રવર્તમાન કાયદાઓ’ના ક્ષેત્રમાં આવશે, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે “નારાસુ અપ્પા (ઉપરોક્ત) માં આપેલ ચુકાદો માન્ય કાયદો છે કે કેમ તે નક્કી કરવું ... અનાવશ્યક છે.” ૧૪૫ તેમ છતાં, ન્યાયમૂર્તિ નરીમાને નીચેની ટિપ્પણીમાં નારાસુની યોગ્યતા વિષે શંકા વ્યક્ત કરી:

તથાપિ, યોગ્ય કેસમાં, આ ચુકાદાની પુનઃ સમીક્ષા કરવી આવશ્યક બની શકે, કારણ કે “કાયદો” અને “અમલમાં રહેલા કાયદાઓ” ની વ્યાખ્યાઓ બંને સમાવી લેનારી વ્યાખ્યાઓ છે, અને પી.બી. ગજેન્દ્રગડકર, જે., ના ચુકાદાનો ઓછામાં ઓછો એક ભાગ (ફકરો ૨૬), જેમાં વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિ એવો મત વ્યક્ત કર્યો છે કે અનુચ્છેદ ૧૩(૩) માં “કાયદો” શબ્દપ્રયોગને “અમલમાં રહેલા

કાયદાઓ” શબ્દપ્રયોગમાં વાંચી શકાય નહિ, તે પોતે હવે સારો કાયદો રહ્યો નથી.

૯૯. પરંપરા, પ્રથાઓ અને વ્યક્તિગત કાયદાનો વ્યક્તિઓની નાગરિક સ્થિતિ પર નોંધપાત્ર પ્રભાવ પડે છે. જે પ્રવૃત્તિઓ મૂળભૂત રીતે વ્યક્તિઓની નાગરિક સ્થિતિ સાથે આંતરિક રીતે જોડાયેલી હોય, તેને માત્ર એટલા કારણે કે તેમાં ધાર્મિક સ્વભાવ ધરાવતા કેટલાક સાંગઠનિક લક્ષણો હોઈ શકે છે, બંધારણીય રક્ષણ આપી શકાતું નથી. તેમને બંધારણીય પરીક્ષણથી મુક્તિ આપવી એટલે બંધારણની સર્વોચ્ચતાનો ઈનકાર કરવો.

૧૪૩ પૂર્વોક્ત, પાનું ૬૫ પર

૧૪૪ પૂર્વોક્ત, પાનું ૬૫ પર

૧૪૫ એજન, પરિચ્છેદ ૫૧ ખાતે

આપણી બંધારણ સામાજિક રૂપાંતરણની એક દૃષ્ટિને ચિહ્નિત કરે છે. તે ભૂતકાળથી વિચ્છેદને ચિહ્નિત કરે છે – એવો ભૂતકાળ, જે ઊંડે સુધી વહેંચાયેલા સમાજથી લક્ષણિત હતો અને જે વ્યક્તિની ગૌરવને વિનાશક એવા સામાજિક પૂર્વગ્રહો, રૂઢિબદ્ધ માન્યતાઓ, અધિનસ્તતા અને ભેદભાવ પર આધારિત હતો. તે ભવિષ્ય માટે એવી દૃષ્ટિ રજૂ કરે છે, જે તેના સ્વરૂપમાં ખરેખર મુક્તિકારી છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના બંધારણની રૂપાંતરકારી દૃષ્ટિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં, એવું અવલોકિત કરવામાં આવ્યું છે કે આવી દૃષ્ટિ:

“સમાનતાવાદી ધોરણો અનુસાર સત્તા અને સંસાધનોના પુનર્વિતરણ

સહિત, રાજ્ય અને સમાજના સંપૂર્ણ પુનર્નિર્માણની આવશ્યકતા પડે છે. આ પરિવર્તનાત્મક પ્રકલ્પની અંદર સમાનતા સિદ્ધ કરવાની પડકારરૂપ પ્રક્રિયામાં વંશ, લિંગ, વર્ગ અને અસમાનતાના અન્ય આધારોએ આધારિત પ્રભુત્વના પ્રણાલીગત સ્વરૂપો તથા ભૌતિક વંચિતતાના ઉચ્છેદનો સમાવેશ થાય છે. તે ઉપરાંત, સકારાત્મક સામાજિક સંબંધોની પરિસ્થિતિમાં લોકોને તેમની પૂર્ણ માનવીય ક્ષમતાનું સાક્ષાત્કાર કરવાની પરવાનગી આપે તેવી તકોના વિકાસનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે.”૧૪૬

૧૦૦. ભારતીય સંવિધાન રૂપાંતરકારી દર્શનથી ચિહ્નિત છે. તેની રૂપાંતરકારી ક્ષમતા એમાં નિહિત છે કે તે ન્યાયસંગત સમાજ અંગેની પોતાની કલ્પનાના વિરોધમાં જતા ભૂતકાળના ચાલુ રહેવાનો દાવો કરતી તમામ કાનૂની સંસ્થાઓ અને પ્રથાઓ ઉપર પોતાની સર્વોચ્ચતાને માન્યતા આપે છે. રૂપાંતરકારી સંવિધાનવાદના કેન્દ્રસ્થાને પરિવર્તનની માન્યતા આવેલ છે. સામાજિક સંબંધોમાં સંવિધાન કયું રૂપાંતર સિદ્ધ કરવા ઇચ્છતું હતું? સંવિધાન સમાજ અંગે કેવી કલ્પના પ્રતિપાદિત કરે છે? આ પ્રશ્નોના ઉત્તર એ બાબતની માન્યતામાં આવેલ છે કે વ્યક્તિ સંવિધાનની મૂળભૂત એકમ છે. આ દૃષ્ટિકોણ એવી માંગ કરે છે કે વર્તમાન માળખાઓ અને કાયદાઓને વ્યક્તિગત ગૌરવના દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે.

શું સંવિધાને તેના પરીક્ષણમાંથી કોઈ પણ પ્રથાને બહાર રાખવાનો આશય રાખ્યો હતો? શું તેનો એવો આશય હતો કે જે પ્રથાઓ વ્યક્તિની ગૌરવ,

સમાનતા અને સ્વતંત્રતાની તેની દૃષ્ટિની વિરુદ્ધ બોલે છે, તેમને પરીક્ષણથી મુક્તિ આપવામાં આવે? શું એવો આશય હતો કે જે પ્રથાઓ સંવિધાનની રૂપાંતરકારી દૃષ્ટિને ક્ષીણ કરે છે, તેમને તેના ઉપર પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે? મારા મત મુજબ, આ બધી જ બાબતોનો જવાબ નકારાત્મક છે.

વ્યક્તિ, મૂળભૂત એકક તરીકે, સંવિધાનના કેન્દ્રસ્થાને છે. સંવિધાનના તમામ હકો અને ખાતરીઓ કાર્યરત બનાવવામાં આવે છે અને તે વ્યક્તિના સ્વ-સાક્ષાત્કાર તરફ અભિમુખ છે. આથી બહિષ્કાર-વિરોધી સિદ્ધાંત સંવિધાનની રૂપાંતરકારી દૃષ્ટિમાં દૃઢપણે મૂળબદ્ધ બને છે અને ન્યાયિક તપાસના કેન્દ્રમાં સ્થિત થાય છે. ૧૪૬ કેથી આલ્બર્ટિન અને બેથ ગોલ્ડબ્લેટ, ફ્રેસિંગ ધ ચેલેન્જ ઓફ ટ્રાન્સફોર્મેશન: ડિક્સિક્લટીઝ ઇન ધ ડેવલપમેન્ટ ઓફ એન ઇન્ડિજનસ જ્યુરિસપ્રુડન્સ ઓફ ઇક્વાલિટી, વોલ્યુમ ૧૪, સાઉથ આફ્રિકન જર્નલ ઓફ હ્યુમન રાઇટ્સ (૧૯૮૮), પૃષ્ઠ ૨૪૯ પર, તેની પરવા કર્યા વિના

સ્ત્રોત, જ્યાંથી કોઈ પ્રથા વૈધતાનો દાવો કરે છે, આ સિદ્ધાંત અદાલતને એવી પ્રથાઓને સંરક્ષણ ન આપવા માટે આદેશિત કરે છે, જે સમાન નાગરિકત્વની સંવિધાનિક દૃષ્ટિને હાનિ પહોંચાડે છે.

૧૦૧. નારાસુમાં આવેલો નિર્ણય, ‘અમલમાં રહેલા કાયદાઓ’ શબ્દપ્રયોગની વ્યાખ્યાને મર્યાદિત કરીને, બંધારણની રૂપાંતરકારી દૃષ્ટિને ક્ષીણ બનાવે છે. ‘રીત-રિવાજ અથવા પ્રચલન’ને બંધારણીય પરીક્ષણથી અલગ પાડવાથી, વ્યક્તિગત ગૌરવની અગ્રતા સુનિશ્ચિત કરવાની બંધારણીય દૃષ્ટિ

નકારી કાઢવામાં આવે છે. નારાસુમાં આવેલો નિર્ણય ત્રુટિપૂર્ણ આધારધારણાઓ પર આધારિત છે. ‘અમલમાં રહેલા કાયદાઓ’માંથી રીત-રિવાજ અથવા પ્રચલનને બહાર રાખી શકાય નહીં. નારાસુના નિર્ણયમાં એ અભિપ્રાય પણ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો હતો કે વ્યક્તિગત કાયદો બંધારણીય પરીક્ષણથી મુક્ત છે. આથી એવી ધારણા ક્ષીણ બને છે કે કોઈપણ પ્રકારની પ્રથાઓની સંહિતા બંધારણ અને ગૌરવ, સ્વતંત્રતા તથા સમાનતાની પવિત્રતા સુનિશ્ચિત કરવાની તેની દૃષ્ટિ કરતાં શ્રેષ્ઠત્વનો દાવો કરી શકતી નથી. આ સાથે, ‘અમલમાં રહેલા કાયદાઓ’ શબ્દપ્રયોગને તેની સમાવેશી વ્યાખ્યા અને બંધારણીય ઇતિહાસને ધ્યાનમાં લેતા જે વિશાળ વ્યાપ આપવાનો હતો, તે પણ અવગણવામાં આવે છે. એચ. એમ. સીરવાઈ ૧૪૭ મુજબ નોંધે છે:

“અભિવ્યક્તિ “વર્તમાન કાયદો” અને “અમલમાં રહેલો કાયદો” વચ્ચે કોઈ ભેદ નથી અને પરિણામે, વ્યક્તિનિષ્ઠ કાયદો “વર્તમાન કાયદો” તેમજ “અમલમાં રહેલો કાયદો” ગણાશે ... વ્યક્તિનિષ્ઠ કાયદામાં પ્રથા, વપરાશ અને વૈધાનિક કાયદો એટલા અવિભાજ્ય રીતે પરસ્પર મિશ્રિત છે કે તેમના બહાર વ્યક્તિનિષ્ઠ કાયદાનો અવશેષ નિશ્ચિત કરવો મુશ્કેલ બનશે.” નારાસુ મામલામાં, અસંહિતાબદ્ધ વ્યક્તિનિષ્ઠ કાયદાને અપવાદરૂપ રક્ષણ આપતા અને તેને પ્રથાથી ભિન્ન ગણતા જે નિર્ણય અપાયો હતો, તે ભવિષ્યમાં યોગ્ય કેસમાં વિગતવાર પુનર્વિચારને પાત્ર છે।

૧૦૨. દરેક વ્યક્તિને બાંયધરી આપવામાં આવેલા અધિકારો સુનિશ્ચિત

કરવાની શોધમાં, અમારી જેવી એક બંધારણીય અદાલત સમક્ષ એક વધારાનું કાર્ય પણ આવે છે. પરિવર્તનકારી ન્યાયનિર્ણયે અદાલત સમક્ષ ઊભા થતા વ્યક્તિગત પ્રસંગોમાં ઉપચાર પ્રદાન કરવા જોઈએ. તે ઉપરાંત, તેને બંધારણીય દષ્ટિકોણના વિરોધમાં રહેલી પ્રથાઓને જાળવી રાખતી આધારીત સામાજિક અને કાનૂની રચનાઓને ઓળખવાનો અને પરિવર્તિત કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરવો જોઈએ. વ્યક્તિગત કાયદાઓને બંધારણીય તપાસણીને આધીન કરવું આ દિશામાં એક મહત્વપૂર્ણ પગલું છે. સ્વતંત્રતાના સાચા હેતુ વિશે બોલતાં, ડૉ. બી. આર. અંબેડકરે જણાવ્યું હતું:

“આ સ્વતંત્રતા આપણે શા માટે મેળવી રહ્યા છીએ? આપણે આ સ્વતંત્રતા આપણા સામાજિક તંત્રમાં સુધારણા લાવવા માટે મેળવી રહ્યા છીએ, જે એટલું અસમાનતાઓથી ભરેલું છે, એટલું ભેદભાવ, વિભેદ અને અન્ય એવી બાબતોથી પરિપૂર્ણ છે, જે અમારા મૂળભૂત અધિકારો સાથે વિરોધાભાસ ધરાવે છે.” ૧૪૮

૧૪૭ એચ એમ સીરવાઈ, ભારતનો સંવિધાનિક કાયદો, ખંડ ૧, પાનું ૬૭૭ પર

૧૪૮ ભારતની સંસદ, બંધારણસભાની ચર્ચાઓ, ખંડ ૭, પાનું ૭૮૧ પર
એવી પ્રથાઓ, જે એવા લક્ષણોના આધારે ભેદભાવને ચાલુ રાખે છે કે જે ઐતિહાસિક રીતે ભેદભાવનો આધાર રહ્યા છે, તેને દેખીતી રીતે તટસ્થ કાનૂની પૃષ્ઠભૂમિના ભાગરૂપે જોવી જોઈએ નહીં. તેઓને અર્થઘટન સંબંધિત તપાસમાં

બાહ્ય તરીકે નહીં પરંતુ અંતર્નિહિત તત્વ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાં જોઈએ.

અમારી સમક્ષ આવેલ આ મામલામાં એ પ્રશ્ન ઊભો થયો છે કે દસથી પચાસ વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓને શબરીમાલા મંદિરથી બહાર રાખવું બંધારણીય રીતે અનુમત્ય છે કે નહીં. સમાન પ્રવેશનો ઇનકાર કરીને, આ પ્રથા બંધારણ હેઠળ સમાન નાગરિકત્વ અને તાત્વિક સમાનતાનો ઇનકાર કરે છે. વ્યક્તિગત ગૌરવનું પ્રાધાન્ય ન્યાયસંગત અને સમતાવાદી સામાજિક વ્યવસ્થાના બંધારણીય માર્ગ પર સંચાલિત નૌકાના પતંગિયાઓમાં પવન સમાન છે.

એલ દેવતા તરીકે બંધારણીય અધિકારોનો ધારક

૧૦૩. શ્રી જે સાઈ દીપક, વિદ્વાન વકીલે, દલીલ કરી કે સાબરિમલા મંદિરના અધિષ્ઠાતૃ દેવતા, લોર્ડ અચ્ચપ્પા, સંવિધાનના ભાગ ૩ હેઠળના સંવિધાનિક અધિકારોના ધારક છે. એવી રજૂઆત કરવામાં આવી કે દેવતાના બ્રહ્મચર્યનું સંરક્ષણ કરવાનો અધિકાર સંરક્ષિત સંવિધાનિક અધિકાર છે અને તે સાબરિમલા મંદિરમાં મહિલાઓના પ્રવેશ અને પ્રાર્થના કરવા પરથી બહિષ્કાર સુધી વ્યાપે છે. એવી દલીલ કરવામાં આવી કે દેવતાને પોતાના ધર્મનું પાલન કરવાનો અધિકાર સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૫(૧) અને અનુચ્છેદ ૨૬માંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને અનુસરાતી પ્રથામાં કોઈપણ ફેરફાર દેવતાના મૂળભૂત અધિકારો પર પ્રતિકૂળ અસર કરશે.

૧૦૪. કાયદો મૂર્તિ અથવા દેવતાને વિધિગત વ્યક્તિ તરીકે માન્યતા

આપે છે, જે સંપત્તિ રાખી શકે છે અને કાયદાની અદાલતમાં દાવો કરી શકે છે તથા તેના વિરુદ્ધ દાવો પણ થઈ શકે છે. પ્રમથ નાથ મુલિક વિ. પ્રધુમ્ન કુમાર મુલિક ૧૪૯ માં, પ્રિવી કાઉન્સિલે મૂર્તિના સ્વરૂપ અને મૂર્તિને આપવાની બાકી સેવાઓના પ્રશ્નનો વિચાર કર્યો હતો. અદાલત તરફથી બોલતાં, લોર્ડ શૉએ આ પ્રમાણે ઠરાવ્યું હતું:

“હિન્દુ મૂર્તિ, દીર્ઘકાલથી સ્થાપિત સત્તાધિકૃત મતે, હિન્દુઓના ધાર્મિક રિવાજો તથા તેની કાયદાની અદાલતો દ્વારા કરાયેલ માન્યતા પર આધારિત, એક “કાનૂની વ્યક્તિ” છે. તેને દાવો દાખલ કરવાની અને તેના વિરુદ્ધ દાવો દાખલ થવાની શક્તિ સાથે કાનૂની સ્થિતિ પ્રાપ્ત છે.” ૧૫૦

યોગેન્દ્ર નાથ નસ્કર વિ. કમિશનર ઓફ ધ ઇનકમ-ટેક્સ, કલકત્તા ૧૫૧ માં, આ અદાલતે આ પ્રમાણે ઠરાવ્યું હતું:

૧૪૯ (૧૯૨૫) ૨૭ બોમ એલઆર ૧૦૬૪

૧૫૦ પૂર્વોક્ત ૪, પાનું ૨૫૦ પર ૧૫૧ (૧૯૬૯) ૧ એસ.સી.સી. ૫૫૫

“ક.પરંતુ જ્યાં સુધી દાતાએ સૂચવેલા નિશ્ચિત હેતુના પ્રતિનિધિ અને પ્રતિક તરીકે દેવતા ઊભી રહે છે, ત્યાં સુધી તે કાનૂની વ્યક્તિ તરીકે ગણાવી શકાય છે. ચથાર્થ કાનૂની દૃષ્ટિકોણ એ છે કે માત્ર તે જ ક્ષમતા હેઠળ સમર્પિત સંપત્તિ તેમાં નિવિષ્ટ થાય છે. એવો કોઈ સિદ્ધાંત નથી કે દેવતા, તેવી કાનૂની વ્યક્તિ તરીકે, કર આધીન ન થવી જોઈએ, જો કાયદામાં આવી કાનૂની વ્યક્તિને, ભલે આદર્શ અર્થમાં, સંપત્તિ ધરાવવાની, તે સંપત્તિ માટે દાવો

કરવાની, ભાડું વસૂલ કરવાની અને તેવી સંપત્તિનું રક્ષણ કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવી હોય... આદર્શ અર્થમાં.” ૧૫૨

બી કે મુખર્જિયા પોતાના પ્રામાણિક ગ્રંથ ‘ધ હિન્દુ લો ઓફ રિલિજિયસ એન્ડ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ્સ’ માં આ રીતે લખે છે:

“મૂર્તિ નિશ્ચિતરૂપે એક કાનૂની વ્યક્તિ છે અને પ્રિવી કાઉન્સિલે પ્રમોથા વિ. પ્રયુમ્ના માં જે રીતે નિરીક્ષણ કર્યું હતું તેમ, “તેને દાવો કરવા તથા તેના વિરુદ્ધ દાવો થવાની શક્તિ સાથેનો કાનૂની દરજ્જો પ્રાપ્ત છે.” મૂર્તિ મિલકત ધારણ કરી શકે છે અને સ્પષ્ટ છે કે તે તે સંબંધે દાવો કરી શકે છે તથા તેના વિરુદ્ધ દાવો થઈ શકે છે...[અતએવ] દેવતા, કાનૂની વ્યક્તિ તરીકે, પોતાના હિતના સંરક્ષણ માટે દાવો દાખલ કરવાનો નિઃસંદેહ અધિકાર ધરાવે છે.” ૧૫૩

૧૦૫. કેટલાક કાયદાઓમાં ‘વ્યક્તિઓ’ શબ્દનો અર્થ મૂર્તિઓને પણ સમાવેશ કરે તે રીતે કરવામાં આવ્યો છે. તેમ છતાં, કોઈ દેવતા બંધારણીય અધિકારોનો ધારક છે એવો દાવો એક ભિન્ન મુદ્દો છે, અને નિશ્ચિત હેતુઓ માટે દેવતાની કાનૂની વ્યક્તિત્વ ધરાવતી વ્યક્તિ તરીકેની સ્થિતિમાંથી તે અનિવાર્ય પરિણામ સ્વરૂપે ઊભો થતો નથી. માત્ર એટલા માટે કે કાયદાકીય જોગવાઈઓ હેઠળ દેવતાને કાનૂની વ્યક્તિત્વ ધરાવતી વ્યક્તિ તરીકે મર્યાદિત અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે, તેનો અર્થ એવો થતો નથી કે દેવતાને અનિવાર્ય રીતે બંધારણીય અધિકારો પણ છે.

શિરુર મઠમાં, અદાલત તરફથી લખતા ન્યાયમૂર્તિ બી કે મુખર્જિયાએ

બંધારણના અનુચ્છેદ રૂપ હેઠળના અધિકારોના ધારક અંગે નીચે મુજબ અવલોકનો કર્યા:

“૧૪.૬૧ આપણે અનુચ્છેદ રૂપ પર આવીએ છીએ, જે, તેની ભાષા દર્શાવે છે તેમ, દરેક વ્યક્તિને, જાહેર વ્યવસ્થા, આરોગ્ય અને નૈતિકતાના આધીન રહીને, માત્ર પોતાના નિર્ણય અને અંતઃકરણથી માન્ય ગણાતી ધાર્મિક માન્યતા ધારણ કરવાની જ સ્વતંત્રતા નહીં, પરંતુ તે યોગ્ય માને તેવી બાહ્ય ક્રિયાઓ દ્વારા પોતાની માન્યતા પ્રદર્શિત કરવાની તથા અન્યોના ઉદ્બોધન માટે પોતાના વિચારોનો પ્રસાર અથવા પ્રચલન કરવાની સ્વતંત્રતા પણ સુનિશ્ચિત કરે છે. અહીં એ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે “વ્યક્તિઓ” શબ્દનો અર્થ માત્ર વ્યક્તિગત માણસો જ થાય છે કે તેમાં નિગમિત સંસ્થાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે.... સંસ્થાઓ, એમની એવી રીતે ૧૫૨ ઈબિડ, પાનું ૫૬૦ પર

૧૫૩ બી કે. મુખરજિયા “ધ હિંદુ લો ઓફ રિલિજિયસ એન્ડ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ”, પૃષ્ઠ ૨૫૭ પર, ધર્મનું આચરણ અથવા પ્રસાર કરી શકતું નથી; તે માત્ર વ્યક્તિગત વ્યક્તિઓ દ્વારા જ થઈ શકે છે અને આ વ્યક્તિઓ પોતાના વ્યક્તિગત મતોનો પ્રસાર કરે છે કે સંસ્થા જે સિદ્ધાંતો માટે ઉભી છે તેના સિદ્ધાંતોનો પ્રસાર કરે છે, તે અનુચ્છેદ રૂપ ના હેતુઓ માટે વાસ્તવમાં ગૌણ છે. જેનું સંરક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે તે માન્યતાનો પ્રસાર છે, ભલે તે પ્રસાર ચર્ચ અથવા મોનાસ્ટરીમાં થાય, અથવા મંદિરમાં કે પાર્લર બેઠકમાં થાય.” (ભાર મૂકવામાં આવેલ)

શ્રી એ એસ નારાયણ દીક્ષિતુલુ વિ. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય ૧૫૪ માં, આ અદાલતની બે ન્યાયમૂર્તિવાળી ખંડપીઠે આંધ્ર પ્રદેશ ચેરિટેબલ એન્ડ હિંદુ રિલિજિયસ ઇન્સ્ટિટ્યુશન્સ એન્ડ એન્ડોમેન્ટ્સ અધિનિયમ, ૧૯૮૭ ની અનુચ્છેદો ૩૪, ૩૫, ૩૭, ૩૯ અને ૧૪૪ ની બંધારણીય માન્યતા પર વિચાર કર્યો, જેણે અર્ચકો, મિરાસીદારો, ગામેકારો અને અન્ય પદધારકોના વંશપરંપરાગત હકોને સમાપ્ત કર્યા હતા. અધિનિયમને માન્ય રાખતાં, અદાલતે ઠરાવ્યું:

“૮૫.અનુચ્છેદો ૨૫ અને ૨૬ ધર્મસ્વાતંત્ર્ય અંગે છે અને તેનું સંરક્ષણ કરે છે. આ અનુચ્છેદોમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલ ‘ધર્મ’ શબ્દનું કડક અને વ્યૂત્પત્તિગત અર્થમાં અર્થઘટન કરવું જોઈએ. ધર્મ તે છે, જે મનુષ્યને તેના બ્રહ્માંડ, તેના સર્જનહાર અથવા પરમ શક્તિ સાથે બાંધે છે. અનુચ્છેદો ૨૫ અને ૨૬ માં ઉપયોગમાં લેવાયેલા ‘ધર્મ’ અથવા ‘ધાર્મિક બાબતો’ જેવા પ્રયોગોની વ્યાખ્યા કરવી અથવા તેમની સીમા નિર્ધારિત કરવી મુશ્કેલ અને વાસ્તવમાં અશક્ય છે. મૂળભૂત રીતે, ધર્મ વ્યક્તિગત શ્રદ્ધા અને માન્યતાનો વિષય છે તથા વ્યક્તિનો, તે જેને બ્રહ્માંડ, પોતાનો સર્જક અથવા પોતાનો નિર્માતા માને છે અને જે, તેની માન્યતા મુજબ, અચેતન સજીવોના અસ્તિત્વ તથા બ્રહ્માંડની શક્તિઓનું નિયમન કરે છે, તેની સાથેના વ્યક્તિગત સંબંધોનો વિષય છે.” ૧૫૫(ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

૧૦૬. કોઈ ધાર્મિક પંથ અથવા તેના કોઈ વિભાગને અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ

ધાર્મિક બાબતોનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર છે. આ અધિકાર વ્યક્તિઓના એવા સમૂહમાં નિહિત થાય છે, જે (૧) ધાર્મિક પંથ અથવા સંસ્થાના અસ્તિત્વને દર્શાવે; (૨) તે ધાર્મિક પંથ સાથે સંકળાયેલા લોકો દ્વારા વહેંચાતી સામાન્ય શ્રદ્ધા અને સામાન્ય આધ્યાત્મિક સંસ્થા; (૩) વિશિષ્ટ નામનું અસ્તિત્વ; અને (૪) ધર્મનો સામાન્ય સૂત્ર દર્શાવે. અનુચ્છેદ ૨૫ અંતરાત્માની સ્વતંત્રતા તેમજ ધર્મના મુક્તપણે સ્વીકાર, આચરણ અને પ્રસાર કરવાનો અધિકાર આપે છે. અંતરાત્મા, જે વ્યક્તિના માન્યતાઓના આધાર પર ભાવનાઓ અને સંકળાયેલીઓ ઉત્પન્ન કરતી જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયા છે, તે માત્ર વ્યક્તિઓમાં જ નિવાસ કરે છે. સંવિધાન દરેક વ્યક્તિને તેની મૂળભૂત એકમ તરીકે માને છે. સંવિધાનના ભાગ ૩ હેઠળ બાંધધરી આપવામાં આવેલા અધિકારો અનુકૂલિત છે ૧૫૪ ૧૯૯૬ ૯ એસસીસી ૫૪૮

૧૫૫ પૂર્વોક્તિ, પાનાં ૫૯૨-૫૯૩ પર

વ્યક્તિને તેના મૂળભૂત એકમ તરીકે માન્યતા આપવાની દિશામાં. વ્યક્તિ સંવિધાનના ભાગ ૩ હેઠળ અધિકારોનો ધારક છે. ધાર્મિક કાયદાના હેતુઓ માટે દેવતા કાનૂની વ્યક્તિ હોઈ શકે છે અને સંપત્તિ સંબંધિત અધિકારોનો દાવો કરવાની ક્ષમતા ધરાવી શકે છે. છતાં, સંવિધાનના ભાગ ૩ના હેતુ માટે દેવતા ‘વ્યક્તિ’ નથી. દેવતાને કાનૂની વ્યક્તિ તરીકે માન્યતા આપવાનું કારણ બનેલી કાનૂની કલ્પનાને સંવિધાનના ભાગ ૩ હેઠળના અધિકારોના સમગ્ર વ્યાપ સુધી વિસ્તારી શકાય નહીં.

કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં, શબરીમાલા મંદિરથી મહિલાઓને બહાર રાખવું વ્યક્તિના ધાર્મિક તેમજ નાગરિક અધિકારો બંનેને અસર કરે છે. બહિષ્કાર-વિરોધી સિદ્ધાંત અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ પર આધારિત એવા દાવાને માન્ય રાખશે નહીં, જે મહિલાઓને શબરીમાલા મંદિરથી બહાર રાખે છે અને તેમના ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યના ઉપયોગમાં અડચણ ઉભી કરે છે. આ બંધારણના સર્વવ્યાપી ઉદાર મૂલ્યો તથા સમાન નાગરિકત્વ સુનિશ્ચિત કરવાની તેની દૃષ્ટિ સાથે સુસંગત છે. ભવિષ્ય માટેનો માર્ગનકશો

૧૦૭. શિરૂર મઠ મામલામાં આવેલ નિર્ણયે ધર્મને અંતરાત્મા અને શ્રદ્ધા સુધી મર્યાદિત ન રાખી, તેના પરે આવેલા મુદ્દાઓને પણ આવરી લેતો હોવાનું નિર્ધારિત કર્યું. અદાલતે સ્વીકાર્યું કે ધાર્મિક આચારો પણ ધર્મનો એટલો જ ભાગ છે. તેથી, જ્યાં કોઈ ધાર્મિક પંથના સિદ્ધાંતો દિવસના નિશ્ચિત કલાકોએ વિધિઓ કરવાનું અથવા દેવતાને નિયમિત રીતે ભોગ અર્પણ કરવાનું નિર્દેશ આપે છે, ત્યાં તે ધર્મનો એક ભાગ ગણાશે. માત્ર એટલા કારણો કે આવા આચારોમાં નાણાનો ખર્ચ સંકળાયેલો છે, તેમની ધાર્મિક પ્રકૃતિ નષ્ટ થતી નથી. ધર્મમાં સિદ્ધાંત અને વિધિ બંનેનો સમાવેશ થાય છે, એવા ઉપદેશે અદાલતને એ બાબતમાં ધર્મને વ્યાપક સ્વાયત્તતા સ્વીકારવાની સગવડ આપી કે તેના પોતાના સિદ્ધાંતો અનુસાર શું અભિન્ન અથવા આવશ્યક છે. શિરૂર મઠના નિર્ણયને રતીલાલના અન્ય એક નિર્ણયમાં અનુસરવામાં આવ્યો હતો. બંને મામલાઓનો નિર્ણય એ જ વર્ષે આપવામાં આવ્યો હતો.

૧૦૮. જેમ જેમ અદાલતનું ન્યાયશાસ્ત્ર વિકસતું ગયું, તેમ બે અલગ પ્રશ્નો મુખ્યરૂપે આગળ આવ્યા. પ્રથમ પ્રશ્ન ધાર્મિક અને લૌકિક વચ્ચેના ભેદનો હતો. આ ભેદ અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(એ) માં પ્રતિબિંબિત થાય છે, જે રાજ્યને એવો કાયદો ઘડવાની મંજૂરી આપે છે કે જે ધાર્મિક આચરણ સાથે સંકળાયેલી આર્થિક, નાણાકીય, રાજકીય અથવા “અન્ય લૌકિક પ્રવૃત્તિઓ”નું નિયમન કરે અથવા તેના પર પ્રતિબંધ મૂકે. પરંતુ, બીજો એક વિશિષ્ટ પ્રશ્ન આ અદાલત દ્વારા વિચારવામાં આવ્યો. તે એવો હતો કે કોઈ આચરણ ધર્મ માટે અનિવાર્ય છે કે નહીં. જ્યાં ધાર્મિક વિરુદ્ધ લૌકિકનો ભેદ બંધારણીય લખાણમાં આધાર પામે છે, ત્યાં અનુચ્છેદ ૨૫ કે અનુચ્છેદ ૨૬ પૈકી કોઈપણ ધર્મ માટે અનિવાર્ય એવા આચરણોની વાત કરતું નથી. આ અદાલતનું ન્યાયશાસ્ત્ર વિકસતું ગયું તેમ, કોઈ આચરણ ધર્મનો અનિવાર્ય અને અભિન્ન ભાગ બને છે કે નહીં તે નક્કી કરવાની ભૂમિકા અદાલતે સ્વીકારી. પરિણામે, આ નિર્ધારણ પ્રારંભિક સીમા પર જ સ્થાપિત થઈ ગયું. અદાલત જે બાબતને ધર્મ માટે અનિવાર્ય ન હોવાનું ઠરાવે, તેને અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળ, અથવા જે હોય તે પ્રમાણે, અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ રક્ષણ પ્રાપ્ત ન થાય. અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળના ધાર્મિક મુદ્દાઓ ધર્મના અનિવાર્ય ભાગ તરીકે શું ગણાય છે તેની સાથે ગૂંચવાઈ ગયા. કુરેશી (૧૯૫૯) માં, બંધારણીય પીઠે (જેનામાં ન્યાયમૂર્તિ ગજેન્દ્રગડકર સભ્ય હતા) આ આચરણના બિન-આવશ્યક સ્વભાવ પર ભાર મૂક્યો અને ઠરાવ્યું કે બકર-ઈદ પર ગાયોની બલિ આપવી મુસ્લિમ સમુદાય માટે અનિવાર્ય આચરણ નથી. દરગાહ કમિટી

(૧૯૬૨), તિલકાયત (૧૯૬૪) અને શાસ્ત્રી યજ્ઞપુરુષદાસજી (૧૯૬૬) માં, ન્યાયમૂર્તિ ગજેન્દ્રગડકરે કોઈ આચરણ ધાર્મિક છે કે નહીં અને જો હોય, તો તે આચરણ ધર્મ માટે અનિવાર્ય અથવા અભિન્ન ગણાવી શકાય કે નહીં તે નક્કી કરવાની સત્તા અદાલતને અનામત રાખી. દરગાહ કમિટી માં, ન્યાયમૂર્તિ ગજેન્દ્રગડકરે આ ન્યાયનિર્ણયકારી કાર્યના ઉપયોગને એ કહીને ન્યાયસંગત ઠેરવવાનો પ્રયાસ કર્યો કે અન્યથા, જે આચરણોનો ઉદ્ભવ “માત્ર અંધશ્રદ્ધાપૂર્ણ માન્યતાઓ”માંથી થયો હોઈ શકે અને તેથી ધર્મ સાથેના “બાહ્ય અને અનાવશ્યક ઉમેરા” ગણાતા હોય, તેમને ધર્મના અનિવાર્ય ભાગ તરીકે માનવામાં આવશે. શાસ્ત્રી યજ્ઞપુરુષદાસજી માં, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ ગજેન્દ્રગડકરે હિંદુ ધર્મ અંગે એવો દૃષ્ટિકોણ પ્રતિપાદિત કર્યો કે જે સિદ્ધાંતાત્મક રીતે તેને એવી પ્રથાઓથી અલગ પાડે છે, જેઓને ધર્મના તર્કસંગત દૃષ્ટિકોણથી અલગ કરી શકાય. તેના અનુસંધાને એવું પરિણામ આવ્યું કે, ઔપચારિક સ્તરે અદાલત સમુદાયની પોતાની ધર્મનો ભાગ શું બને છે તે નક્કી કરવાની ભૂમિકામાં વિશ્વાસ દર્શાવતો અભિગમ અપનાવતી રહી, છતાં તેની ઉપર અદાલતની એક અધિરોપિત ન્યાયનિર્ણયકારી ભૂમિકા કાર્યરત રહી, જે નક્કી કરતી કે કોઈ બાબત ધર્મ માટે અનિવાર્ય છે કે અનન્યવાર્ય. અવધૂત ૨ ના કેસમાં, અદાલત દ્વારા આ ભૂમિકા સ્વીકારવાનો પાસો સ્પષ્ટપણે આગળ આવ્યો, કારણ કે તેને એક આચરણને અનિવાર્ય ન ગણતા નકારવાની મંજૂરી મળી, ભલે તે પંથના સ્થાપક દ્વારા ધાર્મિક ગ્રંથમાં નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું હોય.

ધર્મ માટે કઈ પ્રથાઓ આવશ્યક છે અથવા અનાવશ્યક છે તે નક્કી કરવાની સત્તા પોતે પોતાના માટે અનામત રાખીને, અદાલતે એવો સુધારાત્મક ભાગ સ્વીકાર્યો કે જેના દ્વારા તે વ્યક્તિગત ગૌરવને હાનિકારક હોય તેવી પ્રથાઓમાંથી ધર્મને શુદ્ધ કરી શકે. મંદિર પ્રવેશમાંથી થતા બહિષ્કારોને ધર્મનો અભિન્ન ભાગ ન ગણાય તેવી બાબતો તરીકે માનવામાં આવી શકે. આવું કરતાં અદાલત ધર્મ અંગે પ્રગતિશીલ દૃષ્ટિકોણ સ્થાપિત કરે. આ અભિગમ સમસ્યાજનક છે. કોઈ ધાર્મિક સમુદાયને તેના ધર્મનો આવશ્યક પાસો શું છે તે નિર્ધારિત કરવાની મંજૂરી આપવા પાછળનું તર્ક ધર્મો અને ધાર્મિક પંથોની સ્વાયત્તતાનું રક્ષણ કરવાનું છે. એવી સ્વાયત્તતાનું રક્ષણ બંધારણના ઉદાર મૂલ્યોને બળ આપે છે. ધર્મનો આવશ્યક ભાગ શું બને છે કે શું બનતો નથી એવા સિદ્ધાંતસંબંધી પ્રશ્નોમાં પ્રવેશ કરીને, અદાલતને તેની અનિવાર્ય પરિણામસ્વરૂપ ધાર્મિક આવરણ ધારણ કરવું પડ્યું છે. કોઈ પ્રથા ધર્મનો આવશ્યક ભાગ છે કે નથી તે અદાલત નક્કી કરે. તેના પરિણામે અદાલત ધર્મ વિશે સુધારાવાદી દૃષ્ટિ અપનાવી શકી છે, ભલે તે ધર્મ દ્વારા તથા તે આસ્થા આચરે છે અને સ્વીકારે છે એવા લોકોના મતો સાથે સંઘર્ષ કરતી હોય. અદાલતને આવું કરવાની સક્ષમતા અને આવી ભૂમિકા સ્વીકારવાની વિધિમાન્યતા પ્રશ્નાસ્પદ હોઈ શકે. અદાલત નિરાકરણમાં બંધારણીય ભૂમિકા બજાવે છે (ધાર્મિક સત્તાસંબંધિત ભૂમિકાથી ભિન્ન). ધર્મનો આવશ્યક ભાગ શું બને છે અથવા શું બનતો નથી તેના પર નિરાકરણ આપવું, ધાર્મિક-લૌકિક ભેદરેખા અને આવશ્યક/અનાવશ્યક

અભિગમ વચ્ચેનો ભેદ અસ્પષ્ટ બનાવી દે છે. પહેલાનું મૂળ લેખ ૨૫(૨)(એ) ના લખાણમાં છે. પાછળનું ન્યાયિક સર્જન છે.

૧૦૯. અદાલત દ્વારા કોઈ પ્રથા ધર્મ માટે આવશ્યક છે કે નથી તે નક્કી કરવાની સત્તા પોતાના હસ્તે લેવાથી, અમારી ન્યાયિક પ્રણાલીએ તે પ્રશ્નને બાજુએ મૂકી દીધો છે, જે હકીકતમાં ચર્ચાનો કેન્દ્રીય મુદ્દો હોવો જોઈએ. તે પ્રશ્ન એ છે કે શું બંધારણ ધર્મને અને ધાર્મિક સંપ્રદાયોને એવી પ્રથાઓ અમલમાં મૂકવાની સત્તા અર્પે છે કે જે નાગરિકોના કોઈ સમૂહને બાકાત રાખે. આ બાકાતી પ્રાર્થના અને ઉપાસના સાથે સંબંધિત હોઈ શકે, પરંતુ તે વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા અને ગૌરવને અસર કરતી બાબતો સુધી પણ વિસ્તરી શકે છે. બંધારણ ખરેખર અનુચ્છેદ ૨૬ માં ધાર્મિક સંપ્રદાયોને અધિકારો પ્રદાન કરીને સમૂહ અધિકારોને માન્યતા આપે છે. તેમ છતાં, જે મૂળભૂત પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો જરૂરી છે તે એ છે કે ધાર્મિક સંપ્રદાયોમાં નિહિત અધિકારોની માન્યતા શું બંધારણની આત્માને પ્રેરિત કરતા ગૌરવ, સ્વતંત્રતા અને સમાનતાના મૂળભૂત મૂલ્યોને પ્રભાવિત કરી શકે છે.

આ મુદ્દાનું વિશ્લેષણ કરતાં, આપણે પોતાની જાતને એ બાબતનું સ્મરણ કરાવવું યોગ્ય છે કે ધારા ૨૫, ૨૬, ૨૭ અને ૨૮ માં સમાયેલ ધર્મસ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર એકમાત્ર સ્વતંત્ર અધિકાર નથી. બંધારણની આ ધારાઓ મૂળભૂત અધિકારોના સમગ્ર અધ્યાયનો અભિન્ન તત્વ છે. મૂળભૂત અધિકારોને માન્યતા આપતી બંધારણીય ધારાઓને એક અવિચ્છિન્ન જાળરૂપે સમજવી જરૂરી છે. તેઓ

એકત્રિત રીતે બંધારણીય સ્વતંત્રતાનું ગઢ રચે છે. ભાગ ૩ માં આવેલી મૂળભૂત માનવીય સ્વતંત્રતાઓ પરસ્પર વિરિછન્ન કે એકલવાચી નથી. તેઓ સહઅસ્તિત્વ ધરાવે છે. માત્ર પરસ્પર સુસંગતતામાં જ તેઓ માનવીય સ્વતંત્રતાઓના કેન્દ્રબિંદુરૂપ વ્યક્તિના જીવનને વાસ્તવિક અર્થ આપે છે. તેથી, સંપ્રદાયના અધિકારનું સંતુલન તેના દરેક સભ્યને ભાગ ૩ હેઠળ પ્રાપ્ત સંરક્ષિત વ્યક્તિગત અધિકારો સાથે સાધવું આવશ્યક છે.

૧૧૦. મૂળભૂત અધિકારો અંગેના અધ્યાયમાં આવેલા અનેક અનુચ્છેદો વિશેષરૂપે રાજ્યને સંબોધિત છે. પરંતુ નોંધપાત્ર રીતે, અન્ય કેટલાકનો અમલ રાજ્ય તેમજ ગેર-રાજ્ય એકમો બંને પર આડક્ષ રીતે થાય છે. અનુચ્છેદ ૧૫(૨) જાહેર કરાયેલ જાહેર સ્થળોમાં પ્રવેશ બાબતે ધર્મ, જાતિ, વર્ણ, લિંગ અથવા જન્મસ્થાનના આધાર પર ભેદભાવ વિરુદ્ધની બાંહેધરી સમાવે છે. અનુચ્છેદ ૧૭

જે અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરે છે, તેનું ક્ષિતિજરૂપ લાગુકરણ છે, જે રાજ્ય તેમજ બિન-રાજ્ય સંસ્થાઓ સામે પણ ઉપલબ્ધ છે. અનુચ્છેદ ૨૩, અનુચ્છેદ ૨૪ અને અનુચ્છેદ ૨૫(૧) વ્યક્તિની ગૌરવતા સુરક્ષિત કરવા માટે અભિપ્રેત ક્ષિતિજ અધિકારોના દૃષ્ટાંત છે. આ બધી જ બાંહેધરીઓ બંધારણ માન્ય રાખે છે તે અન્ય મૂળભૂત સ્વતંત્રતાઓ સાથે સંતુલનમાં સ્થિત છે: અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળની સમાનતા, અનુચ્છેદ ૧૯ હેઠળની સ્વતંત્રતાઓ અને અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળનું જીવન તથા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા. અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળ ધર્મસ્વાતંત્ર્યનો વ્યક્તિગત અધિકાર અન્ય સ્વતંત્રતાઓ સાથે પરસ્પર સહઅસ્તિત્વમાં સ્થિત

રહેવાનો છે, જે સર્વોપરી રીતે વ્યક્તિની ગૌરવતા અને સ્વાયત્તતાની બાંહેધરી આપે છે. અનુચ્છેદ ૨૬ જૂથ અધિકારની બાંહેધરી આપે છે – ધર્મસંપ્રદાયનો અધિકાર. મૂળભૂત અધિકારોના એવા પ્રકરણમાં, જેનું કેન્દ્રબિંદુ વ્યક્તિને અગ્રસ્થાને રાખે છે, તેમાં જૂથ અધિકારનું સહઅસ્તિત્વ મહત્વ વિના બાબત ગણાઈ શકે નહીં. શું બંધારણે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાઓને હીન ગણાવવાના મૂલ્યે પણ જૂથ અધિકારોની દાવેદારી જાળવી રાખવાનો આશય રાખ્યો હોઈ શકે? શું અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળના ધર્મસંપ્રદાય તરીકેના જૂથને પ્રદાન કરાયેલ સ્વતંત્રતાનો વ્યાપ એટલો વિશાળ હોઈ શકે કે તે સંપ્રદાયને એવો બહિષ્કારાત્મક આચરણ કરવાની મંજૂરી આપે જે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાને વિનાશક બને? મારા મત મુજબ, તેનો જવાબ નકારાત્મક જ હોવો જોઈએ, કારણ કે એક તરફ ઉદાર બંધારણીય મૂલ્યોનું સંરક્ષણ કલ્પવું અને બીજી તરફ જૂથ અધિકારોને બહિષ્કારાત્મક આચરણ તથા ગૌરવતાને હાનિકારક પ્રથાઓ દ્વારા તે મૂલ્યોનો અવમાન કરવાનું સ્વીકારવું, બંનેને એકસાથે માન્ય રાખવું અશક્ય છે. આ દેખીતી વિસંગતિનું નિવારણ એ માનીને થઈ શકે કે અનુચ્છેદ ૨૬માં જૂથ અધિકારોની માન્યતા હોવા છતાં, બંધારણનો ક્યારેય એવો આશય રહ્યો નથી કે આ અધિકારોની દાવેદારી વ્યક્તિની ગૌરવતા અને સ્વતંત્રતાનો વિનાશ કરે. બંધારણે જૂથ અધિકારોને એટલા માટે માન્યતા આપી છે કે તે સંપ્રદાયોની અંદરના વ્યક્તિઓને પૂર્ણતા અને સ્વનિર્ણય સિદ્ધ કરવા માટે એક મંચ ઉપલબ્ધ થાય. વિષય પરના એક પ્રાધાન્યસભર લેખમાં ગૌતમ ભાટિયા૧૫૬ સંક્ષિપ્ત રીતે

આ રીતે અવલોકન કરે છે:

જ્યારે એ સાચું છે કે અનુચ્છેદ ૨૬(બી) જૂથોને અધિકારોના ધારક બનાવે છે, તેમ છતાં, ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ, બંધારણ આવું કરવા માટેનો આધાર જણાવતું નથી. તે આ બાબત સ્પષ્ટ કરતું નથી કે શું જૂથોને એ સાધનાત્મક કારણસર અધિકારો અપાયા છે કે વ્યક્તિઓ માત્ર ‘પસંદગીના પરિપ્રેક્ષ્ય’ ૧૫૭ ૧૫૬ ગૌતમ ભાટિયા, સમુદાયથી મુક્તિ: વ્યક્તિગત અધિકારો, જૂથજીવન, રાજ્ય સત્તા અને ભારતીય બંધારણ હેઠળ ધાર્મિક સ્વતંત્રતા, ગ્લોબલ કોન્સ્ટિટ્યુશનલિઝમ, કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી પ્રેસ (૨૦૧૬). ની અંદર જ આત્મનિર્ધારણ અને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે।

૧૫૭ સી ટેલર, મલ્ટીકલ્ચરલિઝમમાં માન્યતાનું રાજકારણ: માન્યતાના રાજકારણનું પરીક્ષણ (એ ગટમેન સંપા.) પ્રિન્સ્ટન યુનિવર્સિટી પ્રેસ (૧૯૯૪)

સમુદાયો દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલ, અથવા બંધારણ વ્યક્તિઓ સાથે સમૂહોને પણ સમાન ચિંતા અને માનના પાત્ર એવા રચનાત્મક એકમો તરીકે માને છે કે કેમ.૧૫૮ આ ભેદ અત્યંત મહત્વનો છે, કારણ કે સમૂહની અખંડિતતાને કેટલું મહત્વ આપવું જોઈએ, ભલે તેનાં પરિણામે વ્યક્તિઓને મહત્વપૂર્ણ જાહેર હિતવસ્તુઓ સુધીની પહોંચ અવરોધિત થતી હોય, તે માત્ર એ નક્કી કરીને જ નિર્ધારિત કરી શકાય કે બંધારણ કઈ દૃષ્ટિને સ્વીકાર કરે છે.”

આ વિભાગ જે વિષયનું અનુસંધાન કરે છે તે સંદર્ભે, ભાટિયાનો પ્રબંધ એવો છે કે, આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથાઓનો સિદ્ધાંત, જેને નિશ્ચિત બંધારણીય

આધાર નથી, તેણે ધર્મશાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોનું ઉકેલાણ કરવાની પ્રક્રિયામાં અદાલતને ગૂંચવણભર્યા ભુલભુલૈયામાં દોરી ગઈ છે. શું ધર્મ માટે આવશ્યક છે કે નથી તે નક્કી કરતી વખતે, અદાલતે એવા ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ કર્યો છે જ્યાં ધાર્મિક પરિધિની આંતરિક વિશિષ્ટ માન્યતાઓ અથવા આસ્થાના મહત્ત્વ અંગે નિવેદન કરવા માટે તેની પાસે ન તો કુશળતા છે અને ન તો વૈધતા છે. એવો નિર્ધારણ કરતી વખતે, અદાલત મૂળત્વે બાહ્ય દૃષ્ટિકોણ લાદે છે. ધર્મનો આવશ્યક ભાગ શું બને છે કે નથી બનતું તે અંગે બાહ્ય દૃષ્ટિકોણ લાદવો, વિશ્વાસ અને આસ્થાના વિષયો માં સ્વાયત્તતાને માન્યતા આપતા બંધારણના ઉદાર મૂલ્યો સાથે અસંગત છે.

૧૧૧. આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથાઓના સિદ્ધાંત અંગે સમાન પ્રકારની ટીકા પ્રોફેસર ફ્રેઝાન મુસ્તફા અને જગતેશ્વર સિંહ સોહી દ્વારા તાજેતરના “ઇન્ડિયામાં ધર્મની સ્વતંત્રતા: વર્તમાન પ્રશ્નો અને પાદરીવર્ગ તરીકે કાર્ય કરતી સર્વોચ્ચ અદાલત” શીર્ષકવાળા પ્રકાશનમાં પણ રજૂ કરવામાં આવી છે. ૧૫૮ સમાન દિશામાં, જેકલિન એલ. નિયો એ “વ્યાખ્યાત્મક ગૂંચવણો: ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના ન્યાયનિર્ધારણમાં ધર્મની વ્યાખ્યા અને આવશ્યક પ્રથા પરીક્ષણોની ટીકા” શીર્ષકવાળા લેખમાં આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથાઓના સિદ્ધાંતની ખામીઓની ચર્ચા કરી છે. ૧૬૦ લેખક નોંધે છે કે આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથાઓના સિદ્ધાંત જેવા વ્યાખ્યાત્મક પરીક્ષણો સ્વરૂપવાદી સ્વભાવ ધરાવે છે, જેના પરિણામે અદાલત સંરક્ષિત અને અસંરક્ષિત ધાર્મિક માન્યતાઓ અથવા પ્રથાઓ વચ્ચે મનસ્વી રેખા

આંકે છે:

“મર્યાદા જોગવાઈઓ હેઠળ નિયંત્રણો માન્ય છે કે નહીં તેની તપાસ કરીને ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના દાવાઓનું નિર્ધારણ કરવું અને વ્યાખ્યાત્મક ૧૫૮ આર ભાર્ગવ, ઇન્ટ્રોડક્શન મલ્ટીકલ્ચરલિઝમ ઇન મલ્ટીકલ્ચરલિઝમ, લિબરલિઝમ એન્ડ ડેમોક્રસી (આર ભાર્ગવ અને અન્ય સંપા.), ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ (૨૦૦૭) ૧૫૮ ફ્રેઝાન મુસ્તફા અને જાગતેશ્વર સિંહ સોહી, ફ્રીડમ ઓફ રિલિજન ઇન ઇન્ડિયા: કરંટ ઇશ્યૂઝ એન્ડ સુપ્રીમ કોર્ટ એક્ટિંગ એઝ કલર્જ, બ્રિધમ યંગ યુનિવર્સિટી રિવ્યુ ૧૬૦ જેકલિન એલ નિયો, ડેફિનેશનલ ઇમ્પ્રોગિલયોસ: અ ક્રિટિક ઓફ ધ ડેફિનેશન ઓફ રિલિજન એન્ડ એસેન્શિયલ પ્રેક્ટિસ ટેસ્ટ્સ ઇન રિલિજિયસ ફ્રીડમ એડજ્યુડિકેશન, ઇન્ટરનેશનલ જર્નલ ઓફ કોન્સ્ટિટ્યુશનલ લૉ, ખંડ ૧૬ (૨૦૧૮), પૃષ્ઠ ૫૭૪-૫૮૫ પર

કસોટી એવી છે કે પછીની કસોટી, અધિકાર અને તેના વિરોધી અધિકારો અથવા હિતો વચ્ચેના યોગ્ય સંતુલન અંગે કોઈપણ વિચારણા કરવામાં આવે તે પહેલાં જ, તે બંધારણીય બાંધધરીના વ્યાપથી બહાર આવે છે એવો નિર્ધાર કરીને ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના દાવાને અવરોધે છે. વ્યાખ્યાત્મક કસોટીઓ ઘણીવાર ઔપચારિકતાવાદી હોય છે, કારણ કે અદાલતો માપદંડોના એક નિશ્ચિત સમૂહની પસંદગી કરે છે અને માત્ર એટલું વિચારતાં જ ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના દાવા અંગે નિર્ણય કરે છે કે ધર્મ, માન્યતા અથવા પ્રથા આ માપદંડોમાં આવે છે કે નહીં. આમ કરતાં, તેથી એવું કહી શકાય કે અદાલતો સંરક્ષિત અને અસંરક્ષિત ધર્મો,

માન્યતાઓ અથવા પ્રથાઓ વચ્ચે મનસ્વી રેખા દોરવાનો જોખમ ઉપાડે છે.”૧૬૧ ધાર્મિક મૂળભૂત પ્રથાઓની કસોટી લાગુ કરવામાં રહેલી આ વિચારાત્મક મુશ્કેલી સાથે, ધાર્મિક સિદ્ધાંતો વિષે અદાલતે નિર્ણય આપવાની સક્ષમતા અને વૈધતાનો પ્રશ્ન પણ સંકળાયેલો છે:

“ધાર્મિક અદાલતો માટે આંતરિક ધાર્મિક સિદ્ધાંતોનો અમલ કરવો યોગ્ય હોઈ શકે, પરંતુ નાગરિક અદાલતોનું સંવિધાનિક સ્થાપન ધર્મનિરપેક્ષ, સંવિધાનિક, વૈધાનિક તથા સામાન્ય કાનૂની પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવા માટે કરવામાં આવ્યું છે. ધાર્મિક રીતે બહુવિધતાવાળા સમાજમાં, ન્યાયમૂર્તિ તમામ ધર્મો વિષે ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાનની વિશેષતા ધરાવવાની ન્યાયિક સક્ષમતા પોતાને અનુમાનરૂપ માની શકે નહીં.”૧૬૨

તેઓ દ્વિ-ચરણીય નિર્ધારણ સૂચવે છે, જેનું સ્પષ્ટીકરણ આ રીતે કરવામાં આવ્યું છે: “તે મુજબ, ધાર્મિક સ્વતંત્રતા સંબંધિત દાવાઓના નિરાકરણમાં દ્વિ-ચરણીય કસોટી હોવી જોઈએ, જે વ્યાખ્યાના પ્રશ્નમાં વધુ સન્માનસભર અભિગમ અપનાવે છે, અને બહુવિધતાવાળા સમાજોમાં ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના સંરક્ષણ માટેના કાર્યક્ષમ અભિગમને ધ્યાનમાં રાખે છે. પ્રથમ ચરણમાં, જેમ જણાવાયું છે તેમ, અદાલતોને સમૂહ દ્વારા આપવામાં આવેલી પોતાની વ્યાખ્યા સ્વીકારવી જોઈએ, સિવાય કે અતિશય અસાધારણ પરિસ્થિતિઓમાં જ્યાં નિષ્ઠાનો સ્પષ્ટ અભાવ, છેતરપિંડી અથવા પરોક્ષ હેતુ સ્પષ્ટપણે દેખાતો હોય. બીજા ચરણમાં, અદાલતોને સંતુલન આધારિત, પ્રબળ

કારણોની તપાસ, અથવા પ્રમાણસંગતતાના વિશ્લેષણનો અમલ કરીને તે નિર્ધારિત કરવું જોઈએ કે રાજ્યના અથવા જાહેર હિતના સ્પર્ધાત્મક હિતોની સામે ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનો દાવો કમજોર પડી જાય છે કે નહીં.” ૧૬૩

ધાર્મિક સિદ્ધાંતોનો ભાગ શું ગણાય છે તે બાબતે આદરપૂર્વકનો અભિગમ અપનાવવાથી અદાલતને ધાર્મિક ગ્રંથો અને સિદ્ધાંતો પર નિર્ણય આપવાના અઘરછનીય કાર્યમાંથી મુક્તિ મળશે. છતાં, ધર્મને અપાતો આદર તે મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને આધીન છે, જે ૧૬૧ પૂર્વોક્ત, પાનાં ૫૭૫, ૫૭૬ પરથી પ્રગટ થાય છે

૧૬૨ તત્રૈવ ઉદ્દેખિત, પાનું ૫૮૯ પર

૧૬૩ પૂર્વોક્ત, પૃષ્ઠ ૫૯૧ પર

બંધારણના ભાગ ૩ માં સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને ગૌરવની શોધ. અનુચ્છેદ ૨૫(૧) અને અનુચ્છેદ ૨૬ બંને જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યને આધીન છે. આ મર્યાદાઓના મથાળા હેઠળ કાર્ય કરતાં, સંપ્રદાયની ધાર્મિક સ્વતંત્રતા પણ બહિષ્કાર-વિરોધી સિદ્ધાંતને આધીન છે:

“બહિષ્કાર-વિરોધી સિદ્ધાંત એવું માને છે કે જ્યાં ધાર્મિક જૂથો મૂળભૂત સવલતો સુધીની પહોંચ અવરોધી રહ્યા હોય તેવી પરિસ્થિતિઓમાં, બંધારણીય ભેદભાવ-વિરોધના બાહ્ય ધોરણનો અમલ કરીને આવા ધાર્મિક જૂથોની સ્વાયત્તતાને મર્યાદિત કરવી જોઈએ.” ૧૬૪

બહિષ્કાર-પ્રતિબંધના સિદ્ધાંત મુજબ આ રીતે નિર્ધારિત કરવામાં આવે

છે:

“...કે રાજ્ય અને અદાલતે ધાર્મિક સમૂહજીવનની અખંડિતતાનો આદર કરવો જોઈએ (અને તેથી ધાર્મિક અનુયાયીઓના આંતરિક દષ્ટિકોણને ધાર્મિક પ્રથાના સ્વરૂપ અને વિષયવસ્તુ માટે નિર્ધારક તરીકે માનવું જોઈએ) સિવાય કે પ્રશ્નાસ્પદ પ્રથાઓ એવી રીતે વ્યક્તિઓને આર્થિક, સામાજિક અથવા સાંસ્કૃતિક જીવનમાંથી બાકાત રાખે કે જેના કારણે તેમની ગૌરવભાવનાને ક્ષતિ પહોંચે, અથવા મૂળભૂત સુવિધાઓ સુધી તેમની પહોંચમાં અવરોધ ઊભો થાય.” ૧૬૫

૧૧૨. બહિષ્કાર-પ્રતિબંધના સિદ્ધાંત હેઠળ કોઈ ધર્મને તેના પોતાના ધાર્મિક મૂળસિદ્ધાંતો અને મતસિદ્ધાંતો નક્કી કરવાની ક્ષમતા પ્રત્યે યથોચિત માન્યતા અપાઈ શકે છે. તે જ સમયે, બહિષ્કાર-પ્રતિબંધનો સિદ્ધાંત આ માને છે કે જ્યાં કોઈ ધાર્મિક પ્રથા વ્યક્તિઓના બહિષ્કારને એવી રીતથી કારણભૂત બને છે કે જેના કારણે તેમની ગૌરવભાવનાને આંચકો પહોંચે છે અથવા મૂળભૂત સુવિધાઓ સુધી તેમની પહોંચમાં અડચણ ઊભી થાય છે, ત્યાં ધર્મસ્વાતંત્ર્યને ઉદાર બંધારણના સર્વોચ્ચ મૂલ્યો સમક્ષ પછાડવું જ પડે. આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથાઓની કસોટી અંગે, ઉપરોક્ત કારણોને ધ્યાને લઈ, ભવિષ્યમાં યોગ્ય મામલામાં ફરીથી સઘન વિચારણા થવી જોઈએ. હાલ માટે, આ ચુકાદામાં કાયદો જેમ અસ્તિત્વમાં છે તે આધારે ઉઠાવવામાં આવેલા મુદ્દાઓનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે.

એન નિષ્કર્ષ

૧૧૩. બંધારણ સામાજિક પરિવર્તનની એક દ્રષ્ટિને મૂર્ત સ્વરૂપ આપે છે. તે નિશ્ચિત ઓળખો સાથે સંકળાયેલા અપમાન અને ભેદભાવથી ચિહ્નિત ઇતિહાસથી વિરુદ્ધ દર્શાવે છે અને ન્યાયસંગત તથા સમાન નાગરિકત્વની દ્રષ્ટિ તરફના સેતુરૂપે કાર્ય કરે છે. ધર્મ, જાતિ, વંશ, લિંગ અને વ્યક્તિગત ૧૬૪ ગૌતમ ભાટિયા, કમ્યુનિટીમાંથી સ્વતંત્રતા: ભારતીય બંધારણ હેઠળ વ્યક્તિગત અધિકારો, સમૂહજીવન, રાજ્ય સત્તા અને ધાર્મિક સ્વતંત્રતા, ગ્લોબલ કોન્સ્ટિટ્યુશનલિઝમ, કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી પ્રેસ (૨૦૧૬) પૃષ્ઠ ૩૭૪ પર ૧૬૫ ગૌતમ ભાટિયા, કમ્યુનિટીમાંથી સ્વતંત્રતા: ભારતીય બંધારણ હેઠળ વ્યક્તિગત અધિકારો, સમૂહજીવન, રાજ્ય સત્તા અને ધાર્મિક સ્વતંત્રતા, ગ્લોબલ કોન્સ્ટિટ્યુશનલિઝમ, કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી પ્રેસ (૨૦૧૬) પૃષ્ઠ ૩૮૨ પર

ભેદભાવ અને દમનના આધારરૂપ લક્ષણો તરીકે ઓળખાતી પરિસ્થિતિઓની વચ્ચે, બંધારણ નવા સામાજિક વ્યવસ્થાની કલ્પનાને ચિહ્નિત કરે છે. આ સામાજિક વ્યવસ્થા પોતાની તમામ પ્રયત્નોની કેન્દ્રીય ભાવના તરીકે દરેક વ્યક્તિના ગૌરવને સ્થાન આપે છે. બંધારણની મૂળભૂત એકમ તરીકે વ્યક્તિ એ કેન્દ્રબિંદુ છે, જેના માધ્યમથી બંધારણના આદર્શો સાકાર થાય છે.

રચયિતાઓ સમક્ષ વ્યક્તિગત અધિકારો અને સામુદાયિક સ્વભાવના દાવાઓ વચ્ચે સંતુલન સુનિશ્ચિત કરવાનો કાર્ય હતો. બંધારણ સભાએ માન્ય કર્યું હતું કે ખરેખર ન્યાયસંગત સામાજિક વ્યવસ્થાની સ્વીકૃતિ વ્યક્તિને ‘રાજ્યની રીઢ, ધરી, સર્વ સામાજિક પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય કેન્દ્ર, જેના સુખ અને સંતોષ

દરેક સામાજિક ચાંત્રિકતાનું ધ્યેય હોવું જોઈએ' તરીકે સ્થાન આપે છે. ૧૬૬ સામાજિક પિરામિડના પાયો અને શિખર બંને રૂપે, દરેક વ્યક્તિની ગૌરવતા બંધારણીય વ્યવસ્થાને અને ન્યાયસંગત સામાજિક વ્યવસ્થા માટેની તેની આકાંક્ષાઓને પ્રકાશિત કરે છે. સામાજિક ભેદભાવની વર્તમાન રચનાઓનું મૂલવણું બંધારણીય નૈતિકતાના દૃષ્ટિકોણથી કરવું આવશ્યક છે. તેનું પરિણામ અને પ્રયત્ન એવો સમાજ રચવાનો છે, જે દરેક વ્યક્તિ પ્રત્યે કરુણાભાવથી ચિહ્નિત હોય.

૧૧૪. બંધારણ તમામ વ્યક્તિઓને અંતરાત્માની સ્વતંત્રતા તથા ધર્મનો મુક્તપણે સ્વીકાર, રક્ષણ અને પ્રચાર કરવાની સમાન હકદારીનું સંરક્ષણ આપે છે. ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના અધિકારમાં તમામ વ્યક્તિઓને, કોઈ અપવાદ વિના, ધર્મ સ્વીકારવાનો, આચરવાનો અને પ્રસાર કરવાનો સમાન અધિકાર અંતર્નિહિત છે. સ્ત્રીઓએ પોતાની ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના અધિકારનો ઉપયોગ કરતી વખતે સમાન રીતે ભાગ લેવો, આ અધિકારની સ્વીકૃતિ છે. ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનું સંરક્ષણ કરતાં, રચયિતાઓએ ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના અધિકારને બંધારણના ભાગ ૩ માં સમાવાયેલા સમાનતા, સ્વાતંત્ર્ય અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના અગ્રગણ્ય બંધારણીય સિદ્ધાંતોના અધિન રાખ્યો હતો. સ્ત્રીઓની ગૌરવતાને ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના પ્રયોગથી અલગ પાડી શકાય નહીં. પ્રાથમિકતાઓના બંધારણીય ક્રમમાં, ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનો અધિકાર એવો રીતે પ્રયોગમાં મૂકવાનો છે કે જે ભાગ ૩ ની જોગવાઈઓના આધારભૂત દૃષ્ટિકોણ સાથે સુસંગત હોય. ઉપાસનામાં

સ્ત્રીઓની સમાન ભાગીદારી ન્યાયસંગત સામાજિક વ્યવસ્થાની બંધારણીય દૃષ્ટિમાં અંતર્નિહિત છે.

૧૧૫. બંધારણમાં સ્વાતંત્ર્ય વિષયક ચર્ચાને, ભાગ ૩ ની કોઈ અનુચ્છેદનું અર્થઘટન તે જે ભાગમાં સ્થિત છે તે ભાગથી વિમુખ રીતે કરીને, તેના પરિપ્રેક્ષ્યથી વિહોણી કરી શકાતી નથી. ધાર્મિક પંથને ધર્મસંબંધી બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો હક્ક પણ બંધારણના ભાગ ૩ થી અલગાવમાં પ્રયોગ કરી શકાય તેમ નથી. વ્યક્તિની પ્રાથમિકતા એ હક્કોની ખાતરીમાં સર્વત્ર વ્યાપતું સૂત્ર છે. ૧૬૬ પંડિત ગોવિંદ બક્ષભ પંત (સભ્ય, બંધારણસભા) એ ૨૪ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૭ ના રોજ બંધારણસભા સમક્ષ આપેલા ભાષણમાં

બંધારણના ભાગ ૩ માં સ્થિત હોવાને કારણે, સંપ્રદાયગત અધિકારોનો ઉપયોગ ઉદારવાદી બંધારણના વ્યાપક મૂલ્યો દ્વારા પ્રેરિત બંધારણીય સુરક્ષાઓને અતિક્રમી શકતો નથી અને તેને નિર્રથક બનાવી શકતો નથી.

૧૧૬. સંવિધાન એવો પરિવર્તિત સમાજ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જે સમાનતા અને ન્યાયના આધારે રચાયેલો હોય અને જે ક્રમબદ્ધ અસમાનતા પર આધારિત પરંપરાગત માન્યતા-પ્રણાલીઓના ભોગ બનેલાઓને ન્યાય આપે. તે એવા તમામ વ્યક્તિઓની ગૌરવની રક્ષા કરવાની ખાતરી પ્રતિબિંબિત કરે છે, જેઓ વ્યવસ્થિત ભેદભાવ, પૂર્વગ્રહ અને સામાજિક બહિષ્કારનો સામનો કરી ચૂક્યા છે. આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં અર્થઘટન કરતાં, અસ્પૃશ્યતા વિરુદ્ધનો પ્રતિબંધ સામાજિક માળખાની શ્રેણીબદ્ધતાઓના આધારે વ્યક્તિઓ અને જૂથોની

કલંકિતતા અને બહિષ્કારનું નિવારણ કરવા માટેની શક્તિશાળી ખાતરી દર્શાવે છે. શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતાની કલ્પનાઓનો ઉપયોગ સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધ ભેદભાવ અને પૂર્વગ્રહને કાયમી બનાવવા માટે કરવામાં આવ્યો છે. સંવિધાનિક વ્યવસ્થામાં તેમનું કોઈ સ્થાન નથી. દરેક વ્યક્તિની અખંડિત ગૌરવ અને મૂલ્યને સ્વીકારતાં, આ કલ્પનાઓ અસ્પૃશ્યતા વિરુદ્ધની ખાતરી અને સંવિધાનના આધારરૂપ સ્વાતંત્ર્યો દ્વારા પ્રતિબંધિત છે. નાગરિક જીવનમાં હોય કે સામાજિક જીવનમાં, સ્ત્રીઓ પૂર્વગ્રહ, રૂઢિપ્રતિક કલ્પનાઓ અને સામાજિક બહિષ્કારને આધીન રહી છે. ધાર્મિક જીવનમાં, બહિષ્કારક પરંપરાગત પ્રથાઓ વૈધતાનો એવો દાવો રજૂ કરે છે, જેનો ઉદ્ભવ પિતૃસત્તાત્મક માળખાઓમાંથી થાય છે. ભેદભાવના આ સ્વરૂપો પરસ્પર અલગ કે અસંબંધિત નથી. સામાજિક અને ધાર્મિક જીવનમાં ઓળખોના અંતરસંબંધથી ભેદભાવનું એવું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે, જે સ્ત્રીઓને સંવિધાન હેઠળ સમાન નાગરિકત્વથી વંચિત રાખે છે. આવી અંતરસંયોજક ભેદભાવની સ્વરૂપોને માન્યતા આપવી, પરસ્પર આરછાદિત ઓળખો સાથે સંકળાયેલા ભેદભાવ વિરુદ્ધ સંવિધાનિક રક્ષણનો વિસ્તાર કરવાની દિશામાં પ્રથમ પગલું છે.

૧૧૭. બંધારણીય સ્વતંત્રતાઓ વચ્ચેના સંવાદમાં, અધિકારો એકબીજાથી અલગ પડેલા ખાંચાઓ નથી. એકબીજામાં તત્ત્વસભર વિષયવસ્તુનો સંચાર કરતાં, તેઓ એવી સગળતા અને એકતા પ્રદાન કરે છે, જે બંધારણના આધારભૂત મૂલ્યો — ન્યાય, સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્વ —

થી વિમુખ થતી પ્રથાઓનો પ્રબળ વિરોધ કરે છે. સમાનતાના તત્વસભર અભિપ્રાયોમાં એવી ઐતિહાસિક ભેદભાવની પરિસ્થિતિઓની માન્યતા અને તેમના નિવારણો આવશ્યક બને છે, જેઓએ કેટલીક ઓળખોને વ્યાપક રીતે આરંભિત કરી છે. આવી કલ્પના માત્ર વિતરણસંબંધિત પ્રશ્નો પર જ નહીં, પરંતુ શોષણ અને પ્રભુત્વની એવી રચનાઓ પર પણ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, જે આ ઓળખોને સમાન જીવનમાં ભાગીદારીમાંથી વંચિત રાખે છે. સમાન જીવનનું એક અનિવાર્ય અંગ એ છે કે સ્ત્રીઓને સામાજિક પ્રવૃત્તિના તમામ ક્ષેત્રોમાં સમાન ભાગીદારી પ્રાપ્ત થાય. હસ્તગત મામલો બંધારણ સાથેના અમારા સંવાદ માટે મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. અમારા જાહેર સ્થળો અંગેના સંવાદમાં, તે બંધારણ હેઠળ ધર્મની સીમાઓનો પ્રશ્ન ઊભો કરે છે. જો સ્ત્રીઓને બહાર રાખતી પ્રથાઓને સ્વીકાર્ય માનવામાં આવે, તો સમાનતાની શોધ તેની વિષયવસ્તુથી વિહોણી બની જાય છે. બંધારણ, તેમનો સ્ત્રોત જે કોઈ હોય તે છતાં, સ્ત્રીઓના ગૌરવને આંચકો પહોંચાડતી પ્રથાઓને મંજૂરી આપી શકતું નથી. દરેક સ્ત્રીને ઉપાસનામાં પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર નકારી કાઢવા અને તેને બહાર રાખવા માટે ધર્મ આવરણ બની શકતો નથી. ૨૫ નવેમ્બર ૧૯૪૯ ના રોજ બંધારણસભા સમક્ષ પોતાના ભાષણમાં, ડૉ. બી. આર. આંબેડકરે આ પ્રશ્નોના ઉત્તર શોધતાં પૂછ્યું હતું: ‘અમે વિરોધાભાસોથી ભરેલું આ જીવન કેટલો સમય વધુ જીવતા રહીશું? અમારા સામાજિક અને આર્થિક જીવનમાં સમાનતાનો ઈનકાર કેટલો સમય વધુ કરતા રહીશું?’ ૧૬૭ બંધારણ અમલમાં આવ્યા પછી

અડસઠ વર્ષ બાદ, અમે ઠરાવ્યું છે કે શ્રદ્ધા અને ઉપાસના સંબંધિત બાબતોમાં સમાનતા પ્રદાન કરતાં બંધારણ સ્ત્રીઓના બહિષ્કારને મંજૂરી આપતું નથી.

૧૧૮. માન્યતા, શ્રદ્ધા અને ઉપાસનાના વિષયો અંગેની સ્વતંત્રતા, તેના તમામ નાગરિકોની સમાન સ્થિતિથી ચિહ્નિત કરુણાસભર અને માનવતાપૂર્ણ સમાજનું નિર્માણ કરનારી હોવી જોઈએ. ભારતીય સંવિધાને સામાજિક શ્રેણીબદ્ધતાની બેડીઓ તોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. આમ કરતાં, તેણે સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને ન્યાય પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા દ્વારા લક્ષણિત એવા યુગની શરૂઆત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સંવિધાનના ઉદાર મૂલ્યો દરેક વ્યક્તિને સમાન નાગરિકત્વ સુનિશ્ચિત કરે છે. આ એ બાબતને માન્ય રાખે છે કે સંવિધાન માત્ર ભેદભાવ અને પૂર્વગ્રહની ઘૂંસપેઠેલી રચનાઓને નિષ્ક્રિય બનાવવા માટે જ અસ્તિત્વમાં નથી, પરંતુ પરંપરાગત રીતે જેમને સમાન નાગરિકત્વથી વંચિત રાખવામાં આવ્યા છે તેમને સશક્ત બનાવવાના હેતુથી પણ અસ્તિત્વમાં છે. રાષ્ટ્રના જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં મહિલાઓની સમાન ભાગીદારી આ મૂળ આધારને આગળ ધપાવે છે.

૧૧૯. હું ધરાવું છું અને જાહેર કરું છું કે:

૧) લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ ધાર્મિક પંથ તરીકે રચના પામવા માટે ન્યાયિક રીતે પ્રતિપાદિત આવશ્યકતાઓ પૂર્ણ કરતા નથી;

૨) ધાર્મિક ઉપાસનામાંથી મહિલાઓને બહાર રાખવાનો દાવો, ભલે તે

ધાર્મિક ગ્રંથ પર આધારિત હોય, તો પણ સ્વતંત્રતા, ગૌરવ અને સમાનતાના સંવિધાનિક મૂલ્યોને આધીન છે. બહિષ્કારાત્મક પ્રથાઓ સંવિધાનિક નૈતિકતાના વિરુદ્ધ છે;

૩) કોઈપણ સ્થિતિમાં, શબરીમાલા ખાતેના મંદિરમાંથી સ્ત્રીઓને બાકાત રાખવાની પ્રથા કોઈ આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા નથી. અદાલતે એવી પ્રથાઓને બંધારણીય માન્યતા આપવાનો ઇનકાર કરવો જોઈએ, જે સ્ત્રીઓની ગૌરવહાનિ કરે છે અને સમાન નાગરિકત્વ માટેના તેમના હક્કને ક્ષીણ કરે છે;

૪) માસિકધર્મની સ્થિતિના આધારે સ્ત્રીઓનું સામાજિક બહિષ્કરણ અસ્પૃશ્યતાનું એક સ્વરૂપ છે, જે સંવિધાનિક મૂલ્યોને ઘોર વિરુદ્ધ છે. ૧૬૭ ડૉ. બી આર આંબેડકરે ૨૫ નવેમ્બર ૧૯૪૯ના રોજ બંધારણસભામાં કરેલ ભાષણમાં

“શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા” ની કલ્પનાઓ, જે વ્યક્તિઓને કલંકિત કરે છે, બંધારણીય વ્યવસ્થામાં કોઈ સ્થાન ધરાવતી નથી;

૫) દેવસ્વોમ બોર્ડ દ્વારા જારી કરાયેલી તા. ૨૧ ઓક્ટોબર ૧૯૫૫ અને ૨૭ નવેમ્બર ૧૯૫૬ ની સૂચનાઓ, જેમાં દસથી પચાસ વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે, કેરળ હિન્દુ જાહેર ઉપાસના સ્થળો (પ્રવેશના અધિકૃતકરણ) અધિનિયમ, ૧૯૬૫ ની અનુચ્છેદ ૩ થી અધિક્રમ છે અને અન્યથા પણ અસંવિધાનિક છે; અને

૬) હિંદુ સ્ત્રીઓ, ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૨ના ખંડો (બી)

અને (સી) હેઠળ, હિંદુઓના ‘વિભાગ અથવા વર્ગ’ બને છે. ૧૯૬૫ના નિયમોના નિયમ ૩(બી) દ્વારા ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ને વિરુદ્ધ એવો રૂઢિપ્રયોગ અમલમાં મૂકવામાં આવે છે. આથી, અનુચ્છેદ ૩ દ્વારા સ્થાપિત મંદિર પ્રવેશના અધિકારને સીધી આંચ આવે છે. નિયમ ૩(બી) ૧૯૬૫ના અધિનિયમથી પર છે.

સ્વીકૃતિ

નિષ્કર્ષ પર પહોંચતા પહેલાં, હું આ પ્રકરણમાં હાજર રહેલા પક્ષકારોના વકીલોના પ્રયત્નોની નોંધ લઉં છું – સુશ્રી ઇન્દિરા જયસિંગ, ડૉ. અભિષેક મનુ સિંઘવી, શ્રી કે. પારાસરન, શ્રી જયદીપ ગુપ્તા, શ્રી વી. ગિરી, શ્રી પી. વી. સુરેન્દ્રનાથ, અને શ્રી કે. રાધાકૃષ્ણન, વરિષ્ઠ વકીલ; તથા શ્રી રવિ પ્રકાશ ગુપ્તા, શ્રી જે. સાઈ દીપક, શ્રી વી. કે. બિજુ, અને શ્રી ગોપાલ સંકરનારાયણન, વિદ્વાન વકીલ. હું અમિકસ ક્યુરીએ તરીકે હાજર રહેલા શ્રી રાજુ રામચંદ્રન અને શ્રી કે. રામમૂર્તિ, વરિષ્ઠ વકીલ દ્વારા આપવામાં આવેલી નિષ્પક્ષ સહાયતાની નોંધ લઉં છું. તેમના જ્ઞાન અને પ્રગાઢ પાંડિત્યે મારા પોતાના અધ્યયનને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે.

ઈન્દુ મલ્હોત્રા, ન્યાયમૂર્તિ.

૧. હાલની રિટ અરજી યુવા વકીલોની નોંધાયેલ સંસ્થા દ્વારા જાહેર હિતમાં દાખલ કરવામાં આવી છે. હસ્તક્ષેપ માટેની અરજીમાં હસ્તક્ષેપકર્તાઓએ એવો દાવો કર્યો છે કે તેઓ પંજાબ રાજ્યમાં તથા તેના આસપાસ કાર્યરત લિંગ–

અધિકાર કાર્યકરો છે, જેઓનું મુખ્ય ધ્યાન લિંગ સમાનતા અને ન્યાય, જાતીયતા તથા માસિક ધર્મ સંબંધિત ભેદભાવના મુદ્દાઓ પર કેન્દ્રિત છે.

અરજદારોએ, અન્ય બાબતો સાથે, એવું જણાવ્યું છે કે તેમને કેરળના સાબરીમલા મંદિર ખાતે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયજૂથની સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકવાની પ્રથા વિશે બરખા દત્ત દ્વારા લખાયેલા ત્રણ અખબારી લેખો (સેન્ટ ઓફ અ પુમન, હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સ; જુલાઈ ૧, ૨૦૦૬), શર્વાણી પંડિત (ટચિંગ ફેઇથ, ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા; જુલાઈ ૧, ૨૦૦૬), અને વીર સાંઘવી (કીપિંગ ધ ફેઇથ, લૂઝિંગ અવર રિલિજન, સંડે હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સ; જુલાઈ ૨, ૨૦૦૬) પરથી જાણ થઈ હતી.

અરજદારો દ્વારા કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસનાસ્થળો (પ્રવેશની સત્તાપ્રદાન) નિયમો, ૧૯૬૫ (આગળ “૧૯૬૫ના નિયમો” તરીકે ઉલ્લેખિત) ના નિયમ ૩(બી) ની બંધારણીય માન્યતાને પડકારવામાં આવી છે, જે સબરીમલા મંદિર ખાતે મહિલાઓના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકે છે, તે કેરળ હિંદુ જાહેર ઉપાસનાસ્થળો (પ્રવેશની સત્તાપ્રદાન) અધિનિયમ, ૧૯૬૫ (આગળ “૧૯૬૫નો અધિનિયમ” તરીકે ઉલ્લેખિત) ની અનુચ્છેદ ૩થી પર હોવાનું જણાવીને.

વધુમાં, અરજકર્તાઓએ કેરળ રાજ્ય, ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ, શબરીમાલા મંદિરના મુખ્ય થાન્ત્રી અને પથાનમથિટ્ટાના જિલ્લાધિકારી સામે મંડેમસનો રિટ જારી કરવા માટે એવી પ્રાર્થના કરી છે કે જેથી ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની

વયસમૂહની મહિલા ભક્તોને કોઈપણ પ્રતિબંધ વિના શબરીમાલા મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની અનુમતિ આપવામાં આવે.

૨. અરજદારગણ અને હસ્તક્ષેપકારોના રજૂઆતો

અરજદારગણ અને હસ્તક્ષેપકારોનું પ્રતિનિધિત્વ શ્રી આર.પી. ગુપ્તા તથા સુશ્રી ઇન્દિરા જયસિંગ, વરિષ્ઠ વકીલ દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. શ્રી રાજુ રામચંદ્રન, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ, અમિકસ ક્યુરી તરીકે હાજર રહ્યા હતા, જેઓએ અરજદારગણના કેસને સમર્થન આપ્યું હતું.

(૧) રિટ અરજીમાં, અરજદારો જણાવે છે કે વર્તમાન મામલો લોર્ડ અચ્યપ્પાના સાબરિમલા મંદિર ખાતે ૧૦ વર્ષથી ૫૦ વર્ષ વચ્ચેની વયની સ્ત્રીઓને પ્રવેશ પ્રતિબંધિત કરવાની સદીઓ જૂની પ્રથાને સંબંધિત છે.

પરંપરાગત પ્રથા, જેનું સંહિતાકરણ ટ્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ દ્વારા તા. ઓક્ટોબર ૨૧, ૧૯૫૫ અને નવેમ્બર ૨૭, ૧૯૫૬ના રોજ જારી કરાયેલ સૂચનાઓ સાથે વાંચવામાં આવતા ૧૯૬૫ના નિયમોની નિયમ ૩(બી)માં કરવામાં આવ્યું છે, તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૫ અને ૨૧ની કસોટીઓ પર ખરી ઉતરતી નથી.

આ બહિષ્કારાત્મક પ્રથા અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરે છે, કારણ કે આ વર્ગીકરણમાં કોઈ સંવિધાનિક હેતુનો અભાવ છે. તે સ્પષ્ટપણે મનસ્વી છે, કારણ કે તે માત્ર શારીરિક પરિબલો પર આધારિત છે, અને કોઈ માન્ય હેતુની પૂર્તિ કરતી નથી.

(૨) માત્ર ‘લિંગ’ના આધારે રહેલી હોવાથી આ રૂઢિગત પ્રથા બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૫(૧)નું ઉલ્લંઘન કરે છે.

આ પ્રથા અનુચ્છેદ ૧૫(૨)(બી)નું પણ ઉલ્લંઘન કરે છે, કારણ કે સબરિમલા મંદિર જાહેર જનતા માટે ખુલ્લું અને જાહેર જનતાને સમર્પિત એવું જાહેર પૂજાસ્થળ છે અને અનુચ્છેદ ૨૯૦એ હેઠળ તેને રાજ્ય દ્વારા અંશતઃ નાણાંકીય સહાય આપવામાં આવે છે.

(૩) બંધારણનો અનુચ્છેદ ૨૫ કોઈપણ વ્યક્તિને કોઈપણ ધર્મની ઉપાસના કરવાનો અથવા તેનો અનુસરણ કરવાનો મૂળભૂત અધિકાર ખાતરી આપે છે.

૧૯૬૫ નો અધિનિયમ અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) માં પ્રતિષ્ઠિત લક્ષ્યોને આગળ વધારવા માટે ‘સામાજિક સુધારાના ઉપાય’ તરીકે ઘડવામાં આવ્યો છે. આ અધિનિયમમાં સ્ત્રીઓને કોઈપણ જાહેર મંદિર ખાતે પ્રવેશ કરવા સામે કોઈ પ્રતિબંધ સમાવાયેલો નથી.

(૪) ૧૯૬૫ ના નિયમોની નિયમ ૩(બી) જેટલી હદ સુધી સ્ત્રીઓના પ્રવેશને પ્રતિબંધિત કરે છે, તેટલી હદ સુધી તે અધિનિયમની જોગવાઈઓથી પર છે.

(૫) અરજદારોનો એવો દાવો છે કે ધાર્મિક પંથમાં નીચેના લક્ષણો હોવા આવશ્યક છે:

તેને તેની પોતાની મિલકત અને સ્થાપના છે, જે તેના અનુયાયીઓ દ્વારા

અનુસરણ પામવા માટે સક્ષમ છે.

તેની પોતાની વિશિષ્ટ ઓળખ છે, જે કોઈપણ સ્થાપિત ધર્મથી સ્પષ્ટપણે ભિન્ન ઓળખી શકાય તેવી છે.

તેના પોતાના અનુયાયીઓનો એક સમૂહ છે, જે વિશિષ્ટ માન્યતાઓ, આચાર-પ્રથાઓ, વિધિઓ અથવા શ્રદ્ધાઓના જુદા સમૂહથી બંધાયેલો છે.

તેના પોતાના વહીવટનું પોતાનું પદાનુક્રમ છે, જે કોઈપણ બાહ્ય એજન્સી દ્વારા નિયંત્રિત થતું નથી.

એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ ધાર્મિક સંપ્રદાય રચતા નથી, કારણ કે તેમની પાસે કોઈ સામાન્ય આસ્થા અથવા કોઈ વિશિષ્ટ નામ નથી. લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો કોઈ વિશિષ્ટ આચરણોની જુદી સમૂહવ્યવસ્થા ના આધારે એકીકૃત નથી. ભારતના દરેક મંદિર પાસે પોતાની અલગ વિધિ-વિધાનોની પદ્ધતિ હોય છે. તે પ્રદેશે પ્રદેશે ભિન્ન હોય છે. વિધિઓ અને ધાર્મિક સમારંભોમાં નાનામોટા તફાવતથી તેઓ અલગ ધાર્મિક સંપ્રદાય બની જતા નથી.

લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો ધાર્મિક પંથનું સ્વરૂપ ધરાવતા નથી, કારણ કે આ અદાલતે નિર્ધારિત કરેલી કસોટીઓ આ મામલામાં પૂર્ણ થયેલી નથી. ભલે એમ માનવામાં આવે કે લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો ધાર્મિક પંથ રચે છે, તો પણ અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળના તેમના અધિકારો, શ્રી વેંકટરમણા દેવરુ અને અન્ય વિ. મૈસુર રાજ્ય અને અન્ય ૧ ના મામલામાં આ અદાલતના નિર્ણયને અનુરૂપ,

અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) ને આધીન રહેશે.

૧ ૧૯૫૮ એસસીઆર ૮૯૫ : એઆઈઆર ૧૯૫૮ એસસી ૨૫૫

આગળ વધુમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું કે કોઈપણ હિંદુ મંદિરની મુલાકાત લેતા સામાન્ય હિંદુ અનુયાયીઓ સિવાય આ મંદિરના કોઈ વિશિષ્ટ અનુયાયીઓ નથી. આ અદાલતના સરદાર સૈયદના તાહેર સૈકુદ્દીન સાહેબ વિ. સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે ૨, રાજા બીરા કિશોર દેબ, વંશપરંપરાગત સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, જગન્નાથ મંદિર, પી.ઓ. અને ડિસ્ટ્રિક્ટ પુરી વિ. સ્ટેટ ઓફ ઓરિસા ૩, તથા એસ. પી. મિત્તલ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય ૪ ના ચુકાદાઓ પર આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો.

(૬) ભલે શબરીમાલા મંદિરને એક ધાર્મિક પંથ તરીકે માનવામાં આવે, તેમ છતાં સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પરનો પ્રતિબંધ કોઈ આવશ્યક ધાર્મિક આચરણ નથી.

૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓને મંદિર પ્રવેશથી પ્રતિબંધિત કરવું, અનુમાનિત ધાર્મિક પંથના મૂળભૂત આધારનું નિર્માણ કરતું નથી. અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ રક્ષણ પામવા પાત્ર કોઈપણ કાયદો અથવા રૂઢિપ્રથા પાસે બંધારણીય વૈધતા હોવી આવશ્યક છે.

(૭) બહિષ્કારાત્મક પ્રથા અનુચ્છેદ ૨૧નું ઉલ્લંઘન કરતી છે, કારણ કે તેનો એવો પ્રભાવ પડે છે કે સ્ત્રીઓને અશુદ્ધ માનવામાં આવતી હોવાથી તેમના પર કલંક આરે છે, જેના કારણે તેમના મન પર ગંભીર માનસિક અસર થાય છે,

અને અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળની તેમની ગૌરવભાવનાને ખંડિત કરે છે.

બાકાત રાખવાની પ્રથા અનુચ્છેદ ૧૭નું ઉલ્લંઘન કરતી છે, કારણ કે તે “અસ્પૃશ્યતા”નું સીધું સ્વરૂપ છે. માસિક ધર્મના આધારે સ્ત્રીઓને મંદિરો જેવા જાહેર સ્થળોમાંથી બાકાત રાખવું ‘અસ્પૃશ્યતા’નું એક સ્વરૂપ છે. આ અનુચ્છેદ બિન-રાજ્ય તથા રાજ્યના કર્તાઓ બંને વિરુદ્ધ અમલમાં લાયક છે.

(૮) શ્રી રાજુ રામચંદ્રન, વિદ્વાન અમિકસ ક્યુરીએ, એ રજૂ કર્યું કે શબરીમાલા મંદિર જાહેર ઉપાસનાનું સ્થળ છે. તેનું સંચાલન અને વહીવટ એક વૈધાનિક સંસ્થા, એટલે કે ટ્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ, દ્વારા કરવામાં આવે છે. તેમના મુજબ, જાહેર મંદિર તેના સ્વભાવથી જ તેના ભક્તોના હિત માટે સ્થાપિત કરવામાં આવે છે અને તેનું જતન કરવામાં આવે છે. પ્રવેશનો અધિકાર આ જાહેર સ્વભાવમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે એવો કાનૂની અધિકાર છે, જે મંદિરના સત્તાધિકારીઓ પર આધારિત નથી.

ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ ત્રાવણકોર-કોચીન હિંદુ ધાર્મિક ૨ ૧૯૬૨ સપ્લિ. (૨) એસસીઆર ૪૯૬ : એઆઈઆર ૧૯૬૨ એસસી ૮૫૩ ૩ (૧૯૬૪) ૭ એસસીઆર ૩૨ : એઆઈઆર ૧૯૬૪ એસસી ૧૫૦૧ હેઠળ કાયદેસર રીતે રચાયેલ સત્તા છે

૪ (૧૯૮૩) ૧ એસ.સી.સી. ૫૧

સંસ્થાઓ અધિનિયમ, ૧૯૫૦, અને અનુચ્છેદ ૨૮૦એ હેઠળ ભારતની સંચિત નિધિમાંથી વાર્ષિક ચુકવણી પ્રાપ્ત કરે છે. તે અનુચ્છેદ ૧૨ માં આવેલ

“અન્ય સત્તાધિકારીઓ” ના પરિધિમાં સ્પષ્ટપણે આવશે, અને મૂળભૂત અધિકારોને અમલમાં મૂકવા માટે બાધ્ય છે।

(૯) અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ ઉપાસના કરવાનો મૂળભૂત અધિકાર ભેદભાવરહિત અધિકાર છે, અને તે પુરુષો તથા સ્ત્રીઓ બંનેને સમાન રીતે ઉપલબ્ધ છે. ભક્ત તરીકે મંદિરમાં પ્રવેશવાનો સ્ત્રીનો અધિકાર તેના ઉપાસનાના અધિકારનો આવશ્યક પાસો છે, અને અનુચ્છેદ ૧૫ દ્વારા સુનિશ્ચિત કરાયેલ । સમાનતાના અધિકારનું આવશ્યક અનુસંગ છે

ભેદભાવરહિત ઉપાસનાનો અધિકાર, અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળ સામાજિક કલ્યાણ અથવા સુધારા માટે જોગવાઈ કરવાની રાજ્યની ઈચ્છા પર આધારિત નથી.

અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) માત્ર સક્ષમ બનાવતી જોગવાઈ નથી, પરંતુ તે એક તત્વાત્મક અધિકાર પ્રદાન કરે છે. સામાવાળાઓની તરફથી કોઈ પણ શાસ્ત્રોક્ત પુરાવો રજૂ કરવામાં આવેલ ન હોવા પર સ્ત્રીઓના બહિષ્કારને અનિવાર્ય ધાર્મિક પ્રથા તરીકે વર્ગીકૃત કરી શકાય નહીં.

(૧૦) સ્ત્રીઓને એક વર્ગ તરીકે મંદિર પ્રવેશથી એક નોંધપાત્ર હિસ્સો વંચિત રાખવામાં આવતા, આ બહિષ્કારાત્મક પ્રથા સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધ ભેદભાવમાં પરિણામે છે. બેનેટ કોલમેન એન્ડ કો. એન્ડ અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા એન્ડ અન્ય ૫ માં આ અદાલતે પ્રતિપાદિત કરેલ “અસર પરીક્ષણ” પર આધાર રાખીને, તેમણે રજૂ કર્યું કે ભેદભાવ માત્ર “લિંગ” ના આધાર પર જ છે, કારણ કે

માસિક ધર્મ જેવી જેવિક વિશેષતા તે નિશ્ચિત લિંગના લક્ષણોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧૧) અનુચ્છેદ ૧૭ અસ્પૃશ્યતાને “કોઈપણ સ્વરૂપમાં” પ્રતિબંધિત કરે છે, જેથી શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતાની કલ્પનાઓ પર આધારિત તમામ પ્રથાઓનો ઉચ્છેદ થાય. રજોદર્શન પામતી સ્ત્રીઓનો બહિષ્કાર દલિત વર્ગોના બહિષ્કાર સમાન જ આધાર પર છે.

(૧૨) અનુચ્છેદો ૨૫ અને ૨૬ માં વપરાયેલ “નૈતિકતા” શબ્દનો અર્થ સંવિધાનિક નૈતિકતા એવો થાય છે, વ્યક્તિગત અથવા વર્ગવિશેષ આધારિત નૈતિકતાનો નહીં. તે અનુચ્છેદો ૧૪, ૧૫, ૧૭, ૩૮ અને ૫૧એ થી માર્ગદર્શિત હોવી આવશ્યક છે.

(૧૩) શ્રી. રામચંદ્રન, વિદ્વાન ન્યાયમિત્રે રજૂ કર્યું કે ૧૯૬૫ ના અધિનિયમના નિયમ ૩(બી) ૧૯૬૫ ના ૫ (૧૯૭૨) ૨ એસ.સી.સી. ૭૮૮ ની અનુચ્છેદ ૩ ની અતિસત્તાધિક છે

અધિનિયમ, જેટલી હદ સુધી તે પ્રથાઓ અને પરંપરાગત ઉપયોગોને સુરક્ષિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જેને અનુચ્છેદ ૩ વિશેષરૂપે અતિક્રમિત કરે છે. નિયમ ૩ માટેનું ઔચિત્ય અનુચ્છેદ ૩ ના પરંતુકમાંથી નીકળી શકતું નથી, કારણ કે પરંતુકનું અર્થઘટન માત્ર આ અદાલતના શ્રી વેંકટરમણ દેવરૂ તથા અન્ય વિ. મૈસૂર રાજ્ય તથા અન્ય (ઉપરોક્ત) ના નિર્ણયને અનુરૂપ જ કરી શકાય. તે અનુચ્છેદ ૪ ની સત્તાથી બહારનું છે, કારણ કે તે નિર્ધારિત કરે છે કે

તેની હેઠળ ઘડાયેલા નિયમો કોઈપણ વર્ગ અથવા શ્રેણી સામે ભેદભાવપૂર્ણ હોઈ શકતા નથી.

૩. સામાવાળાઓની રજૂઆતો

કેરળ રાજ્ય તરફથી શ્રી જયદીપ ગુપ્તા, પરિષ્ઠ વકીલ, હાજર હતા. ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ તરફથી ડૉ. એ.એમ. સિંઘવી, પરિષ્ઠ વકીલ, હાજર હતા. મુખ્ય થાન્ત્રી તરફથી શ્રી વી. ગિરી, પરિષ્ઠ વકીલ, હાજર હતા. નાયર સર્વિસ સોસાયટી તરફથી શ્રી કે. પરાશરન, પરિષ્ઠ વકીલ, હાજર હતા. પંડાલમના રાજા તરફથી શ્રી કે. રાધાકૃષ્ણન હાજર હતા. શ્રી જે. સાઈ દીપક સામાવાળા નં. ૧૮ તથા પીપલ ફોર ધર્મા નામના હસ્તક્ષેપકર્તા તરફથી હાજર થયા હતા. શ્રી રામમૂર્તિ, પરિષ્ઠ વકીલ, એમિક્સ ક્યુરી તરીકે હાજર થયા હતા, જેઓએ સામાવાળાઓના કેસને સમર્થન આપ્યું હતું.

૪. હાલની રિટ અરજીમાં કેરળ રાજ્યએ બે સોગંદનામા દાખલ કર્યા.

કેરળ રાજ્યએ અરજીકર્તાઓના મુદ્દાને સમર્થન આપતું તારીખ ૧૩ નવેમ્બર, ૨૦૦૭નું એક સોગંદનામું દાખલ કર્યું હતું. તેમ છતાં, રાજ્યએ એવી પ્રાર્થના કરી હતી કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની મહિલાઓને પ્રવેશની પરવાનગી આપવી જોઈએ કે નહીં તે અંગે સૂચનો/ અભિપ્રાયો રજૂ કરવા માટે “યોગ્ય પંચ” ની નિમણૂક કરવામાં આવે. ઉક્ત સોગંદનામાં કરાયેલાં કેટલાક કથનો નોંધવા યોગ્ય છે, અને સંદર્ભાર્થે નીચે પુનઃપ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે: “...આથી, હાલ પ્રવર્તમાન પ્રથાના વિરુદ્ધ સરકાર કોઈ સ્વતંત્ર નિર્દેશ આપી

શકતી નથી, કારણ કે તથ્યો સંબંધિત વિવાદિત પ્રશ્નો અંગે, જેમાં પુરાવા રજૂ કરવાની આવશ્યકતા પણ રહે છે, તે બાબતે ઉક્ત ચુકાદાને [એસ. મહેન્દ્રન (ઉપરોક્ત) માં કેરળ વડી અદાલતનો નિર્ણય] અંતિમતા પ્રાપ્ત થયેલી છે...”

...અતએવ, સરકારનું એવું મંતવ્ય છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિને તેમના ઉપાસનાના અધિકારથી વંચિત રાખવી જોઈએ નહીં, પરંતુ શબરીમાલામાં પ્રવેશનો પ્રશ્ન ઘણા વર્ષોથી અનુસરાતી પ્રથા સાથે સંબંધિત છે અને લોકો દ્વારા સ્વીકારવામાં આવેલ માન્યતાઓ અને મૂલ્યો સાથે સંકળાયેલ છે, તથા તે બાબતમાં વડી અદાલતનો બંધનકારક ચુકાદો ઉપલબ્ધ હોવાને કારણે, સરકારે એવું અનુભવ્યું કે આ માનનીય અદાલતને વિનંતી કરવામાં આવે કે હિંદુ ધર્મનું પ્રામાણિક જ્ઞાન ધરાવતા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો તથા પ્રતિષ્ઠિત અને નિષ્કલંક સામાજિક સુધારકોનો સમાવેશ કરતી યોગ્ય આયોગની નિમણૂક કરે, જેથી તેઓ આ મુદ્દે કે તમામ સ્ત્રીઓને, તેમની ઉંમરનું ભેદભાવ રાખ્યા વિના, મંદિરમાં પ્રવેશ કરી ઉપાસના કરવાની પરવાનગી છે કે નહીં, તે અંગે સૂચનો/અભિપ્રાયો રજૂ કરે...”

(ભાર આપેલ)

રાજ્ય દ્વારા દાખલ કરાયેલ અનુવર્તી વધારાના સોગંદનામા, તા. ફેબ્રુઆરી ૪, ૨૦૧૬ માં, રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું કે તા. નવેમ્બર ૧૩, ૨૦૦૭ ના પૂર્વવર્તી સોગંદનામામાં કરવામાં આવેલ નિવેદનો ભૂલથી અરજદારોને સમર્થન આપવા માટે કરવામાં આવ્યા હતા. એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું કે કેરળ વડી

અદાલતમાં એસ. મહેન્દ્રન વિ. ધ સેક્રેટરી, ટ્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ, તિરુવનંતપુરમ અને અન્ય, ૬ માં રાજ્ય સરકાર સમક્ષ લેવાયેલી તેની ભૂમિકા કરતાં ભિન્ન વલણ રાજ્ય સરકાર માટે લેવું ખુલ્લું નહોતું અને તેમાં આપવામાં આવેલ નિર્દેશોના વિરુદ્ધ જવું પણ યોગ્ય નહોતું. એવું દબપણે જણાવાયું હતું કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની મહિલાઓના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકવાની પ્રથા મંદિરના રિવાજો અને પ્રચલનોનો આવશ્યક અને અભિન્ન ભાગ છે, જેને બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ હેઠળ સંરક્ષણ પ્રાપ્ત છે. ધાર્મિક પ્રથારૂપે, સર્વોચ્ચ અદાલતના રિજુ પ્રસાદ શર્મા અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ આસામ અને અન્ય, ૭ ના નિર્ણયના પ્રકાશમાં, બંધારણના ભાગ ૩ ની અન્ય જોગવાઈઓ હેઠળના પડકારથી પણ તે મુક્ત છે.

તથાપિ, સંદર્ભના સમયે ત્રણ-ન્યાયમૂર્તિની ખંડપીઠ સમક્ષ સુનાવણી દરમિયાન, એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું કે રાજ્ય ૧૩ નવેમ્બર, ૨૦૦૭ના તારીખના સોગંદનામામાં દર્શાવેલ અભિપ્રાય અપનાવશે.

૫. સામાવાળા નં. ૨ – ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ, સામાવાળા નં. ૪ – મંદિરના તન્ત્રિ, સામાવાળા નં. ૬ – નાયર સર્વિસ સોસાયટી, સામાવાળા નં. ૧૮ અને ૧૯ દ્વારા કરવામાં આવેલી રજૂઆતોનો સારાંશ નીચે મુજબ છે:

(૧) ભગવાન અચ્યપ્પાને સમર્પિત સબરિમલા મંદિર કેરળમાં આવેલું એક પ્રસિદ્ધ મંદિર છે, જ્યાં દર વર્ષે બે કરોડથી વધુ યાત્રાળુઓ અને ભક્તો મુલાકાત લે છે. આ મંદિરની શતાબ્દીઓ જૂની પરંપરા મુજબ, તથા આ મંદિર

દ્વારા અનુસરવામાં આવતાં ‘ આચારો ’ , માન્યતાઓ અને રિવાજો અનુસાર, ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયજૂથની સ્ત્રીઓને આ મંદિરમાં પ્રવેશવાની પરવાનગી આપવામાં આવતી નથી.૬ એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ કેર ૪૨

૭ (૨૦૧૫) ૯ એસસીસી ૪૬૧

આ શબરીમાલા મંદિર ખાતે દેવતાના એવા સ્વરૂપમાં પ્રાગટ્યને આભારી છે, જે ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ ના રૂપમાં છે, અને જે કઠોર તપશ્ચર્યા તેમજ બ્રહ્મચર્યના અતિ કડક સ્વરૂપનું પાલન કરે છે.

દંતકથા અનુસાર એવું માનવામાં આવે છે કે સબરિમલાના અધિષ્ઠાતા દેવ લોર્ડ અચ્યપ્પાએ પંડાલમ ખાતે પંડાલમના રાજાના પુત્ર તરીકે માનવીય નિવાસ કર્યો હતો, જેને મણિકંડન નામે ઓળખવામાં આવતો હતો, અને જેને રાજાએ પંપા નદીના કિનારે ગળામાં મણિ (‘ મણિ ’) ધારણ કરેલા તેજોમય મુખવાળા શિશુ તરીકે શોધ્યો હતો. મણિકંડનના પરાક્રમો અને સિદ્ધિઓએ રાજા તથા અન્ય લોકોને તેના દૈવી મૂળ વિષે વિશ્વાસ અપાવ્યો હતો।

લોર્ડ રાજાને જણાવ્યું કે તે પવિત્ર પંપા નદીના ઉત્તર તરફ આવેલા સબરિમલામાં મંદિર બાંધી શકે અને ત્યાં દેવતાની સ્થાપના કરી શકે. રાજાએ વિધિપૂર્વક સબરિમલામાં મંદિર બાંધી તેને લોર્ડ અચ્યપ્પાને સમર્પિત કર્યું. સબરિમલા મંદિર ખાતે લોર્ડ અચ્યપ્પાની દેવમૂર્તિની સ્થાપના ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ એટલે કે શાશ્વત બ્રહ્મચારીના સ્વરૂપમાં કરવામાં આવી હતી. એવું માનવામાં આવે છે કે લોર્ડ અચ્યપ્પાએ ‘ વ્રતમ ’ ના ૪૧-દિવસના પાલન પછી

સબરિમલા મંદિરની યાત્રા કયા પ્રકારે કરવી તે અંગે માર્ગ દર્શાવ્યો હતો.

એવું માનવામાં આવે છે કે લોર્ડ અચ્યપ્પાએ સ્વયં દેવતા સાથે એકરૂપ થવા માટે શબરીમાલા મંદિર જવા પૂર્વે ૪૧ દિવસનું ‘ પ્રતં ’ આચર્યું હતું. યાત્રાળુ દ્વારા કરવામાં આવતી સમગ્ર યાત્રાપ્રક્રિયાનું ધ્યેય લોર્ડ અચ્યપ્પાની યાત્રાનું પુનરાવર્તન કરવાનું છે. લોર્ડે સ્વયં પ્રગટ કર્યાના મુજબ આ મંદિરમાં ઉપાસનાની રીત અને પદ્ધતિ ‘ સ્થલ પુરાણ ’ એટલે કે ‘ ભૂથનાથ ગીતા ’ માં વર્ણવાઈ છે.

૪૧ દિવસનું “ પ્રતમ ” એ ‘ અચ્યપ્પન્સ ’ તરીકે ઓળખાતા યાત્રાળુઓ દ્વારા અનુસરાતી સદીઓ જૂની પ્રથા અને પરંપરા છે. આ ‘ પ્રતમ ’ નો હેતુ ભક્તોને આત્મસાક્ષાત્કાર તરફ દોરી જતી આધ્યાત્મિક ચેતનાના વિકાસ માટે શિસ્તબદ્ધ બનાવવા અને તાલીમ આપવાનો છે. આ દેવસ્થાનની યાત્રા પર નીકળતાં પહેલાં, ‘ પ્રતમ ’ નું એક મુખ્ય અને આવશ્યક અંગ ‘ સાત્વિક ’ જીવનશૈલી તથા ‘ બ્રહ્મચર્ય ’ નું પાલન કરવું છે જેથી શરીર અને મન શુદ્ધ રહે. ‘ પ્રતમ ’ ની એક મૂળભૂત આવશ્યકતા એ છે કે ભૌતિકવાદી દુનિયાથી અલિપ્ત થઈ આધ્યાત્મિક માર્ગ પર આગળ વધવું. જ્યારે કોઈ યાત્રાળુ ‘ પ્રતમ ’ ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે તે યાત્રાળુ પોતાના ઘરે રહેલી સ્ત્રીવર્ગથી, જેમાં તેની પત્ની, પુત્રી અથવા પરિવારમાંની અન્ય સ્ત્રી સભ્યોનો સમાવેશ થાય છે, પોતાને અલગ રાખે છે.

“ પ્રતમ ” અથવા પ્રાયશ્ચિત્તમાં નીચેનું સમાવેશ થાય છે:

પોતાના જીવનસાથી સાથેના તમામ શારીરિક સંબંધોનો ત્યાગ કરવો;

મધપદાર્થ, સિગારેટ અને ‘ તામસિક ’ આહાર સહિત, નશો કરાવતી

કોઈપણ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો;

કુટુંબના બાકીના સભ્યોથી અલગ, એકાંત રૂમમાં અથવા અલગ મકાનમાં અલગથી રહેતા;

દૈનિક જીવનમાં યુવા સ્ત્રીઓ સાથે, જેમાં પોતાની પુત્રી, બહેન અથવા અન્ય યુવા સ્ત્રી સંબંધીઓનો સમાવેશ થાય છે, સંપર્ક સાધવાથી દૂર રહેવું; પોતાનું ભોજન પોતે બનાવવું;

પ્રાર્થના પૂર્વે દિનમાં બે વખત સ્નાન કરવાનું સહિત સ્વચ્છતા જાળવવી;

કાળો મુંડુ તથા ઉપરના વસ્ત્રો પહેરીને;

દરરોજ માત્ર એક જ ભોજન લેવું;

નંગપગે ચાલવું.

જામા દિવસે, પૂજા પછી, યાત્રાળુ ઈરીમુડી (જેમાં પોતાની યાત્રા માટેનો ચોખો તથા અન્ય જોગવાઈઓ, સાથે સાથે ઘીથી ભરેલું નાળિયેર અને પૂજાસામગ્રીનો સમાવેશ થાય છે) લઈને દેવતાના દર્શન માટે ‘ સન્નિધાનમ ’ સુધી પહોંચવા ૧૮ પગથિયાં ચઢવાની યાત્રાનો પ્રારંભ કરે છે. આ પ્રક્રિયામાં પંપા નદીથી પગપાળા ચાલીને સન્નિધાનમ સુધી ૩૦૦૦ ફૂટનું ચડાણ સામેલ છે, જે ઘન જંગલોમાંથી અંદાજે ૧૩ કિલોમીટરનું ચડાણ છે.

આ આધ્યાત્મિક શિસ્તની આ પ્રણાલીના એક ભાગરૂપે, સ્પષ્ટપણે એવું નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની ઉંમર વચ્ચેની મહિલાઓએ આ તીર્થયાત્રા હાથ ધરવી જોઈએ નહીં.

(૨) આ પ્રથા અથવા પરંપરા આ મંદિરની સ્થાપના સમયથી, એટલે કે છેલ્લા અનેક શતાબ્દીઓથી, પ્રચલિત રહી હોવાનું માનવામાં આવે છે. આ મંદિર અંગે રાધિકા સેકરના એક વ્યાપક પ્રબંધ પર નિર્ભરતા મૂકવામાં આવી હતી. ૮ પ્રબંધમાંથી સંબંધિત અંશો નીચે પુનઃપ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે:

“ સંપ્રદાયના સભ્યો સાબરીમલા મંદિર સુધીના જંગલમાર્ગે તેમની યાત્રા શરૂ કરે તે પહેલાં અત્યંત કડક બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે. બ્રહ્મચર્ય પર આ ભાર ૮ રાધિકા સેકર, તીર્થયાત્રાની પ્રક્રિયા: ધ અચ્યપ્પા કલ્લસ એન્ડ સાબરીમલાઈ યાત્રા (કાર્લેટન યુનિવર્સિટી, ઓટાવા, ઓન્ટારિયો ખાતેના ફેકલ્ટી ઓફ ગ્રેજ્યુએટ સ્ટડીઝ, સમાજશાસ્ત્ર અને માનવશાસ્ત્ર વિભાગ; ઓક્ટોબર ૧૯૮૭)

અન્ય વન આત્માઓથી રક્ષણ મેળવવા માટે, કારણ કે અગાઉ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યું છે તેમ, યક્ષો “ઋષિઓ અને બ્રહ્મચારીઓ...”નું રક્ષણ કરે છે એવું કહેવાય છે.

...જ્યાં કે કોઈ ઔપચારિક ઘોષણા નથી, તેમ છતાં એવું સમજવામાં આવે છે કે અચ્યપ્પા (જેમને હવે આમ કહેવામાં આવે છે) અતિ કડક બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરશે, મધકારક પદાર્થો અને માંસથી નિવૃત્ત રહેશે, અને માત્ર ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં જ ભાગ લેશે. તે પોતાના વ્યવસાયમાં કાર્ય કરતો રહી શકે છે, પરંતુ તે સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકતો નથી. અચ્યપ્પાઓ માટે દિવસમાં માત્ર એક જ વાર (બપોરે) ભોજન કરવું તથા લસણ, ડુંગળી અને વાસી ખોરાકનો ત્યાગ કરવો પણ આવશ્યક ગણાવવામાં આવે છે. સાંજે તેઓ ફળ

અથવા અત્યંત હળવો આહાર લઈ શકે છે. પહેરવેશના નિયમસંચય બાબતે, પ્રતમના સમયગાળા દરમિયાન અમુક પ્રમાણમાં લવચીકતા મંજૂર કરવામાં આવે છે. વ્યક્તિના વ્યવસાયનું સ્વરૂપ હંમેશા પહેરવેશના નિયમસંચયમાં આટલો કડક ફેરફાર કરવાની પરવાનગી આપતું નથી. ઉદાહરણરૂપે, સેનામાં અથવા પોલીસ દળમાં રહેલા અચ્ચપ્પાઓ પોતાનો નિયમિત ગણવેશ પહેરે છે અને ફરજમુક્ત હોય ત્યારે જ કાળા વસ્ત્રોમાં બદલાય છે. જોકે, વાસ્તવિક તીર્થયાત્રા દરમિયાન કાળા અથવા વાદળી વસ્ત્ર અને નિર્લોભપણે ખાલી પગે રહેવાનું આગ્રહપૂર્વક અનુસરવામાં આવે છે...

...બ્રહ્મચર્યનો નિયમ અત્યંત ગંભીરતાથી લેવામાં આવે છે અને તેમાં વિચાર તથા આચરણ બંનેમાં બ્રહ્મચર્યનો સમાવેશ થાય છે. અચ્ચપ્પાઓને તેમની કરતાં વયમાં મોટી તમામ સ્ત્રીઓને માતા તરીકે અને વયમાં નાની સ્ત્રીઓને પુત્રી અથવા બહેન તરીકે જોવાની સલાહ આપવામાં આવે છે. હવે માસિક ધર્મ સંબંધિત પ્રતિબંધો કડકપણે લાદવામાં આવે છે..... ચૌન સહવાસ પણ પ્રતિબંધિત છે. પ્રતમ દરમિયાન, અચ્ચપ્પાઓ માત્ર આ પ્રતિબંધોનું કડકપણે પાલન કરવામાં આવે તેવો આગ્રહ જ રાખતા નથી, પરંતુ તેઓ એક પગલું આગળ જઈને શારીરિક વિભાજનનો પણ આગ્રહ રાખે છે. જો ગૃહના કોઈ પુરુષ સભ્યે પ્રતમ લીધું હોય, તો પત્ની, પુત્રી અથવા બહેનને તેના માસિક ધર્મ દરમિયાન ઘરથી દૂર મોકલવામાં આવે, એવું અસામાન્ય નથી....”

(ભાર મૂકેલ) ટ્રાવણકોર અને કોચિન સ્ટેટ્સના સર્વેના સ્મૃતિલેખમાં, જે

લેફ્ટનન્ટ્સ વાર્ડ અને કોનર દ્વારા લખાયેલ છે, તેમાં સબરિમલા મંદિર ખાતે પ્રચલિત રહેલી પ્રથા અને ઉપયોગ અંગે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. સર્વેનો સ્મૃતિલેખ મૂળરૂપે ટ્રાવેલકોર અને કોચિન સ્ટેટ્સના આંકડાકીય અને ભૌગોલિક સર્વેની વિગતો આપતા બે ભાગોમાં ૧૮૯૩ અને ૧૯૦૧માં પ્રકાશિત થયો હતો. સર્વેમાંથી નીચેના ઉતારાને સંદર્ભિત કરવાની માંગ કરવામાં આવી હતી:

“...વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ અને કુમારી કન્યાઓ મંદિર પાસે જઈ શકે છે, પરંતુ જેઓ યૌવનાવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ છે અને જીવનની નિશ્ચિત અવધિ સુધીની છે, તેમને નજીક જવા માટે મનાઈ છે, કારણ કે તે આસપાસના વિસ્તારમાં કોઈપણ જાતીય સંભોગ આ દેવતાને અપ્રિય છે...” ૯

(૩) ડૉ.સિંઘવીએ રજૂ કર્યું કે અતિ પ્રાચીન કાળમાં શરૂ થયેલી અને સમયાતીત કાળથી વિક્ષેપ વિના ચાલુ રહેલી પ્રથા ઉપયોગ અને રૂઢિ બની જાય છે. આ સંદર્ભમાં, ઈવાનલાંગકી-ઈ-રિમ્બાઈ વિ. જાયન્ટિયા હિલ્સ ડિસ્ટ્રિક્ટ કાઉન્સિલ તથા અન્ય ૧૦, ભીમાશ્યા તથા અન્ય વિ. જાનાબી (શ્રીમતી) આલિયા જાનવ્વા ૧૧, અને સાલેખ ચંદ (મૃત) તેમના કાયદેસરના વારસદારો દ્વારા વિ. સત્ય ગુપ્તા તથા અન્ય ૧૨ ના ચુકાદાઓ પર આધાર મુકવામાં આવ્યો હતો.

સબરિમલા મંદિર ખાતે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષના વયસમૂહની સ્ત્રીઓને પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકવાનો જે રિવાજ અને પ્રચલન અનુસરવામાં આવતો હતો, તે બંધારણપૂર્વકનો છે. બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૩(૩)(એ) મુજબ, “કાયદો” માં

રિવાજ અથવા પ્રચલનનો સમાવેશ થાય છે અને તેને કાયદાનું બળ પ્રાપ્ત હોય છે.

માન્ય પ્રથાના લક્ષણો અને તત્વો એવા છે કે તે અતિપ્રાચીન અસ્તિત્વ ધરાવતી હોવી જોઈએ, તે ચુકિતપૂર્ણ, નિશ્ચિત અને સતત હોવી જોઈએ. ઉપર જણાવ્યા મુજબની પ્રથાઓ અને રૂઢિઓ, ધાર્મિક માન્યતાઓ અને આચારો સબરિમલા મંદિરને વિશિષ્ટ છે, અને સ્વીકાર્ય રીતે શતાબ્દીઓથી અનુસરવામાં આવતા રહ્યા છે.

(૪) આ મંદિરમાં મહિલાઓને બાકાત રાખવાનો નિયમ પરિપૂર્ણ અથવા સર્વવ્યાપક નથી. તે દેવતાના સ્વરૂપ-ચરિત્રનું સંરક્ષણ જળવાઈ રહે તે હેતુથી, માત્ર એક વિશિષ્ટ મંદિરમાં ચોક્કસ વયસમૂહ પૂરતો મર્યાદિત છે. ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયસમૂહની બહારની મહિલાઓને શબરીમાલા મંદિરમાં પૂજા-અર્ચના કરવાનો અધિકાર છે. આ રૂઢિ અને પ્રથા દેવતાના પવિત્ર સ્વરૂપ અને ચરિત્રનું સંરક્ષણ કરવા માટે મૂળભૂત છે. વધુમાં એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે આ પ્રથાનો વિરોધ લોર્ડ અચ્યપ્પાના ઉપાસકો દ્વારા નહીં, પરંતુ સામાજિક કાર્યકરો દ્વારા ઉઠાવવામાં આવી રહ્યો છે.

(૫) વધુમાં એવો પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો હતો કે લોર્ડ અચ્યપ્પાની ઉપાસના માટે સમર્પિત આશરે ૧૦૦૦ મંદિરો છે, જ્યાં દેવતા ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ ના સ્વરૂપમાં નથી. તે મંદિરોમાં ઉપાસનાનો પ્રકાર અને રીતિ સબરિમલા મંદિરથી ભિન્ન છે, કારણ કે દેવતાએ પોતાને ભિન્ન સ્વરૂપમાં પ્રગટ

કર્યા છે. લોર્ડ અચ્યપ્પાના અન્ય મંદિરોમાં સ્ત્રીઓના પ્રવેશ અંગે આવો કોઈ સમાન પ્રતિબંધ નથી, જ્યાં સર્વ વયની સ્ત્રીઓ દેવતાની ઉપાસના કરી શકે છે.

૯ લેફ્ટનન્ટ્સ વોર્ડ અને કોનર, ટ્રાવણકોર અને કોચીન રાજ્યોના સર્વેક્ષણનું સ્મૃતિલેખ (પ્રથમ પુનર્મુદ્રણ ૧૯૯૪, કેરળ સરકાર) પૃષ્ઠ ૧૩૭ પર ૧૦ (૨૦૦૬) ૪ એસ.સી.સી. ૭૪૮

૧૧ (૨૦૦૬) ૧૩ એસીસી ૬૨૭

૧૨ (૨૦૦૮) ૧૩ એસસીસી ૧૧૯

(૬) શ્રી પરાસરન, પરિષ્ઠ વડીલે રજૂ કર્યું કે સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પરનો પ્રતિબંધ આ મંદિરની અને હાથ ધરાતી યાત્રાની આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથાનો એક ભાગ છે. તેનો સ્પષ્ટ હેતુ યાત્રાળુઓને લૈંગિકતા સંબંધિત કોઈપણ વિક્ષેપથી દૂર રાખવાનો છે, કારણ કે યાત્રાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ આધ્યાત્મિક આત્મ-અનુશાસનના સફળ આચરણ માટે સર્વ રીતે અનુકૂળ પરિસ્થિતિઓનું નિર્માણ કરવાનો છે.

૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયની સ્ત્રીઓના સબરિમલા મંદિર ખાતે પ્રવેશ પર મુકવામાં આવેલ મર્યાદિત પ્રતિબંધ ‘ધર્મ’ અને ‘ધાર્મિક શ્રદ્ધા તથા પ્રથા’નો વિષય છે, અને સબરિમલા મંદિરની ‘પ્રતિષ્ઠા’ (સ્થાપના)ના આધારે રહેલા મૂળભૂત સિદ્ધાંતો તેમજ દેવતા – લોર્ડ અચ્યપ્પાની ઉપાસનાની પરંપરા અને પ્રચલિત રિવાજ સાથે સંબંધિત છે.

(૭) મહિલાઓના લિંગ સમાનતાના અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરતી આ પ્રથા

છે, એવી દલીલ અંગે, શ્રી વી. ગિરી, વરિષ્ઠ વકીલે અન્ય બાબતો ઉપરાંત રજૂ કર્યું કે જો મહિલાઓને એક વર્ગ તરીકે ભાગીદારીમાંથી પ્રતિબંધિત કરવામાં આવી હોત, તો તે સામાજિક ભેદભાવ સમાન ગણાત. તથાપિ, હાલના કેસમાં એવી સ્થિતિ નથી. ૧૦ વર્ષથી ઓછી ઉંમરની બાળાઓ અને ૫૦ વર્ષ પછીની મહિલાઓ આ મંદિરમાં સ્વતંત્રપણે પ્રવેશ કરી શકે છે અને પૂજા અર્પી શકે છે. વધુમાં, લોર્ડ અચ્યપ્પાના અન્ય મંદિરોમાં મહિલાઓના પ્રવેશ પર આવો કોઈ સમાન પ્રતિબંધ નથી.

૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની મહિલાઓ અને તે જ વયસમૂહના પુરુષો વચ્ચે કરવામાં આવેલ વર્ગીકરણનો હાંસલ કરવાના આશય સાથે વાજબી સંબંધ છે, જે ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ તરીકે ભગવાનની ઓળખ અને પ્રકટતાને જાળવી રાખવાનો છે.

(૮) સામાવાળાઓ દ્વારા એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે દેવતાનું સ્વરૂપ અને શબ્દીમાલા મંદિર ખાતેની મૂર્તિની પવિત્રતા જળવાઈ રહે તે હેતુસર, ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ દ્વારા સૂચિત સમયગાળા દરમિયાન જ સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પર મર્યાદિત પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવે છે. સ્વયં સ્ત્રીઓ પર કોઈ સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ નથી. આવી પ્રથા દેવતાની ‘ નિષ્ઠા ’ અથવા ‘ નૈષ્ઠિક બુદ્ધિ ’ સાથે સુસંગત છે. આ પ્રથાના પીઠભૂમિરૂપ કારણ તરીકે, સ્ત્રીઓની ગૌરવહાનિ થતી નથી. આ માત્ર પવિત્ર અને દૈવી એવા દેવતાના પ્રકટ સ્વરૂપ અને આકારનું રક્ષણ કરવા તથા ભક્તો દ્વારા આચરવામાં આવતા તપને જાળવી રાખવા માટે

છે.

(૯) વધુમાં એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે ટ્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડનું કર્તવ્ય ટ્રાવણકોર – કોચિન હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાઓ અધિનિયમ, ૧૯૫૦ ની અનુચ્છેદ ૩૧ હેઠળ મંદિરની પરંપરા અને પ્રચલિત રૂઢિ અનુસાર મંદિરનું સંચાલન કરવાનું છે.

(૧૦) એવો નિવેદન કરવામાં આવ્યો હતો કે કાયદા અને તથ્ય સંબંધિત મુદ્દાઓનો નિર્ણય દસ્તાવેજી તથા અન્ય પુરાવાની તપાસ બાદ સક્ષમ દીવાની અદાલત દ્વારા કરવો જોઈએ.

(૧૧) શ્રી પરાસરન, પરિષ્ઠ વકીલે વધુમાં રજૂ કર્યું કે ધર્મ એ શ્રદ્ધાનો વિષય છે. જેઓને શ્રદ્ધા હોય છે તેઓ માટે ધાર્મિક માન્યતાઓ પવિત્ર માનવામાં આવે છે. આ સર્વોચ્ચ અદાલતના કમિશનર, હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડોમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર સ્વામીયાર થીર્થ સ્વામીયાર ઓફ શિરૂર મઠ (ઉપરોક્ત) ના ચુકાદા પર આધાર મૂકવામાં આવ્યો હતો, જેમાં એક અમેરિકન કેસમાંથી ધર્મની વ્યાખ્યા ઉદ્ઘૃત કરવામાં આવી હતી, એટલે કે “ ‘ધર્મ’ શબ્દનો સંબંધ વ્યક્તિના તેના સૃષ્ટિકર્તા સાથેના સંબંધ અંગેના તેના વિચારો સાથે છે અને તે તેના અસ્તિત્વ તથા સ્વભાવ પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવાની અને તેની ઇચ્છાનું પાલન કરવાની જે ફરજો લાદે છે તે સાથે છે ”.

વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલે શ્રી વેંકટરામલા દેવરુ તથા અન્ય વિ. મૈસૂર રાજ્ય તથા અન્ય (ઉપરોક્ત) ના કેસ પર પણ અવલંબન મૂક્યું, જેમાં નીચે મુજબ

અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું:

દેવતાઓને તેમની માટે નિર્ધારિત અલગ-અલગ સ્વરૂપો અર્પિત કરવામાં આવ્યા છે અને ઘર તેમજ મંદિરોમાં તેમની ઉપાસના મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેના નિશ્ચિત ઉપાયો તરીકે વિધિપૂર્વક નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે.

ટિલકાયત શ્રી ગોવિંદલાલજી મહારાજ વગેરે વિ. રાજ્ય રાજસ્થાન અને અન્ય ૧૩ માં, જ્યારે લોર્ડ કૃષ્ણની બાળ સ્વરૂપે પૂજા કરવામાં આવતી હતી ત્યારે અપનાવવામાં આવેલી ઉપાસનાની પદ્ધતિ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો.

ધર્મ માત્ર પોતાના અનુયાયીઓએ સ્વીકારવા માટેના નૈતિક નિયમોની સંહિતા નિર્ધારિત કરતો નથી, પરંતુ તેમાં ધાર્મિક વિધિઓ અને આચરણો, સમારોહો તથા ઉપાસનાની રીતોનો પણ સમાવેશ થાય છે, જે ધર્મના અભિન્ન અંગો તરીકે માનવામાં આવે છે.

(૧૨) બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬ માં આવેલો ‘ધાર્મિક સંપ્રદાય’ શબ્દસમૂહને “ધર્મ” શબ્દ પરથી તેનો અર્થગ્રહણ કરવો જોઈએ; અને જો એવું હોય, તો ‘ધાર્મિક સંપ્રદાય’ શબ્દપ્રયોગે એસ.પી. મિત્તલ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય (ઉપરોક્ત) માં નિર્ધારિત મુજબ ત્રણ શરતો પૂર્ણ કરવી આવશ્યક છે:

“ ૮૦. (૧) તે એવા વ્યક્તિઓનો સમૂહ હોવો આવશ્યક છે, જેઓ પાસે માન્યતાઓ અથવા સિદ્ધાંતોની એવી પદ્ધતિ હોય, જેને તેઓ પોતાના આધ્યાત્મિક કલ્યાણને અનુકૂળ માને છે, અર્થાત્, સામાન્ય આસ્થા;

(૨) સામાન્ય સંસ્થા; અને

(૩) વિશિષ્ટ નામ દ્વારા નિયુક્તિ. ”

૧૩ (૧૯૬૪) ૧ એસ.સી.આર. ૫૬૧ પર ૫૮૨ : એ.આઈ.આર. ૧૯૬૩
એસ.સી. ૧૬૩૮

ધાર્મિક મઠો, ધાર્મિક સંપ્રદાયો, ધાર્મિક સંસ્થાઓ, ઉપ-સંપ્રદાયો અથવા તેના કોઈપણ વિભાગને ધાર્મિક પંથ તરીકે માનવામાં આવ્યા છે. આ માટે કમિશનર., હિન્દુ રિલિજિયસ એન્ડાઉમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર તીર્થ સ્વામિયાર ઓફ શ્રી શિરૂર મઠ (ઉપરોક્ત); દરગાહ કમિટી, અજમેર અને અન્ય એક વિ. સૈયદ હુસૈન અલી અને અન્યગણ, ૧૪; અને ડૉ. સુબ્રમણિયન સ્વામી વિ. સ્ટેટ ઓફ ટી.એન. અને અન્યગણ, ૧૫ ના ચુકાદાઓ પર આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો. શ્રી વેંકટરામણા દેવરુ અને અન્યગણના ચુકાદા પર આધાર રાખી

વિ. મૈસુર રાજ્ય અને અન્ય વગેરે મામલો (પૂર્વોક્ત), ડૉ. સિંહવીએ રજૂ કર્યું કે આ પ્રસ્તાવનામાં ધર્મ એક ઘણો વિશાળ અર્થ ધરાવતો સંકલ્પ છે, અને તેમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:

મંદિરોના નિર્માણ સંબંધિત ઔપચારિક કાયદો;

ત્યાં મૂર્તિઓની સ્થાપના;

મુખ્ય દેવતાની પ્રતિષ્ઠા કરાયેલ સ્થળ;

અન્ય દેવતાઓને જ્યાં સ્થાપિત કરવાના હોય;

દેવતાઓની ઉપાસનાનું સંચાલન;

જ્યાં ઉપાસકોએ ઉપાસના માટે ઊભા રહેવાનું હોય;

શુદ્ધિકરણ વિધિઓ અને તેમની આચરવાની રીત અને પદ્ધતિ;

પૂજા માટે પ્રવેશ કરવાનો હક કોને છે; તેઓ ક્યાં ઊભા રહીને પૂજા કરવાનો હક ધરાવે છે; અને, પૂજા કેવી રીતે કરવામાં આવવાની છે.

(૧૩) સામાવાળાઓ દ્વારા સ્પષ્ટપણે દાવો કરવામાં આવ્યો હતો કે લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો એક ધાર્મિક સંપ્રદાય રચે છે, જેઓ ‘ અચ્યપ્પન ધર્મ ’નું પાલન કરે છે, જેમાં તમામ પુરુષ ભક્તોને ‘ અચ્યપ્પન્સ ’ અને ૧૦ વર્ષથી ઓછી તથા ૫૦ વર્ષથી વધુ વયની તમામ સ્ત્રી ભક્તીઓને ‘ માલિકાપુરમ્સ ’ કહેવામાં આવે છે. કોઈ ભક્તે ‘ પથિનેટ્ટુપડિકલ ’ ચઢીને શબરીમાલા મંદિરમા પ્રવેશ કરવો હોય તો તેને આ મંદિરની પરંપરાઓ અને પ્રચલિત રીતરિવાજોનું પાલન કરવું પડે છે.

‘ અચ્યપ્પાસ્વામીઓ ’ ની આ માન્યતાઓ અને આસ્થાઓનો સમૂહ, તથા ભગવાન અચ્યપ્પાના ઉપાસકોનું સંગઠન, અલગ પ્રથાઓ ધરાવતા એક વિશિષ્ટ ધાર્મિક પંથની રચના કરે છે.

(૧૪) વધુમાં એ રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું કે આ મંદિરનો ધાર્મિક સંપ્રદાય તરીકેનો દરજ્જો, કેરળ વડી અદાલતની ડિવિઝન બેન્ચના એસ. મહેન્દ્રન વિ. ધ સેક્રેટરી, ૧૪ (૧૯૬૨) ૧ એસ.સી.આર. ૩૮૩ : એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૧૪૦૨ ૧૫ (૨૦૧૪) ૫ એસ.સી.સી. ૭૫ ના ચુકાદાથી નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો હતો

ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ અને અન્ય (પૂર્વોક્ત). વડી અદાલતે દસ્તાવેજી તેમજ મૌખિક બંને પ્રકારના પુરાવા નોંધ્યા બાદ કેસનો નિર્ણય કર્યો હતો. તે સમયેના તન્ત્રી – શ્રી નીલકંડરુ, જેમણે દેવતાની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, તેમની વડી અદાલતે સી.ડબલ્યુ.ડ તરીકે પૂછપરછ કરી હતી, અને તેમણે જણાવ્યું હતું કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયજૂથની સ્ત્રીઓને ૧૯૫૦ના દાયકાથી ઘણાં પહેલાંથી મંદિર ખાતે પ્રવેશવા પ્રતિબંધિત કરવામાં આવી હતી.

આ ચુકાદો આ મંદિરની સ્થિતિને ધાર્મિક સંપ્રદાય તરીકે જાહેર કરતો હોવાથી, તે સર્વસામાન્ય રીતે બાધ્યકારી ચુકાદો છે. ઉક્ત ચુકાદાને કોઈપણ પક્ષકાર દ્વારા પડકારવામાં આવ્યો નથી. તેથી, તે અહીંના અરજદારો સહિત તમામ પક્ષકારો પર બાધ્યકારી રહેશે.

આ અદાલતના ડૉ. સુબ્રમણિયન સ્વામી વિ. સ્ટેટ ઓફ તમિલ નાડુ અને અન્યાઓ (ઉપરોક્ત) મામલાના ચુકાદામાંથી નીચેનો અવલોકન આધારરૂપે લેવામાં આવ્યો હતો:

દીક્ષિતારઓ ધાર્મિક પંથ અથવા તેના કોઈ વિભાગ છે એવી જાહેરાત હકીકતમાં તેમની સ્થિતિ અંગેની જાહેરાત છે અને આવી જાહેરાત કરવી હકીકતમાં સર્વવિરુદ્ધ ચુકાદો છે.

(આંતરિક અવતરણો છોડી દેવામાં આવ્યા છે)

(૧૫) બંધારણના ભાગ ૩ ની અન્ય જોગવાઈઓને આધીન રહેલા અનુચ્છેદ ૨૫ થી વિપરીત, અનુચ્છેદ ૨૬ માત્ર જાહેર વ્યવસ્થા, સદાચાર અને

આરોગ્યને આધીન છે અને બંધારણની અન્ય જોગવાઈઓને આધીન નથી. પરિણામે, તે પંથના મૂળભૂત અધિકારો બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ અથવા ૧૫ ને આધીન નથી.

અનુચ્છેદ ૨૫(૧) સંદર્ભે એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે લોર્ડ અચ્યપ્પાના ઉપાસકો અંતરાત્માની સ્વતંત્રતા તથા પોતાના ધર્મને માનવાનો, આચરવાનો અને તેનો પ્રસાર કરવાનો અધિકાર ધરાવે છે. શબરીમાલા મંદિર ખાતે ઉપાસના કરીને પોતાના ધર્મવિશ્વાસનું પ્રદર્શન કરવાનો તેમનો અધિકાર માત્ર ત્યારે જ સુનિશ્ચિત થઈ શકે, જ્યારે દેવતાનું ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ તરીકેનું સ્વરૂપ અખંડિત રાખવામાં આવે. જો ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓને પ્રવેશની મંજૂરી આપવામાં આવે, તો તે દેવતાના મૂળ સ્વરૂપ/પ્રકૃતિમાં જ ફેરફાર થવાનું કારણ બનશે, જેનાથી બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫(૧) દ્વારા ભક્તોને તેમના ધર્મનું આચરણ કરવાનો જે અધિકાર બાંધધરાયેલો છે, તેમાં સીધી અસર પડશે.

અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ ભક્તોના અધિકારને, સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૫ હેઠળ મંદિર પ્રવેશ કરવાનો અરજીકર્તાઓનો દાવો આધીન બનાવી શકાય નહીં, કારણ કે તેઓ આ મંદિરના દેવતામાં શ્રદ્ધા ધરાવતા હોવાનું સ્વીકારતા નથી, પરંતુ માત્ર પોતાને સામાજિક કાર્યકરો હોવાનું દાવો કરે છે.

(૧૬) બંધારણનો અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) જાહેર કરે છે કે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) માંનો કોઈપણ મુદ્દો રાજ્યને સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારણા માટે

અથવા જાહેર સ્વરૂપ ધરાવતી હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાઓ હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને વિભાગો માટે ખુલ્લી મૂકવા માટે કોઈ કાયદો બનાવવામાં અવરોધ કરશે નહિ. હિંદુઓના ‘તમામ વર્ગો અને વિભાગો’ માટે ‘ખુલ્લી મૂકવા’ નો હેતુ સમાજમાં જાતિઆધારિત પૂર્વગ્રહો અને અન્યાયોના નિવારણ માટે હતો.

અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) નો એવો અર્થઘટન કરી શકાય નહીં કે ધર્મનો આવશ્યક ભાગ બનતા રિવાજો અને પ્રથાઓને અતિક્રમિત કરવામાં આવે. અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) નો કોઈ લાગુ પડતો ઉપયોગ થતો નથી, કારણ કે અહીં કોઈ પ્રતિબંધ નથી, પરંતુ માત્ર જાહેરનામા દ્વારા નિર્ધારિત અવધિ દરમિયાન શ્રદ્ધા, રિવાજ અને માન્યતા પર આધારિત મર્યાદિત પ્રતિબંધ છે, જે અનાદિકાળથી પાલન કરવામાં આવતો આવ્યો છે.

(૧૭) સામાવાળાઓએ રજૂઆત કરી કે અરજદારોની અનુચ્છેદ ૧૭ના સંદર્ભે કરવામાં આવેલી દલીલ સંપૂર્ણપણે ભ્રામક હતી. અનુચ્છેદ ૧૭નો હેતુ અને મૂળ તત્વ હિંદુ ધર્મમાં ‘જાતિ’ આધારિત અસ્પૃશ્યતાને પ્રતિબંધિત કરવાનો હતો. શબરીમાલા મંદિરમાં આવી કોઈ જાતિ-આધારિત અથવા ધર્મ-આધારિત અસ્પૃશ્યતા આચરવામાં આવતી નથી.

શબરિમલા મંદિર ખાતે ભક્તો દ્વારા અનુસરવામાં આવતી પરંપરાઓ અનુચ્છેદ ૧૭ હેઠળ અસ્પૃશ્યતા સાથે સંકળાયેલી કોઈપણ પ્રથા પરથી ઉત્પન્ન થતી નથી. આ પરંપરા કોઈ કથિત અશુદ્ધિ અથવા અયોગ્યતા પર આધારિત નથી. તેથી, આ દલીલ નામંજૂર થવા પાત્ર હતી.

૬. ચર્ચા અને વિશ્લેષણ

અમે વિવિધ પક્ષોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા વકીલશ્રીઓની દલીલો સાંભળી છે અને તેમના દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલા અરજપત્રો તથા લેખિત રજૂઆતોનું અવલોકન કર્યું છે.૬.૧. હાલની રિટ અરજીમાં ઉઠાવવામાં આવેલા પ્રશ્નોના વ્યાપક પ્રભાવ અને પરિણામો છે, જે માત્ર કેરળસ્થિત સબરિમલા મંદિર સુધી મર્યાદિત નથી, પરંતુ આ દેશના વિવિધ ધર્મોના તમામ ઉપાસનાસ્થળો માટે પણ છે, જેઓની પોતાની માન્યતાઓ, પ્રથાઓ, રીતરિવાજો અને પરંપરાગત ઉપયોગો છે, અને જે સ્વભાવથી બહિષ્કારાત્મક ગણવામાં આવી શકે છે. ધાર્મનિરપેક્ષ રાજ્યવ્યવસ્થામાં, ઊંડી ધાર્મિક આસ્થા અને લાગણીના વિષય એવા પ્રશ્નોમાં અદાલતો દ્વારા સામાન્ય રીતે હસ્તક્ષેપ કરવો ન જોઈએ.

૬.૨. ભૂતકાળમાં, હિન્દુ મંદિરોના સંદર્ભમાં, અદાલતોને મંદિરોનાં કાર્યકલાપોના વહીવટ, નિયંત્રણ અને સંચાલન અંગે, જેમાં અર્ચકોની નિમણૂકનો પણ સમાવેશ થાય છે, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ હેઠળ રાજ્યની કાર્યવાહી ની મર્યાદાઓ નિર્ધારિત કરવા કહેવામાં આવ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે, આદી સૈવ સિવાચારીચારગલ નલા સંગમ અને અન્ય વિ. તમિલનાડુ સરકાર અને અન્ય ૧૬ના કેસમાં, આ અદાલતને મદુરાઈના શ્રી મીનાક્ષી અમ્મન મંદિરના અર્ચકોના એક સંઘ તથા વ્યક્તિગત અર્ચકો દ્વારા દાખલ કરાયેલ રિટ અરજીઓમાં અર્ચકોની નિમણૂકના પ્રશ્ન પર વિચાર કરવા વિનંતી કરવામાં આવી હતી. ૧૬ (૨૦૧૬) ૨ એસ.સી.સી. ૭૨૫

હાજર કેસ વકીલોની એક સંસ્થા દ્વારા દાખલ કરાયેલી જાહેર હિતની અરજી છે, જેઓએ આ અદાલતની રિટ અધિકારિતા આહ્વાન કરીને સાબરીમલા મંદિર દ્વારા અનુસરવામાં આવતી કેટલીક પ્રથાઓની સમીક્ષા કરવાની માંગણી કરી છે, કારણ કે તે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયમર્યાદામાં આવતી સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધ લિંગ આધારિત ભેદભાવ કરે છે.

૭. જાળવાપાત્રતા અને ન્યાયયોગ્યતા ૭.૧. બંધારણનો અનુચ્છેદ ૨૫ સર્વ વ્યક્તિઓને અંતરાત્માની સ્વતંત્રતા તથા ધર્મને મુક્તપણે માનવાનો, આચરવાનો અને પ્રસાર કરવાનો અધિકાર બાંધધરી આપે છે. તેમ છતાં, આ અધિકાર જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્ય તથા બંધારણના ભાગ ૩ ની અન્ય જોગવાઈઓને આધીન છે.

૭.૨. મૂળભૂત અધિકારોના ભંગ માટે અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ સર્વોચ્ચ અદાલતનો આશરો લેવાનો અધિકાર, એવી અરજીકથા પર આધારિત હોવો આવશ્યક છે કે અરજદારોના આ મંદિરમાં પૂજા કરવાનો વ્યક્તિગત અધિકાર ભંગ થયો છે. અરજદારો એવો દાવો કરતા નથી કે તેઓ શાબરીમાલા મંદિરના ભક્તો છે, જ્યાં લોર્ડ અચ્યપ્પાએ પોતાને ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ તરીકે પ્રગટ કર્યા હોવાનો વિશ્વાસ રાખવામાં આવે છે. કોઈ સંપ્રદાયની દીર્ઘકાલથી ચાલતી ધાર્મિક પરંપરાઓ અને પ્રચલનોની માન્યતા, એવા કોઈ સંઘ/હસ્તક્ષેપકારોના કહેવા પર નિર્ધારિત કરવી, જે “ સામાજિક વિકાસલક્ષી પ્રવૃત્તિઓમાં, ખાસ કરીને મહિલાઓના ઉન્નતિસંબંધિત પ્રવૃત્તિઓમાં અને તેમને તેમના અધિકારો અંગે

જાગૃત બનાવવા માટે સહાયરૂપ થવામાં સંકળાયેલા છે "૧૭, તો તે માટે આ અદાલતને એવા વ્યક્તિઓના કહેવા પર ધાર્મિક પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવો પડશે, જેઓ આ આસ્થાને માનતા નથી. અરજદારો દ્વારા દાવો કરવામાં આવેલ પૂજાનો અધિકાર, આ મંદિરમાં દેવતાના વિશિષ્ટ પ્રાગટ્ય પ્રત્યેની આસ્થાની પુષ્ટિના આધારે સ્થાપિત થવો આવશ્યક છે.

૭.૩. આ ન્યૂનતમ આવશ્યકતાનો અભાવ માત્ર તકનીકી બાબત તરીકે જોવામાં આવવો જોઈએ નહીં, પરંતુ કોઈપણ ધાર્મિક પંથ અથવા સંપ્રદાયની આક્ષેપિત પ્રથાઓને પડકારવા માટેની અરજી જાળવી રાખવા માટેની એક આવશ્યક આવશ્યકતા તરીકે જોવો જોઈએ. ધાર્મિક બાબતોમાં જનહિત અરજીઓને અનુમતિ આપવાથી, ભલે અરજદાર કોઈ નિશ્ચિત ધર્મનો અનુયાયી ન હોય અથવા કોઈ નિશ્ચિત તીર્થસ્થાનનો ઉપાસક ન હોય, તો પણ ધાર્મિક માન્યતાઓ અને પ્રથાઓ પર પ્રશ્ન ઉઠાવવા માટે બિનસંબંધિત હસ્તક્ષેપકારો માટે દ્વાર વ્યાપક રીતે ખુલ્લાં પડી જશે. જો આવી અરજીઓ સ્વીકારવામાં આવે, તો ધાર્મિક અલ્પસંખ્યકો માટે તેના જોખમો વધુ ગંભીર બની જાય છે.

ડૉ.એ.એમ. સિંઘવી, વરિષ્ઠ વકીલ ટ્રાવેલકોર દેવસ્વોમ બોર્ડની તરફથી હાજર રહ્યા હતા અને તેમણે ઉદાહરણરૂપ એવી વિવિધ ધાર્મિક સંસ્થાઓની યાદી રજૂ કરી હતી, જ્યાં અતિપ્રાચીન કાળથી અનુસરાતી ધાર્મિક માન્યતાઓ અને પ્રથાઓના આધારે પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓ બન્નેના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધો અસ્તિત્વમાં છે. ૧૮

રિટ અરજિના ફકરા ૨૭.

૧૮ નીચા-મિસાલ કાનૂન સુવિધા સંકલનમાં પરિશિષ્ટ સી-૮, જે ડૉ.એ.એમ. સિંઘવી, વરિષ્ઠ વકીલ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલ છે, તેમાં એવા ઉપાસના સ્થાનોની યાદી આપવામાં આવી છે જ્યાં મહિલાઓને પ્રવેશની મંજૂરી આપવામાં આવતી નથી.

૭.૪. ધર્મ અને ધાર્મિક આચરણોના મામલાઓમાં, અનુચ્છેદ ૧૪નો અવલંબ માત્ર તેવા વ્યક્તિઓ દ્વારા જ લઈ શકાય છે, જેઓ સમાન પરિસ્થિતિમાં હોય, અર્થાત્, એક જ ધર્મ, પંથ અથવા સંપ્રદાયને અનુસરતા વ્યક્તિઓ દ્વારા. અરજદારો એ જણાવતા નથી કે તેઓ લોર્ડ અચ્યપ્પાના ભક્તો છે, જેઓ સબરિમલા મંદિર ખાતે અનુસરાતી પ્રથાઓથી પીડિત છે. ધર્મ અને ધાર્મિક માન્યતાઓના મામલાઓમાં અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળનો સમાનતાનો અધિકાર અલગ રીતે જોવાનો રહે છે. તેનો નિર્ણય વિશિષ્ટ ધર્મ અથવા તીર્થસ્થાનના ઉપાસકો વચ્ચે કરવો પડે છે, જેઓ કેટલીક એવી પ્રથાઓથી પીડિત હોય, જે દમનકારી અથવા અહિંતકારક હોવાનું જણાય છે.

૭.૫. અનુચ્છેદ ૨૫(૧) દરેક વ્યક્તિને પોતાના ધર્મનું મુક્તપણે સ્વીકાર, આચરણ અને પ્રસાર કરવાનો અધિકાર આપે છે. ૧૯ કોઈ વ્યક્તિને તે ધાર્મિક માન્યતા અથવા તે તીર્થસ્થાનના સિદ્ધાંતો અનુસાર દેવતાના નિશ્ચિત સ્વરૂપની ઉપાસના કરવાનો અધિકાર સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૫(૧) દ્વારા સંરક્ષિત છે. જો કોઈ વ્યક્તિ કોઈ નિશ્ચિત દેવતામાં શ્રદ્ધા હોવાનો દાવો કરે, તો તે

જ બાબત તે ધાર્મિક માન્યતાના સિદ્ધાંતો અનુસાર વ્યક્ત કરવી આવશ્યક છે.

હાજર કેસમાં, આ મંદિરના ઉપાસકો દેવતાના ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ સ્વરૂપે પ્રગટ થવા વિષે વિશ્વાસ ધરાવે છે. આ મંદિરના ભક્તોએ દેવતાના આવશ્યક લક્ષણોના આધાર પર આ મંદિર દ્વારા અનુસરાતી પ્રથાઓને પડકારેલી નથી.

૭.૬. પોતાના ધર્મનું પાલન કરવાનો અધિકાર, ધર્મ અથવા ધાર્મિક પ્રથાઓ તર્કસંગત છે કે નથી તેના કોઈ સંદર્ભ વિના, સંવિધાનના ભાગ ૩ દ્વારા સુનિશ્ચિત કરાયેલો મૂળભૂત અધિકાર છે. ધાર્મિક પ્રથાઓને સંવિધાનની અનુચ્છેદો રૂપ અને રૂઝ(બી) હેઠળ સંરક્ષણ પ્રાપ્ત છે. અદાલતો સામાન્ય રીતે ધાર્મિક પ્રથાઓ સંબંધિત પ્રશ્નોમાં પ્રવેશ કરતી નથી, ખાસ કરીને તે વિશિષ્ટ ધાર્મિક આસ્થા અથવા પંથના કોઈ પીડિત વ્યક્તિના અભાવે.

હાન્સ મુલર ઓફ ન્યુરેનબર્ગ વિ. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, પ્રેસિડન્સી જેલ, કલકત્તા અને અન્ય ૨૦ માં, આ અદાલતે એવો નિર્ધાર કર્યો હતો કે કોઈ વ્યક્તિ અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ કોઈ નિશ્ચિત કાયદાને પડકારી શકે માત્ર ત્યારે જ જ્યારે તેનાથી તે વ્યથિત થયો હોય.

આ ચાદીમાં નવી દિલ્હીમાં નિઝામુદ્દીન દરગાહ, હરિયાણાના પેહોવામાં અને રાજસ્થાનના પુષ્કરમાં લોર્ડ કાર્તિકેય મંદિર; વિજયવાડામાં ભાવાની દીક્ષા મંડપમ; આસામમાં પટનાઉસી સત્ર; ઝારખંડના બોકારોમાં મંગલા ચંડી મંદિરનો સમાવેશ થાય છે.

ડૉ.એ.એમ. સિંઘવી, પરિષ્ઠ વકીલ દ્વારા રજૂ કરાયેલ બિન-નજીર કાયદા સુવિધા સંકલનમાં પરિશિષ્ટ સી-૭ માં એવા ઉપાસના સ્થળોની યાદી આપવામાં આવી છે જ્યાં સ્ત્રીઓને પ્રવેશની મંજૂરી નથી. આ યાદીમાં રાજસ્થાનના પુષ્કરમાં લોર્ડ બ્રહ્માનું મંદિર; કેરળના કન્યા કુમારીમાં ભગતી માંનું મંદિર; કેરળમાં અટ્ટુકલ ભગવતી મંદિર; કેરળમાં ચક્કુલાથુકાવુ મંદિર; અને બિહારના મુઝફ્ફરપુરમાં માતા મંદિરનો સમાવેશ થાય છે.

૧૯ એચ.એમ. સીરવાઈ, ભારતનો બંધારણીય કાયદો : એક સમીક્ષાત્મક ટિપ્પણી, ખંડ ૨ (૪મી આવૃત્તિ, પુનર્મુદ્રણ ૧૯૯૯), પૃષ્ઠ ૧૨૭૪ પર, પરિચ્છેદ ૧૨.૩૫.

૨૦ (૧૯૫૫) ૧ એસ.સી.આર. ૧૨૮૪ : એ.આઈ.આર. ૧૯૫૫ એસ.સી. ૩૬૭.

૭.૭. અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળના પૂર્વદષ્ટાંતો રાજ્યની કાર્યવાહી વિરુદ્ધ ઊભા થયા છે અને લોકહિત અરજીમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યા નથી.

આવા પૂર્વનિવાડાઓની દષ્ટાંતરૂપ સૂચિ નીચે અહીં આપવામાં આવે છે:

(૧) મદ્રાસના કમિશનર, હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડોમેન્ટ્સ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર તીર્થ સ્વામીયાર ઓફ શ્રી શિરૂર મઠ (ઉપરોક્ત)માં, આ અદાલતે અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬નું અર્થઘટન શિરૂર મઠના મઠાધિપતિ અથવા તેના ઉચ્ચ અધિકારીના પ્રકરણમાં કર્યું હતું, જે તેના કારોબારના સંચાલનના હવાલે હતા. મઠાધિપતિ હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડોમેન્ટ્સ બોર્ડ દ્વારા કરવામાં આવેલી

કાર્યવાહીઓથી વ્યથિત હતા, જેને તેમણે અનુચ્છેદ રૂપ અને રકના ઉદ્ધંધનરૂપ હોવાનું દાવો કર્યો હતો.

(૨) શ્રી વેંકટરામણા દેવરુ તથા અન્ય વિ. મૈસૂર રાજ્ય તથા અન્ય (ઉપરોક્ત) માં, આ અદાલતે એ પ્રશ્ન પર વિચાર કર્યો હતો કે અનુચ્છેદ રક(બી) હેઠળના હકો અનુચ્છેદ રૂપ(૨)(બી) ને આધિન છે કે નહીં, જે પ્રશ્ન શ્રી વેંકટરામણા મંદિર અને તેના ટ્રસ્ટીઓના પ્રસંગે ઊભો થયો હતો, જેઓ ગૌડા સારસ્વત બ્રાહ્મણો તરીકે ઓળખાતા સંપ્રદાયના હતા.

(૩) મહંત મોતી દાસ વિ. એસ.પી. સાહી, ધ સ્પેશિયલ ઓફિસર ઇન ચાર્જ ઓફ હિંદુ રિલિજિયસ ટ્રસ્ટ એન્ડ અન્ય ૨૧ માં, આ અદાલતે બિહાર હિંદુ રિલિજિયસ ટ્રસ્ટ્સ અધિનિયમ, ૧૯૫૦ હેઠળ બિહાર રાજ્યના રિલિજિયસ ટ્રસ્ટ્સ બોર્ડ દ્વારા લેવાયેલા પગલાંઓની બંધારણીય માન્યતા અંગે વિચાર કર્યો હતો, કારણ કે તે, અન્ય બાબતો ઉપરાંત, અનુચ્છેદ રૂપ અને રક હેઠળ બાંધધરાયેલા નિશ્ચિત મહો અથવા અસ્થાલોના મહંતોના મૂળભૂત અધિકારોનું ઉદ્ધંધન કરતા હોવાનું માનવામાં આવ્યું હતું.

(૪) અજમેર દરગાહ કમિટી, અજમેર અને અન્ય વિ. સૈયદ હુસૈન અલી અને અન્ય (ઉપરોક્ત) માં, આ અદાલતને, અન્ય બાબતો સાથે, અજમેર સ્થિત ખ્વાજા મોઇન-ઉદ-દિન ચિસ્તીની દરગાહના ખાદિમોના પ્રેરણે, અનુચ્છેદ રૂપ અને રક ના પરિપ્રેક્ષ્યમાં દુર્ગાહ ખ્વાજા સાહેબ અધિનિયમ, ૧૯૫૫ ની બંધારણીય માન્યતા અંગે નિર્ણય કરવા માટે કહેવામાં આવ્યું હતું. ખાદિમોએ

દાવો કર્યો હતો કે તેઓ ચિશિતયા સૂફીઓ નામના એક ધાર્મિક સંપ્રદાયનો ભાગ છે.

(૫) સરદાર સૈયદના તાહેર સૈફુદ્દીન સાહેબ વિ. સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે (પૂર્વોક્ત) મામલામાં, આ અદાલતને બોમ્બે પ્રિવેન્શન ઓફ એક્સકમ્યુનિકેશન એક્ટ, ૧૯૪૯ ની બંધારણીય માન્યતાની કસોટી કરવા આહ્વાન કરવામાં આવ્યું હતું, એ આધાર પર કે તે અરજદારને બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ હેઠળ બાંહેધરી આપવામાં આવેલા મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરતો હતો, અને અરજદાર દાઉદી બોહરા સમાજના દાઈ-ઉલ-મુતલક અથવા મુખ્ય પુરોહિત હતા.

(૬) બિજો એમાન્યુઅલ તથા અન્ય વિ. કેરળ રાજ્ય તથા અન્ય ૨૨ માં, જેહોવાઈઝ તરીકે ઓળખાતા ખ્રિસ્તી ધર્મના એક પંથને સંબંધિત ત્રણ બાળકો, ૨૧ ૧૯૫૯ સપ્લિ. (૨) એસ.સી.આર. ૫૬૩ : એ.આઈ.આર. ૧૯૫૯ એસ.સી. ૯૪૨

૨૨ (૧૯૮૬) ૩ એસસીસી ૬૧૫

સાક્ષીઓએ સવારની સભા દરમિયાન રાષ્ટ્રીય ગીત ન ગાવાના કારણે તેમની શાળાની મુખ્ય શિક્ષિકાએ તેમને શાળામાંથી કાઢી મૂકવાના પગલાને પડકારવા માટે રિટ અરજીઓ દ્વારા કેરળ વડી અદાલતનો સંપર્ક કર્યો હતો. બાળકો દ્વારા સત્તાધિકારીઓની કાર્યવાહીને તેમના અનુચ્છેદો ૧૯(૧)(એ) અને અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળના અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરતી હોવાનું કહી પડકારવામાં

આવી હતી. આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે રાષ્ટ્રીય ગીત ગાવાથી ઇનકાર કરવો બાળકોની સાચી અને અંતરાત્માપૂર્વકની ધાર્મિક માન્યતામાંથી ઉદ્ભવેલો હતો, જેને અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ સંરક્ષણ પ્રાપ્ત હતું.

વિવિધ આસ્થાઓ, માન્યતાઓ અને પરંપરાઓ ધરાવતા લોકોથી બનેલા બહુલતાવાદી સમાજમાં, કોઈપણ સમૂહ, પંથ અથવા સંપ્રદાય દ્વારા અનુસરાતી ધાર્મિક પ્રથાઓને પડકારતી લોકહિત અરજીઓનું મનન કરવું, આ દેશના બંધારણીય અને ધર્મનિરપેક્ષ માળખાને ગંભીર નુકસાન પહોંચાડી શકે છે.

૮. ધર્મ અને ધાર્મિક આચારોના વિષયોમાં અનુચ્છેદ ૧૪ની લાગુપાડતાપણું

૮.૧. ધાર્મિક રૂઢિઓ અને પ્રથાઓનું પરીક્ષણ માત્ર અનુચ્છેદ ૧૪ની કસોટી અને તેમાં અંતર્નિહિત ચુક્તિસંગતતાના સિદ્ધાંતોના આધારે કરી શકાય નહીં. અનુચ્છેદ ૨૫ વિશેષરૂપે દરેક વ્યક્તિને પોતાની ધર્મપ્રથા મુક્તપણે આચરવાનો સમાન હક પ્રદાન કરે છે. અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળનું સમાન વર્તન કોઈપણ ધર્મની આવશ્યક માન્યતાઓ અને પ્રથાઓથી શરતી બનેલું છે. ધર્મસંબંધિત બાબતોમાં સમાનતાને એ જ આસ્થાના ઉપાસકોના સંદર્ભમાં જોવી આવશ્યક છે.

૮.૨. અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળ વર્ગીકરણની માન્યતા નક્કી કરવા માટેની ઢિ-કસોટી આ મુજબ છે:

વર્ગીકરણ સમજણપાત્ર ભિન્નતા પર આધારિત હોવું આવશ્યક છે;અને

આક્ષેપિત કાયદા દ્વારા સિદ્ધ કરવાના હેતુ સાથે તેનો ચુકિતપૂર્ણ સંબંધ હોવો આવશ્યક છે.

મુશ્કેલી એમાં સમાયેલી છે કે અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળના પરીક્ષણોને એવા ધાર્મિક આચારો પર કેવી રીતે લાગુ કરવા, જેઓને આપણા બંધારણ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારો તરીકે પણ સંરક્ષણ પ્રાપ્ત છે. અરજદારો દ્વારા અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળ દાવો કરાયેલ સમાનતાનો અધિકાર, આ શ્રાઈનના ઉપાસકોના અધિકારો સાથે સંઘર્ષ પામે છે, જે અધિકારો પણ બંધારણની અનુચ્છેદો ૨૫ અને ૨૬ દ્વારા સુનિશ્ચિત કરાયેલ મૂળભૂત અધિકારો છે. તે અદાલતને અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળ ન્યાયિક સમીક્ષા હાથ ધરવા માટે બાધ્ય બનાવશે, જેથી ધાર્મિક માન્યતાઓ અથવા આચારોની ચુકિતસંગતતાની સીમા નિર્ધારિત કરી શકાય, જે અદાલતોની પરિધિ બહારની બાબત ગણાય. આસ્થા સંબંધિત કયા આચારોને રદ કરવા તે નક્કી કરવાનો કાર્ય અદાલતોનો નથી, સિવાય કે તે હાનિકારક, દમનકારી અથવા સતી જેવી કોઈ સામાજિક બુરાઈ હોય.૮.૩. અરજદારોના વકીલ દ્વારા કરવામાં આવેલી રજૂઆતોનો આધાર આ દૃષ્ટિકોણ પર છે કે આ આચાર સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધ લિંગભેદ રચે છે. બીજી તરફ, સામાવાળાઓનું રજૂઆત એ છે કે વર્તમાન મામલો, પરિસ્થિતિ અનુસાર, આ પંથ અથવા સંપ્રદાયના ભક્તજનોના તે અધિકાર સાથે સંકળાયેલો છે કે તેઓ પોતાના ધર્મનું પાલન તેના સિદ્ધાંતો અને માન્યતાઓ અનુસાર કરે, જેને આ શ્રાઈનના “આવશ્યક” ધાર્મિક આચારો માનવામાં આવે છે.

૮.૪. અરજદારો અને હસ્તક્ષેપકારોએ દલીલ કરી છે કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષનો વયસમૂહ મનસ્વી છે અને અનુચ્છેદ ૧૪ની કસોટી સામે ટકી શકતો નથી. આ રજૂઆત સ્વીકારી શકાતી નથી, કારણ કે આ વયમર્યાદા નિર્ધારિત કરવી એ મહિલાઓના પ્રવેશ પરની મર્યાદિત પ્રતિબંધનું પાલન થાય તે સુનિશ્ચિત કરવાનો એકમાત્ર વ્યવહારુ ઉપાય છે.

૮.૫. સર્વ વયની સ્ત્રીઓને, ભગવાન અચ્યપ્પાએ પોતાને ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ ના સ્વરૂપમાં પ્રગટ કર્યા નથી એવા મંદિરોમાં દર્શન-પૂજા કરવા જવાની પરવાનગી આપીને, ભગવાન અચ્યપ્પાની ઉપાસના અર્પણ કરવાનો લિંગ સમાનતાનો અધિકાર સુરક્ષિત કરવામાં આવ્યો છે, અને આવા મંદિરોમાં સમાન પ્રકારનો કોઈ પ્રતિબંધ નથી. ઉદ્દેખનીય છે કે સામાવાળાઓએ, આ સંદર્ભમાં, રજૂ કર્યું છે કે ભગવાન અચ્યપ્પાના ૧૦૦૦ થી વધુ મંદિરો છે, જ્યાં તેમણે અન્ય સ્વરૂપોમાં પ્રગટ થયા છે, અને આ પ્રતિબંધ ત્યાં લાગુ પડતો નથી.

૮.૬. અરજદારોની પ્રાર્થનાઓ સ્વીકારવામાં આવે તો, તેના વાસ્તવિક પ્રભાવ મુજબ, તે ધાર્મિક માન્યતાઓ અને પ્રથાઓની માન્યતા નક્કી કરવાની પ્રક્રિયામાં ન્યાયિક પુનર્વિલોકનના અધિકારોના ઉપયોગ સમાન બને છે, જે અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રની બહારનું છે. કઈ બાબત આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા બને છે તે મુદ્દો નક્કી કરવાનો અધિકાર ધાર્મિક સમુદાયનો છે.

૯. અનુચ્છેદ ૧૫ ની લાગુ પડતાપણું

૯.૧. સંવિધાનનો અનુચ્છેદ ૧૫ માત્ર ‘લિંગ’ના આધાર પર વ્યક્તિઓ

સાથે ભિન્ન વર્તન કરવા પ્રતિબંધ મૂકે છે.

અધિસૂચિત વચસમૂહ દરમિયાન સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પરનો મર્યાદિત પ્રતિબંધ, પરંતુ તે સબરિમલા મંદિરના દેવતા ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ સ્વરૂપે પ્રગટ થયેલા છે એવી ઉપાસકોની ગાઢ મૂળબેઠક ધરાવતી માન્યતામાં આધારિત છે.

૯.૨. અનુચ્છેદ ૧૫ હેઠળના અધિકારના સંદર્ભમાં, શ્રી રાજુ રામચંદ્રન, અમીક્સ ક્યુરીએ રજૂ કર્યું હતું કે સબરિમલા મંદિર “ જાહેર અવલંબનના સ્થળો ” શબ્દપ્રયોગમાં આવરી લેવાશે, જેમ કે તે અનુચ્છેદ ૧૫(૨)(બી) માં આવે છે.

આ સંદર્ભમાં, આ મુદ્દા અંગે બંધારણ સભાની ચર્ચાઓનો સંદર્ભ લઈ શકાય. મસૂદા અનુચ્છેદ ૯, જે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૫ને અનુરૂપ છે, સહેલાઈથી સંદર્ભ માટે અહીં ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે:

“

૯. ધર્મ, જાતિ, વર્ણ અથવા લિંગના આધારે ભેદભાવનો પ્રતિબંધ — રાજ્ય માત્ર ધર્મ, જાતિ, વર્ણ, લિંગ અથવા તેમાંથી કોઈના આધાર પર કોઈપણ નાગરિક સામે ભેદભાવ કરશે નહીં

(૧) વિશેષ કરીને, કોઈપણ નાગરિકને માત્ર ધર્મ, જાતિ, વંશ, લિંગ અથવા તેમાંથી કોઈ એકના આધાર પર, નીચે મુજબ બાબતો અંગે કોઈપણ નિર્બંધતા, જવાબદારી, પ્રતિબંધ અથવા શરતના આધિન બનાવવામાં આવશે નહીં—

ક. દુકાનો, જાહેર ભોજનાલયો, હોટલો અને જાહેર મનોરંજનના સ્થળોમાં

પ્રવેશનો અધિકાર, અથવા

બ. ફૂવાઓ, ટાંકો, માર્ગો અને જનસામાન્યના જાહેર ઉપયોગ માટેના સ્થળો, જે રાજ્યની આવકમાંથી સંપૂર્ણપણે અથવા ભાગતઃ જાળવવામાં આવે છે અથવા સામાન્ય જનતાના ઉપયોગ માટે સમર્પિત કરવામાં આવ્યા છે, તેમના ઉપયોગનો.

(૨) આ અનુચ્છેદમાં રહેલું કંઈપણ રાજ્યને સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે કોઈ વિશેષ જોગવાઈ કરવાની બાબતમાં રોકશે નહીં. "૨૩

પ્રોફેસર કે.ટી. શાહે ઉપઅનુચ્છેદો (એ) અને (બી) ના સ્થાને પ્રતિસ્થાપન માટે સુધારો નં. ૨૯૩ નીચે મુજબ પ્રસ્તાવિત કર્યો:

" રાજ્યની આવકમાંથી સંપૂર્ણપણે અથવા આંશિક રીતે જાળવવામાં આવતું, અથવા રાજ્ય દ્વારા કોઈપણ રીતે સહાયિત, માન્ય, પ્રોત્સાહિત અથવા સંરક્ષિત, જનઉપયોગ અથવા જનઆવાગમનનું કોઈપણ સ્થળ, અથવા શાળાઓ, મહાવિદ્યાલયો, પુસ્તકાલય, મંદિરો, હોસ્પિટલ, હોટલ અને ભોજનાલય, જનમનોરંજન, વિશ્રામ અથવા વિનોદનાં સ્થળો, જેમ કે નાટ્યગૃહો અને સિનેમા-ગૃહો અથવા સંગીત-સભા ગૃહો; જાહેર ઉદ્યાનો, બાગો અથવા સંગ્રહાલયો; માર્ગો, ફૂવાઓ, તળાવો અથવા નહેરો; પુલો, ટપાલ અને તાર વિભાગ, રેલવે, ટ્રામવે અને બસ સેવાઓ; તથા તેવા અન્ય સમાન સ્થળો." ૨૪

(ભાર મુકવામાં આવ્યો છે)

૨૩ ભારતનું પ્રારૂપ બંધારણ, ભારતની બંધારણસભાની પ્રારૂપ સમિતિ

(મેનેજર, ભારત સરકાર પ્રેસ, નવી દિલ્હી, ૧૯૪૮) અહીં ઉપલબ્ધ છે એટ
એચ ટી ટી પી : / / ૧૪.૧૩૯.૬૦.૧૧૪:૮૦૮૦ / જે એસ પી
યુ આઈ / બી આઈ ટી એસ ટી આર ઈ એ એમ / ૧૨૩૪૫૬૭૮૯ / ૯
૬૬ / ૭ / ફંડામેન્ટલ%૨૦રાઈટ્સ%૨૦%૨૮૫-૧૨%૨૯.પી ડી એફ

૨૪ પ્રોફેસર કે.ટી. શાહનું નિવેદન, બંધારણસભાની ચર્ચાઓ (નવેમ્બર
૨૯, ઉપરાષ્ટ્રપતિએ સુધારો નં. ૨૯૬ મત માટે રજૂ કર્યો, જે ઉપઅનુચ્છેદ (એ)
માં ઉમેરા માટે રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. સુધારો નીચે મુજબ પ્રસ્તાવિત કરવામાં
આવ્યો હતો:

“ જાહેર મનોરંજન શબ્દો પછી પૂજાના સ્થળો શબ્દો દાખલ કરવામાં
આવે. ”૨૫

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને આંતરિક ઉદ્ધરણો ઉલ્લેખિત નથી) સુધારો
નં. ૩૦૧ પણ શ્રી તાજમુલ હુસૈન દ્વારા ઉપઅનુચ્છેદ (એ) ના અંતે “ પૂજાના
સ્થળો ”, “ ધર્મશાળાઓ, અને મુસાફિરખાનાઓ ” નો સમાવેશ કરવા માટે
પ્રસ્તાવિત કરવામાં આવ્યો હતો.૨૬

આ તમામ પ્રસ્તાવો પર મતદાન કરવામાં આવ્યું હતું, અને બંધારણસભા
દ્વારા તે નકારી કાઢવામાં આવ્યા હતા.૨૭ સભાએ એવું યોગ્ય માન્યું કે
બંધારણના મસૂદા અનુચ્છેદ ૯ ના કાર્યક્ષેત્રમાં ‘પૂજાના સ્થળો’ અથવા ‘મંદિરો’
નો સમાવેશ ન કરવામાં આવે.

ખરડા અનુચ્છેદ ૯(૧)માંથી “મંદિરો” અને “પૂજાના સ્થાનો”નો

જાગૃતપણે કરાયેલ બહિષ્કારને યોગ્ય વિચારણા આપવી આવશ્યક છે. વિદ્વાન અમિકસ ક્યુરીએ દ્વારા કરવામાં આવેલ આ દલીલ કે સબરિમલા મંદિર અનુચ્છેદ ૧૫(૨) હેઠળ ‘જાહેર ઉપભોગના સ્થાનો’ના વ્યાપમાં આવતું ગણાશે, સ્વીકારી શકાય તેવી નથી.

૧૦. ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં અદાલતોની ભૂમિકા ૧૦.૧. આપણા ધર્મનિરપેક્ષ સંવિધાનિક માળખા હેઠળ ધર્મ અને ધાર્મિક પ્રથાઓ સંબંધિત બાબતોમાં અદાલતોની ભૂમિકા એ છે કે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ તે પ્રથાઓને સંરક્ષણ પ્રદાન કરવું, જેઓ ભક્તો દ્વારા અથવા ધાર્મિક સમુદાય પોતે “આવશ્યક” અથવા “અભિન્ન” તરીકે માનવામાં આવે છે.

બિજો ઇમેન્યુઅલ અને અન્ય વિ. કેરળ રાજ્ય અને અન્ય (ઉપરોક્ત) મામલામાં, આ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ બાંધધરી આપેલ રક્ષણ કોઈ વિશિષ્ટ ધાર્મિક માન્યતા અથવા આચરણને મળવું જોઈએ કે કેમ તે નિર્ધારિત કરતી વખતે ન્યાયમૂર્તિના વ્યક્તિગત મતો અપ્રસંગિક છે ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં આ અદાલતની સાચી ભૂમિકા સમજવા માટે ચિન્નપ્પા રેડ્ડી, ન્યાયમૂર્તિના નીચેના અવલોકનો માર્ગદર્શક છે:

“૧૯ ...અહીં અમે શિરૂર મઠ કેસમાં મુકર્જ્યા, ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા ઉદ્ઘૂત ઓસ્ટ્રેલિયાની વડી અદાલતના નિર્ણય એડિલેડ કંપની ઓફ જેહોવાહસ વિટનેસેસ વિ. ધ કોમનવેલ્થમાં લેથમ, સી.જે.ના અવલોકનોનો સંદર્ભ આપી શકીએ. લેથમ, સી.જે.એ આ મુજબ જણાવ્યું હતું:

૨૫ ઉપપ્રમુખનું નિવેદન, સંવિધાનસભાની ચર્ચાઓ (નવેમ્બર ૨૯, ૧૯૪૮) ૨૬ શ્રી મોહન. તાહિરનું નિવેદન, સંવિધાનસભાની ચર્ચાઓ (નવેમ્બર ૨૯, ૨૭ સંવિધાનસભાની ચર્ચાઓ (નવેમ્બર ૨૯, ૧૯૪૮)

બંધારણ હેઠળ સંગઠિત સમુદાયની અંદર ધર્મને બંધારણ રક્ષણ આપે છે,
જેથી આવા રીતે સંગઠિત સમુદાયનું અસ્તિત્વ ચાલુ રહે તેવું માનવું, આવું રક્ષણ
ચાલુ રહે તે માટે અનિવાર્ય રીતે અનુમાનિત થાય છે. આ દૃષ્ટિકોણથી
સુવ્યવસ્થિત શાસન સાથે ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનું સુસંગતીકરણ શક્ય બને છે. તેનો
એવો અર્થ નથી કે માત્ર આ હકીકતને કારણે કે કોમનવેલ્થ પાર્લામેન્ટ એ
માન્યતાથી કોઈ કાયદો પસાર કરે છે કે તે ઓસ્ટ્રેલિયાની શાંતિ, વ્યવસ્થા અને
સારા શાસનને પ્રોત્સાહિત કરશે, તેથી અદાલત દ્વારા આ પ્રશ્નના વિચારને
અવરોધ થાય કે પાર્લામેન્ટ દ્વારા એવો વિચાર બંધારણીય બાંહેધરીને સંપૂર્ણપણે
નિરર્થક બનાવી દેશે કે કેમ. તે બાંહેધરીનો હેતુ વિધાનમંડળની કાર્યવાહીનો ક્ષેત્ર
મર્યાદિત કરવાનો છે. અમારી બંધારણ હેઠળ, આ બાંહેધરીનો અર્થઘટન અને
તેનો અમલ પાર્લામેન્ટ પર છોડી શકાય નહીં. જો આ બાંહેધરીને કોઈ વાસ્તવિક
મહત્ત્વ આપવાનું હોય, તો તેનો અર્થ નક્કી કરવાની અને તેનો ભંગ કરતા
કાયદાઓને અમાન્ય જાહેર કરીને તથા તેમનો અમલ કરવાથી ઈનકાર કરીને તેને
અસરકારક બનાવવાની જવાબદારી ન્યાયાલયોને સોંપવી જ પડશે. તેથી, કોઈ
નિશ્ચિત કાયદાને સમુદાયના અસ્તિત્વના રક્ષણ માટેનો કાયદો તરીકે
ન્યાયસંગત રીતે માનવામાં આવી શકે છે કે નહીં, અથવા બીજી બાજુ, તે

કોઈપણ ધર્મના મુક્ત આચરણને પ્રતિબંધિત કરવા માટેનો કાયદો છે કે કેમ, તે નક્કી કરવાની જવાબદારી અદાલતો પર રહેશે...

અનુચ્છેદ ૨૫ દ્વારા સુનિશ્ચિત કરાયેલ । મૂળભૂત અધિકારો અંગેનો દાવો રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે અદાલતના કાર્ય વિશે અમે જે કહ્યું છે તેની સાથે અદાલતની જવાબદારી વિષે લેથમ, સી.જે. એ જે જણાવ્યું છે તે સુસંગત છે...

...૨૦...રતિલાલના કેસમાં અમે એ પણ નોંધીએ છીએ કે મુખર્જિયા, ન્યાયમૂર્તિ જે જામશેદ જી વિ. સુનાબાઈ માં દાવર, ન્યાયમૂર્તિના નીચેના અવલોકનોને યોગ્ય ગણાવી ઉદ્ઘૂત કર્યા:

જો ઝરથોસ્ટ્રી સમુદાયની આ માન્યતા હોય, તો ધર્મનિરપેક્ષ ન્યાયમૂર્તિ માટે તે માન્યતાને સ્વીકારવી ફરજિયાત છે — તે માન્યતા અંગે નિર્ણયાસન પર બેસવાનો તેને અધિકાર નથી; અને જે દાતા પોતાના ધર્મના ઉન્નતિ માટે તથા પોતાના સમુદાય અથવા માનવજાતિના કલ્યાણ માટે, એમ તે જે માનતો હોય તેના હિતમાં દાન આપે છે, તેની અંતરાત્મામાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો તેને કોઈ અધિકાર નથી.

અમે દાવર, જે. ના નિરીક્ષણમાં સૂચવાયેલ આ દૃષ્ટિકોણને સ્વીકારીએ છીએ કે પ્રશ્ન એ નથી કે કોઈ વિશિષ્ટ ધાર્મિક માન્યતા ધર્મના સ્વીકાર અથવા આચરણના ભાગરૂપે ખરેખર અને અંતઃકરણપૂર્વક ધારણ કરવામાં આવે છે કે નહીં. અમારા વ્યક્તિગત મતો અને પ્રતિક્રિયાઓ અપ્રસંગિક છે. જો તે માન્યતા ખરેખર અને અંતઃકરણપૂર્વક ધારણ કરવામાં આવી હોય, તો તે અનુચ્છેદ ૨૫ ના

સંરક્ષણને આકર્ષે છે, પરંતુ, નિશ્ચિતપણે, તેમાં સમાવિષ્ટ મર્યાદાઓને આધીન રહીને. ”(ભાર મુકવામાં આવ્યો છે; આંતરિક અવતરણો અને પાદટીપો કાઢી નાખવામાં આવ્યા છે)૧૦.૨. આ તબક્કે, અજમેર દરગાહ સમિતિ અને અન્ય વિ. સૈયદ હુસૈન અલી અને અન્ય (ઉપરોક્ત), તથા તિલકાયત શ્રી ગોવિંદલાલજી મહારાજ વગેરે વિ. રાજ્ય રાજસ્થાન અને અન્ય (ઉપરોક્ત) માં ગજેન્દ્રગડકર, જે. દ્વારા કરવામાં આવેલા કેટલાક નિરીક્ષણો સાથે વ્યવહાર કરવો યોગ્ય રહેશે.

દરગાહ કમિટી, અજમેર અને અન્ય વિ. સૈયદ હુસૈન અલી અને અન્ય (પૂર્વોક્ત) માં, અંધશ્રદ્ધામાંથી ઉત્પન્ન થતી પ્રથાઓ “ ... તે અર્થમાં બાહ્ય હોઈ શકે છે, અને ધર્મ પોતે માટે અનિવાર્ય ન હોય તેવી ઉમેરાઓ હોઈ શકે છે... ”.૨૮ એવી કેવી રીતે છે તે અંગે સંદર્ભ કરવામાં આવ્યો હતો.

તે જ રીતે, ટિલકાયત શ્રી ગોવિંદલાલજી મહારાજ વગેરે વિ. રાજસ્થાન રાજ્ય અને અન્ય (પૂર્વોક્ત) માં, એડવોકેટ જનરલ જી.એસ. પાઠક દ્વારા એડિલેડ કંપની ઓફ જેહોવાહ્સ વિટનેસીઝ ઇન્કોર્પોરેટેડ વિ. ધ કોમનવેલ્થ (પૂર્વોક્ત) માં લેથમ, સી.જે. ના નિવેદન પર આધાર રાખી એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે “ ...એક માટે જે ધર્મ છે તે બીજા માટે અંધશ્રદ્ધા છે... ”૨૯. આ દલીલ ગજેન્દ્રગડકર, ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા “ ...કોઈ સંબંધિતતા નથી... ” એમ કહી નકારી કાઢવામાં આવી હતી.૩૦

શ્રી એચ.એમ. સીરવાઈ, જાણીતા સંવિધાન નિષ્ણાત અને

વિધાનશાસ્ત્રી, તેમના પ્રામાણિક ગ્રંથ શીર્ષક ‘ ભારતનું સંવિધાનિક કાનૂન: એક સમીક્ષાત્મક ટિપ્પણી ’ માં નોંધે છે કે અજમેર દરગાહ કમિટી અને અન્ય વિ. સૈયદ હુસૈન અલી અને અન્ય (પૂર્વોક્ત) મામલામાં ગજેન્દ્રગડકર, ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા કરવામાં આવેલ અવલોકનો આડકતરી ટિપ્પણીઓ છે. તે અગાઉના સાત ન્યાયમૂર્તિની સંવિધાન પીઠના નિર્ણય કમિશનર, હિંદુ રિલીજિયસ એન્ડોમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર તીર્થ સ્વામિયાર ઓફ શ્રી શિરૂર મઠ (પૂર્વોક્ત) માં મુખર્જિયા, ન્યાયમૂર્તિના અવલોકનો સાથે, તેમજ પાંચ ન્યાયમૂર્તિની સંવિધાન પીઠના નિર્ણય રતિલાલ પાણાયંદ ગાંધી વિ બોમ્બે રાજ્ય અને અન્ય ૩૧ માં કરવામાં આવેલા અવલોકનો સાથે અસંગત છે. શ્રી સીરવાઈ નીચે મુજબ ટિપ્પણી કરે છે:

૨૮ (૧૯૬૨) ૧ એસ.સી.આર. ૩૮૩ :એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી.

૧૪૦૨ : ફકરા ૩૩ પર

૨૯ (૧૯૬૪) ૧ એસ.સી.આર. ૫૬૧ : એ.આઈ.આર. ૧૯૬૩ એસ.સી.

૧૬૩૮, ફકરા ૫૯ ખાતે

૩૦ (૧૯૬૪) ૧ એસસીઆર ૫૬૧ : એઆઈઆર ૧૯૬૩ એસસી

૧૬૩૮, ફકરા ૫૯ ખાતે ૩૧ ૧૯૫૪ એસસીઆર ૧૦૫૫ : એઆઈઆર ૧૯૫૪ એસસી ૩૮૮

“ ૧૨.૧૮...યદ્યપિ એમ કરવું સંપૂર્ણપણે અનાવશ્યક હતું, ગજેન્દ્રગડકર, જે. એ કહ્યું:

... પ્રસંગોપાત સાવચેતીનો એક સૂચક સ્વર નોંધવો અને એ નિરીક્ષણ કરવું અનોચિત્યપૂર્ણ નહીં ગણાય કે પ્રશ્નાધીન પ્રથાઓને ધર્મનો એક ભાગ તરીકે ગણવા માટે, તે પ્રથાઓને ઉક્ત ધર્મ દ્વારા તેની આવશ્યક અને અભિન્ન ભાગ તરીકે માનવામાં આવવી જોઈએ; અન્યથા, માત્ર લૌકિક પ્રથાઓ પણ, જે ધર્મનો આવશ્યક અથવા અભિન્ન ભાગ નથી, તેને ધાર્મિક સ્વરૂપનું આવરણ અપાઈ શકે છે અને તે અનુચ્છેદ ૨૬ ના અર્થમાં ધાર્મિક પ્રથાઓ તરીકે ગણવાની માગણી કરી શકે છે. તે જ રીતે, ધાર્મિક હોવા છતાં કેટલીક પ્રથાઓ માત્ર અંધશ્રદ્ધાપૂર્ણ માન્યતાઓમાંથી ઉદ્ભવી હોઈ શકે છે અને તે અર્થમાં ધર્મમાં બહારથી જોડાયેલા અને અનાવશ્યક વધારા સ્વરૂપ પણ હોઈ શકે છે. જ્યાં સુધી આવી પ્રથાઓ ધર્મનો આવશ્યક અને અભિન્ન ભાગ બને છે એવું જાણવા ન મળે, ત્યાં સુધી અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળના સંરક્ષણ માટેનો તેમનો દાવો સાવધાનીપૂર્વક તપાસવાનો રહેશે; અન્ય શબ્દોમાં, સંરક્ષણ માત્ર એવી ધાર્મિક પ્રથાઓ પૂરતું મર્યાદિત હોવું જોઈએ જે તેનો આવશ્યક અને અભિન્ન ભાગ હોય, અન્ય કોઈ નહીં.

એવું રજૂ કરવામાં આવે છે કે ઉપરોક્ત આનુષંગિક અવલોકન શિરૂર મઠ કેસમાં મુકર્જિયા, ન્યાયમૂર્તિના ચુકાદાના સીધા વિરોધમાં જાય છે અને જે મૂળત્વે ધર્મનો વિષય છે તે અંગે સંપ્રદાયના મંતવ્યના સ્થાને અદાલતનું મંતવ્ય પ્રતિસ્થાપિત કરે છે. અંધશ્રદ્ધાપૂર્ણ પ્રથાઓનો ઉલ્લેખ વિશેષ દુર્ભાગ્યપૂર્ણ છે, કારણ કે જાહેર જનતાના એક વર્ગને જે ‘અંધશ્રદ્ધા’ લાગે તે બીજા વર્ગ માટે મૂળભૂત ધાર્મિક શ્રદ્ધાનો વિષય હોઈ શકે છે. આ રીતે, લગભગ ૩૦૦ વર્ષ સુધી

વસિયતકર્તાની આત્મા માટે માસીસ અર્પણ કરવા સંબંધિત વસિયતો અંધશ્રદ્ધાપૂર્ણ ઉપયોગો માટે હોવાનું માનીને અમાન્ય ઠરાવવામાં આવતી હતી, જ્યાં સુધી બોર્ન વિ. કીન મામલામાં હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ દ્વારા તે દષ્ટિકોણ ઉલટાવવામાં આવ્યો ન હતો. એવું રજૂ કરવામાં આવે છે કે ઓસ્ટ્રેલિયા કોમનવેલ્થ અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૧૧૬ અથવા અમારા બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬ (બી) જેવી જોગવાઈઓ દ્વારા સુરક્ષિત ધર્મના આચરણ સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે, અગાઉ ઉલ્લેખિત લેથમ સી.જે.ના અવલોકનો ધ્યાનમાં રાખવા જરૂરી છે; અર્થાત્, આવી જોગવાઈઓને ધર્મના તમામ પાસાઓ સાથે સંકળાયેલી માનવી જોઈએ, ભલે કોઈ વિશિષ્ટ ધાર્મિક સિદ્ધાંતની સત્યતા અંગે અથવા કોઈ વિશિષ્ટ ધર્મ દ્વારા નિર્ધારિત આચરણની સદગુણતા અંગે અથવા કોઈ વિશિષ્ટ ધાર્મિક પાલનની યોગ્યતા અંગે સમાજમાં મતોમાં ભિન્નતા હોય. દરગાહ કમિટી કેસમાં ગજેન્દ્રગડકર ન્યાયમૂર્તિનું આનુષંગિક અવલોકન રતિલાલ ગાંધી કેસમાં મુકર્જિયા ન્યાયમૂર્તિના આ અવલોકનો સાથે પણ અસંગત છે કે જેમશેદજી વિ. સૂનાબાઈમાંનો નિર્ણય અનુચ્છેદ ૨૬ (બી) દ્વારા અપાતી સુરક્ષાના પરિમાણનો સંકેત આપે છે. ”૩૨

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો)

શ્રી સીરવાઈએ તિલકાયત શ્રી ગોવિંદલાલજી મહારાજ વગેરે વિ. રાજસ્થાન રાજ્ય અને અન્યગણ (ઉપરોક્ત) મામલે આ અદાલતના અવલોકનોની પણ નીચે મુજબ ટીકા કરી હતી:

“૧૨.૬૬ તિલકાયત શ્રી ગોવિંદલાલજી વિ. રાજસ્થાન મામલે ગજેન્દ્રગડકર જે. એ ફરીથી અનુચ્છેદો ૨૫(૧) અને ૨૬(બી) હેઠળના અધિકારોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને જણાવ્યું હતું કે જો કોઈ બાબત સ્પષ્ટપણે ધાર્મિક નહીં પરંતુ લૌકિક હોય, તો અદાલત તેના ધાર્મિક પ્રથા હોવાના દાવાને તર્કહીન વિચારણાઓ પર આધારિત માનીને નકારવામાં ન્યાયસંગત ગણાય. એવી રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે વાસ્તવિક પ્રશ્ન એ છે કે ધાર્મિક સંપ્રદાય તેને પોતાના ધર્મનો અનિવાર્ય ભાગ માને છે કે નહીં, અને જે વ્યક્તિઓ તે ધાર્મિક માન્યતા વહેંચતા નથી તેમને તે કેટલુંચ તર્કહીન જણાતું હોય, તો પણ સંપ્રદાયનો અભિપ્રાય જ પ્રબળ રહેવું જોઈએ, કારણ કે સંપ્રદાયના ધર્મનો ભાગ હોય તેવી બાબતને તર્કહીન ગણાવવું અદાલત માટે ખુલ્લું નથી. આ કેસમાં થયેલો વાસ્તવિક નિર્ણય, કે મિલકતનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર લૌકિક બાબત હતો, યોગ્ય છે, પરંતુ તેનું કારણ એ છે કે, જેમ મુકર્જિયા જે. એ દર્શાવ્યું હતું તેમ, અનુચ્છેદ ૨૬(બી) નો અનુચ્છેદ ૨૬(સી) અને (ડી) સાથે તુલનાત્મક વાંચન કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે ધાર્મિક માન્યતાઓ અને પ્રથાઓની બાબતો ધાર્મિક સંપ્રદાયની મિલકતના સંચાલનથી ભિન્ન અને અલગ છે. ધાર્મિક માન્યતાઓ અને પ્રથાઓ, જેઓ ઉપર નિયંત્રણ મૂકી શકાય નહિ, અને ધાર્મિક સંપ્રદાયની મિલકતના સંચાલન, જેના ઉપર મર્યાદિત પ્રમાણમાં નિયંત્રણ મૂકી શકાય, એ બંને વચ્ચેનો ભેદ અનુચ્છેદ પોતે જ માન્ય કરે છે અને તેનો અમલ કરવો જ પડે. પરંતુ આ ભેદ એ પ્રશ્ન માટે સંબંધિત નથી કે ધાર્મિક પ્રથા પોતે

તર્કહીન છે કે લૌકિક. ”૩૩

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)૩૨ એચ.એમ. સીરવાઈ, ભારતનું બંધારણીય કાનૂન : એક સમીક્ષાત્મક ટિપ્પણી, ખંડ ૨ (જથી આવૃત્તિ, પુનર્મુદ્રણ ૧૯૯૯), પરિચ્છેદ ૧૨.૧૮, પૃષ્ઠ ૧૨૬૭-૧૨૬૮ પર ૩૩ તત્રૈવ, પરિચ્છેદ ૧૨.૬૬, પૃષ્ઠ ૧૨૮૩ પર

જે. ડંકન એમ. કેરેટ, પ્રાચ્ય કાયદાના એક જાણીતા પ્રોફેસર, તેમની ‘ રિલિજન, લો એન્ડ સ્ટેટ ઇન મોડર્ન ઇન્ડિયા ’ શીર્ષકવાળી પુસ્તકમાં “આવશ્યક પ્રથાઓની કસોટી” લાગુ કરવામાં આવતી સમસ્યાઓને નીચે મુજબ ઉજાગર કરે છે: “અન્ય શબ્દોમાં, અદાલતો નક્કી કરી શકે છે કે ધર્મનો અભિન્ન ભાગ કયો છે અને કયો નથી. આ હેતુ માટે ‘આવશ્યક’ શબ્દનો હવે પરિચિત ઉપયોગ થાય છે. જેમ આપણે જોઈશું, એવો એક સંદર્ભ છે જેમાં ધાર્મિક સમુદાયને તેના વિશ્વાસ અને પ્રથામાં શું ‘આવશ્યક’ છે તે નક્કી કરવાની સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે છે, પરંતુ વ્યક્તિગત વ્યક્તિને તેના ધર્મ માટે શું આવશ્યક છે તે નક્કી કરવાની સ્વતંત્રતા નથી, કારણ કે જો અન્યથા હોય અને કાયદો આ ધોરણે નિર્ધારિત ધર્મને કોઈ રક્ષણ આપતો હોય, તો રાજ્યની રક્ષણ અને દિશાનિર્દેશન કરવાની સત્તાનો અંત આવી જાય. તેથી, અદાલતો પોતાની સંતોષપ્રદ પુરાવાની ગેરહાજરીમાં એવી કોઈપણ બાબતને બિન-આવશ્યક ગણાવી કાઢી શકે છે — અને તેઓ ધાર્મિક નેતાઓ નથી કે આવા મુદ્દાઓમાં કોઈ સંબંધિત રીતે પાત્ર પણ નથી — જેને આવશ્યક હોવાનું સાબિત કરવામાં ન

આવ્યું હોય; પરિણામે, તેને કોઈ બંધારણીય રક્ષણ પ્રાપ્ત ન થાય. બંધારણ એવું નથી કહેતું કે ધર્મના માત્ર આવશ્યક તત્વોને મુક્તપણે સ્વીકારવા, આચરવા અને પ્રસારવા, પરંતુ તેની વ્યાખ્યા આ રીતે કરવામાં આવે છે.” ૩૪

(ભારપૂર્વક ઉલ્લેખિત અને આંતરિક ઉદ્ઘરણો છોડવામાં આવેલ) ૧૦.૩.

રેજિના વિ. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર એજ્યુકેશન એન્ડ એમ્પ્લોયમેન્ટ એન્ડ અન્ય ૩૫ માં હાઉસ ઓફ લોર્સે એવો નિર્ધાર કર્યો હતો કે અદાલતે વસ્તુલક્ષી માપદંડો અથવા તર્કસંગતતાના આધારે દાવો કરવામાં આવેલા માન્યતાઓની વૈધતા અથવા યોગ્યતા અંગે તપાસ હાથ ધરવી યોગ્ય નથી. હાઉસ ઓફ લોર્સના નિર્ણયમાંથી સંબંધિત અવતરણ નીચે પુનઃપ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે:

“લેખ ૯ હેઠળ સંરક્ષણને આહ્વાન કરતી ધાર્મિક માન્યતાની ઓળખ કરતી વખતે અદાલતની ભૂમિકા શું છે તે પ્રથમ સ્પષ્ટ કરવું જરૂરી છે. જ્યારે દાવેદાર દ્વારા જાહેર કરાયેલી માન્યતાની પ્રામાણિકતા કાર્યવાહી દરમિયાન વિવાદનો મુદ્દો બને, ત્યારે અદાલત આ મુદ્દાની તપાસ કરીને હકીકતના પ્રશ્ન તરીકે તેનો નિર્ધાર કરશે. આ મર્યાદિત તપાસ છે. અદાલતનો હેતુ એ સુનિશ્ચિત કરવાનો છે કે ધાર્મિક માન્યતા અંગેનો દાવો સદ્ભાવથી કરવામાં આવ્યો છે: તે ન તો કલ્પિત હોય, ન તો મનસ્વી હોય, અને કેનેડાની સર્વોચ્ચ અદાલતના સિન્ડિકેટ નોર્થકેસ્ટ વિ. એમ્સેલેમ (૨૦૦૪) ૨૪૧ ડી.એલ.આર. (૪) ૧, ૨૭, પરિષેદ પર ના નિર્ણયમાં આચાકોબુચી જે. દ્વારા વપરાયેલા સુચિત શબ્દપ્રયોગનો ઉપયોગ કરીએ તો, તે કોઈ કપટચુકિત ન હોય. પરંતુ, નિઃસંદેહ રીતે, અદાલત

માટે ૩૪ જે. ડન્કન એમ. કેરેટ, રિલિજન, લો એન્ડ ધ સ્ટેટ ઇન ઇન્ડિયા (૧૯૬૮), પૃષ્ઠ ૪૪૭ પર, એવી તપાસ હાથ ધરવી યોગ્ય નથી

૩૫ [૨૦૦૫] ચુકેએચએલ ૧૫

દાવો કરાયેલ માન્યતાની તપાસ કરીને, અરજદાર જે સ્ત્રોત સામગ્રીના આધારે પોતાની માન્યતા સ્થાપિત કરે છે તેવા કોઈ નિષ્પક્ષ ધોરણથી, અથવા સંબંધિત ધર્મના રૂઢિપ્રમાણિત ઉપદેશથી, અથવા અરજદારની માન્યતા તે જ ધર્મનું પાલન કરનાર અન્ય લોકોના મતોથી કેટલા અંશે સુસંગત છે અથવા ભિન્ન છે તે આધારે, તેની માન્યતાનું માન્યપણું નિર્ધારિત કરવું. ધર્મસ્વાતંત્ર્ય વ્યક્તિની અંતઃસ્થ અને અંગત માન્યતાનું રક્ષણ કરે છે. જેમ આઈકોબુચી જે. એ પણ પાનું ૨૮, પરિષ્કેદ ૫૪ પર નોંધ્યું છે, તેમ ધાર્મિક માન્યતા અત્યંત વ્યક્તિગત સ્વરૂપની હોય છે અને એક વ્યક્તિથી બીજી વ્યક્તિમાં સરળતાથી ભિન્ન હોઈ શકે છે. દરેક વ્યક્તિને પોતાની ધાર્મિક માન્યતાઓ ધારણ કરવાની સ્વતંત્રતા છે, ભલે કેટલીક વ્યક્તિઓને તે કેટલીઅંશે અતર્કસંગત કે અસંગત લાગતી હોય, અથવા ભલે તે આશ્ચર્યજનક જણાતી હોય. યુરોપિયન માનવ અધિકાર અદાલતે યોગ્ય રીતે નોંધ્યું છે કે સિદ્ધાંતતઃ, સંમતિપત્રમાં સમજી લેવામાં આવેલ ધર્મસ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર રાજ્ય દ્વારા ધાર્મિક માન્યતાઓની કાનૂની માન્યતા વિષે અથવા તે કેવી રીતે વ્યક્ત થાય છે તેના વિષે કોઈ મૂલવણીને બહાર રાખે છે: મેટ્રોપોલિટન ચર્ચ ઓફ બેસારાબિયા વિ. મોલડોવા (૨૦૦૨) ૩૫ ઇએચઆરઆર ૩૦૬, ૩૩૫, પરિષ્કેદ ૧૧૭. સ્ત્રોત સામગ્રી જેવા

નિષ્પક્ષ પરિબલોની સંબંધિતતા મહત્તમ એટલી જ છે કે તે જાહેર કરવામાં આવેલ માન્યતા ખરેખર પ્રામાણિકપણે ધારણ કરવામાં આવી છે કે નહીં તે મુદ્દે પ્રકાશ પાડી શકે. ”

(ભાર આપવામાં આવ્યો છે અને આંતરિક અવતરણો કાઢી નાખવામાં આવ્યા છે)૧૦.૪. એડી સી. થોમસ વિ. રિવ્યૂ બોર્ડ ઓફ ધ ઇન્ડિયાના એમ્પ્લોયમેન્ટ સિક્યોરિટી ડિવિઝન ૩૬ માં, યુ.એસ. સર્વોચ્ચ અદાલત એવા એક મામલા સાથે સંબંધિત હતી, જેમાં અરજદારએ પોતાના ધાર્મિક માન્યતાઓના આધારે પોતાની નોકરી છોડી દીધી હતી, કારણ કે તે માન્યતાઓ તેને હથિયારસામગ્રીના ઉત્પાદનમાં ભાગ લેવા મનાઈ કરતી હતી, અને રાજ્ય દ્વારા તેને બેરોજગારી વળતર લાભો નકારવામાં આવ્યા હતા. અદાલતે નોંધ્યું કે શું કોઈ બાબત ધાર્મિક માન્યતા અથવા આચરણ બને છે તેનું નિર્ધારણ કરવું અત્યંત “ કઠિન અને નાજુક કાર્ય ” છે, અને સંવિધાનિક અદાલતની ભૂમિકા અંગે નીચે મુજબ નોંધ્યું:

“ ...શું ધાર્મિક માન્યતા અથવા પ્રથા ગણાય તેની નિર્ધારણ કરવું મોટા ભાગે કઠિન અને સૂક્ષ્મ કાર્ય હોય છે... જોકે, તે પ્રશ્નનો નિરાકરણ સંબંધિત વિશિષ્ટ માન્યતા અથવા પ્રથા વિષેની ન્યાયિક ધારણા પર આધારિત હોવો જોઈએ નહીં; ધાર્મિક માન્યતાઓને પ્રથમ સુધારાના સંરક્ષણનો હક મેળવવા માટે અન્ય લોકો માટે સ્પીકાર્ય, તાર્કિક, સુસંગત અથવા સમજાય તેવી હોવું આવશ્યક નથી...

૩૬ ૪૫૦ યુ.એસ. ૭૦૭ (૧૯૮૧)

...ઈન્ડિયાના અદાલતે એ હકીકતને પણ નોંધપાત્ર મહત્ત્વ આપ્યું હોય એવું જણાય છે કે અન્ય એક જેહોવાહ'સ વિટનેસને ટાંકના ટેરેટ્સ પર કામ કરવાની બાબતમાં કોઈ અંતરાત્માગત અચકાવટ નહોતી; ઓછામાં ઓછું તે અન્ય વિટનેસ માટે એવું કામ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય હતું. આવા પ્રકારના આંતર-ધર્મીય મતભેદો કોઈ વિશિષ્ટ પંથના અનુયાયીઓમાં અસામાન્ય નથી, અને ન્યાયિક પ્રક્રિયા ધાર્મિક અનુચ્છેદોના સંદર્ભમાં આવા મતભેદોનું નિરાકરણ કરવા માટે વિશિષ્ટ રીતે અસમર્થ છે...ખાસ કરીને આ સંવેદનશીલ ક્ષેત્રમાં, અરજદાર અથવા તેના સહકર્મચારીમાંથી કોણે તેમની સામાન્ય આસ્થાના આદેશોને વધુ યોગ્ય રીતે સમજ્યા હતા તેની તપાસ કરવી ન્યાયિક કાર્યક્ષેત્ર અને ન્યાયિક સક્ષમતાની અંદર આવતું નથી. અદાલતો શાસ્ત્રીય અર્થઘટનની ચુકાદાકર્તા નથી.”

(ભારપૂર્વક દર્શાવેલ; આંતરિક અવતરણો અને પાદટિપ્પણીઓ કાઢી મૂકવામાં આવેલ છે) આ દૃષ્ટિકોણને યુ.એસ. સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચેના નિર્ણયોમાં પુનરોચ્ચાર કર્યો હતો:

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ વિ. એડવિન ડી. લી ૩૭, જેમાં નીચે મુજબ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું:” ...તથાપિ, સામાવાળા અથવા સરકાર પાસે એમિશ ધર્મવિશ્વાસની યોગ્ય વ્યાખ્યા છે કે નહીં તે નક્કી કરવું ન્યાયતંત્રના કાર્યક્ષેત્ર અને ન્યાયિક સક્ષમતા અંદર આવતું નથી; અદાલતો ધર્મગ્રંથોની વ્યાખ્યાના નિર્ણાયક નથી...

“(ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે; આંતરિક અવતરણો કાઢી નાખવામાં આવ્યા છે)•
રોબર્ટ એલ. હર્નાન્ડેઝ વિ. કમિશનર ઓફ ઇન્ટરનલ રેવન્યુ ૩૮, જેમાં અદાલતે
નોંધ્યું:

“ ...ચોક્કસ માન્યતાઓ અથવા આચારો કોઈ ધર્મના કેન્દ્રસ્થાને છે કે
કેમ, અથવા ચોક્કસ વાદીઓ દ્વારા તે મતોના કરવામાં આવેલા અર્થઘટનોની
માન્યતા શું છે, તે અંગે પ્રશ્ન ઊભો કરવો ન્યાયિક પરિધિમાં આવતું નથી...

“(ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે; આંતરિક અવતરણો છોડવામાં આવ્યા છે)•
ઓરેગોનના માનવ સંસાધન વિભાગના રોજગાર વિભાગ વિ. એલ્ફ્રેડ એલ.
સ્મિથ ૩૯, જેમાં સ્કેલિયા, ન્યાયમૂર્તિ નીચે મુજબ નોંધ્યું હતું:” ...મુક્ત
ધર્માચારના ક્ષેત્રમાં પ્રબળ હિતની કસોટી લાગુ કરતાં પહેલાં ધાર્મિક
માન્યતાઓની કેન્દ્રસ્થિતિ નક્કી કરવું ન્યાયમૂર્તિ માટે જેટલું યોગ્ય નથી, તેટલું
જ તે માટે પણ યોગ્ય ન હોત કે ૩૭ ૪૫૫ યુ.એસ. ૨૫૨ (૧૯૮૨)

૩૮ ૪૯૦ યુ.એસ. ૬૮૦ (૧૯૮૯) ૩૯ ૪૯૪ યુ.એસ. ૮૭૨ (૧૯૯૦)

વિચારોના મહત્વનું નિર્ધારણ કરીને ત્યારબાદ મુક્ત વક્તવ્યના ક્ષેત્રમાં
પ્રવર્તમાન અતિઆવશ્યક હિતની કસોટી લાગુ કરવી. કાયદા અથવા તર્કનો એવો
કયો સિદ્ધાંત લાગુ પાડી શકાય કે જે કોઈ આસ્થાવાન વ્યક્તિના આ દાવાને
ખંડિત કરે કે કોઈ ચોક્કસ કૃત્ય તેના વ્યક્તિગત ધર્મવિશ્વાસનું કેન્દ્રીય અંગ છે ?
વિવિધ ધાર્મિક આચારોની કેન્દ્રીયતાનું મૂલ્યાંકન કરવું એ વિવિધ ધાર્મિક
દાવાઓના પરસ્પર ગુણદોષ આંકવાના અસ્વીકાર્ય કાર્ય સમાન છે... જેમ કે અમે

માત્ર ગયા જ કાર્યકાળમાં ફરીથી પુષ્ટિ કરી હતી, કોઈ વિશિષ્ટ વિશ્વાસ અથવા આચાર કોઈ ધર્મ માટે કેટલો કેન્દ્રીય છે, અથવા તે ધર્મસિદ્ધાંતો અંગે કોઈ વિશિષ્ટ વાદકારોની વ્યાખ્યાઓ કેટલી માન્ય છે, તે અંગે પ્રશ્ન ઉઠાવવું ન્યાયિક સમજણની પરિધિમાં આવતું નથી... અમે વારંવાર અને અનેક ભિન્ન સંદર્ભોમાં ચેતવણી આપી છે કે અદાલતોને કોઈ વિશિષ્ટ વિશ્વાસનું ધર્મમાં સ્થાન શું છે અથવા કોઈ ધાર્મિક દાવાની સંભાવ્યતા કેટલી છે તે નક્કી કરવાની અનુમાનાધીન સત્તા ગ્રહણ કરવી જ નહીં ...”

(ભાર મૂકેલ; આંતરિક અવતરણો અવગણવામાં આવેલ) ૧૦.૫. બિજોઈ ઇમેન્યુઅલ અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ કેરળા અને અન્ય (ઉપરોક્ત) મામલામાં ચિત્રપ્પા રેડ્ડી, ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા કરવામાં આવેલી ટિપ્પણીઓ, અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળ પ્રદાન કરવામાં આવેલ રક્ષણના સ્વરૂપને સમજવામાં અને તેની વ્યાખ્યા કરવામાં અદાલતની ભૂમિકા સમજવામાં માર્ગદર્શક છે. ચિત્રપ્પા રેડ્ડી, ન્યાયમૂર્તિના અભિપ્રાયમાંથી સંબંધિત અવતરણ નીચે ઉતારવામાં આવે છે:

૧૮. અનુચ્છેદ ૨૫ સંવિધાનમાં આસ્થાનો એક અનુચ્છેદ છે, જે તે સિદ્ધાંતની માન્યતારૂપે સમાવવામાં આવ્યો છે કે સાચા લોકતંત્રની વાસ્તવિક કસોટી એ છે કે નગણ્ય લઘુમતી પણ દેશના સંવિધાન હેઠળ પોતાની ઓળખ મેળવી શકે. અનુચ્છેદ ૨૫નું અર્થઘટન કરતી વખતે આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવી આવશ્યક છે...

૧૦.૬. શાયરા બાનો વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય ૪૦ મામલે

ખેઠર, સી.જે.આઈ.ના ચુકાદાના નીચેના ઉતારા તરફનો સંદર્ભ, ધાર્મિક આસ્થાઓ અને માન્યતાઓ સંબંધિત બાબતોમાં અદાલતોની ભૂમિકા અંગે પણ માર્ગદર્શક છે:

“ ૩૮૯. વિવિધ આસ્થાઓની પ્રથાઓને સર્વ પ્રકારની પ્રબુદ્ધ સંવેદનાઓના આધારે વિવિધ આધારોથી પડકારતા તકવાદીઓ દ્વારા કેવા પ્રકારના પડકારો ઊભા કરવામાં આવશે તે સમજવું કઠિન નથી. આપણે સાવચેત રહેવું પડશે કે આપણું અંતરાત્મા ધાર્મિક પ્રથાઓ અને વ્યક્તિગત કાનૂનના દરેક ખૂણે અને ખાંચામાં પ્રવેશી ન જાય. શું કોઈ અદાલત, ધાર્મિકતા આધારિત ૪૦ (૨૦૧૭) ૯ એસ.સી.સી. ૧

પ્રયત્ન કરવો, એવી જાહેરાત કરવી કે આસ્થાનો કોઈ વિષય બદલી નાખવો જોઈએ, અથવા તેને સંપૂર્ણપણે દૂર કરી દેવો જોઈએ?...આ અદાલત દ્વારા આપવામાં આવેલા ચુકાદાઓમાંથી પ્રગટ થતી આ વિવેકપૂર્ણ દૃષ્ટિ નિર્વિવાદ છે, અર્થાત્ કે ધાર્મિક આચારો અથવા વ્યક્તિગત કાયદાના ક્ષેત્રમાં આવતાં પ્રશ્નોની પરીક્ષા કરતી વખતે, અદાલત માટે એવી કોઈ વસ્તુની પસંદગી કરવી યોગ્ય નથી, જેને તે પ્રગતિશીલ દૃષ્ટિવાળી અથવા અમૂલવાદી ન ગણાતી માને. ધાર્મિક આચારો સમજદારીપૂર્ણ હતા કે પ્રગતિશીલ હતા કે પ્રતિક્રિયાશીલ હતા તે નક્કી કરવું અદાલતનું કાર્ય નથી. ધર્મ અને વ્યક્તિગત કાયદાને, તે જે રીતે છે અને જે રીતે તે આ ધાર્મિક આસ્થાના અનુયાયીઓ દ્વારા સ્વીકારવામાં આવે છે, તે રીતે જ સમજવા જોઈએ...”

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને આંતરિક અવતરણો કાઢી નાખવામાં આવ્યા છે) ૧૦.૭. એસ.પી. મિત્તલ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય (ઉપરોક્ત) માં ચિત્રપ્પા રેહ્ડી, ન્યાયમૂર્તિના સહમત ચુકાદામાંથી નીચેનો અંશ, ધર્મ સંબંધિત મુદ્દાઓનો વ્યવહાર કરતી વખતે અદાલતો દ્વારા અપનાવવામાં આવનારા અભિગમ અંગે પ્રાસંગિક છે:

૨...કેટલાક માટે જે ધર્મ છે તે અન્ય કેટલાંક માટે નિર્વિવાદ મતસિદ્ધાંત માત્ર છે અને અન્ય કેટલાંક માટે જે ધર્મ છે તે બીજા કેટલાક માટે માત્ર અંધશ્રદ્ધા છે...પરંતુ ધર્મ વિશેના મારા મતો, મારા પૂર્વગ્રહો અને મારી વ્યક્તિગત ઝોક, જે એવા હોય, તો તેઓ સંપૂર્ણપણે અસંગત છે. તેવી જ રીતે સહેલાઈથી વિશ્વાસ કરી લેતા માણસ, ઉન્મત્ત અનુયાયી, ધર્માધિ અને અતિઉત્સાહી વ્યક્તિના મતો પણ અસંગત છે. તેમ જ આસ્થાવાન, ધાર્મિકનિષ્ઠ, આચાર્ય, મૌલવી, પાદરી અને ભિક્ષુના મતો પણ અસંગત છે, જેમાંથી દરેક પોતાનાં ધર્મને જ એકમાત્ર સત્ય અથવા પ્રકટ થયેલો ધર્મ હોવાનો દાવો કરી શકે છે. આપણી દૃષ્ટિએ, આપણે એ બાબત સાથે સંબંધિત છીએ કે ભારતના સમાજવાદી, ધર્મનિરપેક્ષ, લોકશાહી ગણરાજ્યના લોકોએ, જેઓએ તેના દરેક નાગરિકને અંતરાત્માની સ્વતંત્રતા અને ધર્મને સ્વતંત્રપણે માનવાનો, આચરવાનો અને પ્રસાર કરવાનો અધિકાર આપ્યો છે અને જેઓએ દરેક ધાર્મિક પંથને તેના ધાર્મિક બાબતોનું સ્વતંત્રપણે સંચાલન કરવાનો અધિકાર આપ્યો છે, તેઓ ‘ધર્મ’ અને ‘ધાર્મિક પંથ’ જેવા પ્રયોગોથી શું અર્થ કરે છે. આપણે એ બાબત સાથે સંબંધિત છીએ કે

બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ માં આ પ્રયોગોનો અર્થ શું રાખવાનો ઉદ્દેશિત છે. અંતરાત્માને આવરી લેતી કોઈપણ સ્વતંત્રતા અથવા અધિકારને સ્વાભાવિક રીતે વ્યાપક અર્થઘટન મળવું જોઈએ અને તેથી ‘ધર્મ’ તથા ‘ધાર્મિક પંથ’ જેવા પ્રયોગોનું અર્થઘટન સંકુચિત, ગૂંચળાવી દેનારા અર્થમાં નહિ, પરંતુ ઉદાર અને વ્યાપક રીતે કરવું જોઈએ.

(ભાર આપવામાં આવ્યો છે અને આંતરિક અવતરણો કાઢી નાખવામાં આવ્યા છે)

૧૦.૮. બંધારણ સામાજિક ન્યાય અને સમાનતા પર ભાર મૂકે છે. તેમાં વિશેષરૂપે સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારણા માટે, તેમજ જાહેર સ્વરૂપ ધરાવતી હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાઓને કાયદેસરની પ્રક્રિયા દ્વારા તમામ વર્ગો અને હિંદુઓના તમામ વિભાગો માટે ખુલ્લી મૂકવા બાબતે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) માં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) એક સક્ષમ બનાવતી જોગવાઈ છે, જે રાજ્યને કાયદા ઘડીને સામાજિક અસમાનતાઓ અને અન્યાયનું નિવારણ કરવાની પરવાનગી આપે છે.

આથી, વાસ્તવિક વિધાનનો ઉદ્દેશ કર્યા વિના અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) નો અમલ શક્ય છે એવી દલીલ સ્વીકારવી તેથી મુશ્કેલ છે. અનુચ્છેદ ૨૫(૨) દ્વારા જે અનુમતિ અપાય છે તે તેમાં નિર્દિષ્ટ આધારોએ રાજ્ય દ્વારા બનાવવામાં આવેલ કાયદાને છે, ન કે ન્યાયિક હસ્તક્ષેપને.

૧૦.૯. હાલના મામલામાં, ૧૯૬૫નો અધિનિયમ અનુચ્છેદ ૨૫(૨)

(બી) ના અનુસરણમાં ઘડાયેલું કાનૂન છે, જે હિંદુઓના જાહેર પૂજા સ્થાનોને સર્વ માટે ખુલા મૂકવાની જોગવાઈ કરે છે. ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ના પરંતુક દ્વારા, અનુચ્છેદ ૩માં સમાવિષ્ટ સામાન્ય નિયમની લાગુપાડતા બાબતે ધાર્મિક સંપ્રદાયો અથવા તેમના પંથો અંગે અપવાદ નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો છે, જેથી તેમના ધાર્મિક કારોબારોનું બહારના હસ્તક્ષેપ વિના સંચાલન કરવાની તેમની હકનું રક્ષણ થાય.

નિયમ ૩(બી) અનુચ્છેદ ૩ની જોગવાઈને તે હદ સુધી અમલમાં મૂકે છે, જેટલી હદ સુધી તેવા સમયમાં સ્ત્રીઓના પ્રવેશને પ્રતિબંધિત કરવાની જોગવાઈ કરે છે, જ્યારે તેમને રૂઢિ અથવા પ્રચલિત પરંપરા અનુસાર જાહેર ઉપાસના સ્થળમાં પ્રવેશવાની મંજૂરી હોતી નથી.

૧૦.૧૦. સામાવાળાઓ તેમના ધર્મના સિદ્ધાંતો અનુસાર તેમની માન્યતાઓ અને પ્રથાઓ મુજબ અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ શબરીમાલા મંદિર ખાતે પૂજા કરવાનો અધિકાર દાવો કરે છે. આ પ્રથાઓ તે મંદિર માટે અનિવાર્ય અથવા અભિન્ન માનવામાં આવે છે. તે જ બાબતમાં કોઈપણ હસ્તક્ષેપ થાય તો, અનુચ્છેદ ૨૫(૧) દ્વારા સુનિશ્ચિત તેમના લોર્ડ અચ્યપ્પાની ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ સ્વરૂપે પૂજા કરવાનો અધિકાર સાથે સંઘર્ષ ઊભો થાય. ૧૦.૧૧. અન્ય અધિકારક્ષેત્રોમાં પણ, જ્યાં રાજ્ય દ્વારા બનાવવામાં આવેલ કાયદાઓને જાહેર નૈતિકતાના આધાર પર પડકારવામાં આવ્યા હતા, ત્યાં અદાલતોએ તે બાબત અદાલતોની સમજૂતીની હદની બહાર હોવાનું માનીને

આવા કાયદાઓને રદ કરવાથી પરહેજ કર્યો છે.

૧૦.૧૨. ઉદાહરણ તરીકે, યુ.એસ. સર્વોચ્ચ અદાલતે ચર્ચ ઓફ લુકુમિ બાબાલુ આયે વિ. સિટી ઓફ હાયલિયા ,૪૧ મામલામાં સિટી કાઉન્સિલ દ્વારા બનાવવામાં આવેલ પ્રાણીઓ પ્રત્યેની ક્રૂરતા સંબંધિત કાયદાને મુક્ત ધાર્મિક આચરણની અનુચ્છેદનું ઉદ્ધંધન કરનાર ગણાવીને રદ કર્યો હતો. અદાલતે ઠરાવ્યું:

૪૧ ૫૦૮ યુ.એસ. ૫૨૦ (૧૯૯૩)

મુક્ત આચરણ અનુચ્છેદ સરકારને ધાર્મિક આચરણમાં અવરોધ ઉભો કરવાથી કેટલા અંશે નિવૃત્ત રહેવાની આવશ્યકતા મૂકે છે, તે આપણી બંધારણીય લોકશાહીમાં વ્યક્તિના સરકાર સાથેના અને ભગવાન સાથેના પરસ્પર સંબંધોને ઓછામાં ઓછું એટલા જ પ્રમાણમાં વ્યાખ્યાયિત કરે છે. ‘તટસ્થ, સામાન્ય રીતે લાગુ પડતા ’ કાયદાઓ, કારણ કે તેઓ અધાર્મિક અનુયાયી ન હોય તેવા દષ્ટિકોણથી રચાયેલા હોય છે, તેથી વિશ્વાસીને ભગવાન અને સરકાર વચ્ચે પસંદગી કરવાની અનિવાર્ય સ્થિતિમાં મૂકી દેવાની તેમની અંદર રહેલી સંભાવના રહે છે. આપણા નિવેડાઓ હવે આ પ્રશ્નના પરસ્પર સ્પર્ધાત્મક જવાબો રજૂ કરે છે કે જ્યારે સરકાર ધાર્મિકતાથી અસંબંધિત હેતુઓનું અનુસરણ કરતી હોય, ત્યારે તે વ્યક્તિને તેના વિશ્વાસ મુજબ ધર્મ જે આદેશ આપે છે તેના અવમાનનામાં વર્તવા માટે ક્યારે બળજબરી કરી શકે.

(ભારપૂર્વક સૂચિત)૧૦.૧૩. ધાર્મિક પ્રથાઓનું ન્યાયિક પુનર્વિલોકન

હાથ ધરવું યોગ્ય નથી, કારણ કે અદાલત દેવતાની ઉપાસનાની પદ્ધતિ અંગે પોતાની નૈતિકતા અથવા ચુકિતસંગતતા લાદી શકતી નથી. આવું કરવાથી વ્યક્તિને પોતાના ધર્મનું પાલન પોતાના શ્રદ્ધા અને માન્યતાઓ અનુસાર કરવાની સ્વતંત્રતા નકારી કાઢવામાં આવશે. તે ધર્મ, શ્રદ્ધા અને માન્યતાઓને ચુકિતસંગત બનાવવાના સમાન થશે, જે અદાલતોની સમજની સીમાથી બહાર છે.

૧૧. ધાર્મનિરપેક્ષ રાજ્યવ્યવસ્થામાં ધર્મસંબંધિત બાબતોમાં બંધારણીય નૈતિકતા

૧૧.૧. અરજદારોએ દલીલ કરી છે કે નિશ્ચિત વયસમૂહની મહિલાઓના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકવાની પ્રથા સમાનતા અને ભેદભાવ ન કરવાની મૂળભૂત સંકલ્પનાના વિરુદ્ધ છે, જે બંધારણીય નૈતિકતાના વિરોધમાં છે. ૧૯૬૫ના નિયમોની નિયમ ૩(બી) ને બંધારણીય નૈતિકતાનો ભંગ કરનાર હોવાનું કહી પડકારવામાં આવી છે.

૧૧.૨. ભારત વિવિધ ધર્મો, મતપ્રણાલીઓ અને સંપ્રદાયોથી બનેલો દેશ છે, જેમાંથી દરેકના પોતાના શ્રદ્ધા-વિશ્વાસો અને વિશિષ્ટ આચરણ-પ્રથાઓ છે. ધર્મનિરપેક્ષ રાજ્યવ્યવસ્થામાં સંવિધાનિક નૈતિકતા દરેક વ્યક્તિ, સમૂહ, સંપ્રદાય અથવા ધાર્મિક પંથને પોતાના વિશ્વાસો અને આચરણ-પ્રથાઓ અનુસાર પોતાનો ધર્મ પાળવાની સ્વતંત્રતાનો સમાવેશ કરે છે.

૧૧.૩. બંધારણની પ્રસ્તાવના આ દેશના તમામ નાગરિકોને વિચાર,

અભિવ્યક્તિ, માન્યતા, શ્રદ્ધા અને ઉપાસનાની સ્વતંત્રતા સુનિશ્ચિત કરે છે. બંધારણના ભાગ ૩ માંનો અનુચ્છેદ ૨૫ અંતઃકરણની સ્વતંત્રતાને મૂળભૂત અધિકાર બનાવે છે, જે તમામ વ્યક્તિઓને બાંહેધરીરૂપે આપવામાં આવેલ છે, અને તેઓ બધાને પોતાની પોતાની ધર્મને મુક્તપણે માનવાનો, આચરવાનો અને પ્રસાર કરવાનો અધિકાર સમાન રીતે પ્રાપ્ત છે. આ સ્વતંત્રતા જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્ય તેમજ બંધારણના ભાગ ૩ ની અન્ય જોગવાઈઓને આધીન છે.

અનુચ્છેદ ૨૬ દરેક ધાર્મિક સંપ્રદાયને, અથવા તેના કોઈપણ પંથને, ધાર્મિક હેતુઓ માટે સંસ્થાઓ સ્થાપવા અને જાળવવાનો, ધર્મસંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો, ચલ અને અચલ મિલ્કત ધરાવવાનો અને પ્રાપ્ત કરવાનો, તેમજ આવી મિલ્કતનું કાયદા અનુસાર વહીવટ કરવાનો અધિકાર બાંયધરી આપે છે. આ અધિકાર જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યના આધીન છે. અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળનો અધિકાર સંવિધાનના ભાગ ૩ ના આધીન નથી.

૧૧.૪. બંધારણના રચયિતાઓ આ દેશના સમૃદ્ધ ઇતિહાસ અને વારસાથી અવગત હતા કે તે એક ધર્મનિરપેક્ષ રાજ્યવ્યવસ્થા છે, જેમાં વિવિધ ધર્મો અને આસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે, અને જેમને બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ના પરિધિમાં સંરક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. રાજ્યનો હસ્તક્ષેપ અનુમત્ય ન હતો, સિવાય કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી)માં જોગવાઈ

કરવામાં આવી હોય, જ્યાં રાજ્ય સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારા માટે જોગવાઈ કરતો કાયદો બનાવી શકે છે.

૧૧.૫. સંવિધાનિક નૈતિકતાની સંકલ્પના તેવા નૈતિક મૂલ્યોને સંદર્ભિત કરે છે, જે સંવિધાનના પાઠને આધાર આપે છે, જે સંવિધાનનો યથાર્થ અર્થ નિર્ધારિત કરવામાં માર્ગદર્શક છે, અને તેમાં કલ્પિત હેતુઓને સિદ્ધ કરે છે.

૧૧.૬. બહુવિધતાવાદી સમાજ અને ધર્મનિરપેક્ષ રાજ્યવ્યવસ્થામાં બંધારણીય નૈતિકતા એ દર્શાવે છે કે વિવિધ પંથોના અનુયાયીઓને તેમના ધર્મના સિદ્ધાંતો અનુસાર પોતાના ધર્મનું પાલન કરવાની સ્વતંત્રતા છે. તે આચરણ યુક્તિપૂર્ણ છે કે તર્કસંગત છે, તે અગત્યનું નથી. ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં અદાલતો દ્વારા યુક્તિપૂર્ણતાની કલ્પનાઓનો આશ્રય લેવાઈ શકતો નથી.

૧૧.૭. પરિસ્થિતિ મુજબ, આ પંથ અથવા સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ રજૂ કરે છે કે શબરીમાલા મંદિરના આ દેવતાના ઉપાસકોને, વ્યક્તિગત રીતે પણ, તેમના ધાર્મિક વિશ્વાસના સિદ્ધાંતો અનુસાર, અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ પોતાના ધર્મનું આચરણ કરવાનો અને તેનો સ્વીકાર તથા પ્રચાર કરવાનો અધિકાર છે, જે મૂળભૂત અધિકાર તરીકે સંરક્ષિત છે.

૧૧.૮. સમાનતા અને અભેદભાવ-નિવારણ નિશ્ચિતપણે બંધારણીય નૈતિકતાનો એક પાસો છે. તેમ છતાં, ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં સમાનતા અને અભેદભાવ-નિવારણની કલ્પનાને એકાંગી રીતે જોઈ શકાતી નથી. અમારી

બંધારણીય યોજનાના અંતર્ગત, એક તરફ સમાનતા અને અભેદભાવ-
નિવારણના સિદ્ધાંતો વચ્ચે અને બીજી તરફ ધર્મનિરપેક્ષ રાજ્યવ્યવસ્થામાં સર્વ
ધર્મોના અનુયાયી વ્યક્તિઓને અનુરુદ્ધ રૂપ અને રકમ દ્વારા સુનિશ્ચિત
કરાયેલી શ્રદ્ધા, માન્યતા અને ઉપાસનાની અમૂલ્ય સ્વતંત્રતાઓના સંરક્ષણ
વચ્ચે સંતુલન સાધવું આવશ્યક છે. બંધારણીય નૈતિકતા એવા તમામ
અધિકારોનું સુસંગતીકરણ અથવા સંતુલન સાધવાની માંગ કરે છે, જેથી
કોઈપણના ધાર્મિક માન્યતાઓનો નાશ ન થાય કે તે ખંડિત ન બને.

સહારા ઇન્ડિયા રિયલ એસ્ટેટ કોર્પોરેશન લિમિટેડ તથા અન્ય વિ.
સિક્યોરિટીઝ એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઇન્ડિયા તથા અન્ય જરૂર માં પાંચ
ન્યાયમૂર્તિની બંધારણીય પીઠે ભાગ ૩ હેઠળ બાંધધરી આપેલ વિવિધ
મૂળભૂત અધિકારો વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કરવાની જવાબદારી સોંપવામાં
આવેલી સંસ્થા તરીકે આ અદાલતની ભૂમિકાને ઉજાગર કરી હતી. તેમાં
નોંધવામાં આવ્યું હતું કે:

રૂપ. પ્રારંભે, એવું જણાવવું યોગ્ય રહેશે કે સર્વોચ્ચ અદાલત માત્ર
મૂળભૂત અધિકારોનો જ પ્રહરી નથી, પરંતુ અધિકારો વચ્ચે, સામાજિક
નિયંત્રણને આધીન રહી, સંતુલન સ્થાપનાર ચક્ર પણ છે... આપણા બંધારણ
હેઠળ ભાગ ૩ માંનો કોઈપણ અધિકાર સંપૂર્ણ નથી. અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા
પણ આપણા બંધારણ હેઠળ સંપૂર્ણ મૂલ્ય નથી. એ ભૂલવું નહીં જોઈએ કે કોઈ
એકમાત્ર મૂલ્ય, ભલે તે કેટલુંચ ઊંચું ગણાતું હોય, લોકશાહી શાસનપ્રણાલીને

જાળવી રાખવાનો સંપૂર્ણ બોજ વહન કરી શકતું નથી. અમારી બંધારણીય પ્રણાલીના આધારરૂપ અનેક મહત્વપૂર્ણ મૂલ્યો છે, અને તે બધાં અમારી સ્વતંત્રતાઓની ખાતરી કરવામાં સહાય કરે છે, પરંતુ એવી રીતોથી કે જે ક્યારેક પરસ્પર વિરુદ્ધ પણ આવે છે. આપણા બંધારણ હેઠળ, સંભવતઃ, કોઈ પણ મૂલ્યો સંપૂર્ણ નથી. તેથી, તમામ મહત્વપૂર્ણ મૂલ્યોને અન્ય મહત્વપૂર્ણ અને ઘણીવાર પરસ્પર સ્પર્ધાત્મક મૂલ્યોની સામે મર્યાદિત કરીને સંતુલિત કરવા જરૂરી છે.

વિવિધ મૂળભૂત અધિકારો વચ્ચે સંતુલન સાધવાની સંવિધાનિક આવશ્યકતા પર પણ આ અદાલતના સુબ્રમણિયમ સ્વામી વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, કાનૂન મંત્રાલય અને અન્ય, ૪૩ ના નિર્ણયમાં ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આચાર્ય મહારાજશ્રી નરેન્દ્ર પ્રસાદજી આનંદપ્રસાદજી મહારાજ અને અન્ય વિ. ગુજરાત રાજ્ય અને અન્ય, ૪૪ માં, સંવિધાન પીઠે, અનુચ્છેદ ૨૬ ના સંદર્ભમાં, નોંધ્યું હતું કે સંતુલન સાધવું અને એક વ્યક્તિના મૂળભૂત અધિકારો અન્ય વ્યક્તિઓ દ્વારા મૂળભૂત અધિકારોના ઉપયોગ સાથે સુમેળપૂર્વક સહઅસ્તિત્વ રાખે તે સુનિશ્ચિત કરવું, આ અદાલતનું કર્તવ્ય છે. તમામ વ્યક્તિઓ, ધાર્મિક સંપ્રદાયો અથવા તેમની પંથોને, તેમના વિશ્વાસ અને આચરણ અનુસાર પોતાના ધર્મનું પાલન કરવાનો અધિકાર સુમેળપૂર્ણ રીતે જળવાઈ રહે તે માટે તેમના અધિકારોનું સુસંગતીકરણ કરવું અદાલતનું સંવિધાનિક કર્તવ્ય છે.

૧૨. ધાર્મિક સંપ્રદાય

૧૨.૧. સંવિધાનનો અનુચ્છેદ ૨૬ દરેક ધાર્મિક પંથ અથવા તેની શાખાને ધાર્મિક અથવા પરોપકારી હેતુઓ માટે સંસ્થાઓ સ્થાપિત કરવા અને જાળવી રાખવાનો, તેમજ ૪૨ (૨૦૧૨) ૧૦ એસ.સી.સી. ૬૦૩ નું સંચાલન કરવાનો અધિકાર ખાતરી આપે છે

૪૩ (૨૦૧૬) ૭ એસસીસી ૨૨૧

૪૪ (૧૯૭૫) ૧ એસસીસી ૧૧

ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં તેમના પોતાના કાર્યો. અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ પ્રદાન કરાયેલ અધિકાર જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યને આધીન છે, અને બંધારણના ભાગ ૩ની અન્ય કોઈ જોગવાઈઓને આધીન નથી.

૧૨.૨. કોઈ ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા સંસ્થા તે ધર્મના સિદ્ધાંતો અનુસાર કયા વિધિઓ અને સમારોહો આવશ્યક છે તે નક્કી કરવાની બાબતમાં સંપૂર્ણ સ્વાયત્તતા ભોગવે છે. લાદવામાં આવેલ એકમાત્ર મર્યાદા એટલી છે કે અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ આ અધિકારનો ઉપયોગ જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યના અધીન રહે છે.

સામાવાળાઓ દાવો કરે છે કે સબરિમલા મંદિરના ભક્તો એક ધાર્મિક પંથ, અથવા તેના કોઈ ઉપપંથ, રચે છે અને તેઓ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ સંરક્ષણનો દાવો કરવા હકદાર છે.

૧૨.૩. અનુચ્છેદ ૨૬ માં માત્ર ધાર્મિક સંપ્રદાયોનો જ નહીં, પરંતુ તેના પંથોનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. અનુચ્છેદ ૨૬ એ ખાતરી આપે છે કે દરેક

ધાર્મિક સંપ્રદાય, અથવા તેના પંથને, અન્ય બાબતો ઉપરાંત, ધર્મ સંબંધિત વિષયોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર રહેશે. આ અધિકારને જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યના આધીન બનાવવામાં આવ્યો છે.

ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ અને અન્ય સામાવાળાઓએ દાવો કર્યો છે કે શબરીમાલા મંદિરના અનુયાયીઓ એક એવો ધાર્મિક પંથ રચે છે, જેને વિશિષ્ટ આસ્થા અને સારી રીતે ઓળખી શકાય એવી પરંપરાગત પ્રથાઓ છે, જે અતિ પ્રાચીનકાલથી અનુસરાતી આવી છે. આ પવિત્રસ્થાનના ઉપાસકો આ આસ્થાના સિદ્ધાંતોનું પાલન કરે છે અને તેમને " અચ્ચપ્પન્સ " તરીકે સંબોધવામાં આવે છે. ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ દ્વારા ૧૯૫૫ અને ૧૯૫૬માં બહાર પાડવામાં આવેલી સૂચનાઓમાં શબરીમાલા મંદિરના ભક્તોને " અચ્ચપ્પન્સ " તરીકે ઉદ્દેખવામાં આવ્યા છે.

સમાન શબ્દપ્રયોગને ધ્યાનમાં રાખીને, તત્કાલ સંદર્ભ માટે નીચે માત્ર ૨૭ નવેમ્બર, ૧૯૫૬ તારીખની અધિસૂચના દર્શાવવામાં આવે છે:

" સૂચના

સબરિમલાના પૂજનીય, પવિત્ર અને પ્રાચીન મંદિરની પ્રતિષ્ઠા (સ્થાપના) ના આધારભૂત મૂળભૂત સિદ્ધાંતો અનુસાર, જે અચ્ચપ્પનોએ પ્રચલિત વ્રતોનું પાલન કર્યું ન હતું તેમજ જે સ્ત્રીઓ પરિપક્વ વયે પહોંચી હતી, તેઓ પથિનેટ્ટામપડી ચડીને દર્શન (પૂજા) માટે ઉપરોક્ત મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની પ્રથા રાખતા ન હતા. પરંતુ અર્વાચીન સમયમાં, આ રૂઢિ અને પ્રથાથી

વિમુખતા થયેલી જણાય છે. આ મહાન મંદિરની પવિત્રતા અને ગૌરવ જળવાઈ રહે તથા ભૂતકાળની પરંપરાઓ ચથાવત્ રહે તે હેતુસર, આથી જાહેર કરવામાં આવે છે કે જે અચ્ચપ્પનો પ્રચલિત પ્રથમનું પાલન કરતા નથી

(પ્રતો) ને પથિનેટ્ટમ્પડી પરથી પગ મૂકી મંદિરમા પ્રવેશ કરવા પ્રતિબંધિત કરવામાં આવ્યા છે અને દસથી પંચાવન વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓને મંદિરમા પ્રવેશ કરવા મનાઈ છે.

અંબલપુઝા ૨૭-૧૧-‘૫૬ આસિસ્ટન્ટ ટેવસ્પોમ કમિશનર.”(ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે) શબરીમાલા મંદિર ખાતે ભગવાન અચ્ચપ્પાના ઉપાસકો મળીને એક ધાર્મિક સંપ્રદાય, અથવા પરિસ્થિતિ મુજબ તેનો કોઈ પંથ, રચે છે, તેઓ એક સામાન્ય આસ્થાનું અનુસરણ કરે છે, અને તેમની માન્યતાઓ તથા પ્રથાઓ સામાન્ય છે. આ માન્યતાઓ અને પ્રથાઓ એ માન્યતા પર આધારિત છે કે ભગવાન અચ્ચપ્પાએ પોતાને ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ના સ્વરૂપમાં પ્રગટ કર્યા છે. આ પ્રથાઓમાં અચ્ચપ્પનો દ્વારા ૪૧ દિવસના ‘ વ્રતમ ’ના પાલનનો સમાવેશ થાય છે, જેમાં પોતાની પત્ની, પુત્રી અથવા અન્ય સગાં સહિત સ્ત્રીવર્ગથી સંયમ અને અલગાવ જાળવવાનો સમાવેશ થાય છે. આ યાત્રામાં પવિત્ર પંપા નદીમાં સ્નાન કરવું અને ગર્ભગૃહ સુધી લઈ જતાં ૧૮ પવિત્ર પગથિયાં ચઢવાનો સમાવેશ થાય છે.

૧૦ થી ૫૦ વર્ષ વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓને મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા ઉપરનો પ્રતિબંધ આ સંદર્ભમાં સમજવો જરૂરી છે.

૧૨.૪. “ધાર્મિક સંપ્રદાય” અભિવ્યક્તિનો અર્થ, કમિશનર, હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડોમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર તીર્થ સ્વામીયાર ઓફ શ્રી શિરુર મઠ (પૂર્વોક્ત) માં જે રીતે અર્થઘટિત કરવામાં આવ્યો હતો, તે મુજબ “એક જ નામ હેઠળ એકત્ર વર્ગીકૃત કરાયેલા વ્યક્તિઓનો સમૂહ: સામાન્ય શ્રદ્ધા અને સંગઠન ધરાવતો તથા વિશિષ્ટ નામથી ઓળખાતો ધાર્મિક પંથ અથવા સંગઠિત સમુદાય” એવો થાય છે. જપ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે હિંદુ ધર્મના પ્રત્યેક પંથ અથવા ઉપપંથને ધાર્મિક સંપ્રદાય કહી શકાય, કારણ કે આવા પંથો અથવા ઉપપંથોનું એક વિશિષ્ટ નામ હોય છે.

૧૨.૫. એસ.પી. મિત્તલ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય (ઉપરોક્ત) મામલામાં, આ અદાલતે, કમિશનર, હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડોમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર સ્વામીયાર તીર્થ સ્વામીયાર ઓફ શિરુર મઠ (ઉપરોક્ત)ના ચુકાદા પર આધાર રાખતાં, એવો નિર્ધાર કર્યો હતો કે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૬ માં આવેલ ‘ધાર્મિક સંપ્રદાય’ શબ્દોને ‘ધર્મ’ શબ્દમાંથી તેમનો અર્થસ્વભાવ મેળવવો જોઈએ, અને જો એવું હોય, તો ‘ધાર્મિક સંપ્રદાય’ આ અભિવ્યક્તિએ નીચે દર્શાવેલી ત્રણ શરતો પૂર્ણ કરવી આવશ્યક છે:

“ ૮૦.(૧) તેવા વ્યક્તિઓનો સમૂહ હોવો આવશ્યક છે, જેઓ પાસે એવી માન્યતાઓ અથવા સિદ્ધાંતોની પદ્ધતિ હોય, જેને તેઓ તેમની આધ્યાત્મિક કલ્યાણપ્રાપ્તિ માટે અનુકૂળ માને છે, અર્થાત્, એક સામાન્ય આસ્થા;

જપ ૧૯૫૪ એસ.સી.આર. ૧૦૦૫, પરિચ્છેદ ૧૫ ખાતે

(૨) સામાન્ય સંગઠન; અને

(૩) વિશિષ્ટ નામ દ્વારા પદનિર્દેશ.”

૧૨.૬. થોડા ભિન્ન પરિપ્રેક્ષ્યમાં, સરદાર સૈયદના તાહેર સૈફુદ્દીન સાહેબ વિ. બોમ્બે રાજ્ય (ઉપરોક્ત) મામલે, અચ્યાંગર, ન્યાયમૂર્તિ તેમના સ્વતંત્ર ચુકાદામાં આ શબ્દનો અર્થ એવો વ્યક્ત કર્યો હતો કે તેના સિદ્ધાંતો, મતસિદ્ધાંતો અને મૂળ માન્યતાઓની એકરૂપતા, જેનો હેતુ તેના અનુયાયીઓ જે ધાર્મિક આસ્થાનો સ્વીકાર કરે છે તેની એકતા સુનિશ્ચિત કરવાનો છે, તથા તે ધાર્મિક દષ્ટિકોણોની એકરૂપતા, જે તેમને એક સમુદાય તરીકે પરસ્પર બંધાયેલ રાખે છે.

૧૨.૭. આ અદાલતે કમિશનર, હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડોવમેન્ટ્સ કેસ (ઉપરોક્ત) અને ત્યારબાદના કેસોમાં “ધાર્મિક પંથ” ને આપેલો અર્થ કોઈ કઠોર અને અચલ સૂત્ર નથી, પરંતુ કાર્યકારી સૂત્ર છે. તે કોઈ સમૂહ ધાર્મિક પંથની શ્રેણીમાં આવે છે કે નહીં તે નિશ્ચિત કરવા માર્ગદર્શન આપે છે.

૧૨.૮. જો એવી સ્પષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ હોય કે કોઈ પંથ અસ્તિત્વમાં છે, જે તેની માન્યતાઓ અને આચાર-વ્યવહારથી ભિન્ન તરીકે ઓળખી શકાય તેવો હોય, અને જે એક જ શ્રદ્ધાનું અનુસરણ કરતા અનુયાયીઓના સમૂહ ધરાવતો હોય, તો તેને ‘ધાર્મિક સંપ્રદાય’ તરીકે ઓળખવામાં આવશે.

આ સંદર્ભમાં, એસ.પી. મિતલ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય (ઉપરોક્ત) મામલામાં આ અદાલતના નિર્ણયમાં ચિત્રપ્પા રેડ્ડી, ન્યાયમૂર્તિના

સહમત ચુકાદાનો સંદર્ભ લઈ શકાય, જેમાં તેમણે નોંધ્યું હતું કે આ અદાલતે નિર્ધારિત કરેલી ધાર્મિક સંપ્રદાયની ન્યાયિક વ્યાખ્યા, કાયદાકીય વ્યાખ્યાથી ભિન્ન રીતે, માત્ર એક સ્પષ્ટીકરણ છે. અંતઃકરણ સાથે સંકળાયેલી કોઈપણ સ્વતંત્રતા અથવા અધિકારને વ્યાપક અર્થઘટન આપવું જોઈએ અને ‘ધર્મ’ તથા ‘ધાર્મિક સંપ્રદાય’ જેવી અભિવ્યક્તિઓનું “ ઉદાર, વિસ્તૃત રીતે ” અર્થઘટન થવું જોઈએ, એવું અવલોકન કર્યા પછી:

૨૧... ‘ધાર્મિક સંપ્રદાય’ શબ્દસમૂહની વ્યાખ્યા તુલનાત્મક રીતે ઓછી મુશ્કેલીથી કરી શકાય. જેમ અમે અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો હતો તેમ, મુખર્જિયા, ન્યાયમૂર્તિે ઓક્સફર્ડ ડિક્શનરીમાંથી ‘ડિનોમિનેશન’ શબ્દનો અર્થ ધારણ કરીને, ‘ધાર્મિક સંપ્રદાય’ને એવી વ્યક્તિઓના સમૂહ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કર્યો હતો, જે એક જ નામ હેઠળ વર્ગીકૃત થયેલા હોય, જે સામાન્ય આસ્થા અને સંગઠન ધરાવતો ધાર્મિક પંથ અથવા સમૂહ હોય અને જેને એક વિશિષ્ટ નામથી ઓળખવામાં આવતો હોય. અદાલતે રામાનુજના અનુયાયીઓ, મધ્વાચાર્યના અનુયાયીઓ, વલ્લભના અનુયાયીઓ, ચિસ્તિયા સૂફીઓના અનુયાયીઓને ધાર્મિક સંપ્રદાયો તરીકે માન્ય ગણ્યા છે અથવા તેમ માન્ય રાખ્યા છે. નોંધવા જેવું છે કે, આ પંથો પાસે તેમના સ્થાપક-શિક્ષકના નામ સિવાય કોઈ વિશિષ્ટ નામ ન હતું અને કોઈ વિશેષ સંગઠન પણ ન હતું, સિવાય કે અસ્પષ્ટ, શિથિલ અને અસંબંધિત પ્રકારના સંગઠનના. આ પૈકીના દરેક પંથનું ખરેખર વિશિષ્ટ લક્ષણ એ હતું કે તેઓ શિક્ષક-સ્થાપકે ઉપદેશિત કરેલા સિદ્ધાંતોમાં સહભાગી

આસ્થા ધરાવતા હતા. અમે અહીં ખાસ નોંધ કરીએ છીએ કે ધાર્મિક સંપ્રદાયના સામાન્ય લક્ષણો જે કંઈ માનવામાં આવતા હોય, તે બધા સમાન મહત્વના નથી અને નિશ્ચિતપણે ધાર્મિક સમૂહની સામાન્ય આસ્થા અન્ય લક્ષણો કરતાં વધુ મહત્વની છે...ધાર્મિક સંપ્રદાય માટે કોઈ મૂળ ધાર્મિક પરંપરા પ્રત્યે આસ્થાબદ્ધ રહેવું આવશ્યક નથી. કોઈ એક ધર્મના સમગ્ર અનુયાયી સમૂહને જ ધાર્મિક સંપ્રદાય માનવામાં આવી શકે. ખાસ કરીને નાના ધાર્મિક સમૂહો અથવા વિકસતી ધર્મપ્રણાલીઓ, એટલે કે, રચનાત્મક અવસ્થામાં રહેલા ધર્મોના પ્રસંગે, એવું ખાસ કરીને થઈ શકે છે.

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને આંતરિક અવતરણો કાઢી નાખવામાં આવ્યા છે) ૧૨.૯. સામાવાળાઓએ મજબૂત અને વિશ્વસનીય એવો પ્રથમદર્શનીય કેસ ઉભો કર્યો છે કે સબરિમલા મંદિરના ઉપાસકોમાં, નીચે અહીં દર્શાવાયેલા કારણોસર, એક ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના પંથના લક્ષણો છે:

૧. શબરીમાલા મંદિરના લોર્ડ અચ્યપ્પાના ઉપાસકો ‘ અચ્યપ્પન ધર્મ ’નું અનુસરણ કરતાં એક ધાર્મિક સંપ્રદાય, અથવા પ્રસંગોપાત તેનો એક પંથ, રચે છે. તેઓને એક વિશિષ્ટ નામથી ઓળખવામાં આવે છે, જેમાં તમામ પુરૂષ ભક્તોને ‘ અચ્યપ્પન્સ ’ કહેવામાં આવે છે; અને ૧૦ વર્ષની ઉંમરથી ઓછી તથા ૫૦ વર્ષની ઉંમરથી વધુ તમામ સ્ત્રી ભક્તોને ‘ મલિકાપુર્નમ્સ ’ કહેવામાં આવે છે. શબરીમાલા મંદિરની તેમની પ્રથમ યાત્રા પર જતાં યાત્રીને ‘ કન્ની અચ્યપ્પન ’ કહેવામાં આવે છે. ભક્તોને ‘ અચ્યપ્પાસ્વામિસ ’ તરીકે સંબોધવામાં આવે છે.

શબરીમાલા સ્થિત મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા માટે ‘ પથિનેટ્ટુ પડિકલ ’ પર આરોહણ કરતાં પહેલાં ભક્તે ‘ વ્રતમ ’ પાળવું અને આચરણ સંહિતાનું અનુસરણ કરવું જરૂરી છે.

૨. ભક્તો ઓળખી શકાય તેવી માન્યતાઓ, પરંપરાઓ અને પ્રચલનો, તેમજ આચારસંહિતાનો એક નિશ્ચિત સમૂહ અનુસરે છે, જે અનાદિકાળથી પ્રચલિત છે અને સામૂહિક આસ્થામાં આધારિત છે. આ મંદિરમાં અનુસરાતી ધાર્મિક પ્રથાઓ એ માન્યતામાં આધારિત છે કે પ્રભુએ પોતાને ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ સ્વરૂપે પ્રગટ કર્યા છે. આ નિષ્ઠાને કારણે જ ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓને મંદિરમાં પ્રવેશવાની મંજૂરી આપવામાં આવતી નથી.

આ ધાર્મિક પંથ દ્વારા, અથવા જરૂરી હોય તે મુજબ તેના સંપ્રદાય દ્વારા, અનુસરાતી પ્રથાઓ આ યાત્રા સાથે સંકળાયેલ આવશ્યક આધ્યાત્મિક શિસ્તનો એક ભાગરૂપ આચરણ-સંહિતા રહે છે. સબરિમલા મંદિર ખાતે અનુસરાતી પ્રથાઓ અને પરંપરાઓ અનુસાર, સબરિમલા મંદિરની યાત્રા હાથ ધરવા માટે ૪૧-દિવસનું ‘ વ્રતમ ’ પૂર્વશરત છે.

સામાવાળાઓ રજૂ કરે છે કે તેઓ દ્વારા અનુસરવામાં આવતી માન્યતાઓ અને પ્રથાઓ આ મંદિરનું નિર્માણ કરનાર પંડાલમના રાજાને સ્વયં દેવતાએ જ ઉપદેશરૂપે પ્રદાન કરી હતી. ભગવાનના ઉપદેશો આ મંદિરના સ્થલ પુરાણમાં લિખિત છે, જે ‘ ભૂથનાથ ગીતા ’ તરીકે ઓળખાય છે.

૧૦ થી ૫૦ વર્ષના વયજૂથની સ્ત્રીઓના પ્રવેશને મર્યાદિત કરતી પ્રથા

અને પરંપરાનો ઉલ્લેખ લેફ્ટેનન્ટ્સ વોર્ડ અને કોનર દ્વારા લખાયેલ અને ૧૮૯૩ તથા ૧૯૦૧માં બે ભાગોમાં પ્રકાશિત ટ્રાવેલકોર અને કોચીન સ્ટેટ્સના સર્વેના મેમોયર ૪૬ માં દસ્તાવેજીકૃત કરવામાં આવ્યો છે.

૩. આ મંદિરની માલિકીમાં વિશાળ જમીની મિલ્કતો હતી, જેના આવક સ્ત્રોતોથી મંદિરનું જતન અને સંચાલન કરવામાં આવતું હતું. આ મિલ્કતો રાજ્ય દ્વારા પોતાના કબજામાં લેવામાં આવી, આ શરતે કે રાજ્યના ખજાનામાંથી મંદિરને વાર્ષિક ભથ્થાં ચૂકવવાની જવાબદારી રહેશે, જેમ કે શ્રી જે. સાઈ દીપક, વકીલ દ્વારા આધાર રાખવામાં આવેલ ટ્રાવેલકોરના મહારાજા દ્વારા જારી કરાયેલ ૧૨મી એપ્રિલ ૧૯૨૨ની દેવસ્વોમ જાહેરાત ૪૭ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

જ્યારે ભૂતપૂર્વ ટ્રાવેલકોર રાજ્યનું ભારત સંઘ સાથે વિલય થયું, ત્યારે જમીનધારિત મિલ્કતો માટે વાર્ષિક ભથ્થાં ચૂકવવાની જવાબદારી ભારત સરકારને હસ્તાંતરિત કરવામાં આવી હતી.

૪. મંદિરનું સંચાલન ટ્રાવેલકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ દ્વારા કરવામાં આવે છે. તેને ભારતના સંચિત નિધિમાંથી નાણાં પ્રાપ્ત થતા નથી, જેનાથી તેને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૨ હેઠળ ‘રાજ્ય’ અથવા ‘અન્ય સત્તાધિકારીઓ’નો સ્વભાવ પ્રાપ્ત થાય.

કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં, અનુચ્છેદ ૨૮૦એ કોઈપણ રીતે શબ્દરીમાલા મંદિરનું પંથસંબંધિત સ્વરૂપ અથવા અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળના મૂળભૂત અધિકારો હરણ કરતું નથી.

૪૬ ઉપરોક્ત નોંધ ૯

૪૭ પરિશિષ્ટ ૧, કે.કે. સાબુ (સામાવાળા નં. ૧૮) તથા પીપલ ફોર ધર્મા (હસ્તક્ષેપકર્તા) તરફથી વિદ્વાન વકીલ જે. સાઈ દીપક દ્વારા લેખિત રજૂઆતો.

૧૨.૧૦. સબરિમલા મંદિર ‘ધાર્મિક પંથ’, અથવા તેનો કોઈ ઉપપંથ, બને છે કે કેમ તે મુદ્દો તથ્ય અને કાનૂનનો મિશ્ર પ્રશ્ન છે. કાનૂનમાં આ સ્થિર સિદ્ધાંત છે કે તથ્યનો પ્રશ્ન રિટ કાર્યવાહી દરમિયાન નક્કી કરવો જોઈએ નહીં. કોઈ નિશ્ચિત ઉપપંથ ધાર્મિક પંથ બને છે કે નહીં તે નક્કી કરવા માટેનું યોગ્ય મંચ નાગરિક અદાલત હશે, જ્યાં બંને પક્ષોને પોતપોતાનો મામલો સ્થાપિત કરવા માટે પુરાવા રજૂ કરવાની તક આપવામાં આવે છે.

આર્ય વ્યાસ સભા અને અન્ય વિ. કમિશનર ઓફ હિંદુ ચેરિટેબલ એન્ડ રિલિજિયસ ઇન્સ્ટિટ્યુશન્સ એન્ડ એન્ડોમેન્ટ્સ, હૈદરાબાદ અને અન્ય ૪૮ માં, આ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે અરજદારો ધાર્મિક પંથ રચે છે કે કેમ તે પ્રશ્ન યોગ્ય નાગરિક અદાલત દ્વારા નિર્ધારણ માટે ખુલ્લો રાખવામાં વડી અદાલત યોગ્ય હતી, કારણ કે તે તથ્યનો વિવાદિત પ્રશ્ન હતો, જેનું બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની કાર્યવાહીમાં યોગ્ય રીતે નિર્ધારણ થઈ શકતું નહોતું.

૧૨.૧૧. આ અદાલતે, નીચે દર્શાવ્યા મુજબ, એકમાત્ર મંદિરના સંદર્ભમાં ભક્તોના એક સમૂહના અધિકારોને ધાર્મિક સંપ્રદાયનું રચનાત્મક તત્વ ગણાવીને ઓળખ્યા છે:

(ઉપરોક્ત)માં, મૂળકી સ્થિત શ્રી વેંકટરમણા મંદિરને એક સંપ્રદાયગત

મંદિર ગણવામાં આવ્યું હતું, અને ગૌડા સારસ્વત બ્રાહ્મણો એક ધાર્મિક સંપ્રદાય બને છે એવો નિષ્કર્ષ કરવામાં આવ્યો હતો.

તે જ રીતે, ડૉ. સુબ્રમણિયમ સ્વામી વિ. તમિલનાડુ રાજ્ય

(પૂર્વોક્ત) ચિદમ્બરમ સ્થિત શ્રી સબાનાયગર મંદિરના સંદર્ભમાં પોધુ દિક્ષિતરોને ધાર્મિક સંપ્રદાય તરીકે ગણવામાં આવ્યા હતા.

૧૨.૧૨. અરજદારોની આ દલીલ કે મંદિરના મુલાકાતીઓ માત્ર હિંદુ ધર્મના જ નહીં, પરંતુ અન્ય ધર્મોના પણ હોવાથી, આ મંદિરના ઉપાસકો અલગ ધાર્મિક પંથ ગણાશે નહીં.

આ દલીલ ટકી શકતી નથી, કારણ કે ભિન્ન ધાર્મિક આસ્થાવાળા વ્યક્તિઓ દ્વારા અન્ય ધર્મોના તીર્થસ્થાનોની મુલાકાત લેવો અસામાન્ય બાબત નથી. માત્ર આ કારણે, આ મંદિરના ઉપાસકો, જેઓ ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના કોઈ ઉપપંથનું રચન કરે છે, તેમના અધિકારનો હરણ થતો નથી.૧૨.૧૩. બંધારણ ધાર્મિક નિરપેક્ષ સમાજમાં વિવિધ ધર્મો, આસ્થાઓ, સંપ્રદાયો અને તેમના ઉપપંથોને સહઅસ્તિત્વ માટે સ્થાન સુનિશ્ચિત કરે છે. ‘ધાર્મિક સંપ્રદાય’ શબ્દને ૪૮ (૧૯૭૬) ૧ એસ.સી.સી. ૨૯૨

અર્થઘટન, જે બહુલતાવાદી સમાજના બંધારણીય ઉદ્દેશને આગળ વધારનાર છે.

૧૩. આવશ્યક પ્રથાઓનો સિદ્ધાંત

આ અદાલતે ધાર્મિક પ્રથાઓને સંરક્ષણ પ્રદાન કરવા માટે ‘આવશ્યક

પ્રથાઓ'ની કસોટી લાગુ પાડી છે.

૧૩.૧. 'આવશ્યક આચરણો'ની કસોટી કમિશનર, હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડોમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર તીર્થ સ્વામિયાર ઓફ શ્રી શિરૂર મઠ (સુપ્રા) માં પ્રતિપાદિત કરવામાં આવી હતી.

કસોટી પ્રતિપાદિત કરતા પહેલાં, આ અદાલતે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) માં આવેલ "ધર્મનું આચરણ" એવા શબ્દોના આધારે એવો નિષ્કર્ષ કર્યો કે બંધારણ માત્ર ધાર્મિક માન્યતાની સ્વતંત્રતાનું જ સંરક્ષણ કરતું નથી, પરંતુ ધર્મના અનુસરણમાં કરવામાં આવતા કૃત્યોનું પણ સંરક્ષણ કરે છે. આવું કરતાં, તેણે ઓસ્ટ્રેલિયાની વડી અદાલતના લેથમ, સી.જે. દ્વારા એડિલેડ કંપની ઓફ જેહોવાઝ વિટનેસિઝ ઇન્કોર્પોરેટેડ વિ. ધ કોમનવેલ્થ મામલામાં આપવામાં આવેલા નિર્ણયના એક ઉતારાપર આધાર મૂક્યો હતો. જદ જે મૂળ ઉતારાપર આધાર મૂકવામાં આવ્યો હતો તે નીચે પુનઃઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો છે:

પ. ધર્મસ્વાતંત્ર્યના વિષયક ચર્ચાઓમાં ક્યારેક એવું સૂચવવામાં આવે છે કે, નાગરિક સરકારએ ધાર્મિક મતોમાં હસ્તક્ષેપ કરવો જોઈએ નહીં, પરંતુ તેમ છતાં ધર્મસ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતનું ઉદ્ધંધન કર્યા વિના, ધાર્મિક માન્યતાના અનુસરણમાં કરવામાં આવતા કોઈપણ કૃત્યો અંગે તે પોતાની ઈચ્છા મુજબ વ્યવહાર કરી શકે. મને એવું જણાય છે કે ધારા ૧૧૬ ના અર્થઘટન માટે આ ભેદને સંબંધિત ગણાવીને જાળવવો કઠિન છે. આ ધારા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ધર્મના આચરણનો ઉલ્લેખ કરે છે, અને તેથી તેનો હેતુ એવો છે કે ધર્મના આચરણમાં

કરવામાં આવતા કૃત્યોને કોઈપણ કોમનવેલ્થ કાયદાની અમલવારીથી રક્ષણ આપવામાં આવે. આ રીતે, આ ધારા માત્ર મતસ્વાતંત્ર્યના સંરક્ષણથી ઘણું આગળ જાય છે. તે ધર્મના ભાગરૂપે ધાર્મિક માન્યતાના અનુસરણમાં કરવામાં આવતા કૃત્યોનું પણ સંરક્ષણ કરે છે.

(ભારપૂર્વક દર્શાવેલ) ત્યારબાદ આ અદાલતે નીચેના શબ્દોમાં ‘આવશ્યક પ્રથાઓની કસોટી’ પ્રતિપાદિત કરી:

“૨૦...ધર્મનો આવશ્યક ભાગ શું બને છે તે મુખ્યત્વે તે ધર્મનાં સ્વયં સિદ્ધાંતોના સંદર્ભે જ નિર્ધારિત કરવાનું રહે છે. જો હિંદુઓના કોઈ ધાર્મિક પંથના સિદ્ધાંતો અનુસાર ૪૯ ૬૭ સીએલઆર ૧૧૬ ને અન્નના અર્પણો આપવામાં આવવા જોઈએ એવી નિર્દેશના હોય

દિવસના નિર્ધારિત કલાકોમાં પ્રતિમાની પૂજા કરવી, વર્ષના નિર્ધારિત અવધિઓમાં આવર્તિત વિધિવિધાનો નિશ્ચિત રીતથી કરવામાં આવવા જોઈએ અથવા પવિત્ર ગ્રંથોનું દૈનિક પાઠન થવું જોઈએ અથવા પવિત્ર અગ્નિને આહુતિઓ અર્પિત થવી જોઈએ, આ બધું ધર્મના અંગો તરીકે માનવામાં આવશે... આ બધું ધાર્મિક આચરણો છે અને અનુચ્છેદ ૨૬(બી) ના અર્થમાં ધર્મ સંબંધિત બાબતો તરીકે માનવામાં આવવું જોઈએ...

...૨૩. તેથી, અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળ, કોઈ ધાર્મિક પંથ અથવા સંસ્થા પોતાના દ્વારા માનવામાં આવતા ધર્મના સિદ્ધાંતો અનુસાર કયા વિધિ-વિધાનો અને ધાર્મિક સમારંભો આવશ્યક છે તે નક્કી કરવાની બાબતમાં સંપૂર્ણ

સ્વાયત્તતા ભોગવે છે અને આવા મુદ્દાઓમાં તેમના નિર્ણયમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો અધિકાર કોઈ બાહ્ય સત્તાને નથી.”

(ભાર આપેલ)૧૩.૨. ‘આવશ્યક પ્રથાઓની કસોટી’નું પુનરોચ્યાર રતિલાલ પાનાચંદ ગાંધી વિ. ધ સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે અને અન્ય ૫૦ માં કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં બોમ્બે વડી અદાલતે આપેલી “ધર્મ”ની સંકીર્ણ વ્યાખ્યાને ફગાવી દેવામાં આવી હતી. એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે ધાર્મિક માન્યતાઓના અનુસરણમાં કરવામાં આવતી તમામ ધાર્મિક પ્રથાઓ અથવા કૃત્યોનું પાલન, વિશિષ્ટ સિદ્ધાંતોમાં શ્રદ્ધા અથવા વિશ્વાસ જેટલું જ ધર્મનો ભાગ છે. આ અદાલતે નીચેના શબ્દોમાં ‘આવશ્યક પ્રથાઓની કસોટી’નું પુનરોચ્યાર કર્યું હતું:

“ ૧૩...આથી, જો જૈન અથવા પારસી ધર્મના સિદ્ધાંતો અનુસાર ચોક્કસ વિધિઓ અને સંસ્કારો ચોક્કસ સમયે અને નિર્ધારિત રીતથી કરવામાં આવવાના હોય, તો માત્ર એટલા કારણસર કે તેમાં નાણાંનો ખર્ચ થાય છે અથવા પુજારીઓને નિમવામાં આવે છે અથવા બજારમાં ઉપલબ્ધ વસ્તુઓનો ઉપયોગ થાય છે, એમ કહી શકાય નહીં કે આ વાણિજ્યિક અથવા આર્થિક સ્વરૂપ ધરાવતી ધાર્મિકનિરપેક્ષ પ્રવૃત્તિઓ છે. કોઈ બાહ્ય સત્તાને એવું કહેવાનો કોઈ હક નથી કે આ ધર્મના આવશ્યક અંગો નથી, અને ટ્રસ્ટ મિલ્કતના વહીવટના બહાને રાજ્યની ધાર્મિકનિરપેક્ષ સત્તાને પોતાની ઇચ્છા મુજબ કોઈપણ રીતે તે પર પ્રતિબંધ મૂકવો અથવા તેને નિષિદ્ધ કરવું ખુદ્દું નથી...આ સંદર્ભમાં અમે જમશેદ જી વિ. સુનાબાઈના કેસમાં દાવર, ન્યાયમૂર્તિના અવલોકનનો ઉલ્લેખ કરી શકીએ

છીએ, અને જોકે તે એવો પ્રશ્ન હોય તેવા કેસમાં કરવામાં આવ્યા હતા કે શું પારસી વસિયતકર્તા દ્વારા મુક્તાદ જેવી વિધિઓના કાયમી આયોજનના હેતુસર મિલ્કતનું વસિયતનામાથી દાન ૫૦ (૧૯૫૪) એસ.સી.આર. ૧૦૫૫ : એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૩૮૮

થેલી, વ્યેઝાશ્રી, વગેરે, જે ઋથુષ્ટ્રી ધર્મ દ્વારા મંજૂર કરાયેલાં હતા, તે માન્ય તથા પરોપકારી દાન હતા, તે અંગેની નોંધો, અમને લાગે છે, આપણી વર્તમાન હેતુસર અત્યંત યોગ્ય છે. જો આ સમુદાયની એવી માન્યતા હોય, એમ વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિ નોંધ્યું હતું, અને નિર્વિવાદ રીતે એ સાબિત થાય કે તે ઋથુષ્ટ્રી સમુદાયની માન્યતા છે, તો ધર્મનિરપેક્ષ ન્યાયમૂર્તિ એ માન્યતાને સ્વીકારવા બંધાયેલો છે — તેને તે માન્યતાનો ન્યાય કરવા બેસવાનું નથી; જે દાતા પોતાને એવી માન્યતા હોય કે તે ધર્મની પ્રગતિ તથા પોતાના સમુદાય અથવા માનવજાતિના કલ્યાણ માટે દાન આપે છે, તેના અંતઃકરણમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો તેને કોઈ અધિકાર નથી. અમારી દૃષ્ટિએ આ નોંધો આપણા સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૬ (બી) દ્વારા અપાતી રક્ષાની વ્યાપ્તિનું સૂચન કરે છે.”

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને આંતરિક અવતરણો કાઢી નાખવામાં આવ્યા છે) ૧૩.૩. અજમેર દરગાહ કમિટી અને અન્ય વિ. સૈયદ હુસૈન અલી અને અન્ય (ઉપરોક્ત) માં, ‘અનિવાર્ય પ્રથાઓની કસોટી’ અંગે બંધારણીય પીઠ દ્વારા નીચેના શબ્દોમાં ચર્ચા કરવામાં આવી હતી:

૩૩... જ્યારે આપણે આ મુદ્દા સાથે વ્યવહાર કરી રહ્યા છીએ ત્યારે

અનુસંગિક રીતે સાવચેતીનો એક સૂચક ઉલ્લેખ કરવો અનૌચિત્યપૂર્ણ ગણાય નહિ અને આ નિરીક્ષણ કરવું યોગ્ય છે કે પ્રશ્નમાં આવેલી પ્રથાઓને ધર્મનો ભાગ ગણાવવા માટે, તે સંબંધિત ધર્મ દ્વારા તેની આવશ્યક અને અભિન્ન ભાગ તરીકે માન્ય ગણાતી હોવી આવશ્યક છે; અન્યથા, માત્ર ધાર્મિક ન હોય તેવી શૂદ્ધ લૌકિક પ્રથાઓ, જે ધર્મનો આવશ્યક અથવા અભિન્ન ભાગ નથી, તેમને પણ ધાર્મિક સ્વરૂપ અપાઈ જવાની શક્યતા રહે છે અને તે અનુચ્છેદ ૨૬ ના અર્થક્ષેત્રમાં ધાર્મિક પ્રથાઓ તરીકે ગણવા માટે દાવો કરી શકે છે. તેવી જ રીતે, પ્રથાઓ ભલે ધાર્મિક હોય, તો પણ તે માત્ર અંધશ્રદ્ધાજન્ય માન્યતાઓમાંથી ઉદ્ભવી હોઈ શકે છે અને તે અર્થમાં ધર્મમાં બહારથી જોડાયેલી તથા અનાવશ્યક વૃદ્ધિઓ સમાન હોઈ શકે છે. જ્યાં સુધી આવી પ્રથાઓ ધર્મનો આવશ્યક અને અભિન્ન ભાગ બને છે એવું જણાતું નથી, ત્યાં સુધી અનુચ્છેદ ૨૬ હેઠળ સુરક્ષાનો તેમનો દાવો કાળજીપૂર્વક તપાસનો વિષય બનવો પડે; બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, સુરક્ષા ફક્ત એવી જ ધાર્મિક પ્રથાઓ સુધી મર્યાદિત હોવી જોઈએ, જે તેનો આવશ્યક અને અભિન્ન ભાગ છે, અને અન્ય કોઈ સુધી નહિ.

(ભારપૂર્વક ઉલ્લેખિત) આ અદાલતે કમિશનર, હિન્દુ રિલિજિયસ એન્ડોમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર તીર્થ સ્વામિયાર ઓફ શ્રી શિરુર મઠ (ઉપરોક્ત), અને રતિલાલ પનાચંદ ગાંધી વિ. ધ સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે અને અન્ય (ઉપરોક્ત) માં આપવામાં આવેલા અગાઉના નિર્ણયોમાં પ્રતિપાદિત ‘આવશ્યક પ્રથાઓની કસોટી’ ને, જ્યાં સુધી તે ધર્મોને આવશ્યક અથવા અભિન્ન પ્રથાઓની

ઓળખ કરવા બાબતે તેમની સ્વાયત્તતાને ભારપૂર્વક રજૂ કરે છે, ત્યાં સુધી માન્ય ઠેરવી હતી.

૧૩.૪. ટીલકાયત શ્રી ગોવિંદલાલજી મહારાજ વગેરે વિ. રાજસ્થાન રાજ્ય અને અન્ય (ઉપરોક્ત) માં, એવું સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું હતું કે પ્રતિસ્પર્ધા ધાર્મિક પ્રથાઓ અંગે પરસ્પર વિરોધી દાવાઓના સંદર્ભમાં વિરોધાભાસી પુરાવા રજૂ કરવામાં આવે ત્યાં અદાલતો હસ્તક્ષેપ કરશે. એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે:

૫૭. કોઈ નિર્દિષ્ટ ધાર્મિક આચરણ ધર્મનો અભિન્ન ભાગ છે કે નહીં તે પ્રશ્ન નક્કી કરતી વખતે પરીક્ષણ હંમેશાં એ રહેશે કે તે ધર્મનું અનુસરણ કરતી સમુદાય દ્વારા તેને તે રીતે માનવામાં આવે છે કે નહીં. આ સૂત્ર તેના અમલમાં કેટલાક કિસ્સાઓમાં મુશ્કેલીઓ ઊભી કરી શકે છે. આહાર અથવા વસ્ત્ર સાથે સંબંધિત આચરણનો કિસ્સો લો. જો કોઈ નિર્દિષ્ટ કાર્યવાહીમાં, સમુદાયનો એક વર્ગ દાવો કરે કે કેટલીક વિધિઓનું પાલન કરતી વખતે સફેદ વસ્ત્ર ધાર્મિક પ્રથાનો જ અભિન્ન ભાગ છે, જ્યારે બીજો વર્ગ એવી દલીલ કરે કે સફેદ વસ્ત્ર નહીં પરંતુ પીળું વસ્ત્ર ધર્મનો આવશ્યક ભાગ છે, તો અદાલત આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કેવી રીતે કરશે? આહાર અંગે પણ સમાન વિવાદો ઊભા થઈ શકે છે. એવા કિસ્સાઓમાં જ્યાં સ્પર્ધાત્મક ધાર્મિક આચરણો અંગે પરસ્પર વિરોધી દાવાઓના સંદર્ભમાં વિરોધાભાસી પુરાવા રજૂ થાય છે, ત્યાં અદાલત માત્ર આ સૂત્રનો અંધપણે અમલ કરીને વિવાદનો ઉકેલ લાવી શકશે નહીં કે સમુદાય નક્કી કરે છે કે કયું આચરણ તેના ધર્મનો [સિક્ક] અભિન્ન ભાગ છે, કારણ કે સમુદાય એકથી વધુ સ્વરમાં

બોલી શકે છે અને તેથી આ સૂત્ર નિષ્ફળ જશે. આ પ્રશ્નનો નિર્ણય હંમેશાં અદાલતે જ કરવો પડશે અને તે કરતી વખતે અદાલતે તપાસ કરવી પડી શકે કે વિવાદિત આચરણ ધાર્મિક સ્વરૂપનું છે કે નહીં, અને જો છે, તો તેને ધર્મનો અભિન્ન અથવા આવશ્યક ભાગ ગણાવી શકાય કે નહીં, અને આવા મુદ્દા અંગે અદાલતનું નિષ્કર્ષ હંમેશાં તેના સમક્ષ રજૂ કરાયેલા પુરાવાઓ પર આધારિત રહેશે, જે સમુદાયની અંતરાત્મા અને તેના ધર્મના સિદ્ધાંતો અંગે હોય...

(ભારપૂર્વક સૂચિત)૧૩.૫. બિજો ઇમેન્યુઅલ અને અન્ય વિ. કેરળ રાજ્ય અને અન્ય (ઉપરોક્ત) માં, આ અદાલતે ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે ધાર્મિક પ્રથા માટે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ રક્ષણ પ્રાપ્ત થવા માટે, આવી હકોનો દાવો કરનાર વ્યક્તિઓ દ્વારા તે “ખરેખર”, અને “અંતઃકરણપૂર્વક” માનવામાં આવતી હોવી જોઈએ. આ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે આવી ધાર્મિક માન્યતાઓ અને પ્રથાઓ સતતપણે માનવામાં આવતી હોવી જોઈએ અને “માત્ર ઢીલાશથી” માનવામાં આવતી ન હોવી જોઈએ, તેમજ તે “તર્કવિરુદ્ધતા” માંથી ઉત્પન્ન થવી ન જોઈએ. આમ કરતાં, તેણે ફરીથી પુષ્ટિ કરી હતી કે આપણા દેશની સંવિધાનિક રચના ધાર્મિક માન્યતાઓ અને પ્રથાઓને અસ્તિત્વમાં રહેવાની મંજૂરી આપે છે, ભલે તે આ અદાલત અથવા અન્ય લોકોની તર્કસંગત સંવેદનાઓને ગમે કે ન ગમે.

અલાસ્કાની સર્વોચ્ચ અદાલતના કાર્લોસ ફ્રેન્ક વિ. સ્ટેટ ઓફ અલાસ્કા ૫૧ ના નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરવો પણ માર્ગદર્શક રહેશે, જેમાં ધાર્મિક વિધિરૂપ અંત્યેષ્ટિ પોટલેયમાં મૂસના માંસના ઉપયોગને, જિલ્લા અદાલત સમક્ષ રજૂ

કરાયેલા પુરાવાના આધારે, ધર્મમાં ઊંડે મૂળ ધરાવતી પ્રથા તરીકે માન્ય રાખવામાં આવ્યો હતો. અદાલતે નોંધ્યું હતું કે સ્ટેટ ઓફ અલાસ્કા એવો કોઈ પ્રબળ હિત દર્શાવવામાં નિષ્ફળ ગયું હતું, જે તેના નિયંત્રણને ન્યાયસંગત ઠરાવે; પરિણામે, મૂસના માંસના ગેરકાયદેસર પરિવહન બાબતે ફેન્ક વિરુદ્ધની ફરિયાદ ફગાવી દેવા સૂચનાઓ સાથે મામલો પરત મોકલવામાં આવ્યો હતો. અદાલતે ફેન્કની ધાર્મિક માન્યતાની પ્રામાણિકતાના મહત્વ પર ભાર મૂક્યો હતો અને એવો નિર્ધાર કર્યો હતો કે કોઈ પ્રથાને યુ.એસ. બંધારણ હેઠળની ધર્મના સ્વતંત્ર પાલન સંબંધિત અનુચ્છેદનું રક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા માટે એટલું પૂરતું છે કે તે પ્રથા ધાર્મિક માન્યતામાં ઊંડે મૂળ ધરાવતી હોય.

૧૩.૬. ધાર્મિક આચારોની ‘આવશ્યકતા’ નિર્ધારિત કરવા માટે કોઈ ધર્મના સિદ્ધાંતો અને મૂળ તત્વો, તેની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ તથા શાસ્ત્રીય ગ્રંથોનો સંદર્ભ લેવો આવશ્યક છે.

તેના અમલમાં ‘આવશ્યક ધાર્મિક આચરણોની કસોટી’ નો નિર્ધારણ તે ધર્મના પોતાના મૂળ સિદ્ધાંતોના આધારે કરવો પડશે. જે આચરણો અને માન્યતાઓને ધાર્મિક સમુદાય દ્વારા અભિન્ન માનવામાં આવે છે, તે “આવશ્યક” ગણવાના અને અનુચ્છેદ રૂપ હેઠળ સંરક્ષણ આપવાનું રહે છે.

અનિવાર્ય આચાર-પ્રથાની કસોટી નક્કી કરવાની એકમાત્ર રીત એ રહેશે કે પ્રાચીન કાળથી અનુસરાતી આવતી પ્રથાઓના સંદર્ભે તેનું નિર્ધારણ કરવામાં આવે, જે આ મંદિરના ધાર્મિક ગ્રંથોમાં લખાયેલી હોઈ શકે છે. જો કોઈ વિશિષ્ટ

મંદિરમાં કોઈ પ્રથાનો સ્ત્રોત પ્રાચીનતા સુધી અનુસરી શકાય અને તે મંદિર માટે અભિન્ન હોય, તો તેને તે મંદિરની અનિવાર્ય ધાર્મિક આચાર-પ્રથા માનવી જ પડશે.૧૩.૭. મંદિરના થાન્ત્રી, ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ, અને લોર્ડ અચ્ચપ્પાના શ્રદ્ધાળુઓએ રજૂ કર્યું છે કે સૂચિત વયમર્યાદા ૧૦ થી ૫૦ વર્ષ દરમિયાન મહિલાઓના પ્રવેશ પરનો મર્યાદિત પ્રતિબંધ આ પવિત્રસ્થાનના સિદ્ધાંતો માટે કેન્દ્રસ્થ અને અભિન્ન એવી ધાર્મિક આચાર-પ્રથા છે, કારણ કે દેવતાએ પોતાને ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ ના સ્વરૂપમાં પ્રગટ કર્યા છે.૫૧ ૬૦૪ પી.૨ડી. ૧૦૬૮ (૧૯૭૯)

૧૩.૮. ૧૦ થી ૫૦ વર્ષના વયસમૂહની મહિલાઓના પ્રવેશને પ્રતિબંધિત કરવાની પ્રથા, બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૫, ૨૫ અને ૨૬ના ઉલ્લંઘનરૂપ હોવાનું જણાવીને, કેરળ વડી અદાલતની ખંડપીઠ સમક્ષ એસ. મહેન્દ્રન વિ. ધ સેક્રેટરી, ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ, તિરુવનાથપુરમ અને અન્ય (ઉપરોક્ત) માં પડકારવામાં આવી હતી.

અદાલતે ઠરાવ્યું કે જે પ્રશ્ન કે તે પ્રથાઓ ધર્મનો અભિન્ન ભાગ હતી કે નહીં, તે પુરાવાના આધારે નક્કી કરવો આવશ્યક હતો. વડી અદાલતે આ અદાલતના ટીલકાયત શ્રી ગોવિંદલજી મહારાજ વિ. સ્ટેટ ઓફ રાજસ્થાન (સુપ્રા) ના નિર્ણય પર આધાર રાખ્યો હતો, જેમાં ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે કોઈ પ્રથા ધાર્મિક સ્વરૂપની છે કે નહીં અને તેને ધર્મનો અભિન્ન અથવા આવશ્યક ભાગ ગણાવી શકાય કે નહીં, તે ધર્મના સિદ્ધાંતો અંગે અદાલત સમક્ષ રજૂ

કરાયેલા પુરાવા પર નિર્ભર રહેશે.

વડી અદાલતે એવું ઠરાવ્યું કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની ઉંમર વચ્ચેની સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પરનો પ્રતિબંધ અનાદિકાળથી પ્રચલિત રહેલી પ્રથાને અનુરૂપ હતો અને સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૫, ૨૫ અને ૨૬ નું ઉલ્લંઘન કરતો નહોતો.

એક ધર્મ નૈતિક આચરણસંહિતા નિર્ધારિત કરી શકે છે, અને તેમજ વિધિઓ, આચરણો, સમારોહો અને ઉપાસનાના પ્રકારો પણ નિર્ધારિત કરી શકે છે. આ આચરણો અને વિધિઓને પણ ધર્મનો અભિન્ન ભાગ માનવામાં આવે છે. જો કોઈ ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં એવું નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું હોય કે નિશ્ચિત સમયોએ નિશ્ચિત રીતથી અમુક સમારોહો કરવામાં આવે, તો તે સમારોહો ધર્મના વિષયો ગણાય છે અને ધાર્મિક માન્યતા તરીકે તેમનું સંરક્ષણ થવું જોઈએ.

વડી અદાલતે મંદિરની પ્રથાઓ વિશે સીધી અને વ્યક્તિગત જાણકારી ધરાવતા ત્રણ વ્યક્તિઓની સાક્ષીને ધ્યાનમાં લીધી હતી. તેમાંના એક મંદિરના તે સમયના થનશ્રી હતા, જેઓ મંદિરની પ્રથાઓ વિશે અધિકૃત રીતે સાક્ષી આપી શકતા હતા. તેમની વ્યક્તિગત જાણકારીનો વ્યાપ ૪૦ વર્ષથી વધુના સમયગાળે વિસ્તરેલો હતો. બીજું સોગંદનામું અચ્ચપ્પાસેવાસંઘમના સચિવ દ્વારા સમર્થિત કરવામાં આવ્યું હતું, જેઓ ૬૦ વર્ષના સમયગાળા સુધી મંદિરધામના નિયમિત યાત્રી રહ્યા હતા. પંડાલમ પેલેસના એક પરિષ્ઠ સભ્યએ પણ અનુસરાતી પ્રથા તથા મંદિરનું નિર્માણ કરનાર પેલેસના સભ્યોના મંતવ્યો અંગે સાક્ષી આપી હતી. આ સાક્ષીઓની સાક્ષીએ સ્થાપિત કર્યું હતું કે સૂચિત વય-સમૂહ દરમિયાન

સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પરનો પ્રતિબંધ લગાડવાની પ્રથા છેલ્લા અનેક શતાબ્દીઓથી અનુસરાતી આવી હતી.

વડી અદાલતે નોંધ્યું હતું કે મંદિરમાં થંત્રી દ્વારા, તેમજ અન્ય સાક્ષીઓ દ્વારા આપવામાં આવેલી સાક્ષી મુજબ, યુવા સ્ત્રીઓ પર આ પ્રતિબંધ લાદવાનો એક મહત્વપૂર્ણ કારણ એ હતું કે શબરીમાલા મંદિરના દેવતા ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ સ્વરૂપે છે, જેનો અર્થ એવો થાય છે કે એવો વિદ્યાર્થી જેને પોતાના ઉપાધ્યાયના ગૃહમાં નિવાસ કરીને, વેદોનો અભ્યાસ કરતાં, અતિશય તપશ્ચર્યાયુક્ત અને અનુશાસિત જીવન જીવવાનું હોય છે. દેવતા ‘ યોગી ’ અથવા ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ ના સ્વરૂપે છે. વડી અદાલતે નોંધ્યું હતું કે સ્ત્રીઓના પ્રવેશને મર્યાદિત કરવાની આ પ્રથા છેલ્લા અનેક સદીઓથી પ્રચલિત હોવાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

વડી અદાલતે આ રીતે નિષ્કર્ષ આપીને ઠરાવ્યું:

“ અમારાં નિષ્કર્ષો નીચે મુજબ છે:

(૧) ૧૦ વર્ષથી વધુ અને ૫૦ વર્ષથી ઓછી વયની સ્ત્રીઓને સબરિમલા ના પવિત્ર પર્વતો પર યાત્રા કરવા અને સબરિમલા મંદિર ખાતે પૂજા અર્પણ કરવા ઉપર મૂકવામાં આવેલ પ્રતિબંધ અનાદિકાળથી પ્રચલિત પરંપરા અનુસાર છે.

(૨) દેવસ્વોમ બોર્ડ દ્વારા લાદવામાં આવેલો એવો પ્રતિબંધ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૫, ૨૫ અને ૨૬નો ભંગ કરનાર નથી.

(૩) આવી મર્યાદા હિંદુ જાહેર ઉપાસના સ્થળ (પ્રવેશને અધિકૃત

કરનાર) અધિનિયમ, ૧૯૬૫ ની જોગવાઈઓનું પણ ઉલ્લંઘન કરતી નથી, કારણ કે મંદિરમાં પ્રવેશના પ્રશ્નમાં હિંદુઓમાં એક વર્ગ અને બીજા વર્ગ વચ્ચે અથવા એક શ્રેણી અને બીજી શ્રેણી વચ્ચે કોઈ મર્યાદા નથી, જ્યારે પ્રતિબંધ માત્ર નિશ્ચિત વયસમૂહની સ્ત્રીઓ સંબંધે છે અને સ્ત્રીઓને એક વર્ગ તરીકે સંબંધિત નથી.”

ઉપર સંક્ષેપમાં દર્શાવેલ નિષ્કર્ષોને ધ્યાનમાં રાખીને, વડી અદાલતે ટ્રાવનકોર દેવસ્વોમ બોર્ડને ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયજૂથની સ્ત્રીઓને “ ... યાત્રા સંબંધે સબરિમલાની પવિત્ર ટેકરીઓ પર ચઢાણ કરવા દેવું નહીં... ” એવો નિર્દેશ આપ્યો હતો. કેરળ વડી અદાલતના ચુકાદાને આગળ કોઈ પડકારવામાં આવ્યો નહોતો અને તે અંતિમતા પામી ગયો છે.

અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની એક રિટ અરજીએ નિષ્પત્ત કરનાર કેરળ વડી અદાલતના ચુકાદામાં સમાવાયેલ નિષ્કર્ષો સર્વવ્યાપી અમલવાળા નિષ્કર્ષો હતા, અને પૂર્વનિર્ણિતતાનો સિદ્ધાંત લાગુ પડશે.પર

આ સંદર્ભમાં, નોંધવું પ્રસ્તુત છે કે આ અદાલતે, દરયાઓ અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. અને અન્ય ૫૩ માં, નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

પર ડૉ. સુબ્રમણિયમ સ્વામી વિ. સ્ટેટ ઓફ તમિલ નાડુ અને અન્ય , (૨૦૧૪) ૫ એસ.સી.સી. ૭૫.

૫૩ (૧૯૬૨) ૧ એસ.સી.આર. ૫૭૪ : એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી.

૧૪૫૭

૨૬. હવે અમારે સામાવાળાઓ દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલ પ્રાથમિક વાંધા અંગે અમારા નિષ્કર્ષ દર્શાવવા આગળ વધવું જરૂરી છે. અમે એવો નિર્ણય કરીએ છીએ કે જો કોઈ પક્ષકાર દ્વારા અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ દાખલ કરાયેલ રિટ અરજીનો વિવાદિત બાબત તરીકે ગુણદોષના આધારે વિચાર કરવામાં આવે અને તે નામંજૂર કરવામાં આવે, તો તે મુજબ ઉચ્ચારાયેલ નિર્ણય પક્ષકારોને બંધનકારક રહેશે, જો સુધી તે બંધારણ હેઠળ માન્ય અપીલ અથવા અન્ય યોગ્ય કાર્યવાહી દ્વારા અન્યથા સુધારવામાં અથવા પલટવામાં ન આવે. તે પક્ષકાર માટે ઉપરોક્ત ચુકાદાને અવગણીને, એ જ હકીકતોના આધારે અને એ જ અથવા સમાન આદેશો અથવા રિટો મેળવવા માટે, અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ આ અદાલતમાં મૂળ અરજી દ્વારા આવવું ખુલ્લું રહેશે નહીં.

આ દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો, અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ દાખલ કરવામાં આવેલી અરજીતે હકીકત અંગેના આવા નિષ્કર્ષોનું પુનઃવિચારણ કરવું યોગ્ય નથી.

૧૩.૯. સાબરીમલા મંદિરના દેવતાનું બ્રહ્મચર્ય અને તપસ્યાનું આચરણ તેની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા છે.

હિંદુ દેવતાઓને ભૌતિક/લૌકિક તથા તત્ત્વચિંતનાત્મક એમ બન્ને સ્વરૂપો હોય છે. એ જ દેવતા ભિન્ન ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપો અથવા પ્રકટ સ્વરૂપો ધરાવવા સક્ષમ હોય છે. આ દરેક સ્વરૂપની ઉપાસના વિશિષ્ટ હોય છે, અને તમામ સ્વરૂપોની ઉપાસના તમામ વ્યક્તિઓ દ્વારા કરવામાં આવતી નથી.

કોઈપણ મંદિરમાં દેવતાનું સ્વરૂપ અતિશય મહત્વપૂર્ણ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, નાથદ્વારાના મંદિરમાં ભગવાન કૃષ્ણ બાલ સ્વરૂપમાં છે. તિલકાયત શ્રી ગોવિંદલાલજી મહારાજ વિ. રાજસ્થાન રાજ્ય (સુપ્રા) માં, આ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે નાથદ્વારાના શ્રીનાથજી મંદિરમાં ભગવાન કૃષ્ણ તે દેવતા હતા જેમની પૂજા કરવામાં આવતી હતી. તેમાં નોંધવામાં આવ્યું હતું કે: "...ભક્તિના સર્વોપરી મહત્વ અને કાર્યક્ષમતામાં માનતા, વલ્લભના અનુયાયીઓ નિધિ સ્વરૂપો અથવા મૂર્તિઓની દૈનિક પૂજા અને સેવાઓમાં આ માન્યતાથી ઉપસ્થિત રહે છે કે આવી ભક્તિપૂર્ણ આચરણથી અંતે તેમની મુક્તિ પ્રાપ્ત થશે."

વેંકટરમણા દેવરુ અને અન્ય વિ. મૈસુર રાજ્ય અને અન્ય (સુપ્રા) માં, આ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે દેવતાઓને તેમને નિર્દિષ્ટ એવા ભિન્ન સ્વરૂપો અર્પિત કરવામાં આવ્યા છે, અને ઘરમાં તેમજ મંદિરોમાં તેમની ઉપાસના મોક્ષ પ્રાપ્તિનાં નિશ્ચિત સાધન તરીકે વિહિત કરવામાં આવી છે.

પૂજાના બે તત્વો છે – પૂજક અને પૂજનીય. અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળની પૂજા કરવાનો હક તે વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં, જેમાં દેવતાએ પોતાને પ્રગટ કર્યા હોય, તેવી દેવતાની ગેરહાજરીમાં દાવો કરી શકાય નહીં.

૧૩.૧૦. ધર્મ આસ્થા વિષયક બાબત છે, અને ધાર્મિક માન્યતાઓને એ જ આસ્થા ધરાવતા લોકો દ્વારા પવિત્ર માનવામાં આવે છે. વિચાર, આસ્થા અને માન્યતા આંતરિક હોય છે, જ્યારે તેમની અભિવ્યક્તિ અને ઉપાસના તેની બાહ્ય પ્રતિતિઓ છે.

૧૩.૧૧. સબરિમલા મંદિરના મામલે, પ્રકટીકરણ ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ ના સ્વરૂપમાં છે. દેવતામાં માન્યતા, અને જે સ્વરૂપમાં તેઓ પોતે પ્રકટ થયા છે તે, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫(૧) દ્વારા સંરક્ષિત મૂળભૂત અધિકાર છે.

અનુચ્છેદ ૨૫(૧) માં આવેલ “ સમાન હકદાર છે ” શબ્દપ્રયોગનો અર્થ એવો જ થવો જોઈએ કે દરેક ભક્તને તેના ધર્મના સિદ્ધાંતો અનુસાર પોતાનો ધર્મ સ્વીકારવાનો, આચરવાનો અને પ્રસાર કરવાનો સમાન હક છે.

૧૩.૧૨. વર્તમાન કેસમાં, શબરીમાલા મંદિરના દેવતાના બ્રહ્મચારી સ્વભાવનો ઉલ્લેખ સામાવાળાઓએ આ મંદિરના સ્થાનપુરાણ સાથે જોડીને કર્યો છે, જે ‘ ભૂથનાથ ગીતા ’ માં વર્ણવાયેલ છે. આ પ્રથાઓના પુરાવાઓ ટ્રાવનકોર અને કોચીન સ્ટેટ્સના સર્વેના મેમોયર ૫૪ માં પણ દસ્તાવેજીકૃત થયેલા છે, જે લેફ્ટનન્ટ્સ વોર્ડ અને કોનર દ્વારા લખાયેલ અને ૧૮૯૩ તથા ૧૯૦૧ માં બે ભાગોમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ હતું.

૧૩.૧૩. ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વય વચ્ચેની સ્ત્રીઓના પ્રવેશને મર્યાદિત કરવાની ધાર્મિક પ્રથા, સામાવાળાઓ દ્વારા અનુસરાતી ‘આવશ્યક ધાર્મિક પ્રથા’ના અનુસરણમાં છે. ઉક્ત મર્યાદા સબરિમલા મંદિર ખાતે સતત અનુસરવામાં આવી છે, જેનું પ્રતિબિંબ ૧૮૯૩ અને ૧૯૦૧માં બે ભાગોમાં પ્રકાશિત થયેલા ટ્રાવનકોર અને કોચીન રાજ્યોના સર્વેક્ષણના સ્મૃતિવર્ણનમાં જોવા મળે છે. કેરળ વડી અદાલતે એસ. મહેન્દ્રન વિ. ધ સેક્રેટરી, ટ્રાવનકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ, તિરુવનંતપુરમ અને અન્ય (ઉપરોક્ત) કેસમાં નીચે મુજબ

નોંધ્યું છે: “મંદિરમાં પ્રચલિત પ્રથાઓ અંગે સીધી અને વ્યક્તિગત જાણકારી ધરાવતા ત્રણ વ્યક્તિઓની સાક્ષી આથી આ અદાલત સમક્ષ ઉપલબ્ધ છે. તેમાંનાં એક મંદિરમાંના થંત્રી છે, જે મંદિરમાં અનુસરાતી પ્રથાઓ વિશે અધિકૃત રીતે કહી શકે છે. તેમની જાણકારીનો સમયગાળો ૪૦ વર્ષથી વધુનો છે. અચ્ચપ્પ સેવાસંઘમના સચિવ ૬૦ વર્ષના સમયગાળા સુધી સબરિમલા ધામના નિયમિત યાત્રી રહ્યા હતા. પંડાલમ મહેલના એક પરિષ્ઠ સભ્યએ પણ અનુસરાતી પ્રથા તથા એક સમયના મંદિરમાં અધિકાર ધરાવતા મહેલના સભ્યોના અભિપ્રાય અંગે સાક્ષી આપી છે. તેથી આ સાક્ષીઓની સાક્ષી પૃષ્ઠ ઉપરોક્ત નોંધ ૯

મંદિરમાં ૧૦ થી ૫૦ વર્ષની વયસમૂહની મહિલાઓને મંદિરમાં પૂજા કરવાની અનુમતિ ન આપવાની જે પ્રથા અનુસરવામાં આવતી હતી, તે નિર્વિવાદ રીતે સ્થાપિત કરે છે. તેમાંથી અનિવાર્ય રીતે એવું નિષ્કર્ષ આવે છે કે તે વયસમૂહની મહિલાઓને મંદિરની પરિસરમાં પ્રવેશ કરવાની અથવા યાત્રાના હેતુસર સબરિમલા જવાની પણ અનુમતિ આપવામાં આવતી ન હતી.”

(ભારાર્પણ પૂરું પાડવામાં આવેલ)૧૩.૧૪. વર્તમાન કેસમાં, સદીઓ જૂની ધાર્મિક પ્રથાઓ, જે દેવતાના પ્રગટીકરણ તથા તેની સાથે સંકળાયેલી ઉપાસનાને જાળવી રાખવા માટે અનુસરવામાં આવી છે, તેના આધારે શબરીમાલા સ્થિત મંદિરનું સ્વરૂપ અનન્ય છે. આ ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા પંથની ઉપાસનાની રીત અને પદ્ધતિમાં કોઈપણ હસ્તક્ષેપથી મંદિરના સ્વરૂપ પર

અસર પડશે અને આ મંદિરના ઉપાસકોની માન્યતાઓ તથા પ્રથાઓ પર પણ પ્રતિકૂળ અસર થશે.

૧૩.૧૫. આ અદાલત સમક્ષ રજૂ કરાયેલ સામગ્રીના આધારે, સામાવાળાઓએ નિશ્ચિતપણે એવો પ્રાથમિક દ્રષ્ટિએ માન્ય કેસ સ્થાપિત કર્યો છે કે ૧૦ થી ૫૦ વર્ષના વયસમૂહની મહિલાઓના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકવાની પ્રથા, સાબરીમલા મંદિર ખાતે લોર્ડ અય્યપ્પાના ભક્તોની અનિવાર્ય ધાર્મિક પ્રથા છે, જે અનાદિકાળથી અનુસરાતી આવી છે.

૧૪. અનુચ્છેદ ૧૭

૧૪.૧. અરજદારોની આ દલીલ કે જાહેરનામાથી નિર્ધારિત વયસમૂહ દરમિયાન મહિલાઓના પ્રવેશ પર મૂકવામાં આવેલ પ્રતિબંધ સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૭ હેઠળની ‘અસ્પૃશ્યતા’ના એક સ્વરૂપ સમાન ઠરે છે, તે નીચે જણાવેલ કારણોસર નામંજૂર કરવામાં આવવા પાત્ર છે.

૧૪.૨. બહિષ્કારના તમામ સ્વરૂપો અસ્પૃશ્યતા સમકક્ષ ગણાતા નથી. અનુચ્છેદ ૧૭ જાતિઆધારિત પૂર્વગ્રહ પર આધારિત અસ્પૃશ્યતા સંબંધિત છે. શાબ્દિક અર્થમાં કે ઐતિહાસિક રીતે, અસ્પૃશ્યતા ક્યારેય સ્ત્રીઓને એક વર્ગ તરીકે લાગુ પડે તેવી સમજવામાં આવી નથી. અરજદારો દ્વારા પ્રતિપાદિત અધિકાર, મંદિર પ્રવેશ આંદોલનમાં દલિતો દ્વારા પ્રતિપાદિત અધિકારથી ભિન્ન છે. નિશ્ચિત વયસમૂહની અંદરની સ્ત્રીઓ પરનો પ્રતિબંધ, સાબરીમલા મંદિરના ઐતિહાસિક ઉદ્ભવ તેમજ તેની માન્યતાઓ અને પ્રથાઓ પર આધારિત છે.

૧૪.૩. વર્તમાન કેસમાં, સૂચિત વયસમૂહની મહિલાઓને લોર્ડ અચ્ચપ્પાના અન્ય તમામ મંદિરોમાં પ્રવેશની મંજૂરી આપવામાં આવે છે. આ મંદિરમાં સૂચિત વયસમૂહ દરમિયાન મહિલાઓના પ્રવેશ પરનો પ્રતિબંધ દેવતાના વિશિષ્ટ લક્ષણના આધારે છે, અને કોઈપણ સામાજિક બહિષ્કાર પર આધારિત નથી. મંદિરોમાં પ્રવેશના સંદર્ભમાં દલિતોના અધિકારો અને મહિલાઓની તુલના કરીને જે સમાનતા દર્શાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, તે સંપૂર્ણપણે ભ્રાંતિપૂર્ણ અને અસ્થિર છે.

દલિતોએ જે હકનો દાવો કર્યો હતો તે સુવ્યવસ્થિત સામાજિક બહિષ્કાર સામેના હકના અનુસંધાનમાં અને સ્વયં સામાજિક સ્વીકાર માટે હતો.

મંદિરમાં પ્રવેશના મામલામાં, કાયદેસર સુધારા પહેલાં સામાજિક સુધારો આવ્યો હતો, અને તેનાથી વિપરીત નહિ. સામાજિક સુધારાનું નેતૃત્વ સ્વામી વિવેકાનંદ અને મહાત્મા ગાંધી જેવા મહાન ધાર્મિક તેમજ રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ કર્યું હતું. આ સુધારાઓનો આધાર સામાજિક નૈતિકતા પર હતો, સંવિધાનિક નૈતિકતા અમલમાં આવી તેનાં ઘણાં પહેલાં.

૧૪.૪. પ્રારૂપ બંધારણનો અનુચ્છેદ ૧૧ અમારા વર્તમાન બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૭ ને અનુરૂપ છે.૫૫ પ્રારૂપ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૧ સંબંધિત બંધારણસભાની ચર્ચાઓના અવલોકનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે “અસ્પૃશ્યતા”નો અર્થ હરિજનોને ભોગવવો પડતો જાતિઆધારિત ભેદભાવ છે, અને અરજદારો દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલ દલીલ મુજબ સ્ત્રીઓ નહીં.

ચર્ચાઓ દરમિયાન, શ્રી વી.આઈ. મુનિસ્વામી પિલ્લૈએ આ મુજબ જણાવ્યું હતું:

“ ...સર, જાતિભેદના ઉપાયના આડશ હેઠળ લોકોના એક નિશ્ચિત વર્ગને અસ્પૃશ્યતાની દોરડીમાં બાંધી દેવામાં આવ્યો છે, જેઓ કથિત જાતિ હિંદુઓના અત્યાચાર હેઠળ યુગો સુધી પીડાતા રહ્યા છે, અને તે બધા લોકો, જેઓ પોતાને જમીનદારો અને જમીનદારો તરીકે ઓળખાવે છે, તેમના કારણે માનવીને આવશ્યક એવી સામાન્ય પ્રાથમિક સુવિધાઓ પણ તેમને આપવામાં આવતી ન હતી... મને ખાતરી છે, સર, આ અનુચ્છેદ સ્વીકારવામાં આવવાથી હરિજન એવા ઘણા હિંદુઓ, જે અનુસૂચિત વર્ગના વ્યક્તિ છે, તેઓ અનુભવશે કે સમાજમાં તેમનું સ્થાન ઊંચું થયું છે અને હવે તેમને સમાજમાં એક સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે...

”૫૬

ડૉ. મનોમોહન દાસ, બંધારણ હેઠળ અભિપ્રેત “અસ્પૃશ્યતા” ના અર્થને નિર્વિવાદ સ્વીકારતાં મહાત્મા ગાંધીને ઉદ્ધૃત કરે છે:

“ ...ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે હું પુનર્જન્મ લેવો ઇચ્છતો નથી, પરંતુ જો મારો પુનર્જન્મ થાય, તો મારી ઇચ્છા છે કે મારો જન્મ હરિજન તરીકે, અસ્પૃશ્ય તરીકે થાય, જેથી હું લોકોના આ વર્ગો પર ઢગલાબંધ લાદવામાં આવેલા દમનો અને અપમાનો વિરુદ્ધ સતત સંઘર્ષ, જીવનભરનો સંઘર્ષ ચલાવી શકું.

૫૫ “ ૧૧. “ અસ્પૃશ્યતા ” નાબૂદ કરવામાં આવે છે અને કોઈપણ સ્વરૂપમાં તેની પ્રથા પ્રતિબંધિત કરવામાં આવે છે. “ અસ્પૃશ્યતા ” માંથી

ઉદ્ભવતી કોઈપણ નિરર્હતાનો અમલ કાયદા અનુસાર દંડનીય ગુનો ગણાશે. ”
ભારતનું મસૂદા બંધારણ, ભારતની બંધારણસભાની મસૂદા સમિતિ (મેનેજર,
ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા પ્રેસ, નવી દિલ્હી, ૧૯૪૮) અહીં ઉપલબ્ધ છે <http://૧૪.૧૩૯.૬૦.૧૧૪:૮૦૮૦/૪૨૫૫૫૫/બિટસટરીઅમ/૧૨૩૪૫૬૭૮૯/૯૬૬/૭/ફન્ડામેન્ટલ%૨૦રાઈટ્સ%૨૦%૨૮૫-૧૨%૨૯.પીડીએફ>

પડ શ્રી વી.આઈ. મુનિસ્વામી પિલ્લૈનું નિવેદન, સંવિધાનસભાની ચર્ચાઓ
(નવેમ્બર ૨૯, ૧૯૪૮)

... માત્ર મહાત્મા ગાંધી જ નહીં, પરંતુ આ પ્રાચીન ભૂમિના મહાન પુરુષો
અને તત્ત્વચિંતકો, સ્વામી વિવેકાનંદ, રાજા રામ મોહન રોય, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર
અને અન્ય, જેમણે આ ઘૃણાસ્પદ પ્રથાના વિરોધમાં અવિરત સંઘર્ષ ચલાવ્યો
હતો, તેઓ પણ આજે એ જોઈને અત્યંત પ્રસન્ન થાત કે સ્વતંત્ર ભારત, મુક્ત
ભારતે અંતે ભારતીય સમાજના શરીર પરના આ દુષ્ટ ઘાવને આખરે દૂર કરી
નાખ્યો છે.”૫૭

શ્રી સીરવાઈ, તેમના પ્રામાણિક ટિપ્પણગ્રંથમાં, જણાવે છે કે
“અસ્પૃશ્યતા” નો અર્થ તેના શાર્દૂલિક અથવા વ્યાકરણાત્મક અર્થમાં કરવો નહીં,
પરંતુ તે હિંદુઓમાં ભારતમાં ઐતિહાસિક રીતે વિકસિત થયેલી પ્રથાને સૂચવે છે.
તેઓ વધુમાં જણાવે છે કે અનુચ્છેદ ૧૭ ને અસ્પૃશ્યતા (અપરાધો) અધિનિયમ,
૧૯૫૫ સાથે વાંચવો જોઈએ, જે અનુસૂચિત જાતિના સભ્ય સંબંધિત કરવામાં

આવેલા અપરાધોને દંડનીય બનાવે છે. ૫૮

પ્રોફેસર એમ.પી. જૈન પણ અનુચ્છેદ ૧૭નું અર્થઘટન સમાન રીતે કરે છે.

તેઓ જણાવે છે:

“ તેથી, વિવિધ કારણોસર, ઉદાહરણ તરીકે, મહામારી અથવા ચેપી રોગથી પીડિત હોવાના કારણે, અથવા જન્મ કે મૃત્યુ સાથે સંકળાયેલા સામાજિક આચારોના કારણે, અથવા જાતિ અથવા અન્ય વિવાદોના પરિણામે થતા સામાજિક બહિષ્કારના કારણે, વ્યક્તિઓને અસ્થાયી રીતે અથવા અન્ય રીતે અસ્પૃશ્ય તરીકે ગણવામાં આવે તે અનુચ્છેદ ૧૭ ના કાર્યક્ષેત્રમાં આવતું નથી. અનુચ્છેદ ૧૭ તે લોકો વિશે છે જેઓને ઐતિહાસિક વિકાસક્રમમાં અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવ્યા છે. ”૫૯

૧૪.૫. સ્પષ્ટ છે કે અનુચ્છેદ ૧૭ હિંદુ સમુદાયમાં હરિજનો અથવા પછાત વર્ગના લોકો વિરુદ્ધ આચરાતી અસ્પૃશ્યતાની પ્રથાને સંદર્ભિત કરે છે, અને અરજદારો દ્વારા કરાયેલ દલીલ મુજબ સ્ત્રીઓને નહીં.

૧૪.૬. અનુચ્છેદ ૧૭ની પૃષ્ઠભૂમિ સમજાવતાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે શ્રી વેંકટરમણ દેવરુ અને અન્ય વિ. મૈસૂર રાજ્ય અને અન્ય (ઉપરોક્ત) મામલે આ મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“ ૨૩ બંધારણ પૂર્વવર્તી અવધિ દરમિયાન હિંદુ સામાજિક સુધારકોના મનને વ્યસ્ત રાખતી સમસ્યાઓમાંથી એક તેમના મધ્યમાં ૫૭ ડૉ. મોનોમોહન દાસનું નિવેદન, બંધારણસભાની ચર્ચાઓ (નવેમ્બર ૨૯, ૧૯૪૮)

૫૮ એચ.એમ. સીરવાઈ, ભારતનું બંધારણીય કાનૂન : એક સમીક્ષાત્મક ટીકા, ખંડ ૧ (૪ થી આવૃત્તિ, પુનર્મુદ્રણ ૧૯૯૯), પરિચ્છેદ ૯.૪૧૮ પૃષ્ઠ ૬૯૧ પર

૫૯ એમ.પી. જૈન, ઇન્ડિયન કોન્સ્ટિટ્યુશનલ લો, (૬મી આવૃત્તિ, જસ્ટિસ રૂમા પાલ અને સમરાદિત્ય પાલ દ્વારા સુધારિત; ૨૦૧૦), પૃષ્ઠ ૧૦૬૭ પર

અસ્પૃશ્ય તરીકે વર્ગીકૃત કરવામાં આવેલા સમુદાયો. એવો પ્રચલિત રિવાજ, જે માત્ર જન્મના આધારે હિંદુઓના વિશાળ વર્ગોને જાહેર માર્ગો અને સંસ્થાઓનો ઉપયોગ કરવાનો હક નકારી કાઢતો હતો, જ્યારે અન્ય તમામ હિંદુઓને ત્યાં પ્રવેશનો હક હતો, તેને વાજબી ગણાવી શકાય તેમ નહોતો અને કોઈપણ સચોટ લોકશાહી સિદ્ધાંતના આધારે તેનું સમર્થન કરી શકાય તેમ નહોતું, અને તેના ઉચ્છેદને વિધાન દ્વારા સુનિશ્ચિત કરવા પ્રયત્નો કરવામાં આવી રહ્યા હતા. તેનો પરિપાક અનુચ્છેદ ૧૭ના અધિનિયમનરૂપે થયો, જે આ મુજબ છે: “અસ્પૃશ્યતા” રદ કરવામાં આવે છે અને તેની કોઈપણ સ્વરૂપમાં પ્રથા પ્રતિબંધિત કરવામાં આવે છે. ‘અસ્પૃશ્યતા’માંથી ઊભી થતી કોઈપણ અયોગ્યતા અમલમાં મૂકવી કાયદા અનુસાર દંડનીય ગુનો ગણાશે.” ૧૪.૭. અરજદારો દ્વારા પ્રતિપાદિત કરવામાં આવેલી રીતથી અનુચ્છેદ ૧૭નું અર્થઘટન કરવા માટે એકપણ પૂર્વનિર્ણય દર્શાવવામાં આવ્યો નથી.

એ પણ ઉદ્દેખ કરવો પ્રાસંગિક છે કે કેરળ રાજ્ય તરફથી હાજર રહેલા વકીલે આ રજૂઆતનું સમર્થન કર્યું નહોતું.

૧૫. ૧૯૬૫ના નિયમોની નિયમ ૩(બી) અધિનિયમથી પર નથી
૧૫.૧. ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ નીચે મુજબ છે:

“ ૩. હિંદુઓના સર્વ વર્ગો અને શ્રેણીઓ માટે જાહેર પૂજાસ્થળો ખુલ્લાં
રાખવા અંગે:— વર્તમાન સમયમાં અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈપણ કાયદામાં રહેલી
વિરુદ્ધ જોગવાઈ હોવા છતાં, અથવા કોઈ રૂઢિ કે પ્રથા, અથવા આવા કોઈ
કાયદાના બળે અસરકારક બનતા કોઈ દસ્તાવેજ, અથવા અદાલતના કોઈ
હુકમનામા અથવા આદેશ હોવા છતાં, હિંદુઓ માટે સામાન્ય રીતે અથવા તેમની
કોઈ શ્રેણી કે વર્ગ માટે ખુલ્લું હોય તેવું દરેક જાહેર પૂજાસ્થળ હિંદુઓના સર્વ વર્ગો
અને શ્રેણીઓ માટે ખુલ્લું રહેશે; અને હિંદુઓના કોઈપણ વર્ગ અથવા શ્રેણીના કોઈ
હિંદુને, અન્ય કોઈપણ વર્ગ અથવા શ્રેણીના હિંદુ જે રીતે અને જેટલી હદ સુધી
તેવા જાહેર પૂજાસ્થળમાં પ્રવેશી શકે, ત્યાં પૂજા કે પ્રાર્થના કરી શકે અથવા તેમાં
કોઈ ધાર્મિક સેવા બજાવી શકે, તે જ રીતે અને તે જ હદ સુધી, આવા જાહેર
પૂજાસ્થળમાં પ્રવેશ કરવાથી, અથવા ત્યાં પૂજા કે પ્રાર્થના કરવાથી, અથવા તેમાં
કોઈ ધાર્મિક સેવા બજાવવાથી, કોઈ પણ રીતે અટકાવવામાં, અવરોધવામાં
અથવા નિરુત્સાહિત કરવામાં આવશે નહીં:

પરંતુ એ શરતે કે, જાહેર ઉપાસનાના સ્થળના એવા કેસમાં, જે કોઈ
ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના કોઈ વિભાગના હિતાર્થે સ્થાપિત મંદિર હોય, આ
અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ તે ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના વિભાગને, જે તે કેસ
મુજબ હોય, ધર્મસંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો જે

અધિકાર છે, તેના આધીન રહેશે ”

(ભાર આપવામાં આવેલ)

૧૯૬૫ ના નિયમોની નિયમ ૩ નો સંબંધિત અંશ પણ અહીં નીચે પુનઃઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે:

“ નિયમ ૩. અહીં નીચે ઉલ્લેખિત વ્યક્તિઓના વર્ગોને કોઈપણ જાહેર ઉપાસના સ્થળે ઉપાસના અર્પણ કરવાનો, અથવા જાહેર ઉપાસના સ્થળને અનુસંગરૂપ એવા, તેના પરિસરમાં હોય કે તેની બહાર આવેલ હોય, કોઈપણ પવિત્ર તળાવ, કૂવો, ઝરણું અથવા જળપ્રવાહમાં સ્નાન કરવાનો કે તેનું જળ વાપરવાનો, અથવા ટેકરી કે ટેકરીસ્થ મંદિરસ્થાન સહિત કોઈપણ પવિત્ર સ્થળનો, અથવા જાહેર ઉપાસના સ્થળ સુધી પહોંચ મેળવવા માટે આવશ્યક હોય એવા માર્ગ, ગલી અથવા પાયમાર્ગનો ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર રહેશે નહીં—

(એ)

(બી) એવા સમયે સ્ત્રીઓ, જેના દરમ્યાન તેમને રિવાજ અને પ્રચલિત પ્રથાના આધારે જાહેર ઉપાસના સ્થળમાં પ્રવેશ કરવાની પરવાનગી નથી.

(સી)

(ડી)

(ઈ)

(એફ)

(જી)”

(ભાર આપેલ છે) ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩(બી) માં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે હિંદુઓ માટે સામાન્ય રીતે, અથવા તેમના કોઈ વિભાગ કે વર્ગ માટે ખુલ્લું હોય તેવું જાહેર ઉપાસનાનું દરેક સ્થળ હિંદુઓના તમામ વિભાગો અને વર્ગો માટે ખુલ્લું રહેશે; અને કોઈપણ વિભાગ કે વર્ગનો કોઈ હિંદુ, જે રીતે અને જેટલા પ્રમાણમાં અન્ય કોઈપણ વિભાગ કે વર્ગનો હિંદુ આવા જાહેર ઉપાસનાના સ્થળમાં પ્રવેશ કરી શકે, ઉપાસના કરી શકે, પ્રાર્થના અર્પી શકે અથવા તેમાં કોઈ ધાર્મિક સેવા અદા કરી શકે, તે જ રીતે અને તે જ પ્રમાણમાં, આવા જાહેર ઉપાસનાના સ્થળમાં પ્રવેશ કરવાથી અથવા ત્યાં ઉપાસના કરવાથી અથવા પ્રાર્થના અર્પવાથી અથવા તેમાં કોઈ ધાર્મિક સેવા અદા કરવાથી, કોઈપણ રીતે અટકાવવામાં, અવરોધવામાં અથવા નિરુત્સાહિત કરવામાં આવશે નહીં.

૧૯૬૫ ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ માંનો ઉપબંધ કોઈ પણ ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના કોઈ વિભાગના હિતાર્થે સ્થાપિત મંદિરમાં જાહેર ઉપાસનાના મામલામાં અપવાદ નિર્ધારિત કરે છે. મુખ્ય અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ ધર્મસંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કારોબારોનું સંચાલન કરવાનો ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના વિભાગના અધિકારને આધીન રહેશે.

૧૯૬૫ ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૨(સી)૬૦ માં “વિભાગ અથવા વર્ગ” ની વ્યાખ્યા એવી આપવામાં આવી છે કે તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો વિભાગ,

ઉપવિભાગ, જાતિ, ઉપજાતિ, સંપ્રદાય અથવા પંથનો સમાવેશ થાય છે. અનુચ્છેદ ૪(૧)૬૧ દ્વારા જાહેર ઉપાસનાસ્થળે વ્યવસ્થા અને શિસ્ત જાળવવા તથા ત્યાં કરવામાં આવતા ધાર્મિક વિધિઓ અને સમારંભોના યથાવિધિ પાલન માટે નિયમો બનાવવાની સત્તા પ્રદાન કરવામાં આવી છે. ૧૯૬૫ ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ની જોગવાઈમાં એવું નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે કે આવા કોઈપણ નિયમમાં, કોઈ હિંદુ કોઈ વિશિષ્ટ વિભાગ અથવા વર્ગનો છે તે આધાર પર, તેની સામે કોઈપણ રીતે ભેદભાવ કરવામાં આવશે નહીં.

૧૫.૨. અનુચ્છેદ ૩ની જોગવાઈમાં આવેલ અપવાદાત્મક પરંતુક જ અનુચ્છેદ ૩ને પોતાને જ એક અપવાદરૂપ બનાવે છે. જાહેર ઉપાસના સ્થળો હિંદુઓના તમામ વિભાગો અને વર્ગો માટે ખુલ્લાં રહેશે એવી જાહેરાત નિરપવાદ નથી, પરંતુ ધર્મસંપ્રદાયને “ ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં પોતાના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો ” અધિકાર છે, તેને આધિન છે. અનુચ્છેદ ૩ને બંધારણીય પરિપ્રેક્ષમાં જોવી આવશ્યક છે, જ્યાં વિધાનમંડળે અનુચ્છેદ ૨૫(૨)(બી) હેઠળ સક્ષમ બનાવતું અધિનિયમ રચ્યું છે, જે અનુચ્છેદ ૨૬(બી) હેઠળ કોઈ ધર્મસંપ્રદાયને વિશિષ્ટ એવી ધાર્મિક પ્રથાઓને સ્પષ્ટપણે આધિન બનાવવામાં આવ્યું છે.

૧૫.૩. નિયમ ૩(બી) આ મંદિર દ્વારા અનુસરાતી પૂર્વવર્તી પ્રથા અને પ્રયોગની કાયદેસરની માન્યતા છે. નિયમ ૩(બી) ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ની જોગવાઈના પરંતુકના કાર્યક્ષેત્રમાં આવે છે, કારણ કે તે મંદિર સંબંધે અનાદિકાળથી અમલમાં રહેલી ભૂતકાળીન પરંપરાઓ સહિતની પૂર્વવર્તી

પ્રથાઓ અને પ્રયોગોને માન્યતા આપે છે. ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ રજૂ કરે છે કે આ પ્રથાઓ મંદિર માટે અભિન્ન અને અનિવાર્ય છે. ૧૫.૪. અરજદારો દ્વારા અનુચ્છેદ ૩ના પરંતુકને કોઈપણ આધાર પર અસંવિધાનિક હોવાનું પડકારવામાં આવ્યું નથી. અનુચ્છેદ ૩નો પરંતુક ધાર્મિક પંથો, અથવા તેના ઉપપંથોને, ધર્મ સંબંધિત બાબતોમાં તેમના કારોબારનું સંચાલન કરવા અંગે અપવાદ નિર્ધારિત કરે છે.

૧૫.૫. ત્રાવણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ દ્વારા ૨૭ નવેમ્બર, ૧૯૫૬ ના રોજ બહાર પાડવામાં આવેલી સૂચના સ્ત્રીઓના પ્રવેશને ૬૦ " ૨. વ્યાખ્યાઓ – ... (સી) "વિભાગ અથવા વર્ગ" માં કોઈપણ વિભાગ, ઉપવિભાગ, જાતિ, ઉપજાતિ, પંથ અથવા સંપ્રદાયનો સમાવેશ થાય છે." ૬૧ " ૪. જાહેર ઉપાસના સ્થળોમાં વ્યવસ્થા અને શિસ્ત જાળવવા તથા વિધિઓ અને સમારંભોની યથાવિધિ પરિપૂર્ણતા માટે નિયમો બનાવવાની સત્તા –

(૧) કોઈપણ જાહેર ઉપાસના સ્થળના ટ્રસ્ટી અથવા પ્રભારી અન્ય કોઈપણ વ્યક્તિને, સક્ષમ સત્તાધિકારીના નિયંત્રણ તથા તે સત્તાધિકારી દ્વારા બનાવવામાં આવેલ કે બનાવવામાં આવી શકે એવા નિયમોના આધિન રહીને, જાહેર ઉપાસના સ્થળમાં શાંતિ, વ્યવસ્થા અને શિસ્ત જાળવાઈ રહે તે માટે તેમજ ત્યાં કરવામાં આવતા ધાર્મિક વિધિઓ અને સમારોહોનું યથાવત્ પાલન થાય તે માટે નિયમો બનાવવાનો અધિકાર રહેશે... "

મંદિરની પવિત્રતાનો અભિન્ન ભાગરૂપે પ્રચલિત પરંપરા અને પ્રથા તરીકે

૧૦ થી ૫૫ વર્ષની વય સુધીની સ્ત્રીઓ અંગેનો પ્રતિબંધ, અને સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૩(૩)(એ) હેઠળ કાનૂની બળ ધરાવે છે. વડી અદાલતે એસ. મહેન્દ્રન વિ. ધ સેક્રેટરી, ત્રાપણકોર દેવસ્વોમ બોર્ડ, તિરુવનંતપુરમ તથા અન્ય (ઉપરોક્ત) માં નોંધ્યું હતું કે સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પર નિયંત્રણ મૂકવાની આ પ્રથા છેલ્લા અનેક સદીઓથી પ્રચલિત હોવાની સ્વીકારવામાં આવી છે. આ પ્રથાઓને ૧૯૬૫ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ની જોગવાઈ હેઠળ રક્ષણ પ્રાપ્ત છે, જેને ૧૯૬૫ના નિયમોના નિયમ ૩(બી) દ્વારા અમલમાં મૂકવામાં આવેલ છે.

૧૫.૬. અરજદારોની એ દલીલ કે નિયમ ૩(બી) ૧૯૬૫ ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ થી અધિકારબાહ્ય છે, તે ૧૯૬૫ ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ ની પરંતુક જોગવાઈને ધ્યાનમાં લેતી નથી. અનુચ્છેદ ૩ તમામ જાહેર ઉપાસનાસ્થળો પર લાગુ પડે છે, જ્યારે પરંતુક એવી મંદિરો પર લાગુ પડે છે જે કોઈ ધાર્મિક પંથ અથવા તેના કોઈ ઉપપંથના હિત માટે સ્થાપિત થયેલ હોય. તેથી, અરજદારોની એ દલીલ કે નિયમ ૩(બી) ૧૯૬૫ ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ થી અધિકારબાહ્ય છે, નામંજૂર કરવામાં આવે છે.

૧૬. ઉપરોક્ત વિશ્લેષણનો સારાંશ નીચે મુજબ છે:

(૧) રિટ અરજીમાં લોકસ સ્ટેન્ડીની અછત હોવાને કારણે તેને વિચારણા માટે સ્વીકારવા યોગ્ય નથી. અહીં સંકળાયેલા અરજદારો અને હસ્તક્ષેપકર્તાઓની પ્રેરણાએ ઉઠાવવામાં આવેલી ફરિયાદો ન્યાયનિર્ણયયોગ્ય નથી.

(૨) અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળ સંવિધાનિક રીતે પ્રતિષ્ઠિત સમાનતાનો

સિદ્ધાંત, દરેક વ્યક્તિને તેમના ધર્મના સિદ્ધાંતો અનુસાર પોતાનો ધર્મ મુક્તપણે સ્વીકારવાનો, આચરવાનો અને પ્રસાર કરવાનો અનુચ્છેદ રૂપ દ્વારા સુનિશ્ચિત કરવામાં આવેલ મૂળભૂત અધિકાર ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવતો નથી.

(૩) ધર્મનિરપેક્ષ રાજકીય વ્યવસ્થામાં બંધારણીય નૈતિકતાનો અર્થ મૂળભૂત અધિકારોના સુમેળ સાથે થાય છે, જેમાં દરેક વ્યક્તિ, ધાર્મિક પંથ, અથવા સંપ્રદાયને, તેમની ધાર્મિક માન્યતાઓના સિદ્ધાંતો અનુસાર પોતાનો ધર્મ અને વિશ્વાસ આચરવાનો અધિકાર સમાવેશ પામે છે, ભલે તે આચરણ તર્કસંગત હોય કે તાર્કિક હોય કે ન હોય.

(૪) સામાવાળાઓ અને વચ્ચે પડનારોએ એવો વિશ્વસનીય કેસ રજૂ કર્યો છે કે અચ્ચપ્પનો અથવા સબરિમલા મંદિરના ઉપાસકો, ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના પંથ તરીકે ગણાવા માટેની આવશ્યકતાઓ પૂર્ણ કરે છે, જેને અનુચ્છેદ ૨૬ દ્વારા પ્રદાન કરાયેલ રક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે. આ હકીકત અને કાયદાનો મિશ્ર પ્રશ્ન છે, જેનો નિર્ણય સક્ષમ દીવાની અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત સમક્ષ થવો જોઈએ.

(૫) જાહેરિત વય-સમૂહ દરમિયાન સ્ત્રીઓના પ્રવેશ પરનો મર્યાદિત પ્રતિબંધ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૭ ના વ્યાપક્ષેત્રમાં આવતો નથી.

(૬) ૧૯૬૫ ના નિયમોની નિયમ ૩(બી) ૧૯૬૫ ના અધિનિયમની અનુચ્છેદ ૩ થી અતિશય સત્તાપ્રાપ્ત નથી, કારણ કે તે પરંતુક ધાર્મિક પંથ અથવા તેના કોઈ ઉપપંથના હિતાર્થે મંદિરમાં જાહેર ઉપાસનાના કિસ્સામાં, ધર્મ સંબંધિત

બાબતોમાં તેમના કારોબારનું સંચાલન કરવા માટે, અપવાદ નિર્ધારિત કરે છે.

૧૭. ઉપરોક્ત ચર્ચા અને વિશ્લેષણના પ્રકાશમાં, ઉપર અહીં દર્શાવેલ કારણોના આધારે રિટ અરજી સ્વીકારવામાં આવી શકતી નથી.

તે મુજબ આદેશ કરવામાં આવે છે.

રિટ અરજી મંજૂર કરવામાં આવી.

*The translation of this judgment has been provided by M/s.
Hyperlink E –Solution Private Limited.*

=====

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.